

आशा सहकायि

1590

ASHA ARCHIVES

१ य १ दृग्दसूयांनिर्धय
 लोकोवेददीपोयंबुद्धि
 ब्रह्मपरंपरयाप्राप्तं
 न्मनुष्यान्विचिंत्यतत्त्वप
 सामांवाख्यामृतुरोवेदा
 मंतुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते
 सहस्रशारवोवेदोजातः त
 याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि
 तत्रैवात्केनापि हेतुनाकु
 प्रसुवाचमदधीतं त्यजेति
 द्याविधायोद्वाम बांता
 क्ताअन्वेवेशं पायनशिष्यासितिरयोभूत्वा यजुं ष्य भक्षयन् तानियजुंषिबुद्धिर्मलिन्यात्कलानिजातानि ततोदुखितो र्यज्ञवल्क्यः

कृपां कृत्वा ममोपरि वि
 मद्भिर्दिनोत्तमैः २ तत्रोरो
 वेदं वेदव्यासो मंदमती
 याचतुर्द्यवस्य अग्नयजु
 नपेलवेशं पायननैमिनिसु
 चस्वशिष्येभ्य एव परंपरया
 ब्रह्मासशिष्योवेशं पायनो
 ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्
 होवेशं पायनो याज्ञवल्क्य
 स योगसामर्थ्यान्मूर्त्तौ वि
 नियजुंषिग स्तीतेति गुरु

रामः
 १

इवेत्वे ३

म१

लेशगरवांछिनत्तिशमीलीवेपेत्वेत्वेर्जेत्वेतिवाहिन श्री तिचोभयोः सा कांक्षात्वात्संज्ञयामीति बोत्तरइति कात्यायनोक्तेः ४ छिन प्रीति क्रियाप
 दमध्याहर्तव्यं कात्यायनस्वायमर्थः पलाशशारवाशमीशारवावाचविकल्पिता तच्छेदनेऽपेत्वेत्वेर्जेत्वेतिहोमंत्रोविकल्पितो तयोः क्रि
 यापराकांक्षत्वा दर्थ्यावबोधाय छिन प्रीतिपदमध्याहर्तव्यमित्येकः ५ पक्षः तिच्छेदनार्थोमंत्रः ऊर्जेत्वेतिसंनमनार्थः संनमन यजुं क
 रणं शारवालनधृत्या द्यपनयनं दंपक्षांत्वं मिति ऊर्जेत्वाशारवैवदेवता हेशारवत्वांसंनमयामि अजुं करोमि किमर्थं ऊर्जेऊ
 र्जवलप्राणयोः ऊर्जेतिसर्वांन्मनुष्यपशूनादीन् वलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति यद्वा प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्ति

हरिः ३३३

॥ उं नमः श्री गणेशाय ॥ इषेत्वेत्वेर्जेत्वाद्यायवस्य देवोवः सविता प्रार्पयन्तु प्रोष्टु तमायु कर्मणः ॥ आ प्रार्पयन्तु मग्ध्नाः ३
 न्यायभागसंप्रजावतीरनमीवाः अयश्मामावस्तेन रशतमाधुं सोऽहु वाः अस्मिन्नोपतौ स्यात बह्वी यतः सानस्य पशून्त्या
 हि ॥ १ ॥

ह्येन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्कशेनोच्यते तस्मै रसायत्वा मनुमार्जिपो हृष्टादूर्गसो जायते तस्मै तर्हा हेति श्रुतेः एतन्मत्रद्वयपाठेनाध्व
 ये पिष्यमाणमन्नं वलकरमाज्यशीरादिरसंचयजमाने संपादयत्येव इषेत्वेत्वेर्जेत्याहोषमवोर्जेयजमाने दधौ तिति स्तिरिवचनात् कात्यायनः
 मातृभिर्वत्सान् संसृज्य वत्सं शारवयोपस्य शतिवायवस्य वायुर्देवता वागतिगंधनयोः वांतिगच्छंति वायवोगंतारः हेवत्सायसंवायवः
 स्थ मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गंतारो भवत मातृभिः सह गमने सति सायंदो होन लभ्यत इत्यभिप्रायः यद्वा वायुसादृश्याद्वत्सानां वा

ले ३

ती ३

सं. टी०

३

मोहं ५

युत्वं यथा वायुः पादप्रक्षालनं वृत्तिवनादिभिर्हृत्पहतां भूमिं शोषयित्वा पुनरिति एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूत गोमयादिदानेन भूमिं पुनरिति तस्मा
 द्वायुसादृश्यं अथवा नृणां यथा स्निग्धासायगरुनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावात्तिरावरणं तरिक्षे संचरणं तदतिरिक्तमेव पशूनां
 देवता तस्यां तरिक्षस्य वायुरधिपतिः सच वायुः स्वावयवनिर्पश्यन्त्यानयतीति पशूनां वायुरूपत्वं तथापालनापपश्यन्त्यावयवे समर्पयितुं
 वायुरूपत्वमापाद्य वायवस्येति मंत्रः प्रवर्तते तदुक्तं तित्तिरिण वायवस्येत्याह वायुर्वा अंतरिक्षस्या धक्षोः तरिक्षदेवताः खलु पश
 वो वायुव एवैतान्तरिक्षातीति यद्वा तल्लभक्षणाया रुनितत्रतत्रारण्ये चरित्वा सायं काले वायुवद्देगेन यजमानगृहे समागमना
 यपश्यन् प्रवर्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते का. हेवो वसतिमातृणां मेकां व्याहृत्ये इभवति माह इवेति अस्यार्थः सर्वस्वाङ्कारवयोपस्पृश
 तीति पदद्वयमनुवर्तते वत्सानां मातरो यागावः संतिता सांमध्ये एकां गां दृष्ट्वा कृत्य देवो वसतिमंत्रेण शारवयोपस्पृशेत् तथा
 सति गोसंवेधिरुपेह विरे इवाभवतीति हेवो वसतिमंत्रस्ये इवे बवता सूत्रेण सुवतिस्वस्व व्यापारे प्रेरयतीति सविता देवः
 द्योतमानः परमेश्वरः हेगावो युष्मां अप्ययितुं प्रभूततलोपेतं वनं गमयतु किमर्थं अष्टतमायकर्मणे चतुर्विधं कर्म अप्रशस्तं
 प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति लोकविरुद्धं बंधबंधौ यादिकं अप्रशस्तं प्रशस्तं यं बंधुवर्गपोषणदिकं प्रशस्तं स्मृत्युक्तं वापीकूपता
 गगदिकं श्रेष्ठं वेत्ते कं यत्तु रूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणं यत्तो वै श्रेष्ठतमं कर्म ति श्रुतेः हे अघ्याः गावः गोवधस्योपपातक
 रूपत्वाद्धंतु मयोग्या अघ्या इच्छंते तथाविधा ययं इद्राय भागं इद्रमुद्दिश्य संपादयिष्यमाणं रधिहेतु रूपं क्षीरं आप्यायध्वं सर्वास्वपि
 गोषु प्रभूतं क्षीरं कुरुत उपायी वृद्धौ वो युष्मान् पशून् स्तेनश्चोरो मा ईशतं वो हिंसको मा भूत कीदृशी युष्मान् प्रजावतीः बहू

आहत्य

रामः

३

लोकेः ४

समंता इव यद्यं

ईश्वरः समर्थो मा भूत अघ्रांसः अघ्रेन तीव्रपापेन भक्षणादिना संकोपात्तको व्याघ्रादिरपि
 नाईशतः

पत्याः अनमीवाः अमीवा व्याधिः सनास्ति यासां ता अनमीवा कृमिदुष्टत्वादिस्वत्परे गरहिताः अपक्ष्माः यक्ष्मरोगराजः प्रवत्तरो गरहिताः किंच
 ययं गोपतौ गवां युष्माकं पत्या वस्मिन् यजमाने भ्रवाः शाश्वतिकाः बद्धा बह्विधाः स्यात्तभवत् का० यजमनस्य पश्यन्त्याहीत्या गारस्यान्यत
 रस्य पुरस्ताङ्कारवा मुपगृह्णीति हेपलाशशाखेत्यमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणसती यजमानस्य पश्यन्तरण्ये संचरतश्चोरव्या
 घ्रादिभयात्परिरक्ष शरस्वयारक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छंतीत्याशयः यद्यप्यचेतना शरस्वा तथापि तदभिमा
 निनी देवता मुद्दिश्येव मुक्तं यथा शास्त्रज्ञा अचेतने पि शालग्रामेशास्त्रहृष्टा विमुक्तं तस्मात्समर्थो मा भूत अघ्रांसः अघ्रेन तीव्रपापेन
 भक्षणादिना संकोपात्तको व्याघ्रादिभिरपि नाईशतं निधिमभिप्रेत्य विष्णुं संवेधयितुं शोषचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् अथ व्याकरणप्रक्रि
 या इषे इषेरि ह्यर्थस्य कर्मणि क्तिप् कित्वा दुषधा गुणभावः तस्माच्चतुर्थ्येकवचनं इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रतिपदिकस्व
 रेण चोदात्तः स्वरविधौ व्यंजमानत्वात् चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वाद्दुदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तो मुष्णिर्न वितित इपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्ते
 पिसावेकाचस्वतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वं तस्मिन्सत्यदात्तपदमेकवचनमिकारोऽनुदात्तः यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः को
 पिवक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो वलीयाति तिन्यायेन विभक्तिगत उदात्त एव प्रवत्तः तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तां तमिहंपदं
 संपन्नं वा युष्मे भर्जनार्थं स्पृष्टा सिभ्यां मदिगिति मदिक् प्रत्ययां तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपं तस्य प्रादिपदिकस्वरेण यद्यप्यु
 दात्तः प्राप्तास्तथाप्यनुदात्तं सर्वमपादादवित्यस्य सूत्रस्यानुदात्तो सत्यां त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ऊर्ज ऊ
 र्ज बलप्राणयोरस्मात् क्तिप् ऊर्जति बलवतं करोतीत्युक्त्वा अन्नं ऊर्जित्यन्ननामोर्जयतीति सत इति यास्कः स्वरइषेवत्संहितायां

नस्याविद्य

३

न

ति ५५

सं० टी० तूदात्तानुदात्तस्य स्वरित इति त्वाश्रयस्वरितत्वं मंत्रद्वयस्य संहिताया मूर्जित्युक्तकारस्य स्वरितो हितायामनुदात्तानामिति प्रचयाभिधायामेकप्रतौ
 ४ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यतः तन्नीचोऽनुदात्तो भवति अग्रिमस्य त्वाश्रयस्वरितत्वं एवमुत्तरपदेषु संहिता
 स्वराऽहनीयाः वायवः वातेर्गत्यात्वा वा पाणिमिस्वदिसाध्यसम्भ्रुता इत्युक्तं सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो वायुशब्दः जसः सुखा
 दनुदात्तत्वं जसि चेति गुणोवादेशे वस्यो नंतरतम इति परिभाषा यो दात्ते एव जाते वायव इति मध्योदात्तं पदं न सः स्वरितत्वं पूर्ववत् स्य अस्मे
 लीटिशपो लुकिश्च सोरलोपः त्वाकारलोपः तिङ् तिङ् इति निघातः देवः पंचादित्वात् चित इत्यंतोदात्तः वः बहुवचनस्य वस्वसावित्यनुदात्तो
 वसादेशः सविता एष एव च्वाविति त्वाङ्गमः चित्वांतोदात्तः प्र उपसर्गश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः अर्पयंतु अग
 यी तौ हेतुमति चेतेति च अर्तिः द्वितीरीकृत्यादिना पुक् पुगंतेति गुणः निघातश्च श्रेष्ठतमाय प्रत्ययशब्दादतिशयनेतमविष्णुना वितीष्ठ
 न प्रशस्यस्य इति आदेशः त्रित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ततः पुनस्तमपतस्य पित्वादननुदात्तत्वं स्वरिति प्रचयाः पूर्ववत् कर्मणो क रो
 ओ तिर्मनिन् नित्वाद्युदात्तः आउदात्तः प्यायध्वं प्यायी ह्ये हेतुमति च शपच्छंदस्युभयपेत्या ई धातुत्वात् सोरलोपः निघा
 तः अघ्याः अहंतव्या नवत्यघ्नीति चेति यास्कः अघेन जिवोपपदं हंतैरघ्यादयश्चेति मगंतो निपातः संवृद्धित्वादामंत्रितस्य चेत्याह मि
 को निघातः इडा य इदिपरमेश्वर्ये ई धी दी प्रौ इति इध्याते वाते जेभिरिति ईः अनेन्द्राग्रेत्यादि नारः प्रत्ययान्ता निपातः नित्वाद्युदात्तः स्व
 रितप्रचयोच भागः भजभागसेवयोः अकृत्तैरिचकार के संज्ञायामिति घञ् त्रित्वाद्युदात्तं प्राप्ते क प्रीत्वतो घञोत उदात्त इत्यंतोदा
 तत्वं तस्यामि पूर्व इत्यमासहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव प्रजावतीः उपसर्गच संज्ञायामिति जनेर्दुप्रत्ययः ततः षाप्
 कादेश ए० वा३ जानुदात्ता० लि५ वे३ दा३

रामः
४

मिति पूर्वपद

पा

र

दं

हीः ॥ व

तेन सहेकादेशे पुदात्तांतः प्रजाशब्दः तस्मात्तरस्यास्य स्मिति मनुष्यमादुपधायामंतोर्वीचवादिभ्य इति मस्य वः उगितश्चेति डी प्रमनु
 ष्यपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वर एव वाच्छंदसीति पूर्वसर्वणी दीर्घत्वं अनमीवाः अमरोगे अमेरीव इति ईव प्रत्ययः यद्वा शेवायका
 जिह्वाया वाद्यामीवा इत्यमे व प्रत्ययान्तो निपातः तस्य नञावहुत्रीहो समासस्य चेत्यंतोदात्ते प्राप्ते तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या ए
 र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तदपवादेन न्युभ्यामित्यंतोदात्तत्वं अयश्माः तद्वत्स्वरः मा निपाताच्चाद्युदात्ताः स्तेनः स्तेनचोर्ये स्तेनयति चो
 रयतीति स्तेनः पचाद्यच् चित्वांतोदात्तः ईशत ईशेश्वर्ये कुंदसिलुङ्कुडि इति लङ् व्यत्ययोर्वहुलमिति बहुवचनं नमाङ्गो
 गे इत्यङ्भावः निघातश्च अघ्शंसः अघ्पकरणे पचाद्यजंतोश्च शब्दांतोदात्तः अघ्शंसति इच्छतीत्यघ्शंसः शसि इच्छायां अच्
 तत्पुरुषेतु व्यर्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ध्रुवाः ध्रुवस्थेय्ये इगुपधो प्रीकिरः कश्तिकः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो ध्रुवशब्दः अस्मिन् इलोदमु
 गिति एतेर्दमुक् अंतोदात्त इह मशब्दः तस्मात् अस्मिन् तस्य ङि पदाद्युप्युभ्य इत्युदात्तत्वं गोपतौ गमेर्जीरिणेशब्दप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ग
 वां पतिरिति तत्पुरुषे पत्यावैश्च र्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तस्य स्यमि पां पासुट् सलोपो लोपश्च तिङ् तिङ्
 बहुशब्दाद्वोतो गुणवचनारिति डीष् वाच्छंदसीति जसः पूर्वसर्वणीत्वं प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः यजमानस्य पूज्यजो शानान्निति यजतेः शानच्
 नित्वाद्युदात्तः पश्यन् पश्यंति गंधेनेति पशवः अर्जिहृषिकम्यमिपसि बाधामजिपशितुक् बु बहु दीर्घहकारश्चेति द्विशेः कुप्रत्ययः यशा
 देशश्च प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पाहिपारस्यो लोद तिङ् तिङ् एवमग्रेपदस्वरप्रक्रियोहनीया विसर्गोच्यते १ ॥ श्रीः ॥ ॥

दीर्घ ३ मे १

भया

सं० टी०
५

कात्यायन वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बधातिकुशौत्रिहृदेति वासमतिवृष्ट्यादिद्वारास्थापयति विश्वमिति वसु र्यज्ञः यज्ञो वैवसुर्यज्ञस्य पवित्रमसी
ति श्रुतेः यज्ञशब्देन तदीयहविर्व्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते हेतुर्ममयपवित्रवसोरिदं देवतायाः निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वमसि अनेन मंत्रेण पवि
त्रं कृत्वा पर्णशारवायां बधीयात् द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते का० द्यौरसीति स्यात्प्राधान्यं स्यात्प्राधान्यं क्षीरं प्रक्षेप्य तं द्रुहणार्थं यंत्रः हे स्या
त्सि मृज्जलाभ्यामुत्पन्ना त्वंद्यौरसि जलहेतुवृष्टिप्रदं धुंकरुपासि धुसंबंधात्तद्रूपत्वमुपचर्यते तथा द्यौश्चिदसि द्यौश्चिदसि सकशादुदृतयामहानि
ष्यन्तत्वात्स्थिवीरूपत्वं का० मातरिश्चन इत्यधिश्रयतीति गार्हपत्यादृष्टिचो गार्हपत्यं रूढं तेष्वामधिश्रयति हेतुत्वे त्वमातरिश्च नोवायोः धर्मः दीप
कोऽंतरिक्षलोको सिमानं यंतरिक्षेऽप्यिति निश्चासं वृद्धं करोतीति मातरिश्चावायुः धर्मः घृक्षरणदीप्त्योः धर्मो दीपकः संवा नेन वायो दीपकोऽभिव्यं

वसोः पवित्रम् वसोः पवित्रमसि द्यौरसि द्यौश्चिदसि मातरिश्च नो धर्मो सिद्धिश्च धाः असि परमेण धाम्ना दृष्टं हस्वमा द्वास्मा

जकोऽंतरिक्षलोकः हे स्यात्तितवोदरेऽप्यंतरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सत्त्वं त्वमपि वायो धर्मरूपासि ते यज्ञपतिर्द्वौषीत् ॥ २ ॥
द्यौरसि द्यौश्चिदसि ति पूर्वमंत्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तं सत्रमातरिश्चनः धर्मो सीतं यंतरिक्षलोक रूपत्वमुच्यते तद्देवांश्च यानां लोकानां धारणात् त्वं
चिद्वधा असि विश्वं धातीति विश्वधाः विश्वधारण समर्थी सिलोकत्रयरूपत्वात् किंच परमेण धाम्ना उत्तमेन वरुक्षीरधारण समर्थरूपेण तेजसा हेतुत्वे
त्वं हंस्वहृदा भवत्वं त्रिष्टयक्षीरस्य गलनं वारयितुं त्रयथाभ्यायास्तव ह्रिदे क्षीरं गलेत् हृदि ह्रिदं विधिधातु र्यद्यपि हृद्यस्य पिरादौ सति भगवा
वेन चिरमवस्थानादार्द्रतामकालवृद्धिरेव भवति किंच हेतुत्वे माक्षाः कुटिलामाव ह्रुकोटिः येषु कुटिलं भवेत्तदानीमवाधुत्वायां वासत्यांतत्स्य क्षीरं गलेत्
अतः क्षीरधारणयरादौ मकोटित्वं चार्थं ते किंच ते यज्ञपतिस्त्वसंबंधी यजमानो माक्षां धीत् कुटिलो माभूत् त्वन्निष्ठ क्षीरं स्कंदनेनानुष्ठानविधौ एव यजमानस्य को

म२

॥ ३ ॥

तिर्मसुरायां

स्यानप्रदा
स्या
रामः
५

स्यात्प्राधान्यं ततोऽतलपार्श्वीनां प्रतिबधमानत्वात् त्ववित्रस्य क्षीरशोधकत्वं किंच भूतं पवित्रं
एतद्धारं शतमसंख्याधारायस्मिन् तथा सहस्रधारं तस्मैः पवित्रधिदैः २

का० वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युद्वेति अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवद् द्यौर्दगग्रत्वं विकल्पा
ते हेशारवापवित्रवसोरिदं देवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वमसि पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्यात्प्राधान्यं ततोऽतलपार्श्वीनां क्षीरधारा
णं शतसहस्रसंख्याकानां सप्तावां शोधकत्वमादत्तुं वसोः पवित्रमिति हिरुक्तिः अभ्यासेभ्यः समर्थं मन्यते का० देवस्त्वस्यासि चमा

वसोः पवित्रम् वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधा
रम् ॥ देवस्त्वासविता पुनानु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्ता का
मधुक्षः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

नेजपतीति पयो देवता होहनादूर्ध्वं स्यात्प्राधान्यं सिच्यमानं हेक्षीरसविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या शतधारेण वसोः पवित्रेण त्वात्वा पुनर्तु
शोधयतु सुप्तेति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुष्ठु तेन सुष्ठु नुमागमाभावार्थः का० कामधुक्ष इति प्रश्न इति एकस्यां गवि दुग्धा
यां होग्धारं प्रत्यध्वर्युष्टेत् हेतुः विद्यमानानां गवामध्ये त्वं कां गंधुक्षः दुग्धवानसि ३ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

म

सं० टी०
८

अहुतमसि हूकोटिद्येकप्रत्ययः हुकरेखंदसीतिनिष्ठायांहुआदेशः अहुतमकुटिलमसिआहोहोपिभं गभीतिर्नासीत्यर्थः हविर्दानं इधाअधार
एषोषणयोः हविषोत्रीहिंधारकंषोषकंवासि अतोहंस्वमाकाः मातेयत्पतिर्द्वीपीदिति सर्वव्याख्येयं का विलुस्वेत्यारोहणमिति हेशक
टविलुव्यापकोयत्स्वात्वाक्रमतांपादेनाक्रम्यारोहतुनाहंसमर्थइतिभावः का प्रेक्षतउरुवातायेतिहविष्यामिति हेशकटवातायउरुभवे
तिशेषः त्वदंतवर्तित्रीहिषुवायुसंचारायविस्तीर्णमंशकटस्थत्रीहीणांतलाद्याहृदितत्वात्संकोचेवायुप्रवेशाभावादाहृदनमपनीय
यथावायुः प्रविशति तथासंकोचपरित्यजेत्यर्थः वायुरूपप्राप्रवेशाहविः सप्राणक्रियतेमंत्रेणकिंच वायुप्रवेशरहितं सर्ववस्तुवरुणदेव

अहुतमसि हविर्दानं हं हस्वमाह्मास्मातेयत्पतिर्द्वीपीत् ॥
विलुस्वाक्रमतामुरुवातायापहृदं रक्षोयच्छन्ताम्य ॥ १० ॥

संभवति वरुणश्च बंधकारित्वाद्यज्ञनिरोधकस्तद्विद्यत्यर्थमयंमंत्रः यदैकिंचनवातोनाभिभवतितत्सर्ववरुणदेवत्यमुरुवातायेत्या
हावरुणमेवैतत्करोतीतितितिरिवचनात् का अपहृतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेभिर्मशेदिति त्रीहिभ्योऽन्यत्वादिर्कयदितत्रभवे रामः
तदेनेननिरस्येत्तृणाद्यभावे त्री हीनभिर्मशेदितिसूत्रार्थः अथमंत्रार्थः रक्षोयज्ञविद्यातकमप हृतंनिरुक्तं तं तलादिकमेवरक्षउच्यते का० यच्छं
तामित्यालभतर्निपंचसंख्याकाअंगुलयोत्रीहिरूपहविर्यच्छंतांनियच्छंतु अनेनपंचांगुलियुक्तेनमुष्टिनात्रीहीनगृह्णीयादित्यर्थउक्तोभवति ॥

वमग्री १ त्रिं २ ३ ध्वर्द्धृष्टाहिदेवानांभा

का० १

देवस्यत्वेतिगृह्णात्यानेपंचतुरोमुष्टीने घोमीयंयथादेवतमन्यदितिहहविः सवितुर्देवस्यप्रसवेप्रेरणेसतितेनप्रेरितोहंअग्नयेजुष्टंप्रियंत्वा
गृह्णामिअग्निषोमाभ्यां व्यासक्तदेवाभ्यांच जुष्टंगृह्णामि काभ्यांअश्विनोर्बाहुभ्यां एलोहस्ताभ्यांच अंसमणिवंधयोर्मध्यभागोदीर्घदंज
कारोवाहुः पंचांगुलियुक्ताग्रभागोहस्तः अश्विनोर्हिदेवानां गधुकु अतोग्रहणसाधनयोः स्ववाक्कोरश्विवाहुभावना कार्याहस्तयो
स्तुष्टहस्तभावेनेतिभावः सर्वात्मकस्याग्रेहविस्तादृशंमनुष्येण कथंग्रहीतुंशकमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विवाहुभ्यांगृह्णामीत्य

त्रिं १

सप्तहस्ताभ्यांच

देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् एलोहस्ता
भ्याम् अग्नयेजुष्टं गृह्णामि घोमीभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

र्थः किंच सत्यं देवाअनंतमनुष्याइतिश्रुते देवानांसत्यरूपत्वात्तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणं फलपर्यवसायित्वात्सत्यंभवति देव
तास्मत्यभावेतुमनुष्याणामनंतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानंनिष्फलत्वादनंतंभवतीतिअनामग्राहं हविषि गृहीतेतासांमिथः कलहोभवे
द्विदंमदर्थमेवगृहीतमितितत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नयेजुष्टमग्नीषोमाभ्यांजुष्टमितिदेवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणं इतिप्रामा

२ देवतास्मरणमित्यभिप्रायः हविर्ग्रहणं
मध्वर्द्धदेवताः सेवन्तेममनामग्राह्यमतीति

यः १०

सं. टी. १० युष्माइं हेऽपः इंद्रे देवः वज्रतूर्ये तूर्यतिर्वधकर्मा वज्रवधे निमित्तभूते सति युष्माः युष्मान् अटणीत आकारच्छांसः सहकारित्वेन प्रार्थितवान्
ययमपि वज्रतूर्ये निमित्ते तमिदमटणीध्वं वतवत्यः सहकारित्वेन का० प्रोक्षितास्तेति तासां प्रोक्षणमिति हेऽपो ययं प्रोक्षिता भवथ असंस्कृता अ
न्यसंस्कारक्षमान भवंतीति का० हविषश्चाग्नयेत्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमग्निरिति अग्निरपि हविस्तदेवतोच्चारणे प्रोक्षणीयं अग्नये जुष्टं
त्वा प्रोक्षामि अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वा प्रोक्षामी का० पात्राणि दैव्या येति कृत्वा जिने तूरुखलादीनि पात्राणि प्रोक्षेत् हे यज्ञ पात्राणि ययं शु

युष्मा-इन्द्रो हृणीत वृत्रतूर्यो यमिन्द्रमहृणी दुंवृत्रतूर्यो प्रोक्षितास्य ॥ अग्नये
 त्वाजुह्वम्यो शोम्यग्नीषोमा ज्वा त्वाजुह्वम्यो क्षामि ॥ दैव्या यकर्मणे सुभ्रुं देवयज्या ये यदो
 शुद्धा पराजुगधुरिदं ब्रह्म ह्वयामि ॥ १३ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

धधं शुद्धनिभवत किमर्थं देव्याय कर्मणे अग्यादि हेवता संबंधिने कर्मणे तदेव कर्म विशेष्यते देवयज्या ये देव संबंधिन्ये यागक्रियोयै किं १०
च अशुद्धाः नीचजातयस्तशाहयो बोयुष्माकं संबंधिपदं गंगराजमुः पराहृतं कृतवंतः छेदनतश्छेदनादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचि रामः
त्वं च कुस्तदिहं बोयुष्माकमंगं श्रुं चामि प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि १३ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ १०

का० शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति हे कृष्णाजिनत्वमुत्तरवत्तस्य ~~धारणार्थं~~ शर्मसुखहेतुरसि अजिनस्य च मेति मानुषं नाम शर्मेति हे वं ना
म का० अपेत्य पात्रेभ्योऽवधू नोत्यवधूतं तीतिरक्षः कृष्णाजिने गृहं अवधूतं कृष्णाजिनकंपनेन भूमौ पातितं एव मरातयोपि पातिताः का० प्रत्यग्रीव
मास्तु एतया स्वर्गिति हे कृष्णाजिनत्वं अदित्याभूमि हे वतायास्व रूपमसि ततो हिति भूमिस्वात्वां प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्यमहीयेयं त्वगिति वेत्तु जाना
तु पुरायसौ हे वेषुरुष्टः कृष्णमगोभृत्वांगमत्तहा हे वा सात्वातहीयां त्वचमुक्षिप्य जगुरुस्तस्मात्तच्चर्मस्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावा

शर्मसि शर्मस्यवधतः रक्षोवधता-अरातयोहि त्यास्त्वगसिप्रतित्वाहितिर्वेतु । अद्विरसिद्वान
स्यत्योग्रावासिष्ठथुबुद्धः प्रतित्वाहित्यास्त्वग्वेतु ॥ १४ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

भ्रातः का० निदध्यालुल्लखलमदिरसिग्रावासीतिप्रतिवेत्तुभयोरिति विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रतिवेतिशेषो योजनीयः हेउल्लखल
 त्वं यद्वपिवानस्यलोहारुमयस्तथापिदृढत्वाददिरसिपाषाणोसिक्किंभूतः बुधः स्थूलमूलः मुलैर्मघातोपश्रवेणचांचत्यरहित्याय
 मूलस्थूलत्वंहेउल्लखलतथाविधस्त्वंग्रावासिहाद्वैतपाषाणसदृशोसिअदित्यास्त्वक्अधस्तादासीर्णाक्कजिनरूपाभ्रमेपीत्व
 गस्ति सात्वांप्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेनजानातु १४ ॥ ॥ श्रीः ॥ ८५ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ८५ ॥ श्रीः ॥

सं० टी०

१२

धृष्टिरसि का मूलतः शाखां परिवास्योपवेष्टं करोतीति धृष्टिरसीत्युपवेष्टमाशयेति च पञ्चाशशाखा मूलदेशे छिन्नः काश्च भाग उपवेष्टस्तर्हो मोक्षे हे
उपवेष्टत्वं धृष्टिरसि प्रगलभोसि जिधर्षागभ्ये त्रां गारां मितस्ततश्चालने प्रभुत्वात् स्यात् प्रागभ्यं का अपाप्रत्यंगारा आचं करोतीति तत्र त्रयो
ग्रायः सन्ति एक आमात् आममपक्षमसीत्यामात्त्रैकिके ग्निः द्वितीयः क्रव्यात् शवराहे क्रव्यं मांसमसीति क्रव्यात् चितानिः तृतीयो यागयो
ग्यंतथाविधौ ह्रीं गारां गार्हपत्यात्पागभागे द्यकृत्त्यनेषां मध्ये यागयोग्यं हनौ द्वावग्रा आमात् क्रव्यात्संज्ञोत्पात्तयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते हे अ
मेहे गार्हपत्य आमाहं ग्नि मपजहि परित्यज्य बवहिताश्चेति क्रिया परेषां सर्गयोर्व्यवधानं तथा क्रव्यात् मग्निनिः सेधनिः शेषं हरे गमय परित्यजेत्यर्थः का०

धृष्टिरसि धृष्टिरस्य पागेः अग्निमा माद अहिनिष्क्रुद्वा रं सेधादेव यजं बह ध्रुवमसि दृष्टिवा नृदं हृद्वत्सु वनि च्वा

आदेव यजमित्यं गारमा हत्येति हे गार्हपत्यदेव यजं देवानां क्षत्रवनि सजातव न्युपेद धामि ज्ञातव्यस्य बुधाय ॥ १७ ॥
यागयोग्यं तृतीयं गारमाव ह समीपमानय देवा इज्यंते यस्मिन् सौ देव यद्द तं देव यजं का कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति देव यजं गारं
कपालेन छादयेत् हे कपालत्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि अंगारो परिवर्तमानमपीतस्ततो न पतसि दृष्टिवा भूमिदं हृद्वीकुरु पुरोडाशपाकस
मयेत्वत्कृत व्यवधाने भूमेर्दृष्टं तं शैथिल्यं भविष्यतीत्यर्थः किंच त्वं उपेद धामि अंगं स्यापयामि किमर्थं भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वावधा
यहिं सार्थं व्यन सपत्नेऽस्या द्युदाकृत्वा ज्ञातव्यशब्दः शत्रुवाची किं त्वं त्वं ब्रह्म वनि वनपन संभक्तौ ब्रह्म एव ब्रह्मणेन व न्यते पुरोडाशनिष्प
त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि तथा क्षत्रवनि सजातवनीति परद्वयं योज्यं सजाताः समानकुले जाताः यजमनस्य ज्ञातयः तैर्वन्यत इति १७

न३

रे३

रामः

१२

का सव्यांगुल्या अन्त्ये गारं निह धात्वा नेत्रहेतीति हे अग्ने निधीयमानां गार रूपं ब्रह्म प्रोटं कर्मोऽस्याभिः क्रियमाणं गभीर्घनाशकरश्चो वधेनानु
गृह्णीष्व यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मर्म नु गृह्णीष्व अंगुलीदानासक्तं माद हेत्यर्थः का धरुणमिति यश्चादिति एव स्यापित कपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं
निर्धाति हे द्वितीय कपालत्वं धरुणं पुरोडाशस्य धारकमसि अतो तं त्रिशदं हृद्वीकुरु पुरोडाशपाको त्यनज्वालायां त्रिश्लोकोपश्चो यश्चा न स्या
त्तथा कुरु यद्यप्येतत्कपालं ज्वालां त्रिश्लोकोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यंतरिक्षराट्पाकपालदेवता प्रार्थ्यते ब्रह्मवनीत्यादि एव वत् का पुर
स्ताद्वैमितीति प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्यापयेत् हे कपालत्वं धर्त्रे धारकमसि दिवं हं हं ज्वालायेण हाहाभावोद्युलोकस्य दार्ढ्यं अन्य एव वत् का

अग्ने ब्रह्म गृह्णीष्व धरुणमस्य न्तरिक्षं नृदं हृद्वत्सु वनि च्वा क्षत्रवनि सजातव न्युपेद धामि ज्ञातव्यस्य बुधाय ॥ १८ ॥

त्रैमसि दिव नृदं हृद्वत्सु वनि च्वा क्षत्रवनि सजातव न्युपेद धामि ज्ञातव्यस्य बुधाय ॥ १९ ॥

विश्वाभ्य इति रक्षिणत इति हे चतुर्थ कपाल विश्वाभ्य आशा चितं स्योर्द्विचि तो भृगुणमग्नि रसान्त पसात प्यद्वम् ॥ १८ ॥ ॥

ग

का

भ्यः सर्वादिभ्यः सर्वादिहाट्पायत्वा मुपेद धामि एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति चतुर्थेन दिशे जयति तद्गतः पुरोडाशो लोकत्रय रूपो भूत्वा
देवताः प्रीणातीत्याशयः समं विभज्य दे रक्षिणत एव मुरतश्चित्तस्येतीति अग्नेय पुरोडाशस्य द्वा कपालत्वाच्चतुर्णी स्यापितत्वाद्दशानां चतुर्णी
मध्ये दे दे रक्षिणे त्रयोर्निर्धात् चित्रचयने किं त्वं तस्य चितं इति वहुवचनं हे कपाल विशेषा यत्तचितः स्या प्रथम कपालोपचयकारिणः स्यभवथा मु
पहितानां द्वितीयादिक पालानां उपकारिणो भवन् का भृगुणमित्यंगारैरभ्युहतीति अंगारैः कपालानि छादयेत् हे कपालानि यूर्यं भृगुणं मंगिर
संभृगु नाम कानां मंगिरो नाम कानां देवधीणां तपसा तपो रूपेण ग्निना नेन तप्यध्वं त स्तानि भवतः अस्याग्नेस्तदीयं रूपं त्वं भावयेदित्यर्थः १८

च१

च२

त३

तपो१

तथा ऊर्ध्वचितः स्य ऊर्ध्व१

सं. टी. ०
१३

का. कृष्णाजिनमादत्ते एव वदिति यथा अद्याप्य कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वत्तु शर्मोसि अवधत्तं अदित्या इति मंत्रं यं वारं वातं का. तस्मिन् दृष्टं धि
षणासीति तस्मिन् शर्मोसि शिलां स्थापयेत् हे शिले पेष्णाधारभूते त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तद्दुत्यन्तं धिषणासि धियं बुद्धिं कर्मवासनोति या प्रोति
दहाति वा धिषणा इत्यमार्थं पर्वतवद्धारयंत्यसि अदित्याभमे स्वकृ कृष्णाजिनरूपातादृशी त्वात्वां प्रतिवेत्तु त्वदवस्थानमनुजानातु का. ०
पश्चाच्छ्रम्यमुपोहस्यु हीची दिवर्त्तते दृष्टं पश्चाद्गो गधस्ताच्छ्रम्यां स्थापयेत् तां प्रत्युच्यते हे शर्मो दिवो दुलोकस्य स्कंभनीः संभन
ती॥

शर्मोसि शर्मोस्य वधत्तं रक्षोवधत्ता अरातयो हि स्यास्तु गसि प्य
ति स्वादिति वेत्तु धिषणासि पर्वती प्रति स्वादित्यास्तु गवेत्तु दिवस्कं सुनीर
मि धिषणासि पर्वते यी प्रति स्वापर्वती वेत्तु धान्यमसि ॥ १९ ॥

कारिणीत्वमसि व्यत्ययेन द्वितीया बहुवचनं पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तंभनकारित्वं हे उपले उपरितनशि लेखं धिषणासि पेष्णाया
पारधारिकासि किंभूता पर्वते यी पर्वत्या अभस्तदृष्टं पुत्री पर्वते यी वाला स्वरूपा कनीयसी त्वेपादुहिते वभवतीति श्रुतेः अतः प
र्वतीमातृसमात्वां प्रतिवेत्तु जानातु १९ ॥ न ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥
वा पुत्रीः

रामः
१३

अंतरिक्षेण हीने द्यावापृथिवी विष्टे इति श्रुतेः का
दृष्टं दुपत्तां धिषणासीति २

सर्वदा मुने चैव तदिति प्राणः ॥ आसवायुः उदिति
ऊर्ध्वं चैव तदुत्तरान उक्तांति वायुः यनिति २
आनो २

ती १

का. धान्यमसीति तदुलानायेति हे हविः त्वं धान्यमसि धिनोति प्रीणांति धान्यं अतो देवानर्मा हीन धिनु हि प्रीणाय का. पिनष्टि प्राणायत्वेति प्रतिमंत्रसि
ति प्रकर्षेण अनिति व्याप्य चैते इति व्यापको वलहेतुर्वायुः हेतुं दुलत्वात् प्राणाय प्राणदानार्थं पिनष्टि शेषः एवमुत्तरमंत्रयोर्वा ज्यं देवानां सजीवं
हविर्भवतीत्येभिर्मंत्रैर्हविषां प्राणदानेन सजीवत्वं क्रियते इत्यभिप्रायः का. हीर्घमिति कृष्णाजिने प्रोहतीति प्रसयनं प्रसितिः पित्रवंधने प्रबंधः क
र्मसंततिः हीर्घमविक्षिप्त्वा प्रसितिमनु कर्मसंततिमनु लक्ष्य आयुषे यजमानस्यायुरभिष्टुत्यर्थं हे हविः त्वं धां कृष्णाजिने रधामि रधाते लुजिबुहु
लंछं हस्यमाद्योगे पीति अरागमाभावः यजमानस्यायुर्हं ह्येत्यां कर्मसंततिः प्रवर्त्तत इति भावः यद्वा यमर्थः पूर्वमंत्रैर्हविषः प्राणदानेन सजी

दि

धान्यमसि धिनु हि देवान् प्राणायत्वेनायत्वा ह्यानायत्वा हीर्घमनु प्रसितिमायुषे धान्दे वो वः सविता हि
रणपपाणिः प्रतिगृह्णात्वा हि देवापाणिना चक्षुषेत्वा महीनाम्पयोसि ॥ २० ॥ ॥ ॥

वत्वं कृतं अनेन पुनरायुर्हीयते हविषः हे हविः हीर्घमिति कृष्णाजिनाख्यामनुत्वां धां धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः किमर्थं आयुषे त्वही
यायुर्ह्यर्थं प्रसितिः प्रसयनात्तुर्वाजालं वेतियास्कोक्तिरिह पितृग्राहकत्वात्प्रसितिश्चेन कृष्णाजिनमुच्यते देवो इत्यादिर्मंत्रशेषो व्याख्यातः का. चक्षुषे
त्वे चक्षुरादिवाह्येन्द्रियदानायत्वामीक्षते हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षाभवतीत्यनेन क्रियते इति भावः का. पिष्यमाणेषु निर्वपत्य नोमहीनामि
त्याज्यमिति हे आज्यत्वं महीनांगवां पयोसि क्षीरमसि क्षीरोत्यन्तत्वात् घृतं पयः शब्देनोच्यते महीति गोनामं २० ॥ ॥

तीक्ष्णतश्च हे हविः चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवायत्वां पश्यामीति शेषः यद्वा चक्षुषे तव २ त २

का. सं० टी० १४
 पात्रांसपवित्रायांयिष्टान्यावपतिरेवस्यत्वेति हस्ताभ्यामित्यंतं व्याख्यातं एतानिपिष्टानि संवपामि पात्रांसम्यक्क्षिपामि का० उपसर्जनीरान
 यत्कन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापदतीति पिष्टसंयवनीया अर्पित उपसर्जन्यः तात्र नात्रानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णातीत्यात्र अर्प
 ओ उपसर्जनीरूपाः पृथीभिः पिष्टरूपाभिः संदृच्यतां दृची संपर्कः संगच्छतां सम्यगेकी भवन्तु तथा उषधयः पिष्टारूपारसेन उपसर्जनी

देवस्यत्वा सवितुः प्रसवे मिश्रवने ब्रह्म व्यामूरक्षो हस्ता व्या
 म संव पामिसमापः ॐ पृथीभिः समोषधयारसेन स हरेवतीर्जगती
 मिष्ट द्यन्ताः सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः द्यन्ताम् ॥ २१ ॥ ॥

रूपेणोदकेन संदृच्यतां आपोहि उषधीनां रसः तथारेवतीः रेवत्यः आपः जगतीभिः पिष्टारूपां संदृच्यतां रेवत्यः आपो जगत्य उष
 धय इति श्रुतेः मधुमतीर्मधुर्योपेता आपो मधुमतीर्मधुर्योपेताभिः संदृच्यतां अपामोषधीनां परस्परं प्रीतिहेतुत्वात् संपर्को भवत्वित्यर्थः रामः १४
 पिष्टरूपोषधीभिः २१

परोषः आज्यप्रविलापनार्थं तस्यात्र स्वाग्नेः स्थापनमधिश्रयणं का. धर्मेसीति पुरोडाशमिति ५

ती

वी३

का. संयोजनयत्वेति अर्पापिष्टानां च मिश्रीकरणं संयवनं हेजलपिष्टरूपपदार्थद्वयत्वां संयौमिसम्यग्मिश्रीकरोमि युमिश्रणमिश्रणयोः कि
 मर्थजनयत्वे यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं जलपिष्टयो र्यथामिश्रणं तथाशुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थत्वां संयौमि यद्वा ज
 नयत्वे पुरोडाशोत्पत्त्येत्वां संयौमि का. समं विभन्यां संहरिष्यन्नालभत इह मग्नेरिह मग्नीमयोरिति तिमिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावहानां कितं पिंड इयं क
 त्वा पुनरमेलयिष्यन्निह मग्नेरग्निं संवंधिभवत्विति प्रथमं पिंडं स्पृशेत् इह मग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् का. इष्टेत्वेत्याज्यमधिश्रयतीति हे आ
 ज्य इष्टे इष्टमाणा हृद्यार्थत्वा मधिश्रयामीति हे पुरोडाशत्वं धर्मो सिद्धिरक्षणादीत्योः धर्मशब्देन ही प्रमानः प्रवर्ग्य उच्यते अर्पणमाणा तया ही प्रमानत्वा

जनयत्येत्वा जनयत्येत्वा संयौमीह मग्नेरिह मग्नीषोमयोरिष्टेत्वा प्रसौ सिद्धिश्च युरुह प्रथाः उरु प्रथस्वोरुते य
 सपतिः प्रथतामग्निं हृत्स्वचमार्हिः सीह वस्त्वा सविताश्च पयतु ब्रिहस्पतिनाके ॥ २२ ॥ ॥ ॥

त्ववर्ग्ये सितथाविश्यायुः विश्वं कृत्वा आयु र्यस्मात्सविश्यायुः यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः का. उरुप्रथप्रतिप्रथयति यावत्कपालं तिसर्व
 कपालेषु संश्लेषयितुं प्रसारयेत् हे पुरोडाशत्वं स्वभावत उरुप्रथाः उरुविस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्यु रुरुप्रथाः अत इदानीमपि उरुप्रथस्व
 प्रख्यातो भवति चेते यज्ञपतिस्तव यजमानः उरुविस्तीर्णं पुत्रपश्चादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु का. अग्निं हृत्स्वचमिह मग्नीशतीति हे पुरोडाशश्च
 निःश्रवणाय प्रवृत्तः तेन तव त्वचं त्वक्त्वं हृशमुपरितन भागं माहिं सीतमाविनाशयतु अतिदाहेन मग्नीभावो विनाशः सोऽत्रमास्त्वित्यर्थः अवघातपे
 धारणेभ्यः श्रवणज्जायमानमूर्ध्वदिष उपद्रवो जलस्पर्शेन शम्भ्यतीति भावः का. देवस्त्वेति श्रवणमिति हे पुरोडाशसविता देवः ब्रिहस्पतिः अत्यंत बृहन्नाके
 लोकवर्तिनिनाकनामि अग्नेः त्वात्वां अधि अधिश्रित्य श्रवणं कर्तुं त्वमाभिरुह्य प्रित्य देवस्त्वयु अने दिविनाको नामा

नारक्षो हस्तिमिति विवचनान्नकोनामसर्गस्योनिः

सं० टी०
१५

का० मा० रित्यात्तमभतति हे पुरोडाशत्वं माभं भयं माकर्षीः मासं विवर्ष्य चलनं माकर्षीः माभं ये उ विजी भयं चलनयो रित्यनयोः प्रयोगो ।
का० अतमेरु रिति श्रुतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेशेन वेति यज्ञोपागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुः भूयात् तमुगलानौ ताम्पतीति तमेरुः औ
णदिक एतत्प्रत्ययः न तमेरुः तमेरुः भस्मच्छादनेन गलानि रहितो भवतु यजमानस्य प्रजापुत्र प्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्रीनि रहिताभ्यात्

माभेः माभेः माभेः संविच्छाः अतमेरु यज्ञो तमेरु यजमानस्य प्रजाभूयात् प्रजाय
त्वादिताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नमा चोभ्यो नित्यं यत्नित्यं प्रसंगसंस्मरणं त्रिताय त्वेति प्रतिमंत्रमिति हेमाङ्गुलिप्रशाल

यजमान प्रजयाः कशपितुः खं मास्वित्यर्थः का० पात्र्यंगुलिप्रशालनोदकत्रिताय त्रितनाम्ने देवा यत्वा निनया मीति शेषः तथादिताय नि
नयामितथैकता यत्वा निनयामि एवं कुतश्चिदेतो भीतो निरपः प्राविशत्ततो देवा जगदुस्तदाग्निना वीर्यमसुसुकंतत आस्या उत्पन्नास्ति
तद्वितैकं तसंसास्ते देवैः सह चरंतो यज्ञे पात्री प्रशालनजललक्षणं भागं तेभिरेति श्रुति कथानुसंधा तव्या २३ ॥ ॥ ॥
स्तंतात्वा

रामः
१५

का०

देवस्य त्वेति स्यादायेति देवस्य त्वेति व्याख्यातं देवेभ्यो देवोपकारार्थं मध्वरकृतं अध्वरं करोति वेदिरवननादि द्वारेणेत्यध्वरकृतं स्यामह मा
इहे गृह्णामि का० सतरंगं सवेहृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपती इत्यवाहुरिति हे स्यात्वं इत्यदक्षिणे वाहुरसि तेन वाहुना धत्तत्वात्तस्मा
नवीर्योपेतत्वा द्वा स्यस्य वाहुलोपचारः किंभूतः स्यात्सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भजनं पाको मारणमिति यावत् सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भ
रुप

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यामुहो हस्ताभ्याम् आददे
हूर सुतं देवेभ्यो इत्यवाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा द्वायुर
सिति गमतेजा द्विषतो बधः २४ ॥ ॥ ॥ ॥

किंवायुरसि

हिर्यस्य सहस्रभृष्टिः तथा शततेजाः शतं तेजांस्यस्य सः बहुधा दीप्यमानः न केवलमिंद्रवाहुसदृशः किंतु वायुसदृशोऽप्यसि अतएव तिग्मतेजाः
यथा वायुर्निंदीप्यती प्रांज्वाला मुहं मंस्ती त्रतेजा भवति एवं सौमिस्तं बद्धे हरूपं कर्म कुर्वन्ती त्रतेजा उच्यते तथा द्विषतो बधः हंतीति वधः कर्म
प्र ता
दक्षिणमसुरादीनां हंतेत्यर्थः २४

तीक्ष्णतेजाः २

सं. टी०
१६

का. दृष्टिविदेवयजनी तल्लोतर्हि ते प्रहरतीति हे दृष्टिवि हे देवयजनि देवा इत्यंते यस्यां सा देवयजनी तस्याः संबोधने हे देवयजनि ते तव उर्ध्वधास्त
एरूपायामूलमहं माहिंसि संमाविनाशयामि का. ब्रजंगच्छेति पुरीषमादत्त इति स्फुटत्वात् एतन्नाम तुरीषमुच्यते हे पुरीष त्वं ब्रजंगच्छ ब्रजं
ति गच्छंति स्थातुं गावो यत्र सदृशो ब्रजस्तं किं भूतं ब्रजं गोष्ठानं गवां स्थानं इहानीम वस्थिति र्यत्र तं गोयुक्तं स्थानं गच्छेत्त्यर्थः का. वर्ष
तु तदतिवेदिं प्रेक्षत इति हे वेदे ते तु भ्यं त्वदर्थं द्यौर्धु लोकाभिमानि देवो वर्षतु जलसेकं करोतु वषसेचने वर्षणेन

तरीय ३

दृष्टिविदेवयजनि दृष्टिविदेवयजन्त्योषध्यास्ते मूलमाहिं सिधं ब्रजङ्ग गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान
देवसवितः परमस्यामृथि द्यां शतेन पाशैः योऽस्मान् देहि यच्च ब्रयन्दिष्मस्तमतो मामौक् ॥ २५ ॥

खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः का. वधानेत्युत्करे करोतीति स्फुटत्वात् अतः मुत्करे त्यजेत् हे देवसवितः योऽस्मान् देहि देवं करोति
वयं च शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यामृथि द्यां वधानपरमाश्रितिमा दृष्टिविच्छादसः सर्जगमः उत्करे शिपायां धृत्यानिष्ठस्य शत्रोस्त
त्र बंधनं कुरु यत्र भूमेरिति मप्रदेशं धतामि सो नरको सितथा च अतिः अंधेतमसि वधनेति यदा ह परमस्यामृथि द्यामिति के बंधनं कर्तव्यं तदा
ह शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्बंधनं रज्जुभिः किंच अतोऽस्मादंधतामि स नरकात् तं मामौक् कदाचिदपि मामुंच ॥ २५ ॥

रामः
१६

का. अपारहमिति द्वितीयं प्रहरतीति दृष्टिविदेवयजनात् दृष्टिविः संबन्धिनो देवयजनाख्याः देहि स्थानात् अरहं नामानमसुरं अपवध्यासं अ
पनीययथाह तो भवति तथा करवाणि अने मंत्रेण द्वितीयवारं एव वत्सहरेत् ब्रजं वर्षतु वधानेति मंत्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च एव वत्
का. अभिन्यस्यं ग्रीदुत्करमररो दिवमिति हे अररो असुर दिवं द्युलोकं यागं रूपं त्वं मापसः मागमः स्वर्गे त्वयान गंतव्यं पतु गतो

मरह १

अपारहम अपारहमृथि द्यौर्देवयजनाद् द्यासं ब्रजङ्ग गोष्ठानं वर्षतु
ते द्यौर्बधान देवसवितः परमस्यामृथि द्यां शतेन पाशैः योऽस्मान् देहि
यच्च ब्रयन्दिष्मस्तमतो मामौक् अररो दिवम्मापसो ह्यस्ते द्याम्मास्क
न्ब्रजङ्ग गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देवसवितः परमस्यामृथि द्यां श
तेन पाशैः योऽस्मान् देहि यच्च ब्रयन्दिष्मस्तमतो मामौक् ॥ २६ ॥

पतेः पुमिति लुङि पुमागमे रूपं का. इत्यस्ति तृतीयमिति हे वेदिदेव ते तव दृष्टिविरूपाया यो इत्युपजीव्योरसः स द्यां द्युलोकं मास्कन्
मास्कंदतु मागच्छतु स्कंदिर्गतिशेषणयोः ब्रजंगच्छेत्यादि मंत्रत्रयस्य विनियोगो व्याचरवत् २६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥

रामा

सं. टी.
१७

का. पूर्वपरिग्रहं परिगृह्णाति रक्षितः पश्चादुत्तरतश्च स्फो न गायत्रेणेति प्रतिमंत्रमिति यस्मात्प्रदेशादरुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियतां निश्चेतुं
रक्षिणादिदिक्त्रये स्फो नरेरवात्रयकरणं पूर्वपरिग्रहः विष्णुर्देवतामंत्रत्रयस्य तेषां च विष्णुनिपात्य हं होमिरमितः पर्वगृह्णाति निति श्रुतेः हे विष्णो
त्वात्वां गायत्रेण हं दसा गायत्र्यादि हं दस्य रूपतया भावितेन स्फो नरेरिक्त्रये परिगृह्णामि एवं त्रैलोक्येन जागतेनेत्युत्तरमंत्रयोः तेन हं हो दे
वतादिक्त्रये सुरेभ्यस्त्वां पातयिष्यंति पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोस्तीति भावः प्रजापति पुत्रा देवा असुराश्च पूर्वस्य ईश्वरकुसहा
देवान्यराजयंशाप्तामत्वाभूमिमसुराविभेजुसहा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वा सुरानागत्यास्यभ्यमपि हस्यं शो दानव्य इति तानया

गायत्रेणत्वा । गायत्रेणत्वा हं दसा परिगृह्णामि त्रैलोक्येनत्वा हं दसा परिगृह्णामि जागतेनत्वा हं दसा
परिगृह्णामि सुश्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चासि उज्ज्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥ ॥

चिषुः ततोः सुराश्च संतोः यं विष्णु र्यावति भूभागे शेते तावान्भवद्दोषोस्त्वित्युच्यते तो देवा वक्ते रस्मा कमित्युक्त्वा विष्णुं प्रांचं निपात्य गायत्रेणेत्या
दिमंत्रैर्यज्ञभूमिं जगृहः यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देविरिति तद्भूमेर्नमिति श्रुतिकथानुसंधाय वेदियहं विधेयं का.
उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुश्मा स्योना उज्ज्वतीति । वेदिरुक्त्वा तत्त्वक्रियमाणः पूर्वपरिग्रहः पश्चात्क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः तत्रापि पूर्वव
दिक्त्रये स्फो नरेरवात्रयं कापी हे वेदे त्वं सुश्मा सि शिवा शंता चासि सुश्मा भूमिः शोभनाश्मा सुश्मा र्वननेनाश्मा दिरोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वं उपस्थासु
रस्य निष्कारनेन शांतत्वं गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थो चकारो एको यमंत्रः स्योना सुखरूपा सि स्यो नमिति सुखनाम सुषदा सुष्ठु सीरंति देवा यस्यां
सा सुषदा सम्यगुपवेशनयोग्या चासि चकारो पूर्ववत् द्वितीयो मंत्रः उज्ज्वती पयस्वती चासि ऊर्जः शब्देन वाची पयः शब्दसद्विकारदध्या

२७
हिवाचीतुभयवती चो पूर्ववत् तृतीयो मंत्रः

रामः
१७

का.

'पुराकुरस्येत्यनुमाष्टीति' अत्रेयमारवायिका मंत्रेभिः प्रोक्ता कुराचि देवानाम सुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा हे वैर्मिश्रो मंत्रितं यदस्याभूमेरुत्कृष्टं देवयज्ञ
नस्थलं तच्चंद्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवमजने यागं विधाय पुनर्देवपराजयं करिष्याम इति संमंत्र्य भूमेः सारभागां देव
यजनं चंद्रे स्थापयामासुः तत्कृत्वा वर्णेभिः शानीमपि दृश्यत इत्यारवा नमयं मंत्रोच्यते पुराकुरस्येति त्रिष्टुप् चंद्रदेवत्वा विरण्यातिमहन्नाम वि
विधं स्यात्तिवेदत्रय रूपेण शहं करोतीति विरण्या यज्ञे वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः संबोध्यते हे विरण्या न विष्णो परमेश्वरत्वं शृणु अनुग्रहाणेति वा
शेषः कुरशब्देन संग्रामवाची संग्रामो वै कुरमिति श्रुतेः विविधं संप्रति यो धार्यं निति विद्वत् स एतस्येति कुरविशेषणं पंचमर्थे षष्ठ्यो विसृपो नाना

पुराकुरस्य । विसृपो द्विरष्टि नुदा रायं दृष्टि वीजी वदानुम् यामैर्यं श्रुद्रमसि स्वधाभिस्ता
मुधीरासोऽनुदिश्य यजने प्रोक्षणीरासा दयद्विषतो ब्रधोऽसि ॥ २८ ॥ ॥

यो धयुताकुरात् युदासुरार्थो देवां जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्परात्री सारभूतां यां दृष्टि वी उदा राय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभि
र्वैदैः सह चंद्रमसि रंदो देरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासो धीरां मेधाविनः तां उत एवार्थेतामेव चंद्रस्यां दृष्टि वी अनुदिश्य दशनेन सं
पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भाव यित्वा यजंते यगं कुर्वंति स्वधा शब्देन वाची तथाप्यत्राहं तुभूता वेदत्रयी कथ्यते यां चंद्रमसि प्र
क्षणादधुरिति श्रुतेः । अत्राणवेदेन सहैत्यर्थः अनेन मंत्रेण वा तायां वेद्यां लोष्टकृतं वैषम्यं निवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् प्रोक्ष
णीरासादयेत् । गनीधं प्रतिप्रेषः प्रोक्ष्यते अभिरिति प्रोक्षय आपस्ता आसादये वेद्यां स्थापय का. द्विषतो वध इति स्वमुदं च प्रहरतीति हे

यद्यप्यत्र

२८

सि
स्वयंबद्धिप्रतो वेधो हिंसाको

सं. टी.

१८

शे

का. आहत्यसुवंप्रतप्यश्ववदिति यथाऽग्निहोत्रहवणोऽप्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यपि कार्यमित्यर्थः मंत्रो व्याख्यातः का. वेरायैरंतर
तः प्राक्संमार्ष्टुनिशितइतीति हे सुवत्वं अनिशितोसि शोतनृकरणेनितरांशितस्तीक्ष्णीकृतोनिशितस्तथानभवतीत्यनिशितः अस्मद्विषयेतीक्ष्ण
उपद्रवकारीनभवसीत्यर्थः यतः सपत्नक्षित् क्षिणुहिंसायां सपत्नानस्मत् कुरुक्षिणोतिहिंसासपत्नक्षित् अतएवत्वांसंमार्जिसम्य
कंधयामिस्त्वं नृष्युहो किंभूतंत्वां वाजिनंवाजोन्नमस्यास्तीतिवाजिनंयज्ञद्वारा नहेतुत्वादनवतं यद्वावाजोयज्ञसद्वतंयज्ञोद्देवाना

प्रत्युष्टैरक्षः प्रत्युष्टैरक्षः प्रत्युष्टैः अरातयोनिष्टुष्टैरक्षोनिष्टुष्टैः अरातयः अनिशितोसिसपत्नक्षिद्वजिनत्वा
वाजेद्यायेसम्मार्जि प्रत्युष्टैरक्षः प्रत्युष्टैः अरातयोनिष्टुष्टैरक्षोनिष्टुष्टैः अरातयः अनिशितासिसपत्नक्षिद्वजिनी

मन्ममिति श्रुतेः वाजंयज्ञारव्यमन्नमहेतीतिवाजिनं अर्हयैरितिइत्युक्तं यः किमर्थं संमार्जिवाजे ॥ न्वावाजेद्यायेसम्मार्जि ॥ २५ ॥
ध्यायेजिंधीराधोर्ध्वमिध्यारातिः वाजस्येध्यावाजेध्यातस्येवाजेध्यायेयज्ञस्य दस्येप्रकाशनार्थंशोधितेनसुवेणान्येगहीतेहुतेचसत्यग्निरी
प्यतेतदीष्टांप्रकाशितंभवतीत्यर्थः का. प्रतप्यप्रतप्यप्रयच्छत्यनिशितेतिमुच्यति अनिशितेतिमंत्रेणसुचसिसोऽनुह पमहुवाःसंम
न्यप्रत्येकंप्रत्युष्टमितिमंत्रेणप्रतप्यवेद्यांस्यापनार्थमध्वर्यवेप्रयच्छतीतिस्मार्थः प्रत्युष्टमिव्याख्यातं अनिशितेत्यपिव्याख्यातं सुवस्यपुंस्त्वा
रादौसुवसंसंमार्जनंसुचांस्त्रीत्वात्तथा योषावैसुवेषासुवदत्यादिश्रुतेः मुक्ताहीनांसुचांस्त्रीलिंगत्वात्तद्विशेषणयोरनिशितावाजिनीमि

१ कृतिकलभूतमन्नं

त्यनयोस्त्रीत्वंविशेषः २५ ॥

रामः
१८

सं.

ज्य ३

ता १

का. पत्नी सं त्रतिप्रत्यग्दक्षिणतउपविष्टांगार्हपत्यस्यमुंजयोक्त्रेणत्रिवृतापरिहरत्यधीवासोऽदित्यैस्तासीति हेयोक्त्रादित्यैः अदित्याभस्मात्स्व
रास्मासिरशनाभवसि का. दक्षिणं पशुत्तरेप्रतिमुच्योर्ध्वमुद्रुतिविलोर्वेष्यति ग्रंथिकरोतीति हेदक्षिणपाशत्वंविलोर्वेष्योसिवापको
सिविष्टया द्यौ का. ऊर्जेत्वेत्यामुद्रास्येति हेआज्यत्वांउद्वासयामीतिशेषः किमर्थं ऊर्जेउत्तमरसत्वाभायविलापितंघृतंसुखादुभवति का.
पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति रभोतिहिंसार्थः हेआज्यअदब्धेनअनुपहंसितेनचक्षुषात्वात्वांअवपश्यामिअवाचीनंयथाअधोमुखीसती प

तथा १

अदित्यैरास्त्रा सिविल्लोर्वेष्योऽस्यूर्जेत्वादब्धेनत्वाचक्षुषावपश्यामि ॥ अग्नेर्जिह्वासिसुहू
देवेन्द्रो धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

किं वे

श्यामि किंच हेआज्यत्वमग्नेर्जिह्वासि यदाज्यमग्नौहूयतेतराजि देवज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वासिभूतं देवोर्थायसुहूः सुहूहू
यतेइति सुहूः पुंस्त्वेकां रसं यद्वाजिह्वाविशेषणं सुहूहूयतं नयासुहूर्जिह्वात्वात्तद्देवायातीत्यर्थः अतोमेममधाम्ने धाम्ने भव
तथा यजुषे भव धामस्यानंफलेनयुज्यतेइति यजुः शब्दोयागवाची धाम्ने धाम्ने तत्तद्वागफंभोगस्यानसिद्धर्थंभव यजुषेतत्तद्वाग
देवायाहूतेऽ २ लो सिद्धयेयोग्यं भवेत्यर्थः ३०

सं० टी०
२०

का. परिधीन्यरिदधातिमध्यमरक्षिलेतरनगंधर्व इति प्रतिमंत्रमिति आहोपश्चात् विश्वावसुनार्मगंधर्वस्त्वांपरिदधातु आहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः
स्थापयतु विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् दशेवसतीति विश्वावसुः द्युलोकस्य सोमं रक्षितुं तत्पश्चैव सर्वत्र गंधर्वी अतः सन्निति श्रुत्यंतरकथा किमर्थं स्थाप
यतु विश्वस्यारिष्टैरिषहिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः रिष्टिस्तस्यै आहवनीयस्थानरूपं स्पृहिंसापरिहायं परिधाभावेः सुराः प्रविश्य
हिंसन्ति किंच त्वं यजमानस्य परिधिरसि न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्योरक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोसि किंच अग्निः इह इति श्वा

गन्धर्वस्त्वादि श्रवणसुः परिहृयानुविश्रुत् स्यारिह्ये यत्नमनस्यपरिधिरस्यग्निरिउः इडितः इन्द्रस्य बाहुरसिरक्षिणो वि
श्रुत् स्यारिह्ये यत्नमनस्यपरिधिरस्यग्निरिउः इडितः मित्रावरुणोत्त्वोत्तरतः परिधत्ता नृवेणधर्मणा विश्रुत्
स्यारिह्ये यत्नमानस्यपरिधिरस्यग्निरिउः इडितः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्री

सि आरुवनी यस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि ईश्वरेस्त्वयते इति इतः सुतियोग्यः अतएव ईशितः सुतोर्हो जादिभिः ईतसुतो हक्षितं प
रिधिं परिदधाति इन्द्रस्य बाहुरन्ति हे द्वितीयपरिधेत्वमिन्द्रस्य हक्षिते बाहुरसि रक्षण समर्थत्वादिन्द्र बाहुत्वोपचारः विश्वस्येत्यादि व्याख्यातं अत्रा
ग्निश्चेन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति मित्रावरुणं हेतृतीयपरिधेमित्रावरुणौ वाग्व्यादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण
धर्मणा धरणे उत्तरत उत्तरस्यादि शित्वां परिधत्तां परितः स्यापयतां विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ३

रामः
२०

द्वितीया

३. व्याप्तिः पुत्रपौत्रपसुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः वीतये समृद्धे होत्रं होत्रो यस्य स वीति होत्रस्तं

पृष्ठ २

यस्य२

का. प्रथमं परिधि मिध्मसमिधोपस्थश्च वीति होत्रमित्यादधातीति इयमुक्त्वा अग्निदेवत्यागा यत्री छंदस्का हेकवे कांत दर्शिन हे अग्ने अधरे यागे नि
मित्ते त्वांवयंसमिधी महि अनेने ध्मकाष्ठेन दाया मः अतीतानागत दूरवर्ति पदार्थानां युगपज्ज्ञानं सकविः किं भूतं त्वां वीति होत्रं रगतौ इति गीतः
विविधा इति वीतिं यत्र होमे कृते समुद्दिष्टाभिः स्यादित्यर्थः यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होत कर्मणि यस्य तं तथा ह्यमृतं द्यौः कांतिरस्या स्तीति द्यु
मान्तं स्वत एव द्यु सुपेतं तथा ब्रह्मंतं महांतं ४ का. अनुपस्थ श्रद्धि तीयांसमिदसीति हेर ध्मकाष्ठत्वं समिदसि अग्नेः समिध नं दीपनम
सि का. सूर्यस्त्विति जप त्याहवनी यमीक्षमाण इति हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि कस्याश्चिदभिशास्ते सर्वस्या अभिशस्तो हि

ब्रूतिहोत्रत्वा कवेद्युमन्तर्दः समिधीमहि अग्नेर्वृत्तमधुरे ॥ ४ ॥ समिदसि समिदसि सस्यस्वापुरसात्यातुकस्याश्चिदमि
शस्त्ये सवितुर्बाह्वस्त्यः ऊर्ध्वमदसन्वास्तुरणमिस्वा सस्थनेवेज्यः आत्वावसवोरुद्वा आदित्याः सरन्तु ॥ ५ ॥

सायाः सकाशात् त्वात्वापातुरक्षतु चतुर्थीपंचम्यर्थे याकाचिद्धिसाप्रसक्तातां सर्वोपरि ह्रस्वित्यर्थः इतरदिक्त्रये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यांतदभा
वात्सूर्यः तथाच श्रुतिः गुह्ये वा अभितः परिधयो भवंतु ये तत्सूर्यमेव पुरस्तादोपारं करोति काः वह्निं प्रस्तणेति रश्मिनिदधाति सवितुरिति
त एव प्रसारं स्थापनार्थंतिर्यग्निदधातुहेतुणो युवां उभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः प्रसारधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथ नयोः प्रसारं स्तृणा
स्तृणं मृद समितीति ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामिका अभिनिदधात्यात्वा वसव इति प्र
सारं प्रतिपादयति निदधाति वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्तृणो देवत्वां आसदंतु आसाहयंतु सर्वतः प्रसारयंतु ५

ती४

सं. टी. ०
३१

एताञ्चासिजुहूर्नाम्नासेहमिष्येणधाम्नाप्रियर्षः सह आसीदघृताञ्चास्युपभन्नाम्नासेहमिष्येणधाम्नाप्रियर्षः सह आ
सीदघृताञ्चासिद्वानाम्नासेहमिष्येणधाम्नाप्रियर्षः सह आसीदप्रियेणधाम्नाप्रियर्षः सह आसीदहुवाञ्जसह
नृतस्यमोनौताविष्णोपाहिप्राहियज्ञम्याहि यज्ञपतिम्याहि मां यज्ञान्यम् ॥ ६ ॥

यज्ञं च पाहि

धार्यायेण धाम्नेति हवींषि वै ह्रस्वेति हेरुविः प्रियेण धाम्ना ज्येन सह प्रियं सह आसीदेत्येकैकं हेरुविः संवोधवचनं ध्रुवा असदनं सर्वाणाम
भत इति ऋतस्या वश्यं भावि फलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्याने ध्रुवा ध्रुवाणि यानि हवींषि असदनं अतिष्ठन् हेरुविष्वो व्यापकं यज्ञपु
रुषतातानि हवींषि पाहिरक्षं यज्ञपतिं च पाहिका पाहमा मित्वा त्मानमिति यज्ञं न यतीति यज्ञनीस्तं यज्ञं न्यमं ध्वर्युमां पाहि ॥

रामः
३१

घां३

का. ३

ति३

का. इधमनहनेरनुपरिधिंसमाष्ट्यग्नेवाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति वाजमन्त्रजयतीति वाजजित् तत्संबुद्धौ हेवाजजित् हे अग्ने त्वात्वांसमर्जि
शोधयामि किं भूतं त्वां वाजं स रिष्यंतः अन्नं हि शयगमिष्यंतं अन्नसंपादनोपयुक्तं तथा वाजजितं अन्नमुद्दिश्य जयोयेतं अन्नप्रतिबंधनि
वारकमित्यर्थः का. अपरमाहवनीयादंजलिं करोति नमो देवेभ्य इति ये देवा अनुष्ठानमनुगच्छन्ति तेभ्यो नमस्करोमि का. स्वधायितभ्य

अग्ने द्वाजजित् ॥ अग्ने द्वाजजिद्वाजन्वासुरिष्यत्तं द्वाजजित् ॥ स
म्राज्जिर्म नमो देवेभ्यः स्वधापितृभ्यः सुयमेमभ्यस्तमस्कृ नम
ध ७ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

इति दक्षिणत उत्तानमिति प्राप्नुवेनाहो देवनत्यर्थं मंजलिः कृतः इहानी पितृनत्यर्थं दक्षिणमुत्तानमंजलिकुर्यात् ये पितरः
पालकाः संतितेभ्यः स्वधास्तु स्वधाशब्दो निपातः पितृनुदिश्यदेय इव स्यहानेवर्तते अतोयदेयंतदा स्याम इत्यर्थः अनेनमंत्रव
येन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते का सुयमेम इति जु रूपभृता वादावेति हेजु रूपभृतौ मेमदर्थं सुयमेसु सुनियते युवांभ्यां संभवतं यथा युवयोः स्थित

माज्यं न संदृति तन्माधारयतमित्यर्थः ७

सं. टी.
२३

का. आशासनेमयीरमिति यजमानोजयति प्रधानयागानंतरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुज्या ने सतियजमानोजयति म
यीरं इन्द्रः परमेश्वरः इन्द्रं इन्द्रियं मयिरधातु इन्द्रमस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयियजमाने स्थापयतु किंच राघो धनानि देवमानुषभेदेन द्विविधा
नि मघवानो धनवतश्च अस्मान् यजमानान् सचंतां सेवतां पचसेवने किंच अस्माकं यजमानानां माशिषो भीष्ठाश्चैस्याशंसनानि संतु वि
द्युतां किंच नोस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अविताः संतु मघमिति धननाम तद्विद्यते येषां ते मघवानः अस्मर्थे वन् प्रत्ययः का. एकैक

मयीरम् मयीरमिन्द्रः इन्द्रियं धातुस्मान्नायो मघवानः सचन्ताम् अस्माकं सन्त्वाशिषः सुत्यानः सन्त्वाशिषः उ
पहृता दृष्टिर्वीमातोपमाम् दृष्टिर्वीमाता ह्ययता मुगिराग्नी द्वात्स्वा हा ॥ १० ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

माहुरति द्यावा दृष्टिव्योरुपकानेः ग्रीधेष उवत्तं प्राश्न्युपहृता दृष्टिर्वीति यदा होता द्यावा दृष्टिव्योरुपकानं करोति तदा तयोः
पुरोडाशयोरेकैकमंशं उवत्तं कृत्वा ग्रीधे ददाति सचोपहृते तिमंत्रेण प्राश्नातीति सूत्रार्थः उपहृयेयं दृष्टिर्वी दृश्यते सा
जगतो मातानिर्मात्री मया उपहृता अभ्यनुज्ञाता सा च दृष्टिर्वीमाता तत्त्वेनास्माभिर्भाविता सती मा उपहृयतां अनुजानातु
हविः शेषभक्षणयाज्ञां ददातु अहं चाग्नीधात् अग्नीधु इदं कर्म आग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन्तं भागं प्राश्नामीति शेषः स्वाहा
सुहृतमसु जठराग्नौ १०

एवं प्रोः पिता१

६१

ति२

द्वितीयं प्राश्नाति उपहृतो द्यौः पिता जगत्या लक उपहृतं त्यादिसमानार्थं देवस्यत्वा इतः प्रभृतिर्उ प्रतिष्ठेत्यंतं ब्रह्मत्वं तस्यां गिर सो ब्रह्मस्य
तिर्ऋषिः का. देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णातीति ब्रह्मा देवस्यत्वेति मंत्रेण प्राश्नितं गृह्णातीति मंत्रोच्चारणात् प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः
का. अग्निदेवति प्राश्नाति दंतैरनुपस्पृशन्निति हे प्राश्नितं अग्नेः आस्येन वक्रि देवताया मुखेन त्वात्वां प्राश्नामि भक्षयामि ११ का. एतं तर्
तिसमिदमंत्रितः प्रसौतीति समिधमा धातुमनुज्ञा प्रहानाय बोधितो ब्रह्मामंत्रेण अनुजानीयात् एतंत इत्यादि इ प्रतिष्ठेत्यंतो मंत्रः हे

उपहृतो द्यौः उपहृतो द्यौः पिता जगत्या लक उपहृतं त्यादिसमानार्थं देवस्यत्वा इतः प्रभृतिर्उ प्रतिष्ठेत्यंतं ब्रह्मत्वं तस्यां गिर सो ब्रह्मस्य
तिर्ऋषिः का. देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णातीति ब्रह्मा देवस्यत्वेति मंत्रेण प्राश्नितं गृह्णातीति मंत्रोच्चारणात् प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः
का. अग्निदेवति प्राश्नाति दंतैरनुपस्पृशन्निति हे प्राश्नितं अग्नेः आस्येन वक्रि देवताया मुखेन त्वात्वां प्राश्नामि भक्षयामि ११ का. एतं तर्
तिसमिदमंत्रितः प्रसौतीति समिधमा धातुमनुज्ञा प्रहानाय बोधितो ब्रह्मामंत्रेण अनुजानीयात् एतंत इत्यादि इ प्रतिष्ठेत्यंतो मंत्रः हे

उपहृतो द्यौः उपहृतो द्यौः पिता जगत्या लक उपहृतं त्यादिसमानार्थं देवस्यत्वा इतः प्रभृतिर्उ प्रतिष्ठेत्यंतं ब्रह्मत्वं तस्यां गिर सो ब्रह्मस्य
तिर्ऋषिः का. देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णातीति ब्रह्मा देवस्यत्वेति मंत्रेण प्राश्नितं गृह्णातीति मंत्रोच्चारणात् प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः
का. अग्निदेवति प्राश्नाति दंतैरनुपस्पृशन्निति हे प्राश्नितं अग्नेः आस्येन वक्रि देवताया मुखेन त्वात्वां प्राश्नामि भक्षयामि ११ का. एतं तर्
तिसमिदमंत्रितः प्रसौतीति समिधमा धातुमनुज्ञा प्रहानाय बोधितो ब्रह्मामंत्रेण अनुजानीयात् एतंत इत्यादि इ प्रतिष्ठेत्यंतो मंत्रः हे

व

देव है नादिगुणयुक्त हे सवितः एतं यज्ञं इहानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहु र्यजमानां कथयंति अनुज्ञायंतीत्यर्थः किंच त्वया
प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे ब्रह्मस्य तमेव प्राहुः ब्रह्मस्यति वै देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति किंच तेन हे
तुना त्वरीयत्वेन यज्ञं अवरक्षत प्रातेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं च अवरक्ष तया तेनैव हेतुना ब्रह्माणं मध्वर्युमवपालय १२ ॥

मा१

प

सं. २१० मनोज्ञतिः किंच मनः अन्यस्य जुषतां कर्मणि षष्ठीमनः घृतं सैतां हेसवितस्वदीपं चितं यज्ञसंबंधिन्यात्वे स्यापयेत्यर्थः किं भूतं मनः ज्ञतिः जवते गतिक
 २४ मने ज्ञतिरिति किंच प्रत्ययां तो निपातः स्त्रीत्वं छांदसं अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलो ह मनः जवते शीघ्रं गच्छतीति किंच वृहस्पतिरि
 मंयसंतनोतु विस्तारयतु चक्षुत्वात् ततश्च मंयसं अरिष्टो हं सारहितं कृत्वा संघातुं इजामक्षणेन हि मध्ये यतो विष्णुश्च न इत्येवमुच्यते किंच विश्वे देवासः
 सर्वे देवाः इह यज्ञकर्मणि मादयंतां मदत्तमौ चुरादिः तप्यंतां एवं प्रार्थितः सविता देवः उं प्रतिष्ठेत्पुनस्तं प्रकृतु उं मित्यंगीकारार्थः तथास्तु प्रतिष्ठ
 प्रयाणं कुरु समिधो दोन काले यज्ञजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवो गी कृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः १३ एषाते का एषात इति होता

मनोज्ञतिः मनोज्ञतिर्लुषतामाज्यस्य वृहस्पतिर्युजसिमनोत्वरिष्टं यज्ञसं समिसन्धं भातु विश्वे देवासः इह मादयन्तामो प्र
 तिष्ठ १३ एषाते एषातेः अग्ने समितया बर्हिस्वचा च य्यायस्व बर्हिषीमहि च ब्रयमा च य्यासिषीमहि अग्ने वाजजिह्वा ज

नुमंत्रयत इति ब्रह्मत्वं समाश्रितं अतः परं प्राकृतमाधे इयमनुबन्धि देवत्याहे अग्ने एषाते तव स
 मिन् समिधने हेतुः काष्ठविशेषः तथा समिधात्वं बर्हिस्व बर्हिङ्गच्छ आर्पयस्व च आर्पयस्व अस्मानपि सर्वतो बर्हिं प्रापयान् तथा च सति त्वत्प्र
 साहाय्यं बर्हिषीमहि बर्हिषा मुयम आर्पयिषीमहि च अस्मदीयपुत्रपश्चादीन् सर्वतो बर्हिन् करवाम का संमा बर्हिं पूर्ववदपरिर्क्रमं सकृत्सं
 कृत्स्वं वा समिति पूर्वमग्ने वाजजिह्वा इति मंत्रेण यथे धमसंनहने रग्नेः संमार्गं कृतस्तथा आपि संमार्हितं न परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः अत्र तु परिक्रमणं
 विनैकैकवारमिति शेष इति सूत्रार्थः मंत्रोच्चारणात् इयान् विशेषः हे अग्ने त्वां संमार्जि किं भूतं त्वां वाजं सस वांसं अन्नमुदिश्य गतवतं अन्नं संपा
 ती २ वि १

ज्ञतिः

२४

हितवतमिष्यर्थः अन्यरुवत्
 रामः २४

अग्नीषोमयोः का जुहूपभृतौ वृहस्पतीषोमयोरिति तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः वृहन् परस्य विपरीतत्वेनापनोदनं अग्नीषोमयोर्द्वितीयपु
 रोजशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविः स्वीकाररूपं ब्रह्मं यजमानस्य ह्युज्जैषं उत्कृष्टं यजमानस्य वाजस्यान्नस्य पुरोजशदेः प्रसेव
 नाभ्यनुज्ञायामां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोहामि यद्यप्यहं ति धातुर्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः अन्यत् पूर्ववत्

अग्नीषोमयोरुज्जितिम् ॥ अग्नीषोमयोरुज्जितिमनुज्जैषं वाजस्य माप्सवेन प्रोहामि
 मि अग्नीषोमौ तमपनुदतां य्योस्मान् देहि यश्च ब्रयन्दिषो वाजस्येन म्प्रसवेना प्रोहामि
 मि इन्द्राग्नोरुज्जितिमनुज्जैषं वाजस्य माप्सवेन प्रोहामि इन्द्राग्नी तमपनुदतां
 य्योस्मान् देहि यश्च ब्रयन्दिषो वाजस्येन म्प्रसवेना प्रोहामि ॥ १५ ॥ ॥ ॥

यत्तद्विनाशाय

उपभृतं प्राचीं प्रेरयति यः शत्रुसुरादिरस्मान् देहि अस्मदीयं देषं करोति यंच वयं द्विषः यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं वयं द्वि
 षं विनाशायोद्योगं कुरुमः तमुभयविधं शत्रुं अग्नीषोमौ वपनुदतां निराकुरुतां किंच अहमप्येनं द्विविधं शत्रुं उपभृष्टं वाजस्य प्रसवेन पुरोज
 शदेवता अभ्यनुज्ञायामि प्रोहामि निराकरोमि उत्तरं मंत्रौ दर्श देवताविषयो समानार्थो १५ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः

या

देवा

का. सं. टी. २६

गतिः समं विवक्ष्यते

संस्रवभागाः संस्रवान्नुहोति वेदेष्वेवात्रिष्टुप् यजुरंता स्वाहावागिति यजुः सोमश्च अग्निः हेविश्वेदेवाः ययंसंस्रव भागांस्त्रिवितीनमायंसंस्रवः स एवभागेयेषांते संस्रवभागाः तथाविधमवयत् तथाप्यायंसंस्रवलक्षणेनान्नेनहंतोमहंतः स्थकिंचयेप्रस्तरेष्टाः प्रस्तरेतेष्टतीतिप्रस्तरेष्टाः प्रस्तरेष्टायिनः येच परिधेयाः परिधेयाः संतितेविश्वे सर्वेदेवाः इमांमहीयांवाचं अभिगुणंतः सर्वत्रवर्णयंतः अयंयजमानः सम्यग्यजतीत्येवंसर्वेषांदेवानांमध्येकथयंतोमयं अग्निंनर्वह्निष्यते असेद्योपविश्यमादयध्वं तप्यध्वं मोदध्वंवा स्वाहेतिवागिति चशहोहविर्हानाथौ सर्वथादत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दप्रयोगः यद्यपिस्वाहाकारेणवषट्कारेणवेति अतएवषट्कारोहानाथौस्तथापिदेवानांपरोक्षप्रियत्वात्पक्षत्वरिहारायवागिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ का. घृताचीरिति

सुं सुवभागास्तु सुं सुवभागास्तु पाहृन्तः प्रस्तरेष्टाः परिधेयाश्च देवाः इमांवाचमभिविष्टेगुणन्तः आसद्यास्मिन्नुहं हि मादयध्वं स्वाहावाह ॥ १८ ॥ घृताचीरिति घृताचीरिति धुम्योपातः सुमोस्तु सुमोमाधतम यजनमश्नुत उपचयस्यशिवे सन्ति

पुरिनिदधातीति जुहपभतौ शकटधुरिनिदधात हेजुहपभतौ युवांघृताचीस्थः घृतमंचतः प्राप्नुत ॥ १९ ॥ स्वस्तिहेमे सन्ति ॥ १९ ॥ इति घृताचीरिति सर्वसवर्णदीर्घः तथाविधेषुवां धुर्यावनष्टाहोपातं रक्षतं धुरं बहत्तौ धुर्यो किंचयुवांसुमे सुखरूपेस्थः भवथ तस्मात्सुमे सुखरूपेमां धत्तंस्थापयतं का. यजनमश्नुतिवेदिमालभत इति अस्यमंत्रस्य मूर्धं यवमान अग्निरुदालवान् धानांतर्वा निति पंचमः यतोदेवताहयत् तेनुभ्यं नमः असु उप उपचयोहृदिष्टते सु चकारावयो न्य समुच्चयार्थे नमः शब्दाभ्यां यजस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यनं जातं तत्संज्ञायते तथाचक्रतिः सयदतिरेचय तितन्मस्करेण शमयति अथयद् नं करोत्युपचेतितेन तदन्त्यं भवतीति किंचयजस्य शिवे सन्ति ॥ स्वस्तिहेमे सन्ति ॥ यद्वे यजस्यान्यनाति

उपव१

रिक्तं विवेतेन तदुभयं तं च मयतीति रिक्तं ममस्ति हेमे सन्ति स्व साधुरं स्विष्टं शोभते य

रामः २६

का. सुक् सुवंप्रयस्तात्पमेरुवायविति दधोति हिंसाकर्मा आयुरिति मनुष्यनाम अरद्वोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोदद्यायुः अशभोनने अश्नाति भुंक्ते इत्यशी यद्वा अश्वयाशो अश्वुते व्याप्नोतीत्यशी अतिशयेनाशी अशितमः शीर्षश्चादसः हे अरद्वायो अहिंसित यजमान हे अशितमभो नृत्तम यद्वा व्यापकतम हे अग्ने गार्हपत्यमासां दिद्यो ब्रज्यात्याहि शत्रुप्रयुक्ता ह्यसमादायुधानां पाहि दिद्युरिति वज्रनाम प्रसित्यै प्रसितेर्वधनहेतु भूताज्जालान्मां पाहि प्रसितेः प्रसयनात्तंतुर्वाजालंति यास्कः दुष्टादृष्टिः अशी स्त्री यो यागः तस्मान्मां पाहि दुरघ्नी अहनमघ्नी दुष्टा अघ्नी दु

वे.

उतिरिहः

अग्नेरद्वायो ॥ शीतमपाहिमा दिद्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिद्यो पाहि दुरद्वान्याः अविषन्नः पितुर्दुःखं सुषरायो नौ स्वाहावाग्नये संवे शपत ये स्वाहा सरस्वत्यै मशो भगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

दुरघ्नी दुर्भोजनं ततो मां पाहि चतुर्थः पंचम्यर्थे भीत्रार्थानामिति पंचमी किंचनोस्माकं पितुमन्नं प्रविषं ह्यु विषरहितं कुरु योनिरिति गृहनामा सुष्ठु पद्यते स्थी यते यस्यां मा सुषरा तस्यां सुषरा विभक्ते राकारः सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः यद्वा गृहे स्थितानां नोस्माकं पितुमन्नं कुरु स्वाहावागिति परे व्याख्याने का. दक्षिणाग्नौ सुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति स्त्रीपुंसयोरभिजाषपर्वकमेकत्र शयनं संवेशः तस्य पतिर्यो गिस्तस्मै स्वाहा विदंतां जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशस्तस्य यशं भगिनी वागूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तं २० ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सो.

सं. टी.
२७

का. पत्नीवेदं प्रमुंचति वेदोसाति हेकुशमुष्टि निर्मित परार्थत्वं वेदोसाति अगाद्यात्मकोसि यदा वेत्तीति वेदः स्नातासि हेदेवद्योतनात्मक वेद हेवेद येन का
रणेन त्वदेवेभ्यः पृथगर्थे चतुर्थी देवानां वेदोभवः व्यापको भूतः तेन कारणेन मह्यं मम वेदोभूयाः स्नापको भव समिष्ट यजुर्जुहोति देवांतु विरहतीति इयं
विराट्छंदस्का वातदेवत्यामनसस्यतिष्ठत्वात् अस्याः पूर्वार्धे न देव ताविसृजति गैशदे गीयते नानाविधै वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुये
ज्ञः तं विदंति ज्ञानंतीति गातुविदः हेगातुविदो यज्ञवैतारो देवाः गातुं वित्वा विरजाने अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा गातुं तयज्ञं प्रत्या गच्छत.

**वेदोसि वेदोसियेन त्वदेव वेदो वेदो भवस्तेन मह्यं वेदोभूयाः देवा
गातुविदो गातुं वित्वा गातुमिति मनसस्यतः इमं देव यज्ञं स्वाहा द्याते धाः ॥ २१ ॥**

यद्वा गातुर्गतयो मार्गस्तंगच्छत अस्मदीय यज्ञेन तुष्टाः संतः स्वमार्गं गच्छत एवं देवान् विसृज्य चंद्रं प्रत्याह हेमनसस्यते मनोधिपतिश्चंद्रः यदा देवान्
यष्टुं मनसः प्रवर्तकः परमेश्वरः तं प्रत्युच्यते हेमनसस्यते परमेश्वर हेदेव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्वत्तेर्हमि त्वंच यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्यापयवा
ते हियज्ञो वतिष्ठते तदुक्तं श्रुत्या वायुरेवाग्निस्तस्माद्देवा ध्वयु रूतमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति २१ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

रामः
२७

समिपस्योपसर्गस्याह सांख्यं कामित्यस्य किं पदस्याप्याहति
बोद्धव्या वस्वादिसहिते नंद्रेण समकृतं ॥ २२ ॥

का. बर्हिः संवहिरिति बर्हिर्जुहोति इयमक्विष्टुर् विराट्प्रा बर्हिर्देवत्या इहः हविषा हविः संस्कारमुक्तेन घृतेन बर्हिर्हर्मसंस्तं सप्रगंजनोपेतं करोतु सचं
इः केवलोन किंतु आदित्येर्वसुभिर्मरुद्भिर्विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः संस्तं बर्हिर्हयदिव्यं नभ आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्वत्तु आ
दित्यं प्राप्नोतु स्वाहा इहं हविर्देवो देशेन दत्तं नभस्त्यादित्यनामसुपठितं दिवि भवदिव्यं २२ कस्वा का. वेद्यां प्रणीतानि नयति परीत्य कस्वेति व्या

**सम्वर्हिः सम्वर्हिरज्ञां हविषा घृतेन समादित्येर्वसुभिः समरुद्भिः समिन्द्रो
विश्वदेवेभिर्गणैश्च नभोगच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥ कस्वा कस्वा विमुञ्चति
सत्त्वा विमुञ्चति कस्मेत्त्वा विमुञ्चति तस्मेत्त्वा विमुञ्चति ॥ पोषा युरक्षसा ॥**

पञ्चा २

ख्यातो मंत्रः प्रजापतिदेव तः तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः अत्रतु यज्ञविमोके पोषा यज्ञमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वानि नयामीति शेषः
यज्ञं प्रयुज्या विमोके यज्ञमानस्या प्रतिष्ठापते विमोकः कार्यः यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुंचत्य प्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यंतरवचनात् का.
पुरोडाशकपालेन करणनयास्यत्यधकस्माजिनं रक्षसं मीतीति हेकरणं समूह त्वं रक्षसां भागे सितेषां नीचजाति त्वानि कृष्टकारणरूपो

भागो मुक्तः २३

सं० टी०
२८

संवर्द्धसा त्वष्टदेवत्यात्रिष्टुप इतंपरंयाजमानं का. एणीपात्रंनिनयतिपरीत्यसंततंयजमानोऽजलिनाप्रतिगच्छति संवर्द्धसेतिमुखंविमष्टं समितु
पसर्गागन्महीत्यनेनसंबंधः प्रत्येकं वर्द्धसात्रप्रवर्द्धसेनवयंसमगन्महि संगताभवामः पयसाक्षीरदिरसेनसमगन्महि तन्मिरनुष्ठानक्षमैः शरी
रावयवैः यद्वातन्मिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि शिवेनशांतेनकर्मश्रद्धयुक्तेनमनसासमगन्महि यजमुपगच्छतो नरस्यवर्द्धसाप्येति तद

इति

संवर्द्धसा संवर्द्धसापयसा सन्तन्मिरगन्महि मनसा स ६ शिवेन
त्वष्टा सुहृदो विदधातु रापोनुमाहृतन्वायद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

नेन पुनराप्यायति किंच सुहृदः शोभनदानस्त्वष्टारापो धनानि विदधातु करोतु तन्वः शरीरस्य मही यस्य यद्विलिष्टं वि
शेषेण न्यूनमंगं तदनुमाहृतन्वायद्विलिष्टं धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोत्वित्यर्थः सुहृदहातीति सु
हृदः सुहृदहातेष्टु सर्वधातुभ्य इति हृन् वाहुलकाद्भवः २४ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

रामः
२८

का. विष्णुक्रमान् क्रमते दिविविष्णुरिति प्रतिमं च मिति विष्णुपादवृद्धा स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः दिविविष्णुः विष्णुर्यज्ञपुरुषः जागतेन चंद्र
साजगती छंदो रूपेण स्वकीयपादेन दिविविष्णुलोके व्यक्तं विंशेष्टेण क्रमणं कृतवान् तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तः भागरहितः कृत्वानिःसा
रितः कः यो स्मान्देष्टियं च वयं हि सः योस्मान् दृष्टान् प्रीयते यंच दृष्टावयं प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवोनिः सारितः एवमुच्यते रावपिवि

दिविविष्णुः दिविविष्णुर्द्युक्रं स जागतेन चंद्रसाततो निर्भक्तो योस्मान् देष्टियं च व
यं हि सः योस्मान् देष्टियं च वयं हि सः योस्मान् दृष्टान् प्रीयते यंच दृष्टावयं प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवोनिः सारितः एवमुच्यते रावपिवि
यन्दिष्मः दृष्टिद्यां विष्णुर्द्युक्रं स जागतेन चंद्रसाततो निर्भक्तो योस्मान् देष्टियं च व
यन्दिष्मोऽस्मान् दृष्टान् प्रीयते यंच दृष्टावयं प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवोनिः सारितः एवमुच्यते रावपिवि ॥ २५ ॥ ॥

य ३

सुक्रममं चो व्याख्येयो का. अस्मादन्ता इति भागमवेष्यते तस्मिन् योयं भागो वेष्ट्यते अस्मादन्ता यजमानभागान् निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः का. अस्मै प्रतिष्ठाया
इति भूमि मिति अवेष्यते तस्मिन् चतुर्षु मं च विनियोगेषु अनुवर्तते अस्मै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठा इति तस्यैव भूमिर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् का. अगन्म
स्व रिति प्राप्तिर्पूर्वस्यादिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयं अगन्म प्राप्ताः यज्ञानुष्ठानेन का. संज्योतिषेत्याहवनीयमिति ज्योतिषा आहनीयलक्षणं न वयं समभ
म संगता अभूम् ॥ २५ ॥

सं. ७१०
२५

स्वयंभरितिसूर्यमिति हेसूर्यत्वंस्वयंभः अकृतकः स्वतः सिद्धेसि श्रेष्ठः प्रशस्यतमोरश्मिः मंडलशरीराभिमानाहिरण्यगर्भोख्योसि सूर्यस्य सप्र
शमयः सति चतुर्दिक्षु चत्वारः एकउपर्येकोधस्तात् सप्तमोमंडलमिमानाहिरण्यगर्भः पुरुषः सश्रेष्ठः सत्वमसि यतस्त्वं वज्रोहा असि अतो मे
वज्रो वक्ष्यवज्रसंदोह का सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति आवर्तनमावृत्त सूर्यस्यसंबन्धिनी सावृत्त मावर्तनमनुसृत्याहमपि आवर्तते प्राद
क्षिणेन आवर्तनं करोमि २६ का गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्नेरुपतेति हेगर्हपतेऽस्मदीयगर्हस्पतालक हेअग्नेत्वयागर्हपतिनागर्हपाल

ते जो दातासि

स्वयंभूरसि स्वयंभूरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वज्रोहा असि वज्रो मे देहि सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्ते २६ अ
ग्नेरुपते सुगर्हपतिस्त्वया गतेरुहपतिना भूयासः सुगर्हपतिस्त्वमग्रे गृहपतिना भूयाः अ
स्युरिणो गार्हपत्यानिसन्तु शतं हिमाः सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्ते २७ ॥ ॥ ॥

केन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः सुगर्हपतिः शोभनो गृहपतिर्भूया संभवेयं तथा हेअग्नेत्वमपिमया गृहपतिना मदीयसे वयेत्यर्थः सुगर्हप
तिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानिकर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि वर्षपर्यंतं अस्थुरिणं संतु निरंतरं अयवहितानि प्रवर्ततां एकपार्श्वे व लवर्हयुक्तं
शकटं स्थुरिणं स्थुरिणं अस्थुरिणं लुप्तोपमानं वलीवर्हयुक्तं शकटं यथा निरंतरं अवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि
संतु गृहपतिना संयुक्ते अरति अग्रत्याय का सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति व्याख्यातं २७ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

रामः
२५

१ शोभनो गृहपालको भूयाः भव अग्नेपदस्यावृत्तिरादरार्था एवं सति नो आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपति ३

अग्ने व्रतपते का व्रतं विसृजते येनोपेयारिति व्रतग्रहणे मंत्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा अत्रापित हनुसारेण व्रतं विसृजेत् हेअग्ने हे
व्रतपते कर्मपालक अहं व्रत मचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शक्तिवान् त्वत्प्रसादान् कर्मशक्तो भूवं त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधिसाधितं
द्वितीयो मंत्रः हेअग्ने इहं कर्म समाप्योहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योस्मि २८ इति दर्शयौर्णमासेष्टिमंत्रो अतः परं पिंडपितृयज्ञमंत्राः तेषां प्रजा
पति अग्निः अग्नये का सार तंडुलमएलीं अपयित्वा भिक्षार्थं दास्यमेषाणेन जुहोत्यग्रपति सोमायेति च कवयः कान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबधिकव्यं ह

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषन्तदशकन्तन्मे राधो रमहं ह्यः एवास्मि सोस्मि २८ ॥
अग्रयेक्यवाहनाय अग्रयेक्य वाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा ॥
अप हता असुरारक्षां सिवेदिषदः २९ ॥ ॥ ॥

विः तद्देदु मधिकारो यस्यास्तिसक्यवाहनः तस्यै अग्रये स्वाहा हविर्देतां पितृमान् पितृसंयुक्तस्यै सोमाय सोमनामकाय देवाय स्वाहा इहं हविर्देतं
स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो न दानं कृते वा विमौमंत्रो का दक्षिणेनो हस्तिस्वल्पं हता इतीति वेद्यां सीदंति वेदिषदस्तादृशा असुरा अप
हताः वेदिसकाशादपगताः तथा रक्षां सिवेद्या अपहतानि असुरत्वरक्षस्त्वं चेति जातिविशेषो देवविरोधिनो २९ ॥ ॥ ॥

सं० टी०
३०

का० उल्मुकं पुरस्तात्करोति ये रूपाणि इत्यं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवता स्वधयापैतकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्मिभिर्भक्षणीयमिति हेतोः रूपाणि प्रतिमुच्यमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः संतो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयत्तस्थाने प्रसरन्ति तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति पराक्रां ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान्निहृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान्नेधारयन्ति स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणिविभ्रानि अग्निरुल्मुकरूपः अस्माह्नोकात्पितृयत्तस्थानात्तान् असुरान्प्रणुदाति प्रणुदतुं प्रकर्षेण पसारयन्नित्यर्थः ३० का० अत्र पितरस्युक्तोद्गुस्तत्रातमानाह प्रेरयतु

ये रूपाणि । प्रतिमुच्यमानाः असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्नुगित्वा ह्नोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥
अत्र पितरः । अत्र पितरो मादयद्दुःखाभागा मादयद्दुःखम् ॥ अमी महन्ति पितरो यथा भागा मादयिष्यन्त ॥ ३१ ॥

हयामीमदं तेति जयतीति आतमनात्श्वासरोधनेन ग्लानिपर्येतं उदङ्गाले इति सूत्रार्थः हे पितरो यं अत्रास्मिन् वहिषिमादयध्वं हृष्टाभवत त तोहविषियथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आह वायध्वं समं तादृषवराचरत यथाह वः स्वाभीष्टं घ्रासं प्राप्य तसि पर्येतं स्वीकरोति तद्व स्वीकुरुत आह पूर्वाहृषश हातकर्तुः कइ सलोपश्चेति कइ ततो लोद पितरः अमीमदं यान् पितृन् प्रतिमादयध्वमिमुक्तं ते पितरः अमीमदं हृष्टा यथाभागमादयिष्यन्त स्वं भागमनतिक्रम्य हृषवत्स्वीकुलुडिरूपं यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति श्रुतेः भागं स्वं जशुरित्यर्थः

रामः
३०

३१

म

का० नमो वः इत्यं त्रिष्टुप् करोतीति षट्कल्वेन मस्करोति षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसंतादिषडृतव उच्यन्ते ते च पितृणां स्वरूपभरताः अतस्तेभ्यो नमस्करोति हे पितरः वोयुष्माकं संवंधिनेरसाय रसभृता यवसंता यनमः यतो मध्वादयो रसाश्चक्षुषु जायन्ते तोरं शब्देन वसेत युष्मदूपा यवसं ता यनम इत्यर्थः एवं त्रेतनामं नान्वाख्येयाः शोषायशु संत्योषधयो यजेति शोषोग्रीष्मः जीवाय जीवनहेतुभृता यनलायवर्षे चैव स्वधायेशरदे स्वधायेशरस्वधायै पितृणामन्नमिति श्रुतेः शरदिहि शायशोन्नानि भवंति घोराया विषमाय हेमंताय हेमंतः शीतप्रचुरत्वेन दुःखदत्त्वा

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्त्रवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देषमेतद् पितरो द्वासः आधत्त ॥ ३२ ॥

त्रयो

विध

वो

घोरः मन्यवे मन्युः क्रोधः तद्रूपाय शिशिराय शिशिरस्तु क्रुद्धवोषधीर्देहति हे पितरः एवं ऋतुरूपेभ्यो युष्मभ्यं नमः हे पितरो वोनमः इत्यभ्यास आह रातिशयार्थः हे पितरो नो सम्पंगृहान् दत्तं भार्यापुत्रादयोगदाः किंच हे पितरः वोयुष्मभ्यं सतः विद्यमाना तद्देष्मदहाम सतो धनाद्युष्मभ्यं स्माभिर्हातव्यं देहतामस्माकं कर्हचिद्व्यक्षयो मास्वित्यर्थः का० एतद्वस्तुपास्यति सूत्राणि प्रतिपिंज्मूलादशावव यस्तु तैरयजमानलोमानि वेति हे पितरः वोयुष्मभ्यं एतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ३२ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

का० सं० टी०
३१

आधत्तेति मध्यमपिंज्रा आतिपुत्रकमेति गायत्रापितदेव्याहेपितरः यथा इहास्मिन्नेव अतौ पुरुषः असत्येन प्रकारेण पुरुषो देवपितरमनुष्माला मये
क्षितार्थं पूरयिताभूयात् तथा कुमारं गंधं पुत्ररूपं गंधं ययमाधत्त संपादयत किं भूतं कुमारं पुष्करसज्जं पुष्कराणां पद्मानां सुकुमाला ययोस्तौ पुष्करसज्जौ अ
श्विनौ अश्विनीकुमारौ पुष्करसज्जौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ तत्तुल्यः कुमारः पुष्करसकं अश्विसाम्यकथनेन रोहीगेन संहरं पुन आधत्तेति सूचितं ३३
का० उर्जमित्यपो निषेचतीति आ हेवत्या विराह हे आपः यसं स्वधास्थपि अहविः स्वरूपा भवथ अतो मे पितृन् तर्पयत कथं भूताः आपः परिसुते वरं

आधत्त॥ पितरोगर्भं कुमारमुष्करसज्जम्॥ यथेह पुरुषो संत॥ ३३॥ ऊ॥
उर्जं ब्रह्मन्तीः ऊर्जं ब्रह्मन्तीरमृतं तद्गुणं यो कीलालं मपरिस्कृतम्॥ सुधास्थ
तर्पयत मे पितृन्॥ ३४॥ ॥ इति श्री ब्राह्मसने पसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

रत्ननाथकंवर

त३

तीः पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं बहंत्यः तच्च सारं त्रिविधं उर्जं शहेन घृतं शहेन पयः श हेन चामिधेयं तत्रोर्जं शहेन गतं स्वादुत्वमभिधत्ते घृतं प
य सीप्रसिद्धे तच्च त्रिविधमपि कीदृशं अमृतं सर्वरोगनाशकं नास्ति मृतं यस्मात् तत् पुनः कीदृशं कीलालं कीलबंधने कीलनं कीलोबंधः तं अ
लतिवारयतीति कीलालं अलज्जवारणपर्याप्त्येति धातुः सर्वबंधनिवर्तकं ईदृशस्य त्रिविधं सारं स्पवहनादपांपित तर्पय कं मुपपन्नं ३४ ॥
श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे इधमप्रोक्षादिभिः शान्तिद्वितीयोऽध्याय ईरितः स्य ॥ २ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

रामः
३१

विषया१

रत्ने१

व्य१ तृ२

अध्यायद्वयेन दर्शयौर्लमासेष्टिं मंत्रा उक्ताः अथाधानमंत्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः देवानां प्रजापतेर्गंधर्वाणां चार्धे अग्नेश्च तस्यो गायत्र्यः तत्र कात्याय
नः अमावास्यायामग्न्याधेयमाग्नेमितीति दिनकालविशेषादीनि ब्रह्मैव न पाकयंत्येति कार्या एषु क्वापश्चादिह माह तं चोप्राशयेत् पचत्युद्वासासे
चनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासि च्याश्चत्थी सिसः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधं ग्निमिति प्रत्यचमिति अस्यार्थः चतुर्भिर्हस्तिभिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्वा
वहिरुद्वास्पतस्यो हंस्यमधो घृतासेचनाय निमग्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषा पर्यतिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्यति सभिर्नृगिभिरग्रावभ्यादधाति समिधं ॥

समिधाग्निम्॥ समिधाग्निं नृवस्य त घृतैर्बोधयुतातिथिम्॥
आस्मिन् नृव्याजुहोत न ॥ १॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

र्य१

मिति हे अश्विजः यसं समिधा कृत्वा अग्निं नृवस्य त परिचरत नृवस्यतिः परिचरणार्थः सम्पदिध्यते दीप्यते वक्रिंयाकाष्ठ रूपयासास
मित् तया घृतैर्होष्यमाणैः पूर्णो हृति संबंधिभिः अतिथिं आतिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधय त प्रजालयत अस्मिन् नृवज्जलिते ग्नौ हव्या
नानाविधानि हवींषि आजुहोत न सर्वतो जुहुत तत्तुन सत नथनाश्चेति तस्य तनवादेशः १ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सं. टी. ३२

सुसमिधाय हेऽस्त्वितिः अग्नयेयसंघृतं जुहोत न जुहुत जुहोतेः परस्परलो मध्यम बहुवचनस्य तस्य तस्य नमनय नाश्वे गुणे जुहोतनेति रूपं किं भूता याग्नये सुसमिधाय शोभनतया सम्यग्ग्राह्य अववशो विषे शोचिषते रश्मि तेज्वलिताय जातवेदसे जातवेदिते वेदयेति वाजात वेदासस्ते जातवन्मनस प्रज्ञाय वा किं भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पदुतरं वा ग्रहणे ह्यसनाधिग्रहणे शुक्तिमित्यर्थः तत्त्वा हे अंगिरः अंगिति गत्यर्थः अंगिर्गतिरस्यास्तीत्यं गिरः रस्यत्ययो मत्वर्थीयः तत्तद्वागेषु गमनं नये अंगिर उद्यमिरिति अन्ते तं यत्तु गुणस्तथाविधत्वा त्वांसमिधिर्यज्ञसंवेधिमिः काष्ठे घृतेन संस्तुताये नवर्द्धया मसि वर्द्धयामः प्रवर्द्धकुर्मः इदं तोमसीति प्रकारश्छांदसः हे यविष्ठा युवतम कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः तथाविधाप्ते हृतं महत्प्रह

च

सुसमिधाय शोचिषे घृतं नृजुहोत न अग्नये जातवेदसे २ तन्वा समिधिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि बृहच्छोचाय विष्ठा ३ उपस्वाग्ने हविष्मती घृताची र्यन्तु ह र्यन्त नृषस्व समिधो मम ४ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

संहितायां का. प्रत्युपगच्छतु

इयथा तथा शोचरीप्यस्व घृतेतस्मिन् इति दीर्घः अतिशयेन युवाय विष्टः इष्ट निपरे स्थलदूरयुवेत्यादिना वाहिलोपे गुणे च रूपं यविष्ट ए वयविष्टः स्वार्थे तद्धित यकारः ३ उपस्वेति जपेति उपत्वा हे अग्ने हविष्मतीः हविष्मत्यः हविर्भुक्ताः घृताचीः घृताच्यो घृताक्ताः एताः समिधः त्वात्वां उपयंतु हे र्यन्त प्रेषावन ह्येतः आचक इति कांतिकर्मसु पठितत्वात् तथाविध हे अग्ने मम मरीयाः समिधः त्वं नृषस्व सेवस्व त्वामुप यंती रंगीकुर्वित्यर्थः छंदसि परेपि व्यवहिता श्वेति उपयंतु इत्युपसर्ग क्रिया परमोर्व्यवहितत्वं हविष्मती रित्यादौ र्वां रसी र्वां स वै र्वां री र्वां त्वं

गमः ३२

नामानि एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकात्रयस्य सृष्टत्वात् अतएवाभिः स्थापयन् लोकत्रयम

का. तिरुर्ववदिति मन्त्रिः इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादध्यात् इदं गृह्यत्वा धानं तस्मात्प्राच्या मष्टप्रक्रमेणुतथैव संभारेषु भुङ्क्ते

वः सुवर्णमिति

का. तारुभिर्वलंतमारधातिर्भुवश्चित्संभारेष्विति भुवः सुवर्णमिति अस्यायमर्थः आपो हिरण्यमुषारवूत्करः शर्करेति पंचसंभारान् संपाद्य स्पेक्षोच्चि र्वितायां शुद्धायां भूमौ तान् संभारान् अवस्थाप्यतेषु शुक्लं चैव लंतं भुवः रिति पंचाक्षरं एषु चारयन्नादध्यात् इदमाहवनीयाधानं एवमष्टाक्षरत्वा त् मेगेयत्रत्वं अयोक्तं गापत्री सहितस्याग्नेः प्रजापतिमुवाहुत्यन्नत्वात् अथमंत्रार्थः एतेर्धधानमंत्रेषु भूतिप्रथमा व्याहृतिः भुवश्चिद्वितीया सुव रिति तृतीया एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः दृष्टिवादि लोकत्रयमर्थेन न स्मरेत् एतां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति भुवः स्वः शब्देन ब्रह्मक्षत्रियविशेषा आत्म प्रजापशवो वा सर्वे मक्षगा भूयासुरिति प्रर्थयन्त ग्रीः अर ध्यादित्यर्थः इधं एवोर्द्ध्वं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेत्यादिति देवा इत्यंते मस्यां दृष्टिवां सो देव यजनी तथाविधे हे दृष्टिं तस्यास्ते तव दृष्टे देव यजनयोग्या यास्तवोपरि अर्नहं अन्नस्य हुतस्य नारं अग्निं गृह्यत्वादि रूपं अर्धे स्थपयामि कि

वि

भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव भूमेत्यादिति दृष्टिवा व ब्रह्मण तस्यास्ते दृष्टिवा देव यजने दृष्टिं मन्नादमन्नाद्या या दधे ॥ ५ ॥

मर्थे मन्नाद्याय अन्नं च तदायं च तस्मै अग्नये स्यान्नस्य अन्तु योग्यस्यान्नस्य सिद्धये आहिता गन्ता दिवा स्यतः यद्वा न स्याद्याय भक्षणय यस्याः दृष्टे म्नि माधाय भूमेत्यादौ रिव भूया समिति शेषः वहोर्भा वो भूमातेन यथा द्यौर्नक्षत्रवहुत्वेन बद्धा एवं पुत्रपश्चादिभिर्वहूर्भूया सं वरिम्णा दृष्टिवा व भूया सं उरो र्भा वो वरिमातेन यथा दृष्टिवा उरुत्वेन सर्व प्राणिनामाश्रय भूता एवमहं हत्वेन सर्व प्राणिनामाश्रय भूतो भूया सं यदा एवोर्द्ध्वं स्यायमर्थः किं भूत मग्निं भूमेत्यादौ रिव वर्तमानां यथा द्यौर्नक्षत्रादेव हत्वेन युक्ता तथा ज्वाला बहुत्वेन युक्ता किंच वरिम्णा दृष्टिवा व स्थितं यथा दृष्टिवा सर्व प्राण्या अश्रयत्वा रूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतं अतएव क्वचिद्विधिवाक्ये अग्नये पावका येत्याम्नातं

सं० टी०
३४

अथाग्निहोत्रहेममंत्राः अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयंत इत्यतः प्राकृतमंत्राणां प्रजापतिऋषिः सामान्यतः यन्त्रऋषिर्विशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारेस्त
त्रहावप्यधीयथाग्निर्वज्रोद्धतश्चापशपत् परांजीव लज्जैर्बलकिरितिसप्रलिंगोक्ता देवताः गायत्र्याद्याः पंचैकपदाः अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे
एकपदे गायत्र्यौ तश्चासुनिरपशपत् परां ज्योतिः सूर्यश्च मां चैलकस्य पुत्रो जीवलऋषिरपशपदित्यर्थः अथ कात्यायनः प्रसीदामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति
यासमित्प्रदीप्ताताममिलश्यन्नुयात् अग्निर्ज्योतिर्प्रतिका एव शाखोक्तमंत्रेण समित्प्रक्षेपः मंत्रार्थः यो यमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानं ज्योतिः स्वरूपं यत्र
दं दृश्यमानं ज्योतिस्तद्देवाग्निर्देवः देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनं स्वाह ज्योतीरूपाया मन्ये हविः प्रहंतं अयं सायं कालीनोऽग्निहो

अग्निर्ज्योतिः ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सस्योर्ज्योतिर्ज्योतिः सस्यः स्वाहा ॥ ८ ॥
अग्निर्वर्चोर्ज्योतिर्वर्चः स्वाहा सस्योर्वर्चोर्ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ॥ ज्योतिः सस्यः सस्योर्ज्योतिः ॥ ९ ॥

ज्योति
रनु३

ब्रह्ममंत्रः सूर्यो ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममंत्रः सायं होममंत्रव ॥ द्वारवे यः सूर्यसंबंधं तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निज्योतिरिति मंत्रो युक्तः उदयकालेष्ट्वग्निं संबध्मि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मंत्रः अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति तस्माद्दग्निर्दूरान्नक्तं ददशे उभे हि तेजसी प्रतिपद्यते उद्यंतं वा आदित्यमग्निं समारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दृवा दृदशे इति तिरिष्कृतेः काः अग्निर्वर्चसकामस्येति ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वचः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च नुहुयात् ये अग्निर्वर्चो न न्यभूतं यं स्पृशत ज्योतिर्वर्चो न न्यभूतं तस्मै हुतमसु एवं सूर्यो वर्च इति का ज्योतिः सूर्यः इति प्रातरिति प्रातर्होममंत्रः ज्योतिः सूर्य इति यज्ज्योतिः सूर्य एव यज्ज्योतिरेव तस्मै स्वाहा ॥ १५ ॥ इति ब्रह्मवर्चः

स० : स्तुत्यः

三

रामः
३४

तिवेति. जुहोती१

सह१ स्थाने४

तथा इन्द्र बल्यारात्र्या इंद्रेण
देवेनोपेतवारात्रिदेवतया
सप्तः ३

का. सज्जरित्यनुवर्त्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सज्जरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितं सज्जहेवेन अग्निर्वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु यद्यवेतु आहुतिभक्षयतु विप्रजननकां त्यक्त
नखादने ध्वितिधातोः प्रयोगः किं भूतोऽग्निः सवित्रा हेवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सज्जः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं ज्ञः समानाज्जः प्रीतिर्यस्यासौ स
ज्जः समान प्रीतिः तथा जुषाणेः स्मासु प्रीतियुक्तः यउक्तगुणवानग्निर्देवसंस्मैस्वाहा हूयमानमेतद्द्व्यंदत्तं प्रातः सूर्यउच्यते अग्निमन्त्रवदयं स
यमन्त्रो व्याख्येयः पूर्वोक्त रात्रिदेवतायाः उषो देवता योजनीयाः का सा यमाहुत्याहुतायां यजमानो ग्रीपुपतिष्ठते वात्स प्रेणं वाति स्रस्त्रिरुपप्रयंतो
स्य प्रत्नां परीते चित्रावसविति चेति आहूवनी यगा हंपत्यावग्रीपुपप्रयंतो धरमित्पारभ्य सुपोषाः पोषैरित्यंतं दृष्टुं पस्थानं देवदृष्टं तत्राद्येदे अग्ने

सज्जदेवेन ॥ सवित्रासज्जराओन्दवत्या ॥ जुषाणेऽग्निर्धेतुस्वाहा ॥ सज्जदेवेन सवि
त्रासज्जरुषसेन्द वत्या ॥ जुषाणः सूर्यार्धेतुस्वाहा ॥ १० ॥ उपप्रयन्तोऽद्भुरम् ॥ उप
प्रयन्तोऽद्भुरम् ॥ अद्भोचेमागन्मे ॥ आरेऽस्मे चष्टएव ते ॥ ११ ॥ ॥ ॥

यौगायत्रौ क्रमाद्गतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे आहवनीयोपस्थानमसर्वत्राहो वयमनुष्ठातारः अग्रयेग्यथेमंत्रमननेनत्राणकरंशहसम्हंवेचेम उ
 चास्मकिंभतावये अध्वर्युसंउपप्रयंतः उपगच्छंतः किंभतायाग्नये आरेदूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः अएवतेदूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतु
 मुद्युक्ताय वोचेमेति वक्तव्यं शीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे आशिषादि तादृशं सुट् अतोयेयः वचउम्हं दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्त्रिः संतोपो
 नंत्यस्येति सलोपः यलोपः वोचेम अस्मे सुपांसुलुगिति शेष आदेश आमः ११ या ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

लि२

सं० टी०
३५
री२

अग्निर्मूर्ध्ना अयमग्निः अपारेतां सिज्जति युल्लोका हृष्टिरूपेण पतंतीनां मपारेतां सिसाराणि त्रीहि मवदिरूपेण परिणतमिज्जति जिज्जति प्रीतिकर्मा प्रीणयति वदेयती
त्यर्थः यद्वा अपारेतां सिकारणमिज्जति पुच्छति आहुतिपरिणमेन वृद्धिजनयतीत्यर्थः तेवा एते आहुता उच्चा मस्यादिभ्यः किं भूतोऽसि दिवो मर्द्वा युल्लोकस्य शि
रः समानः यथा शिरः शिरस्योपरिवर्तते तथा यमपिरहनिस्वतेजस आदित्ये प्रविष्टत्वादित्यरूपेण युल्लोकस्योपरिवर्तते तथा ककुत् ककुच्छ्वो गोष्ठ्यो न तावय
ववाचीत हृष्टादित्यरूपेण सर्वोपरि स्थितात् ककुत्सदृशः यद्वा ककुदमिति मरुन्नाम तस्यां तलोप आर्धः महान् जगत्कारणमित्यर्थः तथा दृष्टियाः
पतिः पालकः हाह पा क प्रकाशैर्भूलोकस्थानं मुपकारकत्वात् १२ उभावां । भरद्वाज दृष्टा ऐं प्रीतिष्टु ए छाना इं इ श हे नात्र

अग्निर्मूर्ध्ना हिव ककुत्पतिः दृष्टि द्याः अयमग्निः अपां चरेतां सिज्जति ॥ १२ उभावां । उभावां मिन्द्रा
ग्नीः आहुवद्वा उभा राध सः सहमादय द्यौ उभा राता राविषा चं रं यीणा मुभा द्राज स्पसातये हुवेवाम् ॥ १३ ॥

उत्तो

आहुवनीयः तस्य मज्जसाधकत्वरूपेण ययुक्तत्वात् अग्निशब्देन गार्हपत्यः अग्नेनी यत इत्यग्निरित्याव्युत्पत्तेः सहिप्रथममाधीयते हे इं द्रा
मीवां युवां उभो आहुवद्वा आहुतुं इच्छामीति शेषः कथं ते सुमर्थे कथं प्रत्ययः किं च राधसो धना हविलक्षणात् सहमादय ध्ये युगपदेक
कर्मणि उभो युवां मादयितुं हर्षयितुं तर्पयितुं वेच्छामीति शेषः मर्दुर्ध्वमदत्त प्राविति धातोर्वाणिजंतात्तुमर्थे शध्वे प्रत्ययगुणः यत उभो यु
वां इधमेन्नानां रयीणां धनानां दातारो अतः वा युवां वाजस्यान्वस्यसातये दानाय हुवे आहुयामि उभा उभ शब्दस्य विभक्ते राकारः सातयेषु एषा
ने अस्पधातो रूतिरतीति संतो निपातः हुवे बहु लं छं रसीति हुयतेः शपि सं प्रसारणे उवद् १३ यः २ ॥

स्क०

रामः
३५

नु०

अयं ते योनिः तिस्र आग्नेय्य आद्या अनुष्टुप् देवश्चो देववात दृष्टा हे अग्ने आहुवनी यत वायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानां किं भूतः अत्रियः उत्पा
दनयो ग्यः कालः अरुच्यते अतुः प्राप्नोऽस्येति अत्रियः छंदसि प्रसिति अतुः शब्दात् तदस्य प्राप्त्यर्थं घृतस्य स्पृश्यादेशः सायं प्रातः काले उत्पा
दनयो यो योनिः यतो यस्माद्भुत कालोपेता गार्हपत्या ज्ञात उत्पन्नस्त्वं अरोचथाः कर्मकाले दीप्तो भूः हे अग्ने तं गार्हपत्यं जानन्न स्वजनक मवगच्छ
न् आरोह पुनरुद्धरणाय कर्मोत्ते प्रविश अथानंतरं नो स्मरथ्यं रयिंधनं बर्हय पुनर्योगय समं कुरु अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां बर्हये
ति दीर्घः १४ अयमिह जगती वामदेव दृष्टा द्वादशाक्षराश्चत्वारः पाराः जगत्याः द्वितीयो न ब्रह्मैकैकादशश्चतुर्थो ब्रह्मैकैकादशकस्तेनैको

अयं ते अयं ते योनिः अत्रियो यतो जातोः अरोचथाः । तज्ज्ञानन्नग्नः आरोहाथानो बर्हयारयिम ॥ १४ ॥ अ
यमिह प्रथमो धावि धातुमिहोता यजिष्ठोः अदुरेष्ठी द्यौः यमप्रवानो भगवो विरुरुचुर्बनेषु चित्रं विंशे

नस्था

नाजगती अयमाहुवनी यद्वा कर्मनुष्ठाने प्रथमो मुखः सन् धातुमिधावि आधानकतमिहा हितो उभरत् बहुलं छं विंशे ॥ १५ ॥
दस्य मात्रो गेपीत्युभावः रक्षिणाग्न्येपक्षं प्राथम्यं किं भूतः होता देवानां माह्वता यजिष्ठं अतिशयेन यद्वा अतिशयेन तमविष्ठनां छनिप
रेतुरिष्टमेयं स्वि तित्तलोपः तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु इष्टः अत्रिभिः सुतः अप्रवानो भगवो विशेषे विशेषे यं आहुवनीयं वनेषु वि
रुरुचुः अंतर्भूतो लिचरोचयामासुः शपित वंतः अप्रशब्दो पत्यनाममुपठितः अप्रवानः पुत्रवंतो भगवो शोत्यनामुनयः अथवा अप्रवान्प्रभ
तयो भगवश्च मुनयः विशेषे विशेषे विदिते मनुष्यानां मयजमानरूपा यत स्मैतस्मै मनुष्या यत दुपकाराय वनेषु रणप्रदेशेषु शपयंति स्म किं भूतं
ये चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेना ॥ १५ ॥ ॥ ॥

विती०

अप्रवान्प्रभः
यमग्निर्विरुरुचुः

सं० टी०
३६

अस्य प्रत्नाम् । गयत्र्यवत्सारदृष्टागोत्रिपयोदेवत्या अस्याग्नेः प्रत्नांचिरंतनकालमवांयुतम् नुदीप्रिमनुसत्य अक्रयानासिहीयेषामीदृशालज्जारेहि
ताहोधारः अग्निं गंयुक्तं पयोदुह्रे दुह्रिरे दुह्रिरेति शरंति अग्निना शुक्ररूपेण सिकां स्व
यहोहनकाले प्रकाशाभावे दुह्रमां पयोभूमौ पतिष्यतीति शंकया होग्धुलं लज्जामवति सत्यामग्निरीशो स्कंदनशंकानुदया ह्रज्जामावाह क्रयो
होधारः किंभूतो अग्निं सहस्रसांषोतकर्मणि सहस्रसंख्याकानि कर्माणि स्पृति समापयति क्षीरदध्याज्यहविः प्रदानेनेति सहस्रसांतां स्पृतेः किं
प्यद्वा स्या अचोथीतरं गं प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणेभ्यः यते तामुह्यि रभिदध्यामिथुन्येनया स्पामिति तां सेवभवतस्या रतः प्रासिंचतत्ययो
अग्नेः भवदित्यादितदभिप्रायमेवावदति अक्रययोगावः नासिहीलं ज्ञायासांताः अक्रयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रशस्य इत्यर्थः मलिनो हिलज्जते अक्र

अस्य पुत्नाम् । अस्य पुत्नामनुद्युतं शुक्रं दुह्रे अक्रयः पयः सहस्रसामभिम् ॥ १६ ॥

योगोस्याग्नेः प्रत्नांचिरंतनी आत्मानुषक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपां प्रत्नां द्युतमेव पयोदुह्रे दुह्रंति शरंति अग्निना शुक्ररूपेण सिकां स्व
कांतिमेव गावो दुग्धरूपेण शरंतीत्यर्थः सहस्रसामभिमिति विशेषणद्वयं पयसः सहस्रं सनोति सहस्रसांतां चातुर्मास्यपशुसोमानां संभक्त
रं पुंस्त्वमार्धजनसनखनक्रमगमो विजिति विदुः प्रत्यये विदुः नोरनुनासिकस्यादित्याकारेण्युपक्रम्यते देवाविहां चक्रुरेषाम्नाहिंकार इत्यादि
नाग्रं येन गोभिर्हिकारो दृष्ट इति प्रत्ययादि यद्वा सहस्रसामभिमिति विभक्तिर्लिख्येन व्यत्ययेन अक्रय इत्यस्य विशेषणद्वयं किंभूतो अक्रयः स
वेलेपि सहस्रसा इति रूपं तथा अग्निं दृष्टारं गविवर्तमानं दृष्टुं पयस्युपचर्यते साहेनानुदी हससाः अक्रयः एवदर्थोवा १६

स १

ह्यहिं चकार २

ग १

रामः
३६

अथ यजुर्विचत्वारि अग्निदेवतानि तन्पात्रे हे अग्ने त्वं स्वभावतः तन्पात्रे अग्निहोत्रशरीराणां पालको सितं नुपाति पालय तीति तन्पाः ।
उदराग्नौ सत्यनेजीर्णेशरीरपालनं अतो मे मम तन्वं शरीरं पादि पालय तन्वं वा छंदसीत्यमि एव रूपभावे य एतद् इत्युक्तं हे अग्ने त्वं
आयुर्हो अग्नि आयुषो रातासि अतो मे ममायुर्देहि अपमृत्युपरिहारेणावत्कालं वपुष्पुदराग्ने रोष्टा मुपलभ्यते तं वन्नमिय

**तन्पाः अग्ने । सितं त्वमेपायुर्देहि । अग्ने स्यायुर्मदेहि वृद्धो हाः अग्ने
सि वृद्धो मे देहि । अग्ने मन्मेतन्वाः ऊनन्तन्म आष्ट ए ॥ १७ ॥**

सो १ मे २

तदिति प्रसिद्धं हे अग्ने त्वं वृद्धो हा अग्नि वृद्धो रातासि अतो मे वृद्धो देहि वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वृद्धं यदृशनादेवमहानयं ब्राह्मणो विद्वां
सपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्न लभति हे अग्ने मम तन्वाः मदीयशरीरस्य पदं गं चक्षुरादिरूपं ऊदृष्टिपाटवादि रहितं तदंगं मे आ
१ किं दृष्ट ए सर्वतः परय १७ ॥ ॥ नं

सं० टी० ३७ इधनास्त्वा अग्निदेवत्या महापंक्तिः यस्याः षट्पादा अष्टाक्षरां सामहापंक्तिः अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः हे अग्ने शतं माः शतं वर्षाणि अस्मदा
 युषि विद्यमानान् शतं संवत्सरान् त्वां समिधीमहि नैरं तर्पणवयं दीपयामः किं भूता वयं इधनाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वतः
 वय इत्यन्ननाम अन्नवंतः सहस्वतो वलवंतः सहस्रति वलनाम अदत्त्वासः अदत्त्वाः अनुपहिंसिताः केनापि रभोति हिंसा कर्मा आज्ञा सरसुगित्य
 सुक् किं भूतं त्वां द्युमंतं दीप्तिमंतं वयस्कृतं वयान्नं करोतीति वयस्कृतं वयस्कृतं सहावलं करोतीति सहस्कृतं तस्य पत्न्यं दंभनं सपत्न्या

इधनास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि ॥ वयस्वतो वयस्कृतं सहस्वतः सहस्कृतम् ॥ अग्ने सप
 त्कदम्भनमदत्त्वा सोऽदत्त्वा चित्रावसोऽस्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥ ॥

नां शत्रूणां हिंसितारं अदत्त्वाभ्यं केनापि हिंसितुमयोग्यं चित्रावसोरा अग्निदेवत्यं यजुर्ऋषिदृष्टं रात्रिर्वै चित्रावसुः साहीयं संगृह्येव चित्रावसाती
 तिष्ठाते चित्रावसुशब्देन रात्रिः चित्राणि विविधानि चंद्रनक्षत्रांधकाररूपाणि वसंति यस्यां सा चित्रावसुः हे चित्रावसो रात्रेऽस्वस्ति शे मे
 यथा तथा तेन वपारं समाधिं अशीयद्याप्रवानि अश्रुतेर्वहुलं छंदसीति शपो लुकि लिङ्गुत्तमैकवचने रूपां यथा लोके मनुष्येषु
 सुप्रेषु चौरा गृहं प्रविशंति तद्वदत्र देवयजने रक्षां सिप्रविशंतीति शंकया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनं १८ ॥ ॥

लि
 रामः
 ३७

तेनेतदाहेति श्रुतेः ३

आ२

संत्वमग्ने का संत्वमित्युपविशेति उपप्रयंत इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यंतैर्मंत्रैरुत्थायोपस्थानं अत्रोपविशेति विशेषः हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्द्धसाते
 जसा समगथाः रात्रौ संगतोसि तद्यदसंयत्रादित्यं हवनीये प्रविशति तेनेतदाहेति श्रुतिः अग्नीणां मंत्राणां स्तुतेन स्तोत्रैर्मसगथाः बहवो
 मंत्रा अग्निं सुवंतस्तद्यदुपतिष्ठंते प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः आहुतयो वा अस्याप्रियं धामेति श्रुतेः यथा त्वमेतैस्त्रिभिः
 संगत एव महमपि त्वत्प्रसादात् आयुः प्राप्नुयस्व तुरहितेन संगमिषीय संगतो भूया सं तथा वर्द्धसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संगमिषी

दोष

संत्वम् ॥ संत्वमग्ने सूर्यस्य वर्द्धसा गथाः समृधीणां स्तुतेन समिप्रियेण धाम्ना समहमायु
 षा सं वर्द्धसा समप्रजया संहारयस्योपेण गमिषीय ॥ १९ ॥ ॥ ॥

य तथा प्रजया पुत्रादिकया संगमिषीय तथारायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या संगमिषीय आयुरादीनि समसंत्वत्यर्थः समगथाः गमेः स
 मोगमृद्धीत्यादिना तदुभयमैकवचने लुङि सिचि गमेऽति सिचः किल्वेनु रात्रौ पदेशे त्यादिनामलोपे रुस्वा रंगादिति सिचो लोपेरूपं गमिषीय
 गमेराशी लिङि उत्तमैकवचने इदोत्येदि कारे परे सिमुदी कृते छांदसे इडागमे गमहनेत्युपधा लोपेरूपं १९ ॥ ॥ ॥

सं० टी०
३८

अंधस्य का गांगछत्यंधस्येति अंधस्य रेवतीरमध्वमिति यनुर्दयेनगांगछति गोर्देवता हेगवोयसंअंधस्य अन्नरुपाः स्थीराज्यादिरूप स्यान्न
स्पजनकत्वात् अन्नत्वोपचारं अतोभवत्प्रसोद्युस्मसंबंधी क्षीराज्यादिरूपेन अहंभक्षीय सेवेया भजसेवायमित्य शक्तिः तमेकवचनेरूपं तथाय
यंमहः स्थ एज्यरुपाः स्थमह एजायां अतोवोयुष्माकं एज्यानां प्रसादादहंभक्षीय एज्य त्वंसेवेय गोर्नपदास्पृष्टवेति स्मृतेर्गवां एज्यत्व
प्रसिद्धिः यद्वा महः शब्देन दशवीर्याण्युच्यंते तानियथा गोर्वेप्रतिधुक् तस्यैष्टं तस्यैरेषे सस्यैरहित स्यैप्रसु तस्या आतंचनं तस्यैवनीतं त

अंधस्य अंधस्य-धोवोभक्षी यमहस्यमहोवोभक्षी योज्ज्वलस्योर्ज्वोभक्षी
यरायस्योषस्य रायस्योषधोभक्षीय ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

स्यैष्टं तस्या आ मिक्षातस्यैवाजिनमिति श्रुत्युक्तानि प्रतिधुक् कालदुग्धं अतमुल्लं तत् शरोदुग्धमंजः मसु रधिरसः आतंचनं दधिपिंडः आ
मिक्षास्फुटितं दुग्धं वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः एतदुर्ध्वरूपाय संस्थ अतोवोमहोवीयमहंसेवेयेत्यर्थः तथाय यमर्जः स्थवलरूपाः
स्थगोक्षीरादेवैलहेतुत्वात् वलरूपत्वोपचारः ऊर्जवलप्राणनयोः वोयुष्माकं प्रसादादहंभक्षीय वलंसेवेय तथाय स्योषस्य धनपुष्टिरूपाः
स्थवैश्यादिक्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुंस्ति अतो धनपुष्टित्वोपचारः वोयुष्माकं प्रसादादयस्योषधनपुष्टिं भक्षीयसेवेय अंधस्येत्याहोखपरेश
रतिविसर्गलोपः २०

रामः
३८

धन० लोक०

नम०

रेवतीरमध्वं रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः धनहेतुत्वेन वलंगवोरपि विद्युतेयासां ताः रेवत्यः रथेश्वो नुप रेयमेतौ वहुत्वमिति रेयमेतौ परे संप्रसारणं संप्रसारणञ्चेति पूर्व
पञ्चाङ्गुलाः पशवैरेवंत इति श्रुतेः रेवत्यः अस्मिन्योनौ दृश्यमाने गिहोत्तरे वेदो हनस्थाने ययं मध्वं अजत होहनादूर्ध्वं अस्मिन् गोष्ठस्थाने यजमानसंबंधिगोवदेरमध्वं
छ शब्देन गृहाहर्हिर्विश्रमणसंचारप्रदेशः सर्वा दस्मिन् लोके दर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वं रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वं शयोनिसास इत्याद्युदानः शय
शरोनिवासवाची किंच इहैवस्तयजमानगृहे एव भवत्य मात्रपगत अत्र अत्रमागच्छत इलो गालुतीति एतेर्लुडि गादेशरूपं २१ स ईहितासि वा सं
हितेत्यालभत इति गमित्यनुवर्तते हेगोः त्वंसोहितासि क्षीराज्यरूपरुविहोनाययस्य कर्मभिः संयुक्तासि किं रताविश्वरूपी विश्वरूपेयस्याः साशुक्लकृष्णादिव

रेवतीरमध्वं रेवतीरमध्वं स्मिन्न्योनां वस्मिन्नो ह्यस्मिन्नो केस्मिन्न्यो इहैवस्तमापगत २१ सुईहितासि विश्वरूप्यन्ता
माविशगोपत्येन उपत्वागते दिवेदिवेदोषावस्तर्ह्याद्ययम् नमोभरन्तः एमसि ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

हूरूपै युक्ता सात्वं ऊर्जक्षीरादिरसेन गोपत्येन गो स्वामित्वेन मामां आविश सर्वतः प्रविशत्वत्पसारान्मम बहुविधेरसो बहुविधं गो स्वामित्वं वसंप द्युतामित्यर्थः
का गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेतीति उपत्वातिस्त्रोगा यत्र आग्नेयो मधुच्छंदे दृष्टा हेहोषावस्त हेअग्नेहोषारात्रिसस्यामपिवसति अजसंधार्यमाणत्वा
नोपशाम्यतीति रोषावस्ता यद्वा नोहरे वा इत्युपक्रम्यतेः संग्रहणं प्रविशेतीति हासेनाग्नेरात्रौ प्रवेश उक्तसमयमेव आह हेहोषावस्त रात्रौ वसनशील
गार्हपत्यदिवेदि प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वात्वा उप एमसि त्वं प्रत्यागच्छामः इदं तोमसि किं भूतावयं धियाश्रद्धा युक्तया बुद्धानमोभरन्तः नमस्कारं सं
परियंतः यद्वा नम इत्यन्नाम अन्नं हविर्विभ्रतः २२ ॥ ॥ ॥

सं० टी०
३७

राजतं किंवा परमनुवर्तते वयमीदृशमग्निं उषेसः कीदृशं राजतं दीप्यमानं अध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोपां अतस्तस्य सत्यवचनलक्षणस्य च तस्य हीदिवं हीपयितारं
अग्निं समीपे त्रतं गृहीत्वा सत्यं वरतीत्याशयः स्वेदमेव अस्मदीये ~~गृहे~~ वदमानं चेतुर्मास्यसोमपश्चादिभिरभिष्टुङ्गं कृतं रात्र्यंति गृहस्था यत्रेति रमोगर्हं हि वैः किप्रत्य
योवाहुलका तल्लिङ्गं प्राविष्टुं नारादीनां दीपोभ्यामस्येति अभ्यासदीर्घः ~~ये~~ ~~नारादीनां~~ दीर्घः २३ सनः हे अग्ने गार्हपत्यसद्वर्तुगुणयुक्तत्वं नोऽस्माकं स पायनो
भवसुखेनोपेतुं शक्यः स पायनः सुष्टु प्राप्नुं शक्यो भवतु तद्वद्वान्तः स न वेपितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्नुं शक्यः किंच नोस्माकं स्वस्तये श्रेयाय स च
स्व अनेन कर्मणा समवेतो भवतु स च समवेत्येति धातुः यद्वा स च स्वर्गं च सवने २४ अग्ने त्वं च तस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः ~~व्याध्यादिदृष्टाः~~ हे अग्ने

राजन्तमहुराणाम् राजन्तमहुराणां द्योपासु तस्य हीदिविम्बं दृष्टमानं च स्वेदमे २३ सनः पितेव स न वेगो स पायनो भव स च स्वानः
स्वस्तये २४ अग्ने त्वम् अग्ने त्वन्नो अन्तमः उत आता शिवो भवाच्चरुय्यः वसु रग्निं वसुश्चावा अक्षान शिद्युमन्तमर्धे रयिन्तः

गार्हपत्यत्वं नोस्माकं अन्तमः अतिक्रमः सर्वदा समीपवर्ती भव अमर्गो भोजने शब्दे अमर्तिसमीपं गच्छति प्राप्नोतीत्यमर्क्ति ए अतिशयितोऽम अन्तमः अम
शक्तम ए य द्वांति कश्चात्तमपिष्टोदरादित्वेन साधुः उतापि च वाता पालयिता शिवः शांतः वरुणः वरुणाय हितो वरुणः तादृशश्च भव पुत्रपौत्रादि
समस्तो वरुणः यद्वा वरुणं गृहं तस्मै हितो भव किं ह तस्त्वं वसुः वासयतीति वसुः जनानां वासयिता तथा अग्निः अंगतीत्यग्निः आहवनीयादिरूपेण गमनशी
लः तथा वसुश्चावा वसुना धनेन अत्र वः कीर्तयिष्यामि वसुश्चावा धनप्रदो यमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः किंच हे अग्ने त्वं अर्धं नक्षि अग्निव्याप्तुहि अस्मान् अक्षामेरा
प्रमिति शक्यः रणिः न शिरामोति कर्मा यद्वा हे अर्धं निर्मलस्वभाव अग्ने न क्षि अस्माकं मस्यानं गच्छ न शगतौ यदा यदा वयं जुहु मस्तदा समं गच्छेत्त्यर्थः किंच द्युमन्तमर्
यिंदा अतिदीप्ति युक्तं रयिं धनं देहि देहाते लुङि रूपं वरुणं वरुणं देहस्य माहोने पीत्य उभावः २५ ॥

अग्निगते ४
रामः
३७

तं वा हे शोचि हृदि मत्तम हे हीदिवः सर्वे स्य हीपयितः तं एवोक्तगुणयुक्तं वात्सल्यं सखिभ्यो रथीय सुम्नाय इतीत्यर्थे चतुर्थी सुम्नं सुरवं नर्दं महेयाचामहे यद्वा
सुम्नाय सुरवार्थं सखिभ्योस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे हे अग्ने सत्वं नोस्मान् भवसेवकाश्च बोधि बुध्यस्वाहवमस्मदीयमाह्वानं अग्निं श्रुणु समस्मा
त् सर्वस्मात् अद्याय तं शन्नोऽनोस्मान् उरुष्य रश्मिः समशब्दः सर्वे पर्यायं शोचिरिति ज्वालानाम शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतु ए अतिशयेन शो
चिष्मान् शोचिष्मः अतिशयने तमविष्टो नो विन्मतो लुङि तीष्ठ निमतुपो लुक् हीदिवः हि वेज्ज्वलनार्थं स्पष्टिदा देशे क संतस्प रूपं मतुवसोरु संतु

निश्चयेन १

तन्वा शोचि हृदीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः स नो बोधि श्रुधीह
वमुरुष्याणोऽअद्यायतः समस्मात् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

मपि २

हो कं दसीतिरुत्वं बोधि बुधज्ञाने लोमधमैकवचने सेहीपे च्चेति हिः बहुलं कं दसीति शपो लुक् हुरु लोमो हेर्हिः कं दसो गुणधनो यो अ
ग्निं श्रुणु हुरु लोमधमैकवचने सेहीपे च्चेति हिः संहितायामनेषां दृश्यत इति दीर्घः कुरुष्य कुरुष्यति रक्षण कर्मा अचितुनु द्यमक्षुतः कुत्रो रूपाणा
मिति दीर्घः नश्च धातुस्थो रूपाण्य इति न इत्यस्य एत्वं अद्यायतः अद्यायतं अद्यायति सुप आत्मन क्यजित्यत्र कं दसि परे क्वायामपि वक्तु
व्यमितिका च अश्वाद्यस्यादित्याकारः अद्यायतीत्यद्यायन् तस्मात् अद्यायतेः शतृप्रत्यये रूपं २६ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सं० टी०

४०

इह हि का. गांग छ तीर ए इति. देयनुषीगव्ये हे इहे हि हे अदिते एहि आगच्छ होमस्यानं इजमनोर्हिता अदितिर्देवमाता इजमनुमिवास्माने हि अदिति
रादित्यानिवास्माने हि अतस्मिंस्तच्छुद्धसद्वृत्तिदेशार्थः का. काम्या एतेत्यालभत इति गांगालभते मनुष्याणां हेता सुकामाः प्रविष्टा इति काम्याः सर्वैः हे काम्याः
कामयितव्याः स्युः एता आशत आगच्छता वायुष्माकं कामधरणं कामानां धारणं अपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत्तन्मपि अनुष्ठातरिभूयात् युष्मत्प्र
सादाहमभीष्टफलस्य धारयिताभूया समित्यर्थः अहं वः प्रियोभूया समिति श्रुतिर्व्याचष्टे २९ का. सोमानं सित्युदकव्रतोपायनवत् व्रतत्यपरे
एगहवनीयं प्राङ्निर्दिष्टं न वचं जपतीति सूत्रार्थः सोमानं स्वरणं अर्धवत् स्वरणं स्यति देवस्य गायत्री

इह हि इह ए अदितः एहि काम्या एत मयिवः कामधरणं मूयात् २९ सोमानं स्वरं
एगह्वरि ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तं यः उशिजः २८ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

सोमानं

अतिमीक्षमाणस्य
यजमानस्य जपे विनि
पुक्तः १

स्तेनैव दृष्टः हे ब्रह्मणस्पते वेदस्यपालकं सोमानामभिषोतारं स्वरणं स्वशब्दोपतापयोः शब्दयितारं ह्वणुहि कुरु मामिति शेषः सुनोतीति सो
माते अन्येभ्योपि दृश्यंत इति मनिस्वरं नद्यादित्वा ह्यु सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदाने मीकुर्वित्यर्थः तत्रो
पमानमुच्यते कक्षीवन्तं कक्षीवन्नाम कर्मणि दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुति युक्तं च कृतवानसि तथामो कुरु उपमानं द्योतक इव श
ब्दोऽत्र लुप्तो दृष्टव्यः कोसौ कक्षीवान्यः अशिजः उशिजः पुत्रः उशिक कक्षीवतो माता २८ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥

रामः
४०

योरेवान् यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्पहंता अमरोगे अमेरीवः वसुवित् वसुधनं वेत्तीति यश्च पुष्टि
वर्द्धनः पोषणस्पवर्द्धयिता यश्च तुरः तुरवेगे इगुपधेतिकः वेगवान् विलंबितकारी स ब्रह्मणस्पतिः नोऽस्मान् सिषक्तु सेवतां सिषक्ति सचते इति से
वमानस्या यद्वा अनय चोपुत्रः प्राप्तेयः पुत्रोरेवान् धनवान् यश्च व्याधेर्हता जपादिना यो धनस्य लब्ध्वा पुष्टेऽवर्द्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी
तादृशः पुत्रोऽग्रे प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवतां २९ मानः राहो नैति धातोः कसुनंतस्य षष्ठ्यो कवचने ररुष इति रूपं रौ इति वास्तस्य ररुषः ररि

योरेवान् योरेवान्यो अमीवहा वसुवित् पुष्टि वर्द्धनः सनः सि यस्तुरः २९ ॥
मानः मानः शर्षोः अररुषो धृतिः प्रणेत्त्यस्य रशोणे ब्रह्मणस्पते ३० ॥

रानं कृतवत इत्यर्थः तस्य निषेधादररुष इति कदाचिदपि हीनमकृतवत इत्यर्थः तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धृतिश्च नोऽस्मान् मा प्रा
णक प्रकर्षेण मा व्याप्नोतु न शिर्व्याप्यर्थः यद्वा नश अदर्शने मा प्राणक प्रकर्षेण माना शयतु शंसनं शंसः अनिष्टचिंतनं धृतिर्हि सा धर
ति धर्वतीति वधकर्म सुपठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिंतनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः किंच हे ब्रह्मणस्पते वेदपा
लकाग्रे नोऽस्मान् रक्ष चोतसि उ इति संहितायां दीर्घः एत्वं एव वत् ३० ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥

सं० टी०
४२

६२

सा२

६३

परिते आग्नेयी गायत्री कामदेवदृष्टा जपेवि० हे अग्नेतेन वरयोऽस्मान् यजमानान् विश्रुतः सर्वसुदिशुपर्यश्रोतुं परित्रो व्याप्नोतु अस्मदक्षणापसर्वतस्तिष्ठतु
किंभूतोरथः इउभः दभोतिर्वधकर्मा दुःखेन रभ्यते दभः केनापि सहीहंमि तु मशका उकारं दुर्दृष्टिं प्रातिशाख्य सूत्रेण दुरेरेकस्य उकारः अग्निमद
स्यः येन रथेन त्वेदाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि यजमानो वै दश्यां स इति श्रुतेः दृष्टुं पस्थानं समाप्तं ३६ अथ शुद्ध कोपस्थानमासुरिं धूम्रवः
स्वरितो भाविति वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वोक्तेनोपप्रयंत इत्यादिना वक्ष्यमाणेन धूम्रवरित्यादिना बोभावग्री उपतिष्ठे तो भयो ह पस्थानं कु र्यादिति सूत्रार्थः हे
अग्ने भर्भुवः स्वत्वं व्याहृति न यात्मकः तदर्थं भूतलोकत्रयात्मको वा अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बंधुभ्यादिरूपाभिः कृत्वा प्रजाः स्यां अनुकूलत्वेन शोभनाः

का० ३

सु०

परिते परिते इउभोरथोऽस्मां ३॥ अश्रोतुं विश्रुतः येन रथसि दश्याः ३६ भर्भुवः भर्भुवः स्वत्सु प्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवी
रो वीरैः सुपोषः पोषैः नर्य प्रजा म्रपाहि शं स्प पशून् नै पास्व य स्ये पितु म्रपाहि ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रजाय स्यतादृशो भवेयं तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां शास्त्री यमार्गवर्ति शोभन पुत्रमुक्तो भवेयं तथा पोषैर्हरिणपादि पोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्या हरिणप
मुक्तो भवेयं प्रवत्स्य दुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टं का प्रवत्स्य सर्वान् नृपतिप्रतिमं नृमिति यदा यजमानो ग्रामांतरं गतुमिच्छति तदा नो सर्वान् ग्री
ननर्येत्यादिमंत्रैरुपतिष्ठेत् अथ मंत्रार्थः नर्य नरेभ्यो हितगार्हपत्यमे प्रजां पाहि आहवनीयमुपतिष्ठेत् शेषं अनुष्ठातभिः शंसितुं योग्याहवनीयमेवमप
श्रुत्वा पाहिरक्षदक्षिणाग्निमुपतिष्ठेत् अथ यदक्षिणाग्नेमैपितुं अन्नं पाहि अतनवानथयः अतसातत्यगमने संततं गार्हपत्यास्त्व स्थानं दक्षिणाग्निं गच्छति
तेनाथयः निपातोयं ३७

रामः
४२

भूतं

त३

गार्हपत्य

धं०

आगन्म का समित्यागिरनुपेत्य कंचिदुपतिष्ठेत् आहवनीयं दक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमंत्रमिति समिदुस्ते आदाय कंचिदपि जनमगतैव प्रथममेवाग्न्या गारं
प्राप्या गन्मेत्यादिमंत्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठेत् इति सूत्रार्थः अनुष्ठातृवाहवनीयदेवत्याह अग्ने सम्राट् सम्यक् राजते रीप्यते तथाविध अग्ने आहव
नीयवयं त्वां आगन्म त्वामुदिश्य ग्रामांतरां प्रत्यागताः किं वा विश्ववेदसं विश्वं वेति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तं विश्वं वेदो धनं यस्येति वा सर्वज्ञं सर्वधनं
वा पुनः किंभूतं अस्मभ्येव सुवित्तमं अस्मदर्थं अतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्ध्वारं किंच हे अग्ने दुम्नं सह अस्माभ्यं अग्नि आयच्छस्व हा
एहाने पाघ्रेत्यादिन यच्छादेशः यशो वलं चास्मभ्यं देहि दुम्नं द्योतते यशो वा सह इति वलनाम यच्छस्वेति यमे रूपं वा आयच्छस्व आगमय यच्छ

आगन्म ॥ विश्ववेदसमुस्मभ्यं सुवित्तमम् अग्ने सम्राट् भिदुम्नमभिसह आयच्छस्व ३८ अयमग्निः अ
यमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायां सुवित्तमः अग्ने गृहपते भिदुम्नमभिसह आयच्छस्व ३९ अयमग्निः अ
यमग्निः पुरीष्यो रयिमान्युष्टिर्वदनः अग्ने पुरीष्या भिदुम्नमभिसह आयच्छस्व ४० ॥ ॥ श्रीः ॥

तिः स्थापनार्थो वा अस्मासु यशो वलं च स्थापय ३८ गार्हपत्यमुपतिष्ठेत् अयमग्निः यंकुसारिणी बहती यस्याद्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽनेत्रयोः द्वादशाक्षराः सा
यंकुसारिणी अत्र तृतीयो नवाक्षस्तैः नैकाधिका अयं पुरोवस्थितो गार्हपत्य एतन्मकोग्निर्गृहस्य पतिः पालकः प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवि
नमः अतिशयेन धनस्य लब्ध्वा हे अग्ने सत्वं दुम्नं सह आभ्यायच्छस्व देहि ३९ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठेत् अयमग्निः अनुष्ठातृवा यमग्निः पुरीष्यः पशवो वै पुरीषा मि
ति श्रुतेः पोषस्य वदयिता तं माचे हे अग्ने पुरीष्यपशुहितं दुम्नं सह आभ्यायच्छस्व देहि ४० ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ पशवः श्रीः ॥

रयिमान् धनवान् पुष्टिर्वदनः १

छ०

सं० टी०

४३

का गृहमाविभीतेति गृहानुपैति ग्रामोतरादागतो गृहमेत्यादिमंत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् तिस्रोपि वास्तुदेवत्याः शंयुदृष्टां गृहमात्रिदु ए विराड्पायस्या एकादशा
 लोहयः पादा एकोष्टर्णाः साविराड्पां अत्र प्रथमोदशा लोहेनैकोनादे गृहाय यैविभीता पालको यजमानो ग तदभयं माकुरुत माचवेपथ्वं कोपिशत्रु
 रागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्याभयं माकार्ष्यतो वयं कुर्जं विभ्रतो धारयमाणान् अक्षीणान् जने वयुष्मान् एमसि आशमं अगतां समं यथा ययं कुर्जं वि
 भ्रतः तथाहमपि कुर्जं विभ्रत धारयन् सुमनाः शोभनमस्कः सुमेधाः शोभन धाराण प्रज्ञोपेतः मनसा दुःखरहितेन मोदमानो हृष्यन् वोयुष्मान् गृहानै
 मि आगच्छामि एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनं अस्मदोदयोश्चेत्युक्तेः ४१ येषामधोति अनुष्टुप् प्रवसन्देशांतरं गच्छन् यजमानो ये

गृहमा विभीतमावेपथ्वमकुर्जं विभ्रतः एमसि कुर्जं विभ्रतः सुमनाः सुमेधा गृहानैमिमनसा मोदमानः ॥

॥ ४१ ॥ येषामधोति येषामधोति प्रवसन्त्येषु सोमनसो बहूः गृहानुपेक्ष्यामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥ ॥

सां अध्येति इक्ष्मुरणो यान् गृहान् स्मरति अधीगर्थदये शां कर्मणाति पृच्छी गृहविषयं क्षेमं सदा चिंतयतीत्यर्थः तथाप्येव गृहेषु यजमानस्य बहूः समनसः
 सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः वयंतान् गृहानुपेक्ष्यामहे आह्वयामः गृहमिमानो देवोस्मत्समीपमा गच्छत्वित्यर्थः ते गृहे देवा आहूताः संतः जानतः उपकारा
 मिज्ञानो स्मरन् जानन्तु एते कृतघ्नान् भवन्तीत्यवगच्छन्तु ४२ ॥ रामायणमचंद्रायनमः ॥ श्रीः कृष्णाय नमः ॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः ॥ श्रीः ॥

रामः
४३

उपहृताः अयं सामा महापंक्तिः यस्या अष्टा लोः षट् पदाः सामा पंक्तिः पंचमो नवा लोः सैनैका धिका इह गृहेषु गावः उपहृताः धेनवो वलीवराश्च सुखेन तिष्ठन्त्ये
 वमनुज्ञाताः तथा इह गृहेषु अना उपहृताः अजन्ता वित्वन्ताति द्वय युक्ताः पशव उपहृताः सुखेन वर्त्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः अथो अपि च अन्नस्य की
 र्तलः अन्नसंबंधी रसविशेषो नो स्मदा येषु गृहेषु उपहृताः समृद्धो भवन्त्येवमस्माभिरनुज्ञाः काः शेमा यव रतिप्रविशती हे गृहां वो युष्मान् अपद्ये प्रा

उपहृताः इह गावः उपहृताः अजन्ता वयः अथोऽ अन्नस्य की र्तलः उप
 पहृता गृहेषु नः शेमा यवः शान्त्यै प्रपद्ये शिवः शग्मर्दः शंय्योः शंय्योः ४३

मोमि किमर्थं शेमाय विद्यामानस्य वसुनोरक्षणं क्षेमस्तरर्थं तथा शोत्ये मम सर्वा रितृशमना य शंयोः शमिति सुखनामतत्कामयते इति शंयुः इ
 हंपुरि हं कर्म यमान इति यास्केनोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शग्ममिति हे सुखनामनी तत्राद्यैर्मेहिकं उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः शंयोः
 रित्यभ्यासो त्यादरार्थः इत्युपस्थानमंत्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

हितीयमानुष्मिकं०

सं० टी० ४५
 ४५
 व३
 मोक्षः एतद्मरुदेवत्याविशदं यस्यादशाक्षराश्रुत्वारः पार्श्वः साविशदं चतुर्थे एकाधिकोक्तका मोक्षण इति यजमानो जपतीति इतिवृत्तिसंग्रामनाम हेतुं
 इष्टसुसंग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सखां प्राप्ते मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वनोस्मान् मोक्षिनाशयेति शेषः मोक्षो निषेधार्थः एतद्देविनाशा
 भास्यसौष्टवं च ते तथा सति विनाशले शोभा भूदित्यर्थः संपद्यते कउ पकार इति चेत् शुभेति वलनाम हेतुं शुभिन वलवन् इति तव अवयाः अ
 वयुतो यागः इत्यग्भागे स्ति हि स्म विद्यत एव वलु अर्धस्य यजते तदूर्ध्वं मेरुमेव ने मीदुषो वृष्टि प्रदत्तेन सेतुः रुविष्मतो रुवियोगस्य यस्य

मोक्षः ॥ मोक्षः इन्द्राच्च इन्द्रसुदेवैरस्ति हिष्माते शुष्मिन्नवयाः ॥ मरुश्चिद्व
 स्पमीदुषो यद्य्याह विष्मतो मरुतो वन्दे ते जीः ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीः ॥

तव यव्यायवमयैः करं भद्रात्रैर्निष्पन्ना हो मक्रियामरुश्चित् एजाखलु तस्य यथोक्त एतोपेतस्यैवास्मा सुकृपालुत्वं युक्तमिति भावः किं
 च गीरस्मही यास्तुतिरूपा वाक मरुतो भवतः सखी न वन्दते न मस्करोति न मोमरु इत्येवमादि कायाः सुतेर्न मस्काररूपत्वात् मरुद्विषयन
 मस्कारेणापि तुष्टस्य तव युक्तेत्यर्थः मोमुनः अत्र सुज इति पत्वं अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः नम्रधातुस्थो रुषुभ्य इति न इत्येणः स्म इत्ये
 स्पापि पूर्वपदादि पत्वं अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति विजंतो निपातः मीदुषः हाश्वानसाह्वानमीदं श्वेति क संतो निपातः ४६ ॥
 अवयाः १

रामः
 ४५

अक्रुन्कर्म आप्रेयनुष्टुप्वा अक्रुन्कर्म इत्येनां वाच यतीति कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिणः अत्रिजः वाचास्तुतिरूपा स रुक्मवर्ण प्रघासानुष्ठानरूपं अक्रु
 न्कृतवतः कथं भूतया वाचा मयो भुवा मय इति सुखनाम मयो भवति यया सामयो भूतया मंत्ररूपसुखेत्यर्थः हे सचाभुवः सचेति सहाये व्ययं सह भवनशीलाः परस्परं
 यजमानेन पत्या वा स्मिन्कर्मणि सहावस्थिता अत्रिजः देवभ्यो देवार्थकर्मकृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठानं संप्रेत गृहान् गच्छतः अस्तिमिति गृहनाम २० अवध
 ति ४ ययस्तदेवत्यं यनुः का अवभृथे जाया पत्नी स्नात इति वरुणप्रघासस्य कर्मणो ते तदंगं भूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियते तज्जनेन मंत्रेण दंपतिभ्यां जले स्नानं कर्तव्यं हे
 पात्राणि अवभृथ अवाचीना निजलमधे भ्रियंते यस्मिन् यज्ञविशेषो यमवभृथः तसंवाधनं हे अवभृथ यज्ञहे निचुं पुणं च पमेरा यां गतौ नितरां चोपतिमंदं गच्छति निचुं पुणं उण
 प्रत्ययो मुमागमश्च यज्ञानी चैरस्मिन् कृणोति नीचशब्देन कर्मकुर्वेत्यवभृथो निचुं पुणः वीणस्थूलं चणभूणं त्याहिना नीचैश्चोपपदा त्कृणोते र्णकप्रयंतो निपातः धातोः

अक्रुन्कर्म कर्मकृतः स रुक्माचामयो भुवा देवेभ्यः कर्मकृत्वा स्तुं प्रेत सचाभुवः ४७ अवभृथ निचुं पुणं निचुरसि निचुं पुणः अवदे ४
 पुंभाव उपपदस्य निचुं भावश्च निपातितः तथा विधावभृथ यद्यपि त्वं निचुरसि नितरां चरत ॥ वैदेवकृतमेनो यसिषमवमत्येर्मर्त्यं कृतमुहुरावो देवसिष्याहि
 ति निचुरः नितरां गमनशीलो सि तथाप्यत्र निचुं पुणो भवमंदं गमनो भवति प्रयोजनमिति चेदुच्यते देवैर्घोतिनात्मकैः स्महीये र्शिंद्ये देवकृतं रुविः स्वामिषु देवेषु कृतमेनः पा
 पं यदस्ति तद्वा यासिषे अस्मिन् जले ह मवनी तवान् स्मिन् यामर्त्येर्मनुष्यैरस्मत्सहा यभूतैः अत्रिभिर्मर्त्यैः कृतं मर्त्येषु यज्ञदर्श मागतेषु कृतं अवतारूपं यदेनोस्ति तद
 प्यहमवा यासिषे इत्यनुवर्तते इह मस्मत्पुत्रं पापेयथात्वां न व्याप्नोति तथा मंदं गच्छेति भावः किंच हे देवाः वभृथाख्यं यज्ञरिषो वधात्यादिपालय रिषते हिंसा र्थं स्पृक्षि बंतस्य मं
 चम्योरूपं किं भूता त्रिषः पुरुषाणां रादाने पुरुषं विरुद्धं फलं ददातीति पुरुषावातस्मात् अतो मनिनि त्याहिना वनिर् विरुद्धफलदायी वधेऽप्यसारादस्माकं मा
 भूदित्यर्थः ४८

नार्थः
 स्व१

सं. टी. ४६ **सर्गादि विदे** एं प्रावनुष्टुभो साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते का. **दर्भा** रते सर्गादीति स्थाल्यात ओदनगृहणं करोति प्रथमया द्वितीयातं जुहोति हेदर्विन्न
प्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्तर्गृहीत्वा पूर्णं परा पूर्णं त्वादेवोक्तं सती पत इति प्रतिगच्छ सु पूर्णं कर्म फलेन सुष्ठु
पूर्णं सती पुनरापत भूयोऽस्मान् प्रत्यागच्छ एवं दर्भा मुक्ता इमा हेशत क्रतो बहु कर्मन् इति त्वं चाहं चोभौ वस्ते वस्तु शब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः मूल्ये
नेवं प्रथमभीष्टं हविः स्वरूपमन्नं उर्ज्ज्वलविर्दानफलरूपं सविशेषं च विक्रीणावहं परस्परं इव विनिमय रूपं विक्रयं करवा वहे अहं तुभ्यं हविर्विहामि त्वं मद्यं फलं देही
त्यर्थः ४७ **देहि मे का** देहि मद्रति जुहोतीति इति वरति यजमान त्वं मे मद्यं इति मदेहि हविः प्रथमं प्रयच्छ ते तुभ्यं यजमानाय मरुमि अपक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि एवं प्र

सर्गादि विदे **सर्गादि विदे** परापत सु पूर्ण पुनरापत **ब्रह्मे** वृद्धिं क्रीणावहाः १४ मू. नैः शत क्रतो ४७ **देहि मे** **देहि मे** ददा मिते नि मे प्रेहि नि
तैरधे निहारं च ददा सि मे निहारं निहारं निहारं तस्वाहा ॥ ५० ॥ ॥ ॥

यमपाहोक्त एवार्थो द्वितीयापादेनादराद्यं पुनरुच्यते मे मद्यमिन्द्र
यधेहि प्रथमं त्वं नितरां संपादयते तुभ्यं यजमानाय नि दधे अपक्षितं फलं नितरां संपादयामि एवमिन्द्र वाक्श्रुत्वोत्तरार्द्धेन यजमान आह नि
तरां क्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं इति निहारं मूल्येन क्रेतव्यं वसु रूपं फलं मे मद्यं यजमानाय ददा सि प्रयच्छ ते होरा वाविति त्या
जगमः उत्तरो निहारो मूल्यवाची निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्र य निहारं नितरां संपादयामि स्वाहा शहो हविर्दानार्थः पूर्वाद्धे पाद
येनादरेणे देणं प्रोक्त मर्थमुत्तरार्द्धेन यजमानः सम्पत्तं गी करोतीत्यर्थः ५० ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥
दिवारं २

~~अक्षन्नमीमदन्तं~~

अक्षन्नमीमदन्तं मीमदन्तेत्याह वनीयं उपतिष्ठते। दध्यामिति पितृयज्ञात्येकमणिये पितरः संतितेऽस्माभिर्देते हविः स्वरूपमन्नं अक्षन्नं भक्षितवतः कथमेतदवगम्यते हि यस्मादमीमदन्तं हर्षप्राप्ताः अ
स्मदीयो भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः संतः अध्वरत स्वकीयं शिरः कं पितवतः यदा प्रियातन्तः अवाध्वरत किंच स्वभान्नवः स्वपदी प्रियुक्ताः विप्राः मेधाविनः संतः न विष्टयानवतमयामतिम
त्या बुध्यामुक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवतः अतो स्वाह न्नं वरुदत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधाने स्तुतिः अतो देऽन्नुत्तिष्ठते तव हरी एतन्नाम कौ हरितवर्णा विश्वो योजगमना यरथे योजय तवार्जिष्ठा
याः तसेः संपन्नत्वा तैः पितृभिः सह स्वागतं व्यमित्यर्थः अक्षन्नं अदेर्बुडि लुट् सनोर्बुट् इति घञादेशः मंत्रे घसे धट्यादिना ज्ञे लुक् गमहनेत्युपधा लोपः खरिचेति चर्त्त १ शशिवतीति षत्वं
अजगमः अमीमदन्तं १ ऐदीभ्यां पंक्तिभ्यां साकमेधनं पितृयज्ञात्मकमणि आह वनीयोपस्थानं पस्या अष्टशराः पंचपादा सापंक्तिः का यज्ञोपवीतिनः सर्वे निः क्रम्योर्दं चोक्षन् ४४

अक्षन्नमीमदन्तं **अध्वरत** **अस्तोषत** **स्वभान्नवो** **द्विप्रा** **विष्टया** **मती** **गो** **जान्वि** **रुते** **हरी** ५१ **सुसंदशं** **त्वा** **व्यम** **धव** **न्वन्दि** **वीमहि** **प्रन्तु** **न**
मृ **र्णव** **ंधुर** **स्तुतो** **या** **सि** **ध्वशो** **२** **अनु** **गो** **जान्वि** **रुते** **हरी** ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मदन्तियोगेन चुरादिरात्मनेपदी लुटि लिलोपादौ रूपं अध्वरत ध्वजं कपने लुटि सिचि व्यत्ययेन गुणभावः मती सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः योजयुजिर्योगे एतन्नाद्धोति
छंदसु भयथेति ति शय आर्द्धधातुकत्वात् स्मेरनिघोता लिलोपः ध्वजोत्तस्ति रु इति संहितायां दीर्घः ५१ सुसंदशंत्वा हेमधवन् वयं लावां वेदि वीमहि सुवीमहि स्तुतिकर्त्ता ये भूयास्मेत्याशा
स्यते किं सत्त्वं सुसंदशं सुष्ठु सम्पदं यथति सुसंदकृतं शोभनदर्शनं अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य दृष्टारं इच्छमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् अनु उ रंति ते वशस्तान् कामयमानं यजमानाननु
लक्ष्मीकृत्य न्नं प्रयासि अवश्यं गच्छसि किं नृत्तं सर्णवंधुरः बंधुरशशोरथनीडवाची स्तुतिकर्त्ता यो देये धनैः संहरति यनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि हे इन्द्र सत्त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् ५२

मनोनु तिस्रश्चोमनोदेवगत्यागायज्योबंधुदृष्टः का० मनोन्वाहामहस्तिगार्हपत्यं तिस्रभिरिति उपतिष्ठंत इत्यनुवर्तते नृक्षिप्रं मनः आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चितं
पितृलोकं गतमेवासीत् अत आह्वयते यद्यमनः मनोभिमानो देवतं आह्वामहे आह्वयामः केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण कथं भूतेन नाराशंसेन शंसः प्रशंसने नाराणामनुष्ठाणयो
ग्यः शंसो नाराशंसः तत्संबंधी नाराशंसस्तेन स्तोत्रेण विधिर्देवं मानुषं च यत्र देवास्तस्य ते तदेवं यत्र च मानुषाः प्रशंस्येते न मानुषं तथा विधेन स्तोत्रेण तु कृतं भवति किंच पितृणां मन्मभिः
पितरो ये स्तोत्रेण मन्यन्ते मन्मानस्तेः तादृशे स्तोत्रेण कथामः ५३ आन एतु नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं कृत्वे कृतवे संकल्पाय यज्ञं संकल्पयितुं

मनोनु मनोन्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां मन्मभिः ५३ आन एतु मनः पुनः कृत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक्नुस्व
व्यं नृशे ५४ पुनर्नः पितरो मनोदत्तं देव्यो जनः जीवं द्याते स चेमहि ५५ ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥

दक्षाय कर्म एतु साहाय्यं तथा च श्रुतिः यदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मे तत्समृध्यते सदक्ष इति ज्योतिरिति निपातश्चिरवचनः ज्यो जीवसे
चिरं जीवसे चिरं जीवितुं सूर्ये दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च एतेषां संकल्प्या दीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु कृत्वे गुणभावाद्वा एादेशः जीवसे तुमर्थे से प्रत्ययः दृशे दृ
शे विख्येति साधुः ५४ पुनर्नः हे पितरः भवदनुज्ञया देव्यो जनः देवसंबंधी पुरुषः नोऽस्माभ्यं मनः पूर्वोक्तं पुनर्भूददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्स
सादात्त जीवं जीवनवतं पुत्रपश्चादिकं गणं वयं स चेमहि सचतिः सेवनार्थः ५५ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

प्रातः

वयं सोम सोम देवत्यागायत्री न पेविनि युक्ता अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोस्ति सोमाय पितृमते इत्येव हविषो विहितत्वात् हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्त्तमा
नाः तन्नृषु भवत्करीरेषु मनोविभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयंतः त्वत्कारुण्यात्प्रजावंतः पुत्रपौत्रादि संपन्नाः संतः स चेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि च स्तुनीति शेषः यद्वा षष्ठं वं
चे सर्वदा त्वत्संबद्धा भवेम ५६ एष ते देवो देयजुषीं विंशत्यक्षरद्वारशाक्षरे साकमेधगतं यं वक्तुं विर्विष्यमं च उच्यते प्रथमस्य यजुषोऽवेदानहोमे विनियोगः
तथा च काः एष तश्चिनुहोतीति रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः हे रुद्र ते तव स्वस्वाभगिन्या अं विकया अं विकानां स्यात्सह एषोऽस्माभिर्हीयमानः पुरोडाशभागः
भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः तं तथा विधं पुरोडाशं त्वं नृषु स्वासेव स्वस्वाह इदं हविर्देवं सुहृतमस्तु अं विकया रुद्र भगिनी त्वं क्रतोक्तं अं विकारं वेनामास्य स्वसातयास्ये यद्वा

वयं सोम वयं सोम व्रते तव मनस्स नृषु विभ्रतः पुनावन्तः स चेमहि ५६ एष ते एष ते रुद्रभागः सह स्वस्वाभिकया तज्जुषस्व स्वाहे एते

गश्रितो यं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्य विरोधिनां हनुमिच्छा भवति तद्दानयाभगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति ॥ रुद्रभागः आरुवस्ते पशुः ॥ ५७ ॥
सं चां विकाशरूपं प्राप्य चरितं कृत्याद्युतं विरोधिनां हनिरुद्रां विकयोस्तयो रुद्रत्वमनेन हविषा शांतं भवति तथोति निरिः एष ते रुद्रभागः सह स्वस्वाभिकया रुद्रा
अस्यां विकासाभिया एष हिनस्ति यं हिनस्ति तयैवेनं शीयतीति का० अतिरिक्तमारुत्कर उपकिरयेतीति यजमानस्य यावंतः पुत्रभत्यादयः पुरुषाः संति तान् गण
यित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान् निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् यमतिरिक्त उच्यते त्रैयं वक्तुं निर्वपति रौद्रा नेक कपालान्यावंतो
यजमानगृह्यात्काधिकानिति कात्यायनोक्तेः तत्र यो यमतिरिक्तस्तं नृषु यात किंतु मूषकोत्वाते एष तश्चिनुहोतीति मंत्रेणोपकिरेत् अथ मंत्रार्थः हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकी
र्यमाणोतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तव पशुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः आरुहानेन तु द्यौरुद्रस्त यां विकया यजमान पशून् न मारयतीत्यर्थः

अपत्यानि

सह

सं० टी० एतत्तैरौद्वास्तारपंक्तिः यस्याः अस्तौद्वादशाक्षरावाद्या अष्टाक्षरौपादौ सा ~~वा~~ स्तारपंक्तिः काः मृतयोः कृत्वावेणुयद्वांवाकुपेवासज्योभमतः स्या
 ४५ एवञ्चवशवत्मीकानामन्यतमस्मिन्नुक्षेपणवदासज्यतेयतत्तत्तीति तयोर्भयोर्मृतयोस्प्रवक्तारविः शेषान्त्र क्षिप्पस्वकीयेनांसेनबोहं शक्यायांवं
 शंयद्वा मग्रद्वयेतन्मृतद्वय मवासज्योन्नतेस्थारौ हक्षेवंशेवावत्मीकेवामृतद्वययुतांवंशयष्टी संसृजति ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्वा बोरो गंन प्रा
 पुवंतीत्यर्थः अथमंत्रार्थः मृतवान्नामकश्चित्पर्वतोरुद्रस्यवासस्थानं अवर्षाद्देनदेशांतरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्यं ओदनवि
 शेष उच्यते हे रुद्र तत्तत्तेतव ज्वरसंहरविशेषारख्यं भो न्यतेन सहितस्त्वं सृजवतः पर्वतात्परः परभागवती सन् अतीहि अतिक्रम्य गच्छ कीदृशस्त्वं

एतत्ते। एतत्तेरुद्रवसन्नेन पुरोमृज्जवतोतीहि। अवंततधन्वापिनाकावसुः कृत्तिवासाः अहिः सन्नः शिवोतीहि ॥ ६१ ॥

अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः अस्मद्विरोधिनां त्वयानिवारितत्वादित ऊर्ध्वधनुः स्यात्समारोपणस्य प्रयोजनाभावाद् अवरोपणमेवेहानीयुक्तं
तथापि नाकावसः पिनाकाख्यं त्वरीयं धनुरावसे सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः यथा धर्तृद्व्यप्राणिनो न विभ्यति तथा त्वरीयं धनुर्वस्त्रा
दिना प्रच्छाद्य गच्छेत्तर्थाः काः कृत्तिवासा इत्यनपेक्षमेत्योपस्य शंस्य पशति उन्नते हृश दोम त इत्येव स न्यप्रत्यावर्तमाना मृत इयस्यावेक्षणमकृ
त्वा वेदिसमीपमागतो दकं स्पृशेयुः इति सूत्रार्थः हेरु इत्वं कृत्तिवासाश्चर्मवरो नोस्मान् अहिंस्य नहिंसाम कुर्वन् शिवोऽस्मदी य एज
या संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमति क्रम्य गच्छ ६१ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

रामः
४९

मंत्रार्थसू२

नाम ३

आयुषं यजमानाश्रित्वैव तोल्लिक् यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोल्लिक् का-आयुषमिति यजमानो जपतीति सो यं जपो वपनकालिनः जमद
ग्रेर्मुनेर्यत्-आयुषं त्रयाणां बाल्ययो वनस्था वराणां आयुषं समाहारस्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामस्य प्रजापतेः संवंधियत्-आयुषं तथा देवेषु इंद्रा
द्यैर्यत्-आयुषं अस्मिन् सर्वे आयुषं नोस्माकं स्माकं यजमानास्तु जमदग्न्यादीनां वा-त्यादिषु यादृशं चरितं तन्नो भूयादित्यर्थः ६२ शिवो नाम शु
रदेव तं यजुः का-शिवो नामेति लोहजं शुरमाहायेति हे शुरत्वं नाम नमः शिवः शान्तोसि स्वर्धितिर्वचं ते तव पिता अनेतुभ्यं नमोस्तु मामाहिंसीः का-नि

तादृशं ३

आयुषः ॥ जन्मद्वयेः कश्चपस्य आयुषम् ॥ यदेवेषु आयुषन्तज्जोः अस्तु आयुषम् ॥ ६२ ॥ शिवोनाम ॥
शिवोनामासिस्वधितिलेपितानमस्तु ॥ अस्तु मामाहिः सीः ॥ निवर्तयाम्प्रायुषेन्नाद्यायप्रजननायराय
स्योषायसुप्रजास्वायसुवीर्याय ॥ ६३ ॥ इतिवाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वर्त्तयामीति प्रवपतीति यजमानदेवतं यजुः निष्टुर्वेद्वृत्तिर्मुग्गनार्थः हे यजमानत्वां निवर्त्तयामि सुन्दयामि किमर्थं आयुषे जीवनाय अन्ना
द्याय अन्नभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषा य पुष्टौ सुप्रज्ञास्वाय शोभनापत्यताये सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ई३ ३
ति श्रीमन्महीधरकृते वेदरूपे मनोहरे अग्न्याधानादिपित्र्यां तस्तृती यो ध्यायः ईरितः ३ ॥ श्रीः रामः पुनानुमाम् ॥

सं० टी. ५० x श्रीलक्ष्मीनरहीं वने नीलकंठं त्रिलोचनम् ॥ यो वेदार्थं स्मृतो भक्तं वेदयेत्कुरुणा कुरः ॥ १ ॥
 ५० आधानाग्निहोत्रस्युपस्थानचतुर्मास्यमंत्रास्तृतीये ध्यायेत्प्रोक्ताः चतुर्थे ध्यायित्वा मन्त्रस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यंतमग्निहोत्रमन्त्रं च उच्यते तेषां प्रपत्तिर्हीनः तत्र
 चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमंत्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः पोरशर्त्विजो ह्यारण्योरग्नीसमारोह्य शालांगच्छेत् तथा च कात्यायनः समा
 रोह्याग्नीशालासंभर्त्वा ह्यग्नीर्त्वा रणिपाणिरोहं समगन्तेति एदमगन्तुं देवस्य अथवा अवसाने तयोः कंडिकयोः सप्तमन्त्राः आद्यावद्देवयजनदेवतो आ
 इदं अगन्तेति पदानि अवहिताश्चेति उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानं इदमिति हस्तेन प्रदर्शयते वयमिदं दृष्टिवाः संवेधि देवयजनं देवा इत्यनेन स्मिन्नतरे
 वयजनं स्थानं आ अगन्तु आगताः स्मृता गच्छन्ते लक्ष्मणमवहुवचनेन व्यत्ययेन शेषो मोनो धातो रिति मस्य नः अगममश्रु इदं किं यत्र देवयजने विश्वे देवा
 सः सर्वे देवाः अनुज्ञा प्रीयेत प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः किंच वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम मदी हर्षं व्यत्ययेन एहृष्टा भवेम

हरिः ३० न एदम ॥ एदमगन्तु देवयजनमृष्टिवा मन्त्रदेवासोऽनुषन्तु विश्वे अकृतामाद्यां सुन्तरं नो यजुर्ब्रीह्या यस्योषेण समिधा
 मदेम ॥ इमाः आपः शुभुमे सन्तु देवीरोषधे आ यस्व स्वधिते मे न हिः सीः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धनैरनेश्वरं तप्ये मं किं कुर्वतः अकृतामाभ्यां मक्रसामचक्रवर्त्तमे अचतुरेति सूत्रेण जंतो निपातः ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमंत्रैः संतरंतः समुद्रवर्त्तमानं
 सोमयागं समापयेत् इत्यर्थः काः दक्षिणं गोदानं वितायेत्तीमा आपः शिरः केर्दयसि चमाना एता आपो मे
 मम यजमानस्य शुभु उ एवार्थे शं सुखार्थं मयं शं सुखकारिण एव संतु भवतु किं भूतः आपः देवीः देव्यः दिव्यं तिताः देव्यः द्यौतना निर्मला इत्यर्थः काः स
 पवत्कुशतरुणं शुरेण चामिनिधायो ह्वेति यथापश्रुत्य पस्य के देमंत्रः एवमत्रापि तृणं तर्जनीं शुरस्थापनं च मंत्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः ओ
 षधे कुशतरुणं देवता इओषधे कुशतरुणं यजमानं त्रायेत् स्वशुरा इक्षस्व धिते शुरो देवता हे स्वधिते शुर एनं यजमानं माहिं सीः १ ॥ ॥ ॥

रामः
५०

धैः सर्वमेव विष्णुपापं बहन्ति प्रवहन्ति उर्ध्वरेण पनयन्ति रयोरिषमिति पापनामनी भवत इति

आपो अस्मान् काः आपो अस्मानिति स्मात्वेति मातरः मिमते ता मातरो जगन्ति माओ मातृ वत्याल चिओ वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान्यज
 मानान् शुं धयन्तु शुं धयन्तु शोधयन्तु क्षौरकर्म निर्मिता मपदतिनिवारयन्ति त्वर्थः विं च द्यतघ्नः छक्षरणे जिघर्त्तिरक्षेति छतं तेन क्षरितजलेन पुनं
 तीति छतघ्नो जलदेवता स्मा अद्यतेन क्षरितजलेनोस्मान् पुनंतु शुद्धाचकुर्वन्तु किंच देवी द्यौतमाना आपो विश्वं हि हि एवोपास्तः काः उदिदाभ्यस्तु
 कामत्युत्तरद्वार्द्धमिति अहमाभ्योऽयः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गताभ्येव जलानिर्गच्छामीत्यर्थः किं भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन तथा आपो दतः समं
 ताद्रावेनात्तरपि शुं आचमनेन शुचिराद्यत इति शब्दाभ्यां स्नानमाचमनाभ्यां वहिरंतं शुद्धिरुक्ता काः क्षौमं वस्त्रे निष्येष्टं वैद्ययादरतं चेददिरभ्युक्ष्य अरजस्क

आपो अस्मान् आपो अस्मान् मातरः शुं धयन्तु छतेन नो छतप्यः पुनन्तु ॥ द्विश्चुर्दुहिरि प्रम्पु व ह ॥
 न्ति देवी रुदिदाभ्यः शुचिराद्यतः एमि ॥ दीक्षातपसोस्तनूरसिता न्वाशिवां शगमास्य रिदधे भद्रं पुष्पं ॥

धौतं स्नानं स्नातवस्यैवा सोत्रधौतं विचितकेशं प्रसारितदं दीक्षातपसोरिति दीक्षातपसो देवता हे क्षौमवस्त्रत्वं दीक्षातपसोस्तनूरसिता दीक्षादीक्षणी
 येष्टिः तप उपस दिष्टिः दीक्षाभिमानं देवतायास्तपोभिमानं देवतायाश्च शरीरवधियमसि तां दीक्षातपसोस्तनूरं देवता ह्यशरीरभूतां तां
 अदं पदं धे धारयामि किं भूतां तां शिवां शमां ह्योरपिशब्दयोः सुखवाचकत्वादस्यंत सुखरूपां कोमलत्वात् किं भूतोऽहं भद्रं वर्णं पुष्पं
 त्वसरिधानेन कल्याणी कान्तिपुष्पं २

वास्तो

का. शास्त्रां एवैतानि न भ्यंक्ते कुशेषु न वनीते न शीघ्रैश्च नुलोमं संपादको महीनां पयोसि प्राचीनशास्त्रा एव भागेषु कुशेषु स्थितवानवनीतं गृहीत्वा शिरः आ
रभ्य पादांते शरीरं गंकुर्यादिति सूत्रार्थः महीनां पयः न वनीतमुच्यते हेनवनीतत्वं महीनां गवां पयोसि महीति गोनामसु पठितं न वनीतस्य क्षीरजन्यत्वात् पयसो
पचारः वचोदा असि वचोदा तति वचोदाः अतिस्निग्धत्वेन कांतिप्रदमसि पुंस्त्वमार्घ्यं अतो मे मद्यं जनमानाय वचोदेहि कांतिं प्रयच्छ वा वृत्रस्येत्यस्या वनक्तित्रै
ककुहां जननेनाभावेरिति विककुत्पर्वतादुत्पन्नां जननं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयमर्घ्यं नरभावेऽन्यदप्यंजनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः वृत्रस्य अंजनं देवता हे अंजनत्वं
वृत्रस्य असुरैकनीनकोसि नेत्रमर्घ्यतः कृष्णमंडलरूपोसि यत्र वा इंदो वृत्रमहंस्तस्य यदस्यासीदिति अतिः तथा च तित्तिरि इंदो वृत्रमहनस्तस्य कनीनिकापरा
पतततदेवं जननमभवदिति चक्षुर्हा असि कनीनकारूपत्वात्वं दृष्टिप्रदोसि अतो मे मद्यं चक्षुर्देहि दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ३ का. कुशपवित्रैश्चित्यति मेति पाठ्यति

महानामयः महानामयोसिब्रज्जोहाः असिब्रज्जोमेदेहि वृत्रस्यासिकनीनकश्चुशुर्हाः असिब्रज्जुमेदेहि ३ चित्यतिर्मा पुनातु
द्यावृतिर्मा पुनातु देवो मा भविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यास्पृशिमभिः तस्येते पवित्रपते पवित्रे पतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेय

सप्रभिः सप्रभिः प्रतिमंत्राच्छिद्रेति सर्वत्रेति अछिद्रेणोति शेषं धिपि मंत्रेष्वनुसृत्येति चित्यतिर्माचितां ज्ञानानां पतिश्चित्यतिर्मनोभिर्नादेवोमां यत
मानं पुनातु शेषं यतु मनो नैचित्यतिरिति निति रवाक्यात् यदा चित्यतिः प्रजापतिर्वैचित्यतिरिति अत्रेः केन अछिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रकिरणैः वायुरच्छिदं पवित्रं शुद्धि
हेतुत्वाच्च यदा दित्यमं रलं अछिदं पवित्रं असौ वा आदित्योच्छिदं पवित्रमिति अत्रेः हे पवित्रपते पवित्रान् शुद्धान् पाति पवित्रपतिस्तसंबुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालकते
पवित्रपतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः तदेव स्पष्टयति यत्कामोऽहंपुने तत् शकेयं यः कामो यस्यैतत् कामः यदा
यस्मिन् कामो यस्य यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहंपुने आपानं शोधयामि तत् सोमयागानुष्ठानं शकेयं शक्तेभ्यः संयज्ञानुष्ठानसामर्थ्येनेत्स्वित्यर्थः

शिवभिः४

का. आवोदेवास इति वाचयतीति अध्वर्युर्देवमानं वाचयतीति आवोदेवास देवा अनुष्टुप् आशीः देदेवासो देवामं वनसंभक्तौ म प्रत्ययः इमहेयाचनिक म सु भज्यते इति १
पठितः द्विकर्मकः कस्यति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति प्रैतीति प्रयन् प्रवर्त्वादि २ एः शतरिरूपं किंचिद्देवासो देवा बो युष्मानवयं हवामहे
आह्वयामः किंकर्तुं यज्ञियासः यज्ञस्येमा यज्ञियास्ता यज्ञसंबन्धिनी ए शिषः फलानि आनेतुं समानेतुमित्यर्थः उपसर्गेण धातुरधाहर्तव्यः यज्ञ
फलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः ५ का. स्वाह्वयज्ञमित्यंगुली अंवेनेनानाह्वयारे वंशेषं प्रतिमं च मुत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाह्वयुक्त्वा वा गृतोः गुह्ये
तत्सहिते चोत्सृजतीति आप्रमंत्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं संकोचयति एवमन्यत्र येणान्याः स्वाहावातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति

आवः॥ आवो देवासः ईमहे वामम्रयत्यद्वरे आवो देवासः आशिषो यज्ञिया सो हवामहे ॥ ५ ॥ स्वाहा युज्ञम् स्वाहा
युज्ञम् नसः स्वाहो रोरन्तरिक्षा स्वाहा द्यावा पृथिवी आ ॐ स्वाहा वाताहारमे स्वाहा ॥ ६ ॥ ॥ ॥

सूत्रार्थः स्वाहा यज्ञं चतुर्लोकं यजुषां यज्ञो देवता स्वाहा शब्दस्य निपातत्वेनैकार्थत्वाद्दुचिता अर्थब्राह्मणानुसारेण ग्राह्यः तथा हि स्वाहा यज्ञं मनसा मनस इति पंचमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र स्वाहा शब्दोभिगमनार्थः स्वाहोरंतरिक्षात् पंचमी सप्तम्यर्थे उरोविष्टोऽंतरिक्षे स्वाहा यज्ञः अश्रितः स्वाहा शब्दो यज्ञार्थः तत्र प्रभृति स्वाहा द्वावा दृथिवीभ्यां द्वावा दृथिव्योः स्वाहा यज्ञः अश्रितः लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः स्वाहा वाताहारमेवाता ह्ययुः प्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि वायोः सर्वकर्म प्रवर्तकत्वात् स्वाहा यज्ञ एव सिद्ध इति शेषः ६ ॥ ॥ ॥

सं० टी०
५२

अतः परंपरैर्द्रुमणसोममंत्राः चतुर्णामग्निर्देवता का औद्रुमणानिजुहोतिस्थाल्याः सुवेणकृत्या इति प्रतिमंत्रमिति आकृत्यै प्रयुजे अग्नये स्वाहा अ
ग्नये वाङ्मिदेवाय स्वाहा मुहुतमिदमस्तु किंभूतायाग्नये आकृत्यै प्रयुजे यत्नं करिष्यामीत्येवंविधोर्मनसः संकल्पः आकृतिः तस्यैतत्संप्रत्यै प्रयुजे
प्रयुक्तेः सो प्रयुक्तस्यै संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयतेत्यर्थः इति प्रथमं मंत्रः मेधाये मनसे अग्नये स्वाहा अतयोर्मंत्रतंत्रशक्तिर्मेधातत्सिद्ध्यर्थं म
नसे महीयमनोभिमानिने अग्नये स्वाहा हुतमस्तु विद्याधूरं एणं हि मनसः स्वास्थेव भवति इति द्वितीयः जपति होक्षायेतस्य अग्नये स्वाहा अतनि
यमो होक्षातत्सिद्ध्यर्थं महीयेशरीरतपोभिमानिने अग्नये स्वाहा नियमसंरक्षणं तपसैव भवति ततस्तपोदाने इत्यर्थः इति तृतीयः सरस्वत्यै

आकृत्ये प्रयुजे। आकृत्ये प्रयुजे गनये स्वाहा मेधाये मनसे ग्नये स्वाहा ह्ये तपसे ग्नये स्वाहा सरस्वत्ये प्रह्मे ग्नये स्वाहा ॥
 आपो देवी ब्रह्मतीर्त्विश्रमशमूखोद्भावाद्यथिवीः उरोः अन्तरिक्षं ब्रह्मण्यतये हविषा द्विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

एलेग्रयेस्वाहा मंत्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तस्मिन् धर्तृ एलेग्लातीति एषा तस्मै वाग्निं द्रिय पोषकाया नये हुतमस्तु इति चतुर्थः आपो देवी लिं
 गोक्ता देवता विराट् यस्या एकादशक्षरसूत्रयः पादाः स विराट् दशकास्त्रयो विराजेकादशैवैत्युक्तेः अत्र प्रथमोद्धारशार्णस्तै नैकाधिका हे आ
 पः हे घ्रावाष्ट्रिबीद्यावाष्ट्रिबीद्या हे इरो विस्तीर्ण अंतरिक्षयुष्मभ्यं हृस्पतये च हविषा विधेम रुविर्द प्रः द्वितीयार्थे तृतीया विधितिर्न क
 मां स्वाह सुहुतमस्तु किं भूता आपः देवीः देवोद्योतमानाः हृती हृताः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसर्वर्णः विश्वशंभुवः विश्वस्पज्ञगतः शंभुवः
 भावयंति जनयंति ता विश्वशंभुवः इति पंचमो मंत्रः ७

का४

कृष्णाजिनेदेवते. हं कृष्णाजिनगतेभूक्त हृषीकेशेयुवां६

सृष्टाजिनयोः ४

अथ षष्ठः विश्वो देवस्य सवितु देवतांनुहु प्र स्वस्यात्रेय दै विश्वो मर्त्तः सर्वो मनुष्यः नेतुः फल प्रापकस्य देवस्य दानादिगुण युक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभा
वं वुरीत ह्यनु ते प्रार्थयते ह्यनवरणेः स्मार्त्तिरिति तस्मिन् प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उरो ह्यर्चयेत्येति अत उदादेशः किं व विश्वः सर्वजनो गयेधना
य इषु ध्यति सवितारं प्रार्थयते इषु ध्यति र्याज्जा कर्म सुपदितः किं धूमं द्योतते र्यशो वानं वातञ्च ह्यणीत प्रार्थयते विमर्शं पुष्यसे पोषाय स्वर्गं पालनाय पुसेस्तु
मथैत्रमे प्रत्ययः यः इत्थं भूतः सवितान्तस्मै स्वाहा इति षष्ठः जेह्मण मंत्राः समाप्ताः ८ काः शुक्ल कृष्ण संधिमालभते अक्ता मयोरिति अक्ता मयोः शित्य
स्थः अगभिमानि सामाभिमानि देवतयोः संबन्धिनी शित्ये चतुर्थे त इपे भवथः यद्वै प्रतिरूपं तद्वै त्यमिति श्रुतेः ते वांतथा विधेयुवां आरभे आलभे अहं स्प

द्विष्ट्वो देवस्य नेनुर्मर्त्तीवुरीत सकव्यम् । द्विष्ट्वो रायः श्छुध्यति द्युमन्त्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥ अकस्मादयोः
शिल्प्ये । अकस्मादयोः शिल्प्ये स्थस्त्वामारभेते मापातमास्य मज्ञस्यो हवः शर्मामिशर्मामेयछनमस्तौ । अस्तमा

शमितेमापातंतथाविधेयुवांमामांपालयतांक्रियंतंकालमिति चेत्तराह अस्ययज्ञस्य आउद्वः उत्तमाचरमाचरक ॥ माहिंसीः ॥
उद्वकृतस्याउद्वः तत्पर्यंतं पंचम्यपाश्चरिभिरिति पंचमी एतद्व्यस्यसमाप्तिपर्यंतमित्यर्थः अक्ताभिमानिन्यौदेवतेदेवानोयज्ञार्थं स्थिते सत्यौकेनापि।
निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्रापि तिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्रं तद्वचोरूपं यत्कृष्णं तस्मान्नोरूपं तद्वचंति नि एण अक्तामेवैदेवेभ्यो यज्ञा
र्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वा पञ्चम्यातिष्ठतामेषवाचचोवर्णे यच्छुक्रं कृष्णजिनमस्यैसां यत्कृष्णमिति काः राक्षिणजानुनारोहति शर्मासीति हे कृष्ण
जिनत्वं शर्मशरणमसि अतो मे मयं शर्मशरणं यच्छेदं हि सुक्रीयेन स्वीकुर्वित्यर्थः ते तु भ्यं कृष्णजिनाय नमोस्तु मामां यज्ञमानं माहिंसीः माजहि ॥

याधारण ३

प

हमः

42

सं० टी०
५३

का मेखलावधीतेवेणीत्रितं शणमुंजमिश्रामंरावाससऊर्गसतिउर्गसिअंगिरोभिष्टं मेखलायनुमेखलेवंअंगिमीअंगिरोनामका नमयीणांसंबधिनीऊ
केअनरसरुपासिकंभताउर्गमुखाऊर्गवमदीयसिकंवलवन्दुरसितथाविधातंऊर्गमनरसंमयिधेहिस्थापयअंगिरसःस्वर्गलोकंगच्छंतोनरसंमयभजंतविभज्य
मानेवशिष्टोनरसोभमोपतितःशणमुंजनामतरुहयेणाविर्भतसस्माच्छणमुंजमयीमेखलायाअंगिरसत्वमेति तिसिरेणप्रत्यपादि का नीवीकुरुतेसोमस्यनीवि
रसीतिहेमखलेवंसोमस्यनीविरसीसोमदेवतायांविप्रियभताग्रथिरसिमूलाग्रयोरकीकरणेग्रथिविशेषोनीविरुच्यतेअदीक्षितस्यपितृदेवत्या
नीविरुक्तादीक्षितस्यतुसोमयागायनीविःसोमेनयपरिश्रुतेका शिरः प्रोर्णतेविशोः शर्मितेदेवस्त्रत्वंविशोर्वापकस्ययज्ञस्यशर्मसिसुखहेतुर्भवसिअतो
यनमानस्यशर्मसुखकुर्वेतिशेषः का कृष्णविषाणांत्रिलिपंचवलिवात्तानांदशायावधीति तयाकंयनमुपस्पृशत्येनयारक्षितस्याभुवउपरीइस्ययोनि

ऊर्गसि ऊर्गस्याङ्गिरस्य सस्यरा ऊर्गस्ययिधेहि सोमस्यनीविरसिद्विष्टोः शर्मसि शर्म यनमानस्येन्द्रस्य योनि रसिसुसस्याः

रितिहेकृष्णविषाणेत्वंयथापूर्वमिन्द्रस्ययोनिर **॥ कृषीस्त्रिधितु यस्ववनस्पतः ऊर्गमापाह्यैरस्य आस्ययज्ञस्योदचः ॥ १० ॥**
सितथेहानी यनमानस्यस्थानंभवेतिशेषः पुराकदावेद्युज्जपुरुषोरक्षिणंदेवीसमभवत्तस्मात्संभावनादिद्रोऽजायततरानभ्रान्योत्पत्तिर्माभूदिति तिसिरेः
अतोयज्ञोरक्षिणमभ्यधादित्याख्यानेकथा तस्मात्कृष्णविषाणयाइन्द्रस्ययोनित्वं का भूमौचोद्विखतिसुसस्याइतिहेकृष्णविषाणेत्वंकृषीः सुसस्याधि
कुरुकरोतेः शपिलुप्तेअण्वित्यादिनाहर्षिः शोभनंशयंयासुताः सुसस्याः सस्यंयवादितदर्थोभस्युत्प्लवः कृषिः यज्ञमानानांकृषयः संतिताः सर्वाः शोभ
नधान्याः कुर्वत्यर्थः का मुखसंमितमोदुंवरदंरं प्रच्छुयुक्तयस्वेतेनमुक्तयतीतिउक्तयस्वदंरेवतादेवनस्यतेहृक्षावयवदंरउक्तयस्वउन्नतोभव ऊर्ध्वोभ
त्वाअंसः पापात् मामांपादिमामांपाहिरक्षतत्रकालोवधिरुच्यतेअस्यानुष्ठीयमानस्ययज्ञस्योदचः उत्तमायाः समाधिगतायाः अचअत द्रुपयंतीम

ब्रीहि ५ विनायेकः स्वायोनिरक्षिणयाडाक्षिणमृगेषुन्यदधात् त्रिहितोसाधोनिः हृष्यवि
षाणाभूदिति ५

अग्नेर्यज्ञसाधनतावयज्ञत्वमुपचर्यतेति यज्ञस्येति धिज्ञियः यतिर

तिर

अतंकृणुतेति वाग्विसर्जनंक्रियतेमौनायस्थितस्ययज्ञमानस्येतन्मंत्रोच्चारणवाग्विसर्जनसाधनहेपरिचारकत्वंअतंकृणुतरोहनादिनाक्षीरंसंपादयतदीक्षितस्य
भोजनाययन्निमतंपयस्तदुतमुच्यतेवाक्पावृत्तिरादरार्थाका अग्निर्ब्रह्मेतिवसरुदिति एतमपिमंत्रं सकृत्पठेत् अग्निर्ब्रह्मब्रह्म शब्देनवेदत्रयमभिधीयते तस्येव
हत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यतेआधानेननिष्पन्नस्यवैदिकस्याग्नेर्वैदिकेणसंभवात्तस्मादयंश्रौतोऽग्निर्ब्रह्मेववेदरूपएवअयमग्निर्यज्ञः तस्य योयज्ञयोग्योयो
वनस्पतिःखादिगाहिः सोपियज्ञइत्यनुवर्ततेवनस्पतिर्यज्ञसाधनत्वात् यज्ञत्वंतथाचक्रतिः नहिमनुष्ययज्ञेनयज्ञस्यैरितिका हैवीधियमितिब्रतायोपस्य
शंनंस्वासनइति हैवीधियेश क्वरीअतिशक्वरीवाएवोर्ध्वनाचमनं वयं धियंमनामहे यज्ञानुष्ठानविषयांबुद्ध्याचामहेमनामहइति याच्चाकर्मसुप
दितः किमर्थेअभिष्टयेअभिसमंताद्युजनमभिष्टिः अभिपूर्वस्ययजतेः क्तिनिआदिलोपः अभिमुखत्वेनप्राप्तस्ययज्ञस्यसिद्धयर्थं किंभतांधियं हैवी है

ब्रुत इणुत ब्रुत इणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञोब्रुतस्यतिर्यज्ञिय हैवीधियममनामहेसुमरीकामभिष्टयेवब्रुवोधांयज्ञवोरुसर्ग
सुतीर्थानो असहृशे येदेवामनोजातामनोयुजोदक्षकृतवस्त्रेनोवन्तुतेन पालुतेऽयः स्वाहा ॥ ११ ॥ वसंवधिनीदेवतोदेशेनप्रवृत्ता

मित्यर्थः तथासुमरीकांसुहृमयति सुमरीकातांशोभनमुखहेतुं तथावर्चोधांवर्चोहधातीतिवर्चोधाः तांतेनसोधारयित्री तथायज्ञवाहसंयज्ञंवहतीति यज्ञवहा
स्तांयज्ञनिर्वाहती तथाविधाधीः सुतीर्थासुखेनतरितुं प्राप्नुंशक्वासुतीर्थायज्ञसुहृतीर्थमवतरणमार्गेयस्यांसाएवंविधासतीनोवशेअसत्अस्माकंअधीनत्वेभव
तुका येदेवा इतिब्रतयत्यमयइति येदेवार्दृशाः हीव्यतिद्योतंतेशतेदेवाश्चक्षुरिंद्रियरूपाः प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोहमोमिश्रवरुणोचक्षुरादित्यः श्रोत्रविश्वेदे
वाइतिअयुक्ताः किंभताः मनोजाताः दर्शनश्रवणदीक्षारूपात्मनसउत्पन्ताः इहोत्पन्नोतेषांप्रवर्तमानत्वात् तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेपि मनसायुक्ताए
ववर्तन्तेअयमस्करूपादिप्रतिभासाभावात् यदास्वप्नावस्थायामनसायुज्येतेतेमनोयुजः तथादक्षकृतवः दक्षाः कुशलाः कृतवः सकत्याः येषांतेसंकल्पितायैकारिणा

योनस्तु
अधुना

सं. टी.
५६

न प्रशस्यते चिरादिरूपत्वमारोप्यसुतिः कृता। दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तुयते हेगौः त्वं दक्षिणासिग बांदेय इत्येन कर्मसु दक्षिणा त्वं प्रसिद्धं यद्वाग्रा
नस्य प्रशस्तत्वाद् दक्षिणासिभिमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततो धिकमिति स्मृतं तया क्षत्रियासि सोमक्रयसाधनत्वेन तया हि देवेषु क्षत्रजात्यभिमानो सोमः
तदुक्तं बृहदारण्यके याज्येता नि देवत्राक्षत्राणी देवगणः सोमो रुद्र इति तेन सोमेन क्षेत्रेण भिमंतव्यस्य सोमलता इव स्य कयो हेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि त इपंचास्याः क्र
यद्वारा तत्संबंधित्वाद् उपचर्यते अतएव यज्ञसंबंधित्वात् यजिया यज्ञाहीसि अहितिः अखंडिता अहीना देवमातरूपासिनास्ति इतिर्यस्यासा अहिति रहीना देव
मातेति यास्कः तथा उभयतः शीर्षो उभयतः शीर्षे यस्याः सा ज्योतिष्टोमस्याद्यंतयोः प्रायणी यो दयनी ययोः शीर्षं त्वं द्वे शीर्षे प्रायणी यो दयनी येति यास्कोक्तेः

चिहंसि मुनासिधीरसिहसिणसिहसिन्त्रियासियज्जियास्यदिति रस्युभयतः श्रीर्द्धीसानसुप्राचीसुप्रातीत्येधिमित्र

स्त्राणदिबङ्गीतामृषाङ्गनस्यात्विन्दायाश्चक्षाय ॥ १७ ॥

स्वापदिबद्धतामूषा नूनस्योत्तुन्द्याद्यक्षीय ॥ १९ ॥ यद्वाभयतः शीघ्रीसर्वतोमुखीवायूपत्वात् सयदेनयासमानं स
द्विपर्यासंवहतीति श्रुतेः सापूर्वोक्तचिह्नारिरूपात्वं नोस्मर्ये सुप्राची सुप्रतीची एधिभवमुष्टु प्रत्यङ् चतिसुप्राची सुष्टु प्रत्यङ् चतिसुप्रतीची प्र
थमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुप्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात् सोमेन सह समावृत्त्या गंतुं सुष्टु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः सुप्राची न एधि सोमेनो ह्ये
हीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सरूपुनरे हीत्येवैतदाहेति किंच मित्रः सूर्यः पदिदक्षिणपादेत्वात्वां वध्नीतां वेधनं करोतु अणशाय
तेषां एषा एषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वारक्षतु यद्वा एषेत्पावंतं स्त्रीलिंगं परं एषाष्टिविर्माणां मार्गात्पातु इयं वैष्टिवी एषेति श्रुतेः किम
र्थं इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किं रताये शय अथ दक्षाय अधिउपरि अक्षीणीयस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै दृष्टेयस्य स्वामिने इत्यर्थः १९

रामः
५६

अनुत्वा किंच सोमाहरेण प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतां अनुज्ञां दद्यात्पितानुमन्यतां उपसर्गाद्व्याक्रिया पशवृत्तिं संगर्भ्यः समान गर्भे भवः स होदरो भ्राताः अनुमन्यतां समनस्य चंद्रस्य मूर्धे प्रभृत्युदके स्थितिः समान पदस्य सादेशः स यशस्यः समाने एकस्मिन् पृथगे समूहे भवः स यशस्यः सखा वत्सोऽनुमन्यतां हे देहि वि सोम क्रयणिः सा त्वं इंद्राय इंद्रार्थं सोमं देवं अछद्महि प्राप्नुंगच्छ अछामि राप्नुमिति शाकशलिः किंच रुद्रः त्वात्वां वर्त्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रतिनिवर्त्तयतु यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु यतोरुद्रज्ञानाति क्रामंति पशवः सोमो देवः सखा यस्याः सोमोम सखा इदृशी

अनुत्वा। अनुत्वा मातामन्यतामनुपिताञ्जातासगुञ्जोनुसखासयस्थः सादेविदेवमछेहीन्द्रायसोमं रुद्रस्वा
वन्तयतुस्वस्तिसोमसखापुनरहि २० ब्रह्मसि ब्रह्मस्यदितिरस्यादित्यासिरुद्रासिचन्द्रासि बृहस्पतिश्चासुमेरुश्चामा

तुरुद्रसुमिरांचे ॥ २१ ॥

सोमसहितासतीस्वस्तिक्षेमेणपुनरेहिभूयोप्यागच्छ २० का. उहीचीनीयमानामनुगच्छते

वस्यसीतिवस्वसि अनुष्टुप् हृत्वा सोमक्रयणाः स्तुतिः सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचंद्ररूपेण स्तुयते वस्वीत्यादिपंचविशेषणैः
हेगौः त्वं वस्वी वसुरुपासि अदितिर्देवमातासि द्वादशादित्यरूपासि एकादशरुद्ररूपासि चंद्ररूपासि किंच वृहस्पतिः सुम्ने त्वां रमणातुरमय
तुरमते र्यत्ययेन द्वाप्रत्ययः यद्वा रमणातु संयमयतुरमर्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनमो वतियास्कः रुद्रो वसुभिरष्टदेसहितः त्वां आचक्रे रक्षितुं
कामयतां चक्रे इति चकमान इति कृतिकर्मसु पठितः २१ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

का१

४:

सं० टी०
५७

का. षट्परायतायसप्रमं पर्युपविशतिरूपमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदितास्वेति अज्यदेवतं यनुः अदिताः अखंदितायाः दृष्टिग्याः भुवोमूर्धनमूर्धनिशि
रोरूपेदेवयजनेदेवानां यागयोग्यस्थाने देवाज्यत्वात्वां अ जिघर्मि अक्षरयामि दृष्टरणादृष्टोः दृष्टिग्यादृष्टमूर्धदेवयजनमिति तिष्ठति अदिता दे
वयजनदृष्टिग्यामूर्धत्वात् किंच हस्थानविशेषत्वं इत्यायागोः परमसिगोपादेनांकितत्वात् तद्रूपमसितञ्च परदंष्टृतवत् दृष्टतयुक्तं कर्तुं स्वार्जुहोमि
काः स्फेनपदंतिः परितिरवत्यस्मेस्वेति हेगोः परदंत्वं अस्मे अस्मासुरमस्वकीजंकुरुकाः समुधृत्य परदंस्थाल्यामावपत्यस्मे तेवं धुरितहे सोमविक्रय
णी पदंते तव अस्मेवंधुः वयंवंधुभृताः समुपांसुलुगितिनसः शो आदेशे अस्मे इति रूपं का यजमानाय परदं प्रयच्छति त्वेरा य इति हे यजमानः

अदितास्वा ॥ अदितास्वामूर्धन्ना जिघर्मि देव यजने दृष्टिग्याः इत्यायास्यदमसि दृष्टतवत्स्वाहा अस्मे
रमस्वास्मे तेवंधुस्वेरा यो मेरा यो मा द्रुयः रायस्पोण द्वियौ षम तो तो रायः ॥ २२ ॥ ॥

त्वयिरायो धनानि एतत्पररूपेण तिष्ठति शेषः यद्वात्र रायः पशवो वैरा य इति अस्तेः त्वयि पशवः संतुका मेरा य इति यजमानः प्रतिगृह्णा
तीति मेमयि यजमाने रायो धनानि पररूपेण तिष्ठंतु पशवो वामयि संतुकेः शे आदेशे मे इति रूपं का मावयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशतीति वय
मध्वर्युप्रभृतयो रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या भावियौ षमवियुक्तामाभवाद्यो तेर्माजिः तिलुडि उतमवुवचने वियौ षेति रूपं का हत्वा पत्ने परं प्रयच्छति ने
ष्टातो तद्व्येनां वाचयतीति तोतः शब्दः कलत्रवाची अयं तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो पररूपेण तिष्ठंतु यद्वा यानामने कार्यत्वात् तोतः शब्दो युष्मत्प
यायः तोतः त्वयिरायः संतु २२

रामः
५७

का. सोमक्रयणाचसमीक्षमाणं समख्य इति एनां वाचयतीत्यनुवर्तते समख्ये आस्तारपंक्तिपत्माशीः अस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावंसौ द्वादशाक्षरौ सा
प्रस्तारपंक्तिः अंत्यौ चेदस्तारपंक्तिरिति वचनात् सोमक्रयणीतः यस्या शिषमाशास्ते हे सोमक्रयणी देवो द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिर्द्वर्कम
हं समख्ये अदृष्टिदृष्ट्यर्थः रव्याप्रकथने इत्यस्य धातो सं परवस्य लुडि तडि अस्पतिवत्तिव्यातिभ्योऽडिति लृटि उतमेकवचने कर्मणि समख्ये इदं रूपं
पं एकं संपदं पादद्वयं किं अतया त्वया दक्षिणया दक्षिणत्वयोग्यया तथा ऊरुचक्षमा ऊरुचक्षे सोरुचक्षस्तया विस्तीर्णदर्शनया एवं वि

समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षमा ॥ मामुः
आयुः प्रमोषीन्मोः अदन्तव वीरं विदेयत वदे विसदृशि ॥ २३ ॥

धातुं मेममपत्या आ युं मा प्रमोषीः मा खंडय सुवसेये लुडिरूपं अदंतव तव सोमक्रयणा आयुरं पत्नीमा उमैव प्रमोषि षमित्यध्वारः माये मोर
वा २ त्वय्यर्थं अदंतवा युर्ननाशयामीत्यर्थः किंच वीरं विदेयत वदे सद्रुशि देदेविगैः तव सद्रुशि संदर्शने सति अदं वीरं पुत्रं विदेयत्वं मेयं संदर्शनं सं
दृक्भावे द्विष विदुल्लाने इत्यस्य अत्ययेन तु दादिभ्यः श इति शप्रत्यये लिङ्गिरूपं २३

नुमभावे

वि२

का. एषत इति वाचयतीति मंत्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् हे अर्धयो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे ईवो ब्रूतात् त्वं ब्रूहि कथय इति किं हे सो
मतेतव एष पुरोदृश्यमाने भागो गायत्रीः गायत्री संबधी गायत्री छंदो र्धतव क्रमो न तु बधार्थमिति यजमानाभिप्रायः तं ममाभिप्रायं कथयेत्यर्थः ते
तर्धत्रेष्टुभः त्रिष्टुप् छंदसः संबधी भागः इति मेभिप्रायमर्धयो सोमाय त्वं ब्रूहि एवमपि जागतो जागती छंदसः संबधी अन्यत्सर्ववत् छंदो नामानां
छंद इति नामयापामन्यापामप्युस्मिर्गदीनांताः छंदो नामाः तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छंदसामाधिपत्यं प्राप्नुहि इति मेवचः सोमाय ब्रूतात् कथय सोमा

एषते गायत्री भागः इति मे सोमाय ब्रूता देवते त्रैष्टुभो भागः इति मे सोमाय
ब्रूता देवते जागतो भागः इति मे सोमाय ब्रूता छंदो नामानां साम्राज्यं
छेति मे सोमाय ब्रूता दास्माको सि शुकः स्येयस्यो विचितस्त्वा विचिन्नन्तु ॥ २४ ॥

यच्छंदसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं सत्त्वानामाधिपत्यमाप्नोति तदुक्तं तितिरिणो यो वै सोमं राजानं साम्राज्यलोके गमयित्वा क्रीणीति गच्छति स्वानां साम्राज्यमिति
अत एते मंत्रैः सोमस्य राज्याभिः सचिता गायत्र्यादि छंदो देवता यत्र तिष्ठति स छंदो लोकस्तदाधिपत्यं प्राप्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यमाप्नवतीत्यभिप्रा
यः प्रादुर्पविश्यास्माको सीतिसोममालभत इति हे सोम त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माको सि अस्मदीयो सि शुकः शुकसंज्ञः तेतव शुकः पर एव शुकः शुकपद
मैद्वामवादिग्रहाणमुपलक्षणं शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः विचितः विचिन्नं तीति विचितो विवेकेन च यनस्य कर्तारः त्वं विचिन्नं तु विविक्तिं कुर्वंतु सारा

सारविवेकं कृत्वा सारभूतं सम्यक् दयं विवर्षः २४

रामः
५८

निति

का. सोमो परं न हि गुणं चतुर्गुणं वा स स्त एति प्राग् शमुदृग्वा तस्मिं सोमं मीते रशकत्वोऽभित्यमिति अभित्यं सावित्री अष्टिः त्वं तं सवितारं देवं अभिर्च्योमिस
र्वतः एता यामि किं भूतं देवं उ एयोः द्यावा पृथिव्योरंतरा वर्तमानं शेषः उ एपोरिति द्यावा पृथिवी नाम सुपाठितं तथा कविकृतं कविः क्रतुर्यस्य तं मेधाविकर्माणं
सत्यसवम् सत्यं स वो यस्य अविद्य प्रेरणं रत्नधारं रत्नानि दधातीति रत्नधारं रत्नानां धारकं पोषकं रत्नारं वा अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयं मतिं मन्यते इति मति
संमननयोग्यं कविं कृतदर्शनं किंच यस्य सविनुः भादीभिः अमतिः केनापि मातुमशक्यं सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमनि अदिद्युतत्सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रा
दीनां यस्मिन्सः सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयते यद्ययमर्थः यस्य अमतिः आत्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वे अदिद्युतत्सवः आमाशब्द आत्मव
चनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः मन्यते इति ततिर्दीप्तिः मतिरपि प्रकाशरूपत्वादीप्तिः अमा तति शब्दस्य अमामति शब्दस्य वा अमतिभावः अमतिरमामयी

अभित्यम् अभित्यदेव सवितारमो एयोः कवि क्रतुमर्चीमिसत्यसव रत्नधारामभिप्रियममतिह्विम उर्ध्वा यस्यामतिर्बो अदिद्युत
त्सवीमनि हिरण्यपाणि रमेमीत सुक्रतुः कृपास्वः प्रजाप्रास्वा प्रजास्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणहि ॥ २५ ॥

मतिरात्ममयी तियास्कः सवितरभाविशेषं आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भा अदिद्युतत्सवीमनि अनुज्ञानमिति सर्वान् कर्ममनुज्ञातुमित्य
र्थः पुप्रसवे अर्थयोः ह्रस्वसुभ्य ईमनिर्जातिर्इति च गुणावादेशौ सवीमा प्रसवो नुज्ञेत्यभिधानं सस्वरहित्यः कृपाकल्पनं कृतया कृपाकल्पनया अभिमीतसोम
मिति शेषः एतावा सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः किं भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यपाणे यस्य सुवर्णभरणह्रस्वमुक्तः सुक्रतुः साधुसंकल्पः काः अं
तान् संगृह्योत्सीधेणवधाति प्रजाभ्यस्त्विति हे सोम प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वां त्वां वधामीति शेषः काः अंगुल्या मधो विहृणोमि प्रजास्वानुप्राणं त्विति उत्सीधेणवद्ध
स्य सोमो देवस्य श्वासरोधोमाभरदिविवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः हे सोम प्रजाः त्वं अनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वंतं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वंतु जीवितुं तथा हे सोम प्रजाः

अनुश्वासं कुर्वन्तः प्रजाः अनुसृत्य शालिहि श्वासं कुर्वन्तः प्रजाः
तव कृदां चित्वा सोमो धोमाभरदिविवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः

वित्त्यापि प्रायेण विवरं करणं सिद्धं

२५

सं० टी०
५७

का शुक्रं वेति हिरण्यमालम्बयतीति हे सोम शुक्रं दीपमानं त्वात्वां शुक्रेण हीप्मानेन हिरण्येन कीर्णमित्री तं करोमि किं त्वां चंद्रं च दिवा ह्यहो न फल
हेतुत्वेनाह्लादकरं तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतं समानं किं त्वां न शुक्रेण चंद्रेण ह्लादकरेण तद्यो अमृतं न अग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितं न काः समेत इति सोम
विक्रयिणे हिरण्येनाभिकं पयतीति यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकं पयति तदहो हिरण्यं देत्वा स्वीकुर्वंस्तं निशंकु र्यादि स्रजः पञ्ची प्रशमा
ये हे सोम विक्रयिन् गोः गोः सोमस्य त्वेन तुभ्यं दत्ता मा त्वही या सा गोः पुनः प्रत्या ह्यस्य समे यजमानेति श्रुतु हिरण्यमेव तवा सुगोमी भूदि तयर्थः यजते गोः
समेव तं ते गोमी क्षमा क्षामेत्युक्तेः गमा गोः तथा सह वर्तमानः समसस्मिं समेतो गोरिति श्रुतः सामो यजमानः का अस्मे त इति यजमान सहितं निदधातीति
सोमक्रयिणः पुरतो यजमाने प्रत्यर्पितं यज्ञोऽयं तत्पुनर्यजमान सहितं निदधातीति सूत्रार्थः हे सोम विक्रयिन् ते चंशानि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मै अस्मा सुप्रत्या ह्यतिष्ठे तु तव

शुक्रं त्वा शुक्रेण कीर्णमिच्छ चंद्रेण मृतममृतेन समेतो गोस्मेते च द्राणि तपसस्तनूरसि पुनापतेर्वर्णः परमेण प

गौरेव सोमस्य मस्तु हिरण्यानि मा भव नित्यर्थः का अजां प्रत्यश्रुत्वा च यति तपसस्तनूरिति अर्धे ॥ शुक्रं त्वा शुक्रेण कीर्णमिच्छ चंद्रेण मृतममृतेन समेतो गोस्मेते च द्राणि तपसस्तनूरसि पुनापतेर्वर्णः परमेण प
अजा देवतास्य यनुषादे सोमः हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि दे हो दिवि स्थितस्य यज्ञियस्य सोमस्यानयनायाजां गृहीत्वा गा यत्री जगामेति तित्तिरिणा सो
ममाहुरेण पाखाने उक्तत्वा दत्ता याः पुण्यशरीरत्वं किंच हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः यथा प्रजापतिः सर्वदेवता प्रिय एव मजापितं दुक्तं तित्तिरिणा सा
वा एषा सर्वदेवता यदनेति एव मजा मुक्ता सोमं प्रत्याह हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं कीर्णयसे तपसस्तनूत्वा दत्ता या उत्तमत्वं अतस्त
व प्रसादा दत्ता या उत्तमत्वं अतस्तव प्रसादात् सहस्रयोषं पुन पश्चादिसहस्राणां यथापोषो भवति तथा पुषेयं पुषेभ्यः संयजामर्थः हे अजे त्वं प्रजापते यदने
ति किंच प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि त्रिगुणत्वात् प्रजापते स्मिरूपत्वं अजायि प्रति संवत्सरं चिवारं प्रसूते तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वं सौमिः संवत्सरस्य ज्ञायते वर्णः
ति एव मजां सुत्वा सोममाह परमेणोक्तत्वेन पशूनां जया त्वं कीर्णयसे ततो हं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्पातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्पायां वैद्येयमित्यर्थः

स्तपसस्तनूरसि-प्रजापति तपो रूपासि तत उत्पन्नात्वात् तदुक्तं श्रुत्या
तपसो ह वा स पा प्रजापतेः संभूताः
तदुक्तं श्रुत्या

पुषेयमित्यर्थः
रामः
५७
तेन प्रजापतेः

का सयेनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति मित्रो नः सौम्यं हे सोम त्वं नोस्मा अत्येदि आगच्छ किं त्वां तत्त्वं मित्रः सरवा प्रीति सुतः यद्वा मित्रो रविरु
पंतया सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्पति सुमित्रधः कीर्त्वा वा स सा च ह्यस्य सोमस्य बह ए देवता कत्वेन कूरत्वा तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थते तदा इति
रिः वारुणे वै कीर्तः सोम उप न हो मित्रो न इति सुमित्रध इत्याद शान्त्ये इति का दीक्षितो रो दक्षिणे प्रत्युद्यवा सो निदधातीति इत्योरुमिति वासः प्रत्युद्यवत्प्रमुप
रिष्ठाप्य सोमं निदधातीत्यर्थः इन्द्रस्यो रं यजमान रूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वा दत्रे इ शब्देन यजमानः तथा च क्रतिः एष वा अर्धे शोभवति मघजमान इति हे सो
म त्वं यजमानस्य दक्षिण मरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः किं त्वां तत्त्वं उशन वशकांतो वक्षि उशन शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः तथा स्योनः सुख

इत्युक्त्वा

**मित्रो नः मित्रो नः एहि सुमित्रधः इन्द्रस्यो रुमाविश दक्षिणमुशन शतृ स्योनः स्योनम् स्वानु ज्ञाजा
द्यारे वज्रा रेहस्त सुहस्त कृशान वेतेवः सोमक्रयणास्तान्ने क्षद्दुस्मावो दभन् ॥ २७ ॥ कस्मः पायात् ॥**

रूपः किं त्वां तत्त्वं उशनं सोमं कामयमानं स्योनं उपवेशे सुखकरं पुरा देवाः सोमं कीर्तयन् इन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मा दत्रे इ शब्देन यजमानः तदा इति तित्तिरिः देवा वै सोम
मकीर्णन् तमिन्द्रस्यो रो दक्षिणे आसादयन् सरवलुवा एतर्ही हो यो यजते तस्मा देवमाहेति का स्वानुभाजेति जपति सोम विक्रयिणामी क्षमा एति स्व नति स्वानः अजां
तेशो भते सोभाजः अघस्य पायस्यारिं द्यारिः विभर्ति पुष्पातिवं भारिः दमति रस्तः सर्वदा हृष्ट रूपः शोभनो दत्तो यस्य सुहस्तः कृशो दुर्बलं अनिति जीवयतीति कृशा
नुः स्वानादयः सप्त सोम रक्षका देवविशेषाः हे स्वानादयः सप्त देवाः वोयुष्मा कमेते सोमक्रयणा सोमः कीर्णयते ये स्ते सोमं के तु मानीता हिरण्यादि पदार्थः पुरतः स्थापिताः तान्
पदार्थान् स्पर्शं कर्त्तुं अवत वोयुष्मान्मादभन् वैरिणो मा हिंसिष्यत स्वानादयो धिष्ण्या धिष्णातारः सोम रक्षकाः तदा इति तित्तिरिः स्वानुभाजेत्या दते चामुष्मिन् लोके सोम रक्षानि

विश्रामिति ३

ति २७

म

सं० टी०
६०

का. गृहीतसोमं परिमाणं इति वाचयतीति परिमाणे अग्निदेवत्यापुस्तुहृती यस्या आघोदादशाक्षरस्योष्णक्षराः पादाः सापुरस्ताहृतीत्युक्ते हे अग्नेदुश्चरि
तासापापावमां परिबाधस्व परितो निवारय मे पापे प्रवृत्तिर्मां इति यथैः सुचरितेशोभनचरिते सदाचाररूपेण यमां यजमानं अभज मे सर्वतो भजस्याप्येत्यर्थः का
उदायुषेत्युद्धानमिति उदायुषा उत्कृष्टेन चिरं जीवनलक्षणे नायुषानिमित्तेन तथा स्वायुषायागदानादिना शोभनेनायुषानिमित्तत्वेन अमृतान् अनुसोमदि
देवाननुसृत्य उदस्था अहमुद्धितवानस्मिति श्रुतेर्लुडिरूपं २० का. शीर्ष्मसोमं कृत्वा पालि मंतर्ह्यप्रतिपंथामित्यनोभ्येतीति शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्य
र्थः प्रतिपंथां अनुद्युष्यथि देवत्या पंथानं स्तोति पंथां पंथानं मार्गं प्रत्यप्यहं वयं प्र तपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अहमेत्यर्थः पदगतावित्यस्य व्यत्ययेन

परिमाणेदुश्चरिता ह्यधस्वामा सुचरिते भज उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृता ३॥ अनु ॥ २८ ॥ प्र
तिपन्थाम प्रतिपन्थाम पयस्विस्तिगामनेह सम येन विश्व्याः परिदूषो ब्रूणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

शपितुं तेलडिरूपं विभक्तेः पर्वसवर्णे पंथा मितिरूपं किं भूतं पंथानं स्वस्तिगां स्वस्तिक्षेमेण गम्यते यत्र स्वस्तिगां क्षेमेण गंतुं योग्यां गमेर्विदित्यथेति
दुनोरनुनासिकस्यादिति सकारस्याकाररूपं तथा अनेह सं एह पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्दितं यद्वा एह इति अपराधना मैत्रगतानामपराधो नास्ति येन प
थागच्छन् पुरुषो विश्वा विश्वान्सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिहणक्ति परितो वर्जयति हृन्नि वर्जने रुधादि वसुविन्दते धनं चल भतेतं पंथानमिति
पर्वत्रान्वयः विदुः कामे २९

रामः
६०

स्त

का. कृत्वा जिनमस्मिन्नास्तु एतद्विस्वात्त्वगिति अस्मिन् शकटे इत्यर्थः हे कृत्वा जिनत्वं अदित्याः त्वगसि अखंडितायाः पृथिव्याः त्वगं भवसिका तस्मिन् सोमं निरधा
त्यदित्ये सद इति हे सोमत्वं अदित्ये सदः अदितेर्भूमेः संबधिस्थानं आसीदसर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः का. असन्नाद्यामिति सोममात्रं वाचयतीति अभा
द्यां देवरुणदेवते त्रिष्टुभोः कृतसोमस्य वरुणदेवतत्वात् वरुणो ब्रह्मरूपेण सूर्यते वृषभः अष्टो वरुणो द्यां अस्तभ्रातृ द्युलोके यथानपतति तथा स्वकीय
यांसंभितवान् तथांतरिक्षमप्यस्तभ्रातृ तथा पृथिव्यावरिमाणं भूमेरुत्वं अमिमीतमिमीते उरोर्भावोवरिमातं एतावती भूरिति परिमाणं ज्ञाना
तीत्यर्थः तथा संम्राट् सम्यक् राजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान् व्याप्नोति विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थः
सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि यद्वा इति सम्यं इत् इत्तानि द्युलोकसंभ नाहीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ३०

अदित्यास्त्वक् अदित्यास्त्वगस्यदित्ये सद आसीद अस्तभ्रातृ द्युलोके अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आसीद
द्विष्ट्या भुवनानि सर्वाणि द्विष्ट्या भुवनानि वरुणस्य व्रतानि ३० वनेषु वि वनेषु अन्तरिक्षं तान् ब्रान् मर्त्यं पयः उस्त्रिया सु ॥

का. वनेषु अन्तरिक्षमिति सोमपरीणनेन प ॥ ३० ॥ अस्तु वरुणो विश्वं अग्निं दिवि सूर्यं महभा सोममह ॥ ३१ ॥
रितत्वे निबंधनहेतुना वस्त्रेण परिवेष्टयित्वेत्यर्थः उपसर्गस्ततानेन संधत्ते वरुणो वनेषु वनगतवृक्षांशेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततानं यद्यपि सर्वग
तमन्तरिक्षं तथापि तस्मिन् द्रव्याभावात् तं विस्तारितवान् तथा अर्वसु अर्वेषु वाजं वलं विततानेन नुवर्तते यद्वा अर्वसु पुरुषेषु वाजं दीर्यं विततानं वीर्यं वे
वान् पुमार्ह सोः वंते इति श्रुतेः तथा उस्त्रिया सुपयः क्षीरं विततानं उस्त्रिया श्वे गोनामसु पठितं हसु हृदयेषु क्रतुं संकल्पं तच्छक्तियुक्तं मनो विततानं विशुष
जासु अग्निं जठराग्निं विततानं दिवि द्युलोके सूर्यं विततानं अक्षौ पर्वतं सोमं वल्ली अर्धधातुं स्थापितवान् पर्वतगतपाषाणसंधिषु सोमं ह्याउत्पद्यमानत्वादक्षौ सो

मस्यापनं उक्तं तादृशं तिसृषु सोममग्निं विस्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान् व्याप्नोति विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थः ३०
यस्मिन् वरुणस्य व्रतानि कर्माणि यद्वा इति सम्यं इत् इत्तानि द्युलोकसंभ नाहीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ३०

सं० टी०
६१

इत्यर्थः २

का कृष्णाजिनं पुरस्तादासनं तिस्र्यस्य चक्षुरिति सूर्यस्य चक्षुः कृष्णाजिनं देवतानुष्टुप् कृष्णाजिनं त्वं सूर्यस्य चक्षुः नेत्रं त्वं आरोह तया नेत्रे रक्षणे नेत्रस्य कनीन
कंठारकां चोरो हंत्यो ज्ञेयं स्तरं भवयेत्ताभ्यां हस्यैः यत्र यस्मिन्नेतयोर्दृष्टे विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञे न सूर्यो ग्रीवाजमानो दीप्यमानः सन् एतेशोभिः एतेशे
रथैस्त्वमीयं गच्छसि एतद्वत्पञ्चनामसु पठितं यत्र त्वमश्वे गच्छसि ईगते दिवादि रात्रिने पश्य एतद्वत्ति करणततीया यदा कर्मणि रूपं एतेशोरितिकर्त
रिततीया यत्राश्वे स्वं नीयसे कृष्णाजिनं स्पृष्टुं स्वमायै सूर्यो ग्रीवाजिनं विषयत्वे सति मार्गे रक्षोवाधरहितो भवति तदुक्तं तिस्रिराण्येषां स्वरवतुर
शोहराः पंथा योगे श्वसूर्यस्य चेति ३२ का अननुहो युनः सुखावेतमिति उस्मावेतं ननु ह्युर्ध्वं हृती यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः

**सूर्यस्य चक्षुः सूर्यस्य चक्षुरारोहणैरक्षराः कनीनकम् ॥ यत्रैतेशोभिः यसे ज्ञाजमानो विपश्चि
ता ॥ ३२ ॥ उस्मावेतम् उस्मावेतं ननु ह्युर्ध्वं हृती यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः**

सोर्ध्वं हृती त्रिजगतोर्ध्वं हृती तुक्तेः अत्राद्यो द्वादशाक्षराः द्वितीयस्तु यो द्वादशाक्षराः तेनैकोना हेतुस्तौ ॥ हान्नाद्यतम् ॥ ३३ ॥
अननुहो युवां एतं आगच्छतं एतच्च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्ते भवतं किं भूतो युवां धर्षा हो धुरं सेहेते तौ धर्षा हो शकटधुरं वोदुं समर्थौ न
था अनश्वनेत्रयोरश्वरहितौ सोऽस्माह वितथैः अवीरहणेन वीरान् हतस्तौ शृगादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वीत तत्र चोद नो ब्र
ह्मणे विप्रा चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ एवं संबोध्य प्रयोजनमाह तथा विधौ युवां स्वस्ति शेषेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतं ।

रामः
६१

३३

का भद्रो मरुतिवाचयतीति सोमं यजतुः हे सोम मे मध्यं यजमानाय ममुपकार्थं त्वं भद्रोसि कस्याण रूपोसि भद्रिकल्याणे हे भुवः पते भद्रादेन भद्रमौ स्थितानि भूतानि
यजमाना ध्वर्यु प्रभृती न्युच्यंते तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः तदा हतिरिति प्रच्यवस्व भुवस्य तस्याह भूतानां ह्येष पतिरिति तथा विधे सोम
विश्वानि सर्वाणि धामान्यभिस्थानानि पत्नी शाला हविर्दानं प्रभृतीनि अभिरुक्ष्य प्रच्यवस्व प्रकर्षेण गच्छ युजगते प्रच्यव मानं त्वात्वा परिप
रिणो माविदन् माजानंतु सर्वतः संचरंतस्ते स्करविशेषाः परि परिणः उच्यंते । तथा परिपंथिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां माविदन् कुंदसि
त्वा ।

**भद्रो मे । सिप्र च्यवस्व भुवस्य ते विश्वान्यभिधामानि । मां परिपरिणो
विदन्मात्वा परिपंथिनो विदन्मात्वा वृकाः अघायवो विदन् ॥ श्वेनो भूत्वा
परापतयजमानस्य गृहान्नाद्यतन्नी संस्कृतम् ॥ ३४ ॥ ३४**

परिपंथि परिपणो पर्यवस्थातरीति निपाता वेतौ तथा वृका विकर्त्तनशीला अरण्यवानो दुर्जना वत्त्वां माविदन् किं भूता वृकाः अघायवः परस्या
द्यं कर्तुमिच्छंति ते अघायवः सुपञ्चात्मनः कृजिति कचिअश्वाघस्यादित्याकारः क्वाकुंदसीति कृजंता उ प्रत्ययः किंच श्वेनो भूत्वा श्वेन रूपमास्था
य श्वेनापक्षि वल्ली घृगामी वा भूत्वा परापत उत्यत यजमानस्य गृहान् गच्छतत् तत्र यजमानगृहेषु नो आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणं संयुक्तं
स्थानमस्तीति शेषः ३४

सं० टी०

६२

नमो मित्रस्य नमो मित्रस्य चरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं संपद्यत ॥ इ
रेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सस्यै यिशं संत ॥ ३५ ॥ रामः प्रायात्

शमः
६२

का समीपेऽनउपस्थाप्योत्तंभनेनोपस्तभ्रातिवरुणस्योत्तंभनमिति वरुणस्यपंचयंजंषि वारुणनिहेकाष्टत्वंवरुणस्योत्तंभनमसि वस्त्रवड्स्पसोमस्यो
न्नमनंभवसि ननु शकटस्येत्यर्थः उत्तभ्यतेउन्नम्यते शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेनस्थाप्यते यस्मिन्काष्ठे तत्काष्ठमुत्तंभनं का शम्पेचो दुरुति वरुणस्य
स्कंभसर्जस्थ इति शकटयुगे वड् योर्गलवदिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्पेस्थाप्यते ताभ्यां वषयो रितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्तत्स्कंभसर्जनी शङ्खेनोच्चै
तेहेशम्पेयुवांवरुणस्यस्कंभसर्जनीस्थः स्कंभरोधनेसर्जजर्जनेस्कंभनंस्कंभरोधः ससज्यतेक्रियेतयाभ्यांतेस्कंभसर्जनीयौ विभक्तेः पूर्वस्वर्णः
त्रियतेवेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशङ्खेनान्नवस्त्रवड् सोमउच्यते वरुणदेवतत्वाच्च पंचस्वपिमंत्रेषु का ईदं वरीमासे हीनाभिदधामरत्नीमान्नां

बुरुणस्योत्तमनमः बुरुणस्योत्तमनमसि बुरुणस्यस्कृष्टसज्जीनीस्थो बुरुणस्यः ॥
तसदंन्यसि बुरुणस्यः ॥ तसदंनमसि बुरुणस्यः ॥ तसदंनमासीद ॥ ३६ ॥

सूत्रादिना वद्वान्चेत्तु संताने ता १

स्पान

सं० टी०
६३

का यात इति वाचयतीति याते सोमदेवत्यात्रिष्टुष्टुगोतमहृष्टो सोमते तव याया निधामानि प्रातः सर्वनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः हविषा त्वदीयं
स रूपेण यजंति अत्विजो यागं कुर्वन्ति यत्तमभिलक्ष्येति शेषः तेतव तातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभरन्तु परितो भवति प्राप्नोति परे
भूः भूः प्राप्नोति भवान्परितः प्राप्नोति चान्भवतु अत्विजो येषु स्थानेषु यजंति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः यद्वा अत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजंति तानि स
र्वानि तेतव यत्तं परिभरन्तु अत्विजो यत्तं परितो भवन्ति तानि यत्तं व्यापकानि संतु न पुंसकवद्वचनस्थानेषु पुंसि गैकवचनमात्रं किंच देसो मत्वंदुर्गो न गृह्णात चैव प्राप्नु

याते । याते धामानि हविषा यजन्ति ताते विश्वा परिभरन्तु यजन्तम् ॥ गय
स्फानः प्रतरणः सुवीरः वीरहा प्रचरा सोम दुर्व्यो न ॥ ३७ ॥ इति वाजसने
यसंहिता यादीर्घपाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः ॥

हि दुर्व्यो इति गृहनाम अचोतस्मिन् इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः किं च तत्स्वंगयस्फानः गय इति गृहनाम स्फापीदृष्टो गयान् स्फाययति गयस्फानः
गृहमिदृष्टकः प्रतरणः प्रकर्षेण तरं त्यापदोयेन स प्रतरणः यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलक्षा वीरा अस्म
त्पुत्रपौत्राय स्यतवसः सुवीरः अवीरहा नवीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ३७ श्रीमन्महीधरकृते वेददीर्घमनोहरं शांतागौडाचनोत्तमं त्रु
चैर्ध्याय इतिः

रामः
६३

४ श्रीविश्वेश्वरीलोकं विनेत्रं चतुर्थोऽध्यायः ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्याये सत्विज्यमानस्य शांताप्रवेशमारभ्य कीतसोमस्य शांताप्रवेशपर्यन्तामंत्रा उक्ताः अथ पंचमं अध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टो हविर्गृहणादिमं
त्रा उच्यंते का निर्वपदनेतान्दसीति पंचकृत्वंप्रतिमंत्रमिति अनेतान्दसी पंचयजंषि वेस्मवानि हे हविः त्वं अनेतान्दसी अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य रा
ज्ञो यो भूत्यस्तस्य गयत्री छंदो धिष्ठातृस्तान्दः शरीरं भवसि तस्मिन् जनकत्वात् तस्या विधे हे हविर्विस्मवे बकु यज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वात्वां निर्वपामीति
शेषः सोमस्य तन्त्रसि सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भूत्यस्मिन् छंदो धिष्ठाता तस्य तस्मिन् हेतुत्वात् तन्त्रसि अस्मत्पूर्ववत् अतिथेरतिथ्यमसि अ
तिथिसंज्ञः सोमराज्ञानुचरो जगती छंदो धिष्ठाता हे हविस्त्वं अतिथेरतिथिसंज्ञस्य सोमस्य भूत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि तिथिविशे
षं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेः तिथो समागते तत्संस्कारो क्रियमाणः पादप्रक्षालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते अतिथेरिदमातिथ्यं अ
तिथेर्न्यस्यति अथ प्रत्ययः विस्मवेत्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ३ श्येनाय त्वा सोमभूते श्येनो नाम देवः सोमराज्ञानुचरः स्वर्गात् सोममाहर्त्ता श्येनरूपधारि गायत्र्या

हरिः ३७ ३७ अग्नेस्तनूः अग्नेस्तनूरसि विस्मवेत्वा सोमस्य तन्त्रसि विस्मवेत्वातिथेरतिथ्यमसि विस्मवेत्वा श्येनाय त्वा सोमभूते विस्मवेत्वा गनये

धिष्ठाता तस्मै श्येनाय विस्मवे सोमस्य च त्वानिर्वपामि किं च ता य श्येनाय सोमभूते सोमं हरति आनयतीति सोमं हृतस्मै
हयहोर्भस्मं दसीति हरते हस्यमः सोमानयनकर्त्रे तथा च अतिः सैयद्वा यत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरति ४ अग्नेयत्वा रायस्योषदे रायस्योषधं न पुष्टिं
ददाति रायस्योषदाः तस्मै विस्मवेत्वा यः राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेर्पयति स रायस्योषदाः अग्निसंज्ञो परः सोमानुचरोऽस्ति अनुकृष्टं छंदो धिष्ठाता
देवः तस्मै धनपुष्टिदायिने गनये हविः त्वात्वां गृह्णामि विस्मवेत्वातिथेरतिथ्यमसि विस्मवेत्वा श्येनाय त्वा सोमभूते विस्मवेत्वा गनये
यच्चादिच्छंदसं च तस्मिन् भवति तदा हस्तिरिः यावद्विर्वैराज्ञानुचरे रागच्छति सर्वे न्यो वैतेभ्य आतिथ्यं क्रियते छंदांसि खलु वै सोमस्य राज्ञानुचराणीति १

तर

सं० टी०
६४

तथाग्निनयनमंत्राः का. अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादायवेद्याकरोतीति अग्नेर्जनित्रं शकलदेवतं यजुः हे शकलत्वं अग्नेर्जनित्रं जननाधारस्तमसि जायते यस्मिन्निति जनित्रं का. वृषणवितिकुशतरुलेतस्मिन्निति तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः मंत्राधिसु हेर्भो युवांश्च वृषणो मेक्ता रोस्थः भवद्यवर्षं तदिति वृषणो कनिन्प्रत्ययः यथा पुत्रजननायस्त्री पुरुषो वीर्यस्य सेक्ता रो तद्वयुवामप्यरण्योरग्निजनने सामर्थ्यसंपर्दकावित्यर्थः का. उर्व श्पसीत्यधरारणीतयोरिति शकलस्थापितयोर्देर्भयोरधरारणिर्निर्ध्यादिति सूत्रार्थः हे अर्धरारणेत्वं उर्वशी अग्निमथोर्वशी पुरुषो न पश्य भोगायाधस्ताद्धे ते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः का. आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थाली संस्पृश्येति उत्तरारण्याज्यस्थाली स्पृशेदिति सूत्रार्थः

अग्नेर्जनित्रम् । अग्नेर्जनित्रमसि वृषणोस्थः । उर्व श्पसीत्यधरारणीतयोरिति शकलस्थापितयोर्देर्भयोरधरारणिर्निर्ध्यादिति सूत्रार्थः ।
न्यामिन्नेद्भुमेनत्वा छन्द साम न्यामिना गतेनत्वा छन्द साम न्यामि ॥ २ ॥

हे स्थाली गताज्यत्वं आयुरसि अरण्येन जनयिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदमसि का. पुरुषवा इत्यभिधानं तेनेति अर्धरारणे रभिमुखी मुत्तरारणिर्निर्ध्यादिति सूत्रार्थः हे उत्तरारणेत्वं पुरुषवा अग्निमथोर्वशी पुरुषो न पश्य भोगायाधस्ताद्धे ते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः का. आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थाली संस्पृश्येति उत्तरारण्याज्यस्थाली स्पृशेदिति सूत्रार्थः

उर्वशी ३

रामः
६४

समानचित्तपुत्रोऽन्यविषयमनपरिहृत्वा स्मरन्नुग्रहमिमुत्तत्वं समनस्त्वं अनुग्रहे परस्परः १

का. भवतन्नशतिशस्यतीति मंत्रो नोत्थमग्निमाहवनीये शस्यतीत्यर्थः भवतन्नः पक्षिणस्याः अष्टाणीः पंचपादांसापंक्तिः अत्रतुर्तीयः षडशश्चतुर्थो दशाणीः निर्मथ्याहवनीयावग्नीदेवते हेनातवेदसो उभावाग्नीनोऽस्मदर्थे युवामीदृशो भवतां किमर्तो युवांसमनसो मनसा सहितौ तथा सचेतसौ समानचेतो ययो सौ परस्परं विप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वं तथा परेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेपि पापेकोपाभावः पापराहित्यं तदेव स्पष्टयति यज्ञं अस्मत्कर्ममा हिंसिहं माविनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिहं तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिनेऽस्मदर्थे शिवो शो तो कल्याणकारिणो भवतं एवैकवि धिना ३ का. अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः सुवेणेति अग्नावग्निः विराट् दशाक्षरेऽश्वतुर्भिः पादैर्विराट् अत्राद्वितीयतुर्थावेकाशारौ ततो च धि

भवतन्नः । भवतन्नः समनसो सचेतसावरेपसौ । मा युजः हिंसिहं सिष्टस्मा यज्ञपतिं ज्ञातवेदसो शिवो भवतमुद्युनः ॥ ३ ॥

अग्नावग्निः । अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः । अधीणमुग्रोऽग्निशस्तिपावा । सनस्योनः सुयजाय देवेभ्यो हव्यं सर ॥ ४ ॥

का. अग्निर्मथ्यमानो वाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति चरति भक्षणयोः किमर्तो मप्रयुद्धं स्वोहा ॥ ४ ॥ निःश्रीणं पुत्रः अविजो वेदविदः अषयः तैरुत्पादितत्वांते पां पुत्रवत् पुत्रः तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तो भिशपसस्मा त्यातिरुक्षतीत्यभि शस्तिपावा अतोमनिन्निति वनिप्रत्ययः हे अग्ने सतथाविधस्त्वांनोऽस्मदर्थे स्योनः सुखरूपः सन् सुयजाशोभनयोगेन इहास्मिन् स्थाने देवैर्भ्यो हव्यं सोमादिरूपं यजदेहि अस्मदन्ते हविर्देवा प्रापयेत्यर्थः किं कुर्वन् स देवसहा अग्रयुक्त्वं अग्रमाद्यान् युद्धप्रमादे स्वाहा इह माज्यं तुभं हुतमस्तु यद्वा सोग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु दहात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ४ ॥ ॥

सं० ८७
अनेकवचनेषु बहवोऽपि सिद्धिः प्राप्ता गमनेनेनोरादावित्
परास्वपदे विहितोपः
किंचेदत्राज्यस्थितेशोः

काः प्रोवन्नतपराने गृह्णात्पापतयति हि श्रद्धा व्याः सुवेनेति व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पत्रिध्वं स्पृश्याम्यु गृह्णीयादिति सार्थाः आपतयेवायुदेवत्यं यनुः आसमं
तास्यतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वीयुस्तमे हे अज्यत्वांगृह्णामि किं भूतामपरिपतयेपरितः पततीति पतितस्तस्यै सर्वथापिनेतयातनून प्रेतनोति विस्तारयति वि
श्रमिति तनरात्मा तस्य न प्रेषोत्रायशाकाराय शक्नुवन्ति स्थानुं भूतानि यत्र शक्नुवन्ति आकाशः सस्यापत्यं शक्नुवन्ति तस्मादेत स्माद्वा आत्मन आकाशः संभृत आका
शाद्युतिरिति अत्रेः तथा शक्नुवन्ति शक्नुवन्ति सर्वकर्तुमिति शक्नुवन्ति तस्मादेत स्माद्वा आत्मन आकाशः संभृत आका
निप्रत्ययः अतिशयेनो जस्वी उजिष्ठ सस्मै अतिशयेन तमविष्टनाविति इष्टनिप्रत्ययः अविष्टनाविति इष्टनिप्रत्ययः अविष्टनाविति इष्टनिप्रत्ययः
पतये प्राणादिदेवता प्रीतये गृह्णामि अत्र पानेस्ती करौ मि आसमं तात्यातिरे हंर सतीत्याप तिः प्राणः तदा हतिरितिः प्राणे वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति

आपतयेत्याः आपतयेत्यापरिपतये गृह्णामि तनूनं शक्नुवन्ति उजिष्ठाय अनाधृष्टं सस्यना धृष्टं नेवानामो जोनमिशस्य
मिशसिपाः अनमिशस्ये न्यमन्नसास्यमुपगेषं स्विते माधाः ॥५॥

ए प्राप्नुपायमनिष्टपरिहारेण च चिंतयित्वापरितः पति
पालयति परिपतिर्मनस्तस्यै गृह्णामि तदा हतिरितिः मनोवेपरिपतिर्मन एव प्रीणातीति तनूनं प्रेतनं शरीरं न पातयति न विनाशय तीति जाठरो गिस्तस्मै जाठ
रानि देवता प्रीत्यै अज्यत्वांगृह्णामि शक्नुवन्ति उजिष्ठाय शक्नुवन्ति तस्मादेत स्माद्वा आत्मन आकाशः संभृत आका
रमो निष्टं तदं भेने वशरीरं शक्तिरवतिष्ठते उजः साराभिमानि देवता प्रीत्यै गृह्णामि तनूनं प्रेतनं शरीरं न पातयति न विनाशय तीति जाठरो गिस्तस्मै जाठ
नमानश्चानाधृष्टमित्य श्रोहस्येभ्य इति अनाधृष्टं अज्यदेवतं यनुः हे अज्यत्वांगृह्णामि तनूनं प्रेतनं शरीरं न पातयति न विनाशय तीति जाठरो गिस्तस्मै जाठ
र्षितुं शक्यतः परमपतिरस्कार्यं देवानाम ग्यादीनामो जः सारभृतं अनमिशसिनामि अमिशसिर्निहाय स्पतत् अभिष्टवः शंसति गार्हायां वर्तते अभिशसि
नियसकर्मणि मामां लंघाः धेहि स्थापय रधाति रुदि मध्यमे कवचनेऽभोवे रूपं

शाकराय शकनशीलः शाकरः शक्तिमा युह्यस्तस्ये देशा कटं श क्तिस्वरूपं तस्मै श क्तिस्वरूपं अभिमानि देवता प्रीत्यै त्वांगृह्णामि ४

अनेकवचनेषु बहवोऽपि सिद्धिः प्राप्ता गमनेनेनोरादावित्
परास्वपदे विहितोपः
किंचेदत्राज्यस्थितेशोः

काः अग्नेव्रतपायाहनी ये समिधमाधयेति अग्नेव्रतपाः अग्नेयं यनुः यजमानो नेन यनुषामि शरीरात्मशरीरयोर्ध्वत्ययं करोति हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पा
लकाग्नेत्वे व्रतपाः त्वमस्मरी यस्य वर्तमान व्रतस्य पालको भव सीति शेषः विभक्तेः शे आदेशेत्वे इति रूपं तव तथा विधस्य व्रतपालकस्य पातनः शरी
रमस्ति सेयं तन्मयि भवत्विति शेषः योपा उवाच ममतनूः मदीयं शरीरं सै पातनू स्वयि भवतु तया सति हे व्रतपते व्रतपालकाग्नेव्रतान्यनुष्ठेयानि क
र्माणि नो आचयोरग्नि यजमानयोः सह प्रवर्ततामिति शेषः यावान् व्रतेषु ममादरसावानेव तवापि भवतु इत्यर्थः किंच हीक्षापतिर्हीक्षायाः पालकः
सोमेममदीक्षामनुमन्यतां तया तप स्यतिः उपसङ्गपस्यतपसः पालकः सोमः तपोमदीक्षमुपसङ्गपमनुमन्यतामिति अनुवर्तते हे यजमान ध

अग्ने व्रतपाः अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपायातवतनूरि यः सामयि योममं तनूरेषासात्वयि सह नो व्रतपते व्रतान्यनु
मेदीक्षान्हीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्यतिः ॥६॥

छाः सोममाप्याययंत्य ईशुर्दृष्टुरिति अदीशुरदृष्टुः प्रकृतिः च
तुरवसाना सोमदेवता अंत्योः ईशोर्लिं गोक्तदेवतः चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः तत्र मंत्रद्वयं सोमवर्त्ता अत्र यवोऽयुः स्यात्ते वीसा सर्वसंग्रहा र्था हे सोमदे
वते तवांशुः सर्वोप्यवयव इन्द्राय इन्द्र प्रीत्यर्थमाप्यायतां चर्द्धतां सर्वतः चिराचस्थानेन यं सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मंत्रेण प्यायितं भव
तितरा हतिरितिः यदेव स्पृष्टुमिति यन्मृगतेतदेवास्पृष्टेनाप्याययतां किं भूतायं दाय एकधनविदे एकं मुखं धनं सोमरूपं विंदते लभते स एक
धनवित् यद्वा सोमकं रनाय ये लभन्तानीयते ते कुंभा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान् वेत्ति जानातीति सोमकं रनाय न लकुंभा आनीता

सं. टी. ६६. इति जानातीत्यर्थः किंच हे सोम तु भवत्यानाये इन्द्राणां यतां वडेतां तपो हे सोम त्वमपि इन्द्रायें इपा नानायाप्या मस्व सर्वतो ह्येडो भव अनेनो भयोरपि वृद्धि
 भवति तदा हति तिरि उभावे वेद सोमं चाप्या यमतीति किंच हे सोम सर्वान् सर्वान् प्रीति विषयान् अत्विना सन्यामेधया चाप्या यमप्रवर्द्धयसनिर्धनरा
 नमेधो रणशक्तिः अत्विजो वा अस्य सखा इत्युक्तेः सखि शहेन अत्विजः किंच हे सोम देवते देवत्वस्वसि हे सोम तव प्रसादा रं सुयं सोमाभिषवक्रिया
 समाप्रिदिनमशी य प्राप्नुयांका प्रत्येय प्रसरे निद्रुवते उत्तान हस्मा दक्षिणे तानावेष्टारा य इति सर्वे पत्विनः प्रसरे निज हस्मानुत्ताना न्कत्वादक्षि
 ण हस्ते वोत्तानमुपमवस्याप्यनिद्रुवते सोमं परिचरंतीति सार्थाः एष्टारा यः राघो धनानि एष्टाः आसमंतादिष्टाः अस्माकमपेक्षिताः सोमत्व

अष्टशूरं शुद्धं देव सोमाप्या यतामिन्द्रो ये कधनुविदे जातु अमिन्द्रः प्या यतामात्वमिन्द्रा यप्या यस्व। आप्या य
 यास्मात्सर्वी न्नसन्ध्यामेधया स्वसिते देव सोम सुन्यामशी य एष्टारा यः प्रेषे भगा यः अतस्तवादि ज्योनमो धा
 वा दक्षिणी आम् ॥ ७ ॥

तस्मादाह स्माकं रायः संत्विति भावः यद्वा रायो दक्षिणालक्षणे एष्टाः आसमंतादन्ताः यजते रूपं दक्षिणाशस्यते
 इति भावः किमर्थं प्रेषे भगा य प्रकर्षणे व्यते इति प्रष्टु तस्मै प्रेषमार्गं भगा ये श्वर्या यद्वा प्रकर्षणे इष्टे अन्ना य भगा यच किंच अतवादिभ्यो गिहो
 त्रिभ्यः अतमवश्ये भावि फलोपेतं कसैर्मै पादयेति शेषः अतं सत्यं वदंतीति अतवादिनः यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अतवादिना मस्माकं अतं क मे फ
 लमस्त्विति शेषः द्यावा दक्षिणीभ्यां तदभिमानि देवताभ्यां नमो सुतमोरनुग्रहेण यजमानस्याविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते तदा हति तिरिः द्यावा दक्षिणी
 भ्यामेवनमस्कृत्यास्मिं ह्योके प्रतितिष्ठतीति ७

रामः
 ६६

का उपसदंनु होतिसुवेण यात इति याते आग्नेयी नीलि यजं पि अग्नेयमारव्यायिकास्ति देवैः पराजिता असुरास्तपस्तत्त्वात्रै लोके नीलि पुराणि च कुर्त्तुं मयी भूमौ राजती
 मंतरि शेहे मी दिवित ददे वेस्ता दग्धुमुपसद गिराराधितस्तत उपसदेवतारूपो निर्महाता सुपुं प्रविशता ददाह तदा तास्मिन् पुरो मेस्तनवो भुवनं तदभिप्रेया
 यमेन्द्रः हे अग्ने याते तवायः शयातनः अयसि शेते इत्ययं शयालो ह मयी त्यर्थः लोहमय पुर व्यापित्वेन तद्ग्रासती वार्षेष्टा देवाना मति शयेनाभिमत फलवर्षिणी
 तथा गच्छेष्टाः गच्छेष्टा असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गच्छेष्टा हलदंतात्स प्रम्या इति विभक्तेरलुक् सोते तनुरुग्रं वचः अपावधीत् छिंधिभिंधित्यादिकमसु
 रप्रोक्तं तीव्रं वचनं विना शितवती तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिशेषं रूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् स्वाहान्थाविधोपकारा यतुभ्यमग्नये हविर्दत्तं ततो

याते याते अग्ने यः शयातनः वर्षेष्टा गच्छेष्टा उग्रं वचोः अपावधीत् त्वेषं वचोः अपावधीत् स्वाहा याते अग्ने रजः शयात
 न वर्षेष्टा गच्छेष्टा उग्रं वचोः अपावधीत् त्वेषं वचोः अपावधीत् स्वाहा याते अग्ने हरि शयातनः वर्षेष्टा गच्छेष्टा उग्रं
 वचोः अपावधीत् त्वेषं वचोः अपावधीत् स्वाहा ॥ ८ ॥

सुराण्युलोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयी मे वास्मिं ह्योके रजतामंतरि शेहरिणी दिवीत्या ॥ वचोः अपावधीत् त्वेषं वचोः अपावधीत् स्वाहा ॥ ८ ॥
 दिश्रया यमिति हा सो निरूपितः उग्रत्वे वचसोरथांतरं यथा असुरैः पराजिता देवा अनेपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीजिता इति यद्बुद्धं तदुग्रं व
 चः तथा किं वा वीरहत्यादिमहापातकमस्माभिः कृतमिति क्रिप्यं तो यद्वा कंसंतापहेतुत्वेन ही प्रसूचुस्तत्त्वेषं वचः तदा हति तिरिः अशनायापिपासे वा उग्रं
 वच एनश्च वै वीरहत्यां च त्वेषं वच इति का एवमितरे अन्वहं रजः शयां हरि शयांचेति यथा प्रथमदिने याते अग्ने यः शये सुपसदनुष्ठिता एवमितरे द्वितीया तृतीये
 उपसदो द्वितीया तृतीया दिनयोरनुतिष्ठेत् द्वितीयस्यामुपसदिरजः शयेति तृतीयापसदिरशयेति मंत्रमेव इति सार्थाः रजं शया रजतमयी हरि शयादिरण्मयी
 अन्यत् एव वत् का शम्यामाहायचात्वालंमिमांते एवै लोकरं संचरं परिहाप्य शम्यामुदीची निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फुनां तर्लित्वाति

सं० टी०
६७

तत्राद्यनीतिप्रतिमंत्रमितिउत्तरवेदिनिचयाद्यैयत्रप्रदेशेनद्वन्द्वनितिसप्रदेशश्चात्वालुच्येततत्रोक्तस्यैवस्यांसंवरपरिहारेणोद्देश्यस्यांनिधायतत्रमाणां
तत्पूर्वपात्रैस्तेनरेखांकुर्यात्तथातत्पूर्वपात्रैर्वैवशस्यानिधायरेखांकुर्यात्अप्यंतरे एवेदशिलेनरयोरपि प्रागग्रशस्यानिधायरेखांकुर्यात्तत्तिस्रस्त
यैतत्राद्यनीत्यांकांरिकायांचतुर्देशयन्त्रचित्तद्यानिचत्वारिदृष्टिवीदेवत्यानि तत्रप्रथमपरिलिखतिहेदृष्टिवीदेवमेवामनुग्रहार्थंतस्यायनीअसित
प्रपुरुषमपतिप्राप्तोतीति तत्रामनीयोहिदरिः श्वेतरहितोहमितिसेतप्येतंतत्तापोपशंत्यर्थेप्राप्तोषीत्यर्थः यद्वातत्राः सन्नरो यस्यामयतिसेतत्रा
यनीममासिद्धिनीयेलिखतिवित्तायनीमोमिवित्तायनेनोयस्यामेतीतिवित्तायनीयद्वावित्तायैनिर्द्धनंपुरुषमयतीतिवित्तायनी दृष्टिवीदेवप्राप्त्यायां

तस्यायनीमे। सिद्धिनायनीमेस्पवतान्मानाधितादवतान्माध्याधितात् विदेदग्निर्भोनामाग्नेः अग्निः आयुनानास्मेहियोस्यामृष्टिद्या
मसि यत्तेनाधृष्टनाम यज्ञियत्तेनत्वादधेद्विदेदग्निर्भोनामाग्नेः अग्निः आयुनानास्मेहियोद्धितीयस्यामृष्टिद्यामसि यत्तेनाधृष्टनाम
हृष्टनाम यज्ञियत्तेनत्वादधेद्विदेदग्निर्भोनामाग्नेः अग्निः आयुनानास्मेहियस्मृतीयस्यामृष्टिद्यामसि यत्तेनाधृष्टनाम यज्ञि

समनिष्पत्तिद्वारामरुद्धनंलभनेततीयं परिलिखतिअवतान्मानाधितात् हेदृष्टिविनाधितात् याचितात् यत्तेनत्वादधेअनुत्वादवतीत्य ॥ १ ॥
मामांत्वमवतात्तत्तत्तुस्वोस्तातंदि विदेस्तातंशदेशः यथाकमपि याचेतथामांकुर्वीत्यर्थः नाथनिधातुर्माञ्ज्यार्थः चतुर्थपरिलिखतिअवतान्माध्याधितात्तय
यमयचलनयोः अथिताद्रयाच्चलनात्स्थानभ्रंशाच्चमामांअवताइक्षका विदेदग्निरितिचात्वालेप्रहरतिस्तेनेतिप्रहरतिमृत्तिकांस्वनेदित्यर्थः विदेत्आग्नेयं
यजुः हेचात्वालगतमृत्तिकेनभोनामाग्निर्भः संज्ञः तदधिष्ठाताग्निरिदं देत त्वोज्ञानीयात् मयाखन्यमानोत्वां तदधिष्ठातानुज्ञानात्वित्यर्थः अग्निनामोच्चारण
पुरःसरं प्रहरेत्तथाचक्रतिः सवाअग्नीनामेवनामानिगृह्णन्प्रहरीतीति का अग्नेअंगिरश्चिपुरीषं प्रहरीतीतिपुरीषंखातामृतहेअग्नेअंगिरः अंगिरं
तियस्यास्तीत्यंगिराः मत्वर्थेसुप्रत्ययः तत्सवोधनंहेअंगिरः त्वंयुनाम्नाभिहितः सन्नएहिआगच्छ एतिगच्छतीत्यायुरग्नेर्नामाअधिष्ठातार्यागत एवाधिष्ठेयमा
आ

रामः
६७

गच्छतीत्यंगिरागमनादिकं प्रथ्यते का योस्यामितिनिवपतिपूर्वार्द्धशंकुसहितमितिउत्तरवेदिस्थानेनद्वन्द्वनितिसप्रदेशश्चात्वालुच्येततत्रोक्तस्यैवस्यांसंवरपरिहारेणोद्देश्यस्यांनिधायतत्रमाणां
धियांभूमावसिक्चतेतवयज्ञियंयज्ञयोग्यंमत्तनामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्टकेनापिमासिकेनातिरस्कृतंतेनत्वादधेतेननाम्नामुक्तंत्वांस्थापयामि का
एवेदिरपरंदितीयस्यांततीयस्यामिति विशेषप्रतिपद्याएवेस्मिभिर्मन्त्रैः स्वात्वाहत्वामृत्प्रक्षिप्तोवेद्यर्थ एतच्चित्तयंपुनरपिदिः कुर्यादितिमंत्रयोः तत्रास्यांइ
तिपदस्थानेद्धितीयस्यांततीयस्यामितिपाठविशेषप्रतिस्तरार्थः यद्यपिदृष्टिवीदेनभूमिरेवतथापिद्धितीयस्यांततीयस्यामिति विशेषणत्वात्
द्धितीयादृष्टिव्यंतरिहंततीयादृष्टिवीद्यौः अन्यत्पूर्ववद्धारयेयं का अनुत्वेतिचतुर्थयथार्थमाहत्वेतिपद्याएवेस्मिन्पर्यायनयेमदमाहत्प्रक्षि

सिधं ह्यसि सपत्न्यसाही देवे अः कल्प्यस्वसिधं ह्यसिसपत्न्यसाही देवे अः शुभस्वसि
धं ह्यसिसपत्न्यसाही देवे अः शुभस्व ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राएवंचतुर्थमपिप्रक्षेपणपर्यंतं होमेरुलंकुर्यादितिस्तरार्थः देववीतयेदेवानांप्रीतयेहे मत्विकेत्वात्वांअनुपूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरा
मीतिशेषः ॥ का सिहं ह्यसीतिरुत्पुत्तरवेदिंशस्यामात्रीमिति विशेषेण पांसुभिः समांकरोतिसिहं ह्यसिप्राणंवेदिदेवतावाक्पूर्वमसुरेभ्यः कुंभ
सिंहोभूत्वाचचारेतीतिहसंसावेदिमंत्रे एवतेरुत्तरवेदेयात्वंसिंहोसिंहसमानभूत्वासपत्न्यसाहीसपत्नान्सहतेः भिभवतीतिसपत्न्यसाहीकमे एव
एशत्रणामभिभवतीअभिभवसिअतोदेवेभ्योदेवोपकारार्थंकल्प्यस्वसमर्थोत्तरवेदिरूपेण लूपाभव का प्रोक्षत्युत्तरवेदिंसिकताश्वप्रकिरतिसिहं ह्य
सीतिमंत्रमितिहेउत्तरवेदेअंधस्वशुभाभवशुंभस्वशुंभोअन्यत्पूर्ववत्हेउत्तरवेत्वंशुंभस्वसिकताप्रक्षेपेणशोभिताभवाअन्यत्पूर्ववत्शुंभतिरलंकारार्थः
प्रति

१०

सं० टी०
६८

का वेद्यंतरे स्थितो ह्युत्तरवेदिं प्रोक्षतीत्युपश्रुतिप्रतिमंत्रं यथा लिङ्गमिति इन्द्रोषः चतुर्लोक्यनुषामुत्तरवेदिदेवता इन्द्रतिशयेन द्युष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो
देवः सो यमिन्द्रोषो वसुभिर्हसंखा केर्गलदेवैर्युक्तं स रुत्तरवेदेत्वात्वां पुरस्तात् पुरस्तादिशि पातु रक्षतु प्रचेताः प्रहृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादश संख्ये
र्गलदेवैः सहितः पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्वां पातु मनोजवामनो बद्धगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्गलोकवादे व विशेषेण युक्तो दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि
त्वात्वा पातु विश्वकर्मा विश्वानिकर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा इति तैः द्वादश संख्येर्गलदेवैः सहित उत्तरत उत्तस्यां दिशि त्वां पातु

सिभिः

इन्द्रोषस्त्वा इन्द्रोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्हे
क्षिणतः पातु विश्वकर्मा विश्वानि कर्तुं रुत्तरतः पश्चिदमुहन् प्रबाह्विर्ह्ययज्ञानिः सृजामि ॥ ११ ॥

कहा असुरा देवान् हंतुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रोषाह यश्च तस्य दिक्षु तान् सुरान् पाकुर्वन् तस्मादेतैर्मंत्रैर्दिक्षु चतुष्टयैरक्षा प्रा
र्थनीया तदा हतिर्तिरः असुरा च वज्रमुद्यम्य देवान् भ्या यंत तानि इन्द्रोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदित्यादि का वहिर्वेदि शेषनिषिंचतीदम
हंतं प्रवारिति असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणे कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात् तस्मिन् युज्यते तस्मिन् वा उदकं प्रोक्षणे शेषभूतं यज्ञाद्वा हि ह्य
यत्त प्रदेशाद्वा स्य प्रदेशे ह्यनि सृजामि निःक्षिपामि ॥ ११ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

रामः
६८

का नाभ्यां श्रोणं सेषु पंचगृहीतं जुहोत्यक्षणादक्षिणे स श्रोणं श्रोणं मंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् स ईदृसीति प्रतिमंत्रमिति यो यमुत्तरवेदे नीभ्यां रयो मध्ये
शस्तस्य श्रोणं सेषु आग्नेयैशकोणं वंशो वायव्ये नैऋतकोणं श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये चतुर्धा पंचवारं गृहीतेनाभ्यां जुहोत्यक्षणादक्षिणे स श्रोणं श्रोणं मंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् स ईदृसीति प्रतिमंत्रमिति यो यमुत्तरवेदे नीभ्यां रयो मध्ये
शेन तद्यथा यथमं दक्षिणे सेत उत्तरश्रोणे ततो दक्षिणश्रोणे तत् उत्तरां सेतु नो मध्ये एवं पंचमुस्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन् पंचभिर्मंत्रैर्जुहोत्य
दिति स त्रार्थः सि ईदृसीति पंचयनुषां वा देवता पुरा कहाचिदुत्तरवेदि देवता केनापि निमित्तेन देवभ्यां पशुभ्यां सुरान् प्राप्योभयोर्देवा सुरसेनयोर्मध्ये सिं
ह रूपं धत्वा तस्थौ तदर्थं मंत्रमाह तदुक्तं तिरिणेतभ्यां पशुभ्यां उत्तरवेदिः सिंह रूपं कृत्वा भयानं तं तातिष्ठदिति तदभिप्रेत्य सिंह उच्यते हे उत्त

सिं थं ह्यसि सिं थं ह्यसि स्वाहा सिं थं ह्यसि स्वाहा सिं थं ह्यसि त्र्यम्बकः शत्रवनिः स्वाहा सिं थं ह्यसि
सुप्रजावनीरायस्योपवनिः स्वाहा सिं थं ह्यसि स्वाहा देवान्यजमानाय स्वाहा भूते स्वाहा ॥ १२ ॥

रेवेदित्वं सिंहो असि सिंह रूपं भावसिं तादृशं तेषु स्वाहा हविर्दत्तं सिंहसिं किं भूता अदित्यवनिः अदित्या न वनुते संभजति प्रीणयतीति अदित्यवनिः अय
त्सर्ववत् सिंहसिं त्र्यम्बकः शत्रवनिः अयं शत्रं च वनुते इति ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजात्योः प्रीणयितुं त्वमत्र विशेषः सिंहसिं सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः
शोभनप्रज्ञायाः संपादयित्रीरायस्योपवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री सिंहसिं यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानां वरान् यतिविशेषः का भू
तेभ्यस्त्विति सुचमुद्यच्छतीति भूतेभ्यो जरायुनां जरादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे सोम विशेषान्ययुक्तेषु ह्यसि सुप्रजावनीति शेषः तदा हतिर्तिरः भूतेभ्यस्त्वे
ति सुचमुद्यच्छतीति य एव देवा भूतास्तथा गंधर्वा यमवतितानेव तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सं० टी० का. नाभिपैतुहारवैः परिदधति एववहुवोसातिप्रतिमंत्रमितिपी तुरारु देव राहृतहीयेः परिधिभिहत्तरवेदेर्मध्यदेशरु पांनाभिपरिदधीत् एववत्त
 र्शोर्लोमासेष्टो यथापश्चिमदक्षिणेत्तरेषु तथात्रापैस्तार्थः प्रवेसितयाणंपरिधयोदेवताहेमध्यपरिधेत्वं प्रवः स्थिरोसिअतः दधिवीहंरुदहीकुरु
 प्रवक्षितहेदक्षिणपरिधेत्वं प्रवेस्थिरेयज्ञक्षिपतिनिवसति प्रवक्षितअसितस्मादेतरिक्षंदृहीकुरुअथुतक्षित अथतेविनाशरुतेयज्ञेक्षिपतिनि
 वसतिमुंगंधितेनन वृहते सुकाश्चोपरिशोषेणपात्रभावेन्यातिगुगुलुधूपइयंमुंगंधितेजनंत एविशेषः वृहते सुकाश्चोविरोमालि एतानिनाभोक्षि
 पदितिस्तार्थः हेगुगुलु प्रभृतिसंभारसमृद्धत्वमग्नेः पुरीषं परकमसि परयतीति पुरीषं अग्नेर्हृतत्तरीषं यत्संभाराशतेतित्तिरिः १३ अ

सुवोसिदधिवीहंरु प्रवक्षितस्यन्तरिक्षन्दृही राधुतक्षितसिदिकन्दृहीरुग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

सितावमाचीनवंशाशालातस्यामाहवनीमाद्यग्नित्रयमेष्टिकवेदिश्चासितस्याः शालाया^{जक्त} पिडुं शस्यदहीघीसोमिकीवेदिर्विदधेयाः तद्दे
 घाअग्रभागेपूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागेहविर्द्वयोर्मंडयोविधेयः ततोपि पश्चात्सदोभिधानो दग्वंशाशालानिर्मातयातस्याः स्थाने
 प्राचीनशालायाः पुरतोदक्षिणेत्तरभागयोर्हविर्द्वानसंज्ञके देशकटेस्थापितेस्तः तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्यतदावरकत्वेन हविर्द्वानाख्यमंड
 योविधेयः तच्छकटद्वयं सावित्रोमाहर्ध्वं प्रवर्तनीयं तदाहृतित्तिरिः सावित्रार्चाहृत्वा हविर्द्वानेप्रवर्तनीयतीति तं होमं विधत्ते का० चतु
 र्दशतंशालाद्वार्यजुहोति युंजत इति स गार्हपत्योत इति प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात् सच

रामः
 द. १५

न. ४

एवं माहवनीयोपि सन्तुत्तरवेद्याख्येन्यस्मिन्माहवनीयेनिष्पन्नेसतितदपेक्षयास्वयंगार्हपत्योभवतीतिस्तार्थः युंजतेमनः सावित्रीजगतीशपावा
 श्च दृष्टोविप्रस्यत्रभूतस्य यजमानस्यसंबन्धिनोविप्रात्राह्णणः अर्त्विमनोयुंजतेलौकिकचिंताभ्योमनोनिवायेयज्जचिंतायांनियमयंतिउतधि
 यइंदियाएपियज्ञार्थेषुनियमयंति कीदृशस्यविप्रस्यष्टुतोमरुतः तथाविपश्चितः सर्वज्ञस्यअधीतवेदत्वाद्गुरुत्वंअर्थोभिज्ञत्वाद्विप
 श्चि त्वंकिंभूताः विप्राः होत्राहोमकर्तारः तदिदंविप्राणामनोनियमनादिसौख्यं एकइत् एकएवविदधेसंसर्जकंभूतं एकः वयुनवि
 त् वयुनवेतेः कांतिर्वा प्रज्ञावेति यास्कोक्तेः वयुनंप्रज्ञासर्वभूतानां मनोवृत्तिवृत्तीति वयुनवित् संहितायांहीधः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः नन्वेकस्य

युंजतेमनः युंजतेमनः उत युंजतेधियोविप्रास्य बृहतोविपश्चितः ॥ विहो विप्य ३
 आह धेवयुनाविदेकः इन्महीदेवस्य सवितुः परिश्रुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

सर्वसृष्टौकथं सामर्थ्यात्तत्राह सवितुः प्रेरकस्यांतर्धामिणो देवस्य परिश्रुतिं सर्ववेदोक्ता सुतिः महामरुती तथाचाथर्वणिकाः यः सर्वज्ञः स
 र्वविद्यस्यज्ञानमयंतपइति बृहदारण्योपि स एष सर्वस्य वशी सर्व स्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रणसि यदिहं किंचेति अथेताश्चतरा
 श्च परस्य शक्तिर्विविधैवश्यं ते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेति यद्वा स्य मंत्रस्यार्थान्तरं विप्राः अर्त्विमंज्ञस्य कर्मणी शेषः मनोधियो वा
 चश्च युंजते प्रयुंजते यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतिः किंभूतस्य विपश्चितः यज्ञस्य विशेषेण प्रति परयति फलमिति विप्रस्य फलदानं प्रति
 प्राश्रकिया शक्तेः प्राश्रन्ती तथा बृहतोमरुतः सर्वसाधनसंपन्नस्य होत्राहोतारः संप्रवृष्टकर्तारो विदधे विदधते स्वस्वकर्माणां शेषः पुरुषव
 चनव्यत्ययः तन्मध्ये वयुनावित् एकइत् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्मरूप एक एव सवितुर्देवस्य महामरुती परिश्रुतिः सत्वनं ब्रह्मा अर्त्विजो यत्कर्म

इति तत्सवितुः प्रणोनेवेति सवितुर्मरुता सुतिर्यथः १४

सं० टी० का दक्षिणेवर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधाया भिजुहोति हं विष्णु रिति दक्षिण शकटसंवेधिरक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः इहं विष्णु
 ७० विष्णु देवपागा यन्त्री मेधातिथिदृष्टा विष्णु स्त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इहं विष्णु विचक्रमेविभज्यक्रमते स्म तरे वास्त्रे धापदं निरधे भूमावेकपदमंतरिक्षे द्वितीयं
 दिवितृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यन्यर्थः पांसो भूमादिलोक रूपविद्यंते यस्य तत्पांसुरंतस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समुद्रं सम्पगतं भूतं
 विष्णुमिति शेषः यद्वा यमर्थः अस्य विष्णोः पदं द्योते ज्ञायेत इति पदमैतद्वारं स्व रूपं समुद्रं अतर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः कस्मिन्निव पांसुरे इव लु
 प्रोपमानं पांसुलेरजस्वले प्रदेशे निहितं यथानज्ञायते तद्वत्तदुक्तं विष्णोः परमं पदं महापश्यंति स्वरयशस्वि स्वाह तस्मै विष्णवे हविर्दत्तं ॥

इहं विष्णुः ॥ इहं विष्णुर्ध्विचक्रमेधे धानिदधे पदम् ॥ समुद्रमस्य पाथं सुरैस्त्वाह ॥ १५ ॥ इरावती धेनुमती ॥ इराव
 ती धेनुमती हिरुतरे सः यवसिनीमनवेदशस्या ॥ धास्कृन्ना रोहसी विष्णुवेते दाधर्थं दधिबीमपितो मुय रेवः

का सुक्त्वा ल्यो प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावती इति पूर्ववदित्यथा दक्षिण शकटे दक्षिणचक्रमार्गे ध्वर्युहृत स्वाहा
 वान्तथोत्तरशकटसंवेधुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता मुहुर्यादिति सूत्रार्थः इरावती वैलवी निरुणवा शिष्टदृष्टा हेरोदसी द्यावापृथिव्यो युवां
 इह शेषो भूतं भवतं भवतुर्दिमध्यमद्विवचने रूपं अजभादश्रुतं किं भूते युवां इरावती इरावत्यो सस्यवत्यो धेनुमती वहुधेनुयुक्ते सुयवसि
 नी सुधुयवसानि विद्यंते ययो से सुयवसिनी यवश्चेन्नर्भ्यवहाये वस्तुनि तथा मनवेदशस्या मनुते जानातीति मनुजानवान् यजमानः तस्मै
 दशस्यारात्रो यज्ञसाधनानां ईशाने दशसे दशस्या असु अत्यये उपधाह स्वः इविभक्तेयो देशश्च एवं द्यावापृथिव्यो संप्राप्य विष्णुमाहो हवि
 स्मा एते रोहसी त्वं यस्कृन्ना विभज्यस्तमितवानसि किंच दधिबीमपितो मुय रेवः स्वतेजो रूपैर्नानावैराह्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थं दधर्थं सर्वतो धारि

स्वाहा
 रामः
 तव नमो नारायणाय तस्यैव विदुः

अक्षधुरौ देवते देवेषु श्रुते देवश्रुतौ श्रुतौ द्विपुत्रा गमय देवश्रुतौ

का दक्षिणया द्वा रानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्या श्पु रावनक्ति परादेव श्रुता विति प्रतिप्रस्थात्रा स मानीता पत्नी होमशेषेण ज्येष्ठा क्षस्यो भावश्रभागां
 न्यादिति सूत्रार्थः देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाय सागो मुवां यजमानो यं यश्यतीति देवेषु अघोषतं उच्चध्वनिना कथयतं धुविरशहेका प्राची प्रे
 तमेति वाचयतीति हविर्द्वीनारमेयरा प्रवर्त्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः प्राची च माणां यजुषां हविर्द्विने देवते हेतुभे शकटेषु वा प्राची प्रादुरेव प्रे
 तं प्रकर्षेण गच्छतं प्रांचतस्ते प्रीकिं भूते युवां अध्वरं कल्पयंत इहं कर्म समर्थं कुर्वीते किंच यज्ञमिमं उर्ध्वं नयतं उ परिवर्त्तिते देवान् प्रतिप्रापयतं माजिह
 रतं माकुटिले भवतं कुकोटिल्ये णिजंतस्य लुङि रूपं यद्वा कृच्चलने माचलतं का स्वंगो छमिति रवर्त्ततीति प्रवर्त्तमानयोः शकटयो रक्षे रवर्त्त

देवश्रुतौ देवेषु देवश्रुतौ देवे आघोषत म्प्राची प्रेतं म हुरदु ल्यमनी कुर्हं यज्ञसन्नयत म्माजि ह्वरतम स्वज्ञो
 छमा वेदत देवी इत्यं आयुस्मीनिर्वादि हं प्रजास्मानिर्वादि ह्यमत्र मे थां वषर्मे न्दधियाः ॥ १७ ॥

ति ध्वनिं कुर्वतीति तस्वंगो छमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः दुर्यशो गृहवाची गृहा वेदुर्या इति श्रुते तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्यते हेतुर्देवी
 गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते स्वंगो छं स्वकी यंगो स्थानं आवदतं सर्वतः कथयतं यो यमक्षशस्तेन यजमानस्य वरुणां गवां यथानं भवति तथा
 कथयतमित्यर्थः युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः किंच आयुस्मीनिर्वादि हं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वमानिराका हं वदते लुङि म
 धौ हविर्चने यद्वा निरुहं पशुधनादिरहितं माउच्चारयतं प्रजां मानिर्वादि हं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मानिराका हं अनेनाक्षशचेनायुः
 प्रजयोर्निराकरणं भावदिति भावः उभयवद्देवयोः शंसदृष्टवाक्वरुणदेवरूपः तदाह श्रुतिः वरुणवा एष दुर्वाक उभयतो वद्देवो मदे शशति
 तस्माच्छापरु दुर्वाक परिराया शिर्वा ह रूपं सुवाक्यमनेनैव मंत्रेण प्राप्यते का पश्चादुत्तरवेदे स्त्रियु प्रक्रमेषु मत्यावा नभ्यस्थ अभिमेव यतं चर

सं० टी० मेषामिति वेदिनिकटे स्थापिते उमेशकटे अभिमंत्रयेदिति सूत्रार्थः देशकटे दृष्टिमावर्ष्यन् वर्षालिभूमेः शरीरभूते अत्रास्मिन् युवांरमथां कीडांकुसंतं
 ७१ वर्षालिविस्तीर्णवा सुपांसुलुगिति टे लोपेन निःसंबुध्योति नलोपाभावः देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तिसिरि लोक्तं वर्षा ह्येतत् दृष्टिमां मिति ७१ का
 उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपसृज्यति विष्णोर्नुकमिति दक्षिणशकटस्याग्रं बोद्धुं आधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः विष्णोर्नुकं तिस्रो वल्लवस्त्रिदु
 ४ आद्ये यजुरं ते विस्तेवेत्वेति यजुः नुकमित्यमयं अवधारणार्थं विष्णु रेववीर्यालिकमो एषं प्रवोचं प्रवर्षामि प्रवर्षस्य वचेर्लुजिरूपं वेवेरुम् अत्र भा
 वः कानिकर्माणीत्याह या विष्णुः पार्थिवानि रजोसि दृष्टिमावर्ष्यन् रश्मि लोकास्थानानि विममे निममे लोका रजोऽप्युच्यंते इति यास्कः केः रजः शब्दो लोका

यदेव यजन

विष्णोर्नुकं द्वीप्याणि प्रवोचं पार्थिवानि विममे रजा ७१ सि० योऽस्मिन् भायुदत्तरं सधस्थं विवक्रमाणां स्त्रोधो

वाचकः यजुः पार्थिवानि रजोसि पार्थिवपरमाण्वन्विममे परिगणितवान्यथैव विष्णु रूतं रमपरितनं सधस्थं ॥ रुगायो विष्णु वेत्वा ॥ १८ ॥
 देवानां सहस्रं सधस्थं नंदुलोक रूपमस्वभावं यथा धोनपतितं यासंभितवान् सतिष्ठति देवा यस्मिन् तत् सधस्थं सधमादं योऽस्मिन् दसी
 तिसहस्रं सधस्थं स्कंधो धने आदिभ्यः आहूतः शान्तोऽतिहरनुवृत्तौ कुंदसी शायं जादेशे अस्मिन् दितिरूपं कीदृशो विष्णुः त्रैधा विव
 क्रमाणः त्रिषु लोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निरधानः विष्णुस्य क्रमते लिटः कान्तेति कान विरूपं तथा उरुगामः उरुगामो योगमन
 यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति वाका दक्षिणतः स्थण्डिलमुपनिहति विस्तेवेत्वेति हे स्थण्डिलका विस्तेव ह विह्वन शकटमभिमानि विष्णु प्री
 त्यर्थं त्वानि हस्मिन् रवनामिति शेषः १८

रामः ७१

अपीति यद्यपि होपरे वायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो
 वङ्गलमिति लक्ष्यपि श्रुतः शा ३

दक्षिणात् ३

का दिवो वेत्युत्तरं प्रति प्रस्थातोत्तरस्थण्डिलं पूर्ववदिति दिवो वा यथा धर्म्ये दक्षिणशकटं मंत्रेणोपस्थविष्णु वेत्वेति स्थण्डिलं निरवातवान् एवं प्रति प्रस्थातोत्त
 रशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः हे विष्णो दि विष्णु लोकात् उत अपि च दृष्टिमा भू लोकात् वापि च महो महतः उरो विस्तीर्णं दंतं रिशान्तरि शल्लोका द्वासमानांते
 नवसुना इत्येव उभा हि रुसा उभा वपि स्वकीयोरुसो दृष्टा स्वरूपं यस्वततो धनं एणं तं उत स व्याहृता भ्रंसात् आप्रयच्छु वरु कृत्वा आहृत्या प्रकृष्टं मणि
 मुक्तादि धनमस्मभ्यं देहि विष्णु वेत्वेति मंत्रं पूर्ववत् १९ का प्रति द्विष्टुरिति मध्यमं छंदिरा लभ्येति तत् तत् प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येण साधारण वीरकर्मणा प्र
 वाचयति

दिवो वा विष्णुः उत वा दृष्टिमा महो वा विष्णुः उरो रंतं रिशान् उभा हि रुसा द्वसुना दृष्टा स्वरूपं यस्वततो दक्षिणा दंतं स व्याहृत्वे
 त्वा १९ प्रतत् प्रतद्विष्णु स्तवते द्वीर्षे एणं गो न भीमः कुचरोगिरिष्ठाः मस्योरुषु त्रिषु विक्रमेण अधिक्षि यन्ति भुवना
 ॥ निद्विष्ट्वा ॥ २० ॥

स्तवते प्रस्तु मते सर्वे रिति शेषः तदिति लिंगव्यत्ययः प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थानेशः प्रत्ययः किं भूतो विष्णुः सृष्टृ ष्यु हे
 मादि शोधयतीति मृगः नोनर्थकः पादपर एणं भीमः विभेत्पस्मादसौ भीमः भीमादयो पादने इति मप्रत्ययः कुचरः को दृष्टिमां चरतीति गिरिचेदवा
 एयां गिरौ देहे वा त र्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः अथ वा इव मयथा वीर्येण स्तुयते तद्वत् स को विष्णुरित्यत आह यस्मिन् विष्णो रुषु
 प्रभृतेषु त्रिषु विक्रमेणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु विष्णो विष्णानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षि यन्ति अभिनिवसन्ति सस्तु यते इत्यर्थः
 लोकेषु पर्वतस्थितः कुचरः कुस्मिन् वारी प्राणिवधजीवने भीमो नयं करो मृगो नतिह २०

गिरिष्ठाः

सं० टी० का. विलो रराटमिति राद्यामिति वाचयतीत्यनुवर्तते हविर्दानाख्ये देशकठे दक्षिणे उत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्दानाख्यं सं
 ७२ उपकुर्मात् सचमंजपो विलुदेवता कत्वा द्विस्तु पचयते विलो अमर्त्ति धरस्य सर्वावयवज्ञां स हलाताख्योऽवयवो स्तित इह विर्दानमंडपस्यापि पूर्ववा
 रवर्त्ति स्तंभयोर्मध्ये काचिदभेदमात्राग्रथ्यते तां मालां तद्वधना धरतिर्यग्वंशं वा संवोध्य पुरुषलत्नाटत्वेनोपचर्यते हे दर्ममयमालाधारवंशत्वं विलोर्विलु
 मर्त्तित्वेनोपचरितस्य हविर्दानमंडपस्य रराटमसिललाटस्थानीयो सिका विलोः विलुनामकस्य हविर्दानमंडपस्य अग्रे स्थः उंष्टं संधि रूपे भव
 थकाः द्वयोः परिषी व्यतिलस्य जनिप्रतिहतयारजा विलोः स्युरसीति वृहत्सचित्तयारजा द्वारशारवासी व्यतीति स्युः सार्थः हेतिलस्य जनिवं

विलो रराटम् ॥ विलो रराटमसि विलोः ॥ अग्रे स्थो विलोः ॥ स्युरसि विलोः कुर्वोसि ॥ विलु वमसि विलु वेत्वा ॥ २१ ॥

विलो हविर्दानस्य स्युरसि सी व्यत्यनयेति स्युः सचित्तं विवृतं तु संताने किंपिच्छोः स्युः ननु नासिके चेति वस्यो गदेशः का. विलो ध्रुवो सी ग्रंथिं करो
 तीति हेरजाग्रंथे त्वं विलो हविर्दानस्य ध्रुवो सि ग्रंथिर्भवसि का. प्राग्वंशं हविर्दानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभत इति प्रागग्रैर्वंशैर्मंडपं निर्मा
 यानेन मंत्रेण स्युः शेदिति स्युः सार्थः हे हविर्दानत्वं वैष्णवमसि विलुदेवता कत्वेन तत्संबंधि भवसितस्माद्विष्णवे विलु प्रीत्यर्थं त्वात्मां स्पशामी
 ति शेषः इत उत्तरमुपरवमंत्राः ॥ २१ ॥

रामः
७२

अस्वीकारमारभ्य परिलेखनपर्वकं कुर्मादित्यर्थः । अवगर्थमस्वीकारमेवाहा का. देवस्य त्वेत्पन्निमादयेति अ२

देवस्य त्वेत्पन्निमादयेति का. दक्षिणस्यान सोऽधः प्रउगं खनति उ परवां श्रीदिकरोत्यवटवदिति यथा ययस्यावटः क्रियते तथा न्युपरवना
 मकांश्चतुरो गतानि शिखरेन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते अग्निदेवता हे अग्ने सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानः सन्नश्चिनोर्वाहृणां पृष्ठो ह
 स्ताभ्यां त्वामाह देस्वीकरोमि त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणां मनुष्याणां संबंधिनी भवसि का. यथा वटं पीरलिखती दमह
 मिति यदहं वतुरो व परिलेखनेन चरक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपि कृतामि कंठ प्रदेशान् छिनत्ति का. ब्रह्मसीति यथा परिलिखितं खनतीति आग्नेयो विदिश
 मारभ्य चतस्रु विदिशु चतुरतु परवान् रवातुं भूमिः परिलिखितो तेन परिलेखनक्रमेण वटान् खनेत् इति स्युः सार्थः हे उ परवाख्य ग

मिति यदहं वतुरो व
 टान् परिलिखामि
 इदमिति विभक्तिय
 त्ययः । अनेन

**देवस्य त्वा ॥ सवितुः प्रसवे अग्निनोर्वाहृणां पृष्ठो हस्ताभ्याम् ॥ आह देनाय्ये सी दमह रक्षसा
 ग्रीवा अपि कृतामि ॥ ब्रह्मसि ब्रह्म वा ब्रह्म तीमिन्द्रा यवा चं वद ॥ २२ ॥**

त्वं ब्रह्मसि महान् भवसि वर्त्तुलस्य गर्तस्य प्रदेशपरिमालेन विस्तृतत्वाद्वाहुपरिमालेन स्वातत्वाच्च महत्वं तथा त्वं ब्रह्म वाः ब्रह्म हु
 न् रवो ध्वनिर्यस्य सः सकारांतोरवशः स्वातुं भूमौ प्रहरे महध्वनिर्भवतीत्यर्थः तस्मात्वं शये दप्रीत्यर्थं ब्रह्म ती वाचं वद प्रौढ ध्वनियुक्तं
 वाक्यं वद २२ रक्षो हरां किं भूतां वाचं रक्षो हरां रक्षां सिंहं तीति रक्षो हरां रक्षो वधविषयां तथा वल गहनं वले गान् हंतीति वल गहनं
 तां वलं कं रसीति किं पराजयं प्राप्य पलायमाने रक्षसैरिं द्रादि वधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपरायाः

सं० टी०
७३

कृत्याविशेषावलगाः बलमोहलोतेति यास्कः यस्यवधार्यक्रियतेतं ह्येव नानाकादयन् गच्छतीति बलगाः ते बलगा बाहुमाने रवातास्ततस्तदुद्धारार्थे उपरव
स्य तावन्मात्रं खननं तान् बाहुमानान् खनेदिति श्रुतेः तदा हति निरिः असुरा वै निर्यतो देवानां प्राणेषु बलगान् खननं तान् बाहुमानान् खनेदिति तस्माद्वा
हुमानाः स्वातयंत इति तथा वै सवी यत्तरक्षकस्य विस्त्रोः संबन्धिनी इदं शीवाचमिंशयेति वदेति संबन्धः का इदमहमित्युक्तिरिति यथोरवातं प्र
तिमंत्रमिति येन क्रमेण चत्वारो गन्तोः स्वातासेन क्रमेण चतुर्थो गन्तेभ्यः स्वातं मन्त्रादिकं चतुर्थमंत्रैरुक्तिरिति सूत्रार्थः ह्ये स्पेशद्वयं संघा
तयोः नितरां स्थायति संघातरूपेण स ह वर्तते इति निष्पन्नः यद्वा निर्गत्य स्वशरीरात् स्थायति विस्तीर्णा भवतीति निष्पन्नः पुनरिदं यद्वा निर्गतो

इदमहं

रक्षो हं बल गहनं वै ह्यु वा मिदमहन्तं बल गमुक्तिरामि यस्मै निष्पन्नो यममाच्यो निचरवानेह मरुन्तं बल गमुक्तिरामि
यस्मै समानो यमसमानो निचरवानेह मेहन्तं बल गमुक्तिरामि यस्मै संबन्धुर्धर्मसंबन्धुर्निचरवानेह मरुन्तं बल गमुक्तिरामि

गति

वर्णो यस्मै भ्यो निष्पन्नः चांशालादिः नियो गते इति केन निसुपसर्गादुता ॥ रामि यस्मै सजातो यमसजातो निचरवानो कृत्वा द्विरामि ॥ २३ ॥
येत्यप्रतिपादिकायां अमाशब्दो गृह्यार्थः स ह्यर्थो वा अमा गृहे स ह वा भवोः मात्यः अत्र यात्याविति भवार्थे त्यप्रधनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनि
र्वाहको मात्यः केन अपि निमित्तेन कुपितः पुत्रो मात्यावामि मरुन्तं मरुन्तं धर्मं वा बलगां निचरवान् निचरवान् चान्तं बल गमहमुक्तिरामि उद्धा पामि उद्धा पामि
परित्यज्यामि इदं शब्दः क्रियाविशेषणो इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्धा पामीत्यर्थः द्वितीयमुक्तिरिति इदमहं समानो धनकुलादिभिः सह शः असमानो न्य
नोधिको वा अन्यत् पूर्ववत् तृतीयमुक्तिरिति इदमहं संबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुल पैतृस्येयादिः संबन्धुः तदिपरीतोः संबन्धुः अन्यत् पूर्ववत्

रामः

७३

चतुर्थमुक्तिरिति इदमहं तः समानजन्मा भ्राता तदिपरीतोः सजातः पूर्ववद्व्यतः का उत्कृष्टांकिरामीति पश्चात्सर्वेभ्य इति असाधारणो मंत्रैः पूर्वोक्तक
मेणोक्तिरलंकृत्वा पश्चात्साधारणेन मंत्रेण चतुर्थो गन्तेभ्य उक्तिरिति सूत्रार्थः येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरतिः संपादिता बलगरूपाता मुक्ति
रामि इदं त्यद्वरेक्षिपामि २३ का स्वराज्यमिमर्शयति यथा तं प्रतिमंत्रमिति खननक्रमेण चतुर्थं गन्तेषु न हस्तस्पर्शचतुर्थमंत्रैः कार्ये यजमा
दिति सूत्रार्थः स्वराजसि चत्वारि यजंष्यो परवाणि तत्र प्रथमं स्वराजसि हे प्रथमं गन्तव्यं स्वराजसि त्वेव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमा

यजमा

स्वराजसि स्वराजसि सपत्न्यहा सत्रराजस्य मिमाति राजनराजसिरक्षोहा सर्वराजस्य मित्र हा ॥ २४ ॥

नो भवसि अतः सपत्न्यहा शत्रुघाती भवेति शेषः अथ द्वितीयं सत्रराट् द्वादशाहादिपुराजते इति सत्रराट् अभिमाति हा शत्रुघा
ती अथ तृतीयं जनराजसि जननेषु यजमा च पुराजते इति जनराजने दूरक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती अथ चतुर्थं सर्वराट् स
र्वपुराजत इति सर्वराट् अभिचरहा शत्रुघाती २४ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सं० टी०
७४

का प्रोक्षयेतां रक्षो हणति मे हे मंत्रा वृत्तिरिति चतुरो गती न मंत्रेण प्रोक्षेत् तस्य मंत्रस्य गते भेदे सत्या वृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः रक्षो हणो वः सप्तयन्त्रं वि
वैल्लवानि वैल्लवान् विष्णु देवता कान् गती न बोधुषान् नो येषां प्रोक्षामि का ह शान् रक्षो हणो रक्ष संहन् न वल गहनः अभिचार साधनं हन्का
अवनयनेः वस्तरणे चा वट व द्रक्षो हणो रक्षे हण इति गतेषु प्रोक्षणे प्रोक्षक से च न मवनयनं दे भेरा ह्यो दनं संस्तरणे ते यो द्वे योरपि क्रिययो
र्गति भेदात्त मंत्रा वृत्ति द्रष्टव्येति सूत्रार्थः तत्रावनयन मंत्रः रक्षो हणः अवनयामि संचयामि अन्यत् सर्ववत् अथावस्तरण मंत्रः अवनयामि
दभेरा ह्यो दयामि अन्यत् सर्ववत् का तन्नुपरि कुशा न्कृत्वा धिषवणे फल के द्वंगुलांतरे प्रक्षालिते प्राची अरत्नि मंत्रे संत ले को प र धाति

रक्षो हणो वः रक्षो हणो वो बल गहनः प्रोक्षामि वैल्लवान् रक्षो हणो वो बल गहनो वनयामि वैल्लवान् रक्षो हणो वो बल ग
हनो वस्तरणामि वैल्लवान् रक्षो हणो वा बल गहनाः उपदधामि वैल्लवान् रक्षो हणो वा बल गहनो प र्दधामि वैल्लवान् वैल्ल

पर्यहति रक्षो हणो रक्षो हणो विति ययोः पलक योरुपरि सोमो भिष्यते ते ते दे अधिषवण फल के द्वंगुलं अवहे वमसि वैल्लवा स्थ २५
ते अरत्नि मान प्रमाणे संत ले इष द्वं धनो पे ते चतु र्णां गती नामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा किं द्रविधानं कुर्यादिति तयोः तत्रो प धान मंत्रः रक्षो
हणो यावधिषवण फल के विशेषेण रक्षो हणो रक्ष साना शकौ बल गहनो कृत्वा विनाशकौ वैल्लवा वैल्लवा विष्णु देवता कैलिंगा त्पयः तौ युवां अहं उपदधा
मि द्वयोर्गती योरुपरि एकैक फल के स्थापयामि अथ पर्यहण मंत्रः रक्षो हणो पर्यहं मि मृदा परितो ह्यो दयामि अन्यत् सर्ववत् का तयोश्चर्म धिषवणे परिहृ
त्वं सर्वमपि लोहित वर्णितयोः फल के योरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः हे चर्म त्वं वैल्लव मसि यत्तर रक्षक विष्णु संबंधि भवसि का तस्मिन् याणाः पंच वैल्लवा स्थो
ति निरधातीत्यनु वर्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतु न्यंच पाषाणां स्थापयेदिति सूत्रार्थः हे गवालो यं वैल्लवाः स्थ यत्तर रक्षक विष्णु संबंधि नो भवथ २५

न संवेतो हि निरधाति वैल्लव मसीति यस्मिन्
तौ सोमो मिषिष्यते तच्चूर्णो घिषवणात् ३५ भा
७४

प३

रत उत्तर मोहं वरी मंत्राः का उं हं वरी मि नोति यजमान मात्री य पव केतेः भ्यादिकरोत्या वस्तरण इति उं वर वृ शा दुत्यन्नां कां चिच्छाखां यज
मान देह मितां सहो मंत्र पम ध्ये निरवनेत् सा च शाखा निरवनना सर्व य पव द्रमौ शयित्वा वर्तते यथा वट रवनन वट मिस्वीकार मारभ्य दभेप
स्तरां धी तान् य रा धी स्त मंत्रै रव कुर्यादिति सूत्रार्थः यथा वट प्रदेशे का देवस्य त्वेति अभिमादायेति व्याख्यातं यजुः यथा वटं परिलिखतीह म
मिति एतदपि व्याख्यातं का यवो सीत्य सुयव नोप्येति यव देवस्य हे धान्य विशेष त्वं यवो सीयेति दृष्ट कुरोतीति यवः तस्मात् दृष्ट दृष्ट न श चरु
द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यव य दृष्ट क कुरु त आ अरातीः अराना निच यव य दृष्ट क कुरु अनेन सोमाग्यं दानं च प्रार्थयति भावः

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे जिघ्रन्तो ब्राह्मण्यो हस्ता आमा आदे दे ना र्थ सी दम हं रक्ष सा ह्री वा अपि कृत्तामि य
वो सि यव या स्मद् द्वेषो यव या रा ती र्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा दृष्टि द्यौ त्वा शुभं ता न्नो काः पितृ षद नाः पितृ षद न मसि २६

का प्रोक्षेत् प्रम ध्मू लानि देवस्य त्वेति प्रतिमंत्रं प्रोक्षामि तिसर्वत्र साकांशत्वादिति तत्र प्रथमो मंत्रं दिवे त्वा हे उं हं वर्य प्रा भाग दिवे यु लोक प्रीत्य
र्थं त्वां प्रोक्षामि तिशेषः द्वितीयः अंतरिक्षाय त्वा हे म ध्म भाग अंतरिक्षा यं त रिक्ष लोक प्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि अथ तृतीयः दृष्टि द्यौ त्वा हे मू ल भाग दृष्टि
ये प्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि का अवट शेषमासिंचति शुं हं ता मिति शुं हं तां हे यजुषी पित्र्ये पितरः सीदंति ये षुते के षुते पितृ षद नाः लोकाः शुं हं तां अने
नोदक से चनेन शुद्धा भवंतु रवननेनोत्पन्नस्य क्रो यं स्पृशां त्यर्थमिदमुदक से चनं तदा हति ति रिः क्रूर मि व वा एतत्करोतीति यत् रवनति यत्पयो व
नयति शां त्येतदितिका वीहि पी प्राच्युदं चिच प्रास्पति पिषद न मसीति तस्मिन् न वट प्रागग्रानुद गगंश्च दभेना स्तरणातीति सूत्रार्थः पितरः सीदंति उ
पविशंति यस्मिन् तत् पितृ षद नं हे वीहि त्वां पिषद न मसी २६

दृष्टि ३

सं० टी०

94

का उदिवमित्युच्यतेति उच्यते मूर्धाग्रत्वेन स्थापनं उदिवं पंच यन्मूर्ध्वोद्वं वरीदेवत्यानि उद्वं वरिचं द्विचं त्रिचं च लोका उत्तमानास्तंभयउर्ध्वः सन् यथा
नयतति तथा कुर्वित्यर्थः अंतरिक्षं दण्डपरयश्च शिवाहं रुस्व दृढाभवयद्वाह शिव्यामिति सप्तमी द्वितीया र्थे दृष्टिर्वीहृदय कुरुका द्युतान इति
मिनोतीति शाखादभेप्रक्षिपतीति सूत्रार्थः रुद्वं वरी द्युतानोदीप्यमानो मरुतो वायुर्ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वात्वां मिनो तु गर्तं
क्षिपतु उमिन् प्रक्षेपे स्वादिः तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपामीति शेषः का पर्यहृणाद्योपसेचनान्कृतेति पर्यहृणामार

उदिवम् । उदिव थंस्तभानानरिशम्पुणदृष्टस्वदृष्टिद्वान्युतानस्त्वामारुतोमिनोतुमित्रावरुणोऽबुवेणधर्मणब्रह्म
वनिस्त्वाक्षत्रवनिरायस्योषवनिपयस्वहमि । ब्रह्मदृष्टस्वक्षत्रन्दृष्टस्वयुद्धदृष्टस्वप्रजान्दृष्टस्व ॥ २७ ॥

यथायुक्तेषु

भ्योपसेचनपर्यंतं तैद्यात्रापिकु र्यादित्यर्थः तत्रयः पस्थानेका ब्रह्मवानित्वेति पांशुभिः पर्युहतीति हे अहं वरीत्वात्वां पर्युहामि परितो मृत्तिकाः
क्षियामिविंशतां ब्रह्मवनि ब्रह्मब्राह्मणजातिं वनति संज्ञेति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रजातिं वनतीति रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनती रायस्यो
षवनिः सर्वत्र सुप्रांलुगि विभक्तैर्लुक का ब्रह्महं हेति मैत्रावरुणदेवेन समं तत्रिः प्रमृषतीति परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः हे अहं व
री ब्रह्मब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिं आयुजीवनं प्रजापुत्रादिरूपां च दृढीकुरु ॥ ॥

रामः

94

का२

का. ध्रुवासीति वाच्यतौ दुर्वरा मालंभ्यति आलंभनं स्पर्शनं । हे अर्द्धवरी त्वं ध्रुवासी स्थिरा भवसि त्वमिवाये यत्नमानो । यिनोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुनरिदं कृपापशुभिर्गच्छादि । अथ स ह स्थिरोऽस्तु सुखेण विशारदेऽनुहोति घृतेन द्यावा दृष्टिनी शक्तिर् अर्द्धवर्या विशारदे यस्मिन् प्रदेशे दिवा शारेवात्यन्तिस्तन्ननुहयादिति सूत्रार्थः । दूयमानेनानेन घृतेन द्यावा दृष्टिनी द्यावा दृष्टिर्व्योम्येषां पुरिते भवतां का. इन्द्रस्य कृदिरिति मध्यमं कृदि

धुवासि धुबोयंय्यजमानोस्मिन्नायतने प्रजयापशुभिर्ब्रूयात् ॥ घृतेन द्वावा द
धिवीपस्ये धामिन्दस्य हिरसिधिश्व जनस्य लाया ॥ २८ ॥

राशेऽप्येति अदुं वरी निरवनना दूर्ध्वं सरोनामकं मंजुपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः छदिशब्देन तृण
निर्मितः कट उच्यते हेतुणामय कटत्वं इन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसंबंधिकतो भवसिन्नतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः सरोमध्यवर्तिनः स
र्वजनस्य यजमानत्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणेन छाया भवेत्यर्थः सदस इंद्रे वना कत्वेन तदीय छदिष इन्द्रसंबंधित्वं २४ ॥

येतुः उसिगसिहेयोत्तुधिसुत्तुशिककमनीयः कविर्विहंश्चासि पनेष्टुः अंधारिः अंधस्याहसः पाप स्यारिंघारिः विभतीतिवंभारिः त्वंतइपोसिहेनेष्टु
धिसुत्तुदिविसोमरक्षकौदावेद्यारिवंभारितथीसोमरक्षकमंचेस्वानभाजोघारेवंभारेइत्यास्तातं अक्कावाकस्यः अवस्यः हेअक्कावाकधिसुत्तुअवस्य
हवस्वांश्चासिअवेन्नमिहतीत्यवस्यः सुपञ्चात्मनः क्वचकाहं दसीतिक्वतंतादुप्रत्ययः दीर्घश्चाहसः अणादिकप्रत्ययोवाहवोस्यासीतिहवस्वा
चहविषान्दुवदतिहविनीमअक्कावाकोहिपुरोडाशभागलभते एवंहेचादिधिसुत्तुसदसिनिर्मायवेदेईक्षिणभागेमाज्जोलीयनिर्मोतितदाहका
आग्नीध्रादक्षिणंसंप्रतिवेद्यंतेदक्षिणामुखोमाज्जोलीयमितिशुंध्युः शुंध्यतीतिशुंध्युः मादृष्टीतिमाज्जोलीयः तत्रहिपात्राणिप्रक्षाल्यंतेटका
सहोद्वारंपूर्वेणतिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयंवहिष्यवमानदेशचात्वालशामिचोद्वरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्रतिहितासंम्राटसीतिप्रतिमंत्रमि

उशिगसिकविरद्यारिरसिवद्यारिरवस्यरसिहवस्वाकुन्ध्यरसिमाज्जोलीयसंम्राटसिकृशानुपरिषद्योसिपवमानोन

तिसहोद्वारस्यपूर्वभागेवस्थायाहवनीयादीसंम्राटसी
त्याद्यष्टमेत्रैः क्रमेणनिर्दिशेदितिस्वर्थः तत्राहोहवनीयंसांम्राटसिहेउत्तरवेदिगताहनीयत्वंसंम्राटकृशानुश्चासिवहविधाहत्याधारकत्वेनसम्प
कुराजतेइतिसंम्राटपयोत्रतादिभिः कशंक्षीणंयजमानमनुगच्छतीतिकृशानुवैहिष्यवमानदेशपरिषद्यः हेवहिष्यवमानदेशत्वंपरिष
द्यः पवमानश्चासिसोतुंसमेताअखितः परिषत्तद्योग्यः परिषद्यः अतएवशुद्धत्वात्पवमानश्चात्वालत्वंहेचात्वालत्वेनभोसिखननेकिंरूपत्वा
दाकाशः नभातीतिवातेथाप्रतक्काप्रदक्षिणंतकंतिगच्छतिअखितोपत्रसप्रतक्कातकतिगित्यर्थः अन्येपेहशंतशतित्वनिष् ३ शामिचंष्टोसिपशु
विशसनप्रदेशः शामिचशदेनोच्यतेहेशामिचत्वंष्टोसिपशुविशसनस्यविहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपिविशसनेशुष्टोसिपदामष्टः अतत्वात्त
ष्टः पक्षरविर्महंभवतितथाहमस्यहृदयजिह्वाक्षिरूपस्यहविषः सदनः पाकहेतुश्चासि ४ अद्वरीअतधामाह्रद्वरित्वंअतधामाअतंसामगानंधामो

पविशन्नस्थानंयस्याः सध्वंवेदंवेदंयद्युद्धायेयुक्तेः स्वयंतिः
उन्नतत्वेनस्वर्गप्रकाशकः यद्वास्तुयैत्येतिः ॥३२॥

गमः ३३

भिः प्राजहितदुच्यते हेप्राजहितत्वंअहिरसि नहीयतइत्यहिः शाताद्वार्येऽतनेगाहपत्ये ४

३३

ब्रह्मासनं समुद्रः हेब्रह्मासनत्वंसमुद्रोसिविश्ववचाश्चासि सर्वदेवाः संप्यगुत्कर्षेणइवंत्येति समुद्रः समुद्रइवगाधोऽज्ञानेनब्रह्मायत्रतिष्ठतीतिवा
विश्वंसर्वयज्ञंयचतिगच्छतिक्वताकृतप्रत्यवैणायेतिविश्ववचाः ईशालाद्वार्येऽतः हेप्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिनअग्नेत्वंअजोसिअजतिआहव
नीयरूपेणयज्ञप्रदेशेगच्छतीत्यजः यद्वापरब्रह्मत्वमुपचर्यतेनज्ञायतेत्यजः एकः पातीत्येकपात्यद्वाएकः पादः सर्वाणिभूतानीयस्येकपात्
पादोस्यविश्वामृतानीतिअतः प्राजहितं पत्नीशालापश्चिमभागवर्तीपुरातनो गार्हपत्योऽत्यन्तेपिअयमग्निः स्वरूपेणनहीयतेबुधोमृतंतत्रमवोबुधो
आधानकालेप्रथममाहितत्वात्तलभाविष्यत्वंसहिप्रथमंमथ्यतेनामभिरेवात्रधिसुत्तुनोसुतिः उक्तंचसुतिः स्वनाम्नाकर्मणावाथरूपैरिति टका

समुद्रोसिविश्ववचाः अजोस्येकपादहिरसिवुद्धोबागस्येन्द्रमसिसहोस्यतस्यद्वारोमामासन्ताप्यमधुनामधुपतेप्यमाति
रस्वस्तिमेस्मिन्न्यथिदेवयानेभृया निमित्रस्यमा ॥ ३३ ॥

मेकुर्वतीतिवाकशब्देनाभेदोपचारेणसदुच्यतेरेइइदेवताकंचासिसीहंस्यास्मिन्नितिसहः का अतस्यद्वारावेतिद्वार्येतिद्वार्येसहोद्वा
रशाखेअभिप्रशतीतिसुत्रार्थः हेअतस्ययज्ञस्यद्वारोद्वारदेशस्थापिनोशाखेयुवांमामासन्ताप्यमासन्तापयतंप्रवेशनिःक्रमणेस्वत
नादिनापतेर्लुप्तमध्यमेकवचनेऽल्लो लोऽरूपंका अभिमंत्रणमुत्तरेध्वनामध्वपतशतिसुत्र्येउत्तरैस्त्रिभिर्मंत्रैस्त्रयाणामभिमंत्रणंदर्शनमित्य
र्थः तत्राध्वनैमितिसूर्यमभिमंत्रयतेइतिसुत्रार्थः अध्वनांसूर्यदेवत्यंयजुः हेअध्वपतेमार्गपालकरवेअध्वनांमार्गाणामध्येवर्तमानंमामांत्वंप्रा
मातिरप्रवर्धयर्हृदयार्थः किंच अस्मिन्देवयानेवदेवयाना प्रापकेपथिमार्गेमेममस्वस्तिकत्याणंभृयात्

त

तिरिति

तिरितिकेलेपे

यति

३३

सं. टी.
७८

का. मित्रस्येष्टैर्विजयति अभिमंत्रयते इति शेषः हे अस्त्वितः मित्रस्यादित्यस्य च क्षुष्यानेत्रेण मामां ईक्षध्वं पश्यतः सख्युर्नेत्रेण वा सखायथा सखा
पंहितक्षुष्या पश्यति तथामां पश्यध्वमित्यर्थः का. अस्त्रयः सगरा इति धिष्ण्य निमि अभिमंत्रयते इति शेषः हे अस्त्रयः सगराः गस्तु तो गरेण सुत्या सहिताः
सगराः ययं सगरेण नाम्ना सुति सहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात् सगराः स्थसमानस्तु तयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः
हे अस्त्रयः सरो देवानी केन शत्रुविना शकत्वादुग्रेण भवद्वा येनेमेन्येन मामां पातर शतयद्वा रुद्रदेवयेन मुखेन मामां पात अनीकं मुखं सैन्यं च हे अस्त्र
यो मामां पिष्टत धनादिभिः पूरयत मामां गोपायत रक्षत अभ्यासेभ्यः समर्थं मन्यत इति यास्कोक्तेः निरंतरं रक्षतेत्यर्थः वो युष्मभ्यं न मोस्तु मामां माहिंसि
हमावधिष्ठ निर्विघ्नं यज्ञं कारयेत्यर्थः ३४ का. ध्रुवायाः पुरस्तादृषदाभ्याम्यंदधिमिश्रं पंच गृह्यतः योतिरसीति समिदं तेनेति हे आन्यत्वं योतिरसि किं भू

तेषां

मित्रस्य मा मित्रस्य च क्षुषे श हु मग्रयः सगराः सरो गेस्तु सगरेण नाम्ना सरो देवानी केन पात माग्न यः पिष्टत माग्न यो
गोपायत मान मो वोस्तु मामा हिंसि ३४ योतिरसि विष्णु रूपं विष्णु पादेवानां समित्वं सोम तनू कृद्गो देवो
ओ न्य कृते अः उरु वंता सिव रूथं स्वाहा जुषा लोः अपुरा ज्ये स्पष्टे तु स्वाहा ३५ शतं २००

तं विश्वरूपं सर्वरूपं बहुधा इति पयुक्तत्वादिश्वरूपत्वं आन्यत्वाद्वा शिष्यमानत्वाद्योतिष्वं विष्णु पादेवानां समित्वं समिधं नं सम्य गृहीय कंदे वा ह्यं भुक्ता री
प्यते का प्रदीपमिधं त्वं सोमेति प्रचरणानुहोतीति जुहुरिव होमसाधनभूता काचिमुकप्रचरणीत्युच्यते त्वं सोम अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री
भगु सुत क्रतुदृष्टा तं शरीरं कृतं तिष्ठं तं तितनू कृतो राक्षसाः छिपंतीति देवांसि दौ भीषा नि अन्धे स्मृतिरोधिभिः कृतानि घेरितान्यन्यकृतानि हे सो
म त्वं तेभ्यो यंतानि यंतानि यथा तादृशा अर्पन् न वाधंते तं रक्षित प्रदे शे स्थाप्य पात्रयसीत्यर्थः तस्मात् त्वमेवास्माकं वरूपं वलमासि तस्मै तुभ्यं सुहृ
मस्तु सोमं नेतु तमुदिश्या सावाज्या हुतिर्हतेति भावः का. जुषा लो अयुरिति द्वितीया मिति जुहोतीत्यवर्तते जुषाः अयुदेवत्येकपदा विराट् यजुरं तं विराजो दिश
रत्नु कंदे शाशरत्वादि राट् अयुश्चा न सोमः आत्रो तिपीतः स न शरीरमित्ययुः आत्रोते रूख्येति तु प्रत्ययो धातो रूख्यश्च जुषा लोः प्रीयमाणो धुः सोम
यस्मा न वहुध

आत्मस्यैव तु आन्यं पिबतु स्वाहा तस्मै सुहृ तमस्तु

रामः
७८

अग्नेन येति वाचयतीति अग्नेन यं अग्ने योत्रिवगस्त्यहो हे अग्ने देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गा त्ज्ञानानि वा विद्वान्ज्ञा
नानस्त्वं अस्मान् अनुष्ठात न राये धनौ यज्ञ फलाय सु पथा शोभन मार्गेण नय प्रापय किं च अस्मत् अस्मत्तो नुष्ठातभ्यः एनः पापं युयोधिष्ठय कुरु यु
मिश्रणामिश्रणयोः योनेः शपः प्रतुः वा कृंदसीति हेः पितृपक्षे अरितश्चेति हेर्हिः पितृा दुर्णः किं ह तमे न जुहुराणः हुच्छा कौटिल्यो अस्मात् हुच्छ
तेः सनो लु कं छलो पश्चेत्यो णादिक सूत्रेण न च प्रत्यये रूपं हर्छितं कुटिली कर्तुमिच्छतीति जुहुराणः अभिलषितं किं याप प्रतिबंध कमित्यर्थः किं

अग्नेन य सुपथारायेः अस्मान् विष्णु नि देव वयुना नि विद्वान् युयो ध्रुस्म जुहुरा लो मे नो भूयिष्ठा न्ते न मः उ किं वि
धेम ३६ अयन्नः अयन्नोः अग्निर्वरि वरु लोत्व यस्म धः पुरः एतु प्रमिद न अयं द्वा ज्ञा ज्ञ यतु द्वा ज्ञ सा ता वयं शत्र
॥ अयतु न ह पाणः स्वाहा ३७

च तेत वभूयेषां वहुत तमां न म उक्तिं ह विषां वचनं याज्या पुरो नु वा क्वाल क्षणां विधेम कर वाम न म इत्यन्नना
मय हानमस्कारविषयामुक्तिं संपादयाम ३६ का. उत्तरेण सहो हत्वा ग्रीधेर्नि नि दधाति ग्राव दोण कत्वश सोम पात्राणि च धनं इति जुहोत्यस्मिन्नि
तिशालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सह उत्तरभागे नीत्वा ग्रीधमंडपे निधाय तनूया धिष्ण्या गते प्रो नु ह्यादिति सूत्रार्थः अयन्नः अग्ने योत्रिष्टु प यजुरं
ता अयमग्निर्नोस्माकं वरिवः धनं कृणोतु अयमेवाग्निर्धः संश्रमन् प्रमिद न हार यन्न पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्निर्वानसा तो वाजानाम
नानां संभजनने निमित्तं वाजानं शनु संवधी न्यन्तानि अस्मभ्यं रातुं जयतु ततो यमेवाग्निर्न ह पाणोत्यर्थं हृष्यन् शत्रं जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहृ तमस्तु

३७

सं० टी० का० उरुविष्णो विविजुहोतीति पूर्वमंत्रेण ग्रीधीये होमनेन वाहवनीये शतिसूत्रार्थः उरुविष्णो वैष्णव्यनुष्टुप् यजुः तां हविष्णो र्मपिनाहवनीया रुक्रमस्वशत्रुषु
 ७५ ५२ वलंपराक्रमं कुरु किं वक्ष या यत्र हर हनिवासा यनोस्मान् उरुवहु मया तथा कुरु हरे दृतयोने अने दृतं पिब ह्यमान मिदमाज्यं भक्षय अग्निथे स्यो
 नेरसुजततस्यै दृतमुत्त्वमासीदित्ये दृतयो नित्यं यत्पति यत्मानं प्रप्रति रवर्द्धय अतिशयेन वर्द्धय प्रसमुपोदः पादपरलोडति प्रशस्यधि
 त्वं स्वाहातस्यै तुभ्यं हुतमस्तु ३८ का० दक्षिणे नसि कृष्णजिनमासीर्यत स्मिन् सोमं निदधाति देवसवितरिति अनसि शकटे देवसावित्रं यजुः हे सवि
 तं सर्वस्य प्रेरक देव एष सोमस्तेतवर्षितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मात्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वां असुरा माविहं सिषुका एतत्त्वमिति विस

उरुविष्णो उरुविष्णो विक्रमस्वो रुक्षया यनस्कृधि दृतं हुतयोने पिब प्रप्प्रमुलपति निरस्वाहा ३८ देवसवित देवसवितरेष
 ते सोमस्तर्ह रक्षस्व मात्वा दभन् एतत्त्वं देव सोम देवो देवार्थः ३९ पागाः इदमरुमनुष्णा त्सु रगयस्यो वैरा स्वाहा निर्वरुणस्य पा
 शां नमुच्ये ३९

ज्योपतिष्ठते इति कृष्णादिने स्थापितं वडं सोमं विस्मृत्वा स्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः एतत्सोमं यजुः हे सोम देवत्वं देवः सन्भवदीया
 न देवानेत दिवानी मुपागाः प्राप्नोसि अहं मनुष्यो यत्मानो मदीयान् मनुष्यानि दमिहानी रायस्यो वैरा सरूपश्चादिधेनसा इदं उपागतोऽस्मीत्य
 नुषंगः का० स्वाहानिरिति निष्क्रम्येति हविर्द्वानि मंत्रपानिर्गत्येति सूत्रार्थः हानं हानं हानं अहं स्वर्ग्याह स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं निःक्रीयात्मीयोरु
 मस्मीत्यर्थः यद्वा स्वाहा सोमरूपमनं देवभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणस्य पाशानि मुच्ये निमुक्तोऽस्मि ३९ श्रीः ॥ श्रीः

रामः
 ३९

का० अनेत्रतपाः स्वाहवनीये समिधमाधायेति अनेत्राग्नेयं यजुः यत्मानो ग्निशरीरेण त्मशरीरस्य कृतव्यत्ययो धस्तनं कर्मकलापं कृत्वा
 यथास्वरी शेरं कुर्वाण आह हे अनेत्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणदिहानीमपि त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य
 पालको भवेति शेषः हे अनेत्रतर्प्यनकात्वेतवसंबंधिनीया तन्मयी अहं त्वावस्थितासा एषातवतन स्वयिभवत्विति शेषः
 यो या उपाचममतन स्वयि अहं त्वासा इयं मयि भवतु किंच हे व्रतपते व्रतपालको मेनो आवयो व्रतानि कर्माणि यथा

अग्ने व्रतपाः अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा यातवतनृस्म स्वभू देवासा स्वयि सोममतनृ
 स्वस्वभूदियः सामयि यथायथ नो व्रतपते व्रतान्यनु मेदी शान्दी शपतिरसुं स्ता
 नुतपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

यथं यथं स्वस्वसंबंधमनति क्रम्य संखितिशेषः अनुष्ठानरूपं व्रतं तं वास्त्वित्यर्थः किंच दी शपतिर्दी शपाः पालकोऽग्निर्मदी शं मदीयदी शार्थं नियमं अत्र
 मंस्तु अनुमतवानंगीकृतवानित्यर्थः तपसस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्त्वपो मदीय मुपसहं अत्र मंस्तु अनुमतवान् ४० ॥ श्रीः रामः पु

सं० टी०
८०

इहानीयसंपादनमंत्राः का० गृहेषु यपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतां सुवेणोऽसु विष्णुवितति चतुर्गृहीतमाज्यं आहवनीयेतु होति य पंकेतुं गमिष्यन्
सायपाहुतिरिति सूत्रार्थः उरुविष्णो व्याख्याता ४१ अन्यशेषमादाय सतशगच्छति यममिह शस्यमिति प्रादति छन्नमिमं च यतेवेति य
पाहुतिशेषं यतो य पतशरणं वनं गत्वा यममिह शस्यमिति प्रादति छन्नमिमं च यतेवेति यः अत्यन्यन्नवनस्यति देवतं दक्षद्विधा यपा अयपा
अपलाशवदिरविल्लाह यो यपाः निवजं वीरादयस्त्वयपा हेपुरो वर्ति य पतशत्वनोऽन्यन्कांश्चिदुपापनपि समप्रदेशजन्मादिलक्ष
एगरहितान् अत्यगां अति क्रांतवानस्मि अयं अयपा ननोपागां किंच परेभ्यो वक्षो भ्यो दूरवर्तिभ्योऽवीकृ निकटं त्वात्वां अविदं लब्धवानस्मि

उरुविष्णो उरुविष्णो विष्णुमस्वो रुक्षया यनस्कृधि घृतघृतयोने पिब प्रप्र यजपति निरस्वाहा ॥ ४१ ॥ अन्यन्यान् अन्यन्या
३० अगान् अन्यन्या ३० उपागामर्वा स्कापरे शोविदस्य रोवरे व्यः तं त्वां नुषामहे देव वनस्य ते देव मुज्या ये देवास्त्वा देव मु
अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विहृताभे पुष्पादित्य
जुलु शिरुपं किंच देवनस्य ते वनस्य पालकहे देव हीप्समान वक्षदेव यज्या ये देव यागार्थं तादृशं त्वां वं यं नुषामहे सेवामहे देवा अपि
देव यज्या ये त्वां नुषं तां सेवतां का० सुवेणोपस्य शतिविष्णवेति हे य पत्वा त्वां विष्णवे यसा य उपस्य शमीति शेषः य सो वै विष्णुरिति अ
ते का० उषधशतकुशतरुणतिरस्कृत्येति हे य पतशस्य कुशमंतर्द्धनं कुर्यादिति सूत्रार्थः उषधे त्वं चायस्व स्वधितिभयान्मोरक्ष का० स्व
धित इति पशुना प्ररुतीति हे स्वधिते परशो एनं यूपमाहिंसीः मा० वधीः ४२ ॥ ॥ श्रीः रामः पुनातु माम् ॥ श्रीः रामः ८०

का० द्यांमालेखीरिति पतंतममिमं च यत इति हे य पतश द्यां द्युलोकं मालेखीः माहिंसीः लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसा र्थः अंतरिक्षं माहिंसीः
दृष्टिव्यासह संभव संगतो भव य पस्य वज्ररूपत्वात् लोकानां शांतिराशास्यते इति भावः का० अयं हि त्वेति शोधनममिमं च यत शेषो वा विशेष
षोपदेशादिति हि यस्मात् हे छिन्नवृक्षेति जानोऽतितीक्ष्णो यं स्वधितिः कुठारो महते सौभाग्यं य सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय य यज्ञसुभगो यज्ञः
स एव सौभागः स्वार्थेऽण मज्ञायत्वां प्रणिनाय प्रणति ४३ ॥ य पत्वं प्रापयति छंदसि लुङ् लट् लिट् इति वर्तमाने लिट्ति मनिशाने अ

द्याम्मा ॥ लेखीरन्तरिक्षमाहिंसीः दृष्टिव्यासमव ॥ अयं हि त्वास्वधितिस्तेति जानः प्रणि
नाय महते सौभाग्यं अतस्त्वे देव वनस्य ते शतव शोविरो हस्त्रवः आदिवयर्द रुहेम ॥ ४३ ॥ सु२
इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीः रामः पुनातु माम् ॥

स्माधत्ता छानचितेति जानेति रूपं अतस्त्वया छेदां न भेतमिति भावः का० अतस्त्वमित्याहुश्च नेजु होति य पेवेति हे देव वनस्य
ते अतोऽस्मात् स्थाने त्वं शतव शो वहुं कुरः सन्विरो हविशेषेण जायस्व व यं सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिः बहुशाखीयेता विरुहेम प्रजा
येमहि ४३ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे अतिथ्यात् स्थानुलोमांतं पंचमोऽध्याय इति ५ श्रीः रामः पुनातु माम् ॥

सं० टी०
८१

सौमिकवेदिप्रधानेपंचमोऽध्यायेऽतिथ्यमारभ्यपरिनिर्माणपर्यंतमंत्राउक्तावेऽग्नीषोमीयपशुप्रधानेपष्ठेऽध्यायेऽपसंस्कारमारभ्यसोमाभिषेकयोगपर्यंतमंत्राउक्तावेऽदेवस्यत्वेत्यभिप्राययेति १ यथावदं परि लिखतीदमस्मिति २ यवोसीत्यस्ययवानोप्य ३ प्रोक्षत्यग्रमध्यमृत्स्नानिर्दिवेतिप्रतिमंत्रं प्रोक्षामिसर्वत्रसाकांक्षत्वात् ४ अवटयजुंषि ओदुं वरी विषयेव्याख्यातानिकाः प्रथमशकलं चाग्रेलीरसतिरपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः अग्रेलीहेयपशकलं अग्रेलीरसि अग्रे प्रथमरूपस्य द्विद्यमानस्य नीयतेः पनीयत इत्यग्रेलीः यस्य प्रथमावयवभूतोऽसीत्यर्थः यद्वा अग्रे प्रथमरूपस्य यस्य मवटं प्रतीत्यग्रेलीः पुरः सरः भरतस्त्वं उन्नेहृणां उन्नयनकहृणां अर्धैर्युगास्त्वावेशः सुखेनोपवेशमितुं शक्यः तेह्येनंरपवटे सुखेनावेशयंतं न्युत्वात् सत्वं एतस्य क

हरिः ३०३ मः देवस्यत्वासवितुः प्रसुवेऽग्निर्बोहू ब्राह्मणो हस्ता ब्राम आदेदेनायसीरमुहृरक्षमाहूवाः अपि कृतामि यवोसि यवयाम्म द्वेयोसुवयारातीर्दिवेत्वा न्तरिक्षाय च्वाष्टि द्यौत्वा शुभन्ता ह्योकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि १ अग्रेलीरसि स्वावेशः उन्नेहृणां मेतस्य विना रधि च्वास्यास्पतिदेवस्त्वासविताम ह्वान कुरु सुपिप्लवा ब्रह्मोषधीत्राः द्यामग्ने एणास्पृक्ष आनरि क्षम ह्येनाप्राः दृष्टि वी

मौलि विनात कर्माणि प्रष्टी एतत्कर्म विद्विजानीह किंत कर्म यत्तु यः त्वामधिस्थास्यति यदुपरि अवस्थानं करिष्यति तत्त्वं यावद्व्यपि त्वर्थः का देवस्त्वेत्यनन्तीति यपमिति शेषः यपदेवत्वं हेयपसवितो देवः मध्यामधुना मधुरेणा न्येनत्वात्वां अनक्तु मध्या अनित्यमागमशासनमिति नुमंभावः का च स्वालमुभयतोक्तं प्रतिमुंचति सुपिप्लव्य इति आधुपरिचायेन लिख्यं च स्वालं यपायेस्थापयेदिति हेचत्वात्त्वात्वां यपस्याये प्रतिमुंचामीति शेषः किमर्थं अर्धधीभ्यो व्रीह्याघोषाधनिप्यत्यर्थं किं भूताभ्यर्धधीभ्यः सुपिप्लवाभ्यः शोधनं पिप्लवं यासां ताभ्यः शोभनफलमुक्ताभ्य इत्यर्थः का द्यामग्ने एण्यु ह्यतीति उन्नतं कुर्यादित्यर्थः यपदेवत्वं यपस्य महिमोचते हेयपत्वं अग्रेणाग्रभागेन द्यादिवं अस्य शः स्पृष्टवान् असि स्पृतेर्लुजिशलरगुपधादिति कं इति कप्रत्ययः मध्येन मध्यभागेनांतरिक्षं आचक्राः

आश्रितवानसि प्राप्सु रेणु परेणो धोभागेन अग्रमग्रं प्रवेशनद्वि
वीभसि अर्धं ह्रीः हृदी कृतवानसि
रामः
८१

का यात इति मिनोतीति अवटेयपं प्रक्षिपेदित्यर्थः यातेयपदेवत्यान्निहृष्टदीर्घतमादृष्टा हेयपयामानितेतवधामानि गमधौ गंतुं वयं उगमं सि उगमः कामयाम हेतुमर्थे स इत्यादिना गच्छते सुमर्थे कथं प्रत्ययः निवाराद्युदात्तः उगमसि वशाकांतौ लटि उत्तमबहुवचने शलोपसं प्रसारणे इदं तो मसीतीकारः यानित वस्थानानि गंतुं वयमिच्छामीत्यर्थः किंच यत्र येषु तवस्थानेषु गावोरश्मयः अयासः अयंती अयाः अयमन्तो गंतारो वर्त्तते सर्वे किरणयेषु स्थानेषु गता इत्यर्थः विभ्रता गावाः भरि बहुशृंगद्वी द्वैर्ये प्रांते भरि शृंगः प्रज्वलन्नामसुमरिणि लिपि पठितं अहेत्येवार्थे विलो व्यापकस्य ब्रह्मणस्तत्परममुक्त

याते । याते धामान्युशमसि गमधौ यत्र गावो भरि शृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरु गायस्पृष्टिहोः परमस्य दमवभारि
भरि ब्रह्मवनि त्वाश्च बनि रायस्योष बनि पश्य हामि ब्रह्मदृष्टं ह्यश्च दृष्टं ह्युदृष्टं ह्युजान्दृष्टं ह ॥ ३ ॥

हृपदं भरि महत् आदित्यमंडलक्षणं अव अवभारि अवभाति तकारस्थाने ह्यंदसोरेफः यद्वा भरि बहु प्रकारं यथा तथा अत्र अह अत्रैव एषे वस्थानेषु अवभाति शोभते किं भूतस्य विलो उरु गायस्प गोजगतौ गानं गायः उरुगाः गतिर्यस्यामहा गतेरित्यर्थः यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयते सावुरुयस्तस्य तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हेयपत्वमंत्रावटेति ह्येत्याशयः का ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पश्यतीति का ब्रह्मदृष्टं इति मैत्रावरुणदंडेन समंतदित्रिः पश्यतीति द्वेयजुंषि ओदुं वरी विषयेदिति मस्तूतीति का व्याख्याते ३

सं० टी०
८३

का. उपावीरसीतिलमाहायेति तलदेवसंयुतः हेतुलविशेषत्वं उपावीरसि उपसमीप एव तिष्ठंतीत्युपावीः यद्वा उपसमीपे वस्थितोऽवतिर
क्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सर्वात्मसीत्यर्थः का. तेन पशुमुपसृशत्युपदेवानिति गृहीतेन तलेन पुरस्तात्प्रात्येवं स्थितं पशुं स्पृशेत् इति सू
त्रार्थः देवीर्विशः पशवो देवान् अग्नीषोमान् उपप्रागुः उपागच्छन्तु देवो वा एताविशोपत्य शव इति श्रुतेः इण् गतावित्यस्माच्च दसिलुङ्लेङ्

**उपावीरसि। उपावीरस्युपदेवान् देवीर्विशः प्रागुर्गुशिजो ब्रह्मतमान्॥ देवत्वष्टुर्वै
सुरमहृद्वाते स्वदत्ताम्॥ ७॥ ॥ रामचंद्राय नमः॥ श्रीरामः पुनानुमाम॥**

लिङ्ङकालमात्रे लुङ्लेङ्गे गालुङ्गीति गदेशः किंस्तान् देवान् उशिजः मेधाविनः यद्वा हवीषिकामयमानान् तथा ब्रह्मतमान् व
हंतीति वक्रयः अतिवक्रयो ब्रह्मतमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमान् इत्यर्थः एवं पशुः प्रार्थ्यत्वष्टारमाहो
हे देव हेत्वष्टत्वं वसुपशुलक्षणं धनं रमय छंदस्युभययेति शपोष्पाई धातुक संसत्वाणि चोलोपः एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशु
मोह रूपेणोतेन वदन्त्या हवीषिस्त्वदतां स्वदस्वर्गं आस्वादेनेस्वारनिमवंतु यद्वा हवीस्त्वदतां आस्वादयंतां देव इति शेषः पूर्ववत् चोलोला
पः ७

रामः
८३

रेवतीः रविर्धनं श्रीरादियासांतारेवत्याः लिंगवचनव्यत्ययः रेवतः रेवतो हि पशव इति श्रुतेः हे रेवतः श्रीरादि धनवंतः पशवो यः यजमान गृह रमध्वंसं
क्रीडध्वं एवं पशुनुक्त्वा हृदस्यतिमाह हृदस्यते ब्रह्म न वसु निष्पश्य लक्षणनिधारय निष्पत्ती कुरु ब्रह्मैव हृदस्यतिः पशवो वसुति श्रुतेः का. द्विगु
णरशनयादियामयो केश्यापाशं कृत्वांतराशृगमभि रक्षिणं वधात्पुनस्त्येति अवयवद्वयोपेतया व्यामहयपरिमितया रज्ज्वानागपाशं कृत्वा
शृंगयोरंतराले पशुं बध्नाति कथं अभिरक्षिणं रक्षिणं शृंगमभिमुखं पाशं प्रतिमुंचेरिति सूत्रार्थः हे देव हविः देवानां हविरूपं पशोः अतस्या
वश्यं भावि फलोपेतत्वात् सत्यस्य यजस्य पाशेन त्वात्वां प्रतिमुंचामि वधामि प्रतिपृत्वमुंचति वैधने वर्तते एवं पशुं संबोध्या शमित्रे समर्पयति मानु

मृ०

**रेवतीरमहृद्वाते स्वदत्ताम्॥ अतस्त्वा देव हविः पाशेन प्रतिमुंचामि धर्षीमानुषः॥ ८॥ देवस्य स्वासवितुः प्रसवेऽश्व
नोर्वाहृदस्य हृदो हस्ता ग्यामः॥ अग्नीषोमा ग्यान्नुष्टुनिपुनस्मि॥ अ० प्रस्त्वोपधी ग्यानुत्वा मातामन्यतामनुपितानुज्ञातास
पः धर्षी जिह्वा प्रागल्भे विकरणपुरुषव्यत्ययः मानुषशं मिताधृक्लुत्तु शमयितुं शक्नो॥ गृहीतुं सर्वा स संस्थः॥ अग्नीषोमा ग्यान्नुष्टुम्राशमि॥**

तुपाशेन हृदत्वादिति भावः संहितायां हृचोतस्तिर इति सूत्रेण धर्षत्यनर्हीर्घः का. देवस्येति पशुपतिरूपे पशुं वधातीति शेष इति सूत्रार्थः अग्नीषोमदेवताभ्यां
नुष्टमभिरुचितं पशुं निनस्मिनि वधाति व्याख्यातमन्यत् का. अस्त्विति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति हे पशो अस्त्वः उपधीभ्यः अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्रिशेषधीभिश्च
त्वात्वां प्रोक्षामि मेध्यकरोमि किं भूतं वां अग्नीषोमाभ्यां नुष्टं प्रीतं रभैरपामुत्स्वात् उपधीनामपि प्रोक्षणसाधनस्त्वमस्यैव स्वमातृभक्षिताभ्यां त्वेदकाभ्यां पशोह
यन्नत्वात् तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तं तदा हतिरितिः अस्त्वेषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याग्रा उपधीभ्यः संभवति मय्यशुरिति किंच हे पशो एवं प्रोक्षितं त्वोमाताभूमिरनुम
न्यतां संस्थः समानपृथेभवः संस्थः सर्वासु हृत् अनुमन्यतां ॥ ८॥

सं टी० का. अणोपेरु रित्यास्य उपगृह्णातीति पशो मुखे प्रोक्षणी धोरयो देति सस्त्रार्थः अपोपेरु पशुदेवस्य हे पशो त्वमपांजलानां येरुः पानशालो सिपिवंतीति पे
 ८४ रुः औणादिकः एरुक प्रत्ययः उरुक पानशालो भवसि तत इदं विवेदित्यर्थः का. आपो देवी रित्यधस्तादुपोक्षतीति पशोरधो भागो हृदि प्रोक्षेदिति सस्त्रार्थः
 हे पशो आपो देवीः अन्नपादेयाः स्वरं तु त्वं आस्वादयन्तु भक्षयन्तु यद्वा आपो देवः स्वरं तु पशुभक्षयन्तु को गुण इति चेत् स्वातंत्र्यं चिदित्य
 मयं हे रथेयतो देव हविर्देवानां हविः पशुलक्षणं स्वानं आस्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः अन्नस्वेत्यादि मंत्रत्रयेण परिष्कृतम्

अणोपेरुः अणोपेरु रस्यो देवीः स्वरं तु स्वातंत्र्यं पशुदेव हविः सन्नेप्राणे वातेन
 गच्छतां संसृजानि यजन्त्रैः संस्पृश पतिराशिषा ॥ १० ॥

स्वेधोभागेन पशोः प्रोक्षणेन सर्वमेधं करोतीति तितितिरिण प्रतिपादितं तदा हउपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवेन मेधं करोति पावयत्येत
 रत एवेन मेधं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेधं न मेधं करोतीति का. उत्तराद्वारमाद्यार्यपशुं एवं समनक्तिललाटां सप्राणिषु संत इति
 मंत्रेण सस्त्रार्थः संत इति पशुदेवतं यज्जपिल लाटां जनमंत्रः हे पशो ते तव प्राणे वाहेन वातेन संगता अथांसयोर्मन्त्राद्विनिः अंगा
 नि अंसादीनि यजत्रैर्योगैः संगच्छतां इत्येत इति पञ्चाः अथ श्रोत्रोः यज्ञपतिर्यजमानः आशिषामयज्ञफलं संगच्छतां १०

रामः
 ८४

का. स्वरुमा रायोत्कोभोजु क्रये घृतेनां क्ताताभ्यामसिखरूपाभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सस्त्रार्थः घृतेनाक्तौ स्वरुशासं देवतं हे स्वरुशासौ युवांश्च
 तेनाक्तौ संतौ पशुन् बहुवचनं एजार्थं एतं पशुं त्रायेथां पालयेथां का. रेवती यजमान इति वाचयतीति यजमानं वाचयेदित्यर्थः वाग्देवतं वाग्दे
 रेवतीति श्रुतेः हे रवति धनवति वाग्देवते यजमाने सिन्धुप्रियं अग्निप्रेतं धाः धेहि बहुलं कुरु स्पमाउग्रो गेपी त्यज भावः आविशी निशज्ञान प्रह्वेन
 न यजमानं प्रविशा किंच हे रवति वातेन देवेन सज्जः समान प्रीतिभूत्वा उरोविस्तीर्णा दंत रिक्षात् यजमानं गोपायेदिति शेषः किंचास्य
 पशुलक्षणस्य हविषः त्वनां आत्मना ययज मंत्रेणां आदेरात्मन इत्याकारलोकं ११ किंचास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संवेभे एकी भव हे

घृतेनाक्तौ पशुं स्त्रायेथां रवति यजमाने प्रियं धाः आविशा उरोरन्तरिक्षा समज्ज देवेन वातेना
 स्पृश विषस्मना यजसमं स्पृश चामव बर्षो बर्षी यमि यजे यज्ञपतिः धाः स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

रेवती यजमान रूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः का. पश्चात्त एमुपास्पति वर्षो वर्षी यसीति शमित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं च एमुपा
 स्पतिं हस्तास्थत्त एव मध्ये एकक्षिपति विशसनी यस्य पशो भूमिस्पर्शपरिहारा र्थमिति सस्त्रार्थः वर्षो त ए देवतं हे वर्षो वर्षी दुन्यन्नेवषुः
 तत्संबोधनं हे वर्षो वर्ष प्रभव हेत ए यद्वा वर्षो विस्तीर्णं वर्षी यमि विस्तीर्णं तुरे यजे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि का. स्वाहा देवेभ्य इति जुहोती
 ति पशुसंज्ञपनात्प्राक्कालीयं होमः आहवनीये देवेभ्यः सुहुतमस्तु का. देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति मंत्रयोरर्थे कोपि पाठो भेदं तात्पर्यं तिति
 राराह पुरस्तात्स्वाहा कृत यो न्येताने वैत प्रीणातीति शतपथे पि स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ११

सं० टी०
८५

का वपाश्रपणीभ्यांनियोजनीचात्वालेप्रास्पतिमाहिभूरसि वपाश्रयतयाभ्यांतेवपाश्रपणीकाष्टविशेषोताभ्यांकृतानियोजनीपशुबंधनर
जुडिगुणचात्वालेप्रक्षिपेरितिस्त्रार्थः माहिःरज्जुदेवतंहेरज्जोत्वंअहिःसर्पाकारामाभःमाभयाःएहाकुरजगराकारापिमाभःका पानेज
नहस्तावाचयतिनयन्नमस्तआतानेतिपादोनेत्येतेक्षात्येजनेमुरवाद्यवयवशोधनार्थेजलकलशोहस्तेयस्यासापानेजनहस्तांतापत्नी
नयत्गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनायनयन्सन्प्रतिप्रस्थातामुंमंत्रंवाचयेदितिस्त्रार्थःनमस्तेयस्यदेवतंआसमंतात्तन्यतेविस्तार्यतइत्या

माहिः॥ माहिर्ब्रह्मा ए हा कुर्त्तमस्त ॥ आतानानुर्वाप्येहि ॥
घृतस्यकुल्याःउपःऋतस्यपक्ष्याःअनु ॥ १२ ॥

ततानोयसः यतोवा आततानोयसंहितन्वतइतिश्रुतेः हेआततानयस्यतेतुभ्यंनमः॥ त्वंअनर्वाशत्रुरहितःसन्प्रेहिसमाप्तिपर्यंत
प्रकर्षेणगच्छ ईयर्त्तिवधार्थमित्यर्वाशत्रुःनास्त्वर्वायस्यासावनर्वाअनर्वाप्रेहीत्यसपत्नेनप्रेहीतिश्रुतेःअनर्वाप्रेहीत्याहभ्रातव्योवाअ
र्वाभ्रातव्यापनुत्येदितितिरिवाकात् किंचऋतस्ययस्यपथाःपथिभवाःघृतस्यकुल्याःघृतनदीःअनुलक्षउपप्रेहिगच्छसान्नाज्यस्य
पक्ष्याःकुल्यापलक्षणार्थंघृतकुल्याग्रहणं अत्रयज्ञेवहुघृतमाहृतमित्यभिप्रायः १२

रामः
८५

एवंयज्ञंसुत्वेहानीमपस्तमंते देवीरायःअर्द्धमहेवत्यमर्द्धमाशीर्देवतं हेआपोदेवःयुयंदेवेषुबोद्धुंपशुमितिशेषःएनंपशुंदेवाआ
तिवहतप्रापयतबहप्रापणे अस्पलुजितरिमध्यमवहुवचनेअभोवेरूपंकिंभूताययंशुद्धाःस्वभावतःतथासुपरिविष्टाःदेवेष्वि
तिपदमितिहाप्यनुवर्त्तते वयमपिदेवेषुमध्येवस्थितास्तैरेवदेवैःसुपरिविष्टाःतर्पिताःसंतःतेषामेवदेवानांपरिवेष्टारःपरिवेष्टण
कर्त्तारोभूयास्तेत्याशीः १३ का पशोःप्राणंशुधंतिपत्नीमुखनासिकेचक्षुषीकण्ठौनाभिमेढ्रपायुंपादांसंहत्यवाचंतेशुद्धमी

देवीरायः शुद्धबोद्धुं सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥ वाचंते शु
धामि प्राणं नैशुधामि चक्षुस्ते शुधामि श्रोत्रं नैशुधामि नाभिं नैशुधामि मेढ्रं नैशुधामि पायुं नै

तिप्रतिमंत्रमिति पत्नीपशुसमीपेउपविशमृतस्यपशोःप्राणान् शुधामि चरित्रौ स्ते शुधामि ॥ १४ ॥
स्वाहीनिअष्टौप्राणयतनाभिप्रतिमंत्रंशुद्धंतिशोधयंतिअद्रिस्पृशतीतिस्त्रार्थःपशुदेवताभि हेपशोअहंतेतववा
मिंद्रियंशुद्धामि एवमंग्रेपिप्राणंप्राणवायुंघ्राणेद्रियं चक्षुरिंद्रियंश्रोत्रेद्रियंनाभिंनाकिंमेढ्रंलिंगंपायुंगुहोचरंति छंति
एभिरितिचरित्राः पादाः एवंत्वहीयानिसर्वेद्रियाणि शुद्धामि १४

सं० टी० का शेषेण यजमानस्य शिरःप्रभृत्यनुषिंचते नमस्तशेति शिर इति पाने जनशेषेण यजमानस्य कारा रध्वर्युश्च पशोः शिरःप्राद्यं गान्यनुषिंचतः
 ८६ तत्र शिरसो मंत्रमाह नमस्तशेति सूत्रार्थः मनसो पशुदेवतानि हे पशो ते तव मनः आप्यायतां शांभ्यतु विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः वाक्त
 आप्यायतामित्यादि मंत्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रा कृतानोक्तः वाक्त इति मुख्यं प्राणस्त इति नासिके च शुस इति च शुषी
 श्रोत्रं त इति कर्णे एतानि मुखं दानि तव शांभ्यतु का यत्ते क्रूरमित्यं गानीति सर्वान्यवशिष्टान्यनुषिंचत इत्यर्थः हे पशो यत् ते तव क्रूर
 रबंधनानि रोधनादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च अस्थितं छेदादिकं कर्तुं उपस्थितं शमित्रा तत् सर्वं ते तवाप्यायतां शांभ्यतु किंच

मनस्त्रे मनस्त्रः आप्यायतां वाक्त्रः आप्यायताम्राणस्त्रः आप्यायतां शुस्त्रः आप्यायतां शुषो
 अन्तः आप्यायताम् यत्ते क्रूरं यहा स्थितुन्तुः आप्यायतानि ह्यायतान्ते श्रुतुं शमहो ह्या उषधेना

तत्सर्वं निष्ठा यतां संहतं भवतु ह्ये संधाने अन्तं भवति त्वर्थः तत्सर्वं तव श्रुधुतु श्रुतुं भव
 तु का तु शमहो भ्यशेति पश्चात्पशोर्निषिंचत इति पशोर्जघनदेशे यान्ने जनशेषे उभावपि निषिंचेतामिति सूत्रार्थः अहोभ्यः दिवसादि
 कालविशेषेभ्यः शंसुखामस्माकं पशोर्वाध्यादिति शेषः का उत्तानं पशुं कृत्वा ग्रेण नाभितुलं निदधात्योषध इति नाभेरग्रे गुलचतुष्टये
 तलं निदधाति सूत्रार्थः मंत्रोच्चारणात् का स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्वेति प्रज्ञातया प्रसूतया कृतचिह्नया घृताक्तया सि
 भारयाभिनिधाय तृलोपयसि भारोनिधाय तृली मुदरवचं छिद्यदिति सूत्रार्थः एनं पशुं स्वधिते माहि सीः १५

रामः
 ८६

का अयं सद्यो कृत्वा रक्षिणेन मूलमुभयतो नक्तिलोहेन रक्षसामिति यत्तलं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तलस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा रक्षि
 णहस्तेन मूलं धृत्वा तद्विगुणी कृत्योभयतो ग्रे मूले च पशुं छेदनं निष्पन्नैरक्तेनाभ्यादिति सूत्रार्थः रक्षसारशो देवत्यं हेला हिताक्तं तलं
 त्वं रक्षसां भागोसि का निरसमित्यपास्पतीति लोहिताक्तं तलमुत्करेत्यजेदिति सूत्रार्थः यद्यज्ञविद्यातकं रशोतं निरसं परित्यक्तं का इदमह
 मित्यमिति छति यजमान इति उत्करेशि प्ररुधिराक्तं तलं यजमानोमिति छतीति सूत्रार्थः यत्तलं रूपरशो ध्वर्युण निरस्ते तदिदं रशो हं
 यजमानोमिति छामि अमितः पादेनाक्रम्यति छामि न केवलममिति छामि अहं इदं रशो ववाधे अवाचीन यथा भवति तथा नाशयामि किं

रक्षसां गोमिनि रस्त्रं रक्ष इदमहं रशोमिति छामी इमहं रशो ववाधे इदमहं रशो धमन्नमोनया छतेन द्यावा
 दृथिवी प्रोक्षु वाद्या वा यो वेस्ता कानामुग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहा कृते कुर्वन्ममसम्पारुतं कृतम् १६

मि १३

च अहं इदं रशो धमं अत्यंतं नि कृष्टं तमोन रकं नयामि प्रथयामि का वषामुत्तिवद्यवपाश्रयण्यो प्रणोति छतेन द्यावा दृथिवी इति पशुररा
 दूपां निष्काशतया वषया वषयाश्रयणावाद्या ह्येत इति सूत्रार्थः वषाश्रयण्यो द्यावा दृथिव्या वषसे उच्यते हे द्यावा दृथिव्यो युवा छतेनैर
 केनात्मानं प्रोक्षु वाद्यां आद्या ह्येषां परस्परं उलं अद्या ह्येनाहतिपरिणामाभिप्रायमेतत्तथा चोक्तं ते वा एते अहुती हुत उक्तामत
 इत्यपक्रम्यो हतिपरिणाममिदं नजदिति का तलं ग्रेचा ध्वर्युर्वायो वैरिति वामहस्तधृतं तलमाहवनीये शिपेदिति सूत्रार्थः वायुदेव तं
 हे वायो त्वं स्तोकां वपासंबंधीनां विप्रुषोवः कर्मणि प्रष्टी स्तोकां विद्विजानी हि ज्ञात्वा चपि वेत्यर्थः ते ह्यतिष्ठति विद्वाने इत्यस्य लजि

सं टी०
८७

मध्यमेकवचनेद्वेतिरस्य अत्वे कृते रूपं अत्र भाव आर्षः वेः विद्धि वपस्ववेलाभिद्यारपत्यग्निराज्यस्येति अग्निराहुवनीय आज्यस्येवेतु आन्येपि
वतु स्वाहासुहुतमसु का हुत्वावपाश्रय एपावनुप्रास्यति प्राचीं विदि शो प्रतीचीं मितरां स्वाहा अत इति वपा हुत्वा नरत उपविश्य वपाश्रय
एपाहुवनीय एव क्षिपेत् प्रकारः विशारवां द्विष्टं गो प्रागयां क्षिपेत् इतरामेकं गं प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः स्वाहा कृते वपाश्रय एव तं
हवपाश्रय एव स्वाहा कृते स्वाहा कारेणाहुति भावमुपगते सत्यो युवा मारुतं गच्छतं युवां प्राप्नुतं वायुद्विप्रतिष्ठा यत्तस्य किं कृतं मारुतं ऊर्ध्वं
नभसं ऊर्ध्वं नभ आकाशे यस्य स ऊर्ध्वं नभः तं नभो मध्ये वर्तमानमित्यर्थः १६ का चात्वाले मार्जयेते सपत्नीका इदमापः प्रवहते तिसर्वे

इदमापः प्रवहतावदुच्चमलं यत् यच्चाभिदुद्गोहान्तं यच्च शेषः अभिरुणाम आपो मातस्मादेन सः पवमानश्च
अत्विजः चात्वाल समीपे द्विरात्मानमभ्युक्षंतीति सूत्रार्थः इदमापः अदेवत्या अवसानमहापंक्तिः पावमानश्चात्यः मारः य मुच्यते १७
स्याः षट्पाराः अष्टाक्षराः सामहापंक्तिः हे आपः इदं पशुसंज्ञपनं निमित्तं प्रापकं प्रवहंत आपनयत किंच यच्चावद्यमवदनीयमभिशा
पादियच्चमलं शरीरं मप्रसिद्धं तच्च प्रवहंत किंच यदहमनृतमसत्यमुक्ता अभिदुद्गोहान्तं यच्च शेषः अभिरुणाम आपो मातस्मादेन सः पवमानश्च
रुणा विभेतीति भीरुः नभीरुः अभिरुः तमभीरुणं अनपराधिनं अपराधी विभेति एवं विधुं शेषे शापितवानास्मि अनपराधिनं
प्रतियन्मया शापो दत्तः आपसस्मादेन सः पापात् मामां मुंचंतु इष्टकुकुर्वंतु पवमानश्चासो मा वायुर्वीत स्यात्पापान्मा मुंचंतु १८

रामः
८७

का संते मन इति हृदयमभिधार्य सर्वमिति जुहुत्येन दृष्टान्येन पूर्ववत् हृदयमभिधार्य तूष्णीं पुंश्चुमभिधारयेरिति सूत्रार्थः संते हृदयं देवत हे
हृदयते तव यशोर्मनो देवानां मनसा संगच्छतां दृष्टान्येन अभिधारितं सत् तैतव प्राणेपि देवानां प्राणेन संगच्छतां संततोस्तु अभिधारितः का रे
३ सीति वसा गृहत्वेति मां सभां रे स्थितः स्तेरुत्तमकोऽवविशेषो वसां गृह्णीयारिति सूत्रार्थः रेऽसि वसा देवतं देवसेत्वे रद असिरिति हि सा
र्थः कर्मणि विचरिष्यसि हिंसेते वभावसि अत्यन्तात् एषोऽत्यन्तं अत्योक्तं रेऽसीति लेलेयवलेत्यया शब्दश्चाप्यवाचकः अग्निः त्वात्वां श्रीणा
नु श्रीपाकेऽग्निः अपयन् भूयसी करोतु यद्वाग्निराहुवनीयस्त्वां श्रीणानुस्वी करोतु यद्वा आपः त्वात्वां समरिणान् रिवधे गतोऽन्वादिः अत्र

सन्ते मनो मनसा सस्मरणः प्राणेन गच्छतामरेऽस्पृग्निष्ठा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणान्वातस्य त्वाद्वा ज्यैष्ठ्ये एष्टोर
रिणति विभर्त्यर्थः समभरन् अपुल्लन् यद्वा आपः त्वा समरिणान् सम्यक् प्राप्नुवंतु त १९ ह्योऽकुष्मणे अथिषत्प्रयुतके १८
वशेषो माभूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वं गोभ्यो यंसमुत्पादयंति सा वसेत्युच्यते तात्वां गृह्णीामीति शेषः किमर्थं वातस्य ध्राज्ये गतौ वा
तस्यांतरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा एष्टोरं ह्ये आदित्यस्य गत्यैरहति गत्यर्थः अदित्यस्य द्युलोकेन गतिर्भवत्विति वाखादित्ययोरप्रतिहत
गमनसि द्युर्थे त्वां गृह्णीामीत्यर्थः किंच कुष्मणे अथिषत् कुष्मांतरिक्षं ताद्विब्रण ऊष्मे च कुष्माण्मतरिक्षं वसो अथ यत् कर्मणि षष्ठी
यद्वा आत्ययेन प्रथमा र्थे षष्ठी कुष्मा अथिषत् अथ तां वसां पीत्वा तृष्ठाधिकेन यथासीदति वसारूपं हविस्तथा विधमवत्वित्यर्थः अंतरि
क्षार्थं हि वसा गृह्यते होममंतरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गान् इयं वसांतरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अंतरिक्षे च तत्रैतत्प्रभवत्वाद्वा

सं० टी० ॥ हृदि हृदयसंघमिनो यच्च निव धीहि निव हृदमनो हि स्वादा यत नान्न भवते का अनुयाजो ते स्वहंजु रिति दिवंते धमशति स्वरुदेवते हे स्वरो ते तव धर्मो दिवंधु
लोके गच्छतु वृष्टो तव योति ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वशब्देनादित्यो मिधीयते अंतरे शंवा भस्मेनाष्टिर्वी आष्टण आसमंतात् पुरय स्वाहा सुहुत
मस्तु २१ का अभवेत्युक्ता ईसंघो हृदय शूलमुपगृह्णति शुगसितमभि शोचामो स्माद्दृष्टि यंच वयं दिषो मापो मोष धीरिति चेति जले प्रविश्य
आलव्य स्पृशो हृदयस्थ मांसं यस्मिन् श्रितं सहृदय शूलं स्ते युक्ता ईभ प्रदेशयोः संघो निगृह्णति भूमावधो मुखं क्षिपेत् शुगसिमा पशति मंत्र
धामिति सूत्रार्थः मापः हृदय शूलदेवतं यजुः हे हृदय शूल त्वं आपो नलानि उषधीश्च माहिंसीः का धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्य शत्युप
प्रापो मोष धीर्हि दे सीर्धो स्मो धाम्नो राजं स्तनो वरुण नो मुञ्च यदा दुराध्या इति वर्णेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च सुमित्रि
रति अस्विग्यजमाना मंत्राभ्यां जलं स्पृशतीति सूत्रार्थः धाम्नः ॥ यानः आपः उषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देहि वञ्च वञ्चि
वरुणदेवतं यजुः हे राजन् वरुण धाम्नो धाम्नो यस्माद्यस्माच्च दौ यपाशमन्विता तस्थाना त्वयं विभीमस्तु तस्मात्स्थाना तनोऽस्मान्मुञ्चौ
मोचय यदाहुः वरुणदेवत्या गायत्री अवसान हीना अध्या इति गोनामप्रकरणदिहान्वंध्याविषयं बहूवचनमनुबंध्या बहुत्वथैवत एकानु
बंध्यापक्षे तु पूजार्थं अध्या इति पदाहुः वेदस्मृति लेखवाक्यानि ग अध्या अहंत ग्या अवंध्या पूजनीया इति वेदंति इति करणेन वाक्यस्याथमभिनये
न दर्शयति हे वरुण वयं तु इति शपामहे इति करणे प्रदर्शनार्थं शपामोहं सार्थः इति एवमनेन विधिना अध्या हि स्मः अत एव त्वोया चामहे हे वरुण
ततस्तस्मा अध्यावधा जाता हि दे न सो नास्मान्मुञ्च मोचय सुमित्रियाः आप उषधयश्च नो स्मार्कं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः संतु यं शत्रु र
स्मान् देहि वयं शत्रुं दिषो देषं कुर्मतस्मै उभयात्मा कायशत्रवे आप उषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः संतु धाम्नो धाम्न इति मंत्रः शूलोपगृह्णन् मंत्र

रामः
दण्ड

एवमग्नीषोमीयः पशुः समाहृतः अश्वसोमाभिष्वोपयुक्तानां वसती वरी संज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते का. अग्नीषोमीयस्य वषामाभ्युनाते वसती
वरी ग्रहणं स्यादमानानामनस्तमिते अस्तमितश्चेन्निनाद्यायुरेजानश्चेदनीजानोः न्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभावत्कुर्वीहिरण्यं वा
युपेपरिधारयन् हविष्मतीरिति अग्नीषोमीयस्य पशोर्वषामाज्जनयते कर्मणि कृते नस्तंगतेरवौ वहतीनामपामेकादशा द्वसती वरी संज्ञानां सो
माद्योनामपां ग्रहणकार्यं हविष्मतीरिति मंत्रेण यदि रविरस्तंगतो यजमाञ्च पुराईजानः सोमयाजीतहा गृहेणानिनाद्यान्मणिका द्वसती वरी
ग्रहणं निनहनी योनिरवननी योनिनाद्यः यदि च यजमानः पुरा सोमयाजीतर्हिसमीपस्थितस्य पशुः मणिकाद्ग्रहणं स्वस्य अन्यस्य च य

सकृत्त्वाभावे उत्कां कनकां बहंतीनामपांसमीपे धारयन् बहंतीभ्यो वसीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः हविष्मती अनुष्टुप् छंदो गोक्ता देवता
हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानो हविष्मती हविषा युक्ता इमा आपाः अपः आ वि वा सति वसती वरीः परिचरति विवासीति परिचार्या यां यत्र वै
यस्य शिरो छिद्यत तस्य रसो दुःखापः प्रविवेशेति श्रुतेरपां हविष्मत्त्वं ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो या गोपि स्वशरीरनिष्पन्नये हविष्मान् स्तु
अद्भिरद्भिरित्यर्थः किंच सूर्योऽपि देवा यजमानस्य फलदानाय स्वत्तदर्थं च हविष्मान् हविषा संपन्नोऽस्तु भवतु एतस्मै वै गृह्णीत इत्यष्टतमपती
ति श्रुतेर्वसती वरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वं २३

सं० टी०
१५०

का अग्नेर्वेनिर्धातिशालाद्यर्थमपरेणेति नूतनगर्हपत्यात्पश्चिमभागेत्तावंसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः चत्वारि यजूष्यदेवत्यानि हेव
सतीवर्यः वोयुष्मान् अग्नेः शालाद्यर्थस्य सदसि सीदं त्यस्मिन्निति सदेनिका दस्थाने तत्र सादयामि स्थापयामि किं तस्योऽग्नेः अपन्नगृह
स्य अपन्नं पीतं तं गृहं यस्य तस्य अविनश्चर गृहस्येत्यर्थः का दक्षिणेन निरुत्य दक्षिणस्यामुत्तरं वेदिश्रोणे निरधाती प्राग्योरिति शालाद्य
र्थसमीपस्था वसती वरीरादा यशालादक्षिणद्वारेण नीत्वा उत्तरं वेदिदक्षिणश्रोणे निरधाती सूत्रार्थः हेव सतीवर्यो पूयमिं प्राग्योरिं प्राग्यी
देवतयोर्भागधेयीस्थो भागयोर्भागरूपा भवथ भाग एव भागधेयः नाम रूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः केवलसामकेभ्य गधेयपाप्रावर

अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्नौ ब्रीगधेयीस्थमित्रावरुणयोर्ब्रीगधेयीस्थद्विष्टेष्वादेवानास्रागधेयीस्थः ॥
मनार्यकृतसुमंगलमेषजाच्चेति टीका उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोर्ब्रीगधेयीस्थमित्रावरुणयोर्ब्रीगधेयीस्थद्विष्टेष्वादेवानास्रागधेयीस्थः ॥
एरिति चेति पूर्ववदिं प्राग्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरेतमन्त्रेणोत्तरं श्रोणे वसती वरीर्निरधातीति सूत्रार्थः हेव सती वरी संज्ञ
का आपो ययं मित्रावरुणयोर्देवतायोर्भागरूपा भवथ का विष्टेष्वादेवानामित्याग्नीध्रे इति उत्तरं वेदिश्रोणे सकाशात् वसती वरी सका
शात् वसती वरीरादायाग्नीध्री यस्य पश्चान्निरधादिति सूत्रार्थः हेव सती वसती वरी ययं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ इदानीमभिनये
न दर्शयन्नाह अस्याः अकृत्स्नदेवत्या गयत्रीयाः प्रसिद्धाः अमः ईदृशो वसती वरीराद्या आपः उपसृज्ये सयं समीपे स्थिता विभक्तिव्यस
यः याभिर्वाशब्दाः समुच्चये योभिश्चाङ्गिः सहसृयो याति ता आपो नोस्माकं अध्वरं यजं हिन्वन्तु तर्पयन्तु हिन्वन्ति सुपर्णाथः २४

२४

रामः
१५०

का आज्यासादनात्कृतेषां तरेणाह सोममद्रिषु निरधातिरुदेत्वेति आज्यासादनपर्यंतं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्हने गत्वा सोमं
विस्त्रस्यत इह दक्षिणशकटे सांतरालेन सन्मुखेष्वाभिषवा र्थं पाषाणे पुनिर्धातुं अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः रुदे
त्वा सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम रुदे बुधे निश्चयमिका ये एतन्मम सादिकामसृपीयेत्वात्वां उपवहुरामीति शेषः मनसि संकल्प्य विकल्प्या
त्मका यत्वां उपवहुरामित्वा शशानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोधा दिव्येष्टुलोकप्राप्तयत्वा मुपवहुरामि सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्त प्रये
त्वा मुपवहुरामि यद्वा यमर्थः हे सोम रुदे रुदयवज्रो मुनुष्येभ्यः मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिव्येष्टुलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः स

रुदेत्वा ॥ रुदेत्वा मनसेत्वा दिवेत्वा सूर्यो यत्वा ॥ ऊर्ध्वमिमम
धुरन्दि विदेवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

सूर्याय चत्वा मुपवहुरामीति शेषः एतदर्थेति तिरिः सवा अध्वर्युस्याद्यः सोममुपावहरन्मर्वाभ्यो देवताभ्यः उपावहुरेदिति रुदेत्वेत्याह
मुनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसेत्वा हपितृभ्य एवैतेन करोति देवेत्वा सूर्याय त्वेत्वा रुदेवेभ्य एवैतेन करोत्येतावती वै देवतास्ताभ्य ए
वैतेन सर्वेभ्य उपावहुरतीति किंच एवमुपाहतेभिषु तश्च वंश्ममध्वरं यजं उर्ध्वं उक्त्वा दिव्येष्टुलोके वर्त्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्का
वादिनः सप्तहोत्रकान् यच्छन्निवधीहि २५

सं. टी. ०
१५१

किंच सोमराजत्वं विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्यादित्यर्थः का विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते इति यावत्सु
स्थापितसोमं विमुच्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः का हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वं उपावरोह तु प्रत्युत्थानानि वाहनाभिः प्राप्नुवंतु का अह
दुषाञ्च सत्यस्य श्रुतिरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणायानुहति श्रुणोत्वग्निरिति अह इति मन्त्रे होत्राशस्य माने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रच
रणी संज्ञया सुचाध्वयुरिति प्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः श्रुणोत्वग्निः त्रिष्टुप्सं गोक्ता देवता अग्निः समिधा समित् सर्वकया आहूत्या

सोमराजं निर्विश्वास्त्वाम्प्रजाः उपावरोह विश्वास्त्वाम्प्रजाः उपावरोहन्तु श्रुणोत्वग्निः समिधा हवम्ये श्रुत्व
त्वापोधिषणाश्च देवीः श्रोताया वाणो विदुषो न यज्ञं श्रुणोतु देवः सविता हवम्ये स्वाहा ॥ २६ ॥

मेहवं मरीयमा द्धानं श्रुणोतु आपो ममा द्धानं श्रुण्वंतु चकारः समुच्चयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मेहवं श्रुण्वंतु धिषणा धा
यादिन्यो वाचिसानिन्यो वेति यस्कः धियं सन्वेति ददति ता धिषणाः षण्णुहने तनादिः तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगा
तु हे आवाणो धिष्वार्थमिहोपस्थिता ययं मेहवं म श्रोत श्रुणुत त एत न एत न यनाश्चेति लाणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तवादे
शे गुणे विकरणव्यस्ये च श्रोतेति रूपं संहितायां तु दीर्घः विदुषो न चार्थवभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जा
नंतो यज्ञं श्रुण्वन्ति तथा ययं यज्ञं श्रुणुवन्तो सविता देवो मे मम हव श्रुणोतु स्वाहा सु हुतमस्तु स्वाहा गायेति वा ॥ २६ ॥

रामः
१५१

का आपो गत्वा देवीराप इत्यस्य नु होतीति यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं गृहीत्वा तत्र नु होतीति सूत्रार्थः देवीरापः अदेवत्यापंक्तिः पंचपादा
चत्वारिंशद्वर्णपंक्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपंचमौ नवा लौते नैकाधिकास्त्वोति यजुः हे आपो देवीः देव्यो मुष्मा कपानपात्र अपत्यरूपो
यो यमूर्तिरसंघातः कल्पो लोस्ति हि वाचा देवा अति या यिनं तमूर्तिं तेषो देव्यो दत्तं प्रयच्छत येषां देवानां पृथग्भागः स्थभागरूपा भवथा
किं भूतं कुर्मिहृष्यः हविषे सोमरूपा यस्मिन् हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वायं मस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छांदसः पीतः सन् इन्द्रि

देवीरापः ॥ हे वीरापोः अपान्नपाद्यो वः कुर्मिह विष्य इन्द्रियावान् न्मुदितं मः तदेवे
यो देव आदत्त शुक्रपेयो येषां ग्रागस्थ स्वाहा ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

यच्च द्विकारी तथा मदितं मः मदयतीति मदी अति शयेन मदी मदितं मः पीयमानो त्यंतं हर्षकारी तर्पयितुं तमना द्रुस्येति तमपि नु मा गम किं
भूतेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणं शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबंतीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबतीति स्वाहा इव
माज्यं द्रुष्यमप्यसु हुतमस्तु ग्रहण्यमाणानां मया मृत्युत्वेने यमा हुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा देवीरापो अपान्नपादि हुत्यावेति श्री यगृ स्ती
तीति २७

सं० टी०
१५२

का. कार्ष्णिरीसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति अस्य हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेनदूरीकरोतीति सूत्रार्थः कार्ष्णिरीसीत्यादिमंत्रत्रयं मि
लित्वानुष्टुप् छंदः अयं स्याज्यं देवता हे अज्यपदार्थत्वं कार्ष्णिः कृष्यते इति कार्ष्णिः अकृष्येति देवतया भक्तितोसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशी
लः कार्ष्णिः अंतर्गतशमलापनेनासितहाहतिस्तिरिः कार्ष्णिरीसीत्याह शमलशमलमेवास्पमपलापयतीति का. समुद्रस्पृशेति तेन गृह्णा
तीति मैत्रावरुणचमसेनतन्नागस्या आपो गृह्णातीति सूत्रार्थः देयं जुषी आपो आपो वै समुद्र इति ऋतेः वसतीवरीलक्षणस्पृशेति समुद्रस्या

कार्ष्णिरीसि। समुद्रस्पृशेति स्याः उन्नयामि समा
पोः अद्रिर्गमत्समो पृथ्वीमिरो पृथ्वीः ॥ २८ ॥

सित्ये अशीरात्वाय हे जनत्वात्वा मुन्नयामि गृह्णामि वसतीवरीणां ह्येजलमेव तदुद्धते का. प्रत्येत्वंत्वात्वालस्योपरि मैत्रावरुणच
मसं वसतीवरी अस्पर्शयति समापशति जलाशयात्प्रत्यागत्य चालोपरि मैत्रावरुणचमसस्या आपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सू
त्रार्थः आपो मैत्रावरुणचमसस्या अद्रिर्वसतीवरीभिः समतसंगच्छतां गमेर्लजितजि प्रथमवहुवचनशपिलुप्रे गमहनेत्युपधा लोपे सप्र
गतेति रूपं तथा उ पृथ्वी उ पृथ्वीः मुद्रमसरादिका उ पृथ्वीभिर्वीहियवादिभिः संगच्छतां अपांकारण भूतत्वा दोषधीनामपि पाणोस्तु २८

रामः
१५२

का. प्रचरणी संस्त्रवमग्निरोमेजु होत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्र इति अग्निरोमसं स्थेकृतौ प्रचरणी पात्रलिप्तमाज्यशेषं जुयात् शेषाज्यस्य
होमपर्याप्तभावे चतुर्गृहीतमाहायजु होतीति सूत्रार्थः यमग्ने अग्नेयी गायत्री मधुच्छंदो दृष्टा हे अग्ने एतु संग्रामेषु पंमत्वं म
नुष्येषु अवाः अवसि क्षसि अवतेः इतश्च लोपः परस्मै पादेष्विति सि यश्कारलोपे लेटोडाटावित्यङागमे वा इति रूपं किंच वा

यमग्ने। ए सुमर्त्यमवावाजेषु यजुनाः। स
यन्ताशश्च तीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

जेषु वाज इत्यन्ननाम हविलक्षणे चनेषु अनिमित्तं पुरुषं यजुनाः गच्छसि हवीषि गृहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः जुगतौ आ
प्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे रूपं जुना इति समर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्चतीः शेषो नित्यान्यनिधनरूपाणि यंतानि ये स्पति प्रा।
स्पतीत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु उ कथ्यसंस्थे यमग्ने इति मंत्रेण ग्रं परिधिं स्पृशेत् षोडशी संस्थे ररादीं स्पृशेत् अनिराजे कृदिः स्पृशेत्
अन्यसंस्थातु हविर्दानं स्पृशेत् २९

सं० टी०
१५३

का देवस्य त्वेति दिमाहाय वाचं यच्छति प्राग्धिका रास उपाश्रुसवन इति सोमाभिषव हेतु मश्मानं गृहीत्वा हिंकारात् प्राक्मौनी स्यात् सोऽश्मो
पांशुसवन संज्ञः उपांशुग्राह्य सोमः स्रयते येनेति सूत्रार्थः देवस्य त्वेति व्याख्यात हेतुभिषव साधनपाषाणत्वात् रावासिराहने रातीति रावा
वनिष् आहुतीनां दक्षिणानां च द्याता भवसितत इममध्वरं यागं गभीरं गभीरं महांतं ह्यधिकुरुक्कृष्टं एतद्भव्यः श्रद्धां हंसीति हे ईदं उत्तमे
नोक्तुष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वया तं सोममीदृशं करोमि किं भूतं इदं यथैषा य सुष्टु तमे सुष्टु स्रयते इति सूत्रात् अतिशयेन सुसुबं

हेवस्य च सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्यस्त्रोरुभ्याम्यस्य आरदेगवांसि गभीरमिममंडुरं धी ३१
 क्षमसुषुप्तमम उतमेनपविनोर्जेस्वन्तममधुमेनममस्वन्तनिग्राज्या ३२ स्थरेवश्वानिस्तुप्येतमा
 ॥ मनोम ॥ ३० ॥

तः सुसुततं मः तं सुसुहु अमिषु ततमं निष्ठांतकारलोपों ह्यर्घ्यं हसः तथा ऊर्जस्वतं रसवंतं मधु
स्वादेन रसोपेतं पयस्वतं पयस्वाहु नारसोपेतं एव विधं सोमं त्वं याहं करोमीत्यर्थः का. निग्राभ्या वाचयत्पुरस्य न निगृह्य निग्रा
भ्याः स्थितिः अमिषोतवस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यंते ता सुगृह्यमाणसु वाचयेत् यजमानसो रसं निग्राभ्या निगृह्यो
लभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः हे आपो यं निग्राभ्यां निगृह्या अस्मभिर्नितं रं गृहीतव्याः स्थनवद्ययं स्मादिं प्रेणोरसि यं गृहीता अक्र
तो निग्राभ्याः ह्यग्रहो मः देव अक्रतः देवैः अयं ते ताः देवेषु प्रख्याततो बहूनां मनामां चिताः ययं मामांतर्पया प्रीत कुरुती ३०

रामः
८३

एवं समासेनोक्तुं व्यासेनाह मनो मे मेमममनो वाचां प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि महन् प्रभृतीनां द्विधा एतर्पयते सूर्यः एवं व्यासेनो
क्तापनः समासेनाह आत्मानं शरीरं प्रजापुत्रादिसपत्तिपश्यन् वागादीन् गणान् मनुष्ये संघाद्वा तर्पयत मे मदीया गणान् मनुष्य संघा
मावित् प्रन्मयाद् व्याह्वानेन यद्विरिक्ता अपि संतो विगत तृष्णा माभवतु अनुरक्त गणो हं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ३१
का उपांशुसवनेन सोमं मिमीत इंशयत्वा वसुमते रुद्रवत इति पंचकृत्वः प्रतिमंत्रमिति उपांशुसवनं पूर्वोक्त मरुमानमधिषवणचर्मणि
निधाय तदुपरि पंचमंत्रैः पंचवारं अभिषोत व्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूर्यः इंशय पंचयजूंषि सौम्यानि तत्राद्यं हे सोम इंशये इंशयेत्वात्वां

मनोमेतर्प्य यतश्चास्मेतर्प्य यतः प्राणस्मेतर्प्य यतश्चक्षुस्मेतर्प्य यतश्चोत्रस्मेतर्प्य यतात्क्लानस्मेतर्प्य यतः पूजा
स्मेतर्प्य यतः पृथ्वीस्मेतर्प्य यतः गुणस्मेतर्प्य यतः गुणस्माद्विदमन ॥ ३१ ॥ इन्द्रा यत्वा ब्रह्मसुमते रुद्रवतः इन्द्रा यत्वा हि
त्यवतः इन्द्रा यत्वा भिमातिष्ठे श्रेणा यत्वा सोमभृते गन्धेत्वारो यस्प्याष्टदे ॥ ३२ ॥ मिमेशति शेषः किं भूता येन्द्र

वसुमतोवसवोऽस्य संतीति वसुमान्तस्मै वसुसंज्ञक प्रातः सवनदेवता युक्ता येत्यर्थः रुद्रवते रुद्राः संत्यस्येति रुद्रवान्तस्मै रुद्रनामा कमाध्यदिन
सवनदेवता युक्ता यत्र अथ द्वितीयं अदित्यवतो तृतीयसवनदेवता युक्ता यं दशयहे सोमत्वात् त्वामि गो अथ तृतीयं अमीमाति न शन्रुंतीति अभिमा
तिरातस्मै अभिमाति ध्वे शनु हं चैवं दशयहे सोमत्वात् त्वामि मे सपत्नो वा अभिमातिरिति श्रुतेः अथ चतुर्थं श्येना यशोमं हरतीति सोमभृतं तस्मै हृयुहो
मश्छांदसीति हृस्यमः सोमा हरणकर्त्रे श्येना यश्येन पशिरूपा येगा यत्रैह सोमत्वात् त्वामि मे गयत्री श्येना भूत्वा दिवः सोममा हरति श्रुतेः अथ
पंचतुर्थं श्येना यसोमं हरतीति सोमभृतं तस्मै मधिः तं दहातीति रायस्योषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नयेह सोमत्वात् त्वामि मे ३२

सं० टी०
९४

का यत्तदिति मितालंभनमिति मितस्योपांशुसवने पंचवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शकु र्यादिति सूत्रार्थः यने सोमरेव न्याविपरीतां हृती आद्य
तृतीयावष्टा लोपादौ सा हृती व्यहेन द्वादशत्वं अस्य मंत्रस्य क्रतौ निदानमुक्तं यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतन्त्रे मुलोकेषु
न्यदधादिति तासां तन्नामनेन मंत्रेण प्राप्तिः किं यते हे सोम दिवि द्युलोके तव पज्योतिस्तेजः यच्च द्येयि व्याज्योतिः उरो विस्तीर्णं अतरिक्षे प
ज्योतिः शरीरलक्षणं तेन तन्वा रयेन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिं अत्ययः अस्य यजमानस्य यजेत रुविस्तीर्णं स्वशरीरं कृभि कुरु राये

यते ॥ यत्तं सोम दिवि ज्योति र्य र्दृष्टि व्यां यदुरा वन्तरिक्षे तेनास्मे
यजमाना योरुराये ह्यधिकं वाचे वाचः ॥ ३३ ॥

धानाय त्रत्विजां दक्षिणा प्राहाये च उरुशरीरं कृधि किंच हाचे अधिवोचः अधिकं ब्रह्म यजमानाय कृत्स्नशरीरो हमागत इति
वदेत्यर्थः वचेरुमित्युमागमेऽभावे च वोच इति मध्यमेकवचने रूपं यदा स्पमंत्रस्य व्याख्यांतरं हे सोम त्रिषु लोकेषु ये स्वदीयं ज्यो
तिरस्ति तेन ज्योतिषा स्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राधनेन समृद्धं उरुविस्तीर्णं स्थानं कृधि किंच हाचे फलदा चे राय इति
वाचः ब्रह्म यत् अधि अधिको यजमानो भवत्विति ३३

रामः
९४

का अत्रास्थेत्यासिंचति निग्राभ्या इति सोमस्य पारिहोतृ चमसेनैव निग्राभ्या अस्मिंचतीति सूत्रार्थः अत्राः पद्या हृती तृतीया द्वादशार्णो
न्येच योः हारोः पादायस्याः सा पद्या हृती इयं द्विषा हे अपो ययमेवं विधाः स्थ भवथा किं रताः अत्राः अत्रा मिति क्षिप्रनाम क्षिप्रं
कार्येण पः शिवावा ह्वत्तुरः तुर्वतिर्वधकर्मो ह्वत्तुर्द्वैत्यं तुर्वति हि संतिताः ह्वत्तुरः किपिरा ह्योपः इति वलोपः राधोगृत्ताः राधोधनं गुरं
ते उद्युक्तेति ददाति ताराधोगृत्ताः गुरी उद्युमे अस्मात् न सत्तने सत्तानुत्तप्रत्तर्त्तसु र्त्तानि कुंदसीति कर्त्तरि क्तो नत्वा भावश्च निपा
त्यते अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयिष्यः हे देवाः देव्यः ताः तथा विधाय यं यं सं यजं देवत्रा देवा अतिनयत प्रापयता किंच उ प हृता अ

क्रा२

अत्रा अस्थे बृत्तुरो धोगृत्ताः अमृतस्य पत्नीः ता देवीर्देव्ये मं युजन्त्ये तो प हृताः सोमस्य पिवत ३४ माभे
मो संवि ऊर्जन्ध सुधियेणे ब्रिडू सती वीडयेथा मूर्जन्ध धायाम् पाप्मा हृतो न सोमः ॥ ३५ ॥

नुज्ञाताः सत्यो यं सोमस्य सोमं पिवत कर्मणि षष्ठी ३४ का माभेरिति प्रहृतीति उपांशुसवनेनोपमना सामं प्रहरेदिति सूत्रार्थः मा
भेः अर्द्धसोम्यमर्द्धं द्यावा द्येयं हे सोम त्वं माभेः माभे धीः शपो लुक्लिङ्गि रूपं मासं विक्ष्याः कं पनं मा कथाः इविनी भयचलनयोः
लुङ्गिरूपं यतो देवते पणया हंत्वा मभिषु लोमि अत उधत्स्वारसं धेहि एवं सोमं सं बोध द्यावा द्येयं सं बोधयति दधिषणे द्यावा द्ये
थि यो युवां विदुः सती वीडयेथा वीडुशे ह दृढवाचनः दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुते अस्मादुद्यता वः किंच उर्जन्ध धायारसं धत्त अ
स्मिन् सोमं अनेन वज्रसंस्कृतेन ग्राह्या यजमानस्य पाप्मा हृतो न तु सोमः ३५

सं० टी०
१५५

का. प्रतिगर्वे निग्राभं वाचय होतु चम सो ल्याने शुनव धाय प्रागपाति प्रतिहारवर्गे होतु चम समध्ये सो कान् सोमां शुन निधाय प्रागपाति गो
अगृह्य निग्राभ संज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः प्रागपाक सोमदेवत्योऽधिक सोमदिभिर्मिथुनमिच्छन्तश्च देवाः संपादितः तदेतद्वा
भुक्तं हे सोम प्राक् प्रागं चनाः अपाक् अपागं चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदके उदं चनाः उत्तराः अधरोक् अधराचनः एवं प्रागादयः स
वोदिशः सर्वतः सर्वस्मात् स्वस्व प्रदेशोत्त्वात्वां आधावंतु आभिमुख्येन गच्छंतु परस्परं किं भाषमाणस्त्वामेभिधावंत्विति तदा हरे अं व

प्रागपाक ॥ प्रागपा गुदं गधरा क्तुर्वतस्त्वादिशः आधावन्तु ॥
अम्बनिष्पेर समरीर्वि हाम् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

हेमातः निष्परस्वेर्भागेः सोम एरय हृपालन एरणयोः विकरण व्यत्यये लोटि रूपं किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संवि
दा संविदां प्रजावा अरीरिति श्रुतेः अस्मात्पुटितदि प्रथमवद्वचने आत्मनेपदेष्वनत इति ऊस्यादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्वि
तितकारलोपे सवरीशे धेविदामिति रूपं समोगमीत्यादिना तद् ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
१५५

हरिः श्रुवा चस्पतये ॥ वाचस्पतये पवस्व दृष्टो ॥ ३७ ॥ शुभ्रं भस्ति पूतः ॥ देवो देवेभ्यः पवस्व येषां प्रागोसि ॥ १ ॥ २

त्वमंग इंद्रे वत्पापय्या हृती गौतम इत्या अंगेति शिप्रनम हेशविह अतिशयेन बलवन् इंद्रे वोदायमानस्त्वं मत्संमनुष्यं यजमानं प्रशंसिष्यः प्र
शंसिस्तेष्विसमीचीनो यं राता अद्वा नित्यादि सुनिं करोषीत्यर्थः शंसुहिंसास्तुत्योः तिङ् र्यत्तेह मध्यमेकवचने सिवादेशः सिबहुतं लेटीति
सिप्रत्ययः तस्यार्द्धधातुकस्येदुलादीनां जोगमः लेटोलाटाविशिषोः हागमः इतश्चलोपः परस्मैपदेष्विति सिप्रकारलोपः तस्य रूपं त्वविसर्गो
पत्वं प्रशंसिष्य इति रूपं तिङ् तिङ् इति सर्वानुदत्त किंच हेमद्यवन् धनवन् इंद्रे मर्दिता मर्द सुखकरणे मर्दताति मर्दिता यजमानस्य सुखयिता
त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इंद्रे तं ववचः त्वमेव सुखयिते त्वं रूपं त्वदीयं वचनं अहं ब्रवीमि वदामि ३७ श्रीमन्महीधर कृते वैदरीपे मनोः

दि

त्वमङ्गः प्रशंसिषो देवः शविह मर्त्यम् न त्वदन्यो मद्यवन् स्मिन् तेऽब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥ इति वाजसनेय संहितायां दीर्घ
हरे अभ्यासानां वाचनांतः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ॥ षष्ठेऽध्याये षडसंस्कारादि सोमाभिषवपर्यन्ता ॥ पाठे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्री
मंत्रा उक्ताः सप्तमे ग्रहग्रहण मंत्रा उच्यंते का उपांशु च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतिरिति मंत्रं यस्य प्रतीको रौ यादानात् तत्रैकै
नमंत्रे लोपांशु यद्मेकैकवारं गृह्णीयात् उपयो मगहीतोसीति मंत्रं यस्याहो योज्यं वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोरशे
नष्टरूपेति लक्षणं नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽहर्गः सोमैको ना एवैतत्तर्ह्योरुपांशु यद्ग्रहस्पृष्टीयत तीयपहले क्रमेण विनियोगः हे सोम त्वं वाचस्प
तये प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोरशे यपवस्व गच्छ पवगंतो प्राणो देवा चस्पतिरिति श्रुतेः यद्वा पतये पालक देवार्थं वाचः वाचा विभक्ति व्य
त्ययः मंत्रेण वाचः संमंथिना मंत्रे वा पवस्व शुद्धो भव किं न तस्त्वं दृष्टो वाधितुस्तव संवंधिभ्यामं शुभ्यां खंजाभ्यां पूतः हितं प्रक्षिप्यते तथा भस्ति पू
तः पालो वैगं भस्तिरिति श्रुतेः अध्वर्योर्गं भस्तिभ्यां पालिभ्यां च पूतः समास एतत्तद्विच्छिदां शुभ्यामित्यनेनापियोऽयः द्वितीयं गृह्णाति देवः सोमः

मन्त्रे देवेभ्यो यो यपवस्व प्रवर्तिर्लुक् नष्टरूपे देवो देवांसं
श्रुतु मन्त्रां देवेभ्यो देवभ्यः येषां देवानां वैगं जागोसि तां प्र
तिगच्छेत्तथा

सं० टी०
७६

रतीयंगल्लातिमधुमतीः सिंगोक्तं देवतं हे सोम त्वं नो स्माकमिषो नानिमधुमतीः मधुरसा पेताः कधिकुरुकाः यत्तस्यात्तां सोम निरधातीति स्वीकृतानंशु
न सोमे स्थापयेत् यत्ते सोमं हे सोमं तेन व अरभ्यं अहिं स्पंदं जोतिर्है सार्धः जागृविता गरशालं यन्नामत वासि सोमेति हे सोम तस्मै तन्नाम वतेतु मं सोम
य स्वाहा दत्तमस्तु काः स्वाहेत्युक्तेर्वतरिक्षमिति निष्क्रमणमिति स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्तं निष्क्रमेत् उरुविस्तीर्णं चेत रिक्षमन्वेमनुगमि २ काः स्वाकृतं
तिरुत्वा पात्रमुन्नाद्यति उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् स्वांकृतः ग्रहदेवतं प्राणो वा अस्योषग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति श्रुतेः उ
पांशुग्रहः प्राणः हे प्राण रूपो पांशुग्रहत्वं स्वांकृतो सि स्वयं स्वेनैव कृतो भवति कां द सोम लोपः स्वयं मेत्यनोसिकेभ्यः विभ्येभ्यः सर्वेभ्य इति

मधुमतीर्नृश्वस्त्वधियत्ते सोमाहा अन्नामजागृवितस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्बुनरिक्षमन्वेमि स्वाहू तोसि २॥

येभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यो दिविभवा दिव्या देवास्तेभ्यः सकाशात् पार्थिवेभ्यः द्विपदचतुष्येभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्नः इत्यनुवर्त्तते यस्त्वमेवमकृ
तमः स्वतंत्रं तत्त्वात्वां मनः प्रजापतिरष्टुवाप्नोतु अष्टुवा सोपदविकरणव्यत्ययः प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिस्त्वाश्रुतामिति श्रुतेः स्वाहात्वा सु
भवसूर्याशोभनो भवउत्पत्तिर्यस्य तत्सं बोध्यं न हे भवउत्पत्तिजन्मन्यहसूर्यासूर्यार्थत्वात्वां स्वाहाकारेण जुहोमि यद्वा स्य होममं न स्याय
मर्थः हे प्राण रूपग्रहत्वं स्वांकृतो सि मया स्वीकृतो सि किमर्थं दिव्येभ्यो देवनेमनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यो मनुष्यजानि स्थितेभ्यो सर्वेभ्य इति येभ्यः
इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः मनश्च तेषां मिन्द्रियाणामधीशत्वा मष्टुवाप्नोतु हे सुभव प्राण रूपो पांशुग्रह तादृग्रपेक्षां बहिः प्राणरूपा यस्तु या
स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो वै वाह्य प्राण उदयत्येव ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याथावलि क इति श्रुतेः सूर्यस्पवहिः प्राणत्वं

रामः
७६

स्वांकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च नम्रं ह्येव विवक्षितमिति तिरै लोक्तं स्वांकृतो सीत्याह प्राणमेव कृतविश्वे
भ्यो इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहो भयेदेव देवमनुष्येषु प्राणरूपा भातीति काः प्रथमे पारिधीउत्तानं प्राणिं प्रागुपप्राष्टिं हे वेभ्यस्त्व
तिपरिभो सोमलि समृद्धिमुत्वं रुस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथामार्जनं कुर्यात् हे पेभ्यः देवं यनुः हे लेपमरीचिपेभ्यो मरीचिपालकेभ्यो देवे
भ्योऽर्था यत्वात्वां परिधो मार्जित इति शेषः काः वासउरो वाहुषुष्णिहमंशुभिचरनूनुहयाया देवां शविति वस्त्रादिषुष्णिहोयः सोमांशु
स्तमभिचारार्थं जुह्यात् देवांशो अभिचारकं सोमांशु देवतं यनुः हे देवदृष्यमाना हे अंशो सोमांशो यस्मै व धायत्वा मीजे प्रार्थयामि इति रथे

स्वाहू तोसि विभ्येभ्यः इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनुष्याह स्वाहात्वा सुभवसूर्याय देवेभ्य स्वाहा मरीचिपेभ्यो दे
वां शो यस्मै त्वेदेतत्स्य सुपरिपुता भूदेन ह तोसौ फहुणं यत्वाद्याना यत्वा ३

षण्णकर्म तद्वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः उपरिपुता उपरिप्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गच्छतात्यपरिलुतः तेनोपर्यायगतेन भंगेनामर्देनासावि
ति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्यानिहतः स न फद्विशीर्णो भवतु निफला विशरणे अस्पृक्किवंतस्येव रूपं फलतीति यस्मिन्
देशे एवमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् उपांशु प्राणदेवता संतोषार्थत्वा मासाहयामीति शेषः काः उपांशुसवनं पाणिना
भप्रभृज्योदगभिमुखं ग्रहसंलग्नं स्थापयेत् हे उपांशु सवनं आनदेवता प्रीत्यर्थत्वा मासाहयामि ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सं. टी.
१५७

का. उदितेतर्यामग्रहणमुपयामगृहीतइति सूर्योदयानंतरमंतर्यामग्रहं गृहीयात् उपयामयतीत्युपयामोग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पंचायनयिचाहंतोदात्तः यंमोपरिवेषण इति परिवेषणद्वयेन मित्वाभावद्विष्टः तत्पुरुषेतुभ्यां शीतिपूर्वपदस्वरवाधिनत्वात्थापयन्निनिश्चयंतस्यांतोदात्तत्वं पुनस्तृतीया समासते तत्पुरुषेतुभ्यां र्थत्यादिना तृतीयांतस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितं हे सोमरसत्वं तादृशोसि हेमद्यवनधनवन् इत्वं तादृशं अतर्ग्रह्यात्रं बद्धनिगृहीतं यद्वा शशचुभ्योतर्द्धनं व्यवधानं यथा नियमयंततः सोमं पाहि पातय तथारायो धनानि उरुष्यः रक्ष उरुष्यतीति रक्षणकर्मा यद्वा पशवो राय इति श्रुतेः पशून् रक्षन् प्रषोयन् स्वसमंताद्देहीति यद्वा न्नप्रभवत्वादिषोडशरायाः प्रजाः

उपयामगृहीतोसि उपयामगृहीतोस्य न स्याद्यमद्यवन्महिसोमम् ॥ ४ ॥ अन्तस्ते अन्तस्ते
द्यावापृथिवीर्धाम्भ्यन्तर्धाम्भ्यन्तरिक्षम् ॥ सन्तर्हन्वेभिरवरैः परैश्चान्तर्हन्मेमद्यवन्माहयस्व ॥ ५ ॥

प्रजावाइष इति श्रुतेः ता यज्ञस्वयाजस्वयायज्ञकाः कुरुः श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ४ अंतस्तेम प्रवदेव न्याहं त्रिष्टुप् अंतर्यीमग्रहणे विनियोगः हेमघवनं तेतवानुग्रहात् द्यावा पृथिवी अंतर्धामि व्यवधायिके करोमि यद्वा हे अंतर्यीम प्राणरूपा पन्नस्य तवांतः शरीरमध्ये द्यावा पृथिवी धामि स्थापयामि किंच उरुविस्तीर्णमंतरिक्षं अंतर्मध्ये बहू द्यावा पृथिव्यौर्मध्ये च स्थापयामि हेमघवनं घनवन्निःश्वरे अभिवरैः पृथिवी स्थानैः देवेभिर्देवैः परैर्द्विस्थानैश्च देवैः संजः समानजोषणः समानप्रीतयुक्तः सन्नतर्यीमग्रहेमाह यस्वर्षयस्वात्मानं यद्वा तप्पस्व महत् प्रोचुरादि बहुरात्मने पदो देवेभ्यत्र बहुलं कंदसीति एषोभावे बहुवचनेन ज्ञेय इति एकारः ५

रामः
॥ ७ ॥

का. स्वां कृत इति निः शेषस्यैव होस्तिष्ठत स्वां कृतं तेति व्याख्यातोसि का. प्रथमे च न्युन्वपाणिना प्रत्यगिति प्रथमे परिधावधोमुखहस्तेन प्रत्य
क्स्वस्थं माष्टि हेवेभ्यस्त्विति मन्त्रेण हेवेभ्यस्त्वा व्याख्यातः का. उहानायत्वेति पात्रासादनं हेग्रहान संतोषार्थं स्वां सादयामि ई का. ऐश्वा
मवगृह्णात्यावायविति आवायोवायु हेवत्यान्निष्ठ एव सिद्ध दृष्टावायवेत्वेति यनुरंती हेवायो हे शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतं प्र
थमन्य हे वैः इह शंसो मं पिवतीति शुचिपाः पवित्रसोमपानः त्वं नोस्माकमुपसमीपैः आभूषा आक्रमस्वा गच्छेत्पर्यः भूषणलंकारे इ
ह गत्यर्थः केनाह माक्रमं मिति चेत् सहस्रं तेनियुतो विश्ववार सर्वं व्याविश्वं सर्वं दृणोति व्याति व्याप्नोति विश्वे वा न्रियते प्रार्थ्यते इति वि

स्वाङ्गतोसिद्धिश्चेद्भ्यः इन्द्रियेभ्योऽदिभ्योभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाद्दुस्त्वाहत्त्वासुभवस्त्वायदेवेभ्यस्त्वा मरुच्चिपे
भ्यः उद्दाना यत्त्वा ॥ ई ॥ आवायोभ्यश्चुचिपाः उपनः सहस्रन्तेनियुतो द्विश्चवार उपोतेऽन्नो मृगमयामिमस्य देव

श्ववारस्तत्संवेधनं हे वि श्ववार सर्वव्यापक ते तव सरु संनियुतः संतिनियुतो वायुरित्युक्तेनियुत ॥ इधिये एव पेयं वायवेत्वा ॥ ७ ॥
 शहेन वायुवाहनभूतो भूगा उच्यंते तवासंख्याता वाहनभूता मृगास्तैरा गच्छेत्पर्यः किंच मद्यं महनीयं तृप्तिजनकं अधः सोमलक्षणां च
 नंतैतव उपसमीपे एव आयामि गमयामि सोमं ते समर्थयामीत्यर्थः हे देव ह्रीं पमानवा यो यस्य सोमस्य एव पेयं प्रथमवषट्कारलक्ष
 णं पूर्वपानं त्वरधिषेधारयसि रधातेर्लिटि रूपं एवं वायुं प्रार्थय सोम मोहहे सोम रसवायवे वायु देव तार्थत्वांग्वां गृह्णामि ति शेषः ७

सं. टी०
७८

का-अपगृह्यपुनरिंद्रवायुइति एकवारपुनरिंद्रमाहायष्टयकृत्पुनरिंद्रवायवंगस्तातिइंद्रवायुइंद्रवायवीगयत्रीमधुच्छंदोदृष्ट्याउपा
यामेति यजुः सहितोमनः हेइंद्रवायुपुष्पदंथे सोमाः सुताः अभिषुताः प्रपश्यन्नाम प्रयोभिरेतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निमितैरुपसमीपे
युवामागतं आगच्छतं यदा प्रयइति शब्दाः इत्यगताविति धातौः शत्रुप्रत्ययां तस्य रूपं प्रेतीति प्रयनइत्यपण तस्य सिपरेतकारस्य
छांदसः सकारस्तस्य रुत्वा हे प्रयोभिरिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छत हे यस्मादिहवः सोमादिवा मुशंति काम

इंद्रवायुः इमे। ~~इंद्रवायुः~~ सुताः उप प्रयोभिरागतम्। इंद्रवायुमुशन्ति।
हिउपयामगृहीतोसिवायवः इंद्रवायुञ्जान्नेषतेयोनिः सजोषो ब्राह्मन् ॥ ८ ॥

यः ततस्मादागच्छतमित्यर्थः सोममाह हे सोमरसत्वं उपयामेन पात्रेण गृहीतोसि वायवे वायुर्देवतार्थे इंद्रवायुभ्यां इंद्रवा
युर्देवतार्थे त्वांगृह्णामीति शेषः का- दशापवित्रेण परिमृज्य परिमृज्येषते यो निरिति ग्रहसाधनमिति एषते हे पात्रेण परवर
स्य कदेशस्ते योनिः तव स्थानं अतोऽसजोषोभ्यां समान प्रीतिभ्यां इंद्रवायुभ्यामर्थे त्वासादयामीति शेषः ८ ॥

रामः
७८

+ रायावृषससवाधंसोमहेमहृद्येनहेवायवेसेनगावः। नोभुमिन्नावरुणयुवनेविश्वामाहधत्तमनपस्फुरन्तामेषतेयोनिर्जेतायुञ्जान् ॥ १० ॥ २

का-मैत्रावरुणमयं वामिति मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णामीत्यर्थः अयं वा मित्रावरुणदेवत्या गयत्री गृह्णामहहृद्य यजुरंतो हे मित्रावरुणो विभक्तेरा
कारः हेऽततावृषा अतं यजं सत्यं वर्धयत अति दृढो अतस्य वर्धयितारो युवां युवयो रथीयायां सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहोस्मिन्
यस्ते ममेतत् इत्येवार्थे ममेव यजमानानां मध्ये ममेव हवं आह्वानं अतं युवा अणुत हे सोमरसत्वं उपयामेन पात्रेण गृहीतोसि मित्राव
रुणभ्यामर्थे त्वांगृह्णामीति शेषः ७ का- पयसाश्रीणत्येनं कुशावंतर्हीयरायावयमिति मैत्रावरुणभ्यामर्थे त्वासादयामीति शेषः
वधायतत्रस्थं सोमरसं शीरेण मिश्रीकुर्यात् रापावयमैत्रावरुणदेवत्या हि दुशंसहस्युहृष्टा उत्तराईतामिति तदः श्रवणासंभक्तौ इत्यस्य

अयं ब्राम् ॥ अयं ब्रामिन्नावरुणा सुमः सोमः अतावृषा ममेहिहृष्टुतुः हवम् उपयामगृहीतोसि मित्रा

हिहृष्टोऽध्याहारः मंत्रद्वयमदुष्टां प्रार्थयते पयाधेन्वा गृहे सत्यां रायाधनेन ससवां वनपणसंभ ॥ वरुणा ब्राह्मन् ॥ १० ॥ १
तौ इत्यस्य कसोरूपधनेन संभक्ताः संपन्नाः संतो महेमहृष्टाः स्याम कथमिव हे वायवे नेव यथा हविषा संभक्ता हव्यं तियथोचय
सेनघासेन गवाक्रिकादिना गावो हव्यं तिमित्रावरुणो युवं युवांतां धेनुं नो स्मभ्यं विश्वाहा सर्वराधत्तां दत्तं किं भृतां धेनुं अनपस्फुरती
अनपस्फुरंतीतां अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः एषतइति सारनं हे ग्रह एषते योनिः स्थानं अतायुवाभ्यामिन्नावरुणभ्यामर्थे त्वासाद
मीति शेषः ब्रह्मवा अतत्र ब्रह्मिन्ने ब्रह्म हतं वरुण एवायुरिति अतः अतश्चेन मित्रः आयुश्चेन वरुणः इति अति व्याख्यापदका
रसु युवाभ्यामिति परं कृतवान् तेन अतं सत्यं यजं वा कामयेतौ अतयुताभ्या अतयुभ्यां संहितायां हीयः यजमिह ब्रामिन्नावरुणभ्या
मित्यर्थः परकारस्य १०

सं. टी.
७७

का. अश्विनं गृह्णात्यन्वारं चैवावमिति यजमानेन्वारं चैवाश्विनं गृह्णाति यावां अश्विनी गायत्री मे धानि शिद दद्या यजुरं ता हे अश्विना अश्विरे
वौ वां युवयो र्यो कशा कशेति वाङ्मसु पठितं कशापति प्रकाशयति वाचयमिति कशा वाक् किं भूता मधु मती मधु ब्रह्म तदती मधु वा ब्रह्म णोप
निषत्प्रशंसा युता तथा सूरता वती प्रियं सत्यं वचः सूरतं तदती सत्य प्रिय वचनो येता हे अश्विनो त या वाचा स्मरी यं यज्ञं मिमिक्षतां मिह से च
ने सनंतः सक्तुमिच्छंतः निष्पादयन्मिष्यथः हे ग्रह त्वं उपयामेन गृहीतोसि अश्विभ्यामर्थे वांगृह्णामीति शेषः का. प्रसादयति शेषः मधु
ब्राह्मणं यावधीयाति तौ माध्वौ ताभ्यां तद्धित ई प्रत्यः ह ध्यं ह वा आभ्यामाथर्व णो मधुना मत्रास्त्र एव वाचेति श्रुतेः ११ का. शुक्रं वै त्वेन

या वाङ्मसु मधु मन्त्राश्विना सूरता वती त या मुत्तमि मिमिक्षतम् उपयाम गृहीतोस्य अश्विभ्यां त्वेषते योनिर्मा दीर्घा वा ॥

वातं प्रत्ययेति वित्वपात्रे ण वै कं कतेन वा शुक्रं गृह्णाति तं प्रत्यया जगती वैश्वदेवी वत्सार दद्याद्वा दशा णं चतुः पादा जग
ती उपयामेत्यंते यजुः हे ई हं त्वं या सु यज्ञ क्रिया सु अनु वे ई से पुनः पुनः सोमपानेन घृष्टिं प्राप्तेषिता सु हजनं हजनमिति वलनाम वलव
द्वुत्त फलं हो रु से क्षार यमिह रासीत्यर्थः यजमाना येति शेषः कथं हो रु से तत्र दद्यात्तमा हतं प्रत्यया प्रत्यय एव विश्वे मास्थालं चंदसीति
यात् प्रत्ययः उपमाथीयः प्रत्ययः पुराणवचनं सर्वेषां ऋषीणां पुत्राणां चिरंतनानां भगवाहीनामिव फलं हो रु से एव र्था एवैषामिव
ऋषीणां साधनानामिव विश्वया सर्वेषां ऋषीणां पुत्राणां मि व इ मथा इहानी तनानां यजमानानामिव वास्य फलं हो रु से तथा त्वां सुम इति श
षः किं भूतं त्वं ज्येष्ठताति ततनं ताति विस्तारः ज्येष्ठा उक्ता ताति विस्तारो यस्य तं यद्वा ह क ज्येष्ठाभ्यां तिलताति लोचं चंदसीति प्रशंसा यांता

रामः
७७

तिल प्रत्ययः प्रशस्यो ज्येष्ठो ज्येष्ठे पु प्रशस्यो वा ज्येष्ठाभ्यां ताति तया बर्हिषदं यज्ञेषु बर्हिषु सीरतीति बर्हिषदसं स्वरिदः स्वः घु लो कं वेति जानाती
स्वरिदं तत्र तस्य निवासः प्रतीचीनं आत्मनो धुनिं धातुं कं पने कं पयति तारं शत्रुपितारं शत्रुणं आशुशीघ्रं जयंतं जेतव्यानि वस्तुनि यद्वा स्यात्तत्रो
द्याति रं हे ई हं यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनं अस्मत्प्रति कूलं हजनं वर्जनीयं आलस्यं अद्वादि कं हो रु से रिक्रिकरोषिविनाशयसि दुः प्रहरणे
हर्तारिक्ता करणमिति शीरस्वामी किंच या सु किं या सु क्रिया सु त्वदनुग्रहं कुरु न पयंतं आशु शिप्रकारिणं यजंतं सम्यगनुष्ठानेन य
जमानांतरा एषति शपानं यजमानमेनु सोमपाने च सुत्याचयः बर्हिसे ता सु क्रिया सु तं त्वां सुम इति शेषः कथमिव प्रत्यया या प्रत्ययः
उपमार्यः प्रत्याः पुरातनाः भगवाद्यो यथा त्वाम सु वन् एव र्था एवैषि आदया इव विश्वया अतीताः सर्वे यजमाना इव इ मथा इहानी
तनयजमान इव वयं त्वां सुम इत्यर्थः कीदृशं त्वां ज्येष्ठताति स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठंतं स्वरिदं
यजमाना यदा तव स्वरिदं वेक्षीति स्ववित्तं एव मिदं मुक्ता सोममाह हे शुक्र ग्रह त्वामुपयामेन गृहीतोसि शं राय शुक्र पुत्राय शं रना
मेः सुराश्वा त्वांगृह्णामीति शेषः सादयति एषते एष खर प्रदेशस्तवे स्थानं त्वां यजमानस्य वीरतां वीरं त्वं शूरस्वपाहि पास्य क का
शुक्रमंथिभ्यां चरतः शुक्रेणा ध्वर्युमंथिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षता प्रोक्षितौ एव पशुकलावाद्यापि धानं प्रोक्षिताभ्यां मं पमानर्जनम् प्रो
क्षिताभ्यामपस्पृष्टः शंड इत्यं ध्वर्युरिति अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारौ शुक्रमंथिभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेतां तत्प्रकारः प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां य
पशुकलाभ्यां सहा प्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावाद्यापि प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाद्वाद नं कृत्वाः प्रोक्षिताभ्यां गृहावपमृत्यात् तत्रा
ध्वर्युः शुक्रग्रहमपमांहीति सूत्रार्थः अपमृष्टः अपमिचारकं यजुः शं रना मेकोः सुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोपमृष्टः अपमार्जनीकृतः का

सं टी०
१००

देवस्त्वेतिनिः कामतेययालिंगमितिअध्वर्युप्रतिप्रस्थातारोयथाक्रमेणशुक्रमंथीत्येतत्पदद्वयंवाचकमंत्रलिंगमनतिक्रम्यनिर्गच्छेतांतत्रशुक्रा
लिंगेनाध्वर्येनिः कामनिदेवास्त्वाशुक्रदेवतंशुक्रनामग्रहस्थं सोमं पिबति शुक्रपादेवाः शुक्रग्रहत्वाप्रणयंतुयजतिस्थानं प्रापयंतुं का
अपरेणोत्तरवेदीमरत्नीसंधायोत्तरवेदिश्रोणोर्निधत्तेः विसृजंतौ दक्षिणस्या अध्वर्युत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाध्वर्यासिति अध्वर्युप्रति
प्रस्थातारोवेदिपश्चाद्गोमरत्नीसंयोज्यग्रहयोर्विसर्गमकुर्वंतौ उत्तरवेदिश्रोणोर्ग्रहोसादयतः दक्षिणश्रोणवध्वर्युः शुक्रं उत्तरश्रोणो
प्रतिप्रस्थातामंथिनंसादयतिअनाध्वर्यासिवेदिश्रोणिदेवतंहेउत्तरवेदिश्रोणेत्वमनाध्वमनुपहिसितासि १२ का सुवीर इति दक्षि

तस्यत्कथा पूर्वयाद्विष्वा येमयाज्येष्टतातिस्वर्हिषरं सुर्विदम् प्रतीचीनं वृजनं रोहसे धुनिमाशु जयन्तमनुया
सुवर्हसे उपयामगहीतोसिशर्गा यत्वेष्टते योनिर्वीरताम्याह्यपमृष्टः शर्गादेवास्त्वाशुक्रपाः प्रणयन्तनाध्वर्यासि १२
सुवीरो वीराः अजुनयन्यरीह्यभिरायस्योषणयजमानम् सज्जगमानोदिवाद्येभ्याशुक्रः शुक्रशोचिषानिरस्तः शर्गः
णयपदेशंगच्छत्यध्वर्युरितिसुवीरः शुक्रदेवतं शुक्रग्रहत्वं सुवीरः शोभनशोयोपेतः सनवीरानयजमानस्य शुक्रस्याधिष्ठानमसि १३
शोयोपेतानभत्यादीनप्रजनयन्उत्पादयन्रापस्योषणधनस्यपुष्टायजमानमभिलक्ष्यपरीहिपरितोगच्छकाः परेणयूपमरत्नीसंधत्तः संजामो
नमिति यथालिंगमितिअध्वर्युप्रतिप्रस्थातारोयपपश्चात्सभागेतत्तद्गृहवाचकपदलिंगमनतिक्रम्यारत्योः संधानंकुर्यातां शुक्रलिंगेनाध्वर्युः
संजामानशुक्रोग्रहः शुक्रशोचिषाशुद्धीत्याकृत्वा ययंविभर्तिइतिशेषः किंभूतः शुक्रः दिविद्युलोकेन दृष्टिवाभूत्लोकेन संजामानः संगच्छमा

रामः
१००

नः काः अप्रोक्षितो निरस्यतो निरस्तः शं इति अध्वर्युरिति अध्वर्युरोक्षितं पशकलं निरस्येत निरस्तः अभिचारिकं शं इति नामकः शुक्रपुत्रोः
सुरपुरोहितो निरस्तो यज्ञादहर्निक्षिप्तः का आहवनीयं प्रोक्षितो प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति अध्वर्युरावहनीये प्रोक्षितं
यपशकलं क्षिपेत् शुक्रस्य शकलं देवतं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि १३ का अहिन्नस्येति जपित्वेति यजमानो जपित्वेति यज
मानो जपति अहिन्नस्य सोम्यं हे देवदीप्यमानसोमाहिन्नस्यारवं इति स्य संततस्य सुवीर्यस्य कात्याणप्रभावस्येतव ददितारो हतारो
वयंस्यामाभवेमरापस्योषस्य धनस्य चरातारः स्यामभयोभयो यज्ञनलक्षणशास्येत यज्ञेतेतव प्रसादाद्रायस्योषस्य ददितारः

अहिन्नस्येते देवसोमसुवीर्यस्यरायस्योषस्य ददितारः स्यामसाप्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा सप्रथमो वरुणो मित्रोऽ
स्याम अहिन्नस्येति विशेषणं यंधनपोषस्येव का उभयतोययं प्रत्यंशुरेवौ जुहुतः साप्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमंतम (ग्निरा १४)
नुप्रतिप्रस्थेतेति अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखो सतौ जुहुयातां अध्वर्युरादौ शु
क्रं प्रतिप्रस्थाता ततोमंथिनं जुहोति साप्रथमा इदेवत्यान्निष्ठुष्टुसाप्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्य इत्यक्रियते इत्यर्थः
यत इत्यर्थः सोमक्रयेसादेविदेवमच्छेदी प्रायसोममित्युक्तत्वात् किंभूता संस्कृतिः विश्ववारा विश्वैः सवैर्ऋतविभिरनृत्विग्भिश्च
यैते यज्ञसोमः स्वाविश्ववारा य य द्वाविश्वं वृणोति संस्क्रियमाणः सोमो यज्ञेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिवीतत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रोऽ
ग्निश्च सप्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुखोभत्यतिशेषः वरुणमित्राग्नेयो न्येषामप्युपलक्षकः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः सप्रथमः प्रसिद्धः

सं० टी०
११

चिकित्वा न चेतना बान् उक्तं धीर्हस्यतिः यस्येन्द्रप्रथमो मुखौ यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नेयोपिसर प्रथम इन्द्र एव चिकित्वा न हस्यति र
पिसर इन्द्र एव हे अस्विजः तस्मै तादृशो येषां यसु तमभिषु तं सोमं स्वाहा कारेण जुहोत अभिमुखेन जुहुत स्वाहा कारेण होमं कुरुत का तृ
पंत्विज पतीति तं पंतु मित्रा देवता हात्राः होमो भिमानिन्यो देवताः तं पंतु तृप्ता भवंतु तं पंप्रीतो होत्रा शत्रेन याज्या कृतो स्यभिधीयंते ताः

स प्रथमः स प्रथमो हस्यति चिकित्वांस्तस्माः इन्द्राय सुतमानु होत
स्वाहा तं पंतु होत्रा मद्रायाः स्विष्टायाः सुप्रीताः सुहृता यस्मात्तया इग्नीन्

॥ १५ ॥

का यामध्वो मधुनो मधुस्वा दस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु दृष्टाः तद्धोमे विनियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुहृ प्रीताः कथं जायते यद्यस्मा
तस्वाहा कारेण सुहृताः साधु हृताः होमा येनियुक्त इत्यर्थः का होतारं प्रत्यङ्गं पविशत्यायाः श्रीरिति अध्वर्य होत समीपे प्रत्यङ्मुख
स्मिष्टे तत्र या इग्नीन् होत देवते अग्नीन् अपाद् अया क्षीत् अग्नी धाया गः कृतः इति होतुः कथयति १५ ॥

रामः
१०९

का मथिनमयं वेन इति मथिग्रहं गृह्णीयात् अयं वेनः त्रिष्टुप् अत्र याधिर्देवमधियसं वावस्थितः सोमस्तु यते अधिदैवं चं प्रात्मना स्स
यते वेनो वेनतेः कांतिकां भण इति यास्कः विनिकांता वित्यस्य रूपं वेनः कांतश्च शेरजसो मविमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य नि
र्माणकाले ग्रीष्मांते दृष्टिर्वीगर्भा अपः चोदयात् चोदय प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः दृष्टिर्ग्राह्यो द्युलोका वागर्भो वस्थानं यासां ताः
द्युलोकस्था वा रविस्था वा आपो वर्षति किं भूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युद्गच्छणं जरायुर्वज्रो देहने यस्य सः ज्योतिर्जरायुः इ

अयं वेनः अयं वेनश्चोदयुस्तुष्टिर्गर्भो ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने इममुपाथं
संजु मे सूर्यस्य शिशुन द्विप्रामुतिभीरि र्क्षति उपयाम गृहीतो सिमर्कयि स्वा ॥ १६ ॥

रात्री अधियसं लतात्मना सोमस्तु यते विप्रामेधा विनोत्रा स्त्रणाः इमं सोमं शिशुन शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रि
हंति स्तुवंति बालं यथा कश्चिद्बालयति तद्वत् सोमं स्तान्त्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवंति रिहति र्चनकर्म सुपठितः अर्चनस्तवनमेव किं
भूतमिमं सूर्यस्यापांचसंगमे गृहीताभिरङ्गिरभिषु तमिति शेषः सोमाभिष वार्थः वसतीर्वर्यः आपोः पांसू यस्य च संगमे गृह्यंते तावे स्यं द
मानानां गृह्णायादिव गृह्णीयादिति श्रुतेः यद्वा यमर्थः अपांसूर्यस्य संगमे निमित्ते उदकं सूर्यसमागमनिमित्तं दृष्टिर्गर्भनिष्पत्य विप्रा
इमं सोमं स्तुवंति यथा बालं कस्यचिद्बालं लोभाय यथा कश्चिद्बालो तिष्ठति इह शहे सोमत्वं उपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतो सिमर्कः शुक्रः पुत्रोः सुरपुरो
हितस्ते सैत्वा गृह्णामीति शेषः १६

सं. टी०
१२

का. सकुभिः श्रीगणेशेन मनोनेयेष्विति एनं मधिथिग्रहं यवयिष्टैर्मित्रीकुर्यात् मनोनेत्रिष्टु ए सोमसुतिः विपश्चितो मेधाविनो अध्वर्यु प्रति प्रस्था
तारौ विपश्चिच्छादसः प्रातिपदैकदेशलोपः येष हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा शचीतिकर्मनाम मनोने मनश्चतिगंमतेजतेरु
त्साह कर्मण इति याकः मनोबहुत्साह युक्तं यथा तथा वनुयः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छादसः वनुतः व्यापुतः युगपत्तुक्रा
मंथिग्रथाविति शेषः शचेति निमित्तात् तृतीयावाकर्मनिमित्तं व्यापुत इत्यर्थः किंभूतौ विपश्चितौ इवन्ता इवन्तौ गच्छतौ हवनेषु तेष्वेव क
र्तव्येषु होमेषु प्रचरंतौ यो ध्वर्युः शयोभिः अंगुलीभिः गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मंथिग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं मंथिनः आदिशं प्रतिदिशं

मनोनेयेषु हवनेषु तिगमं विपः शच्या वनुथो इवन्ता आ यः शच्या भिस्तु विनृम्णोः अस्या अश्रीणीतादिशुद्धं भस्ता
प्रतिदिशं आ अश्रीणीत समंतात् श्रीणीते सकु **वेवते योनिः प्रजाः पालयन्ते होमर्कैः देवास्त्वामन्विताः प्रणयन्त्वनाध्वर्युः**
भिर्मिश्रयति किंभूतो यः तु विनृम्णः तु विनृम्णस्य स बहुधनं महादक्षिणः तु वीति बहुनामान्मरणाति धननाम यद्यपि नाध्वर्यु प्र
तिप्रस्थातारौ समानकर्मा लोतथापियः सकुभिः अपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः एष ते इति साह यति हेमं हैथिग्रहतेतव एष
योनिः प्रदेशः त्वं प्रजायजमानसं वंधिनीः पालिपालयका अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मंथि
नूमाच्छाद्य प्रोक्षितेनापमाष्टि अपमृष्टोः पमाज्जनीकृतो मर्क नामासुरपुरोहितका देवास्त्विति निष्क्रमति यथालिङ्गमिति प्रतिप्रस्थाता हवि
र्हानानिः क्रमेत् देवास्त्वामंथिदैवतं हेमंथिग्रहं मंथिनं ग्रहं पिबंतीति मंथिपादेवाः त्वात्वां प्रणयंतु यजनस्थानं प्रापयंतु अनाध्वरासीति मं
त्रो विनियोगसहितः एवमाख्यातः १७

रामः
१०२

का. सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति सुप्रजामंथिदैवतं हेमंथिग्रहं शोभना प्रजायस्य सुप्रजस्त्वं यजमा
नं संवंधिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन्नायस्योषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसं मुखं परीहि परिगच्छ आ गच्छ का
अपरेण यूपमर्त्तं संधत्तः संजन्मान इति प्रतिप्रस्थातारत्नी संधत्ते युक्तं संजन्मानः मंथिनामग्रहो दिवा दृष्टि व्याद्युलोक भूलोकाभ्यां
सजग्मानः संगच्छमानः सनमंथि शोचिषामंथिनः स्वस्यैव दृष्ट्या यूपं विभर्त्तति शेषः का. निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति प्रतिप्रस्था
ता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् निरस्तः अभिचारिकं कर्मनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः का. मंथिन इति प्रतिप्रस्थातेति प्रति

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्त्यरी ह्यभिरायस्योषेण यजमानम संजग्मानो दिवा दृष्टि व्यामन्थी मन्थिशोचिर्निरस्तो म
र्क मन्थिनो धिष्टानमसि १८ **ये देवासः ये देवासो दिव्यो कादेशस्थ दृष्टि व्यामन्थे कादेशस्थ असुक्षितो महिनेका**
प्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् मंथिनः शकलदैवतं हे यूपशकलं **रशस्थते देवासो युजमिमं जुष हम् १९**

धा ९

लत्वं मथिग्रहस्य धिष्ठानमधिकरणमसि का. आययणो ह्योर्हो योर्देवास इति धारा ह्ये रक्षति सत्याग्रहं गृह्णीयात् ये देवासः
वेद्वेदे वीन्निष्टु एरुपदै चैयह द्या हे ये देवासो देवाः ये यद्विद्विद्युलोकै एकादशस्थ एकादशसंख्याका भवेथ केन महिना महिना स्वस्य
महत्स्यो महिनेति परं निषिद्धि स्थानेषु संवध्यते सर्वत्र महाभागा विशेषात् तथा दृष्टि व्यामन्थि दृष्टिमुपरि एकादशस्थातथा ये यूपे अ
असुक्षितांतरे क्षनिवासिन एकादशस्थ भवथ अस्मिति अंतरे क्षनामसुपठितं क्षिपति निवासार्थः असु अंतरे क्षेक्षिपंति निवसतीत्यसु
क्षितः हे देवासो देवासे निविधा यूपं यजं यजनी पञ्चपणग्रहं जुषध्वं

सं० टी०

93

उपयामग्रहातोसिआग्रयणदैवतंयजुराग्रयणग्रहणेएवविनियुक्तंहेआग्रयणग्रहणत्वंउपयामेनपान्नेणस्वीकृतोआग्रयणोसिआ
ग्रयणंनामाभवसिकिंभूतत्वंस्वाग्रयणःअग्रस्यभावःआग्रंमुष्टुआग्रंश्रेष्ठंअयतीतिस्वाग्रयणःअग्रशब्दस्यायतौपरेलिटिलोपःता
दृशत्वंयज्ञंपाहिरक्षयज्ञपतिंयजमानंचपाहिविष्णुर्यज्ञाधिष्ठातादैवशंक्षियेणस्वसामर्थ्येनत्वांयातुत्वमपितादृदृशंविष्णुंपाहिरक्षस
वनानिप्रातराहोनिअभिपाहिसर्वतोरक्ष२० काःत्रिहिकृत्यसोमःपवतइतिहिंकारत्रयंकृत्वाजपेदिति शेषःसोमःपवतेवैश्वदेवंसो
मःपवतेववतिर्गत्यर्थःसोमो गच्छतिग्रहपार्श्वेषुस्वकीयेकर्मणिप्रवर्ततेइत्यर्थःद्विरुक्तिरादरार्थःकिमर्थअस्मैब्रह्मणेब्राह्मण

उपयामग्रहीतोऽस्यो गृयलोमिस्त्रा गृयराः पाहियुजम्याहियुजपतिं विष्णुत्वा मिन्द्रियेण पातु विष्णुत्वा म्यास्यमि सव
नानि पाहि २० सोमः पवते सोमः पवते स्मै बुध्नणे स्मै अजाया स्मै सुन्वते यजमाना यपवतः इषः ऊर्ध्वं पवते इषः
ईषधी व्यः पवते द्यावा द्यौर्वीर्याम्यवते सुभ्रता यपवते विष्णवे व्यस्तादे वेद्यः एषते येनि विंशे व्यस्तादे वेद्यः २१

जाति प्रीत्यर्थं अस्मै क्षत्राय एतः क्षत्रिय जाति प्रीत्यर्थं अस्मै सुन्वते सोमाभिष बंकुर्वते यजमानो यकाम प्राप्स्यर्थमित्यर्थं पवते श्वे अन्नाय ऊ
र्जेत इ पसेवनाय क्षीराहये पवते तन्निष्पत्यर्थमित्यर्थः अज्ञो ब्रह्मिभ्यः उपधीभ्यो ब्राह्मि पवाहिभ्यः तत्सिभ्यर्थं पवते द्यावा पृथिवीभ्यां।
लोकद्वय पवते किं बहुना केन सुभृताय सर्वेषां साधु भवनाय पवते हे आग्रयणग्रह ता ह शंखात्वां विष्टेभ्योः सर्वेभ्यो हे वेभ्योर्थं
स्वासाहयामीति शेषः सर्वे वता प्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः एष त इति साहयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं विष्टेभ्यः सर्वेभ्यो हे वेभ्योर्थं त्वा
साहयामीति शेषः २१

रामः

१३

का उक्थ्यमुपयागहंतौसि इतिउक्थ्यगल्लीयात् उपयामग्रहदेवतानियन्त्रंविहे सोमत्वमुपायामेनयन्त्रेणगृहातोसि हेउक्थ्यग्रहत्वाचांद्रश
यश्चार्धत्वात्वागल्लीमिस्वीकरोमिकिंभूतायेनायहरुद्वतेहरुत्सामतद्वतेहरुत्सामप्रियायेत्यर्थः तथावयस्वते वयः सोमरूपमन्नतद्वते
यद्वा वयो योवनलक्षणं वीर्य समेत तद्वते किंभूतंत्वां उक्था व्यं उक्थानिमित्रावरुणब्राह्मणाच्छंदस्य छावा क संबंधीनिशास्त्राणिअ
वंतरिक्षता निउक्थवीः तंत्रह्रस्वविनियोगः किंच एवं सोममुक्त्वा इंद्रमा हरे इंद्र यत्तेतव हरुत् महत् वयोनं सोमरूपमस्तितस्मेतत्या
नार्थत्वांप्रार्थयति शेषः हे सोम विष्णुवे विष्णु देवतार्थत्वागल्लीमि यद्वा हरे इंद्र तेतव हरुत् ऊर्जितं वयो योवनलक्षणं तस्मै सोमत्वांगृ

उपयामग्रहीतोसीन्नायत्वाहृद्द्वयेयस्वतः उत्थाग्रहं लामि यत्तः इन्द्रहृद्द्वयस्त्वेमेत्वा ३
 विष्णुनेत्वेष्टेयानिरुत्थेग्रहस्त्वादेवेग्रहस्त्वादेवाग्रहस्य युषेग्रहं लामिमिन्नावरुणाग्रहत्वा ३

स्तामिन्नचनेइंद्रेतियुष्मदासोमउच्यतेप्रत्यक्षःतयोःसामर्थ्यानास्तिनतस्तेइत्यस्यपरस्य
 अस्येत्यनेनव्यत्ययःइंद्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेनपदेनव्यत्ययःततश्चायमर्थःहेसोमपरस्येन्द्रस्यबृहद्वयस्तस्मैत्वांगस्तामिविष्णवेयज्ञायचत्वा
 गस्तामि एतेइतिसादनाहेग्रहएषतेवयोनिस्थानंउक्थेभ्योर्थात्तस्यसोमंनेधाविभज्यगस्तातिसवेभ्यःप्रशास्तब्राह्मणाहंस्यच्छावा
 केभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थःदेवेभ्यःहेसोमदेवेभ्योर्थायत्वांगस्तामिकिंभूतत्वांदेवावाव्यंदेवानवतितर्पयतीतिदेवावित्तंकिमर्थं
 यज्ञस्ययुषेअनवच्छिन्नाकस्मिन्कमेपरहितांपरिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मैयज्ञसमाप्तयेकलपर्यंतमवस्थानायचगस्तामि यद्वा

सं. टी० यत्तो यजमानस्य शरीरस्यायुषे गृह्णामि २२ का. मित्रावरुणभ्यां त्वेति प्रशस्त्रे इति मेत्रावरुणयोः कथा विग्रहे मंत्रविकल्पः मित्रावरुण
१४ भ्यामर्थे देवाय देवतर्पकत्वाय जस्य युषे गृह्णामि का. एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिद्राय त्वेति ब्राह्मणकुं सितं शमीभ्यां त्वेति छावा
कायति ब्राह्मणस्य छावाकाभ्यां मंत्रविकल्पादेव इन्द्राय त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् का. उत्तरं चिंशवरुणभ्यामिन्द्राय हस्य

मित्रावरुणभ्यां त्वां देवाय १ यजस्य युषे गृह्णामि इन्द्राय त्वां देवाय १ यजस्य
युषे गृह्णामि इन्द्राय मित्रावरुणभ्यां त्वां देवाय १ यजस्य युषे गृह्णामि मित्रावरुणभ्यां त्वां देवा
य १ यजस्य युषे गृह्णामि इन्द्राय हस्यति मित्रावरुणभ्यां त्वां देवाय १ यजस्य युषे गृह्णामि इन्द्राय
विष्णुभ्यां त्वां देवाय १ यजस्य युषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

तीभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति उत्थादि सोमसंस्थेषु मेत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उत्स्थविग्रहमंत्राः इन्द्रावरुणयोरेत्येत्वां गृह्णामि मित्रा
वरुणभ्यामित्याहो देवताद्वन्द्वेति पूर्वपक्षान्तस्य हीर्घः २३ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः

रामः
१४

का. ध्रुवं मूर्ध्नि नदि वशति ध्रुवसंज्ञग्रहं गृह्णीयात् मूर्ध्नि नदि वः वैश्वानरदेवत्यात्रिष्टुभ्रमरद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चान्नसर्वात्मेनास्त्य
ते देवा इन्द्रोऽग्निजनयंतं अजयंतं उत्पादितवतः अजगमाभावार्थः किं भूतमग्निं देवो मूर्ध्नि नद्युलोकस्य शिरो बहुन्वत प्रदेशे स
यैरूपेणावस्थाय भासकं तथा दृष्टिवा अरतिरत्वि रूपं रतिस्वप्नितं न हि दृष्टिवा उपरि कदाचिद्दृष्टं अग्निरुपरमते किंतु तद्वाहपाक
प्रकारैः सर्वाननु गृह्णान् सर्वं दावर्त्तत एव यद्वा दृष्टिवा शदेनांतरिक्षमुच्यते आकाशं आपः दृष्टिवा तं तरिक्षनाम सुपठितत्वात्
दृष्टिवा अंतरिक्षास्फारति अलं मति पर्याप्तमति पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितो सौ यथा कालं दृष्ट्वा भूतानि पुष्पाति तथा वैश्वानरति

थि ९

मूर्ध्नि नदि वः अरतिम्यं द्यावैश्वानरमृतः अज्ञातमग्निम् कविर्हो सुस्मानमतिथिं ज्ञानानामासन्नापात्रं जनय
स्त देवाः ॥ २४ ॥

रं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो जदराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् तथा अस्ते यज्ञे यज्ञनिमित्तं अज्ञातं उत्पन्नं अरणी
ह्यात् तथा कविं कांतं दर्शनं स्वभक्तानुग्रहीतुमभिलषित्यर्थः तथा संमानं सम्पदं गृह्णमानं ऐश्वर्यं पायुकमित्यर्थः तथा जनानां य
जमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यं विज्ञायते ह्यग्निरतिथिरूपेण गृह्णन् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहुरंत तथा आसन् आपा
त्रं अस्पृशत्स्य सहास्येकवचनपरस्परसन्नेनासन्नो देशे सुपांसु लुमिति सुसमीलोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रं अभिमु
खेन पीयते अनेन त्यापात्रं विज्ञायते हि च मसौ देवपानं इति च मसन ह्वा एतेन भूतेन देवाभक्षयंतीति अतः इन्द्रोऽग्निं देवा
इन्द्रायोऽजयंतं त्वर्थः २४

उपयामगृहीतोसि ध्रुवदेवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तं हे सोम त्वं उपयामे न पात्रेण गृहीतोसि ध्रुवोसि ध्रुवनामको भवसि कीदृशं स्वं
ध्रुवास्थितिर्निवासो यस्य सः ध्रुवक्षितिः क्षितिर्निवासगत्योः स्थिरनिवासः आवेष्टं देवी शंसनमवस्थानात् तथा ध्रुवाणामादि
त्यस्यात्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेनः स्थिरतमः तथा अच्युतानां च्युतरहितानां रक्षणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च
तरहिते पात्रे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः एष तद्वृत्तिसादनं हे सूर एष ते योनिस्थानं वैश्या
नरायाने त्वां सादयामि का ध्रुवहोतृ चमसे धनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति ध्रुवपात्रस्थं सर्वं होतृ चमसे सिंचेत् ध्रुवं ध्रुवेण ध्रुवं

उपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतक्षित्तमः एष ते योनिर्देव्या
नरायत्वा ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोमं वनयामि अथानुः इन्द्रः इन्द्रोऽस्य पत्न्याः स

तानामच्यु १

ध्रुवेण हहती पूर्वाह्वे ध्रुवदेवत उत्तरं ऐंद्रः प्रथमतः तीयावष्टा क्षरोपाहो द्वितीयचतुर्थोदशा
क्षरोपाहहती वैराजो गायत्री वैतिपिंगलोक्तेः ध्रुवेणैकाग्र्येण मनसा वाचा तमं त्रैज्यारण प्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेव स्थितं सो
मं अवनयामि होतृ चमसेः वसिंचामि यद्वा ध्रुवं ध्रुवग्रहसोमं होतृ चमसस्य प्रत्यवनयामि अथानंतरं इन्द्र इन्द्र एवार्थे इन्द्र ए
वनोऽस्माकं विशः प्रजा इह क्षीकरोतु करोतु इतश्च लोपः परे स्मै पदे क्षितिर्लोपः लेटो गता वित्यजागमः कीदृशी विशा असपत्नाः
नास्ति सपत्नोपासांताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः समनसः समानं मनोपासांताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः २५

रामः

१५

का यत्तद्विप्रुषां होमं जुहोतीति अभिषवेग्रहणे चापतिताना सोमं वरुणां ग्रहणशक्यत्वात् तत्प्रत्यवापपरिहारा यद्युत होमस्य विप्रु
होम इति संज्ञा तमध्वर्यवाह यो जुहोति यस्ते सोमित्री निष्ठुस्वाहिति यजुरता देवप्रबोद्धा हे सोम ते तव रस्योरसैकदेशं स्कंदति भूमा
व न्यत्र वापतति पश्यते तवांशुः खंडः यावच्युतो ग्राणाः सकाशात्पतति यश्च धिषण्योरधिषवणफलकयोरुपस्थादुत्संगात् स्कं
दति वाथवा योऽंशुरध्वयोः सकात् स्कंदति वाथवा योऽंशुः पवित्रात्परिस्कंदति यतः कुतश्चित्परिस्कंदतीति भावः हे सोम ते त

यस्ते इह पृथक् स्कंदति यस्ते अर्धं शुग्ग्रीवच्युतो धिषण्योरुपस्थात् अर्धं योर्वापरिवायः पवित्रा
तन्ने जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहो देवानां मुक्कमणमसि ॥ २६ ॥

वतं इत्थं अशुचस्वाहाकारेण जुहोमि किं भूतं मनसा वषट्कृतं संकल्पिवषट्कारेण जुहोतीत्यर्थः का अन्यतरत्त
रां चात्वा ले प्राप्यति देवानामिति अध्वर्युणा वेदैर्ये तले गृहीते तयोरेकं चात्वा ले क्षिपेत् देवानां चात्वा देलवत हे चात्वा
लत्वं देवानां क्रमणमसि उक्तां गच्छति स्वर्गं यस्पत्त दुक्तामणं देवास्त्वतः स्वर्गं गच्छति अतो हि देवाः स्वर्गं लोकं मुपोदन्ना
मन्निश्रुतेः २६

सं० टी०
१६

का ग्रहानवे संयनियथाग्रहीतमवकाशान्वाचयन् प्राणायामामिमिति प्रतिमंत्रमिति प्राणायामादयो मंत्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयन् प्र
हणक्रमेण ग्रहान्यजमानेन दर्शयति प्राणायामे लिङ्गोक्ता देवतान्येकादशयज्ञस्यैते प्राणस्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हेतुपां सो यस्त्वां स्वभावत
एववर्चसा तेन सोदाता संत्वं मे मम प्राणायाम इत्यस्थितवा योर्वर्चसे पवस्वार्त्तवस्वउपांशुसंवन्ध्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व
अन्यत्सर्ववत् २ अंतर्पामउहानाय मे कंदरे शस्यो वायुरुहानः ३ ऐं इवायवं वाचे मे वाणिंद्रियाया ४ मंत्रावरुणं कतुरक्षाभ्यामे कतुः का
मः ५ क्षस्वस्य समृद्धिः तद्वयसा धनरूपाय वर्चसे प्रवर्त्तस्व आश्विनं श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ६ शुक्रामंथिनो युगपत् चक्षुर्भ्यामे हे शुक्रा
प्राणायामे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्व ध्यानाय मे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्वोदानाय मे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्व वाचे मे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पव
स्व कतुरक्षाभ्यामे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्व चक्षुर्भ्यामे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवेद्यामा स्त
ने मे २० आत्माने मे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्वोत्तमे मे ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवस्व धिश्वाभ्यामे प्रजाभ्या
मंथिनो मे मम चक्षुर्भ्यां चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेद्यामा २१ आग्नेयं २० आग्नेयं मे ममात्म ॥ ब्रह्मोदा ब्रह्मर्चसे पवेद्यामा ॥ २८ ॥
ने जीवस्य स्वास्थाय वचसे पवस्व उच्छाउजसे उजः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं वलं वातदुपाय वर्चसे पवस्व २१ ध्रुवं आयुषे आयुर्निर्दृष्टं जीवनं तद्रू
पाय वर्चसे पवस्व २२ एतद्भद्राधवनीयो युगपद्वेक्षते विश्वाभ्यः हे एतद्भद्राधवनीयो सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजा ये यद्वर्चसे जस्त रथं युवां पवे
द्यां किं भूतो युवां वर्चो हसो वर्चो हस्तसो वर्चो हसो सर्वत्र दहाते रसुन्ययः यद्वा च प्राणायामादि चतुर्धनां षष्टादिपरिणामः प्राणायाना
दीनां यद्वर्चस्वरथं पवस्वेत्यर्थः यस्त्वे प्राणवर्चो हासमे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र २८

रामः
१६

का को सति शोणकलशं शोणकलशमवक्षते को सिप्रजापत्यो वर्द्धमानो हिकूयस्याः प्रथमपादः षडक्षरः द्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयोष्टा
क्षरः चतुर्थो नवाक्षरः सन्निशद्वा वर्द्धमानो हिकूयस्याः प्रथमपादः षडक्षरः द्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयोष्टा
नप्रजापतिरसितथा कस्य प्रजापतिरसिको नाम प्रजापतिनामा सिप्रजापतेरनं यभूतो सीत्यर्थः किंच वयं यस्पतेतवनाम अमन्म
हि विजानीममनज्ञाने च पुनर्यं शोणकलशरूपेत्वात्वां वयं सोमेन अतीतपामतर्पितवतः सत्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरुत पर्ययच
को मेरिति शेषः का भर्भुवः स्वरिति जपतीति हे भर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः प्रजापतिरहं सुप्रजाः शोभनप्रजाः शोभनयुक्ताः स्याम

कोसिकतमोसिकस्यासिकोनामासि यस्य तेनामामन्महि यन्वा सोमेना
तीतपामभर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याथ सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

वैयं वीरैः सुवीरैः शोभनवीरस्यां पोषैर्धनपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषे भवेयं २९ का ऋतुग्रहैः प्रचरतो शोणकलशग्रहप
यामग्रहीता सिमधवेत्वेति द्वादश प्रतिमंत्रमाध्वर्योऽर्चः पूर्वो मंत्रोत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति अध्वर्यु प्रतिप्रतावतुग्रहैर्द्वा
दशभिरनुष्ठत उपयामेत्यादयो द्वादशमंत्राः तत्र षट्मंत्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मंत्रो अध्वर्यो रुत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मंत्रविवे
कः उपयामा द्वादशः लिङ्गोक्तानि हे ऋतुग्रहत्वं उपयामेन ग्रहीता सिमधवे मधुना मन्त्रे च नमासायत्वांगस्तामीति शेषः उपमा

सं. टी०
१७

धवायवेशाखायत्वांगुल्लामिउप. शुचयेआषाढाभिमानिनेदेवतार्थत्वांगुल्लामिशुक्रशुचीग्रीष्मासौशुचशेषलोइत्यस्यधातोः४उप.
नभसेआवणमासायसोमत्वांगुल्लामिउप. नभस्यायभाइपहमासाभिमानिनेत्वांगुल्लामिनभोनभस्येवार्थिकोमासोमेववाहुल्यान्नभत्यत्र
सूर्यइतिनभानभस्यशुउप. इषेआश्विनमासायत्वांगुल्लामिउप. ऊज्जेकार्तिकमासायत्वांगुल्लामिइषमन्नेऊज्जेतदुपसेवनंचद
धादितदन्नप्रचुरंभवतिमनुपोलोपादभेहोपचारद्वाऊज्जेशदेनशाहोमासावुचतेउप. सहसेमार्गशीर्षमासायत्वांगुल्लामिउप. स
हस्यायपुष्यमासायत्वांगुल्लामिउप. सहः सहस्योहमंतिकोमासोसहस्रः प्रसहनार्थस्यप्रयोगः प्रहसनमभिभवन्नयतोहमंतेननगानभिभवति

उपयामगृहीतोसिमध्वेत्त्वोपयामगृहीतोसिमाधवायत्त्वोपयामगृहीतोसिशुक्रायत्त्वोपयामगृहीतोसिशुचयेत्त्वो
पयामगृहीतोसिनभसेत्त्वोपयामगृहीतोसिनभस्यायत्त्वोपयामगृहीतोसीध्वेत्त्वोपयामगृहीतोस्येज्जेत्त्वोपयामगृ
हीतोसिसहसेत्त्वोपयामगृहीतोसिसहस्यायत्त्वोपयामगृहीतोसितपसेत्त्वोपयामगृहीतोसितपस्यायत्त्वोपयामगृ

१३उपतपसेमाद्यमासायसोमत्वांगुल्लामिउप. तपस्यायफाल्गुनायसोमत्वांगुल्लामिउप. तपस्तपसौशैशिरौमासौतपति॥हीतोस्पृहसस्पृतयेत्त्वा३०॥
सूर्योयन्नात्यंतंसातपास्तपश्च१३का. चयोदशंगुल्लामिउप. यादिकृन्नुपयामगृहीतोस्पृहसस्पृतयेत्वेतिरुद्धंनृयुस्तयोदशमृतुग्रहंगुल्लामिउप. यात्
ऐहिकोविकल्पःउपहेग्रहत्वंउपयामेनपानेणगृहीतोसितादशंत्वामंहसस्पृतयेधिकेमासाधिष्ठानंगुल्लामिउप. शेषः अहः पापंतस्पतिःम
भलमासेत्त्वाहयंद्वाहशेषपिपतति यद्वाहतेगतिकर्मणोसुनप्रत्ययांतस्परूपमहशतिअहनमंहोगतिसस्पतिःत्रयोदशोमासआदित्यगति
वशेनजायते ३०

रामः
१७

का. ऐंशग्रंल्लामिप्रतिप्रस्थातेशयीतिप्रतिप्रस्थातेःशग्नीदेवताकंगुल्लामिउप. यात्इंशग्नीऐंशग्नीगायत्रीविश्वामित्रमित्रहृष्टाहंइंशग्नीयुवां
सुतंअभिषुतेसोमंप्रतिआगतंआगच्छतंआगच्छतेव्यचयेनशपोलुक्अनुदात्तमलोपश्चकिंभृतंसोमंगीभिर्नभोवरेणपंगीभिस्त्रयोल्क्ष
णभिःवाभिर्नभइवादित्यववरेणोवरणीयआर्थनीयंसंनभआदित्योभवतिनेताभासांज्योतिषांप्रभावोपति यास्कोक्तेर्नभआदित्यःलु
प्रोपमानंयद्वागीर्भिस्रुतिरूपाभिर्वाभिषुतमितिशेषःनभोनभस्थितैःस्वर्गस्थितैर्देवैर्वरेणंप्रार्थनीयंनभःशदेनलक्षणयादेवा
चंते किंच हेइंशग्नीपुवामस्यसोमस्यसंबन्धिनस्वमंशंपातंपिबत्तंपिवाद्देशभावश्छांदसःकिंभृतोयुवांधिपवितौधियाद्याय

इंशग्नीःआगतं सुतं त्रिर्नभोवरेणपम. अस्य पातन्धियेविताउपयामगृहीतोसीन्द्रागिन्द्राग्नौवैषतेयो
जमानुध्याइषतौप्रार्थितौएवंदेवानुक्तासोममाहहेसोमउपयामेनग्रहेणगृहीतोसिहेग्रहइं॥निरिन्द्रागिन्द्राग्नौ३१॥
इग्निभ्यामर्थत्वांगुल्लामितिशेषःएषतइत्यासादनं एषतेतवयोनिःस्थानंइंशग्निभ्यामर्थत्वांसाहयामि ३१ आद्यायोअग्नी
इदेवत्यागायत्रीत्रिशौकहृष्टाअस्याविनियोगःकात्यायनेनोक्तःऐंशग्रहेएवविकल्पितःशाखांतैरेयेयजमानाअग्निंआइं
धतेआशीपयतिइतिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजतीत्यर्थःद्युत्यनर्थकोनिपातःतस्यासहितायारुचितुनुयमशुतइकुत्रोरुष्याणा
मितिहीध्वःयेचानुखगापूर्वैरावहेस्तृणतिआच्छादयतिअनुक्रमेणाःसज्यतेइत्यनषकुकर्मणिक्किंआकारस्यसंहितायांही
ध्वःअनुषमितिनामानुपूर्वस्यानुषक्तंभवतीति यास्कोक्तेरानुशब्देपूर्वमुच्यते किंचयेषांयज्वयुवानांनरामृत्युरहितइंइंःसत्त्वांमि

सं. ८१०
१८

अबहुपकारः हे सोमतेषां यं ज्ञेयं ते यामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोसि अग्नीं इदं वार्यं त्वांगृह्णामि सारयामि हो सोमते योनिः अग्नीं शम्भामर्थं त्वां सारयामि ३२ वै
श्वेदेव गृह्णति युक्रपात्रेण कलशाहन्वारं वै उमास इति अध्वर्यो यज्वानास्य वै वासति शेण कलशाह्नुक्रपात्रे वै श्वदेवं गृह्णीयात् उमासः वै श्व
हीगायत्री मधुच्छंदो हृष्टा हे विश्वेदेवासो विश्वेदेवाय यमागत आगच्छतं किं भूता एष उमासः उमा अवतीत्योमाः रक्षितारः अविता रोव
वनीयावेति स्कोक्तैः तर्पयितारस्तर्पणीयावा अवतर्मक् प्रेत्य यः संप्रसारणं चातया चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरति पुच्छंति ते

आद्य आद्यायेः अग्निमिधतेसूतनिबर्हिगनुषक येष्मामिन्द्रो युवा सर्वा उपयामगृहीतो ग्नीन्द्रा आन्वैषते
 यो निरग्नीन्द्रा आन्वा ॥ ३२ उमासश्च षेणी धृतः उमासश्च षेणी धृतो विष्णुदेवासः आगता ह्यश्वा ॥
 सो ह्यश्वेषः सुतम् उपयामगृहीतो सि विष्णुश्च आस्वाद्वेजः एषते यो निर्विष्णुश्च आस्वा

वर्धयन्ते ते ऋषीधृतः च ऋषीशहस्यसंहितायां ह्यर्घ्यः अनिष्टनिरसनं रक्षणं इष्टप्रापणं मित्यवनधा
रणार्थं भेदः तथा सुतमभिषुतं सोमं हाश्रुषे हतवतः यजमानस्य हाश्रुषः फलं हतवतः कामान्तरं पतइत्यर्थः यद्वा सुतं सोमं पातुमिति
शेषः हाश्रुषान्नित्यादिना निपातः हे सोमत्वा मुपयो मेन स्वां कृतोसि विष्टेभ्यो देवेभ्यो र्था यत्वां गृह्णामि ति शेषः सोहायति एष ते यो
निःविष्टेभ्यो र्था यत्वां साहयामि ३३

स्य १

शमः
१८

विश्वेदेवासः वैश्वेश्वी गायत्री गृत्समदृष्टा वैश्वेदेवग्रहग्रहणे एव वित्येनाम्ना ता हे विश्वेदेवासो ययमागत अस्मद्वृत्तप्रत्या गच्छत आग
त्यमेमं मेमं हवं आह्वानं श्रुता श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः अनिनीषत बर्हिष उपर्युपविशत उपयामेति पूर्ववत् ३४ एते प्रातः सवने ग्रहाः पूर्णा अ
थ माध्याह्ने सवनं ग्रहाः उच्यते मध्याह्ने सवने मरुत्वती या गृह्यते इति तिस्रिवचनात् तत्र त्रयो मरुत्वती यास्तत्र प्रथममाह वा. मरुत्वती
यमृतुपात्रेण इमरुत्वशतिः अतु पात्रेण मरुत्वती यं ग्रहं गृह्णीयात् इमरुत्वः एं इमारुती श्वतस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टा मरुतो देवा
विद्यते यस्य समरुत्वान्ते स्य सैव धनं मतु वसोरुः संवुद्ये छंदसीति रुत्वां मरुद्भिः सहिते इं इरास्मदीये यज्ञे सोमं पाहिषिव कथं पातय

विष्णवे वासः आगतः प्रणतामः इमं हवम् । एहम्वाहं निर्णीहत् उपयामगृहीतो सिद्धिं श्रेष्ठे अस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिः
विष्णवे अस्त्वा देवेभ्यः ३४ । इमं रुच्यः इह पाहि सोमं यथा शार्त्तुतेः । अविबः सुतस्य तव प्रणीता तव शूरशर्मन्ता
विवासन्ति कवयः सुयुक्ताः । उपयामगृहीतो सिद्धिं यत्वा मरुत्वतः । एष ते योनिः । इन्द्रा यत्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

स्तत्राह यथा शयति शर्मति नाम कश्चिदज्ञातस्य संबंधि यस्ते सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यां शमपिवः पीतवानसित इहिरुपिव शर्मते ह
वाश्मानवोग्रामेण च चोरेति श्रुतिः किंच हेष्टरवीरतव प्रणीतो प्रणीत्या प्राणयनेन नु यज्ञा सु यज्ञाः कत्याण यज्ञाः कवेयः क्रान्तरशनाः
तव शर्मणि सुखे निमित्ते शर्मणि यज्ञं ग्रहे वा अविवा संति त्वां परिवरंति विवा संतिः परिवर्यार्थः उपयामेन सोमत्वं गृहीतो सिमरुत्वते इ
शयत्वां गृह्णामि सादयामि एषते योनिः मरुत्वते इ शयत्वां सादयामि ३५

34

सं० टी०
१०

द्वितीये मरुत्वती यमाह का वशीनाम मरुत्वती यग्रहणे मरुत्वतमिति रिक्तेन पात्रेण सहै शस्त्रमरुत्वती यग्रहणे मरुत्वतं इह स्मिन्नस्मरीयय
जेतमिंद्रुवेमा आक्रायामहे शपित्येन संप्रसारणे किं भूतमिंद्रुमरुत्वतं मरुद्रणे पितं हषमंजलस्य वर्षा यितारं वा हधानं संहितायां हीर्घः वा हतेका
मानवर्द्धपतिवा हधानं संवहलं हसति वर्द्धते शनि जुहोत्यादित्वेन नश्लुः श्लाविति द्वितं अकवारिं कुत्सिता अरयो स्पसकवारिः नकवारिर
कवारिस्तं यस्प शत्रवोप्यकुत्सिताः हृत्ता हयः यदा अकुत्सितं यति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवासं उत्कृष्टैश्चर्यै युक्तं दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थं
शासं शास्तीति शासः पचाद्यच् शासितारं हृत्तानं यदा शासनं शासस हन् अर्श आदिवाह च शासनवंतं विश्वासाहं विश्वा पालयितुं सहते

मरुत्वन्तं द्वेषं वा हृत्तानमकवारिर्निवृत्तं शासमिन्द्रं विश्वासाहम वसेन तना योग्यं स होरा मरुतं ह
वेम उपयाम गृहीतो सीन्द्राय त्वामरुत्वतः एष ते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वते उपयाम गृहीतो सिमरुतो न्वौतसे ॥ ३६ ॥

विश्वसाहं तं अनलसमित्यर्थः भजस्य वरुमिति विण्यदा सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मैश्च्युतस्य सर्वस्याभिभवितारं नृतनाय अवसेन वीनायथा
लनायग्रहणे तनयजमानरक्षणा यो यं उरुणं वज्रं स होरा स हो वलं हृत्ता स होरा स्तं हृत्ता वल प्रहं उपायाम एते यमुर्द्धं व्याख्यातं तृतीयं
मरुत्वती यमाह का अतु पात्रेण मरुत्वती यग्रहणे मुपयाम गृहीतो सिमरुतो न्वौतसे इति कुंठ मरुत्वती यो यं उपयामे मरुत्वदेवत्यं यजुः
हे मरुत्वती यग्रहं मरुतां देवानां उंजसे वलायत्वा त्वां गृह्णामीति शेषः उंजस इति वलनाम सत्वमुपयामेन गृहीतो सिमरुतं निधौ यं
प्रत्यागतामरुतो नेन ग्रहेण गृहीतेन सबलजाता इति भावः ३६

रामः
१०

सजोषां इन्द्र अगृह्यस्य सोमं पयामस्य मरुत्वती यग्रहणे एव विनियोगो वाचस्तोम वाचस्तोमाश्चत्वारः इति कात्यायनोक्ताः मरुत्वां इन्द्रे
तिमरुत्वतीत्याश्चत्वारोक्तश्चेहं इन्द्रश्चरवीरत्वं सोमं पिब किं भूतस्त्वं सजोषाः जुष प्रातिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रातिः असुन प्र
त्ययः तेन सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्रिः कृत्वा सेगणः सपरिवारः मरुद्रण सहित इत्यर्थः यदामध इति पंचमेकवचनं मृधः संग्रामात् अपनुह स्त
शस्त्रनिष्पास्यानुषंगः येहता विशिष्टाः शत्रवस्तान संग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः एवं रिपुनाशं कृत्वा यानं तरं नोस्मा
कं विश्वतः सर्वतोः भयकं एहि कुरु कुरु करणे स्वादिः उपयामेति व्याख्यातं शत्रुन पेत्यत्र हीर्घादिति समनपाद इति नस्प रुत्वं अत्राभ्यानासिकः

सजोषाः इन्द्र सगलो मरुद्रिः सोममिव वृत्रह श्चरु विद्वान् जुहि शत्रूँ रपमधो नुह स्वाथा भयं हृत्ता विद्वतो न उपयाम गृहीतो
सीन्द्राय त्वामरुत्वतः एष ते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वते ३७ मरुत्वां इन्द्र वृषभोरणा यपि वा सोमं मनुष्यधम्महीय आसि च स्वज
हे मरुद्रुः कुर्मिस्त्वं राजा सिप्रतिप सुतानाम उपयाम गृहीतो सीन्द्राय त्वामरुत्वतः एष ते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वते ॥ ३८ ॥

एवमप्येति तत्त्वस्योकारखानुनासिकत्वं ३७ मरुत्वां इन्द्र इन्द्रत्वं सोमं पिब चोते स्ति ह इति संहितायां हीर्घः किमर्थं महायत्न प्रयत्न एण य संग्रामाय चम
रे सती शोयो ह भवति किं भूतस्त्वं मरुत्वान् मरुतो स्पसंतीति मरुद्रण संयुक्तं वृषभोर्वाप्येताजलानां किं भूतं सोमं अनुषधं अनुपश्वात्साधानानि पुरो
जशधानामथरधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोनुषधस्तां एव प्रभा इति प्रत्वं कथं पिवेत्प्राहमध्वो मधुनो मधुस्वाहो पेतस्य सोमस्य ऊर्मि कहेरा
लंजठरे आसि च स्व अनित्यमागमशासनमिति मध्वसत्र उमभाव सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्रत्वं प्रतिपसुतानां प्रतिपत्य भूति ति शिषु अभिसुतानां सोमानां
राजा सिन्द्रो सिकिमुत चतुर्हं श्यंते अभिपुतानां त्वर्थमेव सर्वासुतं य सोमो भिष्यत इत्यभिप्रायः कं होगानां सवने प्रतिपदि द्यत इति प्रतिपत् यग्रहणे

उपयाम एष ते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वते ३८

सं. टी.
१११

का चित्रं देवानामिति द्वितीया मिति चतुर्गृहीतेन शालाद्वये द्वितीया माहुतिं जुहोति चित्रं देवानां सौरी त्रिष्टु एकसहस्रपरपररूपेण स्थितः सूर्येति स्वरूपेण सूर्यः चित्रं आश्रयं यथा तदा उदगात् उरु कृत्वा तत्र देवैर्नुत उरु यन्नेव सतेजसा नेरांतमो हंति अनेपां ज्योतिष्या रते इत्याश्रयं किं भूतः सूर्यः देवानां दिव्यति द्योतं ते देवाः किरणसेपां अनीकः सुरमाश्रय इत्यर्थः यदानीक समूहः किरणपुंज इत्यर्थः तथामित्रस्य वरुणस्यामेव शुः नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः मित्रादय उ पतक्षकाः सर्वस्यासदेव मनुष्यस्य विचस्वरूपेण सूर्यो देवेभिर्ज्योते अतो मित्रादीनां वक्षुः

चित्रं देवानामुदगादानीक आशुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्राद्यावा दृष्टिवा अंतरिक्षं सूर्यः आत्वा जगतस्तस्य पशुस्वाहा ॥४२॥ अग्नेन य सु पथाराये अस्मान्निश्चिन्ना निरेव ह्युनानि विद्वान् युयो ह्यस्मान्नुदगादानीकः पशुस्वाहा ॥४३॥ अयं नोऽग्निर्वरिव स्तुलो च यममधः पुर एतु प्रभिन्न अयं बाजा जयतु बाजसाता वयं शत्रुं किं विधेम स्वाहा ॥४४॥ अयं नोऽग्निर्वरिव स्तुलो च यममधः पुर एतु प्रभिन्न अयं बाजा जयतु बाजसाता वयं शत्रुं

सूर्यः उदगतः सन् द्यावा दृष्टिवा दिवं भूमिं चांतरिक्षं चोत्राः आपरितवान् आपरयति वास्वतेजसेषः ॥४५॥ जयतु नर्ह प्राणः स्वाहा ॥४६॥ वमपररूपेण सुत्वा पररूपेण सौतिकिभूतः सूर्यनगतो जंगमस्य तस्य पः स्थावरस्य च जगत आत्मा अंतर्गामी यमेतमादित्ये पुरुषवेत्येति स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्वेति अतोः सूर्या देवमनेनो ज्योते इति भावः तस्मै स्वाहा सुतमं सु ४२ का आग्नीध्री येन नयेति अग्नीध्री येनो जुहोति अनेन ययाता ४३ का सहिरस्त्रो यजमानः शालाद्वये सति ह्यग्निमंत्रयते रक्षिणो यजमानः अयन इत्यपरा मिति द्वितीया माहुतिमाग्नीध्री येन - स्वाहा होति अयन्नः इमे देवैश्चोपचमे ध्यामेव्याख्याते ४४

रामः
१११

का सहिरस्त्रो यजमानः शालाद्वये सति ह्यग्निमंत्रयते रक्षिणो यजमानः अयन इत्यपरा मिति द्वितीया माहुतिमाग्नीध्री येन - स्वाहा होति अयन्नः इमे देवैश्चोपचमे ध्यामेव्याख्याते ४४

रूपेण चो रूपमुद्रागा नु यो वो विश्वे देवा विभजतु अतस्य पयाप्रेत चन्द्र रक्षिण विस्व पश्य अंतरिक्षं स्वतस्व सर्वज्ञः किंच यमेततज्ञात्वा अतस्य यज्ञस्य पथामार्गेण प्रेतगच्छत किं भूता य यंचंद्र रक्षिण चंद्रमिति हि ॥ सूर्यः ९ ॥४५॥ रण्यनामा चंद्रं सुवर्णं यजमान हस्तस्थं द्वितीयं रक्षिणा यासां ताश्चंद्र रक्षिणा इति प्रोपशाकलपार्थिवदित्वा द्वितीयपदलोपः का सहो गच्छति विस्वरिति विस्वः रक्षिणो देवतं हे रक्षिणा अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि आतरिक्षं पितृयानमार्गं च पश्यामि भवतीमिः सोपानभूताभिरिति भावः बहुलं चंद्रसीति उत्तमपुरुषः स्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः अत्यातथाव्याख्यात का प्रेक्षते यतस्य सरस्योरिति सरस्यान यजमानः अतिः प्रेक्षते यतस्वरक्षिणा देवतं हे रक्षिणे त्वयतस्व यत्वं कुरु यथा सरस्ये अतिभिः परित्योरप्यतिरियसे शति शेषः तथा त्वया पतितव्यं यथा अतिजोधनैः संख्याधिको भवेदिति भावः ४५

सं. ८१० का. ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति आग्नीध्रमृत्विजस्वस्थानंस्थंप्रतियजमानो गच्छति ब्राह्मणमद्यु ब्राह्मणदेवत्यं अहमद्यास्मिन् देवेर्देहं शं ब्रा
 ११२ लणं विदेयं लभेयं विदुर्लभे किं भूतं पितृमंतं प्रशस्तः पितृस्य स्तीति पितृमानं तं पितृविना न कश्चिज्जायेतः तोत्रप्रशस्तार्थं मंतु एविशिष्ट
 जनकोत्पन्नमित्यर्थः तथापैतमत्यं पितुरिमेपैतरः तद्वितः प्रत्ययालोपेपि ह्यं दसी ह्यः माता एवमत्याः स्वार्थं यत्पैतरः पितृमहादेयो म
 ताः संमता जगन्मान्याः यस्य सः पैतृमत्तस्तं यद्वा पितरः पर्वजाः मताः समताः श्रोत्रिया यस्य सः पितृमंतः पितृमंत एव पैतृमत्यः यद्वा प्र

ब्राह्मणमद्यु विदेयमप्यितृमन्तं येतमुत्पमृषिमाधेयः सुधातुहसिणम् अस्मद्वाताहेव ब्राह्मणं छतप्रहा
तारमाविशत ॥ ४६ ॥

शस्तजनकोत्पन्नः पितृमानित्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा मस्य पितृमहादेयः श्रोत्रिया संपैतृमत्य
 इत्यर्थः तथा अषिः मंत्राणां व्याख्यातारं तथा आर्षेयं अषिषु विरवातः आर्षेयस्तं जात्या प्रवरेज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः तथा सुधातुह
 सिणं शोभनधातुः सुवर्णं हसिणमस्य स सुधातुहसिणस्तं उ पविशत् हिरण्यमस्यैव हान्यस्मद्वाता इति अस्मै आग्नीध्राय अस्मद्वाता
 हताः सत्यो देवताः देवाः प्रतिगच्छत तानेत्यनेतां तस्मिन् कृत्वा ततः हातारं प्राविशत् यज्ञफलं साधयंत्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ४६

रामः
 ११२

का. अग्नयेत्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारविति शेषः अग्नयेत्वा हिरण्यं देवतं हे हिरण्यं वरुणो गतयं गिरूपाय त्वामहं ददातु पूर्व
 वरुणो कजका दृष्टादिभ्यो दत्तमतस्तेनेतेनात्मना प्रतिगृह्णीते विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः अनेन विधिना गृह्णीतः सोहममृतत्वमारोग्यमशीय प्रा
 गोपुयां हे हिरण्यं त्वं हात्रे आयुजीवनमेधिभव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मत्वं मयः सुखं एधि हातायुष्मान्भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः का. रु
 शयेत्वेति गामिति गां प्रतिग्रहीतः रुशय गो देवत्वं हे गौः रुद्ररूपाय मत्वं वरुणस्त्वं ददातु सोहममृतत्वं प्राप्नुयां हे गौः त्वं हात्रे यजमानाय प्रा

अग्नयेत्वा मत्वं वरुणो ददातु सोमृतत्वमशीयायुर्होत्राः एधिमयो मत्वं प्रतिग्रहीत्रे रुद्रा
यत्वा मत्वं वरुणो ददातु सोमृतत्वमशीयप्राणो हात्रः एधि वयो मत्वं प्रतिग्रहीत्रे रुद्रा
तमेत्वा मत्वं वरुणो ददातु सोमृतत्वमशीयस्त्वग्हात्रः एधिमयो मत्वं प्रतिग्रहीत्रे यमायत्वा म
त्वं वरुणो ददातु सोमृतत्वमशीयहयो हात्रः एधि वयो मत्वं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

ला प्राणरूपा एधिमत्वं प्रतिग्रहीत्रे वयोनं पशुर्वाभवदुधदध्यादिरूपेणान्नसंतति दारपशुश्च भवेदित्यर्थः का. वरुणस्तमेत्वेति वास
 इति वस्त्रं गृह्णीत वरुणस्तमेवा सो देवतं हे वासो वरुणस्तिरूपाय मत्वं वरुणस्त्वं ददातु सोहममृतत्वमशीयत्वं च हात्रे त्वं क एधित्वं गिर्य
 सुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मत्वं मयः सुखं च भव का. यमायत्वा मत्वं वरुणो ददातु यमायत्वा मत्वं वरुणो ददातु यमरूपो हमश्च गृह्णीतः मृतत्वं व्याप्नुयां हे अश्वत्वं हात्रे वयोनं तदीता पशुर्वा संतेति दारा भव ४७

सं० टी० का कोरादित्यन्यदिति अन्यमयौदनतिलादिगृहीतः कोरात्कामदेवत्यं सनुतानभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावापेक्षेदेहं दित्यात्मसधोने
 ११३ कामं विविनक्तिकः नरोऽरात् दत्तवान् प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह कामोऽरात् कामायेवा रात् न त्वं हाता वा हं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानो देवो मत्कामाभिमा
 निनेऽरात् एवं चेत्काम एव हाता काम एव प्रतिग्रहीतानान्यः हे काम एव त्वं दत्तं ते तव हात् प्रतिग्रहीतत्वात् ४८ श्रीमन्महीधरकृते वेदटीपे मनोह
 रे उपनिषद्वादिप्रधानांतः सप्तो ध्याय ईरितः ७ सप्तमे ध्याये उपनिषु ग्रहादिसवनद्वयगतामंत्रादक्षिणादानां ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगतादित्यं
 ग्रहादिमंत्रा उच्यंते काः प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण शोणकलशादुच्यमानगृहीतो सीति गृहीत्वा हि देवत्यो ननु जुहोत्युत्तरार्धे इति हि देवत्यैः सह

कोरात्कस्मात् अरात्कामोऽरात्कामाया रात् कामोऽरात् कामः प्रतिग्रहीता कामे तेने ४८ ॥ इति वातसेनय संहितायां टीप
 पाठे सप्तमोऽध्यायः उपयामगृहीतो स्यादित्येवमस्त्वा विष्णु उरुगाये प्रते सोमस्वरं रक्षस्व मात्वा ह मन ॥ १ ॥

होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे शतंगृहीतो सिमयाका शेषं शेषमादित्यस्यात्यामासि चत्यादित्यो भ्यस्त्विति हि देवत्या ननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्यात्याशि
 पेत् आदित्येभ्यः सोमदेवत्यं हे सोम आदित्येभ्यो र्था यत्वात्वां आसि चामीति शेषः काः समासि च्यते नापि दधाति विष्णु उरुगायेति संस्त्रवमासि च्यते
 नादित्यपात्रेण स्यात्तं पि दधाति विष्णो विष्णु देवतं हे विष्णो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्वहुभिर्गीयते स्तुयते इत्युरुगायस्तसंबोधनं एष सोम
 सवर्धितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मने पदमार्षं सोमं रक्षणे प्रकृतत्वात् त्वात्वां मा ह मन मा ह न्युः रक्षां सीति शेषः इति हि साकर्म

रामः
 ११३

आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्रवेभ्यः सोमदेवत्यं कदाचनेति होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः कदाचन तृतीया आदित्यदेवत्ये हृत्यो यजुरं ते आदित्येभ्यस्त्वेति
 यजुः तृतीयो द्वादशार्हस्तु यो न्येष्टार्हाः सा हृती तृतीये ध्यायेत् हृदं पस्थानमध्ये कदाचने इति देवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह आदि
 त्यदेवत्या यजुरं ते चेति विशेषः हे इदं कदाचन कदाचिदपि सरीर्हि सकोनासि किंतु राशुषे षष्ट्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य

कदाचन स्मरं रसिने इ सश्च सि राशुषे उ पोपे नु मघव अयः श्रुते दानं देवस्य दद्यात्
 आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

हविष आसि सेवसे कुत्र उ प्र उ प इत्तु यजमानस्यात्यंत समीपे एव हे मघव न धनवन् इ इह य इत् पुनरेव देवस्य प्रते तव दानं दद्यात्
 इति दानं तव देय हविः दद्यात्ते त्वया संबध्यते यजमानेन दत्तं हविस्त्वयांगिक्रियते इत्यर्थः हे ग्रह आदित्येभ्यो देवेभ्यो र्था यत्वा गृह्णा
 मीति शेषः अत्रे इत मेभिरप्यादित्य एव स्तुयते २ ॥

सं. टी.
११४

का अपरस्ते पुनः कराचनेति विच्छि पुनरादित्यग्रहं रस्ती यात् कराचन कराशहः कालवाचीन चेति पुनरर्थे हे आदित्यत्वं कराचन प्रयुक्तमि कस्मि
न्काले पुनः प्रमाद्यसि युवा छ प्रमादेन प्रमाद्यसीति काकुः उदयतापराक प्रकाशः प्राणिनो नुग स्तुत कराचिहाल स्पं करोषीति भावः यद्वा करा
चनेति पदत्रयं च कारोष्यर्थे कराचन प्रयुक्तसि स्वकर्मणि किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसंबंधिनी निपासि नितरां पालयसि तुरीय किंच सु
लुगिति विभक्तिलोपः तेन वतुरी यंचतुर्थे मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नंदरहित्वा दस्यु प्रत्ययः जगत्प्रवर्तकं अमृतं

कराचन प्रयुक्तस्युभे निपासि जन्मनी तुरीयादित्य सवनं नः इन्द्रियमातरुद्यावमृतं हि द्यादिभ्यो अस्त्वा ॥ ३ ॥

तमनश्चरं विज्ञानं हस्वभावं यद्विद्वि यंतर्दिविद्युल्लोके मंडलांतरे तस्थौ अभिमुख्येन स्थितं तदुक्तं पादोऽस्य विश्वाभूतानि निपाहस्या
मृतं दिव्यं एवमादित्यः परापररूपेण स्वामृचिस्तुतः यद्वा अचो र्थांतरं प्रशङ्को निषेधेन शङ्कोष्यर्थे हे आदित्यत्वं कराचनः करा
प्रयुक्तसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमान भाविनी निपासि रक्षसि तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्यतेन वयत्तु तृती
यसवनं तस्मिन् दिविद्युल्लोके समाने सवने इन्द्रियं इन्द्रियवृद्धि करणं अमृतं सुधासमं हविः आतस्थौ संमता स्थितं हे आदित्यग्रह आदित्यो
भ्यो र्थायत्वां गस्ती मीति शेषः ३

रामः
११४

का रधाश्रीणात्वेन मश्चिमेते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति एनं आदित्यग्रहं रधामिश्रीकुर्यात् यज्ञो देवानां आदिदेवत्या यजुरं तानि हु एकुत्सदृष्टा
आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः यज्ञो देवानामादित्यानां सुखं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः यज्ञो देवानामा सः आदिनाः
यं यं मृदयेतः सुखयेतः सुखकर्तारोऽस्माकं भवेत् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां शीर्षः किंचाचो मुष्माकं यासुमतिः शोभन बुद्धिर्भक्तानुग्र
ह तत्परासा आर्वाची अस्मदभिमुखी आवहत्यात् आवर्ततां बहुलं चंदसीति वर्तते लुहि नुहो त्यादित्वा छापस्तुः द्वित्वं च किंच अहो चित् अहः
पाप कारी चिच्छ होष्यर्थे अहो हनन शीलस्य पापि नोपियासु मतिर्वरि बोवित्तरावरि बोधनं विंदतिलभते इति वरि बोवित् अत्यंतं वरि बो
ना

यज्ञो देवानाम्प्रत्येति सुम्प्रमादित्या सो भवतामृदयन्तः आर्वाची सुमतिर्ध्वं ह्यादुहोश्चिद्वावरि बोवित्तरासंरादित्ये अस्त्वा ॥ ४ ॥

वित् वरि बोवित्तरापापिनो यासुमतिर्न लब्धा असत् भवेत् सासुमतिरस्मदभिमुखी आवहत्यात् इति संबंधः हे सोम आदित्येभ्यो देवेभ्य
स्त्वा रधामिश्रीयामिति शेषः ४ का उपांसु सवनं नमि श्रयति विवस्वन्तदित्येति पाषाणेन दधिसोमं चमि श्रयेत् विवस्वन् आदित्ये
वत्यंतमोसि विवासयति नाशयतीति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसुधनमस्येति विवस्वान् मतोदिलोपश्छांदसः तत्संबोधनं हे विवस्वन्
हे आदित्य एष पात्रस्थस्तव सोमं पीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात् पीत
शहस्य परत्वात् स्मिन्यात ये सोमे त्वं मत्स्व मदत शौ तक्षिं करु बहुलं चंदसीति अरादित्वा कपोलुक का अरस्मेन रइत्येनमवशेत पत्नीति

सं. टी.
११५

पत्येन एतत्तत्तं पश्येत् शरस्ये आशीर्देवत्या जगती नरेदेवत्या वा द्वादशाक्षरं श्रुतुः पादा जगती पत्नी वरति हेनरो नेतारः अविगप्यमानाः आ
शीर्हीः आशीर्देवतीते आशीर्हीः सुप्रतोपश्छांदसः आशिष्ठांदातारो ययं अस्मैव च से आशीर्वचनाय प्रदधात न प्रदिति सत्यनाम सुपदि
तंत एतन एतन चनाश्चेति मध्यमवदुवचनस्य तनादेशः अङ्कुरुव आस्तिका बुद्धिं कुरुतेत्यर्थः मुदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः अङ्कुराधारि
तंतथैव स्यादिति भावः किंतदाशीर्वचनमत आह्वयत्तं पती जाया पती पत्नी यजमानो वामं ननीयं संभजनीयं यज्ञफलं अश्नुतां प्राप्नु

द्विवस्वन्नादित्ये पते सोमपी यस्तस्मिन्मन्यस्य ॥ अरस्मै नरो वचसे दधात नु य
दाशीर्हीदम्यती वाममंश्नुतः पुमान्पुत्रो जायते द्विन्दते वस्वधा द्विश्चाहारुः एधते गृहे ॥ ५ ॥

तः किंचिद्देवपुमान् पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रो जायते किंच स च पुत्रो वसुधनं विन्दते लभते अथ अथेत्यर्थे निपातस्येति संहितायां दार्धः अथानंतरं वि
श्वाहा विश्वानि च तानि अहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यंतसंयोगेति द्वितीया राजाहुः सखिभ्यश्च जिति प्राप्नस्यट्प्रत्ययस्य वैकल्पिक
त्वाच्छांदसोभावः अनंतरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे सद्ने एधते वर्द्धते नास्ति रपो यस्या सावरपः रपो रिप्रमि
ति पापनामनी भवत इति यास्कः आशीर्हीः आशिष्ठांदातारो रंपती विशेषणं वा विभक्तै राकारः रंपती यज्ञफलं प्राप्नुतां तयोः पुत्रो जायते
स च धनं निःपायः स्वगृहे वर्द्धतामित्याशीर्वचने अङ्कुरुतेति सतीर्थः ५

रामः
११५

का उपाश्र्वंतयो मपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति कंडिका द्वात्मात्मको मंत्रः वाममद्य सवित देवत्या त्रिष्टु एभंर द्वाज दृष्टा हे सवितः स
र्वस्य प्रेरितो देव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यं अस्मदर्थे वामं वननीयं कर्म फलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः एजेर एते लुङ् अरभावश्छांदसः वामं उ
श्वः उ अण्यर्थे अष्टोपित्यमनंतरदिने पि वामं सावीः दिने दिने तत ऊर्ध्वं दिने दिने अस्मभ्यं वामसावीः हियस्मात् अया अनयानलो पश्छांद
सः धिया अङ्कुर्युक्तया वयं वामभाजः स्वामं भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजतीति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम किमर्थं वामस्य संभ

वाममद्य ॥ ~~वाममद्य~~ सवितर्वा ममुश्चोदिवेदिवे वाममस्मभ्यं सा
वीः वामस्य हिक्षयस्य देवभरैरयाधिया वामभाजः स्वाम ॥ ६ ॥

जनीयस्य भरैर्विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेति शेषः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासा
र्थः दिवेदित्यक्तो नाम सुपठितं यदोत्तरार्द्धं च सायमर्थः हे देव वंमस्य वननीयस्य भरैर्द्धनं हर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः
धीरिति कर्मनाम अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ६ एमार्षणमस्तु श्रीः

सं. टी.
११६

उपयामसावित्रं हे सोमत्वं उपयामेन गृहीतो सि हे ग्रहत्वं सवित्रः सवितर देवयो सि च न इत्यन्तनाम च नो न्न धत्ते इति च नो धाः अन्वस्य धारयित्वा अभ्यासे
भ्रयांसमर्थं मन्त्रं तद्विद्यात्कोकेः यत्स्वं अत्यंतं च नो धा असि अश्वनो न्नं मयि धेहि स्थिपय किंच यत्तं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रातिकर्मा यज्ञपतिं यज्ञमा
नं जिन्वतर्पय भागय देव्यो रीरिगुण युक्ता मसवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवदिकर्त्रे देवा यत्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यासीति भागः अर्श आदित्वा दृष्ट एव्यं
स्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः यः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वषणं भग इतीरणेति ७ का महो वैश्वदेव ग्रहणमुपयाम गृहीतो सि सुशर्मासीति हे वैश्वदेव ग्रह

उपयाम गृहीतो सि सावित्रो सि च नो धा न्नो धाः असि च नो मयि धेहि जिन्व युज जिन्व युज पति प्रगा य देवा
यत्वा सवित्रे ७ शतं ३०० उपयाम गृहीतो सि सुशर्मा सि सुप्रतिष्ठानो वृहदु शाय नमः विष्णवे अस्त्वा देवे
॥ अः एष ते यो निर्विघ्ने अस्त्वा देवे अः ॥ ८ ॥

त्वं उपयामेन गृहीतो सियतः सुशर्मा सि शोभनं सुखमाश्रयो यस्य सुशर्मा तया सुप्रति
ष्ठानः सुष्टु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थिति र्यस्य तादृशो सि विशेषण द्वयेन प्राणरूपो सीत्यर्थः प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः ग्रहस्यान्नरूप
त्वात् अन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वं यस्माद् दृशो सितस्मात् वृहदु शाय वृहन्महं आसौ उशासेका च वृहदु शः तस्मै वृहते से क्रे
जगदुत्पादयित्रे प्रजापते यन्नमो न्नं भवितुमर्हसीति शेषः नम इत्यन्तनाम प्रजापतिर्वै वृहदु श इति श्रुतेः वृहदु श इति प्राजापतिः विष्णवे
यो

रामः
११६

का उपयाम गृहीतो सि वृहस्पति सुतस्येति प्रजापति प्रतिप्रस्थाता पत्नी वतं गृह्णामीति उपाश्रान्तयो मपात्रयोरेकतरे प्रप्रतिप्रस्थाता पत्नी वतं गृह्णामीति उपया
म सोमदेवतं हे देवरी प्यमान हे सोमत्वं उपयामेन पात्रेण गृहीतो सि अतस्तेत वसं वधिनोऽन्यान् ग्रहान् उपोष्य प्रभृतीन् अहं अधा सं समर्द्धय यं किं भूतस्य
तवृहस्पति सुतस्य वृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिः वृहस्पति र्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्या यद्वा वृहतां वेपथयः पालकाः वृहस्पतयो ब्रह्मणा अत्विजोस्ते
रभिषतस्य तथा इंदोः उं हं क्रे दने उनन्तीती दुस्तस्य क्रे दन रूपस्य रस रूपस्येत्यर्थः तथा इंदियवत् इंदियं वीर्यमस्यासीती इयवान् तस्य संहिता
यां ही र्यः तथा पत्नी वतः पत्नी संयुक्तस्य का प्रचरणी शेषेण श्रीणात्येन महं परस्तादिति प्रचरणी शेषेनात्येन पत्नी वतं ग्रहं मिश्रयेत् अहं पर

उपयाम गृहीतो सि वृहस्पति सुतस्य देव सोमतः इंदोरिन्द्रिया वतः पत्नी वतो ग्रहा रं ॥ मद्यासम् अहं स्पृशतां दहं मुवस्ता
दु हन्तरि क्षन्तुं मे पिता भूतः अहं स्तु र्भुयतो दद शां ह देवानां म्यरु महु हा यत् ॥ ९ ॥

स्तात् प्रजापतिरूपान्म देवत्यानि वृष्ट अन्नमंत्रदृष्टास्य परमात्मा स्वरूपत्वमभिप्रेत्य वदति अहं परमात्मारूपः सन्नुपरस्तां दुपरिद्युलोकादौ तथाह
मवस्ता दधस्तन भूत्लोकादौ च प्रतिष्ठामीति शेषः यत् अंतरिक्षं मध्यवर्ती लोक रूपमस्ति तदुत देवमेव ह धारि लोमम पिता भूतः पितृवत्
पालकं भवति अहं परमात्मारूपः सन्नुभयतः उपरिष्ठा दधस्ता आस्थित्वासुर्य ददर्श पश्यामि देवानां मिश्रीदीनां यत्परमं गुहा अंतं गोप्यं
ह दयेस्ति तदेवाहमस्ति ॥

सं. टी०
११७

का. अग्रापत्नी वनित्युत्तरादेभ्यो होति अग्रा अग्निदेवत्ये चो प्रहस्यस्यरा कृते सर्वास्या ईस्या दुहन्तरस्येदतादिति अग्ने शङ्गतस्य एकारस्य अग्रा
इत्यादेशे आकारस्य लुतत्वं हे अग्ने हे इ पत्नी वन पत्नी युक्तत्वाद्देवेन सज्जः समान प्रीतिः सन्त्वं सोमं पिव स्वाहा सुहृतमस्तु का. पत्नी सद प्रवेश्या
परे लोत्तरत उपरिष्ठा ज्ञानसमीक्षयति प्रजापतिर्दृष्टासीति नेष्टायाश्चिमद्वारेण पत्नी सदः प्रवेश्यो ज्ञानरत्नस्थितामु ज्ञातारं पश्येति प्रेषयेत्सा
चतंपश्येत् प्रजापतिः हे उ ज्ञातः प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं दृष्टासि सेक्तमवसिरितो धारेतो वीर्यस्य धारयिता चासि एव भरतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि
धेहि स्थापयत ता वृद्धो वीर्ये सेक्तुरेतो धसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्तवानुग्रहात् रेतो धारेतो धारयितारं प्रजोत्पदनसमर्थं पुन आशीय प्रा

अग्रा ३ः इ पत्नी वन अग्रा ३ः इ पत्नी वन सज्ज देवेन त्वद्वा सोमं पिव स्वाहा प्रजापतिर्दृष्टासि रेतो धारेतो मयि धेहि प्रजापते स्ते
वृद्धो रेतो धसो रेतो धाम शीय १० उपयाम गृहीतो सि हरिरसि हरि योजनो हरि ज्ञान्वा हव्यो धानास्थसहसोमा इन्द्राय ११

मुयां अश्रोते अत्ययेनादादित्वं लिङ्गुत्तमेकवचने १० का. शोणकलशे हरिजनग्रहणमुपयामग्रहीतो सि हरिरसीति आग्रयणद्वितीयेऽपयाम अक्सामम दे
वत्यं हेग्रहत्वं हरि हरितवर्णसि किं ह तस्त्वं हरि योजनः हरी इन्द्रश्चो योज मतीति हरि योजनः इन्द्रस्य यं हरि योजनः इन्द्रसं वंधीतं त्वात्वां हरिभ्यां अ
क्सा माभ्यां गृह्णातीति शेषः अक्सामे वै हरी अक्सामाभ्यां हेनं गृह्णातीति श्रुतेः का. धानाश्चावपतिर्हव्यो धाना रति हरि योजने भ्रष्टयवान्निद
रध्यात् हव्यो धाना देवत्यं सहसोमाः सोमै न सहिता धाना भ्रष्टयवा यमि जाय इन्द्रस्य हव्यो हरितवर्णयोरश्वयोः स्थभवत इन्द्रश्च संवंधीनो
रयमित्यर्थः ११

रामः
११७

का. यस्ते अश्वसानिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदेनैव पंतातिसर्वं त्विजो धाना आरायमंत्रेण बघ्रायोत्तरवेदेनैव सिपेति यस्ते भक्ष इत्यदेवत्यं हे धा
ना सहितसोमभक्ष्य इत्ययस्ते तव भक्षो भक्षणं अश्वसनिः षण्णुरा ने अश्वानुसनीतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्वते भक्षो गोसनिः योगाः
सनोतीति गवां दाता तस्या तादृशस्य तेन वतादृशं भक्षं उपहृतो नुज्ञातो हं भक्षयामि कादृशस्य ते इह यजुषः इह नियजं प्रियस्य स इह यजुषस्त
स्य तथा सुतसोमस्य उ ज्ञातभिः सुताः सोमास्तोत्राणि यस्य सुतसोमः तस्य शस्तो वयस्य होतभिः उज्यानि शस्त्राणि यस्य तथा उपहृतस्या
भ्यनुज्ञातस्य तदैतानि भवंतीत्यर्थः १२ का. शोकला धानं देवकृतस्येति प्रतिमंत्रमिति षट्षट्षपशकलानि सर्वे गौनिदध्युः देवकृतस्य

यस्ते अश्वसनिर्ब्रक्षो योगो सनिस्तस्य तः इह यजुषस्तु तस्तोमस्य शस्तो वयस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि १२ देवकृतस्येन
सः देवकृतस्येन सो वयजनमसि मनुष्यकृतस्येन सो वयजनमसि पितृकृतस्येन सो वयजनमस्योन्नतकृतस्येन सो वयजनमस्ये

षट्षट्ष अग्निदेवत्यानि देशकलत्वं देवकृतं न सः एन सो वयजनमसि मन्त्राहमेनो विद्वांश्चकार यद्वा विद्वांस्तस्य सर्वस्येन सो वयजनमसि १३
तस्य देवविषये निहितस्य एनसो देवयजनाभावादि लक्षणस्य पापस्य अवयजनमसि नाशकं भवति अवर्तयति नीशार्थः अवयजतीत्यवयजनं १ म
नुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य ज्ञेहनिंशारेन सो वयजनमसि पितृकृतस्य पितृषु कृतस्येन सः आदाकरणे नीशनमसि ३ आत्मविषये कृतस्य पाप
स्यात्मनि शो नीशनमसि ४ एनं स एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ५ किंच विद्वान्ज्ञानानो ज्ञान एव कं यदेनः पापमहं चकार क
तवान् अविद्वान्ज्ञान एव कं यदेनश्चकार तस्य सर्वस्येन सो ज्ञानात्तन एव स्यत्वमवयजनं नीशनमसि ६ १३

सं. टी०
११७

अथपंचमोमंत्रः यांआवहःआग्नेयन्निहु एइशानीदेवानविस्मृतिहेअग्नेहेदेवशप्यमानउपतोहवापिकामयमानानयानदेवानत्वेआवहःआहुत
वानसितानदेवानस्वेस्वकीयेसधस्थेसहनिवासस्थानेप्रेरयप्रस्थापयसहतिष्ठंतियस्मिन्नतसधस्थेसधमादस्थयेभृष्टंदसीतिस्थेपरेसह
स्यसधारेणः किमुक्ताप्रेरयसीतिचेरतआहहेदेवाः विष्णुसर्वेययंनक्षिवांसः ससःअदनेकसुअतिहसुः वस्वेकाजाद्वसामीतीदसवनी
यपशुपुरोडाशानभक्षितवंतः तथापिवासः सोमपानंकृतवंतश्चेरानीयत्तसमाप्तैअसुहिर एगर्भेप्रोणलक्षणंवायुंवायुमंजलमित्य
थैः धर्ममाहित्यमंजलंवास्वः घुलोकंवाअन्वातिष्ठतअश्रयतयस्ययस्ययन्नयन्नगृहाः सतितांस्तानन्वातिष्ठेत्यर्थः छंदसीपरेपीत्यनोः

यां॥ आवहः यां॥ आवहः उशतोदेवदेवांस्तान्प्रेरयस्वेः अग्नेसधस्थेनक्षिवाथंसः प्रपिवाथंसः अशुविष्णुसुहृर्मथंसु
रतिष्ठतानुस्वाहा १७ वयं हि त्वाप्रयतियत्तेः अस्मिन्नग्नेहोतारमहर्णीमहोहसधगयाः सधगुताशमिष्टाः प्रनानन्युत्तमुपया

क्रियापदात्परत्वंस्वाहासुहुतमस्तुहविः १७ अथषष्ठः वयंहित्वाआग्नेयन्निहु एइशानीमग्निविस्मृतिहेअग्नेहियस्मा हिबिष्टा स्वाहा २०
त्कारणात्इहस्मिन्दिनेस्थानेवाअस्मिन्नग्नेप्रयतिप्रवर्तमानेसतिहोतारंदेवानामाहोतारं होमनिष्पादकंवात्वात्वां वयमहर्णीमहिद्वतवंतः
अग्निर्वैदेवोहोतेतिअकृतः तस्मात्कारणादुतस्त्वंअधकसमृद्धंयथाभवतितथाअयाः यद्वाअधातीतिअधकअधुवनयत्तंसमृद्धंयन्नसन्
अयाः अयाशीउष्टवानसि यत्तंकारितवानसीत्यर्थः यजतश्चलोपेजकारश्छांदसंअत्वंउतापिचक्रधकअधुवन्नेवअशमिष्टाः यत्तप्रायश्चित्ति
नंशमितवानसिचिप्रशान्तिवाअकांषीः सत्वमिदानीं यत्तंप्रनानन्यत्तंसमाप्तंअवगच्छन्उपयाहिस्वगृहं गच्छ किंभूतस्त्वंविद्वान्पठितः स्वाधिकारं
जानंनित्यर्थः स्वाहानुभ्यंसुहुतमस्तु २०

रामः
११७

अथसप्तमः देवागातुविहः वातदेवत्याविराट्मनसस्पतिहृष्टाआरब्धापुच्यतेकैशेगेशदेगीयतेनानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यतइतिगातुर्यज्ञः तं
वर्तितजानंतीतिगातुविहः तादृशाहेदेवागातुवित्वाअस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्तइतिविदित्वागातुंइती यज्ञंगच्छतयद्वागातुंवित्वायत्तसमाप्तंवि
दित्वागातुंइतगांउगतौगायतेगम्यतेयत्रसगातुमार्गः तंगच्छयत्तसमाप्तंमत्वायत्तेतुष्टाः सतः स्वकीयंमार्गंगच्छतएवंदेवानुक्ताप्र
जापतिमाहहेमनसस्पतेअस्मदीयमनसोयद्युप्रेरणेनपालकपरमेश्वरहेदेवइममुच्छितंयत्तंस्वाहात्वहस्तेदशमित्वंचवातेधाः
वायुरुपेदेवेयज्ञांधोहृस्थापय २१ अथाष्टमः यत्तयत्तयत्तदेवतंयनुः यत्तंविस्मृतिहेयत्तत्वंयत्तंगच्छस्वप्रतिष्ठाथंयत्तनामकंविष्णु

देवागातुविहोगातुंवित्वागातुमितमनसस्पतः इमदेवयत्तंस्वाहाहोवातेधाः २१ यत्तयत्तं यत्तयत्तयत्ति ३

छत्वांयोनिं ३ छत्वाहा ॥ एषतेयुतो यत्तपतेसुहृत्कवाकः सर्ववीरस्त्रुषस्वस्वाहा २२ ॥

स १

गच्छयत्तपेतिंयजमानंगच्छफलदानेनयजमानंशत्रुहृत्यर्थः स्वांयोनिगच्छस्वानप्यत्यर्थंस्वांयोनिंस्वकारणभूतांवायोक्रियाशक्तिंगच्छयं
देवताचयत्तस्ययोनिः सर्वात्मत्वमितिभावः स्वाहासुहुतमस्तुअथनवमः समिष्टयनुर्मंत्रः एषतेयत्तपतिहेवतंहेयत्तपतेयजमानएषोःनु
ष्टीयमानोयत्तकोतवत्वयायोस्तिक्तादृशः सहस्रकवाकः सहस्रकवाकैः स्तोत्रैः सहितः तथासर्ववीरः सर्ववीरायस्मिन्नसतथासोमः पशुः सब
नीयचपुरोडाशावीरउच्यतेतैः सहितः ईदृशसोयत्तंनुषस्वफलभोगेनसेवस्वयजमानहस्तस्थंममयं गंमध्यैवद्यमेखलाचेसुभेविस्मृत्पचात्वा
लेपिषिपेत् २२

सं. टी०
१२०

माहिः सजुदेवतं हेऽज्ञोत्वं अहिः सर्पेमाभः दशकुरजगरः सर्पविशेषः माभः का उरुई हीति वाचयतीति अवभृथयजिगमिषुरध्वयुः आत्मानसमीपस्थं प्रादुखं
यजमानं वाचयेत् उरुई हि वरुणदेवत्यानिष्टुष्टुनशेषदृष्टा उशोवधारणे वरुण एव राजा सूर्याय अचेतवैष अर्थे चतुर्थः सूर्यस्यान्वेतुं अनुक्रमेणान्व
हं गंतुं हियस्मा उरुविस्तारो पंथा पंथानं मार्गं चकार कृत्वा अपदेनास्ति परं यस्मिन्नतः अपदं तस्मिन् यत्र रं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन् नंतरिक्षे मार्गं क
तवान्निर्गच्छेत् तस्मादस्माकमापि अपदे अंतरे पादौ प्रतिधातवे पादौ निक्षिप्तविभक्तेराकारः मार्गः करोतु स्वर्गं गमां नायमार्गं करोत्वित्यर्थः क
रोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अत्र भावः आर्षः किंच यो वरुणः उतापि च हृदयाविधश्चित् अपवक्ता हृदयं विधयति मार्गं चारणेन पीडयति हृदया

मा हि ईस्मो दृष्टा कुः उरुई हिराजा वरुणश्चकार सूर्याय पञ्चामन्वेत वाः उ अपदे पादा
प्रतिधातवे कुरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

वित् न हि इति ह्यपीत्यादिनां क्विबंते व्यधोपरे हृदयस्पदीर्घः तस्य हृदयाविधः पशुनस्याप्यपवादिनां चित् शोष्ये निंदकस्यापि निरस्कृती
किमुता न्येषां पापकारिणामित्यर्थः ईदृशो वरुणो वभृथा यमार्गं ददात्वित्यर्थः अचेतवै प्रतिधातवे अणुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वादिधाते
श्वेतुमर्थे सनित्यादिना कृमात्तवेत्तवै प्रत्ययौ का नमो वरुणायेति वाचयत्यपो वक्रमयन्निति अवभृथस्त्रीनार्थे मपः प्रवेशन्यजमानं
वाचयेत् नमः वरुणाय नमः वरुणस्य पाशोमिति छत आजातसस्मान्नबंधनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमः नमस्करोत्विति शेषः २३

रामः
१२०

प्रास्पसमिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति असुसमिधं प्रतिक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाभ्येवतदुपरि जुहुयात् अग्नेरनीकं अग्निदेवत्यानि
ष्टुष्टु अग्नेरनीकमिति परोक्षलिंगं समिधं पश्यमेति प्रत्यक्षलिंगं एकस्मिन्वाकोत्वं संगतं अतो यत्तु वाधाहरेण योज्यं हे अग्नेयस्य तवाग्नेः
अंगेन शीलस्य यतोऽपानपांसं जमनाकं मुखं अपउदकान्याविवेश अभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने सत्वं देम देम तत्तद्वृत्तं गृहे असुर्यं असुरैः
कृतं कुरु यजति संगतिकरणार्थः शपो लुक् लटि रूपं घृतमात्मसंगतकुर्वित्यर्थः ततो नंतरंतवजिक्वाज्वाला घृतं प्रति उच्चारयत् उ
च्चारतु तद्युक्तास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु देम देम येति वी स्या अग्ने भविष्यात् न हि नानावभृथान्यहनि भवन्ति उत्सवी च ते लोकेऽर्थः एतत् प्रत्य

अग्नेरनीकं मपः अविवेशापात्तपात्प्रतिरक्षन्सुस्यं स देम देम समिधं पश्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरत् स्वा
हा ॥ २४ ॥ समुद्रे ते हृदयमप्यवन्तः सन्त्वा द्विशब्दो धीरुतापः यजस्यत्वा यज्ञपते सुक्तो कौशो नमो वाके द्विधे मय स्वा

यर्जुणादिकः २४ का समुद्रे त इति अजीगीषकुभं ज्ञावयतीति गतसारः सोमः अजीषस्तेन दलं कुंभमसुक्षिपेत् समुद्रे ते सोम ॥ २५ ॥
देवात्याविराट् दशाक्षराचतुः पादा अंतर्बर्तमानो यत्तु हो हृदयेन संबध्यते हे सोम यत् ते तव हृदये समुद्रं असुसमुद्रं समानासु असुवह
लोदकेषु अंतर्भवेति घृतिवर्तत इति वाशेषः तत्र त्वांगमयामिति शेषः तत्र स्थित्वा त्वां उषधी रोषधयः संविशंतु सम्यक् प्रविशंतु उत्तम
पिच अपो जलानित्वा त्वां संविशंतु किंच हे यज्ञपते यज्ञपालक सोम यज्ञस्य सुक्तो कौशो भनवचने सोच्चारणेन मोवाकेन मसोवाकेन म
स्कारवचने त्वात्वां विधेम स्थापयामविधिति स्थापनार्थः स्वाहा सुहुतमस्तु २५

सं० टी०
१२१

का. देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठतं इति ज्ञानी प्रकुंभमुत्कोपस्थानं कुर्यात् देवीरापः अष्टत्रिंशदक्षरत्वात् यं किं हेतुती वा एवोर्ध्वमे
वतमुत्तरार्द्धं सोमदेवतं हे देवीः हे अयः हे आपः वो युष्माकं एष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं सृज्ये विभृतं भरयत किं भृतं तं सुप्री
तं शोभनं प्रीति युक्तं साधातर्पितं वातया सुभृतं सुपुष्टं इहानी सोमं वरति हे सोम हे देवदीप्समाना ते तव एष जल लक्षणो लोकोऽस्य

देवीरापः देवीरापः एष वो गर्भस्तुष्टः सुप्रीतः सुभृतस्त्रिभु
ता देवसोमैष ते लोकस्तस्मिन् ऋचुश्च वश्च परिच वश्च २६

नंतस्मिन्नवस्थितः सन्त्वं शं वश्यहि शं सुखं अस्मान्प्रतिप्रापय परि वश्च परि वह निवर्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तारिति शो
षः तस्मिन्नः शं वैधिसर्वाभ्यश्च न आर्त्तयोगोपायेति श्रुते बहते लोहमध्यमे कवचने तं शिः शपिलुप्ते रूपं वदतेति २६

रामः
१२१

का अवभथेति मज्जयतीति ज्ञानी प्रकुंभं जले प्रवेशयेत् अवभथत संवो भनं यत्तं देवतं अवाचीनानि पात्राणि जलमधो भ्रियंते यस्मिन्
सविशेषोऽवभथः हे अवभथ त्वं निचुपुणनितरां मंदं गच्छ किं पिमहायां गताविति भातोः यद्यपि त्वं निचेरुसि नितरां चरणश्रीलो सितया
अनिचुपुणनितरां मंदं गच्छ किं प्रयोजनमिति चेदत उच्यते देवैर्द्योतनात्प्रकैरस्मदि यैरिंदियैर्देवैर्भूतं देवेषु हविः स्वामिषु कृतं एनपापं यदसि
तरवयाशिषं जले च नीतवानस्मि देवः सुरेधने रासि देवमाख्यातमिंदियमित्यभिधानात् तथामर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्म

अवभथ निचुपुण निचेरुसि निचुपुणः अवहे वै देवैर्भूतमेनो या
सिषमवमर्त्यैर्मर्त्यैर्भूतमुपुरुषास्मो देव रिषय्याहि देवानां सुमिरसि २७

त्यं कृतं मर्त्येषु यत्तदृशं नार्थमागतेषु कृतं अवतारूपं यदेनोस्ति तदप्यहमवयाशिषमेत्यनुवर्त्तते इदमस्माभिः परित्यक्ता मेनो
यथात्वात्वां न प्राप्नोति यथा हे यत्तमंदं गच्छेति भावः किंच हे देवावभतारव्ययत्तरिषो वधात्पाहि अस्मान्पालय रिषव भेक्षि ए
किं भूतादिषु पुरुषाणां पुरुषु विरुद्धफलं रातिदहातीति पुरुषाणां राति अतो मनिनिस्पादिना वनि ए विरुद्धफलदायी वधस्त्व
प्रसादादस्माकं माभूदित्यर्थः का आहवनीये समिधा रातं देवानां संवधिनी समिदं भनमसि यद्देवभूतानामस्माकं समिदं धनमसि २७

सं. ८१०
१२२

इतः परमनुबंधायां गर्भिणी प्रायश्चित्तं कथ्यते कानि ह्यस्य मासमभिमेनयेते एतत्तु दशमास्यति यद्यनुबंधावशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मा
तुः सकाष्टयक्रियमाणे गर्भमभिमेनयेते एतत्तु अवसानत्रयमुक्ता गर्भदेवत्या महापेक्तिः अष्टाक्षराष्टपाद्यायस्याः सामहापेक्तिः गर्भा
जरायुण सह एतत्तु एतदं पनेनरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कं पतां चलतु किं भूतो गर्भः दशमास्यः दशमासा जाता यस्य सः दशमासकालाव
च्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः कथंचलतत्राह यथायं प्रकारेण यथायुरेजति च तति यथाचसमुद्र एजति एतौ हि सरा कपनशीलौ एवेति निपात
एवमर्थो एवमयं दशमास्यः सः पूर्णवयवगर्भोजयुण सह अस्य संसतां निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संदर्शये

एतत्तु दशमास्यो गर्भोजरायुण सह यथायं बायुरेजति यथासमुद्रः एजति एवायं दशमास्योऽस्य जरायुण सह २८
स्येते यत्तियोगो गर्भो यस्यैव निर्दिष्ट एव यी अङ्गा न्यरुता मस्य तस्मात्समजीगमुं स्वाहा ॥ २७ ॥

वनिर्गमनमाशस्यते तमेव दशमास्यं संतं ब्राह्मणे वयजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः संस्रधः पतने व्यत्ययेन परस्मैपदेशो लुकि
चकते ह्युभयतिथितिलुप्ते वावसाने इति सस्यदत्वे अनिद्वितामिति नलोपे अगमे च अस्मदिति रूपं २८ का अवरात्यनुजु होति यस्यै
तदतिवशा वदाननिहत्वा गर्भरक्तं नुह्यात् यस्यैते वशा देवत्यानुष्टुप् हेवशेयस्यास्तेतव गर्भो यत्तियोग्यज्ञार्हः यस्यैयस्याश्चतवमेति
हिंरण्यया सुवर्णमयी स आवाह्यावाह्यमाध्वी हिंरण्ययानि कुंदसीति निपातः सुवर्णमयी मंत्रेण क्रियत इत्यर्थः तां दशतां गर्भेण संगमया
मीति शेषः यस्य गर्भस्यागानि आहुती कृत्वा कौलित्ये दुर्द्धरे कुंदसीति दुर्द्धरे शोनिच्छायां अकुटिलानि अखंडितानि तं गर्भं मात्रा जनन्या नृवं
ध्यात्वा क्षणया समजीगमं संगमया मिगमे अंतस्य लुकि चरि रूपं स्वाहेति होमार्थः २७

रामः
१२२

का स्विष्टकृतमनुजु होति पुरुदस्म इति प्रवरणां सुचिप्रतिप्रस्थाता सर्वगर्भरसमवराया ध्वर्युण स्विष्टकृदोमेकते सति नुह्यात् पुरुदस्मः गर्भदेवत्यं
यजुः इंदुरूपेण गर्भस्तु यते इंदुः केरनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वं आनं आनं जयकी करोतु अंजयकीकरणार्थं स्यलटिरूपं तस्मा
नुह्यत इति नुजागमः विशेषलोर्महिमानमाह कीदृश इंदुः पुरुदस्मः पुरुदस्मस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः बहुरूपः अनंत उदरे स्थितः धी
रः मेधावी एवं महिमानमानं जेत्यर्थः एवं महिबोता गर्भस्य मात्रमनुबंधं नुवना भुवनानि भूतजानि अनुप्रथंतां प्रख्यातां कुर्वंतु विशेषलोः प्र
ख्यातिमाह कीदृशी एकपदं एकपदं यस्यास्तां वपेत्येकपदं युतां द्विपदं वपया अंगो अक्षिपदं युता त्रिपदं त्रिणिपदं यस्यास्तां उपय

पुरुदस्मो विषुरूपः इंदुरनर्महिमानमान अधीरः एकपदं द्विपदं त्रिपदं चतुष्पदं मुह्यपदं नुवनानु प्रथन्तां स्वा
हा ३० मरुतो यस्य हि स्थये पायादिबोधि मरुसः समुगो पातमोजनः ॥ ३१ ॥

तुः पादयुतां अष्टापदं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुतं एवं भूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथंतामिति संवधी स्वाहा सुहुतमस्तु ३० का समिष्टयु
जुरंतेशा मित्र एव नुह्यात् तिष्ठन्मरुत इति स्वाहा कृतेति समिष्टयुजु होमां तेशा मित्राया वेव स्वाहा तेन मंत्रेणोह्यो वेष्टितं गर्भं नुह्येति मां त्रा
ते स्वाहा कारमनुच्चार्य नुह्यादित्यर्थः मरुतः मरुदेवत्या गायत्री गौतमदृष्टे दिवो विमरुसः विशिष्टं महो येषां ते ध्रुवो कसं वंधिना विशिष्टे
चमरुसातेन सायुक्ताः यद्वा विशिष्टमहंति पूजयंति ते विमरुसः ध्रुवो कस्य पूजयितारो मरुतो यस्य यजमानस्य श्वये यज्ञगृहे यं पाथ सोमपा
नं कुरु यथापाने शपो लु कपिवादेशाभावश्छांदसः संहितायां रीचैः घवेजस्तिर इति सूत्रेण हि निश्चितं स नो यजमानाख्यः समुगो पातम गोपाय
तीति गोपारक्षकः अत्यंतं शोभनो गोपायस्य समुगो पातम युष्मजु प्राणां भयं नास्तीत्यर्थः ३१

सं० ८१०
१२३

का महीद्यौरित्यं गारेरभ्यहतीति शमित्रेशिषंगभेमंगारेष्ट्वादेवतमहीद्योः द्यावापृथिवीदेवत्यागायत्रीमेधातिथिरष्टमहीमहतीद्यौर्लो
कः पृथिवीभूर्लोकश्चनोस्माकमिमं यज्ञमिमिश्रतामिहसेचनेसनंतेः सैकुमिहतांस्वैः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः भरीमभिः भरणेर्हिण्यपयुधा
न्यादिभिः स्वस्वभागेः पिष्टतां पूरयतां ३२ इत्यग्निहोममंत्राः अथषोडशी अनेपेवस्वेत्यस्मात्प्राक् का प्रातः सवनेतिग्राह्यागृहीत्वाषोडशी
नंरवादिरेणचतुःस्त्रिंशतिश्चयुहत्वाहीतिवेति प्रातः सवनेत्याग्रयणं ग्रहणानंतरमाग्नेयप्रतिग्राह्यमाहमचतुःकोणेनरवादिरोत्तरवत्वेन
तिष्ठयुश्वाहीतिमंत्रयोरन्यतरेणमोषयामेनषोडशीग्रहं गृह्णीयात् प्रातिष्ठइंदेवत्यानुष्टुप् गेतमदृष्टाहे वृत्रहन् इंदेतवहरी हरित

महीद्योः पृथिवीचनः इमं यज्ञमिमिश्रताम् पिष्टतानोभरीमभिः ३३ प्रातिष्ठ वृत्रहन् इत्यनुष्टुप् क्राते ब्रह्मण्यहरी अ
र्वाचीनः सुतेमनोग्रावा कृणोतुवृगुना उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनः एषते योनिरिन्द्रायत्वाषोडशिनः ३३

वर्णवष्टौ ब्रह्मण्ययालक्षणेन इंदगच्छेत्यादिमंत्रेण युक्तरयेसंयुक्तौ अतस्त्वरथमतिष्ठ इंदगच्छेत्वातस्मिन्नियोजनकालः प्राप्नुयति
मरुत्वाष्टौ स्वयमेव रथे सै युजात इति युक्ताः युक्तं किंच यावासोमाभिषवपाषाणः तेतवस्थारुदस्पमनोर्वाचीनं अस्मद्यज्ञाभिमुखं
युक्ताणामुत्तरां करोतु केन वयुनावयुरिति वाङ्मसु पठितं वाचश्रवणयिनसोमाभिषवशहेनहेसोमत्वं उपयामेन गृहीतोसिषोडशि
नंषोडशस्तोत्रमस्यास्तीतिषोडशीतस्मइंदायत्वा गृह्णीयात् प्रातिष्ठे सादयति एषते योनिः स्थानेषोडशीने इंदायत्वा सादयामीति शेषः

रामः
१२३

३३

द्वितीयो ग्रहमंत्रः यश्वाहि इंदेवत्यानुष्टुप् मधुच्छंदो हृष्टा हे इंदहि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वह्याष्टौ युश्वरथेन संयोजयः काट्ट
शौर्यकेशिनौ प्रलवं केसरोतथाहृषणहृषसेचनेहृषणोवर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वाषय र्वस्यनिगम इति दीर्घाभावः तस्य
प्राः केसेभवः कश्यः अश्वसन्नाहरजुः कश्यमध्यबंधनं प्रातः पूरयतस्तौ कश्यप्रोष्ठलावयवावित्यर्थः अथानंतरं थारोहा
नंतरं हे इंदसोमपाः सोमपानं कुर्वन् नोस्मदीयानं गिरा अग्न्युः सामलक्षणानां वाचां उपश्रुतिं उपश्रवणचरगच्छ प्राप्नुहि अस्म
द्गिरः शृण्वेत्यर्थः वाचं श्रुत्वा स्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः एषते एते व्याख्याते अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ३४ षोडशी ग्रहन्ती योमंत्रवि

युश्वाहिकेशिना हरी हृषणकश्यप्रा अथानः इंदसोमपागिरामुपश्रुतिश्चर उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोड
शिनः एषते योनिरिन्द्रायत्वाषोडशिनः ३४ इन्द्रमिहरी ब्रह्मोपतिष्ठुष्टशवसम् अषीणश्च सुतीरुपयुजश्च मानुषाणा

कव्यः आग्रयणद्वैशमिह रिति गृह्यतेति ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनः एषते योनिरिन्द्रायत्वाषोडशिनः ३५

कंदरुजोक्तेः इंदमिहरी इंदेवत्यानुष्टुप् गेतमदृष्टा इत एवार्थे हरी हरितवर्णौ त्वह्याष्टौ युश्वरथेन संयोजयः काट्ट
समीपं इमित् इंदमेव ब्रह्मः प्रापयतः च पुनः मानुषाणा यजमानानो यज्ञं उपपसमीपं ब्रह्म इंदं ब्रह्म किं इतमिंदं अतिष्ठुष्टश
वास्तं उपयामेति व्याख्याते ३५ का उपश्रुतिं नयस्मान्नात इति षोडशी गृहमुपतिष्ठेत् यस्मान्ना इंदेवत्यानुष्टुप् विवस्वदृष्टापरब्रह्म
पेण षोडशी स्तुयते यस्मात्पुरुषादग्नौ व्यतिरिक्तः परब्रह्मणे वादिजातिः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विष्णुविष्णानि सर्वाणि भुवनानि भूत
जातानि अविवेश अंतर्यामिरूपेण प्रविष्टः सन् सप्रजापतिः स्तोतृन् प्रजापालकस्त्वातो ज्योतीषि अग्निवा युष्मन्नस्य ऋषिर्नासि विषय

सं. टी०
१२४

तापकानि सचते सेवते स्वते जसा तज्योतिषा सेवनं जस्योतिमुज्जावनं करोत्यर्थः येन एतत् सपतितेन सेवते इति श्रुतेः यदादित्यगतं तेन जगत् सयते खि
लं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तने जाविदिमामकमिति ते श्रुतिः प्रजापतिः प्रजाया संरालः प्रजा रूपेण व्यग्रममालः तथा षोडशी षोडशकलात्मक
लिंगशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहराश्रय इत्यर्थः स सर्वेषु तिष्ठन् नित्यादि श्रुतेः ३६ का. इन्द्रसंभारिति भक्षणमिति षोडशी ग्रहं भक्षयेत् इन्द्र
वरुणदेवत्या षोडशी देवत्या वा त्रिष्टुपयजुरंता अंत्यपादौ द्वादशा लौ स ह प्राणेति यजुः विवस्वदृष्टा हे षोडशी ग्रहं तौ देवौ इन्द्रवरुणौ तेन व ए
ने सोमं अग्ने प्रथमं भक्षं चक्रतुः तौ कौ इन्द्रवरुणश्च चकारौ समुच्चैर्बोक्कं भूतः इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः किं भूतो वरु

ससम्पन्नतातः परोः अन्वोः अस्मि यः आ विवेश भुवनानि वि श्रवा प्रजापतिः प्रजया सह रराणा स्त्रीणि ज्योतीं च सचते
स षोडशी ३६ इन्द्रश्च सम्राट् इन्द्राणां श्रुता जातो ते भक्षं चक्रतु रण्यः एतम् तयो ररुमनुभक्ष प्रक्षयामि द्वाग्देवी जुषाणा

एः राजाराजस्य याजीराजा वैराजस्येनेष्टा भवति संभ्रातृनपेनेति श्रुतेः तयो रं शवरुणयोः सोमस्य तज्यतु सहप्राणेनु स्वाहा ३७ ॥
संबंधिभक्षं अनुपश्वात् अरुभक्षयामि सोमं पिबामि जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोम
स्य तज्यतु सोमेन तद्वा भवतु तत्तानां करणे षष्ठीवाच्येति सोमशब्दः षष्ठीस्वाहा सुहुतमस्तु ३७ इति षोडशी यागसं पूर्णः अथ द्वादशाहं मे
राः का. षष्ठ्यः षडहस्तत्रातिग्राह्यरुणं अहं देवेभ्यो पवस्वो न्निष्ठु अहमित्यन्वहमेकं कमग्नेवर्चस्विनि हो निष्ठु सूर्यं भ्राजिष्ठति भक्षणं यजमा
नेरिति अति सिकश्चिष्टष्ट्यः षडहस्त्यः क्रतुः सतुषडिहोभिनिष्ठाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्वरुण्ये क्रमेण येन पवस्वत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैरिग्राह्या

॥ रामः ॥
१२४

नग्रहान्गुल्ली यातु तथैवाग्नेवर्चस्विनित्यादिभिर्मंत्रैस्तत्तद्गृहशेषं भक्षयेत् तत्र प्रथमो यथा अग्ने पवस्व अग्निदेवत्या गा यत्री वैश्वानरसदृ
ष्टः अयो स प्राणै पादौ एवा यजुरंता उपयाम एष ते इति हे यजुषो ह अग्ने त्वं अग्ने अस्मा सु सुवीर्यं शोभनवीर्यं यस्मिंस्म्राट् शोभनसामर्थ्ये पि
तं वर्चो ब्रह्म वर्चसपवस्व पव गत्यार्थः अंतर्भूत एषर्थः गमया प्रापय सुयो सुलुगिति विभक्तेः शे आदे शे अस्मे इति रूपं किं भूतस्त्वं स्वपाः अ
पशति कर्मनाम शाभनान्यपासियस्यसः स्वपाः सुकर्मा एव मृत्विग्निः सह सं प्राथ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयि धनं दधत् धारयन्स्था

अग्ने पवस्व स्वपाः अस्मे वर्चः सुवीर्यम् इधं द्रुयि मयि पोषम् उपयाम गृहीतो स्पृग्मेत्वा वर्चसः एष ते योनि
रग्ने येत्वा वर्चसे अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वास्व देवेष्वसि वर्चस्वानुहमनुष्पेषु ह मासम् ३८ ॥

पयः सन्पोषं पुष्टिं पुत्रपश्चदि वृद्धि पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः उपयाम पतीत्युपयामो ग्रहः सोमतेन त्वंगृहीतो सिहग्रहवर्चसे वर्चस्विने
अग्ने येत्वा गृह्णामीति शेषः साहयति एष खर प्रदेशस्तव योनिस्थानं वर्चस्विने अग्ने येत्वा साहयामीति शेषः भक्षणमेव अग्ने हे वर्चस्वि
निति विशिष्टतेनो युक्तः हे अग्ने त्वं देवेष्वंशदिषु मध्ये वर्चस्वानति दीप्तिमानसि अतस्त्वत्पसाहादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वा
न

न ब्रह्म वर्चसं पन्नो भूयो संभवेयं ३८

सं० टी०
१२५

अथ द्वितीयो निग्राह्यग्रहणमंत्रः उन्निष्ठं इंद्रे वत्या गायत्री कुरु सुति दृष्टाय नुरंता हे इंद्रे त्वं ज्ञो जसा वलेन सह उन्निष्ठं नृमातुरु
संगादुक्तं नृशिशिप्रेनुनासिके वा अवेपयः दुवेपु कं पन के पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वा पीत्वा स्वात्वा दयञ्चेति नि
पातः किं कृतं सोमं च मसुतं च म्वा अधिषवण चर्मणि सुतं अभिषुतं सोमपानं कृत्वाति हर्षवशा न्नासे कं पितवानि त्यर्थः ग्रह

उन्निष्ठं ज्ञो जसा सह पीत्वा शिष्यः अवेपयः सोममिन्द्रं च मसुतं उपयाम गृहीतो सीता यत्नो जसा एष ते यो निरिन्द्रा यत्नो जसे इन्द्रा जिह्वो जिह्वस्त्वदेवेष्वस्यो जिह्वो ह्मनुष्येषु भूया

त्वं उपयाम गृहीतो सिर्जसे वलवते इन्द्रा यत्वा गृह्णामि सादयति एष तव योनिः उजसें दायत्वां सादयामि भक्षणमंत्रः इंद्रे इंद्रे उ
जिह्वे उज्ज्वलमेव स्तीति उजस्वी अस्मायामेधा स्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः अत्यंतमोजस्वी ओजिष्ठः अतिशयेन तमविष्टना विनि
इन्द्रं प्रत्ययः विन्मनोर्लुगिति इष्टनिपरे विनौ लोपः टिलोपश्चात् संवोधने हे अजिष्ठ अतिवल युक्तं यथा देवेषु उजिष्ठो सि एवम
नुष्येषु मधो ह्मोजिष्ठोति वलोभया सं ३७

रामः
१२५

रती योति ग्राह्यमंत्रः अहं सूर्यं देवत्या गायत्री प्रस्काव दृष्टाय नुरंता उंरि इरितो वेति सेरगारे शो अहं शेरि गुण इति गुणे उत्तमे कवचने अहं र्शनमिति
ग्राह्ये ग्राह्ये इंद्रे वेति विभाषा वलं कुं दसीति इंद्रे इंद्रे रस्यमिपादेशस्या मोरुगगमो धातोर्गुणभावश्चकारसः अहं अमिति रूपां कर्मणि लुडि प्र
थमपुरुषा लुवचस्थाने इदं अहं शपंतेत्यर्थो वीत्युपसर्गः इह अमित्यनेन संबध्यते केतुरिति प्रजानामसुपहितं अस्मत्सूर्यस्य केतः प्रजा हेतवः स
र्वपरायत्तान कृतो रश्मयः किरणजनानुसर्व प्राणिनो गता हि अहं विशेषण इह शपंत सूर्यकरः सर्वजनानुगता व्यापका इह शपंत इत्यर्थः अ
वदृष्टांतः भ्राजंतो ज्वलतः भ्राजते दीप्यते सो भ्राजः तस्मै सूर्यो यत्वा गृह्णामि सादयति एष ते योनिः भ्राजा परी प्रायसूर्यो यत्वा सादयामि त

अहं अमस्य केतवो धिरश्मयोजना ३॥ अनु भ्राजन्तोः अग्रयो यथा उपयाम गृहीतो सिसूर्यो यत्वा भ्राजा ये पते योनिः
सूर्यो यत्वा भ्राजा यस्सूर्यो भ्राजिष्ठु भ्राजिष्ठुस्त्वदेवेष्वसि भ्राजिष्ठो ह्मनुष्येषु भूया सम ४० इदं सूर्यो ज्ञात वेद सदेवं बह
न्ति केतवः इहो विष्वा यस्सूर्यो उपयाम गृहीतो सिसूर्यो यत्वा भ्राजा ये पते योनिः सूर्यो यत्वा भ्राजा य ४१

तीयाति ग्राह्यमक्षणमंत्रः सूर्यभ्राजिष्ठो अत्यंतभ्राजिष्ठो हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्यत्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठो सितथा ह्मपिमनुष्येषु भ्राजिष्ठो दीप्ति
मान भूया सं ४ इति दृष्टाहः संदर्भः का उदत्यमित्येति ग्रहणमिति गवामयनारव्यस्य संवत्सरत्रयस्य विषुवन्नामे के मध्यः हनि सो यं पशु पा
लं भोर्ध्वमिति ग्राह्यग्रहणं कार्यं उदत्यं सौरी गायत्री देवती दृष्टाय नुरंता पुनर्व्याख्यायते तं प्रसिद्धं जात वेद संजातानां प्रजानां ज्ञातारं जात प्रसंवा देवं देवन
शीलं सूर्यकेतवः प्रजा हेतवः किरणाः उग्रायु उदंति उरया चलादुक्तमिति किमर्थं विष्वा य विष्वा य इहो दर्शनाय सर्वजगदृष्टमित्यर्थः उपयाम
एष ते व्याख्याते ४१

सं. २१.
१२६

का हविर्होनाग्नीध्रयोऽणकलशमाग्रापयत्याजिघ्रे गन्धिराग्रादावहानेनिसुत्वे गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रं संख्यां हरणीधेनुस्तां हविर्होनाग्नी
ध्रयोर्मध्यस्थं ऽणकलशमाग्रापयत्यजिघ्रे गोदेवत्या महापंक्तिः सुकुरु बिंदुदृष्ट्या अष्टाष्टाः षड्पाशमहानि गोनामहमहिरेधेनोऽहं वः सो
माः त्वात्वां अविशतु ऽणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशतु किंच उज्जीविशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनरस्मा प्रतिनिवर्त्तस्व योत्वमेवंमापा
स्तुता सत्वं नोस्माकं सहस्रं धुश्च सहस्रं संख्यं धनं देहि महा गवां सहस्रं परस्माभिर्दत्तं नोस्माभ्यं धुश्च पुनर्देहि दुहितृनाथः किंच त्वत्प्रसादात् उरु
धोरवपुषो युक्तां पयस्वती धनुर्मां पुनराविशत आगच्छ वित्त्यर्थः तथारपि धनमपि ममाविशत ४२ का. इदं रंति रक्षिते स्याः कर्त्तुं यजमानो जपती

निय १

आजिघ्रे कलशं स्मृत्या त्वाविश न्देव पुनरुज्जीविवर्त्तस्व सानः सहस्रं धुश्चो रुधाग्रापयस्वती पुनस्मा विशता इयि ४२ इदं रंते
ह्येकाम्येच देव्योतेरिति सरस्वतिमहिबिभ्रुति एताते अग्ने नमो निदेवे ओमा सुकृतं त्वात् ४३ ति पूर्वोक्ताया धेनो रक्षितक
र्त्तुं यजमानो जपेत् इदं रंते गोदेवता प्रसारपंक्तिः सुकुरु बिंदुदृष्ट्या यस्याः आद्यौ पादौ द्वादशाष्टौ अष्टौ पादौ सा प्रस्वारपंक्तिः इदं रंते स्तुत इति रंता
मनो रंति तातनुत्या हूयत यदुधं यसे छिति ह्या हूयते आ हूयते सर्वैरिति ह्याकाः यते इति काम्यामनुष्याणां ह्येता मुकामाः प्रविष्टा इति क्रतेः चंद
यति आ हूयतीति चंदराद्युतरी प्रोद्योतयति प्रकाशयतीति ज्योती रकार स्पृजकारः अदिति रंति नानवरं रंतिता सरस्वती सरती विविधं अंते स्त
तिरः सारं रंती सरस्वती रंती नाम सत्तैरिति यास्वोक्तेः उरु कशेनात्र शीरमुच्यते मही मही विविधं अंते स्त यते इति विभ्रुतिः न हंतुं योग्या अग्रा
अहंत व्या एतासां संबोधनानि हेधेनो एव भूते ते तव एता एतानि नामानि एते नमो भिरभिहिता सति देवेभ्यः सुकृतं सुकृतं करोतीति सुकृतं सुकृतं सोभनक
मेकारिणं मामात्वं त्वात् अहं वद अयं यजमानः पुण्यकर्त्तुं ति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ४३

रामः
१२६

का. ग्रहं गृह्णाति विनश्यद्वाचस्पतिविश्वकर्मनिति वेति गवां मयं न स्योपात्ये महाव्रते हनि प्राजापत्यपशुपालं भादूर्ध्वं ऐं इग्रहं गृह्णे मेत्रत्रयं तत्राद्यः
विनश्यद्वाचस्पतिविश्वकर्मनिति वेति गवां मयं न स्योपात्ये महाव्रते हनि प्राजापत्यपशुपालं भादूर्ध्वं ऐं इग्रहं गृह्णे मेत्रत्रयं तत्राद्यः
काचिप्रत्येकं कथं धरं दतनस्पृचिलोप इति टिलोपे शानु प्रत्यये च रूपं दतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रुर्न नीचान्यभतान यच्छनि गृह्णीषु युद्धादुप
रतान्कुर्वित्यर्थः किंच यश्चान्योस्मान् अभिरासति रसु उपक्षये उपक्षयति तं शत्रुं अधरं निच्छं नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः हेग्रहत्वं उप
यामेन गृहीतो सिविशिष्टो मृतसं ग्रामो यस्पतस्यै विमृधे विशिष्टसं ग्रामवते इं रायत्वां गृह्णामि सादयति एष ते योनिः विमृदुण विशिष्टा
विनश्यद्वाचस्पतिविश्वकर्मनिति वेति गवां मयं न स्योपात्ये महाव्रते हनि प्राजापत्यपशुपालं भादूर्ध्वं ऐं इग्रहं गृह्णे मेत्रत्रयं तत्राद्यः
ते योनिरिन्द्राय त्वाविमृधे ४४ वाचस्पतिम वाचस्पतिं विश्वकर्मणामृतये मनोजुवं धाम्ने अग्रा हूवेम मनो विश्वानि
हव नानि जोषद्दिश्वशं मूरवसेसा धुकर्मा उपयाम गृहीता सीन्नाय त्वाविमृधे कर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वाविमृधे कर्म
ये शयत्वां सादयामि ४४ अथ द्वितीयः वाचस्पतिविश्वकर्मण देवताविष्ट एशा सद्देहं शं इं देवाजे महाप्रवीय लक्षणान्वविष
ये अद्यास्मिन् दिने वयं हूवेम आहूयामि किमर्थं कृतये अचनायरक्षणय वाकिं तं विश्वकर्मणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादौ निकर्माणि यस्य
तंतथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोधिपतिं तस्मात्तु हरिं शोवागिति क्रतेः तथामनोजुवं रंति जवनाम मनसो जरि वज्रवज्रवो यस्य मनसो ज
स्तं सद्देहं शं देवोस्माकं विश्वानि कर्माणि हव नान्या कृन्नानि अवसन्नायान्ना समृद्धौ रक्षणय वाजोपत जुषितं अस्मरा कृन्नसाधुसाध्विति सेवतां किं
भूतः स विश्वशं भू विश्वस्पशं मुखं भवत्यस्मादिति विश्वेशं भू साधुकर्मा शोभनकर्मकर्त्ता हि ग्रह उपयामेन गृहीतो सिविश्वकर्मण सर्वकर्त्तुं इं रायत्वां

गृह्णामि ४४
रामः
१२६

सं.टि.
१२८

का. अश्विनो मे निदधातु शिष्कमिति प्रतिमंत्रमिति मंत्रयेणे लृखलस्थानं श्वसो मे क्षिपेत् तत्रापः उशिष्कं हे देव ह्यमानं हे सोम उशिष्कं कामयमानं
नस्वं अग्नेः प्रियपाथोऽन्नं अपीहि अपिगच्छ द्वितीयः वशीः हे देव ह्यमानं हे सोम उशिष्कं सोमवशीकांतस्त्वां ईदस्य प्रियमन्नं प्रुहि
२ अथ तृतीयमंत्रः हे देव सोम अस्मात्त्वा अस्माकं मित्रभृतस्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचिरमन्नं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रातः सवनं मिं शोमाधो
दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनमिति श्रुतेः सवनं देवेभ्योर्पणं ५० अथ सत्रोत्थानमंत्रा देव ह्यका. शाखा द्वार्यन्वारध्वेषिरति

उशिष्क देवसोमाग्नेः प्रियम्पाथोपीहि वृशीत्वं देवसोमं । सप्रप्रियम्पाथोपीह्युस्म स्तवात्वं देवसोमद्विष्टे प्रादे
वानाम्प्रियम्पाथोपीहि ॥ इहरतिरिरु मध्वमिह धतिरिरु स्व धतिः स्वाहा उपसृजन् धरुणम्मात्रे धरुणे मातरं धयन् रायस्या
नुहोतीति सर्वेषु शशितेष्वध्वर्युस्तद्गेषु दानां तनगा हपत्य घृतं जुहुयात् इहरति पशु देवतं यजुः रेगा वोयुः ॥ षमस्माभ्युदीधर स्वाहा ॥ ५९ ॥
अथ हारतिः रमणमिह यजमानेष्वसु देवस्य रमध्वं युष्माकमिह यजमाने धतिः संतोषोस्तु स्व धतिः स्वकीयानामपि धतिरि हे वा सु स्वाहा
सुरुतमस्तु का अरमुपसृजन्निति शाखा द्वार्ये बद्धीयामुपसृजन्निति शाखा द्वार्ये बद्धीयामाहुतिः उपसृजन् उल्लिक आद्या चष्टा शरैस्तनी
या द्या दक्षिणैः सोमैश्चि धारयतीति धरुणे गिरस्मा सुरायस्योषंसयो धनस्य पशु पुत्र सुवेणी देः पुष्टिं दीर्घरताधारयतु धारयते लुरि रुपं अ
थ भावार्थः किं भूतो धरुणः मान्नि धरुणं पश्यर्थं चतुर्थी मातुः दधि व्याधारयितारं अग्निं उपसृजन् समीपे प्रापयन् तथा मातरं दधि विधीय
नृपि वन्तत्रोत्पन्नं हविर्मक्षयन्ति तर्थाः स्वाहेति होमार्थः ५९

का सन्नसन्नार्द्धिगमेति सन्नसन्नार्द्धिरिति सर्वेदं श्वित्तरहविर्द्धाना परकूवरमात्रं व्यसन्नसन्नार्द्धि संज्ञकं सामगमेति सन्नसन्नार्द्धिः वृहती यजमानाना
नात्मस्तुतिः संप्रैकादशदनवा एणपराः हेसोमसन्नसन्नार्द्धिः समृद्धिस्त्वमसि ज्ञतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणं अगन्मप्राप्ताः ततः अमृता अम
रणधमः अभ्रमभृताः पृथिव्याः सकाशात् दिवं द्युलोकं अध्यारुहम अध्यारुढाः द्युलोकारुढाः संतो देवानिं शदीन् विहाम ५१ जानीमः पश्यमउ
त्यर्थः वेत्तेर्व्यत्ययेन तु हारित्वे लजिरूपं ज्योतिः ज्योतिरूपं स्वः स्वर्गं चाविहाम ५२ का युवमिति दक्षिणस्याधो क्षंप्रांचोनिः क्रमंतीति सर्वे यजमाना दक्षि
णरविर्द्धाना क्षाधो मार्गेण प्रादुर्ग्वानि सरंति युवंतं इंद्रदेवत्यात्यतिरवसानत्रयोपेता षट्षट् छक्षरत्वात् छाना आद्योर्द्ध्वं इंद्रपर्वतदेवत्याः हे

सत्रस्यः अद्विरस्पगन्मज्ज्योतिरमृताः अभ्रमादिवमृश्रिद्याः अद्याहहामाविहामदेवाः स्वज्योतिः ॥ ५२ ॥ सुवन्तमिन्द्रापद्मेतापुरोयु
धायोनः दतन्याहपतन्तमिद्वतंबजे एतन्तमिद्वतमहरेवताय ॥ स्वहृन् यद्दिनश्चतः अस्माकं शत्रुनरिष्यरद्विष्यतोह
र्मादेषां हृद्विष्यतः ॥ अर्जुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यामसुवीराद्वारः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥ परोमधापरोमधोपरोमेयधानेनोपरोमेय

रगुपधेतिकः प्रत्ययः शङ्खलां पुरतो युध्यस्पकती रोहे इ इ पर्वत इ गुपधेतिकः प्रत्ययः युवं युवां तं शङ्खं अपहंतं विनाशयंतं तत्रापि विशेषतो आहरे वासा
तंतं इव इवार्थं तंतं मेव शङ्खं अपहंतं तत्तत्सामानं मेव शङ्खं विनाशयंतं वज्रं लवज्जाख्येनायुधेन तंतं मेव तंतं मेव शङ्खं विनाशयंतं तंतं कंतं हो वासा अ
वलाद्यहो वासायो यः शत्रुनेस्मान् दृष्टन्यात् दृष्टनां सेनां कुर्यात् युधयेत्यर्थः इहानीमिंश्च प्रत्यक्षो वज्रस्पकतत्वं नो व्यते हे शृङ्ग इ इत्वदी यो वज्रो यद्वा
हा गहनं अत्यंतं गभीरं वनं जलं वा प्रतिहरे च नापचतति गतिकर्मावनेऽति दूरगता शत्रवे कं सत्कुं इति कामनार्थः शत्रुप्राप्तुं कामपतेत हातमपि दूरं
गत इने क्षतं प्राप्नुयात् इने क्षतिव्याप्तिकर्मावने दूरगतमपि इच्छन् गच्छत्येवत्यर्थः ततो रमी हारयतीति रमी ह विहारे अन्येभ्यो दृश्यंत इति मनि प्रत्ययः वि
हारण शाल्मे वज्रः अस्माकमस्मदीयान् विध्वतः सेवतः स्थितान् विध्वतः सर्वान् शत्रून् परिहृषीष्ट परिहो विहारयतु इति यते राशाल्मि इति तद्विरूपेण दृश्य

कर्मिषु भूवदतिना नाकामेषु याजमानेषु सर्वे वाग्निमज्ज
नं कुपुः भूमिवः हभूमिवः स्वर्णिवायुस्रया वयं प्रजाभिः प्रजाः

अथ मन्त्रैः पुत्रैः सुवीराः स्यामप्रोक्षैः पुष्टिभिः सुप्रोधाः स्या
ममवमरकवचनातो यथाख्यातोऽनुवृत्तवचनातो मेवः

५३

सं. टी.
१२. मं. एषा भवति तत्तन्मिसे एषे स्वाहेति जु. ५४

सउत्थानं समासं का. परमेष्ट्या दृष्टुं श्रुतिं शतं जुहोति धर्मं युधाते चाहो हस्थानेऽन्यस्याः शाखाया वा पुरस्ता प्राच्याः पृच्छकां दक्षिणे स्थाने ह
त्वाहो ह्येष्ट पहाज्यस्कंदने चैके इति मृन्मय धर्मपात्रमिन्नमभिमुशत्यरे मेष्टिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीः सलिला यस्वाहेत्यंतान् चतु
स्त्रिंशत्तान् जुहोति धर्मं दुहोर्गे मेरुलोतस्थाने उदं दूरव्याः स्थितायाः पत्नी शाखा पूर्वभागे प्रादुरवा वा पुच्छा दक्षिणे स्थाने परमेष्टिने
स्वाहेति चतुस्त्रिंशत्तमान्या हुती हुत्वा ततो दौ ह्येतस्याली स्थस्य सुव्या वाष्ट पहाज्यज्यस्य भ्रशे एकै आचार्याः परमेष्ट्या दीन जुहोतीति स
त्रार्थः परमेष्ट्या द्यौ देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रति सेहितो भवति तथा च प्रकृतिः सोमो वैराजा यज्ञ
प्रजापतिस्तस्यैतान्वाया एता देवता या एता आहुती जुहोतीति स यज्ञस्यार्द्धे धासत्यति देवतां मन्येत तामनु समीक्ष्य जुहुयाद्दिदृक्षोपसस्वा

परमेष्ट्याभिधीतः प्रजापतिर्वीचिवाहतायामधोऽञ्छेतः सविता संन्यां विष्ट्वकर्मो राक्षायाम्प्रासो मज्जयत्यामिन्द्रः शु. ५४
हवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे वा एतद्यज्ञस्य पर्वस्वं सते यध्वसति सायैव तर्हितं देवता भवति तथैवैतदेवतायां यज्ञमिष्यति तथैवैतदेवतायां यज्ञप्र
तिसंरधातीति अथ मंत्रार्थः परमेष्ट्याभिधीतः अथायादसिष्टः अग्निः यहा सोमो यजमानो नाभिधीतः सकल्पितो भवति मनसाभिधातस्तदा पर
मेष्ट्या भवति अयमर्थः मनसा ध्यातः सोमो यदि नो परमेत्तरा परमेष्टिने स्वाहेति जुहुयादिति तथा च प्रकृतिः स यज्ञेन मनसा ध्यो यज्ञो नो पर
मेत्तरा परमेष्टिने स्वाहेति जुहुयात् परमेष्ट्या हिसर्तर्हि भवत्यपपापानं हतुं पुनं यज्ञो भवतीति १ प्रजापतिर्वीचिवाहतायां वाचिवाहतायां सोमेन य
ज्ञेति वचस्पुञ्चरिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः २ अंधो अञ्छेतः पहासमः अ
ष्टाभिमुखे इतः प्राप्ताः स्तरा अंधो भवति सोमप्रति गतौ किंचिन्निमित्ते चेत्तरां धसे स्वाहेति जुहुयात् ३ सविता संन्यां संन्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सोमः स
वितनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् अथ यदि सातः किंचिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति प्रकृतेः ४ विष्ट्वकर्मो रा

शायां शेषयामं राक्षायाम्प्रासो मज्जयत्यामिन्द्रः शु. ५४
विष्ट्वकर्मो राक्षायाम्प्रासो मज्जयत्यामिन्द्रः शु. ५४

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः क्रयाय इत्यरा नेनात्मसात्करणोपोत्थित उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुश्च स्वा
हेति जु. ५३ मित्रश्च सुरः पल्पमानः पल्पमानः क्रियमाणः सोमो सुरो भवति असुरा यस्वाहेति तदा जु. ५४ मित्रः क्रीतः यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति
तरामित्राय स्वाहेति जु. ५५ विष्णुशिपिविष्ट्वकरावा विष्ट्वः प्रविष्ट्व एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णुवेशिपिविष्ट्वयस्वाहे
ति जु. ११ विष्णुर्नरं धिषः प्रोह्यमाणः प्रोह्यमाणः शकटेनोह्यमाणः सोमो विष्णुर्नरं धिषो भवति नराधीयं ते आरोप्यं ते यस्मिन्सनरंधीः सं
सारः तं स्पृतिनाशयति नरंधिषः जगत्संत विशिष्टो विष्णुः यद्वा रंधिं सायोरध्याति हि न सिरंधिषः इतानरंधिषो जगत्पालोको वा वि

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितो सुरः पल्पमानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्ट्वः करावा संन्यो विष्णुर्नरंधिषः प्रोह्यमाणः
सोमः ५५ प्रोह्यमाणः सोमः आगतो वरुणः आसुन्धामासन्धो गिराग्नीध्रः इन्द्रो विष्ट्वनेथैवापावक्रियमाणो अष्टवे
जुः तरा विष्णुवेन रंधिषाय स्वाहेति जु. ११ ५५ सोम आगतः शकटादागतो वरुणः सोमः सोमनामको भवति तदा सोमा यस्वाहेति जु. ५६
१२ वरुण आसुन्धामासन्धः आसुन्धो मेचिकाया मुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु. १३ अग्निराग्ने अग्नीध्रे वत्तमानः सो
मो अग्निर्भवति तदा अग्ने यस्वाहेति जु. १४ इन्द्रो विष्ट्वनेथैवापावक्रियमाणः सोम इन्द्रो भवति तदा इन्द्राय स्वाहेति जु. १५ अथ वैवावक्रियमाणः
हृदे त्वामनसे त्वेति मंत्रेण कंडनाय मुपवक्रियमाण आनीयमानः सोमो यवनामको भवति तदा यवने स्वाहेति जु. १६ ५६

सं. टी.
१३०
प्र. स्वाहेतिनु. ३३
३५

विश्वेदेवाऽंशुषुसुः अंशुषुसोमखंडेषुसुः कंनंरुत्वारोपितः सोमोविश्वेदेवनामकोभवतितराविश्वेदेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेतिनु हुमा
त १७ विष्णुराप्रितपाऽप्यायमानः अंशुरंशुष्टेऽप्यादिमेनेणप्यायमानोवर्धमानः सोमऽप्राप्रितपाविष्णुर्भवति आसमंतौतप्राणानख
स्मिनप्रीतिमतोभक्तानपातिरक्षतीतिआप्रीतपास्तुल्यविशिष्टः तराविष्णवेआप्रीतपायस्वाहेतिनु. १८ यमः सूर्यमानऽभिष्टयमाणः सो
सोमो यमोभवति यमायस्वाहेतिनु. १९ विष्णुः संम्रियमाणः सम्यक्प्रियमाणः पुष्पेमाणः सोमोविष्णुर्भवतितराविष्णवेस्वाहेतिनु. २० वायुः एय
मानः दशापवित्रेणशुक्रायस्वाहेतिनु. २१ शुक्रपुतः एतः सोमः शुक्रोभवति शुक्रायस्वाहेतिनु. २२ शुक्रक्षीरश्रीः क्षीरेणदुग्धेधेनुश्रीयतेइति
विश्वेदेवाऽंशुषुसुः प्रोविष्णुराप्रितपाऽप्यायमानोयमः सूर्यमानोविष्णुः संम्रियमाणोवायुः एयमानः शुक्रं
तः शुक्रः क्षीरश्रीमन्धीसुक्रश्रीर्द्विष्वेदेवाः ५७ विश्वेदेवाश्चमसेयन्तीतोसुहोमायोद्यतोरुद्रोहयमानोवातोऽप्याद्य
३५ नोचक्षः प्रति कर्त्ताभक्षोभ माणः पितरोनाराशः साः सन्नः ५८ क्षीरश्रीः ततदाशुक्रएवसोमोभवतितराशुक्रायस्वाहेतिनु. ३३
मंशुसक्तश्रीः सक्तमिर्मिश्रितः सोमोमंशुभवतितरामंशुनेस्वाहेतिनु. ३४ विश्वेदेवाश्चमसेयन्तीतः चमसेषुग्रहपानेषुयन्तीतः सोमोविश्वेदे
वसंज्ञोभवतितरावसेस्वाहेतिनु. ३५ असुहोमायोद्यतः होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुरसंज्ञोभवतितरावसेस्वाहेतिनु. ३६ रुद्रोहयमानः हयमा
नः सोमोरुद्रोभवतितरारुद्रायस्वाहेतिनु. ३७ वातोऽप्याद्यतः अप्याद्यतोहोमेशोधीभूतेः संदः प्रतिभक्षणार्थमानीतः सोमोवातोभवतितरावाताय
स्वाहेतिनु. ३८ नचक्षाः प्रतिख्यातः प्रतिख्यातोऽन्ननुपकृत्यस्वत्यादिनाभक्षार्थेऽथः सोमो नचक्षाभवति नृमनुष्याश्चक्षुःशुभाशुभकारिणः
पशपतीतिनचक्षाः तदानचक्षसेस्वाहेतिनु. ३९ भक्षोभक्षमाणभक्षमाणः पीपमानः सोमोभवतितराभक्षायस्वाहेतिनु. ४० पितरोनाराशः साः

सान्नाभक्षमिस्वासनः स्वखरुसहितः सोमो नराशः ५९
रामः १३०

सिंधुरवभ्रथायोद्यतः अवभ्रथमुद्यतः सोमः सिंधुर्भवतितरासिंधवेस्वाहेतिनु. ४३ ममुद्रोभवक्रियमाणः जलमभिमुखंयमानः सोमः सामुद्रोभव
तितरासमुद्रायस्वाहेतिनु. ४४ सलिलः प्रसृतः प्रसृतोऽनुनिमग्नः सोमः सलिलोभवतितराप्रायश्चित्तापत्तोसलिलायस्वाहेतिनु. ४५ एताभिरा
ज्याहुतिभिश्चिकित्सितः प्रतिसंहितश्चभवतीत्यर्थः तथाचक्रतिः तावाएताश्चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतिर्जुहोतित्रयस्त्रिंशदेवाः प्रजापतिश्चतु
स्त्रिंशएवदुसर्वैर्वैर्यज्ञभिषज्यतिसर्वैर्वैर्यज्ञं प्रतिसंधातीति ३६ का. ययोराजसेतिवोरकेनोपसिंचदिति अभिमर्शनेनविकल्पः स्कंन
रसरूपं सोमंजलेनसिंचेतकालाहुतिहोमंवावाचनं कृत्वैतिसेयंययोरोजसाविष्णुदेवत्यागायन्त्रिष्टुष्टुएवार्धंयद्वहोपादानात्तद्वहोपादा
सन्नः सिंधुरवभ्रथायोद्यतः समुद्रोऽवक्रियमाणः सलिलः प्रसृतो ययोरोजसास्कृभितारजा ७० सिद्धीर्धमिद्धीरतमा
शविद्धायापत्येतेऽप्रतीतासहोभिर्विष्णुः अगन्वरुणाएवहूतो ५५ रः तौविष्णुवरुणावरुणोर्कर्मभूतौप्रैकत्रविष्णुशर
स्यैकशेषोऽनवरुणशरस्यतुल्यकार्यत्वादुभावपिविष्णुउभावपिवरुणौकर्मभूतौप्रतिअगन्गतेस्कनं यज्ञसाधनमितिशेषः कदाविशेषणं
वाएवहूतोएवस्मिन्नाह्वनेयावप्रधानं हूयतेतावदेवविष्णुवरुणंचप्रतिस्कनंरुविर्गतमित्यर्थः विशेषणंवाएवहूयतेतौएवहूतेविष्णु
वरुणौप्रतिहविरगन्नितिसंबंधः तौकौययोविष्णुवरुणयोरोजसावलेनरजांसिलोकाः स्कंभिताः संभितानिलोकारजास्पृच्यंतेइति यास्कोकेः
स्कंभेतिस्तंभनार्थः किंचायायोविष्णुवरुणौपत्येताईशतेऐश्वर्यकुर्वतो जगतामीश्वरावित्यर्थः पतएश्वर्येदिवारिगत्तनेपरीयद्यापत्ये
तेपरसैन्येषुशेनाविवपततः किंभूतौवीर्यववीरतामौअत्यंतवीरौतथाविशिष्टौशवइतिबलनामअत्यंतबलवतौअतिशवस्विनोविन्मतौलु
गिविनिर्लुप्तइष्टनिटिलोपेशविष्णवितिरूपंतथासहोभिर्वलैरप्रतीतौअप्रतीगतौनकेनापिसन्मुखंगेतुंशकौअनन्ययोध्यावित्यर्थः नप्रती

येतावप्रतीतौएवविष्णुवरुणौप्रतिस्कनंरुविर्ग
तमित्यर्थः ५५२

सर्वस्वनां ईश्वरपुत्रमंत्रां सारमा निप्रोषो अथादिता पद्यविमलं विययां अंतरि हरे विस्वर्गदेवेष्टु नासि अंकुरं ययसि न तमिना कमुवाच

सं. टी.

932

तसु भविष्ये सारता निगदशं प्रोपं नृजः २

चतुर्थोऽध्यायमारभ्याहमाध्यायपंचकेगिहोमसंज्ञास्तदीयप्रासंगिकसंज्ञाश्रोताः नवमेऽध्यायेवाजपेयसंज्ञाउच्यतेचतुस्त्रिंशत्कंडिकापर्यंतंतेषां
हृत्स्यंतीश्रावणीकादेवसवित्ररितिजुहोतियजत्यादिवित्तिवाजपेयांगभूतानांयजतीनांदीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषुसकृज्
हीतमाज्यंजुहोतिदेवसवितःसवित्देवत्यात्रिष्टुप्सवितःसर्वस्यप्रेरकांतयामिन्हेदेवदीप्यमानयज्ञेवाजपेयलक्षणीयांगप्र
सुवन्नभ्यनुजानीहिप्रवर्तयेत्यर्चःयज्ञपतिंयजमानेभगायभजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्यायप्रसुवप्रेरयएवंमंडलाधिकातारं
पुरुषमुक्तेराजीमंडलंप्रत्याहत्वत्प्रसाह्यदिविभवोदिव्योगंधर्वोगवांरश्मीनांधारपिताकेतलःकेतशदेनान्नमुच्यतेकेतमन्नं

[illegible]

पुनर्जातिकात्तदः अन्नस्य पावयिता सूर्यमंडलस्थो देवो नोस्माकं केतुं अन्नं पुनर्जातु शोधयतु किंचित्त्वत्प्रसादाद्वाचस्यतिः प्रजापतिर्नोस्माकं वाजपेयमन्नेरुवि
लक्षणं स्वरतु आस्वारयतु स्वाहा सुहुतमस्तु १ का प्रतः सवनेति ग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिवंच वैशान्ध्रवसदमिति प्रतिमंत्रमिति प्रातः सवने आग्रा
यणानंतरं चीनति ग्राह्यान् रायशोडशिवंच वैशान्ध्रवसदमिति प्रतिमंत्रमिति प्रातः सवने आग्रा
यणानंतरं चीनति ग्राह्यान् रायशोडशिवंच वैशान्ध्रवसदमिति प्रतिमंत्रमिति प्रातः सवने आग्रा
यणानंतरं चीनति ग्राह्यान् रायशोडशिवंच वैशान्ध्रवसदमिति प्रतिमंत्रमिति प्रातः सवने आग्रा

۱۵۴۵

सीदतीति मनः स सं सोमादुति परिणामभूतो रसाद्युल्लेकश्च
वैतमानः सोमाध्यस्त उच्यते सादयति एष ते ह ग्रह एष ख

मः
१३२

अपांरसरेवत्यानुष्टुप्सर्वेसमाहितं समारोपितं स्यापितं अपांरकानां संसारं वामं अहं गृह्णामि एष वा अपांरसो यो यं वत इति श्रुतेः किं भूतं सं उ
 व सं उ व यो न्नां यस्मात्स उ व यो न्नां बायुने व धान्यनिष्ठे द्यौं ते किंच अपांरसस्य बायो यैरसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः सहि यज्ञलोककालाग्निवायुस्त
 ये ऋग्वेदः सामादिबपुः हे देवा बो युष्मदर्थं तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किं भूतः उत्तमं उत्कृष्टतमं वः शब्देनार्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिर्मार्जितं प्र
 जापतिं च गृह्णामीत्यर्थः उपयोमेति व्याख्यातं एष त इति सादनं ३ अथ यं च मंग्रहा ऊर्जाग्रह देवत्यानुष्टुप्सर्वे प्रहाः तेषां बो युष्माकं संबंधिनमर्ज
 रसं चाहं समग्रं समग्रं समग्रं गृह्णामि किं भूतानां विशिष्टियाणां शिष्टे ह्यनसिके वा इह तु ह्यनसि प्रयो ह्यनसि कर्म शिष्टियं ह्यनुचलनी

अथाथं सैरेमुह्यसहस्रस्यैसन्तः समाहितम् अथाथं रसस्ययोरसस्त्रं वीरस्त्वाम्युत्तममुपयामगृहीतोसीद्वायत्वा जुहृह्स्त्वाम्ये
षते योनिरिन्द्रायत्वा जुहृतमम ३ ग्रहाः ऊर्जा हतयः ग्रहाः ऊर्जा हतयोद्यन्तो द्विप्रायमतिमतेषां द्विशिष्याणां बौद्धिप्रम
र्जः समग्रममुपयामगृहीतोसीद्वायत्वा जुहृह्स्त्वाम्येषते योनिरिन्द्रायत्वा जुहृतमम सम्यचोऽस्यः समाभूद्वैराह्यं विद

विगतं शिप्रियं येषु ग्रहोषु ते विशिप्रियाः सम्यग्भिद्युताः सुस्ताश्च तत्र हि ह्यो व्यापारो नास्ति ॥ चौस्थो विमाणा पमाना ह्येव ॥ ४ ॥
 सिसुपेयत्वात् तेषां के प्रायेऽर्थमर्जा हुतयः ऊर्जमन्नरसः तमाक्यं ते ययोवति ऊर्ज हुतयः तथा विप्राय मेधी विनेद्राय मतिवि
 शिष्टबुद्धिभ्यः न ज्ञा संतो गमयंती वाचीत्यस्वगतिकर्मणे जातोः शतप्रत्यये रूपं उपयामगृही० एष तेति व्याख्याते का० उपर्युपर्यक्षम
 धर्मुधारया धो धोनेष्टा सं ह चाधिति अर्धयुः सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् स ह्येव धारणं मंत्रपाठश्च स ह्येव
 स्थः सं हक्तो भवथः सं ह्यौ ग्रहं देवते यजुषो हे सोम सुराग्रहौ यो युवां सं ह्यौ स्थः सं ह्यक्तो भवथः ह्यौ संपर्कं किरतो युवां मामाभेदं लभेदनी

सं. टी. ०
१३३

येन कल्याणेन संस्कृतं संसृजतं संयोजयतं का विष्टा विष्टा हरत इति अध्वर्युनेष्टारोस्वस्व गृहं स्वसमीपमानयतः विष्टो होहो य
तो युवां विष्टो विष्टो स्थः ततो मामां पापना पापेन विष्टो विष्टो जयतं ४ का मरुत्वती यांते इन्द्रस्य वज्र इति रथावरणमिति महोम
रुत्वती यांते माहं रातुर्वैरथवाहना कृकवा इथमवतारयति इन्द्रस्य वज्रः रथदेवतं यजुः हेरथत्वं इन्द्रस्य वज्रो सिद्धं रायराष्ट्राय वज्रं प्रहृतं
तन्निधानातं तस्यैको को भागो रथ इति शेषं यजुः राय वज्रं प्रहोरित्यादि श्रुत्युक्तं किं भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं संनोति इति वाजसाः वयुः
ने विष्टप्रत्ययः विष्टनोरनुनासिकः स्यादित्याकारः किं वायं यजमानस्त्वया वज्री भूतेन सह येन वाजमन्नं सेतु संनोतेः सनोते वोरूपं अन्नं सि

इन्द्रस्य वज्रो सिद्धो वाजसास्त्वया यं वाजं सेतुं वाजमस्य नु प्रसेवे मातरं महीमदिति न्नाम वृक्षं साकरामहे यस्यामि रं विष्टं मु

नु यात् संभजेत् यद्वा सिनु यात् वधीयात् वद्वनवान् भूयादित्यर्थः का चा ॥ वनमा विवेश तस्या नो देवः सविता धर्मसा विषत् ॥ ५ ॥
त्यात्मा वर्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति अवधारितं यं धुरि गृहीत्वा चालह शिलेनानी येन द्यां स्थापयेत् वाजस्य नुष्टा विष्टो देवत्या
जगती अंत्यपादः सवित देवत्यः नु एवार्थे वाजस्यान्नस्य प्रसेवे नुज्ञाया मेव वर्तमाना वयं यां भूमिनाम प्रसिद्धं यथा तथावच सा वेदवा ज्ञे
न एवं विधामनु कलां करामहे कृतवंतः कर्म हे वा करोतेः शपिरूपं किं भूमिमातरं जगन्निमात्री महीमदिति मरुती यां वा अदिति अरानां अखंति
तां वा किंचिद्देविष्टं भुवनं स वेभूत जातं यस्यां भूमा वा विवेश आ विष्टो सवित देवस्त्वस्यां भूमा वेव नो स्माकं धर्मधारणं अवस्थानं सा विषत् प्र
सुवतां प्रिशतु पृथे रणे इति धातोर्लिजंतस्य लेटि सा विषदिति रूपं सिव हलं लेटि लेटो इति श्रुत्युक्तं परस्मैपदेष्विति सूत्रेः ५

रामः
१३३

का अश्वान् प्रोक्षत्वा पोवनी यमानास्तात्वा गताच्चाश्वान संतरिति देवी राप इति मंत्रेण बोभाभ्यां वा प्रोक्षयेत् अश्वतः अश्व देवत्या वसानरहिता
पुर उल्लिख अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वादशाक्षरो असु उरकेषु अंतर्मध्ये अमृतमवस्थितं असु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितं हे अ
श्वान् यं तत्रो मृतमेषज युता स सुवाजिनो न्नवतो भवत उता पिच अया प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु येषु भवत द्वितीयः प्रोक्षणमंत्रः देवी रापः अश्व देवत्यं
यजुः हे देवीः हे वोही प्यमानाः आपो वो युष्माकं यजुं ऊर्मिः क ह्यो लस्तेन सितो यमश्चो वाजमन्नं सेतु सनु यात् वधीयाद्विंशत उर्मितः प्रतृप्तिः प्र
कृष्टा तृप्तिर्वगे यस्य प्रवरण शीलः तथा ककु नमान ककु छहेन दृषभ स्कंधे नु नत प्रदेश उच्यते सा दृश्ये मनु एतस्मात्पस्या उरक निचपैः

अप्पान्तरं मृतमुष्मभेषजमपामुत प्रशस्तिषु अश्वान् भवत वाजिनः देवी रापो यो वः ऊर्मिः प्रतृप्तिः ककु न्मान्ना जस्येना
यं वाजं सेतु ई द्यातो वामनो वा गंधर्वाः सप्प विष्टं शतिः ते अग्रे अश्वम युज्जे स्ते अन्नं वमा दधुः ॥ ७ ॥

स्मि २

संयुक्तव हलौ हक संधातवान् ककु न्मानि युच्यते तथा वाजसाः अन्नस्पृहाता ई का हक्षिणं युनक्ति वातो वेति हक्षिणमश्वं रथे
योजयत वातो वा अश्व देवत्या उल्लिख वा शौ स मुच्यथा यो वातो वा युर्मन ई द्रिये स प्रविंशतिनश्चाणि गंधर्वा गोर्भ मे हं तौरः ते वाता
हयो ग्रे पूर्व अश्वं अयुं ज न रथे योजित वंतः ते च वाता हयो स्मिन्न श्वे ज वं वे गमा दधुः । स्थापित वंतः ७ श्रीरामः चंद्राय

सं. टी.
१३४

का. उत्तरं वातरं हाति उत्तरमश्वं युनक्ति वातरं हा. अश्वदेवत्यानिष्टु एह वाजिनं हे वेगवन् अश्वयुज्यमानः सनत्वातरं हा. वातवद्देग युक्तो भव
वातस्येव वेगो रहायस्य किंचरक्षिणे दक्षिणे दक्षिणभागे स्थितस्त्वं इत्याश्ववश्रियाशोभया युक्तः एधि भव किंच विष्टवे रसः सर्वज्ञः स
वेधना वामरुतो अश्वत्वा युजंतु रथे नियोजयंतु किंच त्वष्टा देवः हे अश्वते तव पसुपादे पुजवं वेगमारधातु स्थापयतु ८ का. दक्षिणा दृष्टि जेव
यस्य इति दक्षिणायाः धुरि प्रकृष्टे देशमश्वते इति दक्षि दृष्टि सा दृशं तती यमश्वं युनक्ति जेवोयः अश्वदेवत्या जगती हे वाजिन अश्वयुज्यमानव
जवे वेगः गुहा गुहा यो हृदय प्रदेशे निहितो स्थापितः सुपां सुकु गिति गुहा शरात् दे लुक् श्येने श्येन रथे पक्षिणी योजवः परीतः त्वेयं वरि

वातरं हा भव वाजिन युज्यमानः अश्वदेवत्यानिष्टु एह वाजिनं हे वेगवन् अश्वयुज्यमानः सनत्वातरं हा. वातवद्देग युक्तो भव
नु ८ जेवोयस्त्वे वाजिनिहितो गुहा यः श्येने परीतोः अचरं च वाते तेन नो वाजिन् बलवान् च तेन वाजिजिह्व भव समने च पारयिषु ॥
वाजिनो वाजिजितो वाजिर्ह सरिष्यन्ते हृदयतेर्जा गमवति प्रत ॥ १॥

अचरत्वा यो चरति परिपूर्वदहाते निर्धायाम च उपसर्गत्तः इति तादेशे रस्तीति हादेशे तकारे परे इगं तोपसर्गस्पर्ही धूपरीत इति हे वाजिन
तेन निविध्वलेन वेगलक्षणेन बलवान् वेगवान् सनत्वात्वा कं वाजिजित अन्नस्य जेता भव च पुनः समने संग्रामे पारयिषुः पारयिता च भव
पार प्रापको भव पारतीरक मर्म समाप्ता वित्यस्माच्च रादिणि जंता तले छंदसीति रसुच प्रत्ययः का. वाहं स्यत्यमेनानां प्रापयति वाजिन रति
वहं स्यत्यं च रुमश्चाना च पयता वाजिनः अश्वदेवत यजुः वाजिजितो न्नस्य जेतारो वाजिमन्नं प्रतिसरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो आह यं हृदयतेर्भा

गमवति प्रत आह यं हृदयतेर्भा

रामः
१३४

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यं सवसो हृदयते रुतमन्नाकं रुहेयम् ॥ १

का. देवस्याहमिति ब्रह्मरथचक्रमारोहत्युत्तरे नाभिमाने स्थारणे स्थितमिति उक्तर प्रदेशे निखातस्य नाभिमानकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मा
रोहन् ब्रह्मरथं कर्तुं के वाजपेये देवस्याहं त्विगोक्तं देवतं सत्यं सवसः सत्याभ्याः नुसस्य सवितुर्देवस्य सवे अनुज्ञायां वर्तमानो हृदयतेः सवे धिनमुत्तम
मुक्तः एनाकं स्वर्गं रुहेयं आरोहमि क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रो देवस्याहं तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहोयमिति विशेषः का. आगतेषु ब्रह्मावरोहति
देवस्याहमिति यजमानादीनां सप्रदेशरथेषु सप्रदेशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखाता मोहं वरीशारवां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागते
षु ससुब्रह्मरथचक्रादवरोहति विप्रयज्ञे एवमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण देवस्याहं सत्यं प्रकृष्टं प्रसवोयस्येति सत्यं प्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्ष

स १

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यं सवसः इन्द्रस्योत्तमन्नाकं रुहेयम् देवस्याहं सवितुः सवे सत्यं सवसो हृदयते रुतमन्नाकं मरुहम् ॥
देवस्याहं सवितुः सवे सत्यं सवसः इन्द्रस्योत्तमन्नाकं मरुहम् १० हृदयते वाजं हृदयते वाजं जय हृदयते वाजं चंद
त हृदयति वाजं जापयत इन्द्रवाजं जय यथा यवा चं चंदते इन्द्रवाजं जापयत ॥ ११ ॥

दवानस्मीत्यर्थः शेषं पूर्ववत् १० का. हृदयते वाजमित्येकं दुदुभिमाहं तित्वा मितरानिति अनुवधुच्छितस्था एवरोपितसप्रदेशं दुदुभानी
मध्ये एकं मन्त्रेण हतिषोदशतु ॥ हृदयते यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे दुदुभयो ययं हृदयते यरति वाचं चंदते किं यत हृदयते त्वं वाजमन्नं जय किंच
हे दुदुभयो ययं हृदयति वाजमन्नं जापयत हृदयति नान्नं जयं कारयतेत्यर्थः जीजयेत्यस्य हेतुमल्लिचिक्किइ जीणानां एविति धा
तोराकारे कृते अर्त्तिह्रीं ह्रीं कृपाक्षमायातापुगणां विति पुगागमे ल एमध्यमवहुवचने जापयतेति रूपं सनयज्ञे दुदुभिवादनमन्त्रः इन्द्र
वाजं जय हे दुदुभयो ययं इन्द्रायेति वाचं चंदते हे इन्द्र त्वं वाजं जय इन्द्र वाजं जापयतेति पूर्ववत् ११

सं. टी.
१३५

का. एषा वदति मंत्राहतमवरतोत्तुस्मिन्नलिरितिसप्रदशदुंभीनामधेमंत्रवादिनंमल्लवतारयतिषोडशतस्रोऽस्याऽप्युभयः एषावः एषो
मंत्रोविप्रयज्ञेउत्तरः शान्ताहं देउभयोवोयुष्माकंमेवावाकसत्यासमभृततथाजातामयावान्नाहहस्यतिवाजंअजीजपतपुनहहस्यतिवाज
मजीजपतअभ्यासेभूयांसमर्थमयतइति यास्कोकेः भूयानर्थोग्राहः अयंतं हहस्यतिमन्नंजयंकारितवंतो ययंयथावाचासासत्याजातेयथ
जयते एजितं तस्य लुरिमध्यमवहवचनेः जीजपतेति रूपं हवनस्यते वनस्यते विकाराहं देउभयो ययं विमुच्यध्वं कृतकृत्याः संतो विमोचनं कुरु
तक्षत्रेयज्ञेउत्तरोमंत्रः एषावः यथावाचाइंस्वाजमजीजपतसासत्याभृदतो ययं विमुच्यध्वंतुभ्यं १२ का. देवस्याहमिति युजुयुक्तिमारोपति

एषावः सा सत्यासंवागभृद्युयाहहस्यतिंवाजमजीजपताजीजपतहहस्यतिंवाजंवनस्यतयोविमुच्यध्वं एषावः सा सत्यासंवाग
भृद्युयं नंवाजमजीजपताजीजपतेनंवाजंवनस्यतयोविमुच्यध्वं १३ देवस्याहं सवितुः सवेस्यप्रसवसो हहस्यतेवाज
जितोवाजंजेयमवाजिनोवाजजितो हूनस्कृन्नुवनो योजनानिमित्तानाः काष्ठाङ्कृत १३ यजमानः मंत्रयुक्तं यजमानोतदे

वस्याहसत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्यसवितुर्देवस्यसवेनुज्ञायां वर्तमानो हं वाजजितो न्वजेतु हहस्यतेः संबन्धेन वाजमन्नं जेयं जयेयं यजतेर्ले
टिउत्तमैकवचनेलतो जायवित्यगाववित्यगागमेसिब्रह्मलंलटीति सिएप्रत्ययेऽतश्चलोपः परस्मैपदेष्विति मिपरकारलोपे गुणगुणे
चनषमिति रूपं पद्मालुरितरिउत्तमैकवचनेअरभाका वाजिनंइतिवाच्यतीतिहंवाजिनोश्चाययंकाष्ठाङ्कृतत्रात्यंतं प्राप्नुत उत्कं र्पे
गकृतेत्यर्थः आर्जतोपिकाष्टोचतेक्रांत्वास्थितोभवतीति यास्कोकेः काष्ठेत्कर्षस्थितौदेशीत्यभिधानाच्चकिंभूताययंवाजिजितः अन्नस्य
जेतारः तथाअध्वनोमार्गानस्कृन्नुवंतः रुधंतः शोभयेतः स एव स्वभावः तथा योजनानि योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतयापरिचिंतनः
१३

रामः
१३५

का. एष इति प्रत्ययं जुहोत्यनुमंत्रयेत अर्धयेनाज्यं जुहोत्यश्वा ननुमंत्रयेत देवदेवत्येनगत्योदधिक्रावहृष्टेत्यदशस्तच्छरपय्यश्रुतां
हसः स्यः एषवाजी सोयमश्चः क्षिपलि क्षिप्यतेनयासाक्षिपलिस्तांकशांकशाघातमनुतुरण्यतिहर्लमध्वानमश्रुतेयक्षिपलितुरे
एषतिकशांवरयतिकशायास्वरयाशी प्रंधीवतीत्यर्थः किंभूतोश्चः ग्रीवायांअपिकक्षेत्रासनिअस्येवहः तत्तदुचितरज्जुविशेषः
परनुइत्यादिनास्यशरस्यान्नादेशः सप्रम्याग्रीवायामुरोवध्रेणवहः कक्षयोः समीपेअपिकक्षपर्याणदेशस्तत्रसन्नाहृज्वावहः आ

एषस्यवाजीक्षिपलितुरण्यतिग्रीवायाम्बहोः अपिकक्षः आसनिक्कतुर्दधिकाः अनुसर्धः सनिष्यहस्यथामरु
१३ स्पन्वापनीफलं स्याहा १४

स्पेमुवेकविकयावहः तथारधिकाः दधातिअश्ववारमितिदधिः आहृजगमेतिकं
प्रत्ययः दधिः सनृक्रमतेध्वानमितिदधिकाः विटिक्रमतेराकारः यद्वाध्वीनधारकान्मार्गवरोधकान्अद्रिपाषाणगर्तकट
कादीनप्यतिक्रामतीतिदधिकाः तथाक्रतुंसादिनोभिप्रायंअनुसंसनिष्यहत्सम्यगनुसंधानः सादिसंकत्यानुसारेणगक
रराधर्तिरधर्तीत्यादिनास्यंतेयंजलुगिनिपातोयंतथायथामार्गंणंअंकासिलक्षणिकुटिलानिनिम्नान्तानिअन्वोपनीफ
णतअतिशीघ्रप्राप्नुवरसमत्वमापादयनित्यर्थः अन्वाहृष्वस्यफलतेर्गत्यर्थस्ययद्लुकिनिपातः एववरएवंविधोश्चसुरण्यतीतिसे
बंधः १४

सं. टी.
१३६

का द्वितीया उतस्मा उतस्म अपि च अपि च अस्या श्वस्यांक संश्रं गार कचि क्रं वस्त्र चामरादिक परिसर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छत
मश्वमनु उक्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति कस्य किमिव वेः पक्षिणः पक्षिणः पक्षश्च यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्षि उक्षिप्तो गच्छन् वलो क्यते तथा
भावतो स्यांक स रूपं वस्त्र चामरादिकं विस्पष्टमवलो क्यत इत्यर्थः किं न तस्यास्य इव तो गच्छतः तथा तुरण्यतः त्वरयतः प्रगर्दिनः प्रगृध्यतीति प्रग
र्धी अर्धं प्राप्यं कांक्षतः पक्षिमान्नस्य परा मंक स दृष्टा तत्वेनाभिहितं श्री प्रदृष्टांते श्येन दृष्टांत उच्यते श्येनस्यैव ध्रजतो गच्छतो वेगेन ध्रजग
तौ दक्षिणावर्गः दधीन क्रमते दक्षिणावाधारक पर्वता घटि क्रमिणः अन्येभ्योपि दृश्यंत इति क्रमते वनिपि विरूनोरित्याकारः उज्जीवत्वेन स

उतस्मास्यद्वतस्तुरस्यतः पुरुषान्तवेरनुवातिप्रगर्दिनः शेषनस्येव द्रुजतोः ॥ १५ ॥
शानोभवन्नुवाजिनोहवेषुदेवतातामितद्वः स्वर्गः ॥ १६ ॥

हृतरिचतः मार्गभ्रंशंतरतः यद्भक्तिकिनिपातोयं स्वाहासुहुतमस्तु १५ का उत्तरेण अवेनचेति शन्न इति अकयेणान्यस्य होमोऽप्याभि
मंत्रणं वा शन्नो भवतु अवेदेवत्या विराट् वशिष्ठ हृष्टा रशाक्षर चतुष्पादा देवानां कर्म देवतातिः सवे देवाति लताति लौकं देसीति देव
शब्दात् कर्मणि तातिलिप्रत्ययः लित्तातिप्रत्ययात् सवेस्पवकारस्योदात्तत्वतः सप्तम्यां सुपां सुलुगित्यादिनाङ्कारः देवतातो यस्तत्त्वे
पुत्रोद्धानेषु सप्तम्यां निनेऽधानोऽस्माकं शंसुखकेरा भवतु किंभताः मित इवः मितं पारमितं इवति गच्छतीति मित इवः क्तिरुगभाव आ
पः स्वर्काः शोभनोर्कैयेषां स्वर्काः सुरुचः स्वचनावातथा अहिंसपर्यवृत्तकमररप्यध्वानेरशांसिराशंसो नृजंभयंतो नाशयंतः किंचते
ध्वान् अस्मसकाशोक्षिप्रअमीवावाभीनयुयवन् दृथक् कुर्वन् युष्टयभावे अस्पृहादिस्त्रिलिङ्गिरूपंगुणभाव आर्षे सनेमीति पुराणना

महदनुसिप्रवाचकः १६
रामः १३६

तेनः अश्वदेवत्याजगतीनाभावेदिष्टदृष्टा सर्वेतेवाजिनोश्चानोस्माकं हतमाह्वानं प्रएवंतु किं भूताः अबतः एतिकुटिलं गच्छंतीत्यवतः अगता
वित्यस्मात्तनवनिष्टा अर्वाणस्त्रसावनजशतितं चारे शेरूपहवनश्रुतः हवनमाह्वानं प्रएव विनातिहवनश्रुतः मितद्रवः यजमानानुकुल्ये
नपरिमितगमिनः सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजनतृप्तिक्षमस्य मरुतोन्नराशेः सुनितारोदातारः मेधसातासनिष्पवः मेधोयज्ञः सन्यते सं
भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशालादेराकारः तस्यासनिष्पवः संभक्तारः एरयितारः तेकेयेश्वाः समिद्येषु संग्रामेषु मरुः मरुत् एष्य

तैनोः अर्धन्तो हवनं प्रयुतो हवंश्चि प्रवेष्टुं स्वन्तु ब्राजिनो मित इवः सहस्रसामेधसातासनिष्यवोम होवेधनेऽस
मिथेषुजज्जिरे १७ ब्राजेवातेवत ब्राजिनो नो धनेषुधिप्राः अमृताः अतस्ताः अस्पमहः पिबतमाह यद्धुत्तप्रायातप

वाधनं जंभिरेजप्रिरे आहतवंतः १० वाजे वाजे अश्वदेवत्यात्रिष्टुएवसिष्टदृष्टादेवाजिनोश्वाः वाजेवा ॥ यिभिर्देवयोनैः ॥
जे सर्वस्मिन्ननेडपस्थिते सति धेनुषु चोपस्थिते सत्सु नोस्मानवतपीत्येतोकभृता ययं विप्रामेधाविनः परिदृष्टार्थकारिणः अ
मृता अमरणधमाः अतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञाव किंच अस्पृशध्वः पिवत कर्मणि पृच्छीदं मधुधावनात्सर्वं पश्यान्वाव घ्रा
यमाणनैवारचरुलक्षणं मधुरं रुचिः पिवत पीत्वा त्वमाह यध्वंतु प्राभवत ततस्तप्ताः संतो देवयोनैर्देवाधिष्ठितैः पथिमा
र्गैः पीतगच्छत १८

गैःपीतगच्छत १८

सं० टी.
१३७

का. अवरु ह्यनैवारमालभतेतीर्थे स्थितमामावाजस्येति यजमानोरथादवतीर्य चात्वालोकं रांतरे स्थितनैवारं चरुं स्पृशति
आमा प्रजापतिर्देवत्यानिष्टु एव सिष्टु ह्यवाजस्यन्नस्य प्रसुवउत्पत्तिमीमांसाजगम्यात् आगच्छतु गच्छते व्यत्ययेन का
दित्वे लोडि रूपं आइमे विष्टु रूपे सर्वरूपातिके इमे घावाष्टि व्योमा प्रत्यागच्छेतां पितरां मातरां मातरां च चंद्रसीति द्वि
रूपैकशेषो निपात्यते अस्मदीयः पिता माता च मामां प्रति आगतां आगच्छतां व्यत्ययेनादादित्वे लोडि रूपं सोमश्चामृ

मा
आमावाजस्य प्रसुवोजं गम्यादेमे घावाष्टि व्योमा प्रत्यागच्छेतां पितरां मातरां मातरां च चंद्रसीति द्वि
रूपैकशेषो निपात्यते अस्मदीयः पिता माता च मामां प्रति आगतां आगच्छतां व्यत्ययेनादादित्वे लोडि रूपं सोमश्चामृ
॥ वजिप्रतनिमृजानाः ॥ १॥

तत्वेन सहितो मामावाजस्य चतुर्थे तृतीया अमृतत्वाय मम देव
त्वजन्मने सीमोमां प्रत्यागच्छेतां लोडि रूपं का. यजु युक्तानां प्रापयति वाजिन इति मंत्रेण युक्तानां नैवारं चरुमाप्रापयेत् वा
जिनः अमृतदेवत्यं यजुः देवाजिनोश्चायं ब्रह्मस्यतेः संबन्धिनं भागं चरुमवतिष्ठत आघ्राणं कुरुत किंभूताः वाजिनः वाजस्य
न्नस्य जेतारः वाजमन्नं जेतुं ससवांसः ससावेतो गतवतः सन्तेः कसुप्रत्यये रूपं निमृजानः मज्ज्यं शुद्धं शानं च प्रत्ययः
सोधयंतः चरुमेनं यजमानं वा पुनतु इत्यर्थः १॥

रामः
१३७

का. द्वादशसु बाहुतीर्जु होत्वापये स्वाहेति प्रतितस्यैवैतानि नामानि आप्नोतीत्याजापत्यानि द्वादश यजंषि संबत्सराभिमानिनी प्रजापतिस्तु
यतेतस्यैवैतानि नामानि आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु १ शोभनमाप्नोतीति स्वापिस्तस्मै २ पिजायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिस्तस्मै
स्वाहा ३ क्रतुः संकल्योभोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै ४ वसवे निवासहेतवे ५ अर्कादिवसानां पतिरहर्षतिस्तस्मै ६ अतश्चत्वारिणा
मानि उभयविशेषणविशिष्टानि मुहूर्त्वे चित्ये मुहूर्त्वातीति मुग्धस्तस्मै अर्के दिवसाय ७ मुग्धाय वै नं शिनाय विनश्यंतीतीति विनशि

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा पिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा अर्कते स्वाहा ७ मुग्धाय स्वाहा
मुग्धाय वै नं शिनाय स्वाहा विनश्यंतीति विनशि ८ अन्त्याय न्याय स्वाहा न्याय भो वनाय स्वाहा भुवनस्य पतये
॥ स्वाहाधिपये स्वाहा ॥ २० ॥

नः विनाशशीलाः परार्थाः मस्तिनस्योर्जुतीतीति छांदसत्वादत्रत्यापिनुमागमः विनंशिषु भवो
वैनं शिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा ८ विनंशिने अन्त्याय न्याय अन्ते भवमंत्यं अंत्यं च तदयनं च अन्त्याय नं अन्त्यस्थानं तत्र भव अन्त्या
यनः तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा ९ अन्त्याय भो वनाय अन्ते भवोऽत्यः भुवने भवो भो वनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा ११
भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे ११ अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु १२ २० श्रीः रामः

सं. ७१.
१३८

ब्रह्मोत्तरा इति उत्तराः षट् आयुर्व्यसेनेत्याद्याश्च शब्दाः जुहोति वाचयति वा आयुर्व्यसेन प्रजापत्यानि षट् यजुं विमहीयमायु-
र्व्यसेन बाजपेयाख्येन कल्प्यतां कृष्णं भवन्तु १ मुखनासिका प्रत्नवः पंचतृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन कृष्णो भवेत् २ चक्षुरि-
न्द्रियं व्यसेन कृष्णं भवन्तु ३ श्रोत्रेन्द्रियं व्यसेन कृष्णं भवन्तु ४ दृष्टं तारादिकं शरीरस्य दृष्टं वा व्यसेन कल्प्यते ५ व्यसेन महीयने
बाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्प्यतां ई का प्रजापतेरित्यारोहन् इति पत्नी यजमानो निश्रेण्या एयमा

आयुर्व्यसेन कल्प्यताम्प्राणो व्यसेन कल्प्यताम्चक्षुर्व्यसेन कल्प्यताम् श्रोत्रं व्यसेन कल्प्यताम्
दृष्टं व्यसेन कल्प्यतां यज्ञो व्यसेन कल्प्यताम् प्रजापतेः प्रजाः अभ्रमस्व देवाः आगन्मामृताः अभ्रमः २१॥

रोहन् प्रजापतेः यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजुं विवयं प्रजापतेः संवंधिन्यः प्रजाः अभ्रम अपत्यानि जातानि काः स्वरिति
गोधूमपिष्टमालभत इति गोधूमपिष्टनिर्मितं चरवालं यजमानः स्पृशेत् देवा वयं स्वः स्वर्गं अगन्म प्राप्ताः काः शिरसाय
पमुज्जिहीते मृता इति पृषादूर्ध्वं शिरः करोति वयममृतारण धर्मरहिता अभ्रम समृताः २१ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ रामः
१३८

काः अस्मेवं प्र इति दिशो वीक्षते एषोरुह एव यजमानो दिशः पश्यति अस्मेव दिग्देवत्यां हे दिशो वो युष्मत्संवंधिं द्रियं वीर्यमस्मे अस्मा
स्वस्तु न भगंधनं युष्मत्संवंधि अस्मा स्वस्तु उत अपि च कतुः कर्म युष्मत्संवंधि अस्मा स्वस्तु वोष्माकं वचांसि ते जांसि अस्मे अस्मा सुसं-
तु भवन्तु अस्माकं सर्वो शेन युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः काः नमामा अभ्रमिमेव शत इति एषोरुह एव यजमानो भूमिं पश्यति नमो
मात्रे दृष्टि वी देवत्यं मातरूपा ये दृष्टि येन मो नमस्कारो तु अभ्यासेभ्यो समर्थं मन्यते इति हिरुक्तिः का उत्तरवेदिमपरेणो दुं बरीमा

अस्मेवो अस्मिन् विमसुस्मेन सुतक्रतुरस्मेव द्यौं सिसन्तु व नमो मात्रे दृष्टि येन मो मात्रे दृ-
ष्टि द्याः इत्यन्ते राजानासि यमनो ह्रुवो सिधेरुणः कृष्येत्वा ये मा यत्वार येत्वा पोषा यत्वा २२॥

संही वस्तचर्मणस्तृण तीयन्त इति इयं आसं हि देवत्यं हे आसं ही ते तवश्यं राट् इहं राज्यं राजनं राट् संपदा हित्वा प्रावेत्त्रियां क्वि ए अभि-
षिक्ता सेत्वमिति भावः काः सुचंत मस्मामपवेशयति यन्तासीति आसं द्या यजमानमुपवेशयेत् यन्तासि यजमानदेवत्यं हे यजमानत्वं
यन्तां सर्वस्य नि यन्तासि यजमानः स्वयं संयमन कर्त्ता भवसि अनवच्छिन्ना तव यमनमिति भावः तथा ध्रुवः स्थिरो सिधेरुणः धारकासि
कृष्ये कर्षण यकृषि सिध्यर्थं त्वात्वा उपवेशयामीति सर्वत्र शेषः क्षेमाय त्वं परिपालनाय त्वां उपवेशयिष्ये धनाय त्वां उपपोषायिष्ये पशुप-
त्राय पुष्टौ त्वां उप २२

सं. टी.
१३५

का सुवेण संभतानु होति वाजस्ये ममिति प्रतिमंत्रमिति उदुं वर पात्रे एक कृतात् दुधत्रीद्यादिधान्यान् सुवेणा हवनीये सप्तमंत्रे
जुहोति वाजस्ये मंतिसस्त्रिधुमः प्रजापति देवत्या प्रसवते सो प्रसवः पचादित्वा हव वाजस्यान्नेस्य प्रसव उत्याहकः प्रजापतिः अग्रे स
सृष्टा हो उषधीषु असुचवर्त्तमानमिमं सोमं वद्रीरूपं राजानं दृष्टि मंतं पदाथं सुषुवे उत्याह मासता इत्यंभताः सोमस्य जनपिअः
उषधयः आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमती मधुमती रसवत्यो माधुर्योपेता भवन्तु भोगे भोग्य भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ताराष्ट्रे स्वकीये देशे
जागृत्याम अग्रमन्ता भवाम पुरोहिताः यागानुष्ठाना हो पुरो गामिनः प्रधानाः सत इत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु २३ वाजस्ये सो वाजस्यान्नेस्य

वाजस्ये मम सवः सुषुवेण्ये सोमः राजानमोषधीष्वप्युताः अस्मभ्यममधुमती ब्रवन्तु यदं राष्ट्रे जागृत्याम पुरोहिताः
स्वाहा २३ वाजस्ये मा प्रसवः शिष्टिप्रयेदिवमिमाच विष्वाभुवनानि सम्प्रादति अदि सन्नन्त्यापयति प्रज्ञानं सन्नोर

प्रसव उत्याह कः ईश्वरः रमां हृथिवी दिबं द्युलोकं च विष्वा विष्वा नि सर्वाणि भुवनानि ॥ यिदं सर्वं वीरुनियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥
भूतजातानि च सिधिये अश्रितवान् स च संम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्संतं हविर्दातुमनिच्छंतं मा प्रजानं नमरा यवुद्धि
प्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्वं वीरं पुनर्भूत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं न यच्छतु नियमेन रत्ना तुहाण राने पा ध्रा धेत्यादिना य
छादेशः स्वाहा सुहुतमस्तु २४ ॥

रामः
१३५

वाजस्यनु उति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः उमा इमानि विष्वा विष्वा नि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतो वस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तं
वपयंतानि अवभृव संभावितवानुत्यादितवानि त्वर्थः सनेमीति पुराणमम सनेमी चिरंतनो राजा दी प्रः सन्नपरियातिसर्वतः स्वे
छया गच्छति किंभूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन्नतथा अस्मै अस्मासु प्रजापुत्रादिसंततिः पुष्टिं धनं पोषं च वर्द्धमानः वर्द्धयत
स्वाहा सुहुतमस्तु २५ सोमं राजानं नंतिसोनु दुभस्तापसदृष्टा प्रथमसोमाग्यादित्यविष्णुसूर्यं ब्रह्म हृहस्पति देवत्या अवसेरक्ष

वाजस्यनु प्रसवः आवभृवे माच विष्वाभुवनानि सुर्धेतः सनेमि राजापरियाति विद्वान् अजास्युष्टिं वर्द्धयमानोः
अस्मै स्वाहा २५ सोमः राजानमवसेगि मन्वारमामहे आदित्यान् विष्णुं सूर्यं सुहृन्मालां अहस्पतिं
स्वाहा २६ अस्मै मणहस्पतिमिन्द्रानां यचोदया वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा २७

रणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानं अग्निवैश्वानरमादित्यान् द्वादशविष्णुं सूर्यं ब्रह्माण हृहस्पतिं चाचारमामहे अन्वारं मणमाह
नं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु २६ अयमणं अयमहस्पतिं शवा विष्णुं सरस्वतीं सवित्रं देवत्या ईश्वरत्वं अयमादी नरानां यधनपदा
थं चोदयः प्रेरय हृहस्पतिं इह देवेशं वाचं वा गधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकतीरं सूर्यं वाजिनं मन्त्रवंतमिति
सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्च वा स्वाहा सुहुतमस्तु २७ श्रीः रामः पुनातु माम् ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सं. टी.
१४०

अग्ने अक्ष अग्निरेवत्याहे अग्नेरुहस्मिन्कर्मणि नोस्माकं अक्ष वह आभिमुख्येन ब्रुहि हितमिति शेषः निपातस्य चेति दुहित्वा यां
हीर्घाच्छ शब्दस्य किंच नोस्मान्प्रतिसुमनाः करुणा ईचित्तो भव हे स हस्त्रजित स हस्त्रस्य वह नो वसु नो जेतः सरुसाणां यो हानां
वा जेतः हियस्मात्त्वं स्वभावतो धनं धा हा धन हातासि अतस्त्वं नो स्मभ्यं प्रयच्छ धनं हे हि स्वाहा सुहुतमस्तु २० पुनः गायत्री
अयमष्टपद हस्वति वाग्देवात्या अयमास्तु यविशेषो नो स्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं देहातु एषा प्रयच्छतु उपसंगहत्या क्रिया घृहतिः

अग्नेः अक्षावदेह नः प्रतिनः सुमना भव प्रनो यच्छ सहस्रजित्स्वर्हर्षनुताः असि स्वाहा २७ प्रनो यच्छ त्वस्यो
मा प्रदद्या प्रहस्यतिः प्रवाणदेवा देहातुनः स्वाहा २८ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे शिश्वनो ब्राह्मण्यस्य ह
स्त्रा ब्रामा सरस्वत्ये ब्राह्मणे यनुमि यैरधामि हस्यते द्वा साम्ना ज्येना मिषि चाम्यसो ३० श्रीः

बृहस्पतिप्रयत्नतुदेवीदीप्यमानावाकनोस्मभ्यंदहातुस्वाहा २७ का शेषेणाभिषिंचतियजमानंदेवस्यत्वेतिहोमद्रव्यशे
षेणयजमानंशिरसिसिंचेत् देवस्यत्वायजमानंदेवत्यंसवितुर्देवस्यप्रसवेवर्तमानोहंअश्विनोर्वारुभ्यांएहोहस्ताभ्यांत्वात्वा
वाचोवाण्यायंतुर्ययाःपुंस्त्वमाषीनियमनकयाःसरस्वत्येष्ट्यर्थंचतुर्थीसरस्वत्याःयंत्रियेनियमेनऐश्वर्येदेधामिस्थाप
यामि किंचबृहस्पतेःसाम्राज्येसाम्राट्रावेनत्वात्वामभिषिंचामिअसावितिनामग्रहणं ३०

रामः
१४०

का अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशकं वेति चतुः कंठिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादशसुवाहुतीर्जुहोत्यापयेत्स्वाहेति प्रतिमंत्रं
वाचयति वतियत्सर्वमुक्तं तद्वाक्यत्वेत्यर्थः तेनैते मंत्रेर्जुहोतिसप्तदशमंत्रान्वाचायतिवेत्यर्थः एते मंत्रा उज्जितिसंज्ञाः अग्निः सप्त
दशयजुंषिलिंगोक्तदेवतानि उच्चावयेति चतुरक्षरं असुष्योषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं एष सप्तदशात्मकः प्रजापतिरधिय
ज्ञं समासव्यासाकृज्जीयते अग्निरेकाक्षरेण कृंदसा प्राणपंचवृत्तिकमुरजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथा ह मपिता दृशंतं प्राण

अग्निरेकाक्षरेण। आणमुहजयत्तमुज्जेयमश्चिनो^६ह्यक्षरेण। द्विपहोमनुष्णानुरजयत्तान्ता^६नुज्जेयं चि
सुस्त्राक्षरेण। त्रीन्त्रोकानुरजयत्तानुज्जेय^६सोमश्चतुरक्षरेण। चतुष्पदः पशुर्नुरजयत्तानुज्जेय^६मृषापञ्च
॥ शरेण ॥ ३१ ॥

मुज्जेषं उक्तं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः १ अश्विनौरे वौद्य शरेण घशरात्मकेन कुंदसा द्विपदः पादद्वयो
पेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवंतौ तथा अहमपितेनैव घशरेण कुंदसा तान्तादृशान्मनुष्यानुज्जेषं अधिकं जयेयं २ विलुप्त
शरेण शरत्रयात्मकेन कुंदसान्निभरातीन् लोकानुदजयत् अहमपितान् लोकानुज्जेषं ३ सोमो शरचतुष्टयात्मकेन
कुंदसान् चतुः पदः पादचतुष्टयो पेतान् पश्यन्नुदजयत् अहमपितेना तान् पश्यन्नुज्जेषं ४ ३१ ॥ श्रीः रामः पु०

सं. टी.

१४९

एषा देवः पंचाशरेण छंदसा पंचसंख्याः सर्वाद्याश्चतस्रो वांतरदिशं चेति पंचदिश उद्भूतपत्त्रं हं मपितादिशो जपेयं ५ सन्निवासवर्ष
 प्रको देवः षट्शरेण छंदसा षट्संख्याकान् छन्दान् उद्भूतयत्तान् छन्दान् हं मुजे पंचं मरुतो देवाः सप्तोशरेण छंदसा सप्तसंख्याग्राम्यान् पश्य
 नृगयादीन् उद्भूतयत्तान् ग्राम्यान् पश्यन् जपेयं ७ हरस्यतिरह्याश्वत्थकेन छंदसा गयत्री गयत्री छंदो भिमनिनी देवता मद्भूतयत्त
 तौ तादृशी गयत्री जपेयं ८ मित्रो नवाशरेण छंदसा त्रिहृतं स्तोममजयत्तं तादृशं स्तोममहं जपेयं ९ वरुणे देवो दशाश

दृष्यापञ्चाक्षरेण पञ्चदशः उदजयन्ताः उज्जैर्षः सविता षडक्षरेण षडुत्तनुदजयन्तानुजैर्षमरुतः सप्ताक्षरेण सप्तग्राह्याः सप्तनुदजयैस्तानुजैर्षमरुतस्यतिरह्णक्षरेण गायत्रीमुदजयन्तामुजैर्षमित्रो नवाक्षरेण ॥ ३२ ॥ मित्रो नवाक्षरेण त्रिदशस्तममुदजयन्तामुजैर्षवरुणो दशाक्षरेण द्विगन्तुमुदजयन्तामुजैर्षमिन्द्रः एकादशाक्षरेण त्रिदशमुदजयन्तामुजैर्षविष्णुर्देवा द्वादशाक्षरेण त्रिगन्तुमुदजयैस्तामुजैर्षवसवस्त्रयो ॥ दशाक्षरेण ॥ ३३ ॥

रेणकुंदसाविराजं दशाक्षराविराडिति श्रुतिप्रसिद्धांतदभिमानी नंदेवतामजयत्तां त्रिदुभमहं मुजेषं ११
विश्वे दैवा द्वादशाक्षरेणकुंदसाजगत्पभिमानी नंदेवतामुदजयत् अहमपितां जगतां जयेयं १२ ३३ ॥ रामः

वसतो देवास्त्रयोदशाक्षरेण छंदसात्रयोदशं सोममुहजयत् तं सोमं जायेयं १३ रुद्रो देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छंदसाचतुर्दशं सोममुह
मपि जयेयं १४ आदित्या देवाः पंचदशाक्षरेण छंदसा पंचदशं सोममुहजयत् तं सोमं जायेयं १५ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छं
दसा षोडशं सोममुहजयत् तेनाहमपि तं सोममुज्जयेयं १६ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छंदसा सप्तदशं सोममुहजयत् तं सोमं त
सोमं तेन छंदसाहमपि जयेयं १७ एतान्मंत्रान्जपेत् एतैर्जुहुयाद्वा ३४ इति वाजपेयमंत्राः समाप्ताः ॥ ॥ अथ राजसूयमंत्राः
तेषां वरुणः ऋषिः का. अष्टाकपालो नुमत्यै शम्पायाः पश्चाद्द्विशन्तं सुवेक्तृत्वा दक्षिणं गृह्णन्मुक्त्वा दक्षिणं गत्वा स्व

ब्रह्मसूत्रयोः दशाक्षरेण ब्रह्मोदशं स्तोममुदजयैस्तमुज्जेषदिरुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदज
यैस्तमुज्जेषमादित्याः पञ्चादशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुदजयैस्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशं
स्तोममुदजयत्तमुज्जेषमृजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशं स्तोममुदजयत्तमुज्जेषमृ ३४ एषेते निजतेभा
गस्तन्नुषस्व स्वाहाग्निनेत्रे ओदेवे ओः पुरः सद्यः स्वाहा ममनेत्रे ओदेवे ओदक्षिणसद्यः स्वाहा द्विष्टदेवने
त्रे ओदेवे ओः पश्चात् सद्यः स्वाहामित्रावरुणनेत्रे ओवा मरुन्नेत्रे ओवा देवे ओः पुनरासद्यः स्वाहा सोमनेत्रे

यंप्रशीलैरिरेवाग्नेनोनुहोत्येषतेनिर्गतं तदतिफलान्पाद्यहशम्यामनुमत्येन्न
 एकपालः पुरोडाशोभवतितदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले हवदधस्तान्निहितशम्यापञ्चाङ्गशन्नं पतितं यद्दः विसृज्य तत्पुनरुपेतसु
 वेनिधायरक्षिणग्रस्तमुकमादायहक्षिणम्यां हि शिन्नत्वास्वयं स्फुटिते भूमौ भूभागे उखरे वोत्सृज्य कानि सस्थाप्य तत्र तद्विर्जुहोतीति स्म

सं. टी.
१४२

त्रायैः एषते दृष्टिर्वीरेवत्यंनिर्ऋतिरत्र दृष्टिर्वीरेनिर्ऋते दृष्टिविषयिष्ठरुपस्तेन वभागस्तंभा गत्वनुषस्वसेवस्यः स्वाहा सुतमस्तंभा पंचवा
तीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यस्य मध्ये च सुवेणाग्नीषुजुहोत्यग्निनेत्रेभ्यः प्रतिमंत्रमिति एवं वर्षमिष्टीः कृत्वा पंचवाती याव्यं कर्म विधेयं तत्रा
हवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य सुवेणाग्न्यं पंचास्त्रग्निषु यथा त्विगं जुहोति अग्निनेत्रास्तेभ्यः पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सीदंती
ति पुरः सदस्तेभ्यः दक्षिणस्यां सीदंतीति दक्षिणसदस्तभ्यो देवेभ्यः स्वाहा २ अथ पश्चाज्जुहोति विश्वेदेवनेत्रेभ्यः विश्वेदेवानेवानेता रोये
षां तेभ्यः पश्चात्सीदंतीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा अथोत्तरार्द्धं जुहोति मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणोनेता रोयेषां ते मित्रावरुणनेत्राः वा प

ये देवाः अग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्रा दक्षिणा सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः द्विप्रश्न देवनेत्राः पश्चात्
दस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः मित्रावरुणनेत्रा वामरुनेत्रा वीक्षरा सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्राः उपरि स होतु वस्वनेत्रेभ्यः स्वा

हामरुतोनेतारोयेषांतेमरुन्नेत्राउत्तरास्यादिशिमीदंतीत्युत्तरासदःउत्तराभागस्यास्तेभ्योहृदिदेवेभ्यःस्वाहाअत्रमित्रावरुणानेत्रेभ्योदे॥१॥
वेभ्यउत्तरासद्मःमरुन्नेत्रेभ्योदेवेभ्यउत्तरासद्मःइतिमंत्रयोर्विकल्पः४मध्योनुहोतिसोमनेत्रेभ्यःसोमोनेतारोयेषांतेभ्यउपरिसीदंतिनिष्ठंतीत्यु
परिसदस्तेदुवस्वज्ञःउपरिचर्यावज्ञःयद्वाचदुवःशवेनरुव्यंतद्वेषामसितेदुवस्वतःतेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा३५काःउत्तरासमस्येदेवाइतिप्रति
मंत्रमितिपंचविधाभक्तमारुवनीयमेकीकृत्ययेदेवाइतिपंचामंत्रैप्रत्येकंजुहुयादितिशेषःयेदेवाविष्णवेवनेत्रापञ्चासदः३येदेवामित्रा
वरुणानेत्राः४देवामरुन्नेत्रेइतिमंत्रयोर्विकल्पः४येदेवाःसोमनेत्राःउपरिसदनुपरिस्थितातादुवस्वतोहव्येयतस्तेभ्यःस्वाहा५३६

रामः
१४२

का. अग्रे सहस्रं तु मुकुरानमिति अपामार्गं तं तु लहो मार्यै रक्षिणा मेरुः मुकुरा ह ध्यात् अग्रे सहस्रं अग्निदेवत्यानुद्दुष्टदेवप्रवादेव वा
तदृष्टे अग्ने बंधतनाः शत्रुसेनाः सस्त्रैरे अभिभवतया अभिमातीः सपत्न्या अभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्थं अभिमाती नृशत्रु नृ अपास्य
अपक्षिपे निवर्तय असुक्षेपणे अस्य पत्नोति रूपं किंच यज्ञं वहतीति यज्ञवाहस्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यज्ञमाने वर्चो नैधाः धे
हि ह धाते लुङि रूपं बहुलं छंदस्य मात्रे गोपीत्यडभावः किं भूतस्त्वं दृष्टरः दुस्तरः केनापि तु मंशकरः अशक्यति क्रियो दुर्निवार इत्य

अग्नेसहस्रवर्तना अभिमातीरपास्य ह हूरसरन्नरातीर्वच्चो धायसवाहसि॥३॥ देवस्यत्वा सवितु प्रसवेष्टिष्वनो
नोर्वाहुर्वाभ्यस्तोहस्ताभ्याम् उपाथं शोर्वीर्येण जुहोमि हतं स्तनं स्वाहा स्तनसात्वा बुधाया वधिष्मरश्शो वधि

र्थः अरातीन् शस्त्रेन तन्निरस्कुर्वन् विनाशयन्ति त्वर्थः ३७ का. देवस्य त्वेति जुहोतीति प्रागुद्गवा
गत्वा गृहीतमुत्पुङ्कं संस्थाप्य सुवेणामार्गं तदुलान् जुहुयात् देवस्य त्वा का. रघ्यातं उपांशः त्रीण्यजं पिरक्षो घ्नदेवत्पामिउ
पांशोर्नाप्रथमो ग्रहस्येस्ते वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहामि अतएव रक्षोराक्षसजाविः रुतं निरुतं स्वाहा सुहुतं हविरस्तु का. रक्षसां खेति
स्त्वमस्य तितां हि शंस्यं जुहोतीति यस्यां हि शि होमं कुर्यात्तां हि शं प्रतिस्त्वं प्रक्षिपेत् रक्षसां रक्षसां नाशो भव धार्थ्यत्वात् प्रास्था
मीति शेषः का. अवधिष्मत्प्रायंत्यनपेक्षमिति अध्वर्याह यः पश्चादनवलोकयेत्तो देवयजनं प्रत्यागच्छति रक्षोराक्षसजातिं वयम
वधिष्मत् हुतवन्तं जातो वै कवचनं अमुमिति शस्त्रेणामग्रहणं असाविति च अमुं देवदत्तं शत्रुं वयमवधिष्मत् अमुं देवदत्तो मारितोऽस्याभिः ३८

सं. टी.
१४३

का. उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमान बाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मंत्रेण यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्ननाते गन्तव्यं वतीति
अष्टौ देवस्य हवींषि तत्राति मेनाह मेनवरुणा यधर्मपतये इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानां तिके गत्वा सूचो सच्ये पाणि कृत्वा दक्षि
णं तदा हुमाहाय सविता त्वेति कंठिका ह्यरूपमंत्रा माह मंत्रो यथास्थानं यजमानास्या तन्मात्रापित्रो र्यस्या जने पदनाते राजा भवति तस्या
श्ननाम गृह्णातीति सूत्रार्थः सविता त्वा अतिजगती यजमान देवस्या निविता सवानां प्रसवाना माज्ञाना माधिपत्ये हे यजमान त्वात्वां
सुवतां प्रेरयतु सर्वेषा माज्ञाहाने धिकारी भवेत्यर्थः अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानां माधिपत्येत्वां सुवतां सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणां मा
ता

सुविंत्वा ॥ सुवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनामहहस्पति
र्वाचः इन्द्रो ज्येष्ठाय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यावरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३ ॥ श्रीः

धिपत्येत्वां सुवतां वृक्षाः सर्वतर्कोपकारका भवत्वित्यर्थः हहस्पतिर्वागीर्येत्वां सुवतां पांडित्या य प्रेरयतु यथाष्टौ र्ये चतुर्थी वाच आधि
पत्ये सुवतां इन्द्रो ज्येष्ठाय रुद्राय ज्येष्ठभाय स्वां सुवतां रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थे पश्वभिपत्येत्वां सुवतां मित्रा देवः सत्यः सुपां सुइत्यादिना चतुर्थ्याः सु
आदेशः सत्या य सत्यवाक्या य सत्या वदितुंत्वां सुवतां वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलाना माधिपत्येत्वां सुवतां सवित्रा देवो
ष्टौ देवस्य हवींषां देवा तास्वानानाधिपत्या निरदत्त्विनिवाकार्यः ३ ॥

रामः
१४३

इमं देवाः अत्येष्टिः यजमान देवत्ये हे देवा सवित्रा देवः इमं अमुक संज्ञं यजमानं असपत्नं सपत्नं रहितं कृत्वा सुवत्तां प्रेरयध्वं किमर्थं मरुते क्षत्राय
मरुत्ये क्षत्रपरव्ये मरुते ज्येष्ठाय ज्येष्ठभावा य मरुते जानराज्या यजमाना मिदं जानं जानं चतत शयं च जानराज्यं जनाना माधिपत्या येत्य
र्थः इन्द्रस्यात्मनः इन्द्रिया य वार्यय आत्मज्ञानस्य मथ्याय इमं यजमानं सुवतामित्यर्थः किं मरुतमिमं अमुष्य पुत्रं अमुष्येति पश्यं यजमा
नमा तुर्नाम ग्रीहं तथा अमुष्येष्ट्यर्थे चतुर्थी अमुष्या देव्याः पुत्रं अमुष्या इति यजमानमा तुर्नाम ग्राहः अस्मै विशेष अस्यां कौर

इमं देवाः असपत्नः सुवत्तां मरुते क्षत्राय मरुते ज्येष्ठाय मरुते जानराज्या येन्द्रस्येन्द्रिया य इम
ममुष्य पुत्रममुष्येष्ट्यर्थे चतुर्थी अमुष्या देव्याः पुत्रं अमुष्या इति यजमानमा तुर्नाम ग्राहः अस्मै विशेष अस्यां कौर
इति वाजसनेयी संहिता यां हीर्घपाठेन वमो ध्यायः ॥ १ ॥ श्रीः रामः पुनानुमास ॥ १ ॥

व्याः विशः प्रजाया अभिपतिमिति शेषः अस्मै इति पश्यं तं जातिनां मग्राहं अमी इति प्रथमांतं देशनाम ग्राहं अमीह कुरवापेचा
लावो युष्माकमेष्टिरवर्मा यजस्तु अस्माकं ब्राह्मणनां सोमश्च शेषं वृक्षारूपो हा सोमो राजा प्रभुरस्तु ४० ॥ श्री
मन्मही धरकृते वेदही पे मनो हरे वाजपेयो राजसूयारं भांतो न वमो गमत् ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

सं. टी.
१४४

नवमेध्यायेवाजपेयराजस्यसंबंधिकियदपिकर्मोक्तदशमेभिधेकार्थजननानादिराजस्यशेषश्चरकसौत्रामणीचोच्यतेक
गस्तातियमुत्तरेणनेमितिकीरसंभवाद्भवैतराः ॥ ४ ॥ यकपत्रिषोदंवरपुसारस्वतीगस्ताप्योदेवाइतिइगग्रहणकर्तृशेषोपलक्षणं
देवसहविषाभागपरिहरणंतेकृतेअभिषेकार्थवश्यमाणआपोवश्यमाणप्रकारेणंदवरवृक्षयात्रेषुष्टयकगस्तातितत्रविशेषः
निमित्तवेशात्प्राप्यनेमितिकः यथांतरिशात्यतिगस्तापवर्षाः पुष्पाः गौरुत्वाइत्याद्यास्ताराजस्यारंभात्प्रागेवसंपाद्यतइहानी
सपमुत्तरेणगस्तायात्कुतः असंभवात्तदानीमातपवर्षणदेनिमित्तस्याभावात्तदानीमितिकीरणोगत्वातदानीमवगस्ता

हृदि ॐ ३ म

अपोदेवा मधुमतीरगृगृनर्त्तस्वतीराजस्यश्चिंतानाः ॥ याभिर्मि जीवरुणावृषिचुन्याभिरिन्दुमनयुन्तत्परीती ॥ १ ॥
यात्तत्रमंत्रानाह आपोदेवाइतिसरस्वतीनदीसंबंधिनीरपआहो गस्ताति आपोदेवाः चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुपाचरधिः ॥
अपदेवत्यात्रिष्टुष्टेवाइंशरयोयाअपोः अग्रभणनगहीनवंत किंरताअपः मधुमतीः मधुरस्वाहोपेताः तथाउर्जस्वतीः ॥
उर्जोविद्यतेयासुताः विशिष्टान्नरस्वतीः राजस्वः राजः स्यतेजनयतीतिराजस्वः नपोत्यादिकाः चितानाः सदैवचतनात्वात्प
रिदृष्टकारिणीपुनस्ताएवंविशिनष्टियाभिरिद्वैवाभिरावरुणेअभ्याषिचनमित्रावरुणयोरभिषेकंकृतवंतः याभिरिद्वैवपु
इंदेवअरातीः शरन्नअत्यनयत्अतीत्यनीतवंतः इंशरन्त्यक्रमयन्तिन्यथः कंदसीपेरपीतिअंतरुपसर्गस्यक्रियापदात्परत्वंताअपो
गस्तामीतिशेषः ९

रामः
१४४

का जुहोत्युत्तरासुचतुर्गहीतानिहृष्ट्यकर्म्यादिभिः स्वाहाकारांते पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमंत्रमुत्तरेरुत्तरेर्गस्ताति अवगाताशोः पुरुषाद्वा
पूर्वापराहृष्टकर्म्यातिसारस्वतीरादायोत्तरासुषोडशस्वशुहृष्टकर्मिरित्यादिभिः स्वाहाकारांते पूर्वपूर्वमंत्रैश्चतुर्गहीतज्यानिगृह्यमाण
सुजुह्यात्तउत्तरेः स्वाहाहीनैर्मंत्रैस्ताः क्रमेणगस्तातिउत्तरमंत्रेषुमुषैइतिपदस्थानेचतुर्थेतयजमाननामग्राह्योहृष्टकर्मिरित्यादयो
विश्वभरतस्थेत्यंतामंत्राः संहितायाद्विशः पठितातेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहांतस्तेराज्यहोमः उत्तरोत्तरस्वाहाहीनस्तेनापामाहानंतत्रज
लेप्रविष्टात्यशोर्नरादायोपूर्वापरौकह्योलोहृत्वागस्तातीतिसत्त्वाथः हृष्टउर्मिरसित्यादीनिअपः स्वराजइत्यंतानियत्तं पिबिं

हृष्टः कुर्मिरसिरादुहारादुमेदेहिस्वाहाहृष्टः कुर्मिरसिरादुहारादुमुमुषेदेहिबृषसेनोसिरादुहारादुमेदेहिस्वा
गोक्तदेवतानिहेकह्योलत्वंहृष्टोवर्षतुः सेक्तुः पशोर्नरस्यवासंवंधी ॥ २ ॥ हाहृष्टसेनोसिरादुहारादुमुमुषेदेह्येत्येतस्य ॥ २ ॥
कुर्मिरसिकह्योलोसिरादुहारादुंजनपदंदहातीतिरादुहाराः स्वभावतएवदेशप्रदेशवसिअतोरादुंमेमहंदेहिस्वाहाहृष्टविदंतम
सु एवंहृत्वाथगस्तातिहृष्टकुर्मिरसिरादुहाराअतोमुषेयजमानामरादुंजनपदंदेहिअमुषेइतिचतुर्थेतयजमाननामग्राह्य
एवमुपरितनाअपिमंत्राव्याख्याः अपरोर्मिगस्तातिहृष्टसेनोसिहेकह्योलत्वंहृष्टसेनोसिहृष्टासेचनसमर्थासेनाजलराशिरूपा
यस्यसः हृष्टसेनः व्याख्यातंमन्यत् २

सं. टी.
१४५

का. स्पंदमाना इति नद्यादि प्रवाहस्था आयोगस्तुति अर्थतः अर्थप्रयोजनं मुदिश्यन द्यारेः सकाशाद्युत्तरेशयति गच्छंतीत्यर्थेन
 एतु गगमः तथा विधायुं संराष्ट्रदेशाः स्थभवथ मेराष्ट्रं दत्ताय कृतदत्तेति बहुवचनं अन्यद्वार्यात् ३ का. प्रतिकृताः वदंतीनां या प्रती
 पंगच्छंतिता सुहोमादाने जस्वतीः हे आपो ययमोजस्वतीः उजसावलेन युक्ता भवथ ४ का. अपमतीरिति वदंतीनां मध्यामध्यामाद्या मार्ग
 तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलंतिता अपयत्वा सुहोमादाने आपः हे आपो ययं परिवाहिणीः स्थपरितः सर्वतो वदंतीति परिवाहण्यः सर्वतो
 वहनशीला भवथ उक्तमन्यत्र ५ का. नदीपतिमिति समुद्रस्यां यां होमादाने आपां पतिः हे समुद्रं आपां तलानां पतिः स्वामीपालको सि
 ६ का. निवेष्टासि निवेष्टप आषर्त्तस्त्रावा निवेष्टाः नद्यादौ यात्रां भो भूमस्तत्र होमादाने आपां गर्भः हे जलभूमत्वं आपां गर्भो मध्यवर्त्ती
 भवसि ७ का. स्पंदमानानां स्थावराः प्रात्यातापे इति बहुलापां मध्ये स्थिराः सदा धर्मे वर्त्तमानास्ता सुहोमादाने सूर्यत्वचसः हे आपो
 ययं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यत्वचसः त्वकृया सांताः सूर्यत्वचसः सदा तपे वर्त्तमानत्वात् त्वचः शब्दः सांताः स्ववाची ८ का. अं
 तारिश्वात्यतिगृह्यातपवर्षा इति आतपे वर्त्तमानेति सति गगनादय आदौ संपादिताः संति ययमुत्तरेण ता सुहोमादाने सूर्यत्वचसः सूर्य
 स्पेव वर्त्तस्ते जोया सांताः सूर्यवर्त्तसः तादृशो भवथ ९ का. सरस्या इति तजगभवास्व सुहोमादाने मांदास्थ हे आपो ययं मां
 दां स्थमंदते मोदना र्थं स्वरूपं मंदते मोदते भूतानि यत्र वरुदकत्वात्ताः मांदाः भवथ १० का. कृष्णा इति कृपे भवाः कृष्णास्तत्र होमा
 दाने व्रजक्षितस्थ हे आपो ययं व्रजक्षितो भवथ व्रजक्षिति मेघनाम सुपरितं अत्र तदकधारणसाधर्म्यात् अप उच्यते व्रजे कृपेक्षियं
 ति निवसंति व्रजक्षितः ११ का. पुष्पा इति पुष्पसेचने पुष्पंति उषधीः सिचतीति प्रस्थाः अवश्या यस्याः तृणप्रेषु स्थिता सुवस्त्रक्षेपणता

रामः
१४५

आर्त्ताः संतिता ययमुत्तरेण हुत्वा ग्रहाः वशाः स्थवशकांतौ वशंते जनैः काम्यं ते न निष्पत्तिहेतुत्वात्ता वाशा ययं भवथ १२ का.
 मध्विति मधुनि होमादाने शविष्ठाः शव इति वलनानां मवलिष्ठा वलनाभो भवथ त्रिहोषशमनत्वाद् वलकरं मधु १३ का. गोस्त
 व्या इति उत्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उत्व्याः प्रसूयमानधेनु गर्भवेष्टनोत्थ जलं पूर्वगृहीतमस्ति ययमुत्तरेण शक्नुवंति वाहो
 हादिजंगो एतत्र होमादाने शक्करीः शक्क शक्तौ अन्येभ्योपि ह शपंत वनि एप्रत्ययः वने रचेति १४ का. शक्नुवंति वाहो हादि

अर्थे तस्य राहु हाराहु मेदत्त स्वाहा र्थे तस्य राहु हाराहु ममुष्मेदत्तौ जस्वती स्थराहु हाराहु मेदत्त स्वा
 हो जस्वती स्थराहु हाराहु ममुष्मेदत्तायः परिवाहिणी स्थराहु हाराहु मेदत्त स्वाहायः परिवाहिणी स्थ
 राहु हाराहु ममुष्मेदत्तायाम्यतिरसिराहु हाराहु मेदेहि स्वाहा पात्यतिरसिराहु हाराहु ममुष्मेदेह्य पाद्
 त्रीसिराहु हाराहु मेदेहि स्वाहा पाद् त्रीसिराहु हाराहु ममुष्मेदेहि सूर्यत्वचसस्थ ३

जगदुद्धर्तुमिति शक्यो गवस्तसं वंभिन्नो ययं भवथ १४ का. प्रय इति दुग्धस्य होमपूर्वग्रहणं जनभृत आपो ययं जनभृतो भवथ
 वलभावे जनान् जनतृन् विभति पुष्तीती जनभृतः १५ का. घृतमिति घृते होमादाने विश्वभृतः हे घृतरूपा आपो ययं विश्वभृत विश्व
 जगदेवादि कं विभवि विश्वभृतो भवथ राहु हाः १६ एवं सारस्वत्यादयो घृतांताः सप्तदश उक्ताः का. आपः स्वराज इति म

सं टी.
१४९

का पवित्रे कृत्वा हिरण्येन योः प्रवयतीति प्रकृतिवत्पवित्रे स्थितिः पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णवधातिपवित्रे स्थः व्याख्यातं कृत्वा ताभ्यां
मुत्पन्ना तयोः सवितुर्वेद इति हिरण्यभायां दर्भयवित्राभ्यां मैत्रावरुणाधिष्ठायासादिता उदंवरयात्रस्था अभिषेकार्थाच्च उत्पन्ना तिसवि
तुरित्यादि नाराजस्व इत्यंतेन मंत्रेण सवितुः अहेवत्यं सवितुः सर्व प्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेः नृत्तायां स्थितो हं अक्षि दे एण छिद्र
रहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पन्ना मिह आपो युष्मन् उत्पन्नं करोमि अनिभृष्टमसि आपोत्राभिधेयाः अतोत्रै
कवचनंतामंत्रावयवाः क्रत्या बहुवचनंता व्याख्याताः अतः क्रत्यानुसारेण व्याख्यायते हे आपो यमनिभृष्टाः स्थभ्रसो

^{स्य} पवित्रे स्थो वै स्रष्टो सवितुर्वेदः प्रसवः उत्पन्ना मयि छिद्रेण पवित्रेण सूर्ये स्पर्
शिममिः अनिभृष्टमसि वृचो वधुस्तपो जाः सोमस्पदा अमसि स्वाहा राजस्वः

पाके अयं धातुर्धृष्ट्यर्थे व्याख्यातः अनिधृष्टाः न नितरा धृष्टाः पराभृतारक्षोभिः वाचो बंधुः वा एषा बंधुभृताः यावद्द्वै प्रारोधापो
भवति तावद्वाचवदतीति श्रुतेः आपो मयी वा गितिसाम श्रुते श्रुतथातपो जाः तपः शब्देनाग्नि रुच्यते तपसोर्जाता तपो
जाः अग्नेर्वै धमो जायते धमादभ्रमभ्राह्मिष्ठिरग्नेर्वा एता जायंते तस्माद्वा हतपो जा इति श्रुतेः वा योरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यंतरा
तसोमस्पदा अमसि सोमस्पदा यो हानकः श्रेयो भवथ यदा वा एवैनमेताभिरभिषु एवंति अथाहुतीर्भवतीति श्रुतेः सोमस्पदा अमसि आपः

स्वाहा राजस्वः स्वाहा करेण एताः सत्यः नृत्ता
भवश्च राजानं सुवते जनं यंतीति राजस्वः अम
निका भवश्च

रामः
१४९

का अभिषेचनीयेष्वेनाद्यानमति सधमाद इति उत्पत्ता अभिषेकार्था आपोः अभिषेकार्थेषु पात्राशौ दं वरवयश्च तेषु पात्रेषु पूर्वासादि
तेषु चतुर्धा विभज्यमिनयति सधमादः वरुणदेवत्यात्रिषु एता आपो वर्तते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन्पात्रे भाद्यंति ह
ष्यंति मादयंते श्री लंति वा सधमादः सह पूर्वामादयंतेः किं ए स रुमादस्थयोऽच्छंदसीति स रुस्प सधमो देशः द्युमिनीः द्युमंवी
र्यमस्ति यासां ताः द्युमिन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः द्युमं द्यौ तते र्यशो वेति यास्कः अना धृष्टाः रक्षोभिरनभिभृताः अपस्याः अप इति क
र्मनाम अपि सिकर्मणि साध्यः अपस्याः तत्र साधुरिति यत् सुपांसु लुगिति जसः सुआदेशः वसानाः वस आच्छादने वस आ

^{श्रीः} सधमादो द्युमिनी रापः एताः अना धृष्टाः अपस्यो वसानाः पस्या सुचक्रे वरुणः सधस्थं मपाथं शिष्युर्मातृमा
छादने वसते आच्छादयंति पात्राणीति वसानाः वा एवं विधा आपाता सुअंतर्मभ्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्रानं

चक्रे कृतवान् सहस्रीयते यस्मिन् तत् सधस्थं किं भृतो वरुणः अपो शिशुः किं भृतां स्वश्रुपत्या सुपस्या इति गृह्णाममुपदि
तं गृह्णाम सर्वेषामाधारकत्वात् तथामातृमा सुअतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ७ ॥ श्रीः रामः पुनातु माम्

सं. टी.
१४८

अवेष्टा इति लोहाय समाविध्यति केशवा अस्पे सरोत उपविष्टा येति सहः समापोपविष्टस्य दार्धकेशनरस्य मुखे तात्र क्षपति अवेष्टाः मृत्युः
नाशनं यतुः अवद्वी यजिनी शनार्थः दंदश्रुका अत्यर्थं दशनशीलाः मृत्युहेतवः सर्पसदृश यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयो विष्टनाशिता भ
वंत्विति शेषः तद्यो मृत्युर्यो विधस्ममेवैतदभिनयतीति श्रुतेः का असुचंतमाक्रमनदिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं यथा
लिंगमिति यजमाने यथा लिंगं प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं आक्रमयन्वाचयति प्राचीमारोहं पंचयज्ञं यजमानं देवत्यानि हेयजमानत्वं प्रा
चीदिशं आरोह आक्रमस्व तत्राविधंत्वा छंदसां मध्ये गयत्री छंदो वतुरक्षतुसोमनां मध्ये अभिवाश्ररनेन नुम इत्यस्या मृच्युत्यन्नं र

म१

अवेष्टा इत्युक्ताः प्राचीं रोह गायत्री च वतुरथ नृदं सामं चित्रं स्तोमो बसन्तः ऋतुर्ब्रह्म इति एतदक्षिणमारोहः ॥
यंतरं सामत्वारं शतुसोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमो रक्षतुः ऋतुनां मध्ये वसंतः ऋतु रवतु ब्रह्म चोत्तराणां जातिस्वदीयं इति एतदधनं र
क्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणा जातिस्वामवंतु ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्धनत्वमुच्यते ॥ त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामं ब्राह्मणे आम्ना
नंति सभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमया घृती तद्वृत्तो विदुतिरिति अस्यायमर्थः
उपास्मै गायतेत्यादीनि तत्रात्मकानि त्रीणि सूक्तानि संति तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् का भिस्ति सभिः प्रथमया त्रिष्टुप्तिरुक्तेषु या
प्रथमा तया स उक्ता गायेत् तत्रासति सभिर्गायेत् तं भवति सोमं प्रथमपर्यायः द्वितीयं सूक्तं त्रयगतया मध्यमया गायेत् तृतीये पर्या
ये सूक्तं त्रयगतयोत्तमया गायेत् अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसं वं धिनी शिष्टास्तुतिः संपद्यते सेयं सुतिरुच्यतीति नाम्ना संपद्यते
इत्यर्थः १०

रामः
१४८

अथ द्वितीयो मंत्रः दक्षिणमारोहे हेयजमानत्वं दक्षिणां दिशं आक्रमन्निष्टुष्टु छंदः त्वामिद्विह्वाम इत्यमृच्युत्यन्नं ब्रह्म सामं पंचदश स्तो
मः ग्रीष्मऋतुः इति एतद्रूपं शत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवतु शत्रंतव इति एतद्रूपं वंत्विति वा पंचदश स्तोमस्त्वेवमाभूतः पंचभ्यो हिं क
रोति स एकया स एकया संति पंचभ्यो हिं करोति स एकया संति सभिः स एकया पंचभ्यो हिं करोति सति सभिः स एकया स ए
कया सति सभिः पंच पंचिनी पंचदशस्य विदुतिरिति पूर्वोक्तस्त्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तं त्रयनिष्पाद्यः अन्येतु स्तोमाः ए

दक्षिणमारोहं त्रिष्टुप्त्वा वतु ब्रह्म सामं पञ्चदश स्तोमो गृही
ष्यमः ऋतुः शत्रुं इति एतद्रूपं प्राचीमारोहः ॥ ११ ॥ श्रीः ॥ ० ॥ श्रीः ॥

कै नैव तत्रात्मकेन तत्रात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यते तत्रा यंक्रमः प्रथमपर्याये आहूतिः पंचभिस्तत्राहोति सभि
र्ऋग्भिर्गायेत् इतरे द्वे सूक्तं सूक्तं गायेत् द्वितीये पर्याये प्रथमां सूक्तं मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सूक्तं तृती
ये पर्याये आद्ये द्वे सूक्तं तृतीयां तिसृभिरिति पंचदश स्तोमसं वं धिनी विदुतिः पंच पंचिनीत्यभिधीयते इत्यर्थः
११

सं. टी.
१५०

अथ तृतीयो मंत्रः प्रतीचीमारोहे यजमानत्वं प्रतिचीदिशमारोहज गती कुंदः त्वामवतु यद्वाव इति शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरु
पंसामं सप्तदशस्तोमः वर्षाः ऋतुः विद्वैरवाजातिलक्षणं इविणं एते त्वामवतु सप्तदशस्तोमस्त्ववमाप्नातः पंचभ्यो हिं करोतिस
तिसृभिः स एकया स एकया पंचभ्यो हिं करोतिस एकया तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोतिस एकया तिसृभिः स तिसृभिः द
शसप्तसप्तदशस्य विष्टुतिः रिति प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमसंस्कृतं द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमसंस्कृतं मध्य
मां त्रिर्गायेत् तृतीयपर्याये प्रथमां संस्कृतं गयेत् मध्यमोत्तमसंस्कृतं त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधास्तुतिः दशसप्तसप्तमिधीयेतेत्यर्थः

प्रतीचीमारोहज गती त्वामवतु वैरुपः सामं सप्तदशस्तोमो वर्षाः ऋतुर्विद्वै विणमुदीचीमारोह १२ उदीचीमारोहा
नुदुष्यावतु वैराजः सामं कविः शस्तोमः शरदुतुः कलुन् विणमुदीचीमारोह १३ ॥ १२ अथ चतुर्थो मंत्रः उदीचीमा
रोह हे यजमानत्वं उदीचीदिशं आरोह अनुदुष्य कुंदः पिबामसोममिंद्रमदंतु त्वाम एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम एकविंशस्तोममे
वमाप्नातः सप्तभ्यो हिं करोतिस एकया स तिसृभिः सप्तसप्तत्येकविंशस्य विष्टुतिरिति प्रथमपर्याये प्रथममध्यमोत्तमसंस्कृतं
उत्तमां संस्कृतं द्वितीयपर्याये प्रथमां संस्कृतं गयेत् मध्यमोत्तमसंस्कृतं तृतीयपर्याये मध्यमां संस्कृतं गयेत् ॥ प्रथमोत्तम
त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तमिनीत्युच्यते इत्यर्थः १३

३९

रामः
१५०

अथ पंचमो मंत्रः ऊर्ध्वमारोह हे यजमान ऊर्ध्वदिशमारोह पंक्ति कुंदः प्रोक्षस्मै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाकुरं सामां रेधतीन्नः सधमा
दमेतस्यामृच्युत्पन्नं सामेरेव तं त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमो हे मन्त शिरावृत्तवर्चस्ते जोत्रस्त्रवर्चसं वा इविणं एते त्वामवतु यद्वावर्चस्ते जोभिमानि
नी देवस्ते धनं रक्षतु त्रिणवस्तोम एवमाप्नातः नवभ्यो हिं सारोतिस तिसृभिः स पंचभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति प्रथमपर्याये प्र
थमां त्रिर्गायेत् मध्यमां पंचकृत्वाः तृतीयपर्याये प्रथमां पंचकृत्वाः मध्यमां संस्कृतं उत्तमां संस्कृतं उत्तमां त्रिर्गायेत् सोयं त्रिण
वत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवनामको वज्रसमानस्तोमः त्रयस्त्रिंशस्तोम एवमाप्नातः एकादशभ्यो हिं करोतिस तिसृभ्यो सप्तभिः स

ऊर्ध्वमारोह पुरिस्त्रावतु शाकुरैरेव ते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमो हे मन्त शिरावृत्तवर्चस्ते जोत्रस्त्रवर्चसं वा इविणं मय्यस्तु नमुचुः शिरः १४ ॥

एकयेकादशभ्यो हिं करोतिस एकया स तिसृभिः सप्तभिरेकादशभ्यो हिं करोतिस सप्तभिः स एकया स तिसृभिरंतो वैत्रयस्त्रिंशस्तोम
ति प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमां संस्कृतं उत्तमां संस्कृतं द्वितीयपर्याये प्रथमां संस्कृतं मध्यमां त्रिरुत्तमां संस्कृतं तृतीयपर्याये
प्रथमां संस्कृतं मध्यमां संस्कृतं उत्तमां त्रिर्गायेत् सोयं त्रयस्त्रिंशस्तोमः सर्वेषां स्तोमानामतः का आक्रमपादेन सी संनिरस्यति प्र
त्यस्तमिति व्याघ्रचर्मपश्चाद्वा प्रागेनिहितं सी सं आक्रमपादेन क्षिपेत् प्रत्यस्तं असुरदेवत्पन्नमुचैरसुरस्य शिलोमस्तकं प्रत्यस्तं असुरक्षेप

ए प्रतिगृह्यक्षिप्तं सी सरूपेण १४

सं टी.
१५१

का. व्याघ्रचर्मो रोह पतिसमस्य त्विधिरिति अभिषेकौ राजनं व्याघ्रचर्मो लिख्यापयेत् सोमस्य चर्मदेवस्य व्याख्यातं रुक्ममधः पदं कुरु
तेमत्पौरिति पदतले हिरण्यं कुर्यात् मृत्योः रुक्मदेवतं हे सुवर्णमृत्योः सकाशात्मां पालय पालय का. शिरसि नवत प्रेत शतत प्रेतौ जसी
तिनवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सोवर्णमंजलं वा यजमान शिरसि कुर्यात् उजसि रुक्मदेवतं हे हिरण्यं च उजसि अमुजेष्यामीति मनो हतिरोजः त
इयं त्वमसि सोमसि शिरः वलं सहस्र इयं त्वमसि अमृतं विनाशय रहितं त इयं त्वमसि १५ का वाहू उरु स्ताति हिरण्यरूपा इति यजमा
वि.
सोमस्य त्विधिरसि तवैव मे त्विधिरं यात मृत्योः पाह्यो जसि सोमस्य मृतमसि १५ हिरण्यरूपाः उषसः हिरण्यरूपाः उषसो विरोकः उ
भाविन्द्राः उदित्यः सूर्यश्च आरोह तं वरुणमिच्छुर्गर्तं नतं च शायामहिति निति च मित्रो सिव रूणेसी १६

नवाहू ऊर्ध्वौ करोति हिरण्यरूपा मित्रावरुणदेवता त्रिष्टुप् यजुः हेनरुणं शत्रुनिवारकदहिलिवाहो हे मित्रसखिवत्पालकवामवाहो
तो युवां गर्तं पुरुष आरोह तं आरोहणं कुरु तं वाहौ वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तं इति अतिरध्यात्मविषयव्याचष्टेततः पुरुष आरोहणानंतरं
अदिति अखंडितां स्वसेनां दिति खंडितां परसेनां वक्षायां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेयां तौ कौ यो युवा उभौ दौ उषसो विरोके रत्नेः स
माग्नौ उदिते य उदयं कुरु य एते लीटमभ्यमद्विवचने इति रूपं सूर्योदयानंतरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्त्तयेत्यर्थः सूर्यश्चेति यो युवयोः कार्य
संपदनायेत्यर्थः किं मुनौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपौ ययोस्तौ सुवर्णं रचितं कटकाद्यलंकारेण हिरण्यवद्रूपं समानौ तथा इदौ सामर्थ्यौ
पेतौ एवमध्यात्ममर्थः अधिदैवत्वमर्थः अधिदैवत्वमर्थः हे वरुण हे मित्रावरुणौ देवविशेषौ युवां गर्तं रथोपरि भागं गर्तं सहशमारोह तं प
रतारोभ्योरशितुं चर्मकालादिभिराकादितोरथस्योपरि भागं गर्तं सहशो भवति रथोपरि गर्तं उच्यते गणते सुतिकर्मण इति यास्कोक्तेर्गर्तोरथः यो

पुरुषोऽयं सोमस्य चर्मदेवस्य व्याख्यातं रुक्ममधः पदं कुरु तेमत्पौरिति पदतले हिरण्यं कुर्यात् मृत्योः रुक्मदेवतं हे सुवर्णमृत्योः सकाशात्मां पालय पालय का. शिरसि नवत प्रेत शतत प्रेतौ जसी तिनवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सोवर्णमंजलं वा यजमान शिरसि कुर्यात् उजसि रुक्मदेवतं हे हिरण्यं च उजसि अमुजेष्यामीति मनो हतिरोजः त इयं त्वमसि सोमसि शिरः वलं सहस्र इयं त्वमसि अमृतं विनाशय रहितं त इयं त्वमसि १५ का वाहू उरु स्ताति हिरण्यरूपा इति यजमा वि.
सोमस्य त्विधिरसि तवैव मे त्विधिरं यात मृत्योः पाह्यो जसि सोमस्य मृतमसि १५ हिरण्यरूपाः उषसः हिरण्यरूपाः उषसो विरोकः उ भाविन्द्राः उदित्यः सूर्यश्च आरोह तं वरुणमिच्छुर्गर्तं नतं च शायामहिति निति च मित्रो सिव रूणेसी १६

युवां उषसो विरोके उषः कालानंतरं उदित्यः उरु स्ताति हिरण्यरूपौ अतितेन स्विनो इदौ परमेष्ठ्यो रतोरथारोहणानंतरं अ
दिति रिति च युवां वक्षायां अदिति अदीनविहितानुष्ठानारं दिति दीननास्तिकवृत्तं च पश्यतं अयेपापी अयं पुरण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः अ
मुमर्थे प्रतिराहततः पश्यत इति संचारणं चेत्ते वैतहाहेतिका. मित्रो सिव रूणेसीति वा अनेनैव मंत्रेण वाहू उरु स्ताति मित्रो सिव रूणेसीति वाहो
मित्रो सिव रूणेसीति वाहो स्तं वरुणेसी १६ का. स्थितं प्रांचमभिषिचति पुरोतो ध्वर्युर्वा पुरस्तात्पलाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयं त्रितीयं च
तीयेन मित्रो राजन्यो वै शपश्चतुर्थे सोमस्य त्वाद्युमेति प्रतिमंत्रमभिषिचामीति सर्वत्र साकांक्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चे मधुमुष्येति
सोमस्य त्वाद्युमेति नाभिषिचामीति मन्त्रेण जसा सूर्यस्य चतुर्थे सूर्येन्द्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति हि द्युन्याहि १७

च प्रथमो देवस्त्वदिति अस्यार्थः रुक्मसहितव्याघ्रचर्मो लिख्यापितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायां मिषिचेयुः पालाशो
दुंदरुण्यग्रे भाष्यत्यनिचतुर्विधान्यभिषेकं जलपात्राणि स्थपितानि तत्र पालशपात्रेण पुरोहितो ध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिचति इत
रे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिचेयुः तानेवाहू स्तोत्राज्ञाता द्वितीयेन दुंदरुपात्रेण मित्रं नतः कश्चिदक्षत्रियस्तती मेनवटपात्रे
ण वै शपश्चतुर्थेनाप्यथपात्रेण मिषिचति चतुर्णामभिषेकं कृण्वन् क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्य इत्येते च त्वारोमंत्राः अभिषिचामीति प
दं अग्निमेष्टुमंत्रे धनुर्वर्तने क्षत्राणामित्यवमवापि प्रथादिमंत्रेषु योऽन्यः इमममुष्येति मंत्रं प्रथमं पुरोहितो ध्वर्युर्वा देवस्य रूपिषिवनामग्रहण
युक्तं पदं ति प्रथमग्रहणद्वयेणामिममनुष्येति मंत्रं शोचो न भवति प्राप्तरणानां राजेति मंत्रं लिङ्गात् इति सूत्रार्थः सोमस्य त्वाचतुर्णामंत्राणां य
जमानो देवदेहं यजमानसामस्य युमेति न च इत्ययं सात्वात्वात्मनि चामिति नाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां म

सं. टी
१५३

त्रितान्यादित्येनाव्याजमिरक्षंतीत्याहुताउहक्ताअव्यक्ताः सत्यः बुध्यश्चरिश्चस्थंअहिंमेघंअनुरीयमाणाः अनुप्रविशपगच्छंसाः स
त्यः प्राह्ण्डालेअधराक्अधस्तात्आवहन्नन्आवर्ततेआगच्छंतियद्वायमर्थःअचोस्याः हृषभस्यवर्षणसमर्थोस्पपर्वतस्यहिम
वद्धिधादेः दृष्टादियानागच्छंत्योनावोनौतार्यामरुनद्योगगद्वाः प्रचरंतिस्वसिचः स्वमात्मीयंयजमानक्षेत्रंसिंचंतिताः ताएव
नद्योधराक्अधस्तात्आवहन्नन् राजसूययाजिनोर्थायावर्ततेकिंभूताः उहक्ताः अभिषेकपात्रेषुउक्षिप्ताः तथाबुध्यंबुधरा
शदेनमृत्मुच्यतेतत्रभवंबुध्यं प्रधानमित्यर्थः अहिंअरुहंतारंशस्त्रणांयजमानंअनुरीयमाणाः यजमानंप्रतिसिच्यमाना

प्रयत्नस्य ब्रह्मस्य हृद्धान्तावस्थुरन्तिस्वसि च रयानाः ताः प्रावृत्तान्तधरागुदक्ताः अहिबुद्धमनुरायमा
रणः बिहोर्बिक्मरणमसि बिहोर्बिक्मान्तमसि बिहोः कान्तमसि ॥ १५ ॥

तिप्रतिमंत्रमिति अध्वर्युर्मजमानेन व्याघ्रचर्मलित्रिभिर्मंत्रैः स्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् विलोः त्रीणि यज्जंघियजमान
देवत्यानि हेमली यप्रथमप्रक्रमत्वविलो व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रक्रम
णं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूर्लोको सि १ एवं द्वितीयं प्रक्रमत्वं विलोर्विक्रमांतं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितं अंतरिक्षमसी
रहेत तीयप्रक्रमत्वं विलोः क्रमांतं न तीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि ३ इहं मंत्रत्रयं लोकत्रयं ते तु हेतुभूतं तित्तिरी
गहं विलोः क्रमांक्रमते विलोरेव भूत्वे मां लोकानां भिजयतीति इमे वै लोका विलोर्विक्रमणं विलोर्विक्रमां विलोः क्रमांतं इति श्रुतेः
११५

रामः
१५३

का. शास्त्राद्वैतैर्नोनुहोति प्रजापते प्रजापतिदेवत्यात्रिदुःशयर्जुमेध्यात्तृतीयचतुर्थपादमध्ये यममुष्येति यजुर्मुक्ताहे प्रजापते त्वत्त्वतः अ
न्यः देवताविशेषः तातासि विष्वा विष्वा निसर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतमविष्यत्कालविषयाणि न परिवर्तयन् वयमि
विसमर्थेनाभूत्परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणं त्वदन्यो देव एतानि भूतानि सृष्टुं संवर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः अतो वयं यत्कामाः तेजुहुमः
यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोस्माकमस्तु यजुर्ग्राह्या यते अयममुष्यपितेति पुत्रं
पुत्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति यथा अयं रोमाग्मुष्यदशरथस्य पिता अस्या बस्यपितेति यथा यमेव नामग्रहः अथा असौ दशर
थः अतो यमेव नामग्रहः अतो यमेव नामग्रहः अतो यमेव नामग्रहः

अज्ञायतेनस्वदेतान्यन्योद्विष्टारूपाणिपरिताबभूव। यत्कामास्तेजुरुमस्मन्नौः। अस्वयमुमुष्मपितासावुस्य
पितावयथंस्यामुपतपोरयु। एतंस्वाहा। रुद्रयत्तेऽक्रिविपरन्नामुतस्मिन्नुतमस्यमेष्टमसिस्वाहा॥ २०॥

यो रामस्य पिते गि सर्वथा स पुत्रावयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम का आग्नी धीये पात्राशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तत्सुत
 रो ह रति पात्राशेनाभिषेक पात्रेण भिशेको रक शेषान् आग्नी धीयाग्ने रुत्तर भागे जुहोति रुद्र यत्तत् रुद्र देव त्वं हे रुद्र यत्ते तव क्रि वि कर्त
 हिं सित्त्वा परं उत्कृष्टं नास्ति किं विहिंसा करणे योऽदुःप्रत्ययः एवं रुद्रं संबोध्य होम इव्यमाह हे रुद्र विः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि
 अत्रेष्टं चासि अमाश ह्येग्र ह्वाची मलो मे गृहेष्टं दत्तमसि स्वाह सुहुतमस्तु २०

सं. टी.
१५६

का. प्राक्त्वष्टकृतः स्वादिशमासंदीर्घतां व्याघ्रचर्माहेर्निर्वाधातिस्थोनासतिपयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्राकरज्जुभिर्व्यूहांतां स्वादिशं
मंचिकां व्याघ्रचर्मदेशे मेत्रावरुणधिक्षयस्य पुरोनिर्वाधातिस्थोनासि आसंदीर्घे वत्सं हे आसंदित्वं स्थोनासि सुखरूपासि सुखकरी भवसि
सुखहोसि सुखेन सीदति यस्यां सा सुखदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासिका. अधीवासमस्यामास्तृणातिक्षत्रस्य यो निरिति आसंधां वस्त्रमा
ह्लादयति क्षत्रस्य अधीवासदैवतं हे अधीवासत्वं क्षत्रस्य त्रियस्य यो निर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसिका. सुन्वंनमस्यामुपवेशयति
स्थोनामा सीदति आसंधां यजमाने स्थापयेत् स्थोनां यजमानदेवत्वं हे यजमानस्थोनां सुखकरी आसंधी आसीद आरोह सुखदां सु

स्वेनासि सुषदासि शुभ्रस्य योनिरसि स्वेनामासीदसुषदामासीदशुभ्रस्य योनिमासीद ॥ २६ ॥ निषसादधृतत्र
तो बहुरणः पुण्यास्वासा म्भ्राज्जपाय सुकृतुः ॥ २७ ॥ ॥ स्वेनोपवेशनयोग्यामासं दीमाराशुभ्रस्य योनिं स्थानमासं दीमासीदिति

तावद्वरुणः पुरुषास्वासांस्त्राज्याय सुकृतुः ॥ २७ ॥ खेनोपवेशनयोग्यामासंहीमाराक्षत्रस्य योनिं स्थानमासंहीमासीदिति २६
कानिषसादेत्युरोस्पालभतः अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति निषसाह वरुणदेवत्यागायत्रीश्रुतः शेषदृष्टा अष्टाषट्सप्तवर्णपार
त्वाद्द्विमानगायत्री असौ यजमानः पुरुषासु विशुप्रजासु अनिषसादविशो वै पस्प्रा इति श्रुतेः आधिपत्येनोपवेशयद्वा संघानि षसः सप्त
जास्वैव निषसा इत्यर्थः व्यवहृताश्चेति आहु उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवधानं किं भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यजलक्षणं कर्मा
येन स्वकृत यज्ञः वरुणः वारयतीति अनेष्टमिति वरुणः तथा सुकृतुः शोभनसंकल्पः शोभनलोवा किमर्थं निषसाह साम्राज्याय सा
म्राजोभावः साम्राज्यं साम्राड्भावय साम्राज्यायेति श्रुते २७

रामः
१५६

का अभिभूरित्यस्मै पंचाक्षव्याणवा धायेति यजमानहस्ते द्युतसा धनभूतान्यं चाक्षसौ बली कपर्दी न निदधात अभिभूः अक्षायजमानो
वा देवता चतुर्णामक्षराणं कृतसंज्ञापचमस्य कलिरित्यहो पंचाप्यक्ष एक रूपाः पतन्ति उत्तानावा अवांचो वातदा हे वितुर्ज्यः तत्र कलिः
सर्वानक्षानभिभवति त्वं प्रत्युच्यते तत्संबंधे यजमानं प्रति वारं अक्षयदा हे यजमान त्वं अभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्राप्सि एताः कपर्दि
कोपलक्षिताः पंचदिशः पूर्वदिशश्चतस्र ऊर्ध्वार्ध्वेति पंचदिशः ते त्वदर्थं कलिता तत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु कलेः सर्वा क्षाभिभावकत्वा
त् सुचतोपि जयापेक्षत्वात् पंचाक्षव्यापकत्वमिति भावः का वरं हत्वा ब्रह्मन्नित्यामंत्रयते पंचकत्वः प्रत्याह्वयत्यासं सविता वरुण इ

अभिभरस्येतास्त्रोपचरिशः कल्पनाम्ब्रह्मस्त्वम्ब्रह्मासिसवितासिसत्यप्रसवो बहल्लोसिसुभ्योजाऽन्त्रोसिद्विशो
 नारुद्वोसिसुशेव बहुकारश्चैयस्करभरयस्करेऽस्युबजोसितेनमरय ॥ २ ॥ ॥ ओरुइइतिवंब्रह्मासीत्यादिभिरादितै

त्यमिति यजमानो रात्र्यंस्वित्यादि इष्टं संप्राथम्यं पंचवारं ब्रह्मनिति मंत्रेण ब्राह्मणमामंत्रयते एवमामंत्रिता ब्रह्मात्वं ब्रह्मासीत्यवय
व आदौ येषां मंत्राणां तैस्त्वब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासिवरुणोसिरुद्रोऽसीत्येतैर्मंत्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्यारुते न चतुर्णामपि
मंत्राणां आदौ त्वंब्रह्मासीति प्रयोगः व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामंत्रयते ब्रह्मात्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव
इति त्याह १ पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्मणमामंत्रयते ब्रह्मात्वं ब्रह्मासिवरुणोसि सत्यो जा इति प्रत्याह २ पुनर्यजमानो ब्रह्म
न्नि ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मात्वं ब्रह्मासिरुद्रोसि सुशेव इत्याह ४ अंत्ये च पंचमं प्रतिवचनमादिने वत्वं ब्रह्मासीत्येतैव कार्यं ब्रह्म
णेति सूत्रार्थः ब्रह्मन् ब्रह्मैवत्यं यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामंत्रयते हे ब्रह्मन् अस्त्वित्वा मामंत्रयति शेषः त्वंब्रह्मासि

सं. टी.
१५७

चयज्जंघियजमानदेवत्यानिब्रह्मामंचितोयजमानंप्रत्याहयेयजमानत्वंब्रह्मासिमहानभवसिसविताप्रेरकश्चासिसत्यप्रसवःसत्यः
प्रसवोनुज्ञायस्य १ द्वितीयंप्रत्याहत्वंब्रह्मासिवरुणनिष्पत्तिकारकोसिसत्योजाःसत्यैर्जोयस्यअमोघवीर्योसिसत्येवाउजोयस्य
२ तृतीयंप्रत्याहत्वंब्रह्मासिइंद्रोसिअश्वयेवानसिविशोजाःविशुप्रजासुइंद्रोसोयस्यविजोजाइतिप्राप्तेविशोजाइतिछांदसःअ
तएवनामग्रहंचकार ३ चतुर्थंप्रत्याहत्वंब्रह्मासिरुद्रोसिदेराजनत्वंरुद्ररूपोसिशन्नराणरोदनशवणाच्चासुशेवःशेवइतिसुखना
मशोभनंशेवःसुखंयस्मात्शोभनंमुखयिता ४ त्वंलवब्रह्मासीत्यतावदेवपंचमंप्रतिवचनं ५ का बहुकारेतिचाहयत्येनना

अग्निः द्युर्धर्म ए स्यतिर्जुष्टा लोः अग्निः द्युर्धर्म ए स्यतिराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहा कृताः सूर्यस्य रश्मि
भि र्द्युत दृष्टं सजातानां मध्यमे द्या य ॥ २५ ॥

मानमितिबहुकारेत्यादिमुमंगलनोमानंनरमाकारयतिबहुकार।
लिंगोक्तदेवतंहेबहुकारबहुकार्यकरोतीतिबहुकारः अयेःकरोतीतिअयेस्करःअयेबहुतंकरोतीतिअयेस्करःतथांसेवा
धनानिहेबहुकारेत्यादिकल्याणनामनत्वामाहयतिशेषःकाःस्यमस्यप्रयच्छतिपुरोहितोध्युर्वेदस्यवज्रइतिअस्मैयज
मानायस्यमहातिष्ठतभूमिकरणयइंद्रस्यस्यदेवतंहेस्यइंद्रस्यवज्रत्वमसिइंद्रस्यवज्रायवज्रप्रजाहारेत्यादितस्यस्त्वस्वती
यमितिअस्तेःतेनहेतुनाममयजमानंरध्ययतिवैशगमनेवशवर्तनंकुरुमोवैराजाब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्योवैसवलीया
भवतीतिअस्तेःयद्यतेनमेरध्ययस्मात्वंवज्ररूपस्तेनकारणेनममरध्यधृतभूमौपरितेखनकार्यसाधय २८

रामः
१५७

काः द्युतमोहिरण्यनिधायामिजुहोतिचतुर्गृहोतेनानिः द्युरिति एवं कृताया द्युतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहा ताज्यं जुह्यात् अग्निः

अग्निदेवतं अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी धृतं पिवतु स्वाहा सुहृतमस्तु किं भूतोऽग्निः देवानां द्युतमत्वा द्विशालः तथा धर्मणः अयतिः भारणं ध
र्मः जगतो धारकस्य धर्मस्य वा स्वामी जुषाणः प्रीयमाणः दूयमानं हविः सेवमानो वा अग्निः द्युर्धर्म ए स्यति रिति पुनः पाठ आदरार्थः का
अक्षन्निवपति स्वाहा कृता इति पूर्वोक्त पंचाक्षान् भूमौ क्षिपति स्वाहा कृताः अक्षदेवतं हे अक्षाय ये स्वाहा कृताः स्वाहाकार एविकया हृत्या
तर्पिताः संतः सूर्य रश्मिभिः किं रणै र्यत ध्वं स्पृष्टी कुरुत सजातानां समानजन्मानां आत रणं क्षत्रियाणामध्यमे द्या य मध्यम प्रदेशे यजमाना
वस्था यच यत ध्वं मध्यम प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमे स्थः तस्य भावो मध्यमे छंतस्मै २५ का पितामह देहे नो ज्यंते अत्विजो न्ये वि प्राश्न मिलिताः

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः पृष्ठा पशुभिरिन्द्रेणास्मे ह हस्यति ना ब्रह्मणा वरुणे नो जसाग्निना ते जसा सोमै नरा
शने संख्याः संतो दश ये ययागे सौत्येः हनि प्रतिसवनं सर्पणोत्प्राक स्वस्व सोमया ॥ सावित्रा दशम्या देवतया प्रसृतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥
जिनां पित्रा दानां दशानां गणं गणः गणं गणयित्वा अमुक प्रथमः सोममः असौ द्वितीयो सोत तीय इत्यादि दश पर्यंतान सोम याजिनां
गणयित्वा भरसीत्यादिसमर्पणं धित्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणाकाले सरः प्रवेशोत्प्रापशान्तरमाह सवित्रेति यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्ये
क कंडिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति दशानां सोम याजिनाम संभवा यमेव पशः ॥ श्रेयानिति सचायः सवित्रा सवित्रादिदेव
त्या हृष्टिः एतां मिदं शभिर्देवताभिः प्रसृत आत्त प्रोहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि प्रत्येक पादादेक वचनं समर्प्यामीति काभिर्दशभिः प्रसृतं त्यत आ
ह सवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणं सवित्रा सूर्येण वाचा वाग्रपया सरस्वत्या २ रूपैरुपलक्षितेन त्वष्टा देवेन दशरूपाणामधिपतिरिक्तैः ३ पशुभिरु
पलक्षितेन त्वष्टा देवेन ४ अस्मे अनेन इंद्रेण विभक्तेः शे आदेशः ५ ब्राह्मणा देवयागे ब्रह्म कर्त्रा ह हस्यति ना इ उजसा उजस्विना वरुणे नो ते जसा ते

काः द्युतमोहिरण्यनिधायामिजुहोतिचतुर्गृहोतेनानिः द्युरिति एवं कृताया द्युतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहा ताज्यं जुह्यात् अग्निः
अग्निदेवतं अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी धृतं पिवतु स्वाहा सुहृतमस्तु किं भूतोऽग्निः देवानां द्युतमत्वा द्विशालः तथा धर्मणः अयतिः भारणं ध
र्मः जगतो धारकस्य धर्मस्य वा स्वामी जुषाणः प्रीयमाणः दूयमानं हविः सेवमानो वा अग्निः द्युर्धर्म ए स्यति रिति पुनः पाठ आदरार्थः का
अक्षन्निवपति स्वाहा कृता इति पूर्वोक्त पंचाक्षान् भूमौ क्षिपति स्वाहा कृताः अक्षदेवतं हे अक्षाय ये स्वाहा कृताः स्वाहाकार एविकया हृत्या
तर्पिताः संतः सूर्य रश्मिभिः किं रणै र्यत ध्वं स्पृष्टी कुरुत सजातानां समानजन्मानां आत रणं क्षत्रियाणामध्यमे द्या य मध्यम प्रदेशे यजमाना
वस्था यच यत ध्वं मध्यम प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमे स्थः तस्य भावो मध्यमे छंतस्मै २५ का पितामह देहे नो ज्यंते अत्विजो न्ये वि प्राश्न मिलिताः

सं. टी.
१५८

शतिराजस्यः समाप्तः अथ राजस्य मतचरकसौत्रामणीमंत्रा उच्यन्ते राजस्य प्रांते विहिता सौत्रामणीचरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मंत्राणामष्टि
नाह्वषीका पत्कोदनविरुदांश्चरणीकृत्याष्टिभ्यां यचस्वेतिसस्रजतीति विरुदांजातांकुरा अजातांकुराश्चाब्रीहयः शोभनवृद्धाः संतितन्मध्ये
अजातांकुराणां ब्रह्मणोदनं पत्काविरुदान् ब्रीहान् चरणीकृत्योदने मिश्रयति अष्टिभ्यां चरणीयजं षिमु राहेवत्यानि हेसुरे त्वं अष्टिभ्यां
पचस्व अष्टिनोरथो यपाकं कुरु पाको नाम विपरिणामप्रेक्षाता सरस्वत्यै देव्यै पचस्व सुंष्टुं त्रायते इति सुत्रातस्मै सुत्रामणे शोभनत्राण
कर्त्रे सुत्रातव्या यनांश्च यपचस्व यतः सौत्रामणे इत्यभैषज्यं कर्तव्यमस्ति का वषामाज्जनांते कुराः परिसृतं पुनाति वायुः एत इति प

अग्निश्च आम्नास्वः सरस्वत्यै पञ्चस्वेन्द्राय सुत्रास्मै पञ्च स्वः वायुः पृतः पवित्रेण प्रत्यङ्गो मोः अतिसुतः इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥
 अनां वपामाज्जनांते कर्मलितैर्हर्षैः सुरांकस्मिंश्चित्रान्ने पुनाति वायुः सोमदेवत्या गायत्री वायुः सुपांसु लुलिगित्यादिना ॥
 ततीये कवचनस्य सु-आदेशः सोमो वायुः वायुना पुना पृतः शोधित पवित्रेण कुशलमयेन पृतः सनप्रत्यय इनीचेर ॥
 धोमुखः सन अतिसुतः अतिक्रम्य गतः किं पृतः इन्द्रस्य युज्यो यागार्हः सखा सखि भूतः सोमः पृतं पतिगंधो भूततो देवै ॥
 वायुरुक्तस्त्वं सोमगंधकुर्वीतितिततो वायुना सोमो दुर्गंधमपहृत्य सुगंधः कृत इति श्रुत्योक्तं तदेयं मंत्रो वदतीत्यर्थः ॥

रामः
१५८

का ग्रहं गृह्णाति कुविदं गेति त्रीन्वा प्रतिमंत्रयेवेति एतायां सुरायां वदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदं गेत्येकं ग्रहं वैकं कतपात्रे लग्नाति
यथा कुविदं गेष्टे वैवत्रीनं ग्रहान् प्रति देवतं गृह्णाति यथा कुविदं गउपयाम गृहीतो स्य श्रिभ्यां चेति प्रथमं कुविदं गउपयाम गृहीतो मि
सहस्रत्वेत्येति द्वितीयां कुविदं गउपयाम गृहीतो सीं शयत्वा सुत्रमग्न इति तृतीयां कुविदं गत्तु चंकां शीवत सुकीर्तिं दृष्टं आद्या सोमं दे
वत्याः निरुक्ता त्रिष्टुप् कुविद इति बहुना मंत्रं गेति शिप्रनाम चिदिति वितर्कं हे सोम यथा वयमंतः सादुपधायामतोर्वा यवादिभ्यः इति य
वाहीनां निषेधात् ततोर्मकारस्य वकाराभावः बहु यवसंयन्ताः कृषिवत्सः कुवित् बहुलं यवं संवयं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुप

कुविहङ्गः यवमन्तो यवञ्चिद्यथाहान्त्यनुपर्वेष्टियया इहेहे प्राङ् लुहिभोजनान्नियेव
हिषोनमः उक्तिं यजन्ति उपयामगृहीतोस्य शिष्यान्त्वासरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वासुभाम्ये ३२

वैश्वानु एव्येण वियुय दृष्ट्य कृत्या अंगक्षिप्रं हंतिलु नंतिल एल वने तथा एषां यजमानां संबंधी भोजनानि भोग्यानि वस्तुनि इह आ
स्मिन्नेव यजमान कृणु हिकुरु एषां केषां ये यजमाना बहिष उ परिस्थितान् मउक्तिं यजंति न मउत्पन्नान् मउक्तिर्वचनं इविले
क्षणमन्तमाहाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजंति यागं कुर्वन्ति हे सोम त्वं उपयामे न गृहीतो सि अश्विभ्यां स्वा स्वां गृह्णामि न
स्वये त्वां गृह्णामि सत्रामो रक्षका ये प्रायस्त्वां गृह्णामि ३२

सं. टी.
१५७

का. ग्रहणं मुवर्हसुरामं पुत्रमिवेति मुवर्हसुरामं पुत्रमिवेति हि सचो सुराणं याज्यानुवाको प्रथमानुवाक्यापुत्रीमेवेति याज्या १ मुवर्ह
नुष्टुप अश्वि सरस्वती इदेवत्या हे अश्विना अश्विनो युवं युवां कर्म सुनिमित्तेषु इन्द्रावतं स्वकर्म क्षममकुरुतमित्यर्थः आवते लु
दि. मध्यमदिवचनं किंभूतां युवां असुर एव असुरः तस्मिन् न मुचो न मुचि संज्ञे असुरे असुरे हेत्ये स्थितं रा रामं सुहुरमयतीति मुचं न
सुहुरमणीयं सोमं सचासह एकभूय विपिपाना विपिपानो विविधं पिवंतौ विविधं पिवंत सो विपिपानो पिवते व्यत्ययेन कादित्वे शान
च प्रत्ययेन रूपं एतदर्थे प्रकृताविति सः न मुचिर्नामा सुर इन्द्रस्यासखासीत् सविश्वस्ते इत्येव यै सुरया सोमनसरूपपौत

मुवर्हसुरामं मुवर्हसुरामं अश्विनानमुचावसुरे सचा विपिपानाशुभस्य तीः इन्द्रकर्म स्वावतम् ॥ ३३ ॥

तदंशो अश्विनो सरस्वती चोवाच हे न मुचिना पित वीर्योस्मिन्तितोस्विनो सरस्वती चाप्रां फेरूपं वज्रमिंद्रा यदहस्तेनेंद्रो अश्विनो न मुचे
शिरश्चिच्छेदततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्धं शयार्पित इति तदपणे ने इमं अश्विनावरक्षितामित्यर्थः पुनः
कीदृशो शुभः पतीशो भनं शुभः शुभः प्रावित्यस्मात्संपदादित्वा प्राबोद्ध एतस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पतीपालकोषध्याः प
तिपुत्रेत्यादिना पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ३३

रामः
१५७

पुत्रमिव त्रिष्टुप अश्वि सरस्वती इदेवत्या हे इन्द्रा अश्विना उभो अश्विनो त्वां अवयुः अवते त्वेति मध्यमदिवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पा
लितवंतौ कैः काव्यैः कवीनां मंत्र इष्टाणं संबन्धिभिर्मंत्रैः कवीनामिमेकाव्यासौः तथा रसनाभिः रसमिति कर्मनाम रससंकरणं रसनात
त्करोति तदा च ह्येति लिचि एण स अद्यो युजिति युच प्रत्यये रं सनेति रूपं इष्टांतमाह पुत्रमिव पितो यथा माता पितरौ पुत्रं पालयत
स्तथा अश्विनो त्वामवतु अश्विनावी इस्परशणं कृतवताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणत इन्द्रं स्वशचीभिः न मुचि
वधादिकर्मकत्वेत्यर्थः सुरामं सुहुरमणीयं सोमं व्यपिवः विशेषेण पीतवानसि पिवते त्वेति मध्यमदिवचने रूपं हे मघवन धनवन इन्द्र

**पुत्रमिव पितरां व अश्विनो मेन्द्रावयुः काव्यैर्हृदं सनाभिः य सुसुरामं व्यपिवुः शचीभिः सरस्वती त्वामघवनमिह्वक् ॥
॥ ३४ ॥ इति वाजसनेयी संहिता यां रीर्घपाठे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीरामः पुनातु माम् ॥**

यस्माच्च सरस्वती देवी त्वात्वां अह्वक् उपासेवेत त्वत्कृत सोमपानेन सरस्वती कृत त्वत्सेवनेन चाश्विनो त्वामवतु रिति ज्ञाय
तेत्यर्थः अभिह्वक् उपासेवायां कंडादिः अस्मात्त्रिकंडादिभ्यो यगिति प्राह स्य यको व्यत्ययेन लुकु रुन्त्याभ्यो रीर्घा सुति स्य
हृत्कं हलिति तिपो लुकु लुत् लङ् लुत्त इत्यनगमः वाव सोने इति जकारस्य ककारः अभिह्वक् इति रूपं ३४ ॥ श्री
मन्मही धरकृते वेदरी ये मनो हरे अगम दशमोऽध्यायो राजसूयति वर्णनः ॥ १० ॥ इति वेदरी पेरानस्य चरकसौत्रा
मणीवर्णनो नाम दशमोऽध्यायः

सं. टी.
१६०

एकादशमास्याष्टादशाध्यायपर्यंतं अग्निचयनमंत्राः तेषां प्रजापतिः ऋषिः साध्यः ऋषयो वासोऽग्निपंचचिदित्युक्तः। प्रथमचिदितं
आणं प्रजापतिः ऋषिः द्वितीयचिदितं देवाः ऋषयः तृतीयचिदितं रिश्वि विश्वकर्मा ऋषयः चतुर्थचिदितं ऋषयः एव ऋषयः पंचचिदितं
आणं परमेष्ठी ऋषयः तथाच प्रतिः प्रजापतिः प्रथमचिदितं पश्यत्प्रजापतिरेव तस्याऽर्घ्यं देवा द्वितीयचिदितं पश्यन्नेव तस्याऽर्घ्यं
स्याऽर्घ्यं यमिश्वि विश्वकर्मा चतुर्थीयां चिदितं पश्यत्तस्या एव तस्याऽर्घ्यं यमिश्वि विश्वकर्मा चतुर्थीयां चिदितं पश्यन्नेव तस्याऽर्घ्यं
यं परमेष्ठी पंचमी चिदितं पश्यत्परमेष्ठेव तस्याऽर्घ्यं यमिति चयनं कर्तुं मिच्छन् फाल्गुनकृत्वा प्रतिपदि पौर्णमासीं कृत्वा पुरुषाश्च
गोः व्यजानात्तभ्यानेन यागं कृत्वा पंचानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचिता उपधानां कृत्वा चित्संस्थाप्यते प्राकवं धान्यजपंचमृष्य
क्तेतजगादिजले प्राप्येत् उरव्यार्धमिष्टकार्थं मृदंजलं च तत एवादेयं ततः फाल्गुनकृत्वा मृष्या मुखसंभरणं ततः यमा हवनीय
दक्षिणाग्नी उधृत्या हवनीया आकृते चतुःकोणे गर्ते ततः सजगात्तृतीयं जमाना यमसंस्थापयेत् विंश हवनीयां तराले सच्चिदां
बल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीया दक्षिणादेशे श्वर्गभाजाः प्रागुरवाः प्रागपरामुंजर शनावहाः स्याप्याः आहवनीयां तरे वैराग्य
भयतस्तीक्ष्णकल्माषीहिरण्ययीवाग्निः स्याप्या ततः कर्मारुः काः अष्टगृहीतं जुहोति संततमुद्रं स्तन्यं जानति अर्घ्यः गार्हपत्ये घृतं
संस्तुत्य जुहोति सुवंचं संस्तुत्य सुचष्टगृहीतमाभ्यमाहवनीये परिसरणा समिदा धान एव कंसं ततः मच्छिन्नधारया सुचमर्ध्वं कुकुर्वन् नध्व
युनुहोति युं जानत्या सुष्टकंजिकाभिः सांतयंचाष्टचंति स्वाहाकारपर्यंतं युं जानः आह्वानं घृणतृतीयः सप्ताक्षरः अहोनां सवितापि अ
पि देवापि सविता अथ मन्त्रार्थः सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्ने ज्योतिः दीयमानस्य बद्धः सवधितेजः नीचाभ्यपंचपशुपुप्रविष्टं निश्चि

रामः
१६०

त्यापलभ्यं यद्वा सकला कर्मेणां साधनं तं निश्चित्य घृष्टिद्याः पशुशरीरांश्चितायाः भस्म सकाशादध्याभरत् अथ्याहृतवान् एका
कृत्वाग्निचिदितं तस्यार्थः सतशेन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वैयुं जानति अर्घ्यः किं भूताः प्रथममग्नारं भस्म नो युं जानः समाह
धानः युं क्ते अमो युं जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टकारिविपणिज्ञानानितत्वाय तत्त्वानि विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्य
त्यर्थः तनुविस्तारे समानकृत्वा कयोः एव काले इति क्त्वा प्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीशगमाभावः अनुदानोपदेशवनतितनो

हृदि ॐ ३३म् युञ्जानः प्रथमममनस्तत्त्वाय सविता धियः॥ अग्ने ज्योतिर्निर्वाह्य घृष्टिद्याः अ
ध्याभरत् १ युक्तेन मनसा बुधं देवस्य सवितुः सवे स्वर्ग्याय शक्त्या २

त्यादिनामनुनासिकलोपोऽर्धिरुलिङ्गितातिनलोपः क्वायडितित्काप्रत्ययांतस्ययगागमः १ युक्तेन गायत्रीतृतीयः
पादः पंचाक्षरेण शकुमतीतदुक्तं पिंगलेना एकस्मिन् च के केदः शकुमतीति सविता देवस्य प्रजापतेः सर्वप्रसवे
आज्ञायां वर्तना वयं यजमाना युक्तेनैन्द्रियेभ्यो नियमिने काग्रेण मनसा स्वर्ग्ययस्वर्गसाधकामकर्मणो शक्त्या दद्या
मर्थेन प्रयत्नं कर्म इति शेषः २ युक्ताय अनुष्टुप् द्वितीयः सप्ताक्षरेणैकोना सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवा
ति पश्येत् तदुदिः लोटोडाटावित्यगागमः प्रसोति अभ्यनुजानाति प्ररयतीत्यर्थः किं कृत्वा युक्तापर्युक्ताय क्

सं. ८१
१६१

अग्निकर्मणि संयोज्य किं न तान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्राकशे इति दिवं इगुयधेनिकः प्रत्ययः द्योतनं
स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रं तस्य त इति रूपं पुनः कीदृशान् ब्रह्मज्योतिरादित्यलक्षणं आत्मत्वेन करिष्यतः संसृजतः
कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवान् अग्निकर्मणि सविता प्रेरयतीत्यर्थः यद्वा यमर्थः सति
प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानि इन्द्रियविशेषान् युक्ता विषयेभ्यो नियम्य प्रमुवति प्रकर्षेण अग्निकर्मणि प्रेरयति की
दृशान् स्वर्यतः स्वर्गं प्राप्स्ये उद्यतान् तथा ब्रह्म ज्योतिश्च दीयमानश्चाग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकारि

युक्ता यः सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवं ब्रह्म ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रमुवति तान् ३ युजते मनः युजते
मनः ३ त युजते धियो द्वि पृथिवी प्रस्पृहन्तो द्वि पृथिवी द्वि होत्रा द्वे वयुना द्वि देवः ३ न्मही देवस्य सवितुः परिहृ

विषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुं मुपतान् ३ युजते मनः जगती व्याख्यातापि विशेषतो व्याख्यायते विप्रस्यत्रात्म ॥ ४ ॥
एस्य यजमानस्य विशेषणं प्रातिपदं यतिरक्षिणान्नहनेति विप्रस्यस्य संबन्धिनो विप्राः अतिजो मनो युजते प्रथमं स्वकीयं मनो विप्र
येभ्यो निर्वर्त्य समाहितं कुर्वते उत अपि च धिया इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युजतो संप्रपौ दयति कीदृशस्य विद्वद्भ्यः प्रभोः अ
ग्निचयनोद्योगेनाभि ब्रह्मस्य तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिस्तस्य विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः अ
प्रत्ययः कर्मणालस्य रहिता इत्यर्थः नान्देदमुत्तिष्पन्मानादिकं कृतो जातस्तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः
वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनावित् अन्येषामपि दृश्यते इति रीतिः विपश्चित् अतिपजमानाभिप्रायसः कथमेक एव सर्वकृतवा

लस्यतः सविता देवस्य परिहृतिर्महोक्तिः
सर्वदेवेषु यमाणा सुतिर्महोक्तिः
सं. ८१
१६१

युजेवाग्निं ए आद्यद्वितीयतुर्याणां चतुर्हेन एरण्यं पत्न्या यजमानो वा मिति पदेनो चतीह पत्नी यजमानो वां युवयोरर्थे रथे नमो भि
रनैः इहानो हुतैर्यतैः सहितं पूर्वपुरातनैर्महर्षिभिरहुतं ब्रह्मपरिवृष्टं अग्निचयनारम्भं कर्माहं यजेयुनज्मि संपादयामि अत्यये
ननु रादित्वा यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणः सप्रवयो ब्राह्मणश्चोच्यते वामर्थे पूर्वपुरातनं ब्राह्मणजातिं नमो भिरत्यये यजेयाज
यामि अन्ने विप्रास्तर्पयामीत्यर्थः किं यमिति चेत्सूरैः पंडितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तयौतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं यो मो

याम्
युजेवाग्निं ए एव नमो भिरिष्टश्लोकः एतु पश्ये वसूरैः शृ एव ननु द्विष्टः अमृ
तस्य पुत्राः आये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥

तु अवहिताश्चेति वि एतु अनयोर्व्यवधानं तत्र दृष्टान्तः पथ्या इव उपयोः नपेता पथ्या यजमर्गप्रवृत्ता आहुतिर्यथालोके वा
प्राति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भवत्विति भावः किंच अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विष्टे सर्वदे
वा यजमानस्य श्लोक एव तु केये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधितिष्ठन्तः ते सर्वस्य कीर्त्तिर
एवंत्वित्यर्थः ५ यस्य प्रयाणं सावित्री जगती प्रथमस्य ब्रह्मण्येन एरण्यं अन्ये देवाः सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिं अनुपयुरित् अव
श्यं अनुगच्छत्येव यत्प्रवृत्तिमनु प्रवर्तते इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च उजसा वलनानु ययुः यश्च सवि

सं. टी.
१६२

तापार्थिवा निरजा सि विममे दृष्टि वी प्रभृती स्त्री न लोका न्मिमीते लोकार जां स्यु चंते इति या को केः स देवो महि त्वना स्वकी येन
महाभागेन एतशः एतज्जगत्रयं स्या वरजं गमं प्राणा भावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महि म ह तो भावो महि त्वनेन भावे छांद स
स्वने प्रत्ययः यद्वा एतशः इत्यश्वनाम सुपठितं स देव एतशः अश्व रूपेण सर्व जगदवष्टभ्य स्थितः उखा वा अश्वस्य मेधा य
शिर इति अश्वे सरादश्ववसवो निरत इति वक्ष्यामाणत्वाच्च हे देव सवितः त्रिष्टुप् व्याख्याता पि व्याख्यायते हे देव सवि
तः यज्ञ प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञ पतिं यज्ञ मानं च सो भागा य प्रसुव किंच दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केत एः केतं पर चि

यस्य प्रयाणमै न्वन्यः इदुयु देवा देव स्य महि मान मो जसा यः पार्थिवा नि विममे सः एतशो रजां
सि देवः सविता महि त्वना हे देव सवितः प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञ पतिं स्र गाय दिव्यो गंधर्वः केत एः
केतन्नः पुनातु वाच स्यति वाचन्नः स्वदतु ॥ ७ ॥

ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयती केत एः इदं शो गंधर्वः गावा चं धारयतीति गंधर्वः सविताः स्या क केतं चित्तवर्त्त
ज्ञानं पुनातु भ्रम निवर्त्तेन शोधयतु वावा एपाः पतिः सविता नो स्म दीया वाचा स्वदतु अस्म दुक्ता वाक तस्मै रो
चता मित्यर्थः ७

रामः
१६२

इमं नः अवसान पर्यययुः तस्य प्राजापत्या जगती छंदः हे देव सवितु देवो नोः स्मा क मिदं यज्ञं प्रणय प्रापय की दशं यज्ञं देवा
व्यंते तर्प्यंते यस्मिन्नसौ देवा वाः तं अवप्रीणना हो एण दिक् ई प्रत्ययः तथा सखि विदं सर्वा यं स्वनिष्पादकं यज्ञमानं वे
त्तीति तं विदं ज्ञाने सखी न् अखि जो विदं ते प्रोप्नोतीति वा सखि वित् तं वि हू लो मे सर्वा यो विदं ते यस्मिन्निति वा विदं स
तायां सत्राणि द्वादशाहं ही निजयति वशी करोतीति सत्राजित् तानि हि चीयमान मग्नि मपे क्षंते यद्वा सत्रा शब्दं सत्य
वाची सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति धनजित् धनं वा गादि फल रूपेण योजयति संपादयतीति धनजित् स्व स्वर्गं जय

इमं नो देव सवित यज्ञं प्रणय देवा १६ सखि विदं सत्राजित् धनजित् ७ सु
जितं मसुचास्तोम ई सम ई यगा यत्रेण रथ न्तरं मृह द्वायुत्र वर्त्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

ति फलत्वेन संपादयति स्वर्जित् तं किंच अचास्तोमां गायत्री अवसान राहित्वा यजुरं ता स्वाहेति यजुः हे सवितः अचा
स्तोत्रे समाधार भृत्या अचा सेहं स्तोम त्रिष्टुप् इति क सम ई सम ई कुरु गायत्रेण साम्ना सरथं तरं साम सम ई य व
हत् साम च सम ई य की दृ शं व हत् मायात्र वर्त्तनि गायत्र वर्त्तनि गायत्रं सामैव वर्त्तनि मां गी यस्प वत् व हत् साम्ना
गायत्रं साम वर्त्त भृतमित्यर्थः ८

सं. टी.
१६३

का. देवस्यत्वेत्यभिमादायरुस्तत्राधायेतेनाभिमंत्रयते अस्मार्थः देवस्यत्वेतिकंठिकाद्वयात्मकमंत्रेणवैणवीमभिमादा
यरुस्तत्राधायेतिअत्राएताअभिअभिमंत्रयतेदेवस्यत्वाप्रज्ञापतिःसाध्यावाअषयःसावित्रंयजुःआख्यातंआहरेअभि
देवताअतिधृतिछंदःहेअत्रिसवितुर्देवस्यप्रसवेप्रेरणेसतिअश्विनोःसंवंधिभ्यामणिवंधपर्यताभ्यांवारुभ्यांएल्लोःसंवंधि
भ्यांसांगुलिभ्यांरुस्ताभ्यांसाधनभृताभ्यांगायत्रेणछंदसासहायभृतेनयुक्तःसन्आददेगृह्णामितत्रहृष्टोतःअजिरस्वत्अ
गिरोभिसुत्यंअंगिरोवदितिप्राप्तेअयस्मदीयादीनिछंदासीतिभसंज्ञायामंगिरस्वपितिरुत्वाभावःअंगिरसअषयएवयथा

देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेष्टिनो ब्राह्मणस्य ह्यहो हस्त्रा ब्राम ॥ आदे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्व
स्थित्याः सधस्यादङ्गिरस्युरी ष्यामङ्गिरस्व रोभरत्रै ह भेने छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ए ॥

त्वात्तामगृह्णन् हे अश्वत्थं गृहीता सती दृष्टि व्याः सा धरन्त्यात् सह स्थानात् उत्संगात् अग्निमा भर आहुरहग्रहोर्भक्तं रसीति हस्य
भात्रे दुभेन कृतं दंसा कृत्वा अंगिरस्वत् अंगिरसो यग्निमाजहुः पुनरंगिरस्वदिति हृद्यं तो र्थाति शयार्थः अम्भासेभ्यो समर्थं मन्य
त इति यास्कोक्तेः किं भूतमग्निं पुरीषं पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीषस्तं पशव्यं यद्वा पुरीषशब्देन
प्रांशुरुपाशुष्कामृद उच्यते तदहंतीति पुरीषोऽग्निः सृष्टमादायोषां कृत्वा तस्याग्निः स्थाप्यते यतो ग्योरभेदोपचारेण मृ
दोहुरणमेवाग्नाहुरणमित्यभिप्रायेण पुरीषमग्निमाहरेत्युच्यते अयं वोपचारोऽग्निचयनप्रकारेण सर्वत्रानुवर्तिष्यते

अग्निरसित्वं अग्निरसि उखां निर्मातुं मृतवननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरुपाक्षासि यज्ञानविद्वन्ने अरिः शत्रुर्यस्याः साना
री एच्छां हसः खननकालेऽश्मादिना तव कुंठी भावो नास्तीत्यर्थः किंच त्वया युक्ता वयं स भूस्थे दधि व्याउत्सांगे वर्त्तमानमग्निं जाग
तेन कुं दसारवनि तुं शक्ये मशक्ता भवेमशक्नोते व्यस्य येन शए अग्निरस्वदिति दृष्ट्या तद्वद्वत् १० हस्त आधाय अनुष्टुप्यनु रता
अनुष्टुमेनेत्यादि यनुः तस्या यनुषस्त्रिष्टुप्यच्छंदः तृतीयतुपिया हो व्यहून दर्तिः अग्निदेवत्यामविना प्रेरकः प्रजापतिपतिर्ह

अ० ^{मि} अ० रसिनाय्ये सित्वा यावयमग्निः शक्ये मखनितुः सधस्यः आजागतेन छन्दसा
जिरस्वत् १० हस्तः आधाय सविता विभ्रहज्जिह्विरह्ययीम् ॥ अग्नेऽर्पेति निर्वाय्य
ह्यिद्याः अद्या भरदानुदुमेन छन्दसा जिरस्वत् ॥ ११ ॥

स्नेहिरणमयी स्वर्णरूपामभ्रमाधायस्थापयित्वा विभक्त्यमेवस्थापयन् सन् अग्नेः संवन्धिज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वाष्टि व्याः अधिभ्रमेः सकाशात् अनुष्टुभेन कुंदसाञ्चारभरत् आहृतं वान् अंगिरस्वदिति एव वत् ११ का अश्वम प्रभृतींश्च प्रत्येकं प्रतर्त्तयुं जायां योगेया ग इति ऋक् क्रूयेण प्रत्येकं मश्वगर्दभाजाननिमंत्रयतेः शिहस्त उपविष्ट एव प्रतर्त्तं वाजिनं अश्वदेवयोश्च स्तारपंक्तिर्नामानेदिदृष्टा यस्याः अंत्योपादौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सा प्रस्तारपंक्तिः वनसंभक्तौ वन्यते सम्यग्भज्यते मृदू हृत्पार्थ सेव्यते इति संवित् अनुसंपूर्वस्ववनेतैः क्विसेत रूपं मृत्सरवननयोग्याभ्रमिः संवत्

सं. टी.
१६४

साक्षपाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तत्वाद्दृष्टेयुः अते हेवाजिनशिघ्रगामिन्प्रवरिष्ठां उत्कृष्टां भूमिः संवतं भूमि मनुलक्ष्य प्रत्तं शीघ्रमाश्वत्था
गच्छनसत्तनिषत्तानुत्तप्रत्तं तस्यैव रानीनिष्ठं रसीति कांतो निपातस्वरते ततवाश्वत्थदिविद्यालोके परममुत्कृष्टं जन्मदित्यरूपेण भविष्यति आग
तस्य सतः यदा ते जन्मादिविरोहितादिदेवाश्च रूपेण प्रसिद्धं अंतरिक्षे तवनाभिः उदरं यदा नियुज्यामकवाधश्चा अंतरिक्षे संवर्तते तद्रूपेण स्यात्
रिश्चर्त्तित्वं नाभिश्च न प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते दृष्टिद्यामधि उपरितवये निस्थानं इत एव तवपादावेत्यर्थः भूमौ ते तव निवासस्थानं प्रत्यक्षं
दृश्यते विराट् रूपेण प्रसूयते एवमं हि मातृं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः १२ युजायां गर्भदेवत्या गायत्री कुसुमदृष्टां गर्भमंत्रयते अर्धयुज्यजन्मा
नावुच्यते दृष्टासेक्ता गर्भो वसुधनं पयोस्तो दृष्ट एव सर्वर्षतीति दृष्टाकनियुस्यादिनावर्षते रोणादिकः कनिप्रत्ययः यदा यागनिष्ठा

प्रत्तं वाजिन्नाइववरिष्ठामनुसंवतं रिवितेजन्मपरममुत्तरिक्षेतवनाभिः दृष्टिद्यामधियोनिरित १२ युजा
याथं रासमम् ॥ युजायाथं रासमं युवमुस्मिन्नामेव पत्न्यस्रग्निममरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

दनद्वाराद्यप्यफलाभिवर्षकं वसुधनं ययोस्तो नलोपाभावार्थः तयोः संबोधनं हे दृष्ट एवास् अर्धयुज्यजमानो यजमान इति पतीवा
युवं युवां रासमं गर्भं युजायां वधीतं युजेत्तो हि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युजायामिति का अस्मिन्नामो अस्मिन्नग्निकर्मणि
यमिह दृष्टं न रूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तं भूते सति कीदृशं रासमं अग्निं भरंतं अग्निं हतं भूतां रं रं रं तं बोहु समर्थमित्यर्थः
तथा अस्मयुं अस्मान्कामयमानं अस्मद्वितेषिणमित्यर्थः इदं पुरिदं कामयमान इति यास्कः अतीस्मानिच्छेत्कृत्यस्मयुः सुए आत्म
नः कंजितिकच प्रत्ययः अस्मद्विष्टे रत्वं छां दसं का छंदसीत्यु प्रत्ययः १३

रामः
१६४

योगे योगे अजदेवत्या गायत्री मुनशेषदृष्टे अजमंत्रयते सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता क्षविग्नमानावयं इंद्रियवंतं वीर्यवंतं इंद्रियप्रदं वा
अजंतये अवनायरक्षणयह्वामहे अह्वयामः १४ शपि सं प्रसारणं कृ सति वाजे वाजे तत्तदने मनुष्याणां देवानां च दानये सति तत्तदन्नप्रा
प्रेनिमित्तं वा किं इतमजं योगितवस्तरयुज्यते नुष्ठीयते इति योगः कर्मः तस्मिन् तत्तत्कर्मणि वस्तरं वस्त्रं वस्त्रं उत्साहवंतं तव इति वलनाम
तवो वस्त्रमस्यास्तीति तवस्त्री अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विन अत्यंतं तवस्त्री तवस्तरं अतिशयेतर एविन्यतो लुगिति रपिविने लुक्
१४ का अनुपस्थानक्रमपत्येनां प्राचिः प्रतिमंत्रप्रतु कर्तुं वेतरे क्षं दृष्टिद्याः सधस्थारिति स्पर्शमकुर्वन् अद्वादी नयं रशीयन् प्रा
चोगमयति प्रत्तं वरविश्यान्निष्टु एयनुर्मभा उर्वतरिक्षं वीहीतावद्युः अय एका दशा क्षराश्चतुर्थी द्वाक्षरः पादो यस्याः सा विराट्

योगे योगे तवस्त्रं रं वाजे वाजे हवामहे सखायुः इन्द्रस्तये १४ ॥ प्रत्तं वनेत्यवक्रामन्वशस्त्री रुद्रस्य गणपत्य
ममयो भरेहि उर्वतरिक्षं वीहीति स्तुतिगच्छति रभयानि कुरुस्व नृप ह्यासु युजासु १५ ॥

स्तेनैकाधिकाश्चो मध्ये यनुः अस्याः पूर्वाहस्याश्चो देवताहे अश्वत्थमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रत्तं वन्तं वति व ईकर्म शस्त्रं हिं
सान अशस्त्रीः भूतये हिं समाणा अयं कीर्ती रवकामन् पादे वरवष्टं भयनिवारयन् सन रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवंतो गणपत्यं ग
णपतिवं एहि आसमेता प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतिवं लभ्यसे इति भावः उर्वतरिक्षं यनुः सहितो तत्राहं स्य रासमो क्रमेण विनियो
गः हे गर्भं देभ अमयानि कुरु एवन् अक्षिग्नमानानां वा प्रादिभ्यो भयं परिहारं कुर्वन् स युजासमानयोगिन्या एसा दृष्टिद्या
सह उरुविस्तीर्णमंतरिक्षं वाहि विशेषेण प्राप्नुहि इयं वै दृष्टिवी एषेति अतः सह युक्ते सास युक्तया किं इतस्त्वेव स्तिगं वति

संटी
१६५

स्वस्तीत्यविनाशनाम स्वस्तिविनाशरहितो मार्गो यस्य भयवर्जितयवसौ हर्म्यः सन्नागच्छेत्यर्थः नेको ध्यानं प्रपद्यतेति न्यायात्स्वो
सहेत्युक्तिः १५ दृष्टिः अजोक्रमलो विनियोगः यजुः आसुरागायत्री आग्नेयहि अग्नेः दृष्टिः अग्नेः सधस्थात सधस्थानात्पुरी
ष्पं पशव्यं अग्निं अंगिरस्वत् अंगिरस इवामर आहूत आहूतं अग्निं प्रज्वलत्सु पिंडं गच्छं त्यग्निं पुरीष्पमिति त्रिधुग्निरीष्पमा
नेषु ब्रह्म पजमाना ध्वयेवंश्चतुः कोणश्च भस्मं कृत्तिकं पिंडं प्रति गच्छं त्यश्च गर्हभाजा अपीति स्त्रार्थः सामगायत्री छंदः

दृष्टिः सधस्थादग्निं पुरीष्पमद्भि रस्वदाभं राग्निं पुरीष्प
मद्भि रस्वदछे माग्निं पुरीष्पमद्भि रस्वदिरिष्पामः १६

पुराष्पं पशव्यं मग्निं अंगिरस्वत् अंशे म अंशे अभिमुखं इमं गच्छामः अछाभे राग्निमिति शाक एणिरिति यास्कः का. अ
नद्वा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्या नर्थक मग्निं पुरीष्पं देवपितृमनुष्याणां निः प्रयोजनो नद्वा पुरुषसंपश्यतीति स्त्रार्थः
अग्निं आग्नेयं यजुः आसुर्यं नुष्टुपं पशव्यं मग्निं अंगिरस इव वयं भारिष्पामः संपादयिष्पामः १६

रामः
१६५

का. बल्मीकवयामाहाय छिद्रेण पिंडं माक्षतेः च निरिति बल्मीकस्य वयव उन्नतत्वेनाभिहृष्टः सावल्मीकवपापिंडाहवनी
यांतराले स्थापितास्ति गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिंडं पश्यतीति स्त्रार्थः अन्वग्निः अग्निदेवत्या त्रिष्टुपु रोधाद्
ए प्रथमस्य व्यहृत् अग्निः उपसां उपः कालानां अयं उपक्रमं आन्वरूप्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् जातं जातं वसिदे
हयतीति जातं वेदा अयमग्निः प्रथमो मुख्यः सन् अहानिदिनानि अन्वरूप्यत् किंच द्यावा दृष्टिवा उभे अपि अनुक्रमे
ण आततं अत्रातेनित्या आतजान सर्वतो व्याप्तवान् व्यत्येयेन बहुलमिति पुरुषव्यत्ययः वभ्रथाततं यजगम्यववर्धेति

अन्वग्निः रुषसा मग्रमकुवदन्वहति प्रथमो जात वेदा अनुसूयस्य पुरु आच र शमी ननु द्यावा दृष्टि
वी आतत न्य १७ आगत्ये द्याये ह्यनर्हः सर्वा मधो विधुनुते अग्निः सधस्थे मरुति चक्षुषानि चिकीषते १८

निगमेरिति निपातः सर्वप्रकाशलो कस्वद्योः ग्निस्तं पश्याम इति शेषः १७ का. आगत्येत्यभि मंत्रयते श्वमिति मत्पिंडं गतेति
छन्नश्च मभि मंत्रयते आगत्य अश्वदेवत्यानुष्टुपामयोः अह द्यावा जीवे गवानयमश्वः अध्वानमार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृ
धः सर्वा न संग्रामान् प्राप्मानः प्रमान् विधुनुते विविधं कं पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्च मः सन् मरुति उत्कृष्टे सध
स्थे सधस्थाने दृष्टिवा वर्तमानमग्निं अग्निहेतुं मरुदं च क्षुषानि चिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थः श्रद्धां सोयं धातुः १८

सं. टी.
१६६

का. आक्रम्येते तेन मरुत्सिंऽमधिष्ठापयतीति एतेनाग्नेन गर्तस्थं मरुत्सिंऽमधिष्ठापयतिक्रमयति मरुत्सिंऽपयिष्यस्य सव्यं परं स्थाप
यतीत्यर्थः स्रजस्य आक्रम्यवाजिनः अश्वदेवत्यानुष्टुप् हेवाजिनश्च दधिर्वीभूमिमाक्रम्याधिष्ठापयतादस्य शनपरीक्ष्य रुचादी
ह्लाकत्वात्वं अग्निं इच्छन् अग्नेरन्वेष्टनं कुरु अग्निं हेतुमनिश्चिन्तित्यर्थः किंच भस्मा दृत्वा यद्वतुवर्तनेत्का प्रत्ययः कोपक अत्र
स्पर्शनाथः धातूनामते कार्यत्वात् भस्मेः प्रदेशं स्य दृष्टानोः स्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्निं हेतुम भोग्य इति कथय अतोय
स्मात्प्रदेशादयं तं अग्निं स्वयनतस्वननेन संपादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं स्वनेम विहारयाम

आक्रम्यवाजिनः दधिर्वीभूमिमाक्रम्याधिष्ठापयतीति एतेनाग्नेन गर्तस्थं मरुत्सिंऽमधिष्ठापयतिक्रमयति मरुत्सिंऽपयिष्यस्य सव्यं परं स्थाप
यतीत्यर्थः स्रजस्य आक्रम्यवाजिनः अश्वदेवत्यानुष्टुप् हेवाजिनश्च दधिर्वीभूमिमाक्रम्याधिष्ठापयतादस्य शनपरीक्ष्य रुचादी
ह्लाकत्वात्वं अग्निं इच्छन् अग्नेरन्वेष्टनं कुरु अग्निं हेतुमनिश्चिन्तित्यर्थः किंच भस्मा दृत्वा यद्वतुवर्तनेत्का प्रत्ययः कोपक अत्र
स्पर्शनाथः धातूनामते कार्यत्वात् भस्मेः प्रदेशं स्य दृष्टानोः स्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्निं हेतुम भोग्य इति कथय अतोय
स्मात्प्रदेशादयं तं अग्निं स्वयनतस्वननेन संपादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं स्वनेम विहारयाम

१७ का. द्योस्त इति दृष्टस्योपरिपालिं धारयन्नुपस्य शनिति पिंडोपरि पदं दधतमश्चमस्य शंस्तिष्ठन् ध्वर्युदक्षिण करमश्च द
धे धारयन्नुपपठतीति स्रजार्थः द्योस्ते आधी वरुती अश्वदेवत्याहे अश्वद्व्योर्द्व्युलोकसेतवदृष्टं दधिर्वीभूलोकसवसधस्थं
सहस्थानं पादौ अंतरिक्षमंतरिलोकसवात्मा शरीरांत वर्तिजीवात्मा समुद्र उदकंतवयो निरुपति स्थानं अरस्यु योनिर्वीरति
अने एवं स्रजमानस्वचक्षुषा विख्याय उपायोगं स्रजं विलोक्य दधत न्यतः संग्रामकर्तुमिच्छतश्च नराक्षसादीस्तस्यामदिग
तं स्थितान धिक्छि पादौ राक्रम्य विनाशय दधतनामिच्छति सुप आत्मनः कचकवधर दधतमस्य चित्तो प इति काचिपरे दधतनाश

२०
वस्यतलोपः ततः शत्रु प्रत्ययः
१६६

का. उक्रामे युक्रामयतीति मरुत्सिंऽमधिष्ठापयतीत्यर्थः उक्रामविश्वं अश्वदेवत्या दशार्णवतुः पराविशत्पंक्तिः द्वितीय एकादशसेनैका हेवाजि
नमहते सौभगा यमहाभाग्याभिदृष्टयेः स्मात् आस्थानात् खनन प्रदेशाद्वत्वं तिष्ठसितस्मादुक्राम उक्रामग ऐश्वर्यवाची शोभनं भग
ऐश्वर्ययस्य ससुभगसभावः सौभगंतस्मै कीदृशस्वं इविलेराः इविलेधनं ददातीति इविलेराशब्दः सांतः किंच त्वयि उक्रामते वयं दधि
व्याः भस्मेः सुमतौ शोभनमतौ सामुग्रहे चित्ते स्यामा भवेम कीदृशा वयं अस्याः दधि व्या उपस्थे उदं गे उपरिभागे अग्निं अग्न्यर्थं मरुत्सिं
उं खनंतः खनितुमुद्योगं कुर्वंतः २१ उदक्रमीत् आश्वीत्रिष्टुप् अश्वी चरणाशीलश्च बलो इविलेराधनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदे

उक्राम मरुते सौभगा यमहाभाग्याभिदृष्टयेः स्मात् आस्थानात् खनन प्रदेशाद्वत्वं तिष्ठसितस्मादुक्राम उक्रामग ऐश्वर्यवाची शोभनं भग
ऐश्वर्ययस्य ससुभगसभावः सौभगंतस्मै कीदृशस्वं इविलेराः इविलेधनं ददातीति इविलेराशब्दः सांतः किंच त्वयि उक्रामते वयं दधि
व्याः भस्मेः सुमतौ शोभनमतौ सामुग्रहे चित्ते स्यामा भवेम कीदृशा वयं अस्याः दधि व्या उपस्थे उदं गे उपरिभागे अग्निं अग्न्यर्थं मरुत्सिं
उं खनंतः खनितुमुद्योगं कुर्वंतः २१ उदक्रमीत् आश्वीत्रिष्टुप् अश्वी चरणाशीलश्च बलो इविलेराधनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदे

शादुक्रमीत् उक्रामवान् दधि व्यांतं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्य ॥ २० ॥ स्तोत्राहोणा अधिनाक मुत्तमम् ॥ २१ ॥
वंतं अकः सुकृतवान् करोते लडि बहुलं दसाति शपो लुकि गुणेतिलोपेरूपं प्रदेशादयं मग्निं हेतुम दं खनेमी कीदृशमग्निं
सुप्रतीकः शोभनप्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गं अधिहोणाः अधिरोहंतः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इ
ति भावः अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्यवाकिं भूतं स्वः नाकं नास्वकं यत्र तं कं सुखं अकंदुः खंत इह तंतथा उत्तमं उत्कृष्टं २२

२१

सं. टी.
१६७

का आत्मभनरुभेर्मवस्थइतिरुग्देयेनकलाजिनपुष्करपर्णेसहेवमशोदितिस्त्रार्थः शर्मवस्थः कलाजिनपुष्करपर्णेदेवत्येदेअनुदुभो
हेकलाजिनपुष्करपर्णेउभेयुवांशर्मवस्थः अग्नेःसुखकारिणीअपिभवथशर्मवस्थः कवचवदक्षकेभवथः चोसमुच्चयेकीदृशोयुवां
अहिदेहिइरहितेसकलेवहुलेविसीर्णेवचस्वतीवचनंयचः असुप्रत्ययः तद्वतीअवकाशवतीतथाविधेयुवांपुरीषंयशस्यअग्निंसं
वसाथां सम्यगच्छादयतंवसआच्छादनेअहादिः आच्छाद्यचाग्निंभृतंविभृतंधारयंतंविभर्तेवहुलंछंदसीतिशेषालुक् ३० संबसा

शर्मचस्थोच्चर्मचस्थोच्छिदेवहुलेः उभेवचस्वतीसंबसाया घृतमुग्निम्युरीष्यम ॥ ३० ॥ संबसा
याम् ॥ संबसायां ॥ सुर्विदासमीचीः उरसात्कनना अग्निमुत्तर्जिरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजसुमित् ॥ ३१ ॥

थाहेकलाजिन पुष्करपर्णेज्योतिष्मन्तंतेजस्विनं अजसुमित्तिरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरेभरिष्यन्तीसतीयुवांउरसा
त्मनाउरोरूपेणभवदीयशरीरेणाग्निसंवसांथां सम्यगच्छादयतं कीदृशोयुवांस्वर्विदाविभक्तेराकारः स्वर्वित्त
इतिस्वर्विदीयंलस्यदेवाहर्वावीशवः स्वर्गलाभसाधनेइत्यर्थः ३१ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः

रामः
१६७

का पिंडंपुरीषोसीतिरत्पिंडमात्मभतेपुरीषोसिप्रतिष्ठागायत्रीअष्टोसप्रवदचेतिप्रतिष्ठेतिपिंगलोक्तेः अग्निदेवत्याहेअग्ने
त्वंपुरीष्यः पशवोसिविष्टभराअसिविष्टसर्वजगतविभर्तिधारयतिपुष्पातिवाविष्टभराः असुप्रत्ययः हेअग्नेप्रथमः इतरेभ्यः
एवभावीअथवोरव्यः प्राणेवात्वात्त्वांनिरमंथतनिः शोषेणमथितवान् का पाणिभ्यां प्रतिगृह्णात्येनंदक्षिणेत्तराभ्यां
दक्षिणः साभिरुत्तामग्नइतिप्रदिः सर्वसकृद्वत्वापुष्करपर्णेनिदधातीतिस्त्रार्थः त्वामग्नेअग्निदेवत्यासिस्त्रीगायत्र्योभ
रद्वाजदृष्टाहेअग्नेअथवाप्राणः पुष्करादधिउदकात्सकाशात्त्वांनिरमंथतनिः शोषेणमथितवान् आयोवैपुष्करंप्राणो
ः योवैतिअग्नेः वाद्यतइतिअत्विक्नामसु पठितंविष्टस्यसर्वस्यजगतः संबन्धिनोवाद्यतअत्विजसुत्वात्वांमृद्धोः द्यादरेशिरसो

पुरीष्योसि विष्टभराः अथवात्वाप्प्रथमोनिरमंथदग्नेत्वामग्नेपुष्करादध्याथवात्वाप्प्रथमोनिरमंथतमृद्धोविष्ट
स्यवाद्यतः ॥ ३२ ॥ तमुत्वाहेअग्नेअथवेणः पुत्रोदध्याप्प्रथमोनिरमंथदग्नेत्वामग्नेपुष्करादध्याथवात्वाप्प्रथमोनिरमंथतमृद्धोविष्ट

अस्येतिप्रष्टोकवचनंप्रथमावहुवचनार्थेविष्टेसर्ववाद्यतइत्यर्थः यद्वाहोचोयमर्थः हेअग्नेअथवोरव्यः पुष्करादधिपप्रयत्र
स्योपरित्वांनिरमंथत काहृशत्युष्करपर्णेनमृद्धः उत्तमांगवत्प्रशस्तात्विष्टस्यवाद्यतः सर्वजगतोवाहकात्पुष्करपर्णमं
ग्निमथनयत्तप्पादनद्वारेणसर्वजन्निर्बहति ३२ तमुत्वाहेअग्नेअथवेणः पुत्रोदध्याप्प्रथमोनिरमंथदग्नेत्वामग्नेपुष्करादध्याथवात्वाप्प्रथमोनिरमंथतमृद्धोविष्ट
वत्वांइधेप्रज्वालितवान् कीदृशत्वांनिरमंथदग्नेत्वामग्नेपुष्करादध्याथवात्वाप्प्रथमोनिरमंथतमृद्धोविष्ट
पुराणंविदारपितारंवाचंयमपुरंदरचेतिखशिनिपातः ३३

सं. टी.
१७१

अपः प्रमेव न यत्पणे देवी रिति मृत्पिंडं गर्ते जलं संचितं अपो देवीः अथैव न कुसारिणी सिंधुदीपदृष्टाद्वितीयो द्वादशांशो ह्यणीयस्याः सान्यं
कुसारिणी एव अचोः मे इति संबोधनमध्याक्रियते घोरध्वयुवौ संवो धोने हे अग्ने यद्वा हे यो यद्वा हे अध्वर्यो देवी र्वे वनशीला अप
उपसृज अस्मिन् रवनन प्रदे आसिं ची कीदृशीः अपः सधुमतीः रसवतीः अरोगदात्र्यः किं मर्थ प्रजाभ्यः अयश्मायये च मीष छार्थ यश्म
लोः भावोः यश्मंतस्मै प्रजानां मारो गपाय तासां सिक्तानां मपां स्थानात् सुक्षेत्ररूपा रस्मात् रवनन प्रदेशात् उषधयः आसमंताद्
ज्जिहतां उज्ज्वलं तु कीदृश्यः उषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ३८ का संत इति वातमपक्षिपति पिंडं गर्ते वायुं प्रेर

अपो देवी रूपं सृज मधुमती रयश्माय प्रजात्रयः तासां मास्थानाद् जिहता मोषधयः सुपिप्पलाः ३८ का
ने वा युर्मातरिश्वा दधात् तानाया हृदयं यद्वा द्विकस्तमः यो देवानां चरसि प्राणार्थेन कस्मै देव वषट् स्मृतु
यति संमोचि १ अर्द्धं दृष्टि वी देव त्पमूर्द्धं वायु देव त्पं हे दृष्टि वी उत्तानाया ऊर्ध्वं भिमुखेन वस्थिता पासेतव ॥ अम ३ ॥
हृदयं सदृशं रवनन स्थानं विकसं पिंडं वट रूपेण विकसितं रजभां व आर्षः तस्थाने वायुः संरधातु एवै केन जल प्रक्षेपेण तणा
दि एरणेन च वायुर्यथा पूर्व तथा सम्पक करानु कीदृशो वायुः मातरिश्वा मातर्यं तरिक्षे सर्व प्राणिनां म वहेट् कारिणि श्रयोति
छुति मातरिश्वा एवं दृष्टि वी मुक्ता वायु माह हे देव द्योतनादि गुण संयुक्त वायो यस्त्वं देवानां मग्ना दीनां प्राणार्थेन प्राणभावेन च
रसि यवहरसि प्राणनां भावः प्राणार्थं भावे छो दे सस्थल प्रत्ययः कस्मै प्रजापतिरूपा यतु भ्यं यं दृष्टि वी वषट् स्मृतु वषट् कृता भवंतु
नो हेता वत्यन्या हतिरस्ति युयेति श्रुतेः ३९

गमः
१७१

का आस्तीर्णो योरता उज्ज्वलाति सुजात इति अर्थः आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रांतान् ऊर्ध्वमादत्त यति सुजात अग्निदेवत्या
नुष्टुष्ट द्वितीयो नवार्णः सुजातः सुष्टुत्यनो यमग्निः ज्योतिष्ठास्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गं सदृशं वरुणं
वरणीयं कृष्णाजिननिर्मितं आसदत्त आसीदनु प्राप्नोतु का त्रिदत्ता मुंज यो क्रेणो पन ह्यति वा सो अग्र इति उज्ज्वलातान् कृष्णाजि
नपुष्करपर्णयोरंता मुंज यो क्रेणो वधा तुत्तरा ईनेति सत्त्वार्थः वा सो अग्ने हे विभावसो विभादी प्रिरेव वसुधनं यस्य स विभावसुः
तत्संबोधनं हे विभावसो हे अग्ने विष्णु रूपं बहु प्रकार रूपं विचित्रं वा सो वस्त्रं कृष्णाजिन रूपं संवयस्व सम्यक् परिधत्स्व वो अस्म
वरणे अस्परूपं ४० का उदुत्तिष्ठति पिंडं माहा योतिष्ठेति तं पिंडं उग्रहीत्वोतिष्ठेति सत्त्वार्थः उदुत्तिष्ठं अग्निदेवत्या पथ्याहं

सुजातो ज्योतिष्ठा सह शर्म वरुणमासद स्वः वा सो अग्ने विष्णु रूपं संवयस्व विभावसो ४० उदुत्तिष्ठं स्व ह्यु
वानो रे द्याधिया दृशे च भासा हृता सुशुक्ल निगमे याहि सुशस्तिभिः ४१ हती विष्णु मनो दृष्टा तती यो द्वादशा
र्णः अग्ने ह्यर्णः हे स्वध्वर शोभनो धारो यतो येना सुष्टु यागनिर्वाहक हे अग्ने उतिष्ठ उ उतिष्ठे वा उत्थाय च देव्या देवन स्वभा
वयाधिया क्रिडया परया बुधानोः स्मानवपाल य चोतस्ति ह इति संहिता यां दीर्घः किंच हे अग्ने सुशस्तिभिः शोभन कीर्त्तिभिः
सह यद्वा साधुरिष्टैरग्नेः कृत्वा आयाहि आगच्छ किं कर्तुं हृता भासा प्रोदेन तेजसा दृशे सर्वा आलि दृष्टुं दृशे विरूप्ये चेति प
श्यते सुमर्थो निपात कीदृशस्त्वं सुशुक्ल निः साधु शुचो रश्मीन् रवनतिसंभजति सुशुक्ल निः रश्मि संप्रसारक इत्यर्थः आ अग्ने या

हति परस्परः ४१

सं. टी.
१७२

का. उर्ध्वबाहुः प्रांचं प्रगल्भानि ऊर्ध्वकृष्ण इति प्रसारित बाहुः प्रांचं पिंडं गल्भानि ऊर्ध्वकृष्णः अग्निदेवतोपरि चंद्रहृती कण्व
दृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशा रणोऽनेत्रयो दशा रणोऽसोपरि द्वादहृती हे अग्ने नोऽस्माकं उत परशरणय ऊर्ध्वः उमुतिष्ठा ऊर्ध्व एव
मुतरामवस्थितो भवद्य चोतस्तिष्ठ इति दार्घ्यं सिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुश्चो रुमुभ्य इति त्यस्य एतत्वं क इव देवो न सवितान इवार्थो
सवितारो व इव यथा सवितारो व ऊर्ध्वः सन्नस्मानवतित दत्त सत्त्वं ऊर्ध्वः सन्न वाजस्य सवितारो अन्नस्य दत्ता भवेति शेषः ॥

ऊर्ध्वः कृष्णः ॥ ऊर्ध्वः कृष्णः ॥ कुतयेति द्वादहो न सवितारः ॥ ऊर्ध्वो द्वाजं स्य
सविता यदग्निमिवा घट्टि विद्विष्यामहे ॥ ४२ ॥ श्रीः ॥ ० ॥ श्रीः ॥

एतन्नेयं यस्मात्कारणात् अग्निमिर्मन्त्राभिर्व्यंजकैर्वा द्यद्भिर्हव्यबाहुकैः सत्त्विग्भिः सह त्वां विद्व्यामहे विविधा क्रिया
मतस्माद् ऊर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वज्ञानवयः अंजंति व्यक्तिकुर्वन्तीत्यंजनसैः यद्वा अग्निमिदं व्याणां व्यंजकैः शमिभिः स
हितत्वां विद्व्यामहे कीदृशैरंजिमिवा द्यद्भिः हविषां वोदुमि ॥ ४२ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

रामः
१७२

का. अवहृत्योपरि नाभिधारयन्नश्च प्रभृती नश्च गर्हभाजान् सजात इत्या घृकृयेण प्रतिमंत्रं मंत्रयेत् एकैकं पश्यन्नेकैसं
त्रं जपतीत्यर्थः सजातः अश्च देवत्या त्रिष्टुप्त्रित दृष्टा अश्च मग्नी कृत्य सोति हे अग्ने सत्वं रोदस्यार्घो वा दृष्टिर्व्योर्ग
र्भः सन्निहानी जातोसि कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः उषधीषु पुरोडाशादिलक्षण सुहातव्या सुविभक्तः विरु
तः चित्रः नानावर्णो भिज्वालाभिर्विचित्ररूपः इदानीमुत्पन्नत्वात् शुशिः संसनी योवा अस्त्रनिर्तिलिङ्गव्यत्यय

सजातो गजोऽसिरो दस्योरग्ने चारुर्विभक्तः उषधीषु चित्रः
शिशुः परितमां स्य कृन्मातृभ्योऽधिकनिऋदं ॥ ४३ ॥

रू नितमांसि शय्यपलक्षनि अंधकां रासि परिहरन्मातृभ्यः अधि उषधी वनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिऋदत अत्य
र्थं शहं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणे गालुशीति गादेशः अजभावश्छांदसः छंदसि लुङ् इति सर्वकाले लुङ् प्रेत्यु
पसोर्गीगा इत्यनेन संबध्यते दधार्ति दधतीत्यादिना कनिऋद इति यङ् लुगं निपतः ॥ ४३ ॥

सं. टी.
१७३

स्थिरो भव रासभदेवत्यानुष्टुबुद्धिवा इत्यर्तिप्रतिपदार्थे गच्छतीत्यर्थासभः हे अन्नगमनकुशलस्थिरश्चलनरहितः सन्
त्वं वीजं गोदृढकापोभवविदुशदोदृष्टार्थः विदुन्यंगानि गानियस्यस्यः आशुर्वेगवान्सन्वाजी अन्नहेतुर्भवाद्युवि
स्तीर्णः सन् अग्नेः सुखदः सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन्सुखदः कीदृशस्त्वं पुरीषवारुणः पुरीषशरेन पाशु रूपामृदुच्य
ते तां वरुतीति पुरीषं पशव्यं यवसवरुतीति पुरीषवारुणः हव्यपुरीषं पुरीषेषु न्युद इति न्युदप्रत्ययः ४४ शिवो भव

स्थिरो भवाद्दीर्घः आशुर्वेगवान्सुखदस्त्वमग्नेः पुरीषवारुणः ४४
शिवो भव प्रजाप्यामानुषी अस्त्वमङ्गिरमाद्यावाद्युविः अभिशोची मां तारि क्षमा च न स्यती
ति ४५

अदेवत्यापय्यावृहती अंगिरोभिः अग्निभिः पूर्वसंपादितत्वादंगसौष्ठवाद्वा अंगिरा अग्निः तत्संबोधने
हे अंगिरः अग्निरूपे अजमानुषीभ्यो मनोसंबन्धिनीभ्यः प्रजाभ्यो ये स्वं शिवः शांतो भव अंगिरा वा अग्निराग्नेयोऽज
ति श्रुतेः किंच द्यावाद्युविमा अभिशोचीः मां संतापय तयांतरिक्षं मा अभिशोचीः तयावनस्यती मा अभिशो
चीः ४५

रामः
१७३

काः धारयत्येषामुपरि पिंडमनुपस्य शत्रैतुवाजी दृष्टाग्निमित्यश्रुत्वरयोरिति अश्रुत्वा नामुपरि पिंडं धारयति तानस्य शत्रुं प्रेतुवाजी
त्यश्रुत्वा परिदृष्टाग्निमिति खरोपरीतिस्तत्तार्थः प्रेतुवाजी महापंक्तिर्यावसाना अष्टाण्यष्टपादामहापंक्तिः आद्यावर्द्धी वैश्वदे
वत्योऽततीयोऽर्द्धचोरासभदेवत्यः ततीयतु र्यपादोऽर्द्धचोवाजी अश्रुः प्रेतुप्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रुदन् अत्यंतहे विनिशब्दं
कुर्वन् यत्तु गतं रासभश्च प्रेतुयवसवरुना र्थं किं कुर्वन् नाना दत्तसोपहासमुच्यते गर्दभरुदिते सर्वादिशोनादयन् यत्तु लुङ्गं तां
कीदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्नृगतो वित्यस्मादनेभ्योपि दृश्यं त इति कनिष्ठा अश्रुमंत्रैरासभोपादानं सभोपाहासा र्थं तथा च
श्रुतिः यदश्रुस्य यजुषिरासभं निराहृतशसभे शुचंदधातीति किंच अयमश्रुः पुरीषं पशव्यमग्निं भरतधारयेन् आयुषपु

प्रेतुः वाजी कनिक्रुदन् नाना दृष्टासभः पत्वा भरन्नुग्निमुपरीष्यमापाद्यायुषः पुरा दृष्टाग्निं दृष्टं प्ररन्नुपा ४६

जैर्ह समुद्रियम अग्नः आयाहि वीतये ४६

शत्रे न श्रुत्या कर्म कृतं यत्तु संबंधेनैवाश्रुत्वा दीनां सुतिः क्रियते अश्रुत्वा रासभमंत्रः दृष्टाग्निं दृष्टासेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्
सन् प्रेतु इति शेषः कीदृशमग्निं दृष्टं प्ररन्नुग्निमुपरीष्यमापाद्यायुषः पुरा दृष्टाग्निं दृष्टं प्ररन्नुपा ४६
मुच्यते मेघानां नलानां धोविद्युद्वयं वा समुद्रियं समुद्रे वदवाग्निरूपेण त्पन्नां यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तं त्रयोहवे
समुद्रा अग्निर्यजुषामहा व्रतं सोमामहदुत्थं मुच्यमिति श्रुतेः का अग्न आयाहीत्याहृत्य खरात छागस्य र्त्त इत्यमिस्थानिधाना
त अग्ने इति मंत्रेण रासभा त्पिं माहृत्य अत उं सत्यमिति मंत्रेण तस्योपरि पिंडं धारयेत्परिदृष्टे निधानं पर्यंतमिति सत्तार्थः अग्न आया
हि एकपदागा यत्री अग्निदेवत्या हे अग्नेर्वतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ४६

सं. टी.
१७४

अतः सत्यमग्निदेवत्यायनुः प्राजापत्यागायत्री अतः सत्यशराभां आदित्याग्नीविवाहितौ अतः मादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयध्या
मग्निमरूपहरामीतिशेषः अतः सत्यमिति पुनर्वचनमाहरा यं का अतः सत्यमग्निदेवपितृकार्यविमुखोऽन
जापुरुषसमध्वयुरीक्षते अग्निपुत्रस्तत्त्वाहनीयांते स्थित इति पूर्ववत्त्वेरेन लभ्यते इति सत्यार्थः अग्निं आग्नेयं नुः सामगायत्री पशवाम
ग्निमंगिरसो मुनय इत्यवभरामः हरामः का उत्तरत आहवनीयस्यो हतावोक्षिते सिकतापकीर्णपरिहृते प्रागद्वारे पिंडं निधायेत्यो
षधय इति उपासंभरणाथं मुहूर्तस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आह्वानप्रदेशे उषधय इति मंत्राभ्यां पिंडं स्थापय
तिकीदृशे परिहृते उद्धते कृतोत्तरेवने अवोक्षिते सिकते प्रागदिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सत्यार्थः उष

अतः सत्यमग्निदेवत्यायनुः प्राजापत्यागायत्री अतः सत्यशराभां आदित्याग्नीविवाहितौ अतः मादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयध्या
मग्निमरूपहरामीतिशेषः अतः सत्यमिति पुनर्वचनमाहरा यं का अतः सत्यमग्निदेवपितृकार्यविमुखोऽन

जापुरुषसमध्वयुरीक्षते अग्निपुत्रस्तत्त्वाहनीयांते स्थित इति पूर्ववत्त्वेरेन लभ्यते इति सत्यार्थः अग्निं आग्नेयं नुः सामगायत्री पशवाम
ग्निमंगिरसो मुनय इत्यवभरामः हरामः का उत्तरत आहवनीयस्यो हतावोक्षिते सिकतापकीर्णपरिहृते प्रागद्वारे पिंडं निधायेत्यो

षधय इति उपासंभरणाथं मुहूर्तस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आह्वानप्रदेशे उषधय इति मंत्राभ्यां पिंडं स्थापय
तिकीदृशे परिहृते उद्धते कृतोत्तरेवने अवोक्षिते सिकते प्रागदिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सत्यार्थः उष
अतः सत्यमग्निदेवत्यायनुः प्राजापत्यागायत्री अतः सत्यशराभां आदित्याग्नीविवाहितौ अतः मादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयध्या
मग्निमरूपहरामीतिशेषः अतः सत्यमिति पुनर्वचनमाहरा यं का अतः सत्यमग्निदेवपितृकार्यविमुखोऽन
जापुरुषसमध्वयुरीक्षते अग्निपुत्रस्तत्त्वाहनीयांते स्थित इति पूर्ववत्त्वेरेन लभ्यते इति सत्यार्थः अग्निं आग्नेयं नुः सामगायत्री पशवाम
ग्निमंगिरसो मुनय इत्यवभरामः हरामः का उत्तरत आहवनीयस्यो हतावोक्षिते सिकतापकीर्णपरिहृते प्रागद्वारे पिंडं निधायेत्यो
षधय इति उपासंभरणाथं मुहूर्तस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आह्वानप्रदेशे उषधय इति मंत्राभ्यां पिंडं स्थापय
तिकीदृशे परिहृते उद्धते कृतोत्तरेवने अवोक्षिते सिकते प्रागदिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सत्यार्थः उष

रामः
१७४

उषधयः हे उषधय एतमग्निं प्रतिगृणीत गृहीतस्वीकुरुत यं कीदृशः पुष्पवती वा छंदसीति पूर्वसर्वे लीदीर्घे पुष्पवत्यः प्रशस्त
पुष्पोपेताः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासांतं किंच अल्वियः अतव्यः अतुः प्राशोस्य छंदसीति कालप्राशोद्यस् प्रत्ययः अतुका
लिनः प्राप्रकालोद्यो युष्माकं गर्भो भूत्वा यमग्निः प्रत्नपुरातनं सधस्थं स हस्थानं गर्भयोग्यस्थानं आसदत् आसीदति ४८
का विपाजसेति प्रमुच्येन मजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पश्य नुत्सजति विपाजसेति मंत्रेण तं पिंडं कृष्णाजिनवर्णं विसंस्पृष्ट
गरोमालिगृह्णत्वा द्वादिनैशानीं दिशं प्रत्युत्सजतीति सत्यार्थः विपाजसा अग्निदेवत्यान्निद्रुएउत्कीलदृष्टावीत्युपसर्गोवा

उषधयः प्रतिगृणीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः अयं द्योग्रिः अल्वियः पृत्कः सधस्थमासदत् ४८ वि
पाजसाद्युनाशो युचानावाधस्वद्विषोरक्षसोः अमीवा सुशर्मैलो हृतः शर्मैलि स्यामग्नेरुहः सुहवस्य

धस्वेत्यानेन संवध्यते हे अग्ने द्विषः शत्रुं रक्षसो राक्षसान् अमीवा व्याधीश्वत्वं विवाधस्व विशेषेण निवर्त्तय ॥ प्रणीतो ॥ ४९ ॥
कीदृशस्त्वंध्युनाविस्तीर्णं पाजसावलेन शोयुचानः अत्यंतं दीप्यमानः पाज इति वलनामीशो च ते र्यजता छानच प्रत्ययः एवं
प्रत्यक्षमुत्कापरोक्षमाह अग्नेः प्रणीतो प्रणयने अभ्यनुज्ञायां सत्यां अहं शर्मैलि सुखेवास्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः कीदृ
स्याग्नेः सुशर्मैलः साधु शरणस्य शोभनं सार्म सुखं यस्मात्सुशर्मैतस्याहृतः प्रौढस्य सुहवस्य सुखेनाहृतं शक्यस्य असेर्त्ति
जिउत्तमेकवचने स्यामिति रूपं ४९ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

सं. टी.
१७५

आपोहिष्टेतिपलेकपायपक्कमुहकमासिंचतिपिंजंपलाशकथितंमृत्पिंजंअक्रयेणक्षिपेदितिसंज्ञार्थः आपोहिष्टेवत्यास्तिस्त्रो
गायत्र्यःसिंधुदीपदृष्टाहिशब्द एवार्थः प्रसिध्यर्थोयस्मादर्थोवाहे आपोयाययं एवमयोभुवःसुखस्यभावयिच्यः ४ स्थाम
वयमयःसुखंभावयंति प्रापयंतिमयोभुवः यस्मात्कारणान्नयोभुवस्थेतिवारवानपानाहिहेतुत्वेनसुखोत्याहकमयां प्र
सिद्धं तादृशोययंनोस्मान्जैरसायभवदीयरसानुभवाथैदधातनस्थापयतएतनप्रनयनाश्चेति लो एमध्यमवहुवच
नस्यतनवादेशेदधातनेतिरूपंयथावयंसर्वस्यभोग्यस्परसस्यभोकारोभवेमतथास्मान्कुरुतेतिभावः किंचमहेमहतेरणाय

आपोहिष्टामयोभुवस्मानःऊर्जेदधातनमुहेरणायचक्षसे ५० योवःशिवतमेरसुस्त्रस्यभाजयतेरुन उशतीरिवमा

रमणीयायचक्षसेदर्शनायचास्मानदधातनेत्यनुवर्ततेमहतरमणीयंदर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणंतदस्माकंकुरुते ॥ तरे ५१ ॥
स्मान्ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यानकुरुतेतिभावः ऐहिकपारलौकिकसुखंददतेत्यत्रोभावः महत्प्राप्त्यामयतेत्यन्येतिमद्विप्रत्य
यः तस्मैमहेरणशब्देरणयतेस्तयतेसर्वैरितिरेतस्मैरणायचक्षेयश्चक्षुःसर्वयेनइतिचक्षः चक्षतेरमुनप्रत्ययतस्मैचक्षसेयुस्मि
नज्ञातेसर्वज्ञातंस्यादितिछांदोग्यश्रुतेः ५० योवःहे आपोयुष्माकंयःशिवतमःसुखेकहेतरसोऽस्तिइहास्मिन्कर्मणिइहलोके
वास्थिताननोऽस्मान्तस्परसस्यभाजयतिभागिनःकुरुतैरसंप्रापयतेतिभावः कर्मणिषष्ठीतत्रहृद्योतः उशतीमातिरइव उ
शतीताउशत्यःवाकुरसीतिदीर्घः वशकांतोइत्यस्माच्छुप्रयांतादुगितश्चेतिजीएउशत्यःकामयमानाः प्रीतिपुक्तामातरावय्या
स्वकीयस्तन्यरसंवालंपाययंतितद्वत् ५१

रामः
१७५

तस्माअरंअलमितिप्राप्तेलकारस्यरेफ्रक्कांदसःहे आपःवोयुष्मसंबंधिनस्तस्परसस्यअलंपयोऽग्निगमामगच्छेमपयोऽग्निनामरसवि
षयेवैतच्छंसदातृप्रीतिवर्तस्मैइतिचतुर्थीषष्ठ्यर्थेयस्यक्षयायजिन्वथक्षयोनिवासइत्याद्युदात्तत्वात्क्षयशब्देननिवासःक्षयाये
तिचतुर्थीषष्ठ्यर्थेतस्मैत्यनेनसामानाधिकरण्यात्क्षयस्यनिवासस्यजगतामाधारहेतुस्ययस्याहुतिपरिणामहेतुस्यरस
स्यैकदेशेनययं ब्रह्मादिसंवपयंतंजगत्जिन्वथतर्पयथजिन्वतिः प्रीतिकर्मापंचाहुतिपरिणामक्रमेणेतिभावः किंचहे आपः

तस्माऽअरंमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ आपो जु न यथा च नः ॥ ५२ ॥ श्रीः रामः पुनातु माम् ॥

नोऽस्मान्तत्रमोऽऋत्वेनजनयथाउत्याहयतआशिषिलेहृतसमोऽऋनस्मान्कुरुतेत्याजानदेवलमाशास्यतइतिभावः
अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायां दीर्घः यद्वाअच्चाऽयमर्थः यस्यक्षयायक्षयेणनिवासेनययंजिन्वथप्रीताभवथ
तस्मैरसायतइसंप्राप्येवोयुष्मानरंअत्यर्थं वयंगमामः प्राप्नुमः किंच हे आपोययंनोऽस्मान्जनयथाप्रजोत्पाद
नसमथान्कुरुथगच्छेतेर्लुङिउत्तमवहुवचनेगमामइतिरूपं अजभावआर्थः बहुलंछंदसीतिशपोलुकिलोदिरूपं

५२

सं. टी.
१०६

का अजलोमभिः संसृजतिमित्रः सहसृजतिमित्राद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णातानि तेऽपि जंमिष्यतीति सत्तार्थः मित्रः सहसृजतिमित्रदेवयोपरि
ष्टा दूतीत्रयोऽष्टाणि अतुर्थो द्वादशाणीः मित्रादित्यो देवः दृष्टिर्वीर्युलोकं भूमिं चैमांमृत्तिं रूपां ज्योतिषा जलोमभिः सहसृजतिमित्र
ज्य एकीकृत्य मह्यमध्वर्यवे प्रयच्छति शेषः दृष्टिर्वीर्युलोकं तद्विश्वं वाचीं रूपां ज्योतिषा जलोमभिः सहसृजतिमित्र
ज्योतिः शब्देना जलोमान्युद्यते अरुमपि सुजातं शोभनं त्यज्यते वेदसंज्ञातं प्रज्ञानमजलोमारुमग्निं त्वात्वां संसृजामि पिंडे
न योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यश्चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मंतस्मै रागाभावाय ५३ शर्क

मित्रः सहसृजतिमित्राद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णातानि तेऽपि जंमिष्यतीति सत्तार्थः रुद्राः सहसृजतिमित्राद्यानि ५३ रुद्राः
सहसृजतिमित्राद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णातानि तेऽपि जंमिष्यतीति सत्तार्थः रुद्राः सहसृजतिमित्राद्यानि ५४

रायोरसाश्मच्छर्णे अरुद्राः संसृजतिमित्राद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णातानि तेऽपि जंमिष्यतीति सत्तार्थः रुद्राः सहसृजतिमित्राद्यानि ५५
देवत्यानुष्टुप् येरुद्राः दृष्टिर्वीर्युलोकं तद्विश्वं वाचीं रूपां ज्योतिषा जलोमभिः सहसृजतिमित्राद्यानि ५६
सम्पकदीप्तिवतः उखास्थामग्निं सम्पकपालितवतः तेषां फलमाह तेषां रुद्राणां युक्तः शुद्धे देही प्रमानोऽजस्रोऽनुप
क्षीयमाण एव देवेषु मध्येषु भानुर्दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत्येवार्थः ५४

रामः
१०६

का सहसृजतिमित्राद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णातानि तेऽपि जंमिष्यतीति सत्तार्थः रुद्राः सहसृजतिमित्राद्यानि ५७
सिनीवाली चंद्रकलायुक्ता मावास्याभिमानि देवतामहं रुद्राभ्यां रुद्रा कोमलां कृत्वा पुनस्तांमहं कर्मणां उखां कर्मयोग्याक
रोतु कर्मसंपद्यते यया सा कर्मणां कीदृशीमहं धीरे बुद्धिमद्वै सुभिः रुद्रैः अस्मिन् सहा सेविता शर्करादिभिः संयोजिता
वाधारस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थैः ५५ सिनीवाली अदिति रहीना देवमातेति यास्कः रुद्रादिते अहीने देवमातः

सहसृजतिमित्राद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णातानि तेऽपि जंमिष्यतीति सत्तार्थः रुद्राः सहसृजतिमित्राद्यानि ५६
त्वा सिनीवाली कृत्वा पुनस्तांमहं कर्मणां उखां कर्मयोग्याक ५५ सिनीवाली सुकपर्हा सुकुरीरा स्वोपशा संतुष्टम
दिते मत्स्योषान्दधातु रुद्रयोः ५६

हेमहिमरुति सा पूर्वमंत्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यंत वरुक्षयोः
उखां आदधातः कीदृशी सा सुकपर्हा कपर्हाः अस्त्रीणां उचितः केशवं धाविशेषः शोभनः कपर्हा यस्या सा सुकपर्हा
सुकुरीरा स्त्रीभिः प्रंगारार्थं सिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्या सा सुकुरीरा सुमुकुटा स्वोप
शा सम्पक् उपशेति शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैः सर्वेषु पशाः तेषां समूह उपाशः शोभनः शयनविहंग्मो विलस
चतुर उपाशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ५६ राम ॥

सं.टी.
१७७

उखां कृणोतु अदितिः शक्त्वा सामर्थ्येन धिया बुध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यां उखां कृणोतु करोतु सा उखा कृता सती गर्भे म
ध्यभागे आसमेतात् अग्निं विभर्तु धारयतु तत्र दह्यात् यथा माता जननी उपस्थे उत्संगे पुत्रं विभर्ति तद्वत् का यजमा
न उखा करोति मरुमाहा यमखस्प शिर इति यजमान पत्न्या तत्पुत्रं मरुमाहा यस्वयमेवा उखा गुलिनि स्थानलिं खि
ता षाट् संज्ञके कृता या यजमान पिंडा मरुमाहा यस्वयमेवा उखा करोति एक पशु पक्षे प्रादेशा याम विस्तारो ध्वं च
तुरसां पंच पशु पक्षे त्रिभागे न त्रयोविंशत्यंगु ला याम विस्तारो ध्वं प्रदेशेनेवेति सूत्रार्थः मखस्प शिरो सिद्धिं देवत्यं य

उखा कृणोतु शक्त्वा बाहुभ्यामदितिर्द्धिया माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्तु गर्भे मखस्प शिरो सिद्धिं ॥५७॥

जुः यजुर्गो यत्रा कृंद हेम त्विं डत्वयं स मखस्प शिरो सिद्धिं वनी यो यजस्य शिरस्तदु दूर एण दिह पिलक्षण यशिरः शब्दः का
वसवस्वेति प्रयति यजमान आत्मा मरु उखा तलाय प्रादेश मान विपुलां करोतीति सूत्रार्थः वसवस्वा उखा देवत्या ब्राह्मी अ
नुष्टुप् हे उखे वसवो देव विशेषः गायत्रेण कृंद सा कृत्वा अगिरस्वत् अगिरस इव चां कृण्वंतु कुर्वंतु यथा गिरो भिर्मुनिभिः
कृत्वा तद्वत् यतस्व कृता सती कृत्वा स्थिरा सिद्धिं दीक्षा सिद्धिं तत्त्वा वा च सिद्धिं यजमाना येति चतुर्थी सप्तमर्थे मयीति
सामानाधिकरण्यात् हे उखे मायि यजमान प्रजा पुत्रादिकां धारयस्याप यरा पस्यो धनं पुष्टिं च धारय गोपत्यं गोपति
त्वं धेनु स्वा मित्वं मायि धारय सुवीर्यं शोभन वायं वीर कर्म मायि स्थापया सजातान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातृन् मयि

रामः
१७७

धारय का अंतानुच्चाप सर्वतः प्रथमं धातुमाह धातिरु शस्वेति प्रथमानंतरं प्रथित तलस्य प्रांतान् सर्वान् ध्वेनीत्वा प्रथ
म पिंडिकामंतैः संयोजयतीति सूत्रार्थः रुद्रस्वा उखा देवत्यं आर्ष्यं नुष्टुप् हे उखे रुद्रस्वै दुभेन कृंद सा कृत्वा कुर्वंतु त्वं मंतरिश्च
रूपासीति विशेषः शेषं पूर्वत का संलिप्य प्रसृष्टं कृत्वा उत्तरमादित्यास्वेति तामुखां शिथिलमृदां लिप्त्वा वारिणामृदं
कृत्वा उत्तरं धातुं द्वितीय पिंडिकं पूर्वोपरि यजयतीति सूत्रार्थः आदित्यास्वा उखा देवत्यं ब्राह्मनुष्टुप् आदित्या देवाजा

वसवस्वा कृण्वंतु गायत्रेण कृंद सा कृत्वा अगिरस्वत् कृत्वा सिद्धिं द्याः सिद्धारयामयि प्रजां रायस्यो धनं पुष्टिं सु
वीर्यं सजातान्यजमाना यदुष्टास्वा कृण्वंतु त्रैदुभेन कृंद सा कृत्वा अगिरस्वत् कृत्वा सिद्धिं क्षमसिद्धारयामयि प्रजां रायस्यो
धनं पुष्टिं सुवीर्यं सजातान्यजमाना यादित्यास्वा कृण्वंतु जागतेन कृंद सा कृत्वा अगिरस्वत् कृत्वा सिद्धिं क्षमसिद्धारयामयि प्र
जां रायस्यो धनं पुष्टिं सुवीर्यं सजातान्यजमाना यद्विष्णवेत्वा देवा वैष्णवानराः कृण्वंतु नुष्टुप् हे उखे रुद्रस्वै दुभेन कृंद सा कृत्वा
अगिरस्वत् कृत्वा सिद्धिं क्षमसिद्धारयामयि प्रजां रायस्यो धनं पुष्टिं सुवीर्यं सजातान्यजमाना य ॥५८॥

गतेन कृंद सा कृत्वा कुर्वंतु त्वं द्यौरूपासीति विशेषः शेषा व्याख्या प्राची का विष्णवेति समी करोति पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः वि
ष्णवेत्वा उखे ब्राह्मी दहती विष्णवेर्न नीयंते विष्णानरा नयंति वा विष्णो नराणां संवंधि नो वा विष्णो नरेभ्यो हिता वा वैष्णानरा ए
वं भूता विष्णो देवा हे उखे त्वां कुर्वंतु आनुष्टुप् हे न कृंद सा कृत्वा त्वं च दिशो सिद्धिं रायस्यो धनं पुष्टिं सुवीर्यं ॥५८॥

मं. टी.
१७८

का. वितती यउत्तरेवर्तिसवतः करोत्यदित्येरास्तेतिउरवोर्ध्वमानं त्रेधा विभज्योपरितृतीयभागे सर्वत्र मन्मयी मेखलांतमपि प्र
तिदिशंचतुर्दशतिरग्रेसनयुक्ताः कुर्यादितिसंज्ञार्थः अदित्येरास्मादेवत्यं यजु गायत्री हेरेखेत्वं अदित्ये अदितिरूपायाः कांची
गुणस्थानीयासि का. विलगभगात्यदितिष्ठति उरवायामुखमालभते अदिति उरवादेवत्यां यजुर्देहती हि उरवे अदिति
देवमाता तेतव विलं मध्यं गभगात् का. कृत्वा येति निरुधाति एव मुखानिष्ठाद्यभूमौ स्थापयतीति संज्ञार्थः कृत्वा य

अदित्येरास्मादिति हे विलं उ. उगात् कृत्वा य सामुही मुखाम् नम्यं यो
निमग्नये पुत्रेभ्यः प्रोयच्छदितिः अपयानिति ॥ ५७ ॥

अदितिदेवत्यां उल्लिख्य अनुष्टुप्चा उल्लिख्य पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशीर्णस्तेनेकाधिका अनुष्टुप् पक्षे तृतीयः पदलोपः साप
र्वोक्ता अदिति उरवां कृत्वा यत्को यक कृत्वा निष्ठाद्यपुत्रेभ्यो देवभ्यस्ति वदंती प्रायच्छत इति किं अपयान् अपयंतु अपयंकलिजं
नः हे पुत्राः इमामुखां भवतः अपयंतु पंचतु इतश्चलोपः परस्मैपदे अति अतीत्यस्ये करलोपे सयोयंतलोपे च लोपे जाटा विस्य
रागमे अपयानितिरूपं कीदृशी मुखामही महती विशालां मन्मयी मृत्कार्यभरती अग्नये अग्नये अग्नेर्वीयोनिस्थानभरतां

रामः
१७८

॥ ५७ ॥

का. सप्रभिरश्वशकृद्भिरुखांध्रपयचध्वर्युः ध्रुयमानमेकैकमश्वलं मादयैकेन मंत्रेणोखायां मध्ये वहिश्च भ्रामयेदितिसंज्ञार्थः वसव
स्त्वासप्रयजुष्युरवादेवत्यानि त्रीणि अगायत्र्यः तुर्ये सामजगदी पचमसप्रमेयजुरु ह्योषष्टं यजुरनुष्टुप् हे उरवे अष्टौ वसवो गायत्रे
अणच्छंदसा अंगिरसा खत्वांध्रपयंतु अश्वशकृज्जनेन ध्रुपेन संस्कृवंतुरुद्रा एकादशत्रेहमेन छंदसा अंगिरस इव ध्रुपयंतु अरि
त्याजा गतेन छंदसा वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा आनुष्टुभेन छंदसा ४ इंद्रः त्वांध्रपयतु ५ वरुणः ६ विष्णुः ७ शंखं ध्रुवत्सु
गमे ८ का. अभ्याश्वभ्रंचतुरसंखनत्यदितिष्ठति अषाढोखा विश्वज्योतिषां पाका यचतुरसं गतं मभ्याखनतीति संज्ञार्थः अदिति

वसवस्त्वा. ध्रुपयजुगायत्रेण छंदसाङ्गिरस्वदुद्रास्त्वा ध्रुपयजुत्रेहमेन छंदसाङ्गिरस्वदिन्द्रास्त्वा ध्रुपयजुनागतेन
छंदसाङ्गिरस्वदिश्वत्वा देवा वैश्वानरा ध्रुपयजुनानुष्टुभेन छंदसाङ्गिरस्वदिन्द्रास्त्वा ध्रुपयजुवरुणस्त्वा ध्रुपयजुविष्णु

द्रुअवदेवत्यं प्राजापत्या त्रिष्टुप् हे अवदगर्ते अदितिर्देवीष्टिभ्याः सधस्थे सरुस्थाने उपरिभागेत्वा ॥ स्त्वा ध्रुपयतु ॥ ६० ॥
त्वांखनंतु अंगिरस इव यथांगिराभिस्त्वांखा तस्तद्वत् कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यंतद्विद्युतेय
स्यासा विश्वदेव्यावती मंत्रे सामाश्वं द्रिय विश्वदेव्यस्य मताविति दीर्घः सर्वदेवैः सहिता विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्या ते
स्यां संतीति वा का. देवानां त्वेत्पुखान्युङ्गा अधोमुखं उषामाषाढोत्तरगर्ते स्थापयतीति संज्ञार्थः देवानां त्वापंच यजुष्युरवादेवत्यानि
द्रुप्राजापत्ये त्रिष्टुभो विश्वदेव्यावतीः विश्वे देवैः सहिताः देवानां पत्नीर्देवीर्देवपत्न्ये दिव्या दीप्यमाना उषधयः द्रौष्टेयाः सधस्थे
उपरि अंगिरस इव हे उरवे त्वात्वां दधातु स्थापयतु देवपत्नी शर्वेनोषधयः प्रत्योक्ताः तथाच अतिः उषधयो वै देवानां पत्न्यस्ति

सं. टी.
१७७

का. अपणेनावच्छाद्य दक्षिणदिशि नादीपयति धिषणास्वेति उवाच पनांतरं विष्णुज्योत्स्नं स्त्रीश्रुतेः वधाय अपणेः सर्वमाच्छाद्य
दक्षिणं गेरा नीतेन वक्रि नोरवा दीपयतीति सार्थं विष्णुदेवयुक्ता धिषणा वागभिमानिन्यो देवः दृष्टिं व्याउपरि अग्निरसर्वहं उखेत्वां अ
भीधतां समंता दीपयंतु का. वस्तुनी दृष्टी क्षमाले जपति सामर्थ्या दुरवोपरि स्थ अपणे छिद्रं कृत्वा तेनोरवा पश्यन्त्रीणि यजं प्रिजपतीति स
सार्थं वस्तुनीः रुद्रहंती विष्णुदेवयुता वस्तुन्यो देवोः होरात्राभिमानिन्यो देवताः दृष्टिं व्याउपरि अग्निरसर्वहं उखेत्वां अपयंतु प
अदिति द्वा देवी द्विष्ट्र देव्या वती दृष्टिं व्याः सधस्येः अङ्गिरस्वत्वनत्त्ववट देवानां त्वा पत्नी देवी द्विष्ट्र देव्या वतीः दृ
ष्टिं व्याः सधस्येः अङ्गिरस्वदधत्त खे धिषणा स्त्वा देवी द्विष्ट्र देव्या वतीः दृष्टिं व्याः सधस्येः अङ्गिरस्वदभीधता
मुखे वस्तुनी द्वा देवी द्विष्ट्र देव्या वतीः दृष्टिं व्याः सधस्येः अङ्गिरस्वदधत्त खे गना स्त्वा देवी द्विष्ट्र देव्या व
तीः दृष्टिं व्याः सधस्येः अङ्गिरस्वत्पचत्त खे नन यस्त्वा छिन्न पत्रा देवी द्विष्ट्र देव्या वतीः दृष्टिं व्याः सधस्येः अङ्गि
रस्वत्पचत्त खे ॥ ११ ॥
अमानतां संपादयंतु अहोरात्राणि वै वस्तुन्योः होरात्रे हीदं सर्वं वृत्तमिति श्रुतेर्वस्तुनि शब्देनाहोरात्राणि ॥ ११ ॥
प्राप्त्वा सामजगतीं क्षुद्रासि हवे गच्छं होमि हि स्वर्गं लोकं गच्छंतीति श्रुतेः गच्छंते न क्षुद्रासि विष्णुदेवयुता गच्छं होमि मानिन्यो
देवताः दृष्टिं व्याउपरि उखेत्वां अपिरसर्वहं पचंतु जनयः अकंकिः नक्षत्राणि वै जनय इति श्रुतेः जनयोनक्षत्राणि मिमानिन्यो दे
वता हंतु उखेत्वां पचंतु कीदृशो जनयः अछिन्न पत्राः अछिन्न पतनं यासां ताः सततया यिन्यः शिष्टं स्पष्टं ॥ ११ ॥

रामः
१७७

का. आचरति मित्रस्येति पाकांतं अपणं क्षिपतीति सार्थं मित्रस्य त्वामित्र देव्या गा यत्री विष्णुमित्र दृष्टा मित्रस्यादित्यस्य अवेरक्षणं युग्मं य
शोः न्नं वा वयं सुमति शेषया चे महीति वा कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणी धृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धारयतीति चर्षणी धृतः तस्य संहिताया दीर्घः
मनुष्याणां धारयतु देवस्य दीप्यमानस्य कीदृशमवः सानसि सनातनं पुरातनं सानसीति पुराणनाम फलदानशीलं वा वलुहाने इत्यस्य
प्रयोगः कीदृशं युग्मं चित्रं अवस्तवमं चित्रं विचित्रं अनेकैः श्रूयते तत्तच्चित्रं अवः शुश्रवणैः स्नानं कर्मण्यस्सन् अतिशयेन चित्रं अवः
तिचित्रं अवस्तमं अत्यंतं अवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ १२ ॥ का. उद्धयति अपणं देवस्वेति भस्मीभूतं अपणं मुखायाः प्राकरोती
ति सार्थं देवस्त्वा सवित् देवत्या वृहती हं उखे सविता देवः शक्त्वा सामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या चत्वात्त्वा उद्धयतु अपणं छादनात्प्रका
मित्रस्य चर्षणी धृतो वो देवस्य सानसि युग्मं चित्रं अवस्तमम ॥ १२ ॥ देवस्त्वा सवितो दूयतु सुपाणिः स्वङ्गुरि सुबाहु रुत
शक्ती अद्याथमाना दृष्टिं व्यामाशादिशः आष्टा ॥ १३ ॥ ॥ शीकरोतु उत शहाहु छिर ध्याययेः कीदृशः सविता सुपा
णिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य सुपाणिः सुस्वंगुरिः शोभनाः अंगुलयः केरस्याः यस्य सः स्वंगुले सकारस्य रिफ श्छांदसः सुबाहुः शो
भनौ बाहुभुजौ यस्य सुबाहुः मणिवंधादुपरि भागो बाहुः अधोभागः पाणि का. उरवामुत्तानां करोत्यवर्धमानेति अपणमपाकृत्वा
प्राढां वहिर्निः काशपोरवामुत्तानां ऊर्ध्वमुखी करोतीति सार्थं अव्यये मा हं उखे सविता उद्धृष्टा सती अव्यथमाना अवचलंती व
यामाना भुवंती दृष्टिं व्यां स्थिता सती च आशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेयादिश्च आष्टा आष्टा म आहुतिरसनेति शेषः
॥ १३ ॥

सं.टी.
१८०

का उद्यच्छत्युत्थायेतिपरिग्रहस्तम्भामुखामादायपाकादूर्ध्वनिःकाशयतीतिस्त्रयार्थःउत्थायवृहतीर्वा ईवेउरवादेवत्यःउत्तरा
ईमित्रदेवत्यहेउखेत्वंउत्थायेतस्मादवदाहिरागत्यवृहतीमहतीभवततउत्तिष्ठस्वकर्मणिप्रवर्तस्वयतस्त्वंध्रुवास्थिरासि
स्वभावतःउकारपादपरणःकापात्रेकरोतिमित्रेतांतइतिहसगृहीतोमुखामुत्तरतःएवस्थापितेकस्मिंश्चित्पात्रेस्थापयती
तिस्त्रयार्थःततोविश्वज्योतिषांतुलीमुह्यनमित्रहमित्रसर्वप्राणिहितकारिन्देवएतांउरवांतेतवपरिदहामिपरित्राणाय
प्रयच्छामिकिमर्थंअभित्येमेदनंभित्तिःभिनतिरभित्तिस्तस्यैअभेदनायएषाचोखात्वयागृहीतासतीमामेदिमामिद्यतांविही

उत्थायवृहतीभवोदितिहृत्वात्वममित्रेतान्तःउरवामपरिदहाम्यभित्याःएषामामेदि६४।
एछन्दसाङ्गिरस्वदुद्रास्वाहृन्तुत्रैधुमेनछन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्वाहृन्तुजागतेनछन्दसाङ्गिरस्वद्विष्टेत्वा
देवावेष्ट्वानराःआहृन्दत्तानुधुमेनछन्दसाङ्गिरस्वत्॥६५॥ एणमासु॥६४॥ काःअजापयसावसिंतिवसवस्वेतिप्रति
मंत्रमितिचतुर्मेत्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीतिस्त्रयार्थःवसवस्वाउरवादेवत्यानिचत्वारिआद्याअगायत्रीहेउखेवसेवा
गायत्रेणछन्दसागिरसवत्वात्वांआहृन्दंतुसंमंतात्सिंचंतुउद्धिरदीप्रिदेवनयोःरुधादिःअत्रसेचनाथैः१रुद्राःप्रजापत्यानुधु
एरुद्रास्त्रैधुमेनछन्दसात्वामहृन्दंतु२आदित्याःअगायत्रीआदित्याजगतीछन्दसात्वांछन्दंतु३विष्टेसामजगतीवेष्ट्वानराःसर्व
हिताविष्टदेवाअनुधुएछन्दसात्वांछन्दंतु४शेषंस्पष्टं॥६५॥ श्रीः॥

व३

रामः
१८०

काःप्राकृतान्यौहमणानिहत्वासप्राग्निकान्याकतिमितिप्रतिमंत्रंएवमुखसंभरणंसमाप्यान्याअपीष्टकाःकृत्वाफाल्गुनामावास्यायां
होक्षांकत्वौहमणसंज्ञानिहत्वाचयनसंवधीनिसमाप्तौहमणानिप्रतिमंत्रंनुसेतीतिस्त्रयार्थःअकृतिं सप्तौहमणसंज्ञानिलिंगोक्त
देवत्यानिआकृतिंयजुःपंक्तिःअकृतिरस्मदीयःसंकत्योनिचपनानुष्ठानविषयःतांप्रतिप्रयुक्तेप्रेरयतीतिप्रयुक्तंसेकल्पये
रकमग्निमुदिश्यस्वाहासुहुतमस्तुआकृतिरवाग्निरितिसामानाधिकरण्येवाश्मनःयजुस्त्रिष्टुएअनुष्टेयस्मरणसाधनंमनःअ
तयोर्मेत्रतत्रयोर्धारणशक्तिर्मधातुदुभयंप्रतिपुंजंप्रेरकमग्निमुदिश्यस्वाहा३चित्तंयजुर्जागतीअविज्ञातस्यानुष्ठानस्यज्ञानसा
आकृतिमग्निम्ययजुंस्वाहामनोमेधामग्निम्ययजुंस्वाहाचित्तंविज्ञातमग्निम्ययजुंस्वाहावाचोविविधतिमग्निम्ययजुं
स्वाहाप्रजापतयेमनवेस्वाहाग्नयेवैष्ट्वानरायस्वाहा॥६६॥ विष्टोदेवस्यनेतुर्मर्तोधुरीतसरव्यमविष्टोरायः३धुघनिधु
मन्ध्वणीतपुष्पसेस्वाहा॥६७॥ धनंचित्ततेनचित्तेनावगतमनुष्ठानंविज्ञानंतदुभयंप्रतिप्रेरकमग्निमुदिश्यस्वाहा३वाचःयजुर्ज
गतीवाचोमंत्रपाठरूपायाविधतिविधारणंप्रतिपुंजंप्रेरकमग्निमुदिश्यस्वाहासुहुतमिदमस्तु४प्रजायजुःपंक्तिःमनवेमन्वंतरका
रिणेप्रजापतयेप्रजानांपालकायस्वाहा५विष्टेष्वांनराणांमनुग्रहायविष्ट्वानरपुत्रायवाग्रयेस्वाहासुहुतमस्तु६॥६६॥ विष्टो
देवस्यअष्टाद्युक्तंआख्याताचविष्टोमर्तःसर्वामनुष्योनेतुःफलप्रापकस्यलानादिगुणयुक्तस्यसवितुःसरव्यसखिभावंवुरीतवृणु
तेप्रार्थयतेकिंचविष्टःसर्वोजनःरायेधनायइषुध्यातिदेवंप्रार्थयतेयाश्चाकर्ममुपहितःकिंचपुष्पसेपोष्टुपोषणायधुमंयशोः
नंवाहणीतसर्वोजनःप्रार्थयतेस्वाहान्तस्मैप्रेरकायसुहुतमस्तु॥६७॥

सं. टी.
१०१

का. हंजे कुयणंतं कृत्वा ध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखाया हवनीयेऽभिश्चयति मुंजकुलाय शरणकुलाय विस्तीर्णं मंत्रेण एणमासुभित्वा इति
तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् उज्जुमणहमानंतरं रीशणीया शेषे समायं कृत्वा जिनरीशारिहंजे कुयणंतं प्राकृतं कृत्वा ध्वर्युयजमानो वैशानामिमु
खः प्राग्वतिष्ठन्नुदङ् येन समिद्धे आहवनीये उखायामारोपयति कीदृशी मुखामुंजत एनिर्मितं पक्षिनी उं मुंजकुलायः शरणनिर्मितं
तच्छरणकुलाय साभ्यां मध्ये छादितां आरौ शरणकुलायेन ततो न्येति सः आर्यः मासुभिस्त्वा उखादेव तैर्देवा यत्री चिदुभो प्रथमाया त
तीयया होत्रि देवतः हे अं वमानः उखे त्वं सुतरां मासुभित्वाः भिन्ना विहीर्णमाभवद्दमभित्वं सुदुविधेयं तथा मासुतरां रिषः रिष
तिहिंसा मीहिंसिता भवमाविनस्य स्वदमस्युदत्वं विधेयं सर्वात्मना देधीभावो भेदः लेशस्य दृष्टभावः स्फुटनंतदुभयंतवमाभ
मासुभिस्त्वा मासुरिषो मधुसुवीर्यस्वसु अग्निश्चोदङ् रिष्यथः ई० हृ० हृ० स्वदेविष्टि विस्वसु यः आसुरीमाया सुधया
कृतां सजुह्वेदेव आः दमसु हवामरिष्टा त्वमुदिहिमुनेः अस्मिन् ई० ॥ हित्वा यः किंच हे उखे धसु प्रगल्भं यथा सुतरां वीर्यस्व।
अग्निधारणलक्षणवीरकर्म कुरु किंच अग्निचकारात् त्वंचेदं अस्मी दीयं कर्म आसमाप्रेः करिष्यामः ई० हृ० हृ० स्वकार्यकारणोपचाराव
र्णयः हेष्टि विदेविमृत्कार्यत्वात् ष्टि वीत्वं मंत्रे निष्पादितत्वादेव तात्वं तथा विधेहि उखे स्वस्ते ये यज मनस्य क्षेमाय दं हृ० स्व दृढा भव कस्मा
त्वमिदमुच्यते स्वधायाः ज्ञेन निमित्तेन त्वं आसुरीमाया प्राणसंबंधिनी प्रसाकृता सि अस्मिन् प्राणनामिको यामासुरी यदा असुरसंबंधि
नीमाया अचित्परचनारूपं चित्रं वसुभूत्वा यद्वा प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि सनरचना युक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः किंच हे उखे इदं हव्यं उखे ग्नौ हो
यमाणदेवभ्यो जुष्टमसु त्वत्प्रसादो देवभ्यो रोचतामित्यर्थः त्वमपि अरिष्टा अनवखंडिता सती अस्मिन् यजे वर्तमानो न उदेहि उदङ् उदङ्गता भव
॥ ई० ॥

रामः
१०१

का. अग्नावा रुदे अयो दर्शस्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति घृतो न्नां कर्मुकी दुन्न इति प्रभिता पादुखायां वक्रो जते प्रादेशमितास्त्रयो रश
संख्याकाः समिधो जुहोतिताः क्रमेण हृतं क्तिन्नां क्रमुक समिधमालो क्रमुको धमनः इति सः आर्यः दुन्नः अग्निदेवत्या गायत्री सोमा ह
ती हृष्टा ईदृशो ग्निः कर्मुकी समिधं भक्षयंत्विति शेषः कीदृशः दुन्नः पात्वा शीदुमागमा इति कोशेः इवो वृक्षा एवान्नं अदनी यं
यस्य दुन्नः सर्पिरासुतिः सर्पिः घृतं आसुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यदा सर्पिराहारत्वेन सह यते प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः
प्रत्नः पुरातनः होता देवानामाकृता वरेण्यो बरणीयः सह सो वत्वस्य पुत्रः मथनहेतुना वलेनोत्पद्यमानत्वात् अद्भुतः आश्चर्यरूपः
दुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः सहस्य पुत्रोः अद्भुतः ॥ शतम् ५०० परस्याः अधि संबतो वरा ई० आयातरं य आहम
अनन्य सदृशः इत्यर्थः ॥ ७० ॥ वेकं कती परस्या इति वेकं कती समिधं जुहोतीति सः आर्यः परस्या आ ॥ स्मिता ई० ॥ अवा ॥ ७१ ॥
येन यो गायत्री विश्वरूप दृष्टा इत अध्यायांतमाग्नेयः संवत् इति संग्रामनाम सुपठितं संपूर्वस्य वनुते गत्यर्थं स्पष्टि ए सवन्वते संग
कृते यो धायत्र सा संवत् परस्या शत्रु संबंधिनाः संवतः संग्रामात् अधिसकाशात् अवगन्तुं अस्मदीयान् जानन् अयोतर अभिमु
खमागच्छ दुखात्तारयेत्यर्थः किंच यत्र जनपदे अहमस्मि भवामितान् अवपालयतर्पयवा ॥ ७१ ॥

सं. टी.
१८३

नाभाष्टिद्याः एषाहनाभिः एष्टियेयमत्रैष एतत्सिध्दते इति श्रुतेः एष्टिद्याः नाभानामोविभक्तेराकारः एष्टिवीरूपाया उखायाम
धेसमिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयारव्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वहावामहे आह्वयामः किं मर्थं ब्रह्मस्य ते रायस्योषाय प्रोढाप
धनप्रोषणाय कीदृशमग्निं इरं महे इरया अग्नेन माद्यति तत्पतितुष्यतीति इरं महे उग्रं पश्ये रं महे पाणिं धमाश्चेति रवशिनिपातः ब्रह्
दुःखं ब्रह्मंति महंति उत्थानिशस्त्राणि यस्य तं यत्तत्र यजनीयं एतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलं सा सहि सहतेः भिभवतीति सा सहि
ते सो दारं अस्मच्छरणमभिभाविता रं अनादित्याहवनीयविशमयोगि शहः जेतारमग्निमित्यधिष्ठा अग्निविषयः ॥ ७६ ॥ याः सेनाः प

नाभाष्टिद्याः समिधाने अग्नौ रायस्योषाय ब्रह्मते हवामहे इरं महे उग्रं पश्ये रं महे पाणिं धमाश्चेति रवशिनिपातः ब्रह्म
॥ ७६ ॥ याः सेनाः अभिचरी राद्याधिनी रुगणाः उता ये स्तेना ये च तस्करा स्तास्तेः अग्ने पि दधाम्या स्पे ॥ ७७ ॥

उनुहुमः याः काश्चित्तरकीयाः सेनाः अभिचरीः अभिचर्यः अभियायिन्यः अस्मत्प्राप्तिमुखेना गमनशीलाः अभियंतिता अभिचर्यः
इरं सति सतिभिः किरविति किर एरुस्वस्य पितीति तु कटिहाण इत्यादिना ज्ञाप्य उत शवोः प्यर्थ उता पि च याः सेना आद्याधिन्यः आ
समंताद्विध्यंतिताः सर्वतोस्मां स्ता जयेत्यः उगणाः उग्र गणाः एषो दे रादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेताः बहुस्तोमा
इत्यर्थः ये च सेना गुप्तचोः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति नैरुतोक्ताः हे अग्ने तान् सर्वोक्तान् सेनादी
न ते तवास्ये मुखे दधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

रामः
१८३

इंद्राभ्यां गुप्ता प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गं च प्रकृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोप्यतिप्रकटानि
भयाग्रामेष्वेवागत्य वंदिकराः तेऽत्र मलिम्लुच उच्यंते मलं पापाधिकमेवामस्तीति मलिनः तथा विधमरत्वास्ते चोति जने वने वा अदृश्या भवंती
ति मलिम्लुचः इतं पंक्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णहंताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते इंद्रे राक्षसी संजेततः पुरोवर्त्तिनो वरिहृदृश्यमाना इताजभ्यां जंभाव
र्त्तिमाश्रिता जंभ्याः इतं स्त्रीने तु हन् इंद्राभ्यां मलिम्लुचं पीडयित्वा जंभैस्तस्कारान् पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्

इंद्राभ्यां मलिम्लुचं इंद्राभ्यां मलिम्लुचं अग्नौ स्तस्करा ॥ ७८ ॥ उता हनुभ्यां स्तेनान् अग्नौ स्तस्करा इत्युदितान् ॥ ७८ ॥
ये जनेषु मलिम्लुचस्तेनास्तस्करा बने ॥ एकक्षेष्वा यवस्तीं स्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

रवा ३

महदैश्वर्ययुक्त एषानीयतान् सर्वान् एर्वोक्तान् सुखादितान् सुदुखादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता ययथा भवंत थारवाद भक्षय
सुखादितान् सुदुखादितान् भक्षितान् ये तान् हस्तेति वा ७८ ये जनेषु जनेषु ग्रामवर्त्तिषु ये मलिम्लुचः एर्वोक्ता वंदिकराः ये च वने स्तेना
सं स्तेना अज्जसरसुक गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापामिलापुकाः हे अग्ने ता
न चतुर्विधान् दुष्टान् तै तव जंभयोर्दुष्टयोर्दधामि रथापयामि भक्षणार्थं त्यर्थः अग्रं परस्ये चंति ते अघायवः चंदसि परे द्यायामिति व
क्तव्यमित्यराशहात काल का कंदसीति उपत्ययः ७९

सं. टी.
१८५

स्य अनमीवस्य नासि अमीवा व्याधेयेन तदनमीवंतस्य शुष्मिणः शुष्ममिति बलनामशुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत्शुष्मिणस्तस्यारोगना
कं बलहेत्वन्नप्रयच्छेत्यर्थः किंच हातारं प्रतारिषः अन्नस्य हातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रमुपौदः पादपरण इति पादस्यैव प्रोपसर्गस्य हि
त्वअतिशयार्थे वोपसर्गस्यासः अभ्यासेभ्योऽसर्गं यमस्येति यास्कोक्तेः हस्तवनतरणयोः लेटो मध्यमेकवचने सि सिबुलं लेटी
तिसिप्रत्ययः अर्द्धधातुकस्येतीदृक् दसिधातोर्द्धिलेवोडागवित्याजगमः इतश्चलोप इति लेट्कारत्वेपे रुत्वविविसेर्गोतारिषः

अन्नपुतेन स्य नोदे स्य नमीवस्य शुष्मिणः प्रप्रहातारं नारिषः ऊर्जे नो धौ हि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति वाजसनेयसंहिता यां ही ध्या पाठे एकादशो ध्यायः ॥ ११ ॥ श्री विश्वेश्वर उपाध्यायः ॥ ११ ॥

तिरूपं किंच नोस्माकं द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् देगवा दौ च ऊर्जे अन्नं धेहि धार य द्यौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्मै द्वि
पदे चत्वार पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् पादस्य लोपोः हस्त्यादिभ्य इत्यत लोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्या य चतुष्पदे ग
वा दये अन्नं धेहि देहि जाता वै कवचनं सर्वेभ्यो नरपशुभ्यो न देहीत्यर्थः ८३ श्रीमन्नही धरकृते वेददीपे मनोहर उ
खादिसमिहा ध्यंतोः ध्याय एकादशो गमत् ११

रामः
१८५

एकादशा ध्याये उखा संभरण हिमं उक्ताः द्वादशा ध्याये उखा धारण हिमं उच्यंते का. यजमानः कंठेरुक्कं प्रतिमंचते परिमंड
लमेकविंशतिपिंडं कृत्वा जिननिष्कृतं लोमशुक्लकलेषु शलसूत्रे त्रिद्वयो तमुपरि नमि बहिः पिंडं दशानोरुक्क इति समिहा ध्यानां
ते ऐशान्यांतिष्ठ न्यजमानो ग्रीवायां रुक्क सुवर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं वधातिकी दृशं वर्तुला एकविंशतिः पिंडाय
त्राचणकदलतुल्याः स्वरूपा हृदिर्भूता उन्नतविंदवः पिंडा उच्यंते कृत्वा जिनरुक्कं देवेत कृत्वा रोमस्थाने स्य तं त्रिगुणशाल
सूत्रे प्रोतं नाभेरुर्ध्वं वर्तमानं पिंडो बहिर्भावंति तथा धार्यामि इति सूत्रार्थः दशानोरुक्कः रुक्कदेवत्या त्रिद्वय एव तस्य प्रोह द्या आदि
दशानोरुक्कः उर्ध्वा ध्येद्यो दुर्मर्षमायुः श्रियेरुचानः अग्निरुत्ततोः अभवद्वयो भिर्य दे नु न्यौरजनयत्युत्तरेताः ॥ ११ ॥

त्या ध्यामेन रुक्कस्त यते रुक्क आभरणविशेषः उर्ध्वा मरुत्या ही स्यो व्यद्यो त विद्यो त ते द्युत द्यो त ने व्यत्ययेन शपिलु से द्यो ल डि रूपं की
दशानोरुक्कः दशानः दृश्यमानः शानचिपोलुक प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः श्रिये जनेभ्यः श्रियं हा तुं दुर्मर्षण मर्षण मनवरं विदितं केनाप्यति
रस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानाः रोचते इति रुक्कं वां कुर रोचते शानचि वरुलं कं द सी ति शपोलुक सो यमग्निर्वयो भिरन्नेः पशुपुरो
डाशप्रभृतिरुत्ततोः मरणधर्मा अभवत् यद्यस्मात्कारणतु द्यौर्धुलोकवासी देवगण एव मग्निं अजनयत् जनितवती की दशी
द्यौः सुरताः शोभनं रेतो गिरूपं यस्याः सो तस्मा दमृतत्वं युक्तं १ यरी पंगलाभ्यामिंद्राभ्यामुरां परिगृह्णातीति सूत्रार्थः नक्तोपासा
अग्निदेवत्या त्रिद्वय एकुत्स दद्या अर्द्ध उखा यरु गो विनियुक्तं नक्तं च उपाश्रय नक्तोपसो विभक्तेराकारः संहिता यां ही ध्या नक्तं रात्रिः उषा
अहः नक्तोपसो रात्रिदिवसो एकं अग्निं ध्यायेते सा यं प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः तत्र लु शोपमानं शिशुं वालं माता

सं. टी.
१८६

पितराविवधेयानहेतुमतिचेति लिच आदेचउपदेशः शीतीत्याकारे अर्तिरु। त्यादिनायुक कीदृशेण नको यसो समनसा समनसो समा
नमनो ययेस्ते एकमस्ते परस्परमेकमत्युक्ते इत्यर्थः विरूपेति लक्षणं रूपययो से विरूपे क्लृप्ता रात्रिः शुक्लमहः समीचीसम्पगंचतस्ते स
मीचो सम्पगंचने समन्विते सस्मिन् देवा एव सर्वे विभक्तेः ये इच्छन्ते रात्रिं हनीता भ्यामिच्छन्तु रूपम्या उखां गृह्णामीति शेषः हरति द्या
वाक्षमिति योपरिस्थामुखमेवमिच्छन्तु भ्यामादाय द्युवेति पादेना संदी प्रतितां हरतीति सार्थः द्यावाक्षामा द्योश्चक्षामा द्ये धिवा
च द्यावाक्षामा दिवो द्यावा देशः विभक्तेर्लोपः द्यावा द्यधि व्योरंतर्मध्येंतरिक्षे च योरुक्ते रोरचमानो ज्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति श
नक्तो वासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची द्यावाक्षामा रुक्तेः अन्तर्विभाति देवाः अग्नि-धारयन् विणेहाः॥

पः काः आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गन्नासं दीवहासं द्यां चतुरस्राणां शिवावत्यां निरुधाति देवा अग्निमिति आहवनीया सर्वदिशि
भूमौ स्थापिता यामासं द्यां उखां निरुधाति देवा इति पादेन उद्गन्नासं दीवहिति प्रादेशमात्रपाद्यमोदुं वयोमरत्तिमात्राणां
मुंजरञ्चा च ता यामिति लभ्यते तथा चतुरस्राणां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अंगानीषोपलपादरूपाणि यास्यास्तस्यां सा शिवा
यां चेति सार्थः देवा दीव्यति व्यवहरंतीति देवा प्राणयजमनस्प एतमग्निं धारयन् अधारयन् अजभाव आर्षः कीदृशा इ
विणेहाः यागद्वारेण इविणे धनरूपं फलं ददाति प्रयच्छंति ते तमं धारयामीति शेषः अग्निं धारयन् इविणे हा इत्याह प्रा
णो वै देवा इविणे वै देवा इविणे प्रदत्ति तेति शी य अकृतेः देवशब्देन प्राण उच्यते २

रामः
१८६

का शिवापाशं प्रतिमुंचते षडुद्गामं विष्णुरूपाणि तीउत्त ऊर्ध्वं यस्य ते ये से उद्गामारभ्य वः षडुद्गामारभ्य व ऊर्ध्वो कर्षणहेतवो यस्य दृश
मासं दीस्थे शिवापाशं यजमानः कंदेव धातिरिति सार्थः विष्णुरूपाणि सवितु देवत्याज गती श्यावाश्च दृष्टा कविर्विद्वान् क्रान्त दर्शनः
वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसिद्धविता सूर्यः विष्णोः नि सर्वाणि रूपानि प्रतिमुंचते इवेषु प्रतिवधाति शत्रितमोपहृत्य रूपानि प्र
काशयतीत्यर्थः यश्च ष्विपदे चतुष्पदे द्विपादश्चतुष्पादो मनुष्यपशूदिभ्यो भद्रं कर्त्याणं स्वस्व व्यवहारप्रकाशनरूपश्रेयः प्रा
सावितु प्रसोति प्रेरयति यश्चानाकं स्वर्गं व्यख्यातुं विख्याति प्रकाशयति अस्पति वक्ति विख्यातिभ्यो रि. ति चलेरइयश्च उषसः उषः

विष्णुरूपाणि प्रतिमुंचते कविः प्रासावी इ इन्द्रिपदे चतुष्पदे द्विनाकं मकमस्य सविता वरेण्यो नु पुर्याणमुषसो

कालस्य प्रयाणं गमनं अनुपश्चात् उषः काले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते उषाः सवितुः पुरोगमेतीति ॥ चिराजति ३॥
सवितुः स्तुतिः ईदृशः सविता शिवां प्रतिमुंचत्विति शेषः ३ का शिवां मां च प्रतिगृह्णामीति सुपर्णे सीति पिंडवत् शेव सहेतु मुख्याग्निं
प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिंडवदित्स्पर्ध्वं बाहुः अनेनोभ्याग्नेरभिमंत्रणमप्युक्तं के श्चिदिति सार्थः सुपर्णे सिगरुत्मे देवत्या विष
हं त्रीचतुरवसाना कृतिः हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णपतनं यस्य सः पक्षिरूपे सिपश्चाकोरेण चितत्वात् तत्र दृष्टं तः गरुत्मा
न गजे यथा पक्षिराजस्तद्वत् तस्यावयवा कथ्यंते त्रिवृत्ते तव शिरः त्रिवृत्तो मते तव शिरः स्थानीयः गयत्रं चक्षुः यजा
यत्रारव्यं साम तव चक्षुर्न त्रस्थानीयं हृद् इच्छंते रपक्षौ च्छरुहृच्छंते राख्ये साम नीतवपक्षस्थानी ये स्तोमश्चत्वापंचदश
स्तोमस्तवात्मा अंतस्वरणस्थानायः छंदंसि अंगानि गयत्रो दीन्ये कविं शति छंदंसि तव हृदया छंदं गस्थानीयानि यज

सी. टी.
१८७

विनामयेत्वादिनियन्तं पितृवनामस्थानीयानि वामदेव्यं सामतेतवतन्तः शरीरस्थानीयं यज्ञा यज्ञिरयारयं सामतवपुच्छं पुच्छस्थानीयं
धिष्ण्याः शफाः होत्राधिष्ण्याः पश्चिनाग्रयः तव शफाः खुरस्थानीयाः हे अग्ने एवं भूतस्त्वं यतो गतस्मान् गरुड इव पाक्षिरूपो सिञ्चतो
दिवमाकाशं प्रतिगच्छतत्रापि स्वः पतस्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥ विष्णुः क्रमाक्रमानमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं अग्न्युद्धरणं च तस्मिन् विष्णु
क्रमसंज्ञानुपादन्यासान् क्रमेति तस्मिन् स्मिन् क्रमणोऽप्यस्याग्नेरुर्ध्वं गच्छन् कार्य इति सार्थः विष्णोः क्रमोऽसि चत्वारि यज्ञं व्युष्णा
ग्निदेवत्यानि अग्निरुहती चंद्रस्कात्रीणि चतुर्थं चतुर्थं प्रजापत्या हस्तं विष्णुशब्देनोक्तिरुच्यते सयः सविद्युयसः ससयः सयसो यमेव सयो
यमग्निरुवायामिति श्रुतेः हे प्रथमापादविन्यासत्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहासपत्नान् शरन्नन्तं शिनुषातकश्च अतोणा

सुपर्णोऽसि गरुत्कर्ता स्त्रिष्टुते शिरोगायत्र चक्षुर्देह इत्यन्तरे पक्षौ स्तोमः आत्मा छन्दाश्च स्युर्देति यज्ञश्च धिनामी सामते
तन्त्रं वीमदेव्यं यज्ञा यज्ञियमुच्छ्रिष्ण्याः शफाः सुपर्णोऽसि गरुत्कर्ता दिवङ्गः कृत्स्नः पत ॥ ४ ॥ यत्र चंद्र आरोह अनुग्रा

हकत्वेन स्वीकृतमः दधि वीमनुविक्रमस्वभूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषणं प्राप्नुहि एवमुत्तरेष्वपि मंत्रेषु योज्यं हे द्विती
यपादन्यासत्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमतिरा अभिमतिर्घातकः पाप्मावातं हंतीति त्रैलोक्यं चंद्रः स्वीकृतं अंतश्च प्रदेशं व्याप्नुहि हे
तृतीयपादन्यासत्वं विष्णोः क्रमोऽसि अराती यतो हंता रातिर्दानं नराति इति राति रीनाभावसमात्मनश्च तीत्यराती पततस्य हंता
विनाशकः जागतं चंद्र आरोह दिवङ्गुलोकं मनुविक्रमस्वदुलोकं प्राप्नुहि हे चतुर्थपादन्यासत्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रु यतो हंता श
त्रुत्वं हतत्वं इच्छति शत्रु यतीति शत्रु यनकाजता कृत् प्रत्यय उ यत्र तस्य हंता अनुष्टुभं चंद्र आरोह ॥ ४ ॥ अत्र चतुष्पिपादन्यासेषु
यजमाने आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमणं प्रदेशान् दधिव्यादिहाकरूपत्वेन भावयेत् गायत्र्यादि चंद्रोभिमा

रामः
१८७

निदेवतासेवां प्रक्रमणं अनुग्राहका इति भावयेत् का दिशो वक्षते दिशो नुविक्रमस्वेति सर्वो दिशः पश्यतीत्यर्थः दिशः यजु रुद्रिक्ते अग्नेत्वं दिशः अ
नुविक्रमस्व प्राच्यादिशो व्याप्नुहि ५ पित्रवप्रागुदं च प्रगृह्णात्यक्रंदं दग्निरिति उर्ध्वं बाहुः प्राग् ध्वमग्निं गृह्णातीति सार्थः अक्रंदं दग्निः अग्नि
देवत्यात्रिष्टुपवत्सप्रीह ए अग्निः अक्रंदत्वं रांसिलुङ्गिहः क्रंदति विष्णुर्जनितिकीदृशः द्यौरिक्त्वनयनद्योशहेनात्र यज्ञं न्य उक्तः द्यौर्मध्यवस्त
नयनं गज्जनं शकुं कुर्वीण सन गदं देवशब्दे चुरादिरदंतः मे भसाधर्मा माह शामारोह हतसुपांसुलुगिति विभक्तिलोपः क्षामेति दधिर्वीना
मसुपर्णितं क्षामो दधिर्वीरिरिह तस्मिन् आस्वादने यद्गुंता कृत् प्रत्यय रेफश्चंद्रः सः अत्यंतं लेहीतिले लिहत्नाभ्यास्था छंतुस्त्रिमुम

२२

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्र चक्षुर्देह आरोह दधि वीमनुविक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि अभिमतिरा त्रैलोक्यं चंद्रः आरोहान्तरिक्षं
नुविक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि अराती यतो हंता जागतं चंद्रः आरोह दिवमनुविक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि शत्रु यतो हंता अनुष्टुभं चंद्रः आ
रोह दिशो नुविक्रमस्व ५ अक्रंदं दग्निः अक्रंदं दग्निस्तनयं निवद्योः क्षामारोह हृदी रुधः समञ्जनः सद्योजनो विहामिहो
भावः अभिमतिस्त्वादयन् व्याप्नुवन् यद्यपि धोजलभावं गच्छन् अन्यदप्युच्यते अत्यर्थं भूमि लदि ॥ ५ ॥ अक्रव्यहारो देसी भानुना भास्यन्ते हे
वीरुधः समं जनस्वकी यज्वालसमहेन उषधीर्वा भुवनं हियस्मात्तयः यजमान उत्पद्यमानः सरसद्यस्तदानीमेव रज्जो दीप्रोऽथ सन् व्यस्य
तं विख्याति अंतर्भूतं निजं तो ज्ञेयः प्रकृत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयतीति अन्यत्र येग्निः रोदसी द्यावा
दधिव्योः अंतर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समं तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्दूषेण द्यावा दधिव्यो रंतर्भाति एवमग्निः
पर्जन्यवत्स्त्वयते इति पादः पूर्णो हे ॥

सं. टी.
१८८

का. अवहरत्यग्नेभ्यो वर्ति निति अकृतुष्टेन चतुवारमुख्याग्निमात्मा समीपमानी यतीति सूत्रार्थः अग्नेभ्यो वर्ति न अग्निदेवत्योर्ध्वं वृंहती द्वा
दशार्णोस्त्रिपादा अभि अभिमुख्येन वर्ति तुंशीलमस्यासीत्यभ्यावर्ति तत्संवेधनं अस्मदभिमुखगमनशील आयुरादिभिः सहमासां अभिमां प्र
तिवर्तयस्वशीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वञ्चसा अत्र वर्त्तमानेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्यावुधा
रण्यस्वर्णालंकारैः पोषेण असुरादीनां पुष्ट्या ७ अग्ने अग्निरः अग्ने यीमहा वृहती एकः पादो द्वादशार्णः चत्वारो द्वादशार्णः हे अग्निरः अ
गानां रसभूतः अंगसौष्टवयुक्तं हे अग्ने तव शतं आवृतः संतु शतं संख्याका आ वृत्तिशक्तयः संतु तथा ते तव सहस्रं उपावृतः संतु स
हस्रं संख्याका उपावृत्तिशक्तयः संतु स्वस्यैवावर्तमानमावृतत्वं समीपवर्तिनां पुरुषाणां इव विशेषाणां वर्तनोपावृत्तिः अस्मासु
अग्ने ज्ञावर्ति नुभिमानि वर्तस्वायुषा वृद्धसायुजया धनेन सन्या मेधया रय्या पोषेण ७ अग्ने अग्निरः शतं ते सत्त्वावृतः स
हस्रं ते उपावृतः अधापोषस्य पोषेण पुनर्नो नृमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ८ ॥ स्नेहातिशयेन त्वामपि पुनः पुनरावर्तस्व
त्वदीयाः पुपुरुषाः त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तं तमित्यर्थः अध्येत्य व्ययमथार्थे निपातस्येवेति संहितायां दीर्घः अथा
पिशतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यपोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोः युतलक्षादिसंख्याकाभिर्वृद्धिस्तादृ
शेण पोषेणोः स्मदीयेन वृद्धं धनं पुनर्भूयोप्या कृधि आवर्तं कुरु आगमय पुनर्भूयोपिनो स्मदीयेरपि एवं संपदितं धनं आ कृधि
सर्वतः संपादितं कुरु करोते गतिकमीश्रण एव कृत्वा प्रच्छंदं सति हेर्धिः अत्ययेन शपोलुक ८ ॥

रामः
१८८

पुनरुज्जी अग्नेय्योद्देगाय अग्नेत्वं उज्जी क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरागच्छ आयुषा जीवनेन सह स्या अग्नेन पुनरागच्छ आगतस्त्वं
नोऽस्मान् पुनः कृतादहं सपाषाटपाहिरक्ष ॥ सहस्रय्या हे अग्ने रय्या धनेनेन सह निवर्तस्व किंच धारया जलधारया वृष्टिरूपया विप्रतः परि
सर्वेषां त एधान्यलतापादपानामुपरि पिबस्व पिबतिः सेवनार्थः कीदृश्या धारया विप्रश्चास्याभक्षणे विप्रैः सायते भक्ष्यते पीयते
इति विप्रश्चर्या तया यद्वा विप्रश्चासर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परिसर्वतो धिगतैरर्थैः पर्यमाणायापि च स्वसिंचनव
च्छिन्नधनदानेन पुनः पुनराप्यायस्वेत्यर्थः १० का. उपरिनाभिधारयन्नात्वा हार्यमित्यभिर्मंत्रयते नभेरुपर्युख्याग्निधारयंस्तमभिर्मंत्रय
पुनरुज्जी निवर्तस्व पुनरग्नः इषायुषा पुनर्नः पाह्यर्हसः ॥ सहस्रय्या निवर्तस्वाग्ने पिबस्व धारया विप्रश्चाप्यग्ने विप्रश्चातस्य
रि १० आत्वा हार्यमन्तरं भर्तुं वस्तिष्ठा विचाचलिः विशस्त्वा सद्यो वृक्षं नुमात्वद्वा इमं धिञ्ज शत ११ ॥ त इति सूत्रार्थः आत्वा आ
ग्नेयानुष्टुपं कवदृष्टा हे अग्ने अहं त्वामहार्यं हतवानस्मि आहु एव स्या हरतेर्लुङि उत्तमेकवचनं किंच अतः अर्भः उखामध्ये अव
स्थितोऽसि अविचाचलिः अत्यंतचलनरहितो ध्रुवः स्थिरमनेति च विचलतीति विचाचलिः यद्वा तादिन किंच सर्वा विशाः प्रजाः त्वा
त्वां वांछंतु यद्वा सर्वा विशाः सवा एषानि त्वात्वां वांछंतु अन्नानि वउपतिष्ठंतु अन्नं वै विशा इति श्रुतेः इदं राष्ट्रं त्वत्तत्त्वं सकाशात्मा
अधिभ्रशशत अयं जनपदोऽस्वतो मा पन्नश्चतुश्चर्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः यद्वा श्रीवैराष्ट्रं मा त्व
क्षीरधिभ्रश इति श्रुतेः श्रीस्वतो मा भ्रश्चतुश्चर्यो अधः पतने पुषादित्वात् क्षीरं न मा उयो गे इत्युत्पत्तिः ११ ॥

सं. टी.
१८५

का. पाशान्मुञ्चोदुत्तममिति रुक्मपाशशिक्षपाशो गलाद्धर्ममार्गेण निःकाशयतीति सूत्रार्थः उदुत्तमं वरुणदेव्यान्निष्ठु एषु न शेष दृष्ट्या उदित्युपसर्गेः खविण
तावपि अथ येत्यनेन संबध्यते हे वरुण उदुत्तमं उदुत्तमार्गे शिरसि स्थापितं त्वदीये पाशं अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत अथ यतु उत्कृष्टविनाशयत्र
धर्मांगे पादप्रदेशे स्थापितं पाशं अवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थापितं पाशं विम्रथय विच्छेदय अधवधेमि त्वात्तुणि
चिद्रुस्वः लेटिमध्यमे कवचने रूपं अथा येति शीर्षं पृष्ठादिसंयत्ता अथ शक्त्यादिः लेटिमध्यमे कवचने शायजयीति श्वाप्रत्ययस्मशायनादेशे अथा येति
रूपं अथ पाशत्रयविनाशान्नानंतरं हे अदित्य अदिति पुत्रवरुण अनागसो अनपराधनिः पापस्तव त्रेते कर्मणि वर्तमानाः संतो वयमदितये अदीनता
येस्याम अखंडितत्वाय योग्या भवेमानि पातस्ये चेति दीर्घः अथा इत्यत्रा १२ का. पित्रवत्याक् दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे हृति ति एवमेव त्रेण पाशाबुन्मुञ्चोर्ध्व

उदत्तमं ब्रह्मण्यमस्मद्विधमं द्विधमं च प्रथाय अथात्र यमादिष्वेते तवानागसो अरितवेण्याम १२ अग्नेर्वहन्नुषसामर्द्धे अ
रुधान्निर्जीगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् अग्निर्ब्रानुनारुधात्स्वङ्ग आजातो द्विष्ट्वास न्यष्टाः १३ ॥ वासुदेवाग्नेर्यद्विशं प्रतारय

ग्निस्रध्वं धारयतीति स्वरार्थः अग्ने हवन् अग्निदेवत्यात्रिष्टुष्टु त्रितदृष्टा अरित्यात्मनाग्नेस्तुति क्रियते इह अग्निमान् महान यमग्निरुषसामग्रे प्रा
तः कालानां मुखे उर्ध्वं आस्थात् उर्ध्वः स्थित यदा अग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति उर्ध्वं अस्थादित्यप्रकृत्या तः पादमवययपरे इति एङ्गा
होता इति स्त्रप्राप्ते संध्यभावः यश्च तमसोरात्रिलक्षणान्निर्जगन्वाननिर्गतः स न ज्योतिषा अहर्लक्षणेन सह आगता इह तः सोग्निर्जी
त उन्नमान् एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि स ज्ञानि स्यान् नानि सर्वान् आग्र प्राः स तैजसा सर्वत्र परितवान् प्रा परले लङ् पुरुषवत्ययः इमे वै लोकविष्वा
स प्राप्नोति अग्नेः कीदृशो न रुशतारुश हिंसायां रुशतीति रुशन्ते न रुशता तमो हिंसता भानुनारश्मीनां स्वंगः शोभनान्यंगानि यस्य शोभनशरीरः १३

रामः
१८५

का. अवहरति हंसः शुचिषदिति उखाग्निमवतारयति हंसः जगती अग्निप्रकरणे इयमुक्ता इह यजुरः ताराजस्य प्रकरणे इयमतिजगत्पुक्ता इह तु जगती अंते हृदिति यजुः तद्विनियोगमाह कात्यायनः आसंधाकरेति हृदियजुषा उरवाग्निमासंधां स्थापयतीति सत्रार्थः हंससुमंत्र इति व्याख्यातः १४ का. उपतिष्ठते सीदत्वमिति आसंधानिधानानंतरं मुरवाग्निमुपतिष्ठते अत्रात्रयेणेति सत्रार्थः सीदत्वं अग्निरेव तेषां त्रिष्टुप् ह्यत्र त्वं मातुः मातुः सभानाया अस्या उरवायाः उपस्थे उत्संगे सीदतु पविशकी दृशस्त्वं विष्ठावयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान् विद्वान् जानन्न सर्वपदार्थत्वे वेदी सन्नित्यर्थः किंच एनामुरवात्पसासंतापेन माविमिशोची मासंतापय आर्चिषा ज्वालयान् माभिषोचीः मादीपय तपकार्यं अ

हृदयः शुचिषट्सुरन्तरिक्षसङ्घोताच्चेदिषदतिथिर्दुरोणसत् नृषद्वरसदृशसद्योमसरुद्रागोजाः अतुजाः अदिजाः अतम्यहत् १५ सी
दत्त्वम्मातुरस्याः उपस्थे द्विष्ट्याऽन्यग्रेष्वयुनानि विद्वान्मेनान्तपसामार्जिषाभिर्शोचीरन्तरयाथ शुक्रऽन्योतिर्द्विमाहि १५ अन्तरग्रे
रुचात्त्वमुखायाः सदनस्वेतस्यास्त्वर्हृत्स्योतपञ्जातवेदः शिवोभव १६ ॥ त्रिःकारणं कार्येण भयांस्तपोभवति कारणेन त्विषत्तदभयं

कुर्वित्यर्थः अस्यामुखायामंतर्मध्येषु क्रज्योतिर्मनिर्मलप्रकाशः सन्विमाहिविशेषेण दीप्यस्व १५ अंतर्यग्नेऽग्निदेवत्येद्विअनुष्टुभौ हे अ
नेत्वं उखाया अंतर्मध्येस्वे सदने स्वकीयस्थाने रुचारी स्या युक्तः सन्सीदेति शेषः किंच जातं जाते विंशंतीति जातवेदः तस्य संबोधनं हे जा
तवेदः सर्वज्ञ जातवेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञानतस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शांतो भव किं कुर्वन् हर षज्योतिषात्तपनप्रतपन्स
न १६

न॥१६॥

सं. ८१.
१५०

शिवो भूत्वा हे अग्ने मसं मदर्थं विवः शांतो भूत्वा अथो अनंतरं शिवः सदि सर्वात्मनो शांतः सन्नुपविश सर्वदिशः शिवाः शांताः कृत्वा इहास्यामु
खायां स्वं योनिं स्वकीयस्थानं आसद आसीदं आगत्योपविश कुंदं सिलुङ्गं द्विदं तिलोदर्थं १० वात्सप्रेण दिवस्यरीत्येकादशभिरनुवाकेन
के दिवस्यरीत्येकादशैर्चनवात्समे उखाग्निमुपतिष्ठते एके अनायाः अनुवाकेन द्वादशैर्चनेति वदंतीति सूत्रार्थः दिवा स्यरि अग्निदेवत्या द्वादश
त्रिष्टुभो भलं दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टा अग्निः प्रथमं दिवस्यरि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः अस्मत्प्राणो वै दिवः प्राणा दुवा एष प्रथममजायतेति अक
ति जातवेदा अग्निः द्वितीयं द्वितीयं चारं अस्मत्पुत्रि अस्मत्तः सकाशात् पुरुषविधात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेन मादौ द्वितीयपुरुषविधो जनयति अतः
समुखाद्योने हं स्ताभ्यां च अग्निमसजेति वचनं सपुरुषविध इत्यर्थः न पुमनो यस्य नमणा एव पराच्चेति एत्वं न पमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुष

शिवो भूत्वा मस्य मग्नेः अथो सीद शिवस्त्वम शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं मिहासदः १३ दिवस्यरि प्रथमं अ
ज्ञेः अग्निरस्मद्वितीयस्यरि जातवेदाः तृतीयं मप्यनुमणाः अजस्रमिन्धानः एनं अजरं तं स्वाधीः १८

क्षीणमग्निं अशुजलेष्वंतर्गवस्थितं तृतीयवारं अजनयत् यदेन मदस्तृतीयमज्यो जनः यत् अथो योगर्भोतरासीत् सोऽग्निमसजत प्रजापतिर्वैनमणा
अजस्रोऽग्निरित्यादि अतः एवं बहुजन्माग्निः स्वाधिशोभना आहिताधीर्वृद्धिर्यस्य मयजमान एवं बहुजन्मानमिन्धानोऽप्यनरजते जनयति धा
तोरर्थो तरे वृत्तिः यद्ययमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परिश्रुलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः अस्मत्पुत्रि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदा
द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवद्विरूपेण द्वितीयं जज्ञे प्राप्रवान् अशुसमुदेतृतीयं जज्ञे वरवानलरूपेण तृतीयवारं मुत्पन्नः अजस्रत्रिष्वपि जन्मसु न
मणा न पुमनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहं बुद्धि युक्तः एवमीदं दशमग्निं इन्धानः पुरो जशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायतचित्तो यजमानो रजते जी
यते जरापर्यंतं परिचरतीत्यर्थः १८

रामः
१५०

विद्याते हे अग्ने यानि एव स्मिन् मंत्रेण दिवस्यरीत्यादिना त्रधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निचरवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि
ते तव संबंधीनिरूपाणि वयं विप्रजानीममद्यैतस्मिन् तिसंहितायां दीधेः विदो लोके वेति मुसोमादेशः यद्यग्निभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रू
पाणि अग्निवायुसूर्योऽग्निवयं विप्रकिंच ते तव संबंधीनि पुरुषा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयावाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभक्ता
विरूतानि धाम धामानि स्थाना एवपि वयं विप्रविभक्तेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः किंच ते तव परममुत्कृष्टं गुहासप्तमीलोपः गु
हायं यद्यवस्थिते गोप्यं यविष्टयादिना मप्रसिद्धं नाम परस्मिन् तदपि विप्रकिंच यत् यत् उत्सात् अत्र यातस्थानत्वं अजिगंथवैद्युतरूपे
ण गतो सितमुत्सं उत्सं दनं जलरूपं स्थानं वयं विप्रमेर्लिङ् १५ समुदेत्वा हे अग्ने न पुमनाय स्या सो नमणाः प्रजापतिः समुदेव वानल

विद्याते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्याते धाम विभक्ता पुरुषा विद्याते नाम परमं गुहाय विद्यातमुत्सं यतः आजगन्था १५ समुदेत्वा न
मणाः अप्युत्तमं चक्षः ईधे दिवोः अग्नः ऊधनं तृतीयं त्वारजसितस्थिवाथं समया मुपस्थेमहिषाः अवर्द्धन १६ रूपेण स्थितं वा संव

र्त्तमानं त्वात्वां ईधे दीपयांचकार अधिभवतिभ्यां चेति कित्वा न्नलोपः न चाक्षाः न पुपरसु पुरुषेषु चष्टे मंत्राविस्य हं वक्तृतिरचक्षाः प्रजा
पतिः अशु वृष्टिरूपास्वतर्मध्ये विद्युदपेण स्थितं त्वां ईधे दीपितवान् तथा दिवोऽहो लोकस्य ऊधनं अस्थानीयेतृतीयं समुद्रं ह्येपेक्षया
तृतीयस्थानीयेन सिरंजनात्मके तेजोमंडले आदित्यात्मना स्थितं वा संत्वां न चक्षा एव ईधे किंच महिषा महांतः प्राणाः अपा उपस्थे उत्सं
गेनाद्यानामपां मध्ये स्थितं त्वां अवर्द्धन अवर्द्धयन् छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधा तु कत्वा णिलोपः प्राणा वै महिषा इति अतः २०

सं. टी.
१५१

अक्रंदरग्निः व्याख्यातः २१ श्रीलामुदारः एवंविधेर्विभातिविशेषेण भासते कीदृशः श्रीलंगवा प्रहादिसंयसंडारः अत्यर्थदाता उरागोदात्म
होति इति कोशः रयीलामधननांधरुणः धारायितामनीषाणमनसाधितानां अभिलषितानां स्वर्गादिफलानां प्राप्तेः प्रकर्षेण प्राप्तेयितासो
मनोपाः सोमगोपायतीति सोमगोपाः यजमानकर्त्तृकसोमयागस्य रक्षिता वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यज्ञवसुर्धनरूपः य
थाभ्यानिशयनासनरथादिधनान्युपकुर्वतीति तथा यमपिताय पाकप्रकोशे ज्ञेयानामुपकर्त्तारो वसुः शः सहस्रः ससुः बलस्य मयनवेगसू
पस्य पुत्रः यतो मय्यमानो जायते अथ एवमुच्यते असुराजानले वसितो वरुणात्मनाराजा यज्ञासु वृष्टिरूपासुराजा विद्युद्वेणदी
प्यमानः उषसा प्रातः काले रधनः आदित्यात्मा दीप्यमानः यज्ञा उषः कालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्राहुः क्रियन्ते तदभिप्रायेणे च ते प्रातः

अक्रंदरग्निस्त्वनयन्निवद्योः क्षामारेरिहृदयः समञ्जनसद्योज्ञानो विहामिहोः अक्रमुरारोदसीभानुनाभात्पनः २१ श्री
लामुदारः श्रीलामुदारो धरुणो रयीलामनीषाणमप्राप्येणः सोमगोपाः वसुः ससुः सहस्रः असुराजा विभात्यग्नः उषसा
मिधानः २२ विष्णुस्य केतुर्बुधनस्य गर्भः आरोदसीः अटला ज्ञायमानः बीडुश्चिरदिमभिनत्पराय जना यदग्निमयजन्तुपञ्च २३

दीप्यमान इति २२ विष्णुस्य केतुः सोमिर्जायमान उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन्नरोदसी द्यावा दृष्टिभ्यो आटलान सर्वे ते जसा पर्ययति
कीदृशः विष्णुस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतो ग्यात्मना भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवन्तरवस्थितः खेवाद्याना सहिप्राणा भावेन
भूतानामंतः संचरति किंच यः परायन इद्रूपेण परापरतो गच्छन् बीडुश्चिन् बीडुशब्दोद्दृष्टार्थः चित्प्रपञ्चः इदमपि अग्निमेशरपितिव्यं
मेघं अभिनत् अभिनत्तिविहारयति यत्विभक्तिलोपः यमग्निपंचजना अयजन्ते यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषदश्च निपंच यज्ञा चत्वारो मरुत्वि
जो यजमानश्च २३

गमः
१५१

उशिक्षावकः योऽग्निर्मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायिनिहितः देवैरिति शेषः बहुलं कुंदस्य माजोपीत्युभावः स अरुषं अरोषं च सुराद्युप
इवरहितं अरोचनं वाधुमंडदियत्ति उरुमयति व्यवहिताश्चेत्युपसर्गक्रिययोर्व्यवधानं इतो वा अयमर्थः ध्वं रतः संचति धर्मसामुन्नहर्षिभवती
ति श्रुतेः कीदृशोऽग्निः उशिक्ष उश्रपते काम्येते लोके रिति उशिक्षकांतः वशैरोणादिकः इकक् प्रत्ययः पावकः पावयिता पुनोतीति अरतिः
अलंमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टैश्चरतिः प्रीतिरहितः सुमेधाः शोभना सेवका मिप्रायधारणसामर्थ्यमिधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो
यस्येति वा अमृतोऽमरणधर्माभिरभ्रत् जगद्भारयन् दधाति रधतीत्यादिना निपातः श्रुकेण शोचिषानिर्मले न ते जसा प्रभाव रूपेण धा

उशिक्षावकोऽरतिः सुमेधामर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि इत्यर्तिधर्ममरुष्यरिद्रुद्धुक्के लंशोचिषाद्यामिनेक्षन् २४
दृशानोरुक्ता उद्यमिद्यो दुर्मर्षमायुः श्रुयेरुचानः अग्निरमृतोऽभवद्दुर्मेधो देवैर्न्यौरजनयत्पुंरताः २५

माकान् इनक्षन् नक्षत्रग्रहतारासंबंधितेन साद्यलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इन प्रधानाहिदेवा उपजीवंतीति श्रुतेः २४ दृशानोरुक्ताः
व्याख्यातः २५ यस्मै भद्रा कल्याणकारिणी शोचिरीमिर्यस्य तत्संबोधने हेम इशोचिहे अग्ने अद्य प्रतिपदियः पुमान् ते तव अरुपे
पुरो जशं घृतवतं घृतयुक्तं उपसरणाभिद्यारणेपतं कृणवत कृणोति करो कृण करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदे द्वितिति
एइकारलोपे ते टो जगवित्यजगमेनो गुणे कृणवत इति रूपं स आन्यस्योपस्तीर्य द्विहविषोः वक्षयाथापरिष्ठादा न्यस्याभिधा

सं. टी.
१५२

रयतीत्येतत्कृत्यमिप्रायः हेयविष्टयुवतमयदामित्ययित्तमं यजमानं प्रतरं अतिशयेन प्रकृष्टं सरं अमुं वक्षं रसीत्यव्याप्यरातघातममुप्र
त्ययः प्रकृष्टतरं च स्वः स्थानं उत्तमलोकं नयाप्रापय अक्षामिमुखेन सुसंमुखं चामिनय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुसंमुखं देवभक्तं देवैः भक्तं से
वितं देवयोगं सुखं प्रापयेत्यर्थः वसति यत्र तत्र वसुतन्मयः अतिनवस्ववसीयः उच्छं रसीती य सुप्रत्ययः तुरिष्टमे यस्त्वितित्तलोपः
छांदसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति सलोकमागच्छत्यशोकमहिमंतस्मिन्वसति शश्वतीः समाश्रित्य क्रतेः प्रकृष्टांतः पादमवपरे इति व
स्यो अछेत्पत्रसंध्याभावः २६ आतं भजशोभनं श्रवः सुश्रवसः सर्वे धिनी कीर्तिरुत्तुभरतानि कर्माणि सोश्रवसानितेषु यत्तकर्मसु अग्ने

६१

यस्त्रे अद्य कृणवदुशोचे पयन्देव घृतवन्तमग्ने प्रतन्नय प्रतरं हस्योः अक्षामि सुसंमुखं देवभक्तं यविष्टु २६ आतं
जसौ श्रवसेष्वग्नः उच्छः उच्छः अभजशयमाने प्रियः सख्यो प्रियोः अग्नभावात्पुजते न भिनदुज्जनिस्त्वे २७

त्वं तं यजमानं अभजसे वस्वनिरंतरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः उच्छेनि केवस्य प्रगुणादिरूपे च शयमाने तत्तत् शस्त्रे सतितम
भज सर्वतः सेवस्व कर्माणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः एवं त्वया सेवितो यं यजमानः सर्वस्य प्रियो भवति भवतु लिङ्गं लेङ्गं लेङ्गं लेङ्गं
अग्ने अदसो जप्रियो सुजातोऽयन्नेन पुत्रेण उद्भिर्न देत उद्भिर्न तु उद्भुदं हृदि मा प्रोतु इलोपेः जगमे चोद्भिर्न ददति रूपं तथा
जनिस्त्वेर्जनिष्यमाणोश्च पुत्रादि उद्भिर्न देत जनिष्येते ते जनिस्त्वोतैः भविष्यदर्थ उद्भिर्न देत प्रत्ययः २७

रामः
१५२

त्वामग्ने अग्ने यजमानाः त्वा अनुवर्त्तमानाः त्वां सेवमानाः संतः घृन् घृशवादिनवाची कालाधने रिति द्वितीयादिनेषु सर्वदा वार्धणीयानि प्रार्थ्या
निविश्या विश्यानि सर्वाणि वसुवस्वनिधनानि गोभरिण्यदीनि दधिरे धारयंति यथेष्टं धनं प्राप्नुवंतीत्यर्थः वसु अत्र सलोपः किंच त्वया सहसि
ताः त्वां भजंतस्ते यजमाना इविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छंतः उशिजे मेधाविनो ह्यन कर्मसमुच्चयकारिण संतो गोमंतं गावोरश्मयोऽत्र संती
ति गोमान्तरं विमंडलमध्यगतं ब्रजं ब्रजं त्यजेन सुकृतिन इति ब्रजसं देवयानमार्गं विवब्रुः विभिदुः रविमंजे मार्गं कृतवत् इत्यर्थः तदुक्तं ते अमे
तद्दिदुरित्युपक्रम्य देवलोकादित्यमिति २८ अस्तावपिः अषिभि र्यजमानः अविभिः अग्निरस्तावीस्तुतः कर्माणि च कीदृशोऽग्निः नरां न

त्वामग्ने यजमानाः अनु घृन्विश्या वसुदधिरे वार्धणी त्वया सह इविणमिच्छमाना ब्रजं गोमंतं मुशिजे विवब्रुः २८

अस्तावपिः अग्निरस्तावीस्तुतः कर्माणि च कीदृशोऽग्निः नरां न

राणं सुशेवः शोभनसुखदानी यीनु जगमाभावे गुणे च नरामिति रूपं शोभनं शेवः सुखं यस्मात् वैश्वानरः वि २९
श्वभ्यो नरेभ्यो हितः नरराग्निरूपेण सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता अद्वेषे पादौ लिंगोक्तं देवो यतोऽग्निस्ततो देवे
देषरहिते द्यावा दृधि वीरो दसी च वयं हुवेम आकूयामः तदाश्रित कर्माणि हे देवा अग्न्या दयः अस्मे अस्मा सुसुवीर शोभनपुत्र यु
तं ययं धत्तस्थापयत २९

सं. टी.
१५४

का. ततो ह्यभ्यांततो नंतर पठिताभ्यां मस्य गेर्मा सोत्येताभ्यां अभ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारं मुख्याग्निमस्मात्प्राप्यति अश्वमेधे विरुपदृष्ट्याग्नेयी गायत्री
एवमंत्रेण मस्मात्प्रितिवेन संस्तुय ह्यभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन् मस्मात्पुनरुक्तं हे अग्ने अश्वमेधे लघुतव संवधीः स्थानं सत्वे उषधीः यवाद्या
अनुरुधसे उषधी परिणामनुविपरिणामसे सोचिषो चेपाद एरणमिति स इत्यस्य विसर्गलोपे संधिः यवा उषधीः स्त्रीकरोषि जटराग्निरूपेण किं जग
मे अरण्योर्मध्ये स्थितः स न पुनर्ज्जायसे ३६ गर्भो असितिसो नुष्टुभो ग्निदेवत्याहे अग्ने त्वं उषधीनां गर्भो सिभे धनरूपे रोषधी विशेषेण स्याद्व्यमानत्वात्
हे अग्ने त्वं वनस्य तीनां तरुणां गर्भो सि अरणिभ्यां जायमानत्वात् सर्वस्य भूतस्य प्राणिनां तस्य गर्भो सि जटराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अयोगर्भो सि
वाजवैद्युतादिरूपत्वात् ३७ का. अनामिकया प्रास्तादा दत्ते प्रसद्येति अश्वमेधे प्राप्तास्मनः सकाशादनामिकया भस्मगृह्णाति सद्येति चतुर्भि

अश्वमेधे सधिद्वयसौषधीरनुरुधसे गर्जे सज्जायसे पुनः ३६ गर्जे अश्वमेधे धीनां गर्जे वनस्य तीनां गर्जे विष्टस्य भूतस्याग्ने गर्जे
अपामसि ३७ प्रसद्य भस्मना योनिमपश्चुष्टि वीमग्ने सधे सज्जमात्सिद्धि अतिष्मान्युनरासरः ३८ पुनरासद्य सरनमपश्चुष्टि
वीमग्ने शेषमातुष्ये योपस्थे नंतरस्यां शिवतमः ३९ पुनरुर्ज्जा निवर्तस्व पुनरग्नः ४० पायुषा पुनर्ज्जा पायुषः ४० ॥

आपभिः प्रसद्य हे अग्ने त्वं मस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां दृष्टि वीयानिभूतां आपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरग्निः संसृज्ये कीभूय ज्योतिष्मा
न तेजस्वी संपन्नः स न पुनः असदस्वस्थामुखां आसीद पुनरासद्य हे अग्ने आपश्च दृष्टि वीच सदन आसद्य जलमिह रूपे स्थानं प्राप्य पु
नरपि अस्यामुखायामतमुखे त्वं शेषमातुरुपस्थे उत्संगे यथा शिशुः शोते किं भूतत्वं शिवतमः कल्याणतमः ३८ पुनरुर्ज्जा ३९ सहर
प्यादेव्याख्याने ४०

रामः
१५४

का. प्रास्योखायाः उपतिष्ठते बोधमेति तजगादा गत्यानामिका गृहीतं भस्म तस्मात्प्राप्तवो बोधमेति ध्वेने स्वाग्निमुपतिष्ठते बोधमेदीधेत
मोदृष्ट्याग्नेयी त्रिष्टु एष धा अन्नमस्या स्त्रीति स्वधाद्यानृतस्य संबोधने हे स्वधावः मरुवसोः संबोद्धो ह्येसीत रुच्वहे अन्नवनहे यविष्टयुवत
मअस्याममवचसो बोधवुधस्व अभिप्रायमिति शेषः यदा कर्मणि षष्ठी मर्द्धनं जानीहीत्यर्थः किं भूतस्य वचसः महिष्ठस्य अतिशयेन बहु
महिष्ठं तस्या प्रभूतस्या प्रभूतस्य अत्र पथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः किं च त्वं शङ्क एक शङ्का र्थः सर्वादिः पति क्रोशति कर्माहे अग्ने त्वा
एकः पुरुषः त्वां पीयति आक्रोशति नंदति त्वं एकः अनुगृह्णाति त्वां स्तोति कश्चिन्नदतीति लोक स्वभावः एवं सति हे अग्ने
अहं तु ते तव तत्तत्तं शरीरं वंदे सोमिनमामि च वदि अभिवादनसुत्याः कीदृशो हं वंशरुः वंदनशीलः अवंधो राहुरित्यारुप्रत्ययः शीलार्थः

सहरया निवर्तस्वाग्ने पि च्वं सुधारया विष्टुष्टु पृष्टु विष्टुष्टु तस्यारि ४१ बोधमे अश्वमेधे च सोष विष्टुमर्द्धिष्टुस्य भूतस्य स्व
धावः पीयति त्वो अनुचो गृह्णाति वृन्दारुष्टे त्वं वन्दे अग्ने ४२ संबोधि सुरिम्भं वराव सुपते वसुहावन युयो ह्यस्मादेषा

४२ संबोधिसामाहुतिदृष्ट्याग्नेयी यजुरं ता गायत्री विष्टु कर्मणि स्वाहेति यजुः हेव सुपते ध ॥ ४३ ॥ संबोधि कर्मणि स्वाहा ॥ ४३ ॥
नपते हेव सुहावन वसुहाति वसुहावा अतोमन्निति क्रि एतत् संबोधने हेव सुहावन धनस्य दातः तत्संबोधे अस्मदभिप्रायं व
धस्व बुध्तिशयिलु प्रेरुक्तं यो हे हिरिति धि गुणतलोपो ह्यं दसौ कीदृशं स्वसरिः विद्वान्मधवान् धनवान् मधधनमतिम
धवा संतुष्टः संनृष्टो सि होर्भागा नि अस्मत्त यो धि अस्मत्त दृष्टु कुरु का प्रायश्चित्तं समिधोपहृत्या ज्योतिष्कर्मण्यतिष्ठति सुवस्था
नीयया समिधा घृतमादायो रवे गेजु हेतितत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति स्त्रार्थः विष्टु कर्मणो यजुः जगत्स्थितिस्त्यादिकर्मकर्त्त
तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ४३ ॥

सं. टी.
१५६

का मध्येर्द्धहृत्तीचतस्रोदक्षिणेनराः प्राचीरुपरधातिदक्षिणतउदहृत्पदसोऽग्निरिति प्रत्यचंततोऽध्वर्युर्मन्त्रादक्षिणेउदहृत्पदविशमध्वे
र्द्धचतस्रोर्द्धहृत्तीसंज्ञादृकाः प्राचीः प्राग्लक्षणादक्षिणेतरयंत्वातरमारभ्योपरधातिअभ्यात्मचयनमित्युक्तेः अकृतुष्को लोकेकारुसदीर्घो
स्तदृष्टयामाः पृथालोकेद्वयव्यापिअष्टकोपधानंकुर्वन् षडहृत्युच्यंतेरतिसंज्ञार्थः अयंसः पंच अवेविश्यामिअदृष्टा अग्नियस्मिन्नुभच
तुभ्येनुष्टुप्इष्टकापधानंकुर्वन्मिनयेनदृष्टातिअयंगार्हपत्यः सअग्निरिष्टकाभिश्चायतइतिशेषः यस्मिन्नग्नौचितेसातेइंद्रः सुतमभिषुतेसोमं
जठरे स्वादरेदधेधारयतिवर्तमानेतिद्विर्हृत्तइंद्रः वावशानं वष्टीतिवावशानं वहुलं कंदसीतिशयः श्रौसतिद्विष्यभ्यासदीर्घशानचिरूपं

अयर्द्धसोऽग्निर्यस्मिन्त्यसोममिन्द्रः सुतदधेजठरेवावशानं सहुस्त्रियंवाजमन्युन्नसप्रिष्टः ससुवांसं ससुयसेजातवेदः ॥४७॥

कामयमानः कीदृशंसोमंसहस्त्रियंसहस्त्रांरुवाजमन्यं वहुनांस्तस्मिन्करमित्यर्थः अंत्यंनंनिकारः संप्रत्यर्थः भक्षणादेवमदकारी प्रिसरंत्त
प्रिकरंअग्नेचित्तेनकेवलमिन्द्र एवसोमंजठरेधत्तेकिंतुजातवेदः जातवेदो धनं यस्मात्तदेअग्नेत्वमपिसप्तवानरुवीधिसंभजमानः सन्न
अत्विपजमानैस्त्रयतेषनसंभक्तौ कसुप्रत्ययः उत्तरार्द्धस्यायं वार्थः हेजातवेदः सप्रिसरं गमनंकुशलं अंत्यंनंअश्रमिवसहस्त्रियंसह
स्त्रसंख्याकैनधनेनसमितंवाजमन्यंससवान्दत्तवान्सनयजमानैस्त्वंस्त्रयसे सहस्त्रेणसमितो ब्रूतिद्युप्रत्ययः षण्णुहानेकसुः स
सवान् ॥४७॥

रामः
॥१५६॥

अग्नेयत्तेहेआयजत्रमयोदयायजनीयहेअग्नेतयत्तेरिविद्युलोकेवर्चेरीशिरकरूपंवर्तेतेयज्ञदधियामत् अग्निरूपेयज्ञउपधीषुअंतःस्थितंये
नवर्चेसाउरुबिस्तीर्णमंतरिक्षंअतंतंथआतनोषिविस्तारयसिवभ्रव्याततंथजगभ्रववर्थतिनिगमेदतीज्जभावः सभानुः रीप्तिः त्वेषः त्वेषय
तिप्रकाशयतिसकलः विश्वमिति त्वेषः त्वेषरीप्तिपचादित्वादच अर्णवः अर्णस्युदकानिसंति यन्नेत्यर्णः अर्णसोवसतोपश्चयदाअ
र्णवान्गगनवान् प्रसरणशीलः नवक्षाः नवचष्टेइतिनर्णशुभाशुभकर्मदृष्टादृष्टोयस्तेभानुः तेमेवेष्टकारूपमुपदधातिशेषः अनेन
त्रिस्थानोग्निः सुतः ४८ अग्नेदिवः हेअग्नेदिवोद्युलोकस्यसंबंधमर्णउदकत्वं अक्षुजिगासिआभिमुख्येनगच्छसिगास्तुतिर्गत्योक्तादिअभ्या

अग्नेयत्तेदिविद्युर्द्धः दधियुग्मांय्यहोषधीष्वप्यथायजत्रयेनान्तरिक्षमुद्वाततन्यत्वेषः सभानुरर्णवो नवक्षाः ॥४८॥ अग्नेदिवो
ऽअर्णमक्षुजिगास्यच्छादेवो २ः ऊर्ध्वेषेधिह्यायेयारोचनेपरस्तात्पर्यस्यवाश्चावस्तादुपतिष्ठन्तः आपः ॥४९॥ यु
रीष्वांसोऽअग्नयः प्रावुरेभिः सुजोषसः जुषन्तोयज्ञमुदुहोनमीवाः इषोमुहीः ॥५०॥ सेवंकांदसंअक्षुभिरासुमितिशा

कएणिनिपातस्यचेत्येतेत्यस्यसंहितायां दीर्घः आपोवाअस्यादिवा एस्ताएवधमेनाच्छेतीतिप्रतिः किंचयेदेवाधेष्ट्यऊचि
षेउन्नचिरेउच्यंतेधियोवुद्धिरेंद्रियाणिइत्येतिपेरयंतिधिह्याः प्राणरूपादेवास्तान्देवाश्चत्तंअक्षुजिर्माणीतितनयः तथा
विजावाविधिधंजायतेपुत्रादिद्वारेणेतिविजावाप्रजावान्जनसस्वनक्रमगमोविदइतिजनेविद्विदुनोरनुनासिकस्यादिति
धातोरकारः हेअग्नेतवसान्तगोपुत्रहानविषयासुमतिः शोभनावुद्धिरनुग्रहेणस्मअस्मासुभृतमवेतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि
देयमितिभावः भृतुव्यत्ययेनशपोलुकअस्मेविभक्तेः शोआदेशेत्यहाद्यत्वं ५०

सं. टी.
११५७

सं. टी. १५७ ॥ ५२ ॥ अयं ते आरम्भात् ॥ ५३ ॥ का चिदसीति पूर्णे र्वदक्षिणतः प्रतिमंत्रंतदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणांगत्वाच्चिदसीति प्रतिमंत्रं एवं
तिरश्चोऽहग्लक्षणे स्थित उद्भूत उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिनिंदसीति दक्षिणां चिदसि इष्टकादेव त्र्ये द्वे यजुषी चीयते इति चित्
हे इष्टके चितास्था पिता सियद्वाचिनोति भोगान्न संपादयतीति चित्त्वं भोग संपादका सितया प्रसिद्ध्या देवतया वा रूपया सादिता स
तीत्रंगिरस्वत् प्राणवत् प्राणे यथा सर्वौ गेषु चितास्तथा ध्रुवास्थिरा सती त्वं सीद निविश स्वतया देवतयेति वाग्देसादेव तां गिरस्वदिति
प्राणे वा अंगिरा इति श्रुतेः द्वितीयमुपदधाति परिचित् परितः सर्वतः चीयते गांश्चिनोतीति वाक्त्वं परिचिदसितया देवतयेति व्याख्या
तं ॥ ५३ ॥ का तिसृषु लोकं दण्ड सुमंत्रो दशसु बहयोर्वादशस्वेकस्यां वञ्चादौ ति सृषु लोकं दण्ड एष्टकासु तल्ली मुपहिता सुलोकं दण्डो त्यभिमे

इडा मग्ने पुरुदः सः सुनिज्ञोऽंशश्चतुर्मुखः हवमाना यसा धस्यान्ः सुनुस्तनयो द्विजा वाग्ने सते सुमतिर्ब्रह्मस्मै ॥ ५१ ॥ अयने यो
निर्ऋतियो यतो जातोऽशेषथाः तज्ज्ञानने गन्ः आरोहथानो ब्रह्मयारयिम् ॥ ५२ ॥ चिदसित यो देवतयाङ्गिरस्वकुवासी द
दपरिचिदसित यो देवतयाङ्गिरस्वकुवासी द ॥ ५३ ॥ लोकमृणालि इमृणायो सीदकुवास्वमइडाग्नीत्वा ब्रह्मस्यतिरस्मि

अतस्ततोदशसुमंत्रः यद्वा द्वौ द्वौ लोके एते च कासुयोर्मंत्रस्ततोदशसुतत एकस्या एवमेकविंश
तीष्टकागर्हपत्येसुरितिस्रत्रार्थः लोकं एणलोकं एणदेवत्यानुष्टुप् एलोकं एण एकेलं लोकं एणगर्हपत्यचयनप्रदेशे एव
एकाभिरनाक्रांतं स्थानं एरयतथा छिद्रं एण किंचिदपियथा छिद्रं न दृश्यते तथा संज्ञाभवेत्यर्थः एणत श्रोतुहादिः अथो
अपिच ध्रुवा राजसती चंसीदति एकिंचंद्राग्नीवहस्यति श्वेते देवा अस्मि न योनौ स्थाने त्वा त्वामसी पदनसादितवंतः सदेष्टु
इति हिमानुषो ध्वर्युस्तांसादयितुं शक्नुमिति भावः

रामः
१६७

कानित्येसादनसरदोहसाउपधानोदुत्तरेतयादेवतयाअस्पतितयादेवतंयेतिसादनंताअस्येतिसरदोहसादेधिवदनंएतेनित्येसर्वत्रेतिसरार्थःता
अस्यपुत्रप्रियमेधादृष्टाअदेवत्यानुष्टुप्दिवोद्युलोकंसंबंधिनोदेवश्रुतावासरदोहसश्चदोहश्चसरदोहसःसरदेनजलेनसहितादोहसो
न्नानिअन्नयुक्ताआपस्ताःप्रसिद्धाअस्पविशोयसस्यसंबंधिनंसोमंत्रिपुंश्वनेरोचनेषुविभाक्तेव्यत्ययःत्रिषसवनेषुसोमंआश्रीणंतिसम्यग्नि
अयेतिपक्वंकुर्वंतिवाश्रीपाकेऋदिःआपोवैस्त्रोन्नंदोहःयज्ञोवैविशइतिश्रुतेःअन्नरूपाःअजागत्पत्रीद्यादिधान्यनिष्पादकाइत्यर्थःक
हाश्रीणंतिदेवानांजन्मनजन्मनिसंवत्सरोसंवत्सरोवैदेवानांजन्मेतिश्रुतेःसंवत्सरेसंवत्सरेसामयागस्तदभिप्रायमेतत्त्वसानानिआणोरेच

ताऽअस्य स देहो रुसः सोमं थं प्रथी ए न्तिष्ठ प्रथी यः जन्म देवानां विशस्त्रिष्वरि च ने दिवः ॥ ५५ ॥ इन्द्रं द्विप्रधाः अवीह धन्यस
मुद्रवा च सङ्गिरः रथी तमर् रथी नां द्वाजानां थं सत्यं निम्यतिम् ॥ ५६ ॥ ॥ नानातिश्रुतेः यज्ञपरिणामभूता अन्तोऽप्याह

मुद्रव्यवसङ्गिरः रथीतमरथीनाञ्चानाथसत्यनिम्पतिम् ॥ ५६ ॥ नानातिश्रुतेः यज्ञपरिणामभूता अन्तोऽप्यदकाऽत्रा
पोदिवः सकाशादस्मिन्लोके पतित्वोषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वेतीति भावः ॥ ५५ ॥ काचात्वालदेशात्पुरीषंति
वपतीं इति विश्वा इति चात्वालस्थानान्मदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरिक्षिपति इति विश्वाः इति देवत्यामधु छंदः सुतेजस्तदृष्टानु
हुरविश्वाः सर्वा गिरः स्तुतं ऋग्यजुः सामरूपा इति अवी वृद्धन्वर्द्धयंति कीदृशं इति समुद्रव्यवसं समुद्रवत् व्यक्तो व्याप्तिर्यस्य तत्
तं समुद्रवत् व्यापकं विविधा च नं नाना गतिमित्यर्थः अक्षोभ्य गतिवारं रथिनां रथयुक्तानां सर्वेषां रथितमं अत्यंतं रथयुतं रथयुद्धं ल
ब्धान्ते शयमित्यर्थः इति रथिन इति वरिषेर रथिन इति देशः तथा तथा वा जानामं नानां पति स्वामिनं सतां स्वधर्मवर्तिनां च पति पालकं ॥ ५६ ॥

11 4801

सं. टी.
१७८

का. समं विलां चकृत् त्वोर्यं निव पति समित मिति समं विलं यस्यासा समं विला विभक्त्युक्तं दसः गहं पत्य चिति मंत्तर रोपरि श्रित्त मां कृत्वा
तन्म ध्येनो चैरुग्निं स्थापयति चतुर्मेवैः चतस्रो ह्यग्निदेवत्याः समितं उल्लिख्य एकाधिका अनियता क्षरपादत्वात् हे अग्ने त्वं पुरीषः पशवोऽसि रयिमान् धनवान् पोषयुक्त आसि अतः सर्वादिशः
त्योऽव्यावग्रीयुवां समितं संगच्छते इत्युक्तं गतौ संगतौ भवतं संकल्पेणाव एक संकल्पो भवतं यद्वा सम्यक् कल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतं कीदृशो
युवां संप्रिया संप्रीणतस्तौ इगु पदेति कः सम्यक् परस्परं प्रीति युक्तौ रोचिष्मादीप्यमानौ अलंकृत्य त्रित्यादिनेषु च सुमनस्य मानौ शोभने
मनः कुरुतस्तौ सुमनस्येते सुमनस्येते तौ सुव्रातः काजंता छान च परस्परं शोभन चित्तवंतौ इषमन्न ऊर्जमुपसेवनं घृतादिवाभिसंबसा

समितं सङ्कल्प्येयां सस्त्रियो रोचिष्म सुमनस्यमानौ इषमन्न ऊर्जमुपसंभसा नो ॥ ५७ ॥ संवाम्नां च सि संवृता स
मुचिता न्याकर म अग्ने पुरीष्याधिपो भवत्वनुः इषमन्न ऊर्जमुपसंभसा नो यधेहि ॥ ५८ ॥ नो अभ्यवहभ्यंतौ भुजानौ

अभिसंबसास्यक संपादयंतौ वस्तेरथांतरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥ संवां उपरि द्यावृती अष्टम प्रनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादेकाधि
का हे एर्वोक्तावग्रीयुवां युवयो मनांसि बहुवचनत्वा न्नो बुद्धांकारान् अहं समाकरं सर्वतः गतान् करोमि कारोतिर्लभ्युत्तमवहु
वचने शपि अकर मिति रूपं तया व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरं सर्वतः संगतान् करोमि व्रत मिति कर्मनामतया चित्तानि च मनो गत संस्का
रान् समाकरं उकारः समुच्चयार्थः एवं मनः कर्म संस्कारैरेकीकृतैरेकीकृतमग्निं प्रार्थयेत् पुरीष्य पशव्य हे अग्ने त्वं नो स्माकं अधिपा
तीत्यधिपाः पातको भवत्पमन्न ऊर्जंतु उपसेवनं दध्यादि च यजमाना यधेहि देहि ॥ ५८ ॥ ॥

रामः
१७८

अग्ने त्वं उरुग्निदेव तयोऽधिक आधिका अनियता क्षरपादत्वात् हे अग्ने त्वं पुरीषः पशवोऽसि रयिमान् धनवान् पोषयुक्त आसि अतः सर्वादिशः
शप्ताः कृत्वा इह स्मि अयने स्वयं निस्वकीयस्थानमासद प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥ भवतन् अर्घीयं किं अनियता क्षरपादत्वात् ह्यग्निदेव त्वय्युनव्याख्यायते
हे ज्ञाते वेदसावग्रीमदीयं कर्म युवां माहिं सिद्धं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं च माहिं सिद्धं अद्यास्मिन् दिने नोऽस्य भ्यो शिवौ शांतौ भवतं किंच युवां
नोऽस्माकं दर्थं समनसो सचेतसौ अरे पसौ च भवतं मनसा सहितं समानचित्तौ अन्यविषयमनो हित्वाऽस्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वं अस्म
दनुग्रहेन्येन्यं विप्रतिपत्तिरादित्यं सचेतस्त्वं अरे पसौ निःपापौ अस्मादिवः प्रामादिका पराधसत्त्वे पिक्वोपाभावो निःपापत्वं इह शावस्य भ्यं भव
तमित्यर्थः ॥ ६० ॥ सिकताभिः समं विलां कृत्वा माते वपुत्रमिति शिवादिमुद्याभिर्वनिधाय सिंचति पयोर्मध्ये तस्मिन् मुखं सिकताभिः सं

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् युद्धि मां ॥ असि शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वयं निमिह सद ॥ ५९ ॥ भवतन् समनसो सचेतसावरे पसौ ॥
मायु सठं हिं सिद्धं मायु सपति आत वेदसो शिवो भवता मुद्युन ॥ ६० ॥ माते वपुत्रम्य शिवा पुरीष्य मुग्निं च स्वयो नावभाहुरवा ॥
तां विष्टेर्देवैर्ऋतुभिः संविद्वानः पृजापतिर्विष्ट्वक म्या विमुच्यतु ॥ ६१ ॥ ॥ संपर्यमाते वेति मात्र शिवाद्यथ कृत्या भिव

दिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽरत्तिमात्रे गहं पत्ये चितेरुपयं वेरवां निधाय तमध्ये तस्मिन् दुग्धं सिंचेदिति सूत्रार्थः माते वपुत्रादेवत्या नेष्टु फल
ती योनवकः चतुर्थो द्वादशकः द्यौर्वी भरूपायाम नयीया उखा पुरीष्य पशव्य मग्निं स्वयोनौ स्वकीयगर्भस्थाने आभाः आभाषी तद्वतव
ती भगोलुजिवहुलं कदसीती जगमा भावो सचो विसर्गति पिसु प्रेलु प्रेरु पंमाता पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्संगे विभर्ति प्रजायतिः कृत कृत्या
ता मुखं विमुच्यतु शिवाद्या शिवादिमुक्तं करोतु कीदृशः प्रजापतिः विष्टेर्देवैर्ऋतुभिश्च कर्मा विष्ट्वक म्या विष्ट्वक म्या ॥ ६१ ॥

सं. टी.
१७७

का नैर्ऋतीः कृत्वा सुप्रकाशितोऽवशरणः पारमार्थी हविष्यशन्नहोमवदिशेदक्षिणेत्तराः कृत्वा दक्षिणमुखोऽस्य शन्नमुच्यते मिति प्रत्यक्षं
चंपराचीः ततो ध्वयुः राजसूय हविष्यशन्नहोमेयादशो देवतादशो स्वयं परीक्षेदक्षिणमुखोऽस्य शन्नमुच्यते मिति प्रत्यक्षं चोत्तरेणैर्ऋती संज्ञका इष्टका दक्षि
णेत्तरा कृत्वा ततस्तान् अष्टशन्नप्रदधाति कीदृशीः पाकेन कृत्वा वर्णाः तुषेरेव पक्वाः लक्षणहीनाः पक्षापरचीः अनात्ममुखाः स्वयंदक्षिणमु
खः पूर्वमुत्तरान्निधाय ततो दक्षिणे देवतिस्सार्थः असुच्यते तं तिस्रो नैर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टु एह नैर्ऋति असुच्यते सोमयागमकुर्वीत अयं य
जमानः अये हविष्ये यजन्मकुर्वीत च त्वं कुप्रतिगच्छ गृहाणित्यर्थः किंच सेनागु प्रचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यागतिं अन्विहि अनुगच्छ इष्टतो
गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः सर्वथा सोमं सुन्व ज्योः स्मदन्वमिच्छाने त्वस्मानिष्ट सादृष्टि शिशाते तवेत्यागतिं प्रार्थयित्वा नैर्ऋते एवैस्ता ये तु भ्यं नमो

असुच्यन्तु मयं जमानमिच्छन्ते न स्पेत्यामन्विहन्तस्करस्य अन्यमुस्मदिच्छसातः इत्यानमो देवि नैर्ऋते तु भ्यं नमस्तु ॥ २ ॥ नमः सुते नैर्ऋ
तेति यमतेजो यस्मयं विचिता बन्धमेतत् युमेनैव यमया संविदानो नृमनाकेः अधिरोहये नमः ॥ ३ ॥ सु ॥ २ ॥ नमः सुते नैर्ऋतिः कृ

त्वापत्तिः स्यादलक्ष्मिस्तु नैर्ऋतिः रित्यभिधानात् भूमिर्वा नैर्ऋतिर्दिगभिमानिनी देवता वा अलक्ष्म्यां दिक् तौ दिक् तौ चापि नैर्ऋतौ निरुपद्रवेति
कोशात् तिग्मेतीक्ष्णं दुः सहंतेजो यस्याः सति गते जातस्याः संबोधने हेति गतेन हेति नैर्ऋतिर्नैर्ऋतुं भ्यं सुतं रां नमो सु अयस्मयं अयोमयं अयस्मया
दनिच्छंदसीति सुच्यते ह्याशवत् इष्टं वं जीवत्वेन जन्मतिरूपं अस्मान् बंधि च तविच्छिन्ना शयच्यति यथोत्तरादिः द्योतसि इति संदि
तायां दीर्घः किंच यमेनाग्निना यम्या दधिवाच संविदानः एकमत्यंगता सती उत्तमे उत्कृष्टेनाके सर्वसुखोपेते दुःमात्रहने स्वर्गे एनेय
जमानमाधिरोहयस्यापय ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः श्रीरामः पुनातु माम् ॥ ॥

रामः
१७७

यस्यास्तेहोरेविषमशीलेऽरुखे नैर्ऋतिदेवि यस्यास्तेतव आसन् आसनि आस्पे मुखे नुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपरधामि किमर्थं एषावधानं
जमानस्य स्वर्गप्राप्तिप्रतिबंधकानां पापानामपवर्जनायानाशायकिंच जने जंतुमात्रोयां तात्वां भ्रं संदंते सोतिशास्त्रानभिज्ञत्वात् मरिच सुप्रेनाशमे
मोदे सुतो गतविति धातुः त्वं नैर्ऋतिः अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशी तात्वाविश्रुतः सर्वथापि नैर्ऋतिमेव परिवेद सम्पक्जानामि नैर्ऋतिशब्दस्याय
मर्थः सर्वदेवसाधारणदेवयजनानिः कृष्णस्वतंत्रदेशे विदीर्णो हौ नैर्ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सानि नैर्ऋतिरिति इह प्रकारं ह्येवेति विश्रुत इत्युक्तं
६४ का. शिकरुक्पाशे दूरासंदीपरे एगस्य यंत इति शिकरुक्पाशे दूरे आसंदीपने नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्तिष्ठति यं ते यजमानदेवत्यात्रिष्टु
यजमानं प्रत्युच्यते हे यजमान नैर्ऋतीर्देवी ते तव ग्रीवा मुकुंठावयवेषु यं पाशं शिकरुक् पाशं वंध आसमंतं दृष्टवती कीदृशं पाशं अविचत्यं च तीक्ष्णं

यस्यास्तेहोरेऽस्य अहोम्येष्टास्वधानां मवसर्जनाय यस्यां जने भूमिरिति युमदं नैर्ऋतिर्वाहस्पतिर्वेदविश्रुतः ॥ ६४ ॥

यन्ने देवी नैर्ऋतिरा बन्धुपाशं ग्रीवास्वविच्यत्तम् तन्ने विष्णुमया युषो नमश्चाह ये तस्मिन् मदि प्रसृतं नमो भूत्येव ह्यु

रने अछेद्युदृष्टं तं ग्रीवास्थं ते तव पाशं अनेन मंत्रेणाहं विष्णुमिविमुंचामि स्य शनिरुपस्यष्टे विमोचनार्थः कस्मात्स्थानात् विमुंचामि ॥ का ॥ ६५ ॥
आयुषो मेर्मधात् गार्हपत्यचिनि स्थानात् न संप्रति शानमिव पाशदूरी करोमीत्यर्थः नकारः संप्रत्यर्थः अनिर्वा आयुस्तस्येतन्मध्यं यच्चितोणा
हे भवत्यचित आहवनी य इति अन्ते रायुशब्देनाग्निरुच्यते अथ पाशविमोचनं तं प्रसृतो नैर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरुपमा अत्यहं यजमान
एतंतु पितुं अन्नं अहिं भक्षयका उदपात्रं निषिंयांतरात्मेष्टकमतिष्ठंति नमो भूत्वा इति दिक्पादि निरसनानंतरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च म
ध्यजलपूर्णं च मसं हस्तीनिनी यत्र यजमाना ध्वयुवो नम इति मंत्रेणोत्तिष्ठंति नैर्ऋतो समीपादिति सार्थः नमो भूत्येव एकपदा विराट्या
देवी इह माग्निं लणं कर्म चकार कृतवती तस्यैव त्वेयं आरूपेणोदेव्ये नमो नमस्कारो सु ॥ ६५ ॥

सं. टी.
२००

का. अनमेशमेत्यशालाद्वयोपस्थानं निवेशन इति ब्रह्मयजमाना ध्वयेवेनैऋत्युपधानं देशात् पश्चादपश्यंतः शांतांग इति अध्वर्युरेत्यशालादा
रिभवेगाहपत्यचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते निवेशनं विष्टावसुगंधर्वदृष्टं देवत्यात्रिष्टुपत्रयमग्निः विष्टाविष्टानिरूपारूपाणि अभिचष्टेप
श्यति आहवनीयानि प्रणीताग्नीध्रिह्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति कीदृशानि रूपाणि शचाभिः स्विः स्वेः कर्मयुक्तानीति शेषः कीद
शोभिः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वर्गहस्यापयतीति निवेशनः तथा वसुनां धनानां संगमः संगमयति प्रापयतीति संगमनः प्रजाप
त्युरुपधनप्रापकः सत्यधर्मासत्यो वश्यं भावि फलोपेतो धर्माग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा कस्वसविता देव इवायथा सविता स
यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे यथाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः सह समरे संग्रामे इंद्रेण इंद्रवतस्थो स्थितवान् यथेदं यु

निवेशनः सङ्गमनो वसुनां द्वेष्ट्या रूपाभिचष्टे शचीभिः देवः इव सविता सत्यधर्मेऽनंतस्थो समरे पथीनाम् ईह

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगावितन्वते च यक् धीरा देवेषु सुम्नुया ईह

स्य परिपेक्षिवाचकत्वात् मस्य देरितिलोपभावेच्छांदसे हीर्घपथीनामिति रूपं ईह का. दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठ न्युज्यमानमभि
मंत्रयते सीरा युञ्जतीति चिते दक्षिणश्रोणोः पश्चिमेति च न ध्वयः प्रतिप्रस्थानोत्तरां स एवैष द्विर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्यावायुज्यमानमो
द्वंवरं हलं द्वाभ्यां मभि मंत्रयते सीरा युञ्जति सीर देवत्ये सोमपुत्रवृद्धदृष्टे देगा यत्री धीरा धीमंतोः ग्निश्च विदः कवयः कृषिकर्माभिः
सीरा सीराणि हलानि युञ्जति द्वेष्यो जयति युगानि दृष्ट कनानावितन्वते विस्तारयति किं कर्तुं देवेषु सुम्नुया सुम्नुमिति सुखनामततो
द्वितीयेकवचनस्य सुपां सुलुगिति यादेशः सुम्नुं सुखं कर्तुं मिति शेषः देवानां सुखं कर्तुं युञ्जतीत्यर्थः चतुर्थः चतुर्थीयादेशो वा देवानां सु

नायसीर कविपरमोर्बुध्वं एनाथैः तयोरैकत्वात् युगावितन्वतेति ईह

रामः
२००

कुरुतमिति भावः विष्णुसं कर्तुं ईह

युनक्तसीराह कर्षकोः सीराः सीराणि हलानि युक्तं युक्तं जयत एत एत न यनाश्चेति अस्पृते नादेशः प्रससोरहोपाभावे युनक्ति निरूपं युगानि वितनुधं

शम्यायोऽहोभिर्विस्वरितततः कृतेन कर्षणेन सस्वतेरु अस्मिन्मेनोस्थाने वीजं व्रीह्यादिकं ययं वपत कयागिराया उषधीरित्यादिकया वेदमंत्र
वाचा चकारा ब्रह्मसेन च किंच वागे गीरने इति रिनिश्चतेः अतिरन्जति व्रीह्यादिकान् भर असत् भरणं भरः पुष्टिः भोजः सुन प्रत्ययः समरास
फलापुष्ट्या सह वर्तमाना पुष्टा अस्तु इति श्रुत्योपः परस्मैपदेष्विति श्कारलोपः जगमे अस्मदिति रूपं पक्कं धान्यं नेदियत् अतिशयेनोतिकं नेदि
यः अतिकवादयो नेदसा धावित्यंतिकस्येयसुनि प्रत्ययेनेददेशः इत् एवार्थो नेदियत् अतिकतममेवां त्यकालमेव पक्कं धान्यं स एषा
स एणि शब्दो न दानार्थः स एणा लवनसाधनेन लूनमिति शेषः रात्रेण क्तिन्नं सतनः अस्मान्प्रति आइयात् आगच्छतु अत्यकालेन पक्कमस्मद्गृह

युनक्त सीरा द्वियुगा तनु कुरुते योनौ वपते हवीर्नम गिरा च शुष्टिः समराः असन्नेनेदीयुः इत्युत्तर एषः पक्कमेयात् ईह युन
ई सुफालाविक्रं प्रन्तु र्मिः युनद्धीनाशाः अभियन्तु ब्राह्मैः युना सीरा हविषा तोशमाना सुपिप्लवा उषधीः कर्त्तानास्मे ईह

मागच्छत्वित्यर्थः ईह आत्मनि प्रत्यनु परिश्रितुनं सुफाला इति प्रत्युचंचिति स्थाने परिश्रितसमीपे चतुर्ऋग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तर एवैषु वतसः सी
तां कृषति युनं सुफालाः कुमारहारीतदृष्टा सीता देवत्याश्च तसः द्वे त्रिष्टुभो तृतीयापंक्तिः चतुर्थानुष्टुप सुशोभनाः फालाः सीरा ग्रस्थालो
हविशेषाः युनं सुखं यथा तथा भूमिं विक्रं पंतु वित्तिखंतु सुनमिति सुखनाम फालाः सीरोपकरणं वैयाः फालमं शुके इति कोशः वीना
शाहानः युनं सुखेन वा हेर्दृष्टमैः सह अभियन्तु आगच्छतु ह्युना सीरा युना सीरो हवाद्यादित्यो अस्मे अस्माकमोषधीः व्रीह्यादिकाः
सुपिप्लवाः शोभन फलाः युवां कर्त्तना कुरुत कुरुतमिति वचनव्यत्ययः यसातनवादेशे शपिलुप्रेगुणे कृते कर्त्तनेति रूपकानाशः कर्षु
केशु देहतां तोषां शुधातिनोरितिकोशः युनश्च सीरश्च युना सीरो देवता द्वे चेति एव पददीर्घः युनो वायु सीर आदित्यः युनो वा

युनरेतय शिखे सीरश्च आदित्यः सरणदिनिपुणः

सं. टी.
२०१

घृतेन सीतासीतालांगलपद्धतिः मधुनामधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां ससिन्धतां सिक्तां भवतु कीदृशी सीताविश्लेर्देवैर्मरुद्भिश्चानु
माता अनुज्ञां गी कृतावा एवं परोक्षमन्का प्रत्यक्षमाह हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं यसा पयो रधि घृतादिभिः पिब्यमानादि
शः पूरयेती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अन्ना घृत्स्व अस्मदधि घृतादिभिः मुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः वृते बहुलं हं रसी
तिशयः श्लोसति लोटिवृत्तेति रूपे ७० तत्सर्वोक्तं लांगलं हलं गांधेनं अविच्छांगविशेषं रथवाहणं रथवाहकमश्वादि कंच उद्धमति उद्धमयति प्रा
पयति रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनं कृषिसमर्थो वेवगवादि कं यजमानस्य सुलभमिति भावः अत एव लांगलं गवादि प्रापकं कीदृशं ला
गलं पवीरवत् पवीधारास्यास्तीति पवीरं फालः रेमत्वर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तं तथा सुशेवंशेवमिति सुखनामशोभनसु

घृतेन सीतामधुना समज्यतां विश्लेर्देवैरनुमता मरुद्भिः ऊर्जस्वती पयसा पिब्यमाना स्मां रथीते पयसा आवाहयत्यस्व ७० ला
ङ्गलं पवीरवत् सुशेवंशे सोमपितृसु तदुद्धमति गमविम्प्रफ ७१ अवीवरीं स्थुवाहणम् ७१

खकरं शोभनं शेषं यस्मात्तथा सोमपितृसुः सोमं पिबतीति सोमपायजमाननिमित्तां सरति भूमिं खनतीति सोमपितृसु यद्वा सोमपि यजमा
ने सरनाशयति पापमिति सोमपितृसु खरत्स्रगत्तौरु प्रत्ययः शीलार्थः हलदंतात्स्रमप्यति विभक्तेरलुक् आतोधातोरित्यालोपो ह
लं तत्वात् यद्वा सोमः पीयते नेनेति सोमपितृसु तस्मिन् निष्पादकं न हिलांगलं कर्मविना सोमचमसाः स्युः ईदृशं लांगलं गवादि गमयती
त्यर्थः कीदृशी गां अविच्छाप्रफर्ष्य फर्वति गतिकर्मा प्रकर्षणवति गच्छति प्रफवीता प्रफर्ष्या वा छंदसीति अमी एव रूपाभावे यणदेशः युव
तित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः तथा पीवरीं स्थुवाहणं प्रस्थावत् प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थ

उद्धमयति पतिमित्यर्थः ७१
रामः
२०१

कामं कामदुष्टे कामान्नो रथान् दुग्धे पूरयति कामदुष्टादहः कश्चिच्छ्रेतिकः प्रत्ययो घातादेशश्चतस्याः संबुद्धे कामदुष्टे लोपलपद्धते मित्रा
दिपुत्रां देवानामर्थे प्रनाथैरेषधीभिरत्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं बहुश्रमसंपादय ७२ का अनुद्धो विमुच्य विमुच्य धर्ममिति यशुवदुस्रज्या
दक्षिणा काले ध्वयदे ददाति घृणान् रुक्षादियोज्य पशुवदित्येथानां दिशं प्रति विस्त्रज्य ध्वयः यजमानश्च सत्यां ससीरां स्नानध्वयं वे
ददाति रुक्षादिति सत्याः विमोचने मंत्रा विमुच्य ध्वं घृषदे वत्याधी गयत्रीया दानियमान् हे देवयानाः देवतार्थः कर्मकारिण देवार्थ्या
नं कृष्याद्युद्यमोयेषां ते यद्वा देवयानमार्गः हेतुः भूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः हे अघ्ना अहृतव्याः गोवावलि वही ययं विमुच्य ध्वं मुचेः

कामं कामदुष्टे धुश्चामित्रा युवहं रणयचा ७३ याश्चिद्वा मरुत्स्व ले प्रजाप्यः उषधी ७३ विमुच्य ध्वं मग्घादे
वयानाः अगन्तु नमसं स्पारमुस्य ७३ ज्योतिरायाम ७३

कृतकृत्याः संतो युगात् पृथक् भवतेत्यर्थः अस्पतमसः क्षुत्पिपासा द्युद्धतस्य दुखस्य पारं समाप्तिं वयमगमन्म प्राप्ताः गच्छते ल
दिशपि लुप्ते रूपं तदुक्तं यो शनो यापि पासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्यतीति वयं ज्योतिः आपामां परमलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः
प्राप्ताः आपो ते लुपि पुष्पादिनाः ७३ प्रत्ययः ७३ का पंचगृहीतेनो कृत्स्नं नमि जुहोति सजरदृति इहानी संस्कृतेन जुहोति
च गृहीतेनात्येन कृत्स्नात्ममध्यस्था पितकुश संवेसु चरध्वो कुर्वन् जुहोति सजरदृति लिंगोक्तं देवतं यजुः त्रीत्यनुष्टुप छंद
स्कं अहः अपोजतानी ददातीत्यर्थः संवत्सरः उषा प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनो देवभिषजो सरः सूर्यः वैश्वानरो मति

सं टी.
२२

॥ १०५ ॥ **श्रुत्वा** वादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं सुहृतमस्तु ते वा प्रत्येकं विशेषणानि कीदृशोऽयं योभिः सजः यवाश्चायवाश्चाईमासामासा
श्रुत्वा यंतेजोषणं नुदप्रतिसहनुषावर्तते समानानुदवायस्यससजः नुषतेः संपदादित्वा प्रावेक्षिमासाईमासैः प्रीति युक्तस्यैः
कीदृशपुष्पांशु रणीभिः सजोषसौ प्रीतौ कीदृशः सरः एतशेनाश्वेन सजः तुष्टः कीदृशोऽग्निः इत्यादिष्टिमासजः प्रीतुः तदधिष्ठा
तत्वात् आग्नेयीहिष्टिबीइशरेन गौर्वीनं उच्यते ॥ १०६ ॥ **का** यउषधीभिरिति अवेवपत्युदपात्रत्वात् पंचमिस्तचैश्चमसेनस
र्वेषधेवपतिउदपात्रेवदिति चतुश्चतुः सातामुयथा कृष्टं पाउषधीः अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टाउषधीदेवतायोअस्माअभिहासती
त्यंतासप्रविंशतिरनुष्टुपः मुंचंतु मेत्यादि द्वादशबुधदद्याः कुत्रापिकर्मण्यनियुक्ताः पादानां पादानां न्यनाधिक्ये कार्ये युगश

सुजः रघोः अयवोभिः सुजः रुषाः अरुणीभिः सजोषसावश्चिन्नादईसोभिः सजः सरः एतशेनसजः वैश्चानरः
इत्याद्युतेन स्वाहा ॥ १०७ ॥ **या** उषधीः पृथ्वीजातादेवे अस्त्रियुगमुपरा मनेनुब्रूणां मुहूर्तः शतधामानि सुप्रच ॥ १०८ ॥

इः कालवाचीत्रयाणं युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसंते प्रादृषि शरदिच पुरासष्टौ याउषधीः उषधीयः पृथ्वीः प्रथमा भावी
नीत्यः आकाशाः उत्पन्नाः देवेभ्यः अतुभ्यः अतवो वैदे वा इति श्रुतेः अतवउषधीयुताः कर्तव्याः एतदर्थं वभ्रणां तगज्जनभरण
समर्थानां पाकेन पिंगलवर्णनां वातासामोषधीनां शतं सप्तवधामानि स्थानानि अहमनेनुमन्ये एवं ज्ञाने मयते लटि आत्मनेपदिउ
त्तमेकवचने शिपिएत ए इति एकरमेने इति रूपं संवत्सरोपलक्षिमेकैकस्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतधामानि वषीकानि
शिरः स्थानि मुखदंडासाकं रणव्यानि सप्तस्थानानि चय एवमे सप्तशीर्षान् प्राणं स्तानेन तदाहेति श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यंत इति

॥ १०५ ॥ **श्रुत्वा** वादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं सुहृतमस्तु ते वा प्रत्येकं विशेषणानि कीदृशोऽयं योभिः सजः यवाश्चायवाश्चाईमासामासा
श्रुत्वा यंतेजोषणं नुदप्रतिसहनुषावर्तते समानानुदवायस्यससजः नुषतेः संपदादित्वा प्रावेक्षिमासाईमासैः प्रीति युक्तस्यैः
कीदृशपुष्पांशु रणीभिः सजोषसौ प्रीतौ कीदृशः सरः एतशेनाश्वेन सजः तुष्टः कीदृशोऽग्निः इत्यादिष्टिमासजः प्रीतुः तदधिष्ठा
तत्वात् आग्नेयीहिष्टिबीइशरेन गौर्वीनं उच्यते ॥ १०६ ॥ **का** यउषधीभिरिति अवेवपत्युदपात्रत्वात् पंचमिस्तचैश्चमसेनस
र्वेषधेवपतिउदपात्रेवदिति चतुश्चतुः सातामुयथा कृष्टं पाउषधीः अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टाउषधीदेवतायोअस्माअभिहासती
त्यंतासप्रविंशतिरनुष्टुपः मुंचंतु मेत्यादि द्वादशबुधदद्याः कुत्रापिकर्मण्यनियुक्ताः पादानां पादानां न्यनाधिक्ये कार्ये युगश

रामः
२२

शतं वः हे अं वमा तस्थानाः उषधयः वोयुष्माकं धामानि जातिदाः श्रेत्रालिवाजन्मानि वा शतं संति उत अपि च वोयुष्माकं रुहः रोहंतीति रुहः प्रोहंतीति रुहः सहस्रं सं
ति शतसहस्रपादाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते अधश्च निपातस्य वेदीर्घः शतं कृतवः कर्माणि याभिस्ताः जसि चै प्राप्नुगुणस्य भावे क्त्वा इ सो यल्लदेशः अ
थेव सति हे शतकृत्वस्ये मम इमं यजमानं अगदं क्षत्रियासादिषड्मिरागरहितं कृता करोतेः शपो लुक् ॥ १०९ ॥ **उषधीः** हे उषधीः उषधयः स्यं प्रतिमोद
ध्वं हृष्टाभवतं कीदृशो ययं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः प्रसवरीः फलप्रसववत्यः प्रसवते जनयंति फलानि इति प्रसवरीः अयेभ्योऽपि दृश्यंत इति सस्तेर्वनि
पिप्रत्ययेवनोस्वेति प्राप्तांतो देशश्च अश्वाउवसजित्वरीः सहजयति महीत्वाः इत्यंशतीति क्विप्तिटिणञ्जिति दीर्घश्चाश्वाः संयामेजयशीलाः
तद्वत्फलपर्यत्वाज्जयशीलाः वाहं दसीति सर्वत्र सर्वसवर्णदीर्घः वीरुधः विविधं रंधंति निवारयंति वीरुधः वीरुहाः क्रोधांतादेशो वेदीर्घः इति धां

शौचोः अम्बुधामानि सुहृतमुतवोरुहः अधाशत क्रत्वो ययमिममोऽअगदङ्कृत ॥ १०९ ॥ **उषधीः** प्रतिमोदङ्कृत्युष्पवतीः
प्रसवरीः अश्वाः इवसजित्वरी वीरुधः पारयिषुः ॥ ११० ॥ **उषधीरिति** मातरस्तद्देवीरुपं ब्रुवेत्तुनेयमश्वाङ्गांश्चासः आ

तादेश्युपसर्गे दीर्घश्चापासयेत्तुः पारतीरक कर्मा समाप्नोचुरादिरदंतो धातुः पारयंति फलपाकां च्छानुन्तवपरुष ॥ १११ ॥
तत्त्वं परित्यज्य वहुकालं कर्मपारणशीलाः पारयिषुवः लोहं दसीति शीलांश्च इत्युच प्रत्ययः ॥ ११२ ॥ **उषधीरिति** हे उषधीः उषधयः हे म
तरोजगन्निमात्र्यः भोजनदानव्यधपगमादिभिरुपकृत्यः हे देवीदव्यः बोधयुष्मान् प्रत्यमुनावक्षमा एविधिना तत् प्रसिद्धमभी
ष्टं उपब्रूते वच्चि प्रार्थयते इति किंतदाहे पुरुषयज्ञपुरुषतव प्रसादात् अहं हयंगाधेनुं वा सो वस्त्र आत्मानं शरीरं अहं सनेयं स
भजयं वनधर्षनसंभकोलितं यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थयते तद्दोषधीभिः अनुमंतव्यमित्योषधी प्रार्थनमिति भावः

११२

सं. टी.
२०४

इच्छति निशब्दो बहुलमिति प्रातिशारयस्त्रेणेपसर्गेकदे शताजननीः करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः निशब्दो बहुलमिति प्रातिशारयस्त्रेणेपसर्गेकदे शनकारलोपः अथो अपि च ययमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थव्याधिनिष्क्रमणकारिणो भवयति निष्कृतिमात्रकत्वात् किंच सीराः सहस्रया अन्नेन वर्तत इति सीराः सहस्रसादेशे शिरोपकारदीर्घश्चक्रां रसः यद्वा सीराः शुधारीनामपसारयेयः यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासुताः सीराः पतत्रिणः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिणः प्रसरणशालाश्च स्थानभवतवाचं रसीति दीर्घः तत्तनावित्यादिना यस्पतनादेशः यतयस्मात् आमयति अमरोगेचुरादिः आत्रं रुजति आमयाविनिनरे स्थितं रोगनिष्कृत्य नाशयस्य

इच्छति जीमवोमाता ल्यो ययं रुयनिष्कृतीः सीराः पतत्रिणः रुयनु ययमयति निष्कृत्य ॥ ८३ ॥ अति विश्वाः परिष्ठास्तेन इव ब्रजमक्रमुः उषधीः प्रचुच्यवुष्येत्किञ्च तन्वोरपः ॥ ८४ ॥

हा यत् आमयति यत् शुधादिकरोगवत् बाधते तत् ययं निष्कृत्य करोतेः शपिलु प्रेलो टिरूपं ॥ ८३ ॥ अति विश्वाः परिसर्वतोगा नधिष्ठायति छंतीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वा उषधीः उषधयो यदा अत्यक्रमः आक्रमते भक्षिताः संत्यो देहं व्यापुवंति क्रमते लज्जि अत उषध्यां रसः तन्न दृष्टांतः स्तेन इव ब्रजा यथा रात्रौ स्तेनश्चौरोगोष्ठे आक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं स वैत्राण कृति तद्वत् यदोषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमते तदा तन्व शरीरस्य यत्किञ्चिद्विक्लिमपिरयः पापं शिरो व्यथा गुल्मीति साररूपं पापफलं यत्किञ्चिदस्ति तत् सर्वं प्राचुच्यवुः प्रचावयंति नाशयंति युगतो लुजिणि श्रिदुभ्यः कर्त्तरि च डि ति चङ् प्रत्यये रूपं रियोरि प्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः ॥ ८४ ॥

रामः
२०४

यदि मां यत् यदा रमाः उषधीः वा जयन् पूजयन् मानयन् सन् अहं से सुकरे आदधे स्थापयामि तदेव यश्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणत्वा गेवन शपति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः तन्न दृष्टांतः जीवगृभो यथा जीवो जीवस्य नेव यो हि सार्थगृह्यते आर्घस्थानं नीयते स जीवगृह्यतस्य जीवगृभो वधात् प्रागेव त्रिविधा दान्मृतो ह मिति मन्यमानस्य मनुष्यात्मा यथान शपति नष्ट प्रायो भवति तथोषधी हस्ते धृतायां व्याधेरात्मन शपतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ यस्योषधीः हे उषधीः उषधयो यस्य रोगिणः अंगमंगं सर्वाण्येगानि परुष्यरुः परुः शब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः स

यदि मां घ्राजयन्नुहमोषधी हस्तेः आदधे आत्मा यश्मस्य न शपति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥ यस्योषधीः प्रसप्येथाङ्गमरु मरुष्यरुः ततो यश्मं द्विवाधुः दुग्गोमं अमुरीरिव ॥ ८६ ॥

वालिपर्वो लिग्रंथी नरययं प्रसप्येथ प्रगच्छयत तो ग पर्वसमुदायान् यश्मरोगं विबाधध्वेनिवर्तयथ व्याधिना शंकुरुध्वतन्न दृष्टांतः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देह मध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणोति हि नास्ति मध्यमशीः शृङ्गसायां किं एज्ज तन्न तौरितीदादेशः उरग्रपरः इति रेफः मर्मघातक उग्र उत्कृष्टो बहुगोधां गुलित्राणा उरु रीशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते यदा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणोतीति मध्ये मशी यथा युगं तेजगच्छते तद्वपु यमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं बाधध्वे इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सं. टी.
२०५

साकं यश्माहेयश्मरोगत्वं चाषेणपक्षिणासाकंसहप्रतप्रकर्षेणगच्छकिंरतेनचाषेणकिंकिरीविनाकिंकीतिशब्दानुकरणंकिंकीतिश
ब्देनहीव्यतिक्तीरतीतिकिंकीरीविस्तेनःचाषस्तवाचितःसार्थःवातस्यध्राज्यागत्यासाकंप्रपतवातगतिवत्यनायस्वेत्यर्थःकिंचनिहा
कयासाकंनश्यनष्टोभवनिहंतिकायमितिनिहाकानिर्ऋतिःकृच्छ्रायनिस्रयासहनश्ययद्वाशब्दानुकरणमिदंहाकष्टंकयाकुंभध्याहिरतो
हमितिशब्दंकुर्वन्हेयश्मत्वंनश्यन्नर्थोतरंवाकफाविरुद्धकंठोत्पध्वनेरनुकरणार्थःकिंकिशब्दःकिंकिनाकंठध्वनिनादिव्यतीति
किंकिरीविस्तेष्मरोगःचाषवधोचपतिव्याकुलंकृत्वाहंतिचाषःपित्तरोगःवातस्यध्राजिर्व्यतरोगःहेश्मरोगराजत्वंकफपित्तवातरोगैः

साकं यद्यप्यप्रपतचायेण किकिशिविना साकं वातस्य द्रुज्या साकन्नशपनिसकया ॥ २७ ॥ शतं ई०० ॥ अन्त्या
ताः २ ॥ वौः अन्त्यामवत्वन्यान्यस्याः उपोवताः सर्वैः संघिहानाः इदमेव प्रावता वचनः ॥ २८ ॥

सहप्रपतगच्छाकयापीउयारुजानिरुतोस्मिन्नकस्मिन्मिति शङ्करोतिसानिहकासर्वो गवेदनातयासाकंदेयश्मत्त्वं नश्य ॥ ८७ ॥
 न्यावः ईषधयोवोयुष्माकंसध्येअन्याकाचिहोषधीव्यक्तिमोघद्विव्यक्तिमवतुरक्षतुतयारक्षिताअन्यापिअन्यस्यारक्षिकाया
 उपावतउपसमीपमागत्पालयतुपुरुषवचनव्यत्ययःअन्यान्यस्यःप्रभावंअवतुवाताःसर्वास्तथाविधाईषधयोययेसंविहानाः
 परस्मैरेकमत्यंगताःसत्योमेममेईबनोवाक्प्रार्थनारूपं प्रावतप्रकर्षेणारक्षतं ॥ ८८ ॥

रामः
२०५

याः कलिनिः या उषधयः पलिनीः कलिन्यः फलयुक्ताः याश्चा फलाः फलरहिताः याश्चा पुष्पाः पुष्परहिताः याश्चा पुष्पिणीः पुष्पयुक्ताः सर्वा
उषधयो बृहस्पतिप्रसृताः प्रेरिताः सत्यो नोऽस्मान् ग्रहसाया पातरो गुरू पातमुंचंतु दृष्टकुर्वंतु च एवमोषधी बापाया पंच-अचानिसमा
प्रानि अथानारम्भाधीताः मुंचंतु माशपथपातशपथरूपात विन्धिपातपापाशोषधयामामां मुंचंतु दृष्टकुर्वंतु अथो अपि बवरुणे
भवं वरुणं तस्माद्गुरुणा पराधनिमित्तात् पापान्मामां मुंचंतु इति तापिवयमस्य संवंधिनः पट्टीशात् पट्टीशाश्चो वंधनवाची यमबंधननिमि

याः कलिनीयाः अफलाः अपुष्पायाश्च पुष्पिणीः बहूस्पतिप्रसूतास्तानामुच्चैर्लब्धं रुसः ॥ ८९ ॥ मुञ्चन्तु
मा ॥ शयत्प्रादयो बहूणां दुतत्रयो यमस्य पद्मी शारदसर्पसमा देवकिञ्चिषात् ॥ ९० ॥ अबुपतन्ती रवदन्दि
वः उषधयुसरि ॥ यञ्जीवमुञ्च वामहेन सरिष्यति परुषः ॥ ९१ ॥ ॥ श्रीरामः पुनातु माम् ॥ श्रीः ॥

तात्पापान्नामुंचंतु अथोअपिचसर्वस्मादेवकिंत्विषात्अवपतंतीःअवपतंत्योऽधस्ताद्भूमौ देवापराधमितिज्ञात्पापान्नामुंचंतु ॥ १० ॥ अववपतंतीः शिवपरिद्युलोकात्सकाशात्अवपतंतीःअवतपतंत्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छंत्यः सत्यः उषधयः अवहनपरस्परं वचनमुक्तवत्यः किंतदाह जीवतीति जीवसंयं जीवमनुक्रांत प्राणं पुरुषं वयमश्नवा वहे अश्रुः व्याघ्रौ लोह व्याघ्रमुस पुरुषनरिष्यति न नश्यति रिष्यातीत्यत्र लेहो जटा वित्यजागमः पुरुष इति छंदो सोदीर्घः सर्वत्र ॥ १० ॥

सं. टी.
२०६

या उषधीः सोमराजा यासां ताः सोमराजो बह्वीः बह्वे नंताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्यावा
शतं विचक्षणास्तोतारो यासामिति वा एवं हता या उषधयः संतितासामोषधीनां मध्ये हे उषधे त्वं उत्तमा उत्कृष्टाय तो सिभवसि अतः कामोय
शिताय अरं अलं पर्याप्ता भव हृदये हृदयाकाशसुखकारिणी भव ॥ १२ ॥ या उषधीः सोमराजो या उषधयः दृष्टिर्वी अविष्टिताः विविधं स्थि
ताः बह्वस्यति प्रसृताः बह्वस्यति नाप्रेरितास्तो उषधयोः स्ये उषधौ मद्रुता ये वीर्यं संदत्तसामर्थ्यं प्रयच्छतां इयं बहुवीर्या भवति
भावः ॥ १३ ॥ याश्च या उषधयः इदं मद्रुचनं प्रार्थनरूपं उपसमीपस्थाः शृण्वन्ति याश्चान्या दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिताः व्यवहृताः स

या उषधीः सोमराजा बह्वीः शतविचक्षणाः तासामसि त्वमुत्तमार्द्रमायुशः हृदे ॥ १२ ॥ या उषधीः सोमराजा विष्टिताः दृष्टि
वीमनु बह्वस्यति प्रसृताः अस्ये संदत्तवीर्यं ॥ १३ ॥ याश्च याश्च दूरमुपशृण्वन्ति याश्च दूरम्परागताः सर्वाः सङ्गत्य वीरु
धोस्ये संदत्तवीर्यं ॥ १४ ॥ मावोरिषत्त्वनिता यस्मै चारुद्रं नामि वः द्विपाञ्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्वनातुरम् ॥ १५ ॥

यः इषत् शृण्वन्ति हे वीरुधो विविधं रोहणः उषधयः तोः सर्वाः समीपदूरस्थाः सगत्य संगता भूत्वा अस्ये उषधौ ययं संदत्त प्रयच्छत ॥ १४ ॥
भावः उषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सा ये युष्मन्मूलं गृहीतुं खननं कर्त्तुं मारिषत् माविन शपतु यस्मै चरुण्य चिकित्सा ये वो
गृहीतुं युष्मानं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि सचामरिषत् किं बहुना स्माकं संबन्धी द्विपाञ्चतुष्पादस्माकं वादि प्रा
णिनां सर्वमनातुरं रोगराहितमस्तु द्वौपादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य संख्या सुपूर्वस्येति पादशब्दस्योक्तौ ॥ १५ ॥

रामः
२०६

उषधयः राजा स्वामिना सोमेन सह उषधयो देवताः समवरं संवारं कृतवत्यः कथं संवारं समाह्वयन्त्येव रणेति अस्मान्महाहि
ना चिकित्सां करोति कृतौ स्वाहिः हे राजन् सोमेन संवारं कृतं वयं पारयामसि पारयामः इदं तोमसि सोमे संवारो व्याधिना शङ्कर्यः ॥ १६ ॥ नाशयत्री
वहे उषधे त्वं वलाशस्य क्षयव्याधेर्नाशयत्री नाशयती असि भवसि वलं अस्यति क्षिप्रति वलासः क्षयः अशो गुरु व्याधेश्च नाशिका असि उ
पचितो उपचिन्ति शरीरं वर्द्धयतीत्युपचितः क्लिष्टमयुगदुष्प्री परादयस्तेषां च नाशिनी नाशकत्री त्वमसि पाको मुखपाकः अरुः क्षत
मुच्यते पाके नारुः पाकारुः तस्या यद्वा पाको न पाकः तस्या रुच्यथा मंशमि त्वं तस्या नाशिनी त्वमसि ॥ १७ ॥ त्वां गंधवीः हे उषधे गंधर्वदेव विशेषस्त्वा

उषधयः समवरन्तु सोमेन सह राजा यस्मै कृतेति ब्रह्मणस्तु राजन् न्यारयामसि ॥ १६ ॥ नाशयित्री वलासस्यार्शसः उपचि
तामसि अथो शतस्य यद्वा लम्पाकारो रसिना शनी ॥ १७ ॥ त्वां गंधवीः अखनं स्वामिन्द्रः स्वामिन्द्रस्यतिः स्वामोषधे सो
मो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ १८ ॥ सहस्वमे अरातीः सहस्वदतनायतः सहस्वसर्वम्यापमानं सहमानास्योषधे ॥ १९ ॥

अखनं स्वेष्टकार्यमिधार्थेन नमकुर्वन् इन्द्रश्चामखनं बह्वस्यति श्रुत्वा मखनं हे उषधे सोमराजा त्वां च विद्वान्त्वत्सामर्थ्यजान
न्सन्त्वामुपयुज्ययक्ष्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तो भवत ॥ १८ ॥ सहस्व हे उषधे यतस्त्वसहमानासि शत्रुनभिभवन्ति भवसि अतो
मे अराः आदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभवनास्ति राति दीनं यासां ताः अरातयः दतनाः यतः संग्रामकाश्च सहस्वदतनां
संग्रामं कामयन्ते ते दतना यतस्तान् सु एवात्मनः कथितिकथं तां छत्रुप्रतप्रत्ययः किंच सर्वपापानमशुभं सहस्व सहतिर
भिभवाथ ॥ १९ ॥

प्रजापतिर्मामाहिंसीत्माहंनुयतःकस्मेकायप्रजापति

अभा वर्तस्व अग्निदेवत्या उष्णिकेष्टयिवियज्ञेनास्मिन्निर्वायेतेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभा वर्तस्व अभिमुखो
ना गच्छ कथमा गंतव्यमत आह इषितः प्रजापतिप्रेषितो ग्निस्तेतववपां त्वत्वं वपास दशमिमं प्रदेशं आरोहन् आरोहतु अनय
र्चादक्षिणे लोकेष्टकोपधानं ॥ १०३ ॥ अग्ने यत् अग्निदेवत्या गायत्री पञ्चाक्षोर्गोष्टकोपधाने विनियुक्ता है अग्ने यत्तेतवां गं शुक्रं शु
क्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चाप्यहंगं चंद्रं आस्तादकरं यदस्य तत्पवित्रं यच्चाप्यहंगं यज्ञियां यज्ञां हंत तत्सर्वं स्ताघ्यरूपं देवेभ्यो देवानां अ
र्थं भरामसि भरामसं पादयामः ॥ १०४ ॥ इषमर्जं आशीर्षं वीत्रिष्टुपपादं नयस्योत्तरतो लोकेष्टकोपधाने विनियोगः इषमन्तं उर्जं तदु

अब्रावर्तस्य दृष्टिविषयेन पयसा सह दद्यान्नेऽग्निरिष्टितोऽन्नरोहत ॥ १०३ ॥ अग्नेयज्ञे शुक्रं यच्चुन्दं
यस्य तं यच्च यज्ञियम् तदेवेज्योभरामसि ॥ १०४ ॥ एषमर्जुनसुहमितः आदृतस्य योनिमादिषस्य धाराम् ॥
आमागोषु द्विशत्वातन् पुजहामि सेहिम निराममं वाम ॥ १०५ ॥

पसेवनंरधिययोघृतादिकंऋतस्यसत्यस्ययोनस्थानंविद्यात्रयंमहिषस्यमहतइच्छावतोग्निर्धारांधारणाप्राहुतिंवाइतोःस्म
त्यदेशादुदीच्यांशः सकाशादहमाहंअग्निःभक्षयामिस्त्रीकरोमीत्यर्थःअहमक्षणेनइकिंचएतत्सर्वमिजदिकंमांमांआविशतु
काउतरस्यांसिकताःप्रमाहिजहामिसेदिमितिउत्तरेत्वोगेष्टकानःसिकताःपातयतिजहामिनास्तिइरान्नंयस्यांतामनिरामन्नर
हिताममीवांयाधियुतासेदिमबसाहमहंजहामित्यजामिअन्नाभावेरोगदुखानिमेमासत्वित्यर्थः॥१०५॥

सं. टी.
२०८

का अग्नेतेवेति सिकता न्युपस्थारयं स्यात्मानं षडेवेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्यताभिः पुच्छं प्रक्षिप्य विनात्मानं कृदयेत् पावकाग्निदृष्टं षड्वचमग्निरे
वत्येवाग्नेदेविष्टारपत्नी यस्याद्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णो आद्यतु यो वचको सा विष्टारपत्नीः हे अग्ने हे विभावसो विभादी प्रिरेव सुधनं यस्य
तत्संबोधनं हे कांति धनं तव वयो धूमः अर्चयोदी प्रयश्च भ्राजंते दीप्यंते वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयो नं वी कां त्यसनखादनव्याप्रिषु
धूमस्याहति परिणामद्वारेणान्नहनुत्वा ह्योत्र धूम उच्यते कीदृशं वयं अत्रः आवयति घृत्तुके कृतं कर्मति अत्रः धूम दर्शनात् देवानां
कर्मज्ञानं तथा महिमतं न भोगा मित्वा त धूमो वा अत्रो वयं स ह्येनममुष्मिं लोके आवयतीति श्रुतेः किंच दृष्टो महतो भानवो रश्मयो
यस्य तत्संबुद्धौ हे दृष्टानो हे कवे कांत दर्शिन विद्वान् यजमानाभि प्रायज्ञादायुषे रविर्देतवते यजमानाय शो वसावलेन सह वाजम
अग्नेतवश्च्यवो वयो महि भ्राजनेः अर्चयो विभावसो बृहद्भानो शवसा वाजमुत्तुन्नरधा सिदायुषे कवे ॥ १० ॥ पावकवचोः
शुक्रवचोः अन्नवचोः उदियर्षिभानुना पुत्रो मातरां विवेरनुपावसि ह एशिरो दसीः उभे ॥ १० ॥ न त्वं रधा सिदधा सिक्वी
दृशं वाजं उत्थ उत्थः शस्त्राद्युपेतो यत्तस्यो गं यत्त पर्याप्तमन्नं ददासीत्यर्थः ॥ १० ॥ पावकवचोः हे अग्ने त्वं भानुना दीप्या उदीयर्षि उद्गृह्णसि
उत्कषे प्राप्नोषीत्यर्थः कीदृशं त्वं पावकवचोः पावकं शोधकं वचो दीपिः शक्तिर्यस्य सः शुक्रवचोः शुक्रं शुक्रं निर्मलं वचो यस्य अन्नव
चोः अन्नं नमो ह्येनं वचो यस्य एष शक्तिः किंच हे अग्ने त्वं विचरन् उपावसि उपसंगम्य पालयसि सदेवमनुष्ये जगदक्षसितप्रहृष्टांतः पु
त्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमेव यस्मातरामातो पितरा उपावसि ह विष्वा धीत दत्त पितरामातरा वचं दसी निपातः किंच उभे देरो दसी द्या
वाष्टयिषो ह एशि एरयसि ह विष्वा धीत दत्ता भूमिं एरयसी निपातः किंच उर्थः इमे द्यावाष्टयि वीरो दसी ते एष उभे ह एति धमेनाभं

ह्येमा मिति श्रुतेः तेषां सुममति वाक्येषः ॥ १० ॥
रामः
२०८

उज्जो न पात तिस्रः सतो वृहत्सः अस्या आद्यतृतीयो द्वादशार्णो द्वितीयतु यो वचको सा सतो वृहती ऊर्कजलं न पात पोत्रं हे उज्जो न पात अपापो
त्रः अत्र उषधी वनं स्यत यो जायंते तेभ्यो जिज्ञीयते इत्यपापो अत्र मनेः यद्वा उज्जो न स्यत पात न पात यतिन नाशयति न पात किं हे अन्न
स्या विनाशक हे जात वेदः जात प्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्त भूतैः हितः स्यापितः सन् सुशक्तिभिः शोभनाभिः शक्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं
मंदस्वरुहो भवमदिह स्वप्ने जाग्रदमो दे सुतो गताविति धातुः किमिति हर्षः कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वेव यिषो रविर्लक्षणा न्यूनानि
संदधुः जुहुवुः प्राप्ता हर्षः कार्य इत्यर्थः कीदृशं यजमानाः हरिवर्यसः वर्य इति रूपनामभरीणि वयो रिये वांते नो नारूपा चित्रो नयः

ऊज्जो न पात जात वेदः सुशस्त्रिभिर्मंदस्वधीतिभिर्हितः त्वेऽयः सन् धुर्जरिवर्षे सश्चिन्नात यो ब्रामजाताः ॥ १० ॥ इरज्यन्न
ग्ने प्रथयस्व जन्तुभि रस्मेरा योः अमर्त्य सदृशं तस्य वपुषो विराजसि ह एशि सान सिद्धुं तुम् ॥ १० ॥

चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊत योरक्षा अवना न्यन्न नितर्पेण निवात्वत्कृतानि येषां ते त्वयानर्पिता इत्यर्थः ॥ १० ॥ इरज्यन्न हे अम
र्त्यो अमर एव धर्मन् हे अग्ने रापो धनानि अस्मे अस्मा सुत्वं प्रथयस्व विस्तारय कीदृशं त्वं जन्तुभिः प्राणिभिः रुविः प्रदेरध्वर्यु प्रभ
तिभिः इरज्यन्न दीप्यमानः किंच यस्त्वमीदृशो धनप्रथयिता संत्वं दर्शतस्य दर्शनी यस्य वपुषः चित्वाग्निरूपस्य शरीरेण वि
स्य मध्ये विराजसि विशेषदृश्यसे विभक्तित्ययो वा दर्शते न वपुषा ज्वाला लक्षणेन शरीरेण विराजसि सानसि चिरंतनं
कृतुं संकल्प्य ह एशि एरयसि सर्वं दृष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १० ॥

सं. टी.
२०७

रक्षतीरहे अग्ने अथरस्य यत्तस्य रक्षतीरं निरपसर्गस्य नलोपः एवमुक्तः निरक्षतीरं निश्चयेन वातीरं यत्त निष्पादकं प्रचेत सं उक्तं चित्तयुक्तं
क्षयंतं क्षिनिवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसंतं रक्षं यजमानं प्रतिवामस्य वननी यस्य महो मरुतो राधसो धनस्य राति त्वं रधासि रधासि
किंच सुभगां सुदुभजनी योमही मरुती रधमन्त्रं बहसि सानासि पुरा लं रधिं धनं अस्मय माण विषयं निधानलक्षं च रधासि निभिं रेश
यसीत्यर्थः ॥११०॥ अतावानं उपरिष्टा ज्योतिः ये स्यात्सु यः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थो द्वादशः सोपरिष्टा ज्योतिः मानुषाः विभक्ते राकारः
मनुष्या जनाः मनुष्यजाति युक्ताः जंतवः अतिगण्यमानाः युगाः विभक्ते राकारः मुगशब्दः काववाची युगेः कालैः पौर्णमास्यमावास्या

३९

रक्षतीरं मरुतस्य प्रचेतसं यन्तं राधसोमहः रातिं वामस्य सुभगां मरुहामिषं रधासि सानासि रधिम् ॥११०॥ अता
वानममहिषं विष्मदं रेशं तमग्निं सुम्ना यं रधिरे पुरो जनाः प्रशुक्ता र्णः सुप्रथस्मन्त्वागिरादैर्बुध्मानुषा युगा ॥१११॥

भिर्निमित्तैः गिरावेद वाचा कृत्वा सुम्ना ययज्ञाय स्वात्मा मग्निं पुरो यतः एव भागे आहवनी य रूपेण रधिरोऽपि पितवंतः किं रतं त्वां
अतावानां अतमस्यासीति अतावातं सत्यवतौ छंदसो दीर्घः छंदसि ह निषौ वा चैव श्वा मंतु श्चेति अस्य र्थे वनि ए प्रत्ययः महिषे
महातं विष्मदं रेशं तं सर्वस्य रेशो नीयं अत्क र्णं शृणुत र्शुतौ किं ए अत्क र्णौ यस्य तं यद्विज्ञाप्यत तत्सत्यमेव कर्णौ यो अत्क
संपादयतीत्यर्थः सप्रथस्मन् प्रथमं प्रथमं प्रथः कीर्तिः प्रथः प्रख्याने अस्मादसु न प्रत्ययः प्रथसो सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशये
न सप्रथाः इति सप्रथस्मन् अतिकीर्तिमंतं देवं देव एव देव्यं संस्वार्थे यत् यद्वा देवो हितं देव्यां ॥१११॥

रामः
२०७

काः आप्यायसेति सिकता लं भनं मृग्या आत्मविनिस्सारिताः सिकताः सृशति अग्नेयेन आप्यायस्व गौतम दृष्टा सोमदेवत्यास्ति स्त्रेण यत्री त्रिष्टुप उस्ति
कछंदस्माः आप्यायस्व महितं मेति तती यस्या विनियोगः सस्त्रेण स्तिरे सोमविष्मन्तः सर्वस्मात् दृष्ट्यां वीर्यं सर्वभूतोत्पत्ति कृद्भिर्जंतै तव समेतु समा
गच्छतु तेन च वीर्येण त्वं आप्यायस्व सर्वतो वरुं स्व किंच वा जस्या जस्य संगथे संगमन निमित्तं भव अन्नमस्मा सु संगमयेत्यर्थः ॥११२॥ सन्ते हे सोम
पयांसि पातव्या रसास्ते तव संयंतु संगच्छंतां उता अपि च वाजा अन्नानि संयंतु दृष्ट्या निरेतां सि संयंतु कीदृश्यते अभिमाति षाहः अभिमाति
षाहं प्राप्मानं सहतेः भिभवतीत्यभिमाति षाहं तस्याभिमाति साहः सत्वं द्वादसं हे सोम पयो न्नं दृष्ट्यो राप्या यमानो व र्धमानः सन् अमृता

आप्यायस्व समेतु ते विष्मन्तः सोम दृष्ट्या म्भवा द्वा जस्य सह ये ॥११२॥ सन्ते पयांश्च सि समु यन्तु वाजाः सं दृष्ट्या न्यभिमाति

य अमर एव धर्मिण्यै प्रजापत्यै पुत्रादि दृष्ट्यै यजमानस्य भवे ॥षाहः आप्यायमानो अमृता य सोम हि विष्मन्तः च सुप्तमानि धिष्व ॥११३॥
तिशेषः अमृत शब्देन अकृत्या प्रजापति व्याख्याता तथा च अतिः प्रजात्यां तदमृतं रधाति तस्मात्प्रजापति रमृतेति किंच दिविदु
लोक द्वयभोगं संपादयेत्यर्थः धिधारणेतु रादिः विकरणव्यत्ययः आत्मनेपदं च द्वादसं बहुलं छंदसीत्युक्ते सुधितव सुधि
तने मिधिता धिष्व धिषी यचो ते सस्त्रेण रधाते निपातो वात्यर्थः ॥११३॥ श्री राम कृष्ण यनमः श्री राम पुनातु माम्

सं. टी.
२९०

आप्यायस्व हेमदितममदयंति तपेयंती मदी मदिप्रहृदिवात्प्रत्ययः यद्वा मदत्तमिरस्यास्तीति मदी अतश्चिदनावितीर अतिशयेन मदी
मदितमः नाहु स्येति नां तात्पर्यतमो नु जागमः ईदृशहे सोमविश्वेभैः विश्वे सर्वैरंशुभिः सुहमांशैः आप्यायस्व प्रहृदो भव हृदः सन्नो
स्माकं हृदं वर्धमानाय सखा सहायो भव हृदो तस्मिन् इति संहितायां दीर्घः कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यंतं सप्रथाः सकीर्त्तिः सप्र
थस्तमः ॥११४॥ कोऽग्नेतेऽग्ने पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽग्नेतेऽग्ने भावेः ननु ह्यग्निभ्यः प्रक्षिप्यमाणेभ्यो नु वाचयति श्वतवर्णेभ्यो नु
तदभावे ह्येवातिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्षिप्यमाणेभ्यो नु ह्येति प्रेषितो होता आतेव सोमेन इति त्वं अनुवक्ष्यति सत्रार्थः आ

आप्यायस्व मदितमसो मुविश्वेभिरुदंशुभिः भवानः सप्रथस्तमः सखा हृदये ॥११४॥ आते वृत्सो मनो यमत्पर
॥ माच्चित्सधरुयात् ॥ अग्नेत्वाङ्गमयागिरा ॥ ११५ ॥

ते अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टाद्वितीया
विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिर्देवहे अग्नेतेतव वत्सः पयोव्रतत्वा हत्स समस्वत्प्रियो यजमानः परमात्चित् विदप्यर्थः ३।
त्कृष्टादपि सधरुयात् द्युलोकात् मन आहृत्येति शेषः आयमत् आयकृति गृह्णाति मनो नियं करोतीत्यर्थः इतश्च लोप
रतीकारलोपः यमदिति हं पंशुयमिगमां हृदिति वाभावश्छांदसः कयागिरावेदवाचामन आहृत्येत्यर्थः कीदृश्यागिरात्वा
कामयात्वां कामये सो नु मिच्छतीति त्वां कामयातया अलुकदेवैः सर्गिराहतिष्ठति यस्मिन् अग्निः तत्सधः तं द्युलोकं सहसा
दस्य योऽष्टौ दसीति सहस्रसधादेशः ॥११५॥

रामः
२९०

तुभ्यंताः हे अंगिरस्तमः अन्यते जीवतेनेत्यन अन्यं अनप्राणने क्वि एअन अंगिरति अतीत्यंगिराः अतिशयेनांगिरा अंगिरास्तमः हे अग्नेष्ट
थकूनानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपरणाय तुभ्यंत्वयि येमिरे नियम्यते यजमाने रिति शेषः कर्मणि लिट् कीदृ
श्यः स्तुतयः सुशितयः शोभनाः शितयोनिवासायाभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्यानप्रदाइत्यर्थः यजमाना इह कामयस्यै द्युलोकास्त्वैव मंत्रैस्त्वामे
वस्तुवेतीति भावः ॥११६॥ अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ठोषु एकोऽसहयभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते कीदृशोऽग्निः
भूतस्योत्पन्नस्य संघादश्च रश्मिवाकाम्यते सर्वैर्यदुमिति काम इति व ॥११७॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहररुक्तादिसिक्तानां यं ह
दशोऽध्याय इति ॥११८॥ द्वादशोऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमंत्राउक्तास्त्रयोदशोऽध्यायश्चरण्युपधानमंत्रो

तुभ्यंताः अङ्गिरस्तमविश्वेभ्यः सुशितयः हृदयक अग्ने कामाय येमिरे ॥११६॥ अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ॥
सुम्नादे को विराजति ॥११७॥ इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे द्वादशोऽध्यायः ॥११८॥ मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निर्हृदयस्योषा
यसु प्रजास्त्वाय सुवीर्याय मामुदेवताः सचन्ताम् ॥११९॥

उच्यंते का उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठ यजमानो मयि गृह्णामीति जपति उत्त
रवेदेः पश्चात्तिष्ठन् यजमानो जपति मयि गृह्णामीति अग्निदेवत्याक कु एयस्यामध्यापारौ द्वादशक आद्य तृतीयावष्टको साककु एअ
अमध्यश्चतुर्दशक स्तेन ह्यधिका अहं यजमानो ग्रे प्रथमं मयि आत्मानि अग्निं गृह्णामीति धारयामिततोऽग्निं चिनोमीति शेषः किमर्थं रावो
धानस्य पोषाय पुष्ट्यर्थं सुप्रजास्त्वाय शोभनः प्रजायस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रस्वंतस्मै दीर्घश्छांदसः शोभनप्रजादिनिष्पत्यै सु
वार्याया शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तेः उक्ता रोप्यर्थे देवता अपि मां सचंतां सेवतां संगच्छंतां उ एवा र्ये वा देवता एव मां सचंतां ॥ १॥

सं. टी.
२११

का. पुष्कपणमुपहातिस्वेष्टवत् तेनापां दृष्टमिति मंत्रेण पुष्करेऽस्य तेनोपधानं दिवोमात्रयेति तस्य मार्जनमिच्छार्थः अथांष्ट्रं व्याख्यातः ॥ का. तस्मिन् रुक्ममधः पिंडं ब्रह्मजज्ञानमिति तस्मिन् पुष्करपलेऽर्चकं कटधत्तं रुक्ममधः पिंडमुपहाति ब्रह्मजज्ञानं आदित्यदेवत्यात्रिष्टुपवीत्युपसर्गं आवहति क्रियापदेन संबध्यते व्यवहृताश्चेति पालिनीयस्मरणान्तरं ब्रह्महस्तं रुक्मरूपो यमादि त्पोः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुहृरोचंते शोभंते तान् सुरोचनान् लोकान् विधावः विहृतान् करोतस्व प्रकाशेन कीदृशं ब्रह्म प्रथममाहोपुरस्तात्स्वेत्यादि शिजज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनेः शानविशयः श्लोसति जज्ञा

अथास्पृष्टमसि यो निराग्नेः समुद्रमभितः पिबमानम् ब्रह्म मानो मुहुरां आचु पुष्करे दिवोमात्रया वुरिस्मरण
प्रथमं ॥ ब्रह्मजज्ञानम् प्रथमं सुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः सबुद्धा उपमा अस्य विद्वांसतश्च यो
निमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

नमितिरूपं किंच वेनः कमनीयो मेधावी वास आदित्यः बुद्ध्याः बुधमंतरिक्षं तत्र भवः वध्यादिशः विवः विहृणोति सतो विद्यमानस्य मूर्ते
स्पष्टपटादेः यो निस्थानं असतो मूर्तस्य वाचा देश्च यो नि प्रभवं विवः प्रकाशयति हृणोतेः शपिसुप्ते लज्जिगुणे च वरति रूपं अ
उभाव आर्षः बहुलं कुंदस्य मां गौ गेपीति वचनात् कीदृशं बुद्ध्याः उपमाः उपसमीपे मांति भूतानि यासुताः उपमाः सावकाशात्
त्यर्थः अत एवास्पृजगतो विद्वाः विविधस्थानभूताः विविधंति श्रुति यासुताः अलांबगोभूमीत्यादि न प्रत्वा आदित्य एव लोकां दिशो भू
तानि चाभिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

रामः
२११

का. उत्तानं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भे दृष्टा प्रजापतिर्देवत्यात्रिष्टुहिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्मादेर्गर्भरूपेण वस्थितः प्र
जापतिर्हिरण्यगर्भरूपो भूतस्य प्राणिजातस्याग्रेसुमवर्तते प्राणिजातो त्यजेः पुरास्वयं शरीरधारिवर्भूतसच जात उत्पन्नमात्र ए
क एवोत्पत्त्यमानस्य जगतः परेशि श्वर आसीत् वभूवस एव दृष्टिबी अंतरिक्षं द्यां द्युलोकं उता अपि च मां भूमिं लोकत्रयं रधा
रधारयति उं जादीनां दीर्घोभ्यासस्येभ्यासदीर्घः दृष्टिबीभूः स्वयं भूरित्यः तरिक्षनाम सुपटित्वात् दृष्टिबी शब्देनांतरिक्षलो
कोत्रो व्यते कस्मै प्रजापते देवाय वयं हविधेम हविर्देवः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥ इत्यश्वस्तं देवश्रवो दृष्टा आदित्य देवत्यात्रि

हिरण्यगर्भस्य समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकः आसीत् सदीधार दृष्टिबी न्यामुते मादूः स्मै देवाय हविषां द्वि
धेम ॥ ४ ॥ इत्यश्वस्तं दृष्टिबी मनुद्यामिमश्च यो निमनुयश्च दृष्टिः ॥ सुमानं यो निमनुयश्च रत्नं दृष्टिः ॥

दृष्ट्यः पूर्वोदसः आदित्यः दृष्टिबी मंतरिक्षं अनुचस्कंदं अनुस्कंदंति गच्छति सिवतीत्यर्थः म
नुष्यादिधारणयद्यां द्युलोकं चानुसिंचति आहुतिपरिणामभूतेन रसेना देवादिधारणययश्च यो निस्थानं लोकत्रयमनु
संचरंतं इत्यमादित्यस्य होत्रा अनुजुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्रहोत्रा सुदिशुस्थायामि हिरण्यपुरुषरूपेण सर्वदिशुस
यमेव स्थापयामीत्यर्थः असौ वा आदित्यो दक्षो दिशः सप्रहोत्रा अनुजुहोति दित्यं दिशु प्रतिष्ठापयतीति श्रुतेः एवा
चतस्रो दिशः अधः एक उपर्येकामधो चैकेति सप्रदिशो

॥ ५ ॥

सं० टी०
२१२

उपतिष्ठते यजमानो नमोस्त्विति यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन् क्रयं पठेत् नमोस्तु सर्वपदेवत्यासिस्तो नुदुमः ये केच ये केचित्
सर्पति सर्पलोका दृष्टिमीमनुगताः तेभ्यः सर्वेभ्यो नमोस्तु इमे वै लोकाः दृष्टिमीमनुगताः तेभ्यः सर्वेभ्यो नमोस्तु इमे वै लोकाः
सर्पति कृतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते हे या इषव पातु पातानां दुखं दधति ते यातु धाना रक्ष प्रभृतयस्ते घोषाः सर्पजा

नमोस्तु सूर्ये ओ ये केच दृष्टिमीमनु ये अन्तरिक्षे ये दिविते ब्रः सूर्ये ओ नमः ॥
॥ हे या इषव पातु धानां दुखं दधति ते यातु धाना रक्ष प्रभृतयस्ते घोषाः सर्पजा
ये वा मी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्परश्मिषु ये वा मय्यु सदस्क
तन्ते ब्रः सूर्ये ओ नमः ॥ ८ ॥

॥ तयः इषवो वा एतस्ते ये चान्ये वनस्पती श्वरनादि वृक्षानु वे
ष्टा स्थिताः ये चान्ये वटेषु विलेपुशरे ते स्वपन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यो नमोस्तु ॥ ये वा दिव्यलोकस्य रोचने दीप्तस्थानेषु वा
मी सर्पाः अस्माभिरदृश्यमानाः संति रोचनो रुनामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति कृते तथा सूर्यस्परश्मिषु किरणेषु
च सर्पा वसन्ति येषां सर्पाणां अशुजलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्वेभ्यो नमोस्तु ॥ ८ ॥

रामः
॥ २१२ ॥

का उपविश्य पंचगृहीतं नु होति पुरुषे कणुष पाज इति प्रत्येवं प्रतिदिशं परि सर्वेभ्यो नमोस्तु पंचगृहीतमाहायात्मानमाहा
यपुरुषांतके उपविश्य प्रतिदिशं प्रतिस्पर्शपुरुषोपरि पंचऋग्भिर्नु होतीति सार्थः कणुष पाजः वामदेवदृष्टारक्षो प्राः
प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पंचत्रिष्टुभः हे अग्ने पाजो बल कणुष कुरुष पाज इति बलनाम सुप्रहितं तत्र दृष्टांतः दृष्टिमी
विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव प्रसितिज्जालं प्रसितिः प्रयसयनात् तत्तु वीजालं वेति यास्तो केषिच वंधने प्रकर्षणसी
यंते बंधांते पक्षिणो यथासा प्रसितिः तां नकारश्वायः पक्षिग्रहणा यं सारितं जालं मिव शत्रुग्रहणं यवले प्रसारयेत्यर्थः

कणुष पाजः प्रसितिं न दृष्टीयुर्हि राजे वामा वारं ॥ इमे न तुष्ठीमनु प्रसितिं न दृष्टु नोस्तु सिद्धिश्चरुक्षसु
ततो राजे वन पद्मभावा न सहायवान् सन् इमे न गतेन या हि शत्रु प्रतिगच्छन्मगतौ भजने शत्रुं ॥ स्तपिष्टे ॥ १ ॥
तिभजन्ति स्वामिनमित्यमाः सेवकस्ते स्पसंतीत्यं मावान् पचाद्यं जंतो दमशहान्तु प्रत्ययः हे अग्ने अस्ता शत्रुणां क्षेप्रा
सि अतो रक्ष सो राक्षसा त्रविध्या ता उय विध्या ता उय दिवा दिवा शमनं ग्रहादि त्वा सं प्रसारणं कैः तपिष्टेः तपकात मे
रा युधैः तपंती संतो पयंतीति तदृणि अति तदृणितपिष्वा नितैः तुरिष्टे मे यस्त्विति इष्टनि परेत चो लोपः कीदृशस्व
तच्छी प्रतंती विभक्ति व्यत्ययः तदृष्टाक्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु दृष्टानः शत्रुन्मारयन् इति सायां अदिः शान
च प्रत्ययः इति तिस्रो दृष्टान ॥ १ ॥

दि २

सं. टी.
२१३

तव अमाहे अग्नेतव्ये भमा वातो इताः ज्वाला समरुः पतंति इत सतो गच्छंति कीदृशा भमा आश्रुया आशवः शीघ्रगमनाः आश्रुश
रात्परस्य जसः सुपा सुलुगित्यादिना यादेशः तैः भमैः तं पंचित पंचित संतापयंति तानि तं पंचिता पचिहणिरक्षोसि पतंगान् पतं
तः संताप गच्छंतीति पतंगाः पिशाचासांश्च नुस्य शज्वालाभिमानं देह्यथः कीदृशस्त्वं धृषता धृषता धृषोतीति धृषते तेन
धृषता प्रगल्भेन धृषन ज्वालौघेन शोशुचानः देहीप्यमानः अत्यंतं शोशुच्येति शोशुचानः शुचरी स्यादित्यस्माद्गुणं
ताच्छानच प्रत्ययः तथा मुक्ता सुवाह्यमान इति शेषः असंदिग्धः अखंडितः ईदृशः सन् विप्रकृतिर्ये गरध्वमधश्च उल्का

तव अमासः आश्रुया पतन्त्यनुस्य शधृषता शोशुचानः तदृथं प्य मेनुक्ता पतुः ज्ञान सन्दिग्धो विस्त्रुजिष्ये गु
ह्यं क्रोः १०॥ प्रतिस्पशो विस्त्रुजुर्लित मो भवा पा युर्विशोः अस्याः अदं बुधो नो दरेः अद्य शोः सो योः अन्त्य मे

ज्वालो वे सजर शोघात यमुंचेत्यर्थः १०॥ प्रतिस्पशः नोः स्माकं दरे योः घशंसः हे अनेतं ॥ मोकिं हे व्यथिरादधर्षति ॥ ११॥
प्रतिशस्पशः स्पशबंधने स्पशयंति बंधंतीति स्पशो बंधन कृतेः प्राणिधीन विस्त्रुज प्रेरय अस्या अस्मरी याः विशः प्रजायाः
पायुः पातीति पायुः फलको भव कीदृशस्त्वं तर्लितमः तर्लवेगो यस्यास्तीति तर्ली तर्लीति मः वेगवत्तरः अदध्वः
अनुपहिंसितः हे अग्ने एवमनुग्रह प्रवृत्तस्य ते तव माकिः माकश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षी
तथा एव माकरोतु इरसमीपस्थानेन स्मच्छन्न प्रतिहारितो बंधका प्रेरय केनाप्यहितोः स्मत्याल को भव राक्षसाश्च
त्वां प्रति धृष्टमासं वित्यर्थः धृषो धातोर्लुङि द्वित्वमः अमा योगात् ॥ ११॥

रामः
२१३

उदग्ने हे अग्ने त्वं उतिष्ठ ततः प्रत्ययात् नुष्व ज्वाला विस्तारयति गमाहेत यो यस्य सति गमेति तिग्मे ते जते रुत्सा रुकर्मणः तस्य
बोधनं हेति गमाहेतुत्सा रुवदा युधः अमित्रान् शत्रून् त्वं निर्दुषतात् नितरां दह उदग्ने हेतु स्तोतंति इति हेस्तोतश देशः
हे समिधो नु समिधे प्यते असौ समिधानः तत्संबुद्धौ हे समिधान दीप्यमानो स्माकं यो अरातिं अरातं चेको करोति रा
ने प्रतिषेधति तं नीचानीचैः कृत्वा धक्षिद रुमस्मी करणे वरुलं छंदसाति शपिलु प्रेलटिमध्यमे कवचने धक्षिति रूपं तत्र
दृष्टांतः शुष्कं अतसंनान् स्वार्थः अतसो वक्षः शुष्कं वक्षमि वारातारं नि र्हेत्यर्थः ॥ १२॥ ऊर्ध्वो भव हे अग्ने ऊर्ध्वो भव उद्युक्ता

उदग्नेति ह्यप्रत्यातनुष्व अमित्रा २॥ उदग्नेति गमेते यो नोः अरातिः समिधान च के नीचात धक्ष्यत सन्नशुष्क
म ॥ १२॥ ऊर्ध्वो भव प्रतिविद्या ह्यस्मदा विष्कणुदै व्यो न्यग्ने अवस्थिरा तनु हियातु र्जना आमिमजा मिस्पमृणा

पृ २

भव अस्मदधि अस्माकमु परिवर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडयदैव्या ॥ हिशत्रून् अग्ने ह्युते जसा सादयामि ॥ १३॥
निरेव संबंधिनि कर्मणि अविः कृणुष्व प्रकटय किंच नाम्ना मिशदो पुन रुक्ता पुन रुक्कवचनो जामिमजा मिं पुन रुक्कम
पुन रुक्कमुक्ता पुनः पुनस्तारितु मतादितं वा शत्रून् प्रमृणा हिमृणाति मारणीयः रिपुमारय का घृत एणा मग्ने ह्ये
तिका मय मयी पादमात्र दीर्घा षडंगुल विपुला घृत एणा प्रोग्रां सुचं अग्ने ह्येति यनुषाग्निर्हृति सचा चोपदधा
ति अग्ने ह्ये अग्नेयं यनुः हे सुक अग्नेः संबंधिनो तजसा त्वात्वां सादयामि ॥ १३॥

सं. टी.
२१४

अग्निर्मूर्च्छाद्याख्याता का एवमोदुंबरीउत्तरतोदधि एणोइंइस्पलेति एवंविधामेवोदुंबरीदधि एणोसुचमुत्तरेउपदधातिइंइ
स्पलेतियनुपाभुवइतिसुवाचइंइस्पलाइंइदेवत्यं यनु हेसुकइंइस्योजसात्वासादयामिस्थोपयामि ॥१४॥ भुवोयस
स्पत्रिशोदहादेवत्यं यनु हेसुकइंइस्यो शोहअग्नेयदोरुववाहंरुमंवरुतीतिरुववाहतांरुविषोवोदुंजि कां
ज्वालांचकषेकरोषिलरथैलरथैलिइतहायजस्यइव्यदेवतात्यागात्मनेनेताभुवःभवसिरजेसोयसपरिण
मरूपोदकस्पचनेताभवसिजगइक्षाथैभवतेलोदिमध्यमेकवचनेसिपिइतश्चलोपेस्तीकारलोपेलेतोगतवि

अग्निर्मूर्च्छादिवःकुकुत्पतिः दधि व्याः अयम अथाथरेतां सिजिन्वतिइंइस्पलेजसासादयामि ॥१४॥
भुवोयसस्पचनेतायत्रानियुद्धिः सचसेशिवाभिः दिविमूर्च्छादधिप्रेस्वपीज्जुह्वाम गेचकषे

त्यजामगमर्थेयुविधाविती यजादेशेचकतेभुवइतिरुपंकुचनेताभवसीत्यत आरुयत्रयस्मिनस्था ॥१५॥
नेशिवाभिर्गगनरूपाभिर्नियुद्धिरश्वाभिः त्वंसचसेसंबंधे प्राप्नोषिनियुतोवायोरित्युक्तेर्नियुतोनामवायोरश्वाः ताभिर्वायु
लक्ष्यतेवायुनाचांतरिक्षंलक्ष्यतेयत्रचादिविद्युलोमूर्च्छादित्यदधिधारयसिलिइलरथैकिंइतंमूर्च्छादित्यदधि
सःस्वर्गसोतिइहासिस्वर्गः ॥१५॥ इतिविदप्रत्ययः विदुनोरनुनासिकस्यादितिनकारस्योकारः यद्वास्वः स्वर्गस्यति
तिष्ठतीतिस्वर्गः तंतेषांकर्मणिक्कि एअंतरिक्षेद्युलोके यजस्यरजसश्चनेताभवसीत्यर्थः येनत्यस्यसंहितायानिपा
तस्येतिदीर्घः यस्यतवेतत्कर्मः तंत्वांसुग्रूपेणसादयामीतिशेषः ॥१५॥

रामः
२१४

का स्वयमातृणोपुरुषेशर्करांछिंशंक्रवासीतिपुरुषोपरिक्रवेत्यारिकंरिकाचतुदयेनस्वयमातृणमुपदधाति कीदृशी श
र्करांपाषाणमयीछिंशंस्वाभाविकछिंशयुतां सछिंशशममयी छै केवस्वयमातृणेत्युच्यते इतिस्त्रार्थः क्रवासि ऊर्ध्ववहती
द्वादशाक्षरात्रिपादोर्ध्ववहती अत्रप्रथमस्त्रयोदशाक्षरतीयोद्वादशाक्षरः स्वयमातृणत्वं क्रवास्थिरासि कीदृशीत्वं
धरुणाभूमिरूपेणविश्वस्यधारयित्रीविश्वं करोतीतिविश्वकर्मातेनसर्वस्यकत्रीप्रजापतिना आस्ताउपाहितास
मुशोरुक्तात्वात्वांउद्धीतमाहुंतुसपर्णः पुरुषश्चत्वात्वांमोद्धीतुरुक्तावेसमुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति क्रतेः समुद्रसुपर्णश

क्रवासि धरुणास्तृताविश्वकर्मणा मात्वासमुद्रः उद्धीन्मासुपर्णे वायमाना दधिवीदंइह ॥१६॥ प्रजापति ह्या ।

सादयत्वपासु हे समुद्रस्येमेन अचस्वतीप्रथस्वतीप्रथस्व दधि व्यासि ॥१७॥

मानाअचलंतीसती दधिवीदंरुमिंदंतीकुरु ॥१६॥ प्रजापति ह्या अनुष्टुप्स्वयमातृणप्रजापतिः त्वात्वांसादयतुस्याप्र
यतुक्कअपाजलानां दधेउपरिसमुद्रस्यजलसंघातस्य एमन एमनिअवस्थानेसादयतुइ एणोधातोर्मनिन प्रत्यये एणम
नइतिरुपंसुपांसुलुगितिसहाभ्यालुक्किंइ तात्वांअचनंअचस्तदस्यास्तीति अचस्वतीताअभि व्यक्तियुक्तां प्रथस्वती
प्रथनंप्रथः दधुत्वंतदस्याअस्तीति प्रथस्वतीतांविस्तारयुक्तां तमपिप्रजापतिसादितासती प्रथस्वअस्याश्चितेः प्रथ
नंकुरु यतस्व दधिवीअसि दधियुत्पन्नत्वात् ॥१७॥ श्रीरामः पुनातु माम्

सं. टी०
२१५

भरसिप्रसारपंक्तिः आद्यैचित्प्रसारपंक्तिरित्युक्तेः यत्राद्यो द्वादशकोऽन्त्यावष्टको सा प्रसारपंक्तिः यत्राद्य एकदशको द्वितीयस्तु यो
दशकस्तृतीयतुर्योपंचको पंचमः षडक्षर एवं पंचपादाहस्वयमातर्लक्षंभः मुखानां भावयित्रः सिद्धमिः दृष्टिव्यसिभस्मभिमानि
देवतासीत्यर्थः अदितिर्देवतासिविष्णुधायाः विष्णुर्धासिपुष्पातिविष्णुधायाः विष्णुनिहितमस्यामिति वा विष्णुस्य भुवनस्य
सर्वस्य भुवनस्य ग्रामस्य धत्रीधारयित्री तादृशी त्वं दृष्टिवी यच्छनियतां कुरु दृष्टिवी देहदृढी कुरु दृष्टिवी माहिंसीः दृष्टिव्या
हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥ विष्णुस्मै यजुः एकाधिका र्ण्यानुष्टुप् हेस्वयमातर्लक्षं विष्णुस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानायो रानाय प्रा।

भरसिभ्रमिरस्यदितिरसिद्विष्णुधाया विष्णुस्य भुवनस्य धत्री दृष्टिवी यच्छ दृष्टिवी नृदृष्टिवी
वीमाहिंसीः ॥ १८ ॥ विष्णुस्मै प्राणायानाय व्यानायो रानाय प्रतिष्ठाये चरित्राय त्राय त्रि
भिपातुमुष्मास्वस्वा छुर्दिषा शतमेतया देवतया द्विरस्व कृवासी दे ॥ १९ ॥

प्राणाना नो राना त्व वा यु हन्ति लाभाय प्रतिष्ठाये कीर्त्यै च चरित्राय शस्त्राय चरणाय च प्राणानामेतत्सर्वमिधर्थे सा दया
मीति शेषः किंच मस्यामहस्यास्वस्या योगक्षेमसंपत्ता शतमेनात्यंतं सुखकारिणा छुर्दिषा गृहेण चाग्निः त्वात्वां अभिपातु सर्वतो
रक्षतु तया देवतयानुगृहीता त्वं प्रवास्थिरासतीसी दोषविशं गिरस्वत्त्रंगिरसां च यन्नानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरा स्थिता
तद्वदिहोपविशा ॥ १९ ॥

रामः
२१५

का मूलाग्रवती इवोतस्यां पुरस्ताद्भूमिं प्राप्तात्कां जगदिति तस्यां स्वयमातर्लक्षं यां कां जगदिति ऋग्वेदेन पुरस्ताद्भूमिं गताग्राम
लाग्रगतां इवोमुपरेधातिकां जगत्त्राग्निदृष्टे हर्षेष्टका देवत्येदे अनुष्टुभो मूले भर्तृसंवर्धपरुः हे हर्षेष्टके को जगत्कां
जगत्प्रतिकां परुषः प्रतिपरुः भर्तृसंवर्धसंवर्धभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशात् यथा त्वं परिसंमंतात्प्ररोहंती अंकुरवती वर्तसे
नित्यवीक्षयोरिति वीक्षार्थे कां परुषो द्वित्वं एवेत्यन्ययमेवमित्यर्थः निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः हे हर्षेष्टके एवंस्वां

प. परु१

का जगत्कां जगत्प्ररोहंती परुषेष्टस्य रि॥ एवानो हर्षेष्टप्रतनुसहस्रेण
शतेन च ॥ २० ॥ या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण च विरोहसि तस्यास्ते
देवीष्टके विधेमहुविषां वयम् ॥ २१ ॥

कुरविस्तारवत्सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसंख्यातौ पुत्रपौत्रन आदिभिर्नोस्मान्प्रतनुविस्तारय ॥ २० ॥ या श
तेन हे देवि दीप्यमाने हे हर्षेष्टके या त्वं शतेन कां जानां प्रतनोषि विस्तारं यासि सहस्रेण च कुराणां विरोहसि विरुद्धं प्रह
तामवसिवयं हविषा सहस्राः स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥ ॥ श्रीः ॥ ० ॥ श्रीः ॥ ० ॥ श्रीः ॥ ० ॥ श्रीः ॥ ० ॥

सं. टी.
२१६

का. यास्तस्मिन् देवयजुषो द्वितीयेष्टकापुरस्ताद्वितीयेष्टा लोके यास्तस्मिन् अग्नयेन द्वियजुः संज्ञापयेष्टकामुपदधातीति स
त्रायः यास्तस्मिन् अग्नी देष्टे देवत्येष्टे अनुष्टुभो हे अग्ने यास्तस्मिन् वरुचो री प्रयः सूर्ये सूर्ये मंडले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकं आ
तन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपमतेः किरणैः ताभिः सर्वाभिः अग्निः नोः स्मान् रुचरो च नायशोभायै आद्यास्मि
न ह्यधिकधिकुरुजनाय पुत्रपौत्रादिको यच्च कुरु द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाकांतीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः यथा

यास्तैः अग्ने सूर्ये रुचो दिवं मातन्वन्ति रश्मिभिः ताभिः नोः अ
ग्निसर्वाभी रुचो जनाय नस्तु धि ॥ २२ ॥ यावो देवाः सूर्ये रुचो गोष्व
श्वेषु चारुचः इन्द्राग्नीताभिः सर्वाभी रुचो नो धत्त वृहस्पते ॥ २३ ॥

विभक्तिव्यत्ययः नोः स्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः अग्निः रुचेशोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः
॥ २२ ॥ यावो देवाः इन्द्राग्नी वृहस्पते वोयुष्माकं संवन्धि न्योयारुचो री प्रयः सूर्ये सूर्ये मंडले संति गोष्वश्वेषु च
तुरगेषु च यायुष्माकं रुचः संति ताभिः सर्वाभिः अग्निः कृत्वानोः स्मभ्यं रुचं धत्त दत्तं तं समप्रभान् स्मान् कुरुत इत्यर्थः
॥ २३ ॥

रामः
२१६

का. विराडितिरेतः सितो प्रतिमंत्रं द्वियजुषः एवैष्टक्यवहितरेतः सिद्धेष्टके प्राग्लक्षणे अत्र कमभितो विराट् स्वराडिति प्र
तिमंत्रमुपदेधाति विराडितु नरां स्वराडिति दक्षिणमिति सत्रायः विराट् ज्योतिः देवयजुषी इदं लोकां लोकां देवत्येष्टका
तयजुषानुष्टुविशेषेण राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणं आधारयत् धारयति स्वेनैव राजते इति स्वराट् अ
सौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणं आधारयत् धारयति विराट् अयं लोकः स इममग्निं ज्योति धारयत्यसौ लोकः स्वराट् सोमुभा
दित्यः ज्योति धारयतीति प्रकृतेः का. प्रजातिरिति विश्वज्योतिषं रेतः सिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिः सं

विराट् ज्योति धारयत्यसुराट् ज्योतिरधारयत् पुत्रापति द्वासादयतु दृष्टे दृष्टि द्या ज्योतिष्मतीम् विश्वस्मै
प्राणायानाय आनाय विश्वज्योतिष्यं च अग्निं द्वेधि पाते स्यादुवतया द्विरुखं वा सी दे ॥ २४ ॥

तामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणमुदपुरोः न के उपदधाति प्रजाति द्या विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शक्रो रुद्रस्कः दृष्टि
व्याः दृष्टे उपरि ज्योतिष्मती ज्योतिषो पतां तात्वामिकां प्रजापतिः सादयतु स्थापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणा
यानाय आनाय प्राणदिनिवृत्त्यर्थं किंच ह्येष्टके त्वं विश्वं सर्वज्योतिर्यच्छनिगल्ली घरे हिवा अग्निश्च तेतवाधि
पतिः स्वामी तया देवतयाः अग्निलक्षणयो ध्रुवस्थिरा सती सी ह्युपविश अग्निरस्वते पुरां गिरं सां च यने स्थिरा सी
इतद्दृष्टवापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सं. टी.
२१७

का. अतवेमधुश्चमाधवश्चेति विश्वज्योतिषपुरोदेषये प्रागुक्तं अतवे एके अनकमभितउरमुखउपर धानि
मधुश्चमाधवश्च अतु देवतययः अष्टोत्तरशताक्षरत्वात् के देनासिमधुश्चमासः माधवो वेशाखः तावुमोवासं
तिको वसंतसंवंधिनी अतः अवपवो यद्वा मधुमाधवो वसंत एव वा संतिकः अतः द्विवचनमेकवचनार्थे हे तादृशवसंता
एव अतो वंचायमानस्याग्नेरंतः श्लोषोसि अंतर्मेध्यवस्थितः सन् श्लोषोसि यथा कथं स्पान्तर्दृष्टो येष्टपाषाणाद
यः श्लोषंतेतद्वत् ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य न्येष्टा योक्तव्यो यश्मेद्यावा दधिगो केत्येतां स्तोत्रितमुपकारं संपादय

मधुश्चमाधवश्च वासंतिका दृष्टः अग्नेरंतः श्लोषोसि कल्पेतां द्यावा दधिवी कल्पेतां मायुः उषधयः क
ल्पेतां मग्नयः दधुश्चमज्येष्टा यः सधुताः यः अग्नयः समनसो नरा द्यावा दधिवीः इमे वासंतिका दृष्टः
अभिकल्पमानाः इन्द्रमिव देवाः अभिसंविशन्तु तया देवतया द्धिः स्वकृवेसी दतम ॥ २५ ॥

तां यद्वा ममेतितवस्थाने व्यस्यः द्यावाभूमितवोक्तव्योक्तव्येतां आपश्चोषधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पतां समानं प्र
तकर्मयेषां ते सधुताः एकस्मिन् च यनाख्ये कर्मण्यवस्थिताः दधुक् नानाभंताः अग्नयः स्वयमातरसा इष्टकाः तव ज्ये
ष्ठाय कल्पतां अग्नयो हेति दधुक् पदेमा इष्टका इति श्रुतेः अग्निशब्देनेष्टका उच्यते किंच इमे द्यावा दधिवी अंतरा अ
नयो द्यावा दधिगो मेध्यवर्तमानाः समनसः एकमनस्काः ये अग्नयो येरपि विताः ते वासंतिको अतु वसंतमर्तु अभि
कल्पमानाः संपादयतः संतः अभिसंविशन्तु एतत्कर्म प्रतिपंतु तत्र दधुताः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रपरिचरणा यामि
संविशन्ति एवमत्येष्टका वसंतपरिचरणा यामिसंविशन्तु सादयन्ति तया देवतया सादितो हे अतवे एके युवांगेरसां कर्मणी

प्रवेष्टिरो सत्यो सी दतउपविशंत ॥ २५ ॥

रामः
२१७

का. अथाहा सी यथाहा अथाहा सिमवित् ददेष्टका देवता विराजुनु दुरहेष्टके त्वं अथाहा सिशरुच सहते इत्यथाहा तया च
श्रुतिः ते देवा एता इष्टका मयश्च न पाटा मिमा मेवता मुपदधतता मुपाधा यासुरा सपत्नी न भ्रातृ मानस्मा सर्वस्यान सहंत तस्मा
दथाहेति कीदृशी त्वं सहमानाः अभिमवनशीला स्वभावनः अतो रात्रीः आदितशीलाः प्रजाः सहस्वामिभवः प्रतनासं ग्रामभि
च्छन्ति ते दतनायति दतनायंतीति दतनायंतः कजंता छत्त प्रत्ययः तान् प्रतनायतः संग्रामे छन्नशर न सहस्वा किंचा त्वं स
हस्ववीर्या बहू समथ्या यासि सामां जिन्वस्व प्रणीहि ॥ २६ ॥ का. कर्म दधिमधुतैरतस्मि मधुवाता इति निमित्ति श्रुतेर्दधिमधु

अथाहा सिमहमाना सहस्वराताः सहस्व दतनायतः सहस्ववीर्यासि सामां जिन्वा ॥ २६ ॥ मधुवाताः अतायुते मधुश्च
रन्ति सिंधवः मा ह्रीन्नेः सुत्वोषधीः ॥ २७ ॥ मधुन कमुतोषसो मधुमत्या र्थिर्बुर् रजः मधुघोरस्तुनः पिता ॥ २८ ॥

एतैः अक्रुयेण कछ पमनक्ति मधुवाताः गोतमदृष्टा विश्वदेव देवतासि सोगाययः अतं यत्तमिच्छंतीति अतयन्तस्मे अता
यते यजमाना यावाता वायवो मधुमधुमंतोर सवंतो वांत्विति शेषः अतयतीत्यत्र केचिचेति प्राप्तेत्यर्थं दस्य पुत्रस्येत्यभा
वः अथाद्यस्यादित्यथाद्ययोरेकस्या त्वविधानाद क्तसार्वधातु कर्मोरित्यात्वमपिन संहिता यांतु छांदसो रीधः मम मधुमानि
त्यत्र मतु प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रमत एतेयः सिंधवः स्यंदमानानद्यः समुद्रावामधुमधुमनर सवत उदकं शरंति स्त
वंतीत्यर्थः तिरातिरलो लो लो देरी उषधीः उषधयो नोस्माकं माध्वीः मधुररसो पेताः संतु ॥ २७ ॥ मधुन कं नक्तं रात्रिर्नोस्माकं मधुम
धुमत् मधुररसो पेतमानं दकर मसु उता पिच दसो दिवा अपि मधुमंतः संतु पार्थिवं रजः दधिवी लोको मान् भरतो मधुमत् मधु
ररसो पेतमस्तु पिता पितृभतो द्यौर्दु लोको मधुमधुमान् मधुररसो पेतोस्तु ॥ २८ ॥

सं. टी.
२१८

मधुमानवनस्पतिरश्मिः आदिर्नोस्माकं मधुमानरयवानयससाधनभूतोऽसुरयो मधुमानसंतापसुखशरणमाधुर्यसोपेतोऽसुगवो यज्ञसाधन
भूतोरश्मयो नोस्माकं माध्वीः मधुमयोरसवयो भवतु इति सवार्थः २० का. अरस्मिमात्रः प्राज्ञो रश्मिणेनावकासपरिष्ठाच्च पुरुषमभिमुख
मपांगभन्नितितिस्रभिः अष्टादशक्षिणदेशो हस्तमाने पद्यालोकद्वयमंतराले मुक्ता तृतीये पद्यालोके पूर्वमेवस्थापितास्वकासुरो
वालेष्वपुरुषसन्मुखं अक्रयेण कर्ममुपरधातीति सार्थः अपांगं भनस्वराइपेक्षितः रश्मिश्चतुष्पादाः तृतीयो द्वादशाक्षरः कर्मदेव्या
कर्मः प्रजापतिरादित्यो वा तृतीयो द्वावा एथिवीया कर्म अपांजला नांगभनगंभगीरस्थाने रश्मिंस्ते सौदउपविशत द्वापांगभिश्च योत्रेष
ननयतीति श्रुतेः तत्रोपविष्टत्वात्वां सूर्यो माभिताशात् अभितामा संतापयतु वैश्वानरः सर्वहिते निश्चयमा संतापयतु त्वंचान्निष्ठितः सन प्रजाइष्ट

मधुमानो वनस्पतिर्मधुमार्थः असुरयो माध्वीर्गवो भवन्तु नः २१ अपाङ्गः सूर्यो द्वादशाक्षरः सूर्यो माभितायसी न्नाग्निर्वैश्वानरः अक्षि
नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्वानुत्वारिद्यावृद्धिः सचताम् ३० श्री. स्यमुद्रा-स्यमसपत्युर्गानुपास्यति ह्येषः ३१ कानामपुरीषं वसा
नः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र परेताः ३२ कौरुणा अनुवीक्षस्व निरंतरं पश्य कौशलीः प्रजाः अक्षि नपत्राः अक्षि न्नाचनवखंडितानि पत्रा
णि च वयवायासांताः अखंडिता इष्टकाः कुर्वन्त्यर्थः किंच दिव्यारि विभवा इष्टिः त्वात्वां सचतां सेवतां उदके नित्यसिक्तो भवेत्यर्थः का. घटयति म
ध्यमेति तिस्रः एणं मध्यमयान्यमुद्रा नितिरुचा हस्तस्थमेव कर्मकं पयतीति सार्थः श्री. स्यमुद्रा-कर्मदेव्या त्रिष्टुप् कर्मयो भवान् श्री. स्यमुद्रा
शनलोकानि समसपतसम्पक प्राप्नो भवति सप्तगतो पुषादिद्युता द्युतिरिति चरं स मुद्रंति स्वकारणात् समुद्रवर्तीति समुद्राः लोकास्तान्
कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् कीदृशान् भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभो वर्धिता किंच यत्र यस्मिन् स्थाने एव पुरातनाः कर्मिन्
न्येघनि एषेहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनगतस्याग्नेस्तनतस्मिन् स्थाने त्वं गच्छ किंकुर्वन् पुरीषं हुतान् पश्य न वसानः आच्छादय
न ३१

रामः
२१८

महीद्यौः व्याख्याता का. उत्तरखलमुसले स्वयमाह एणमुतरेण रश्मिमात्रे उद्वरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुत्तरखलं मध्यसंगृहीतमर्ध्वं हतं
मुसलं रश्मिणमुत्तरखलाद्विष्टोः कर्मा एति चतुःकोणं मध्यसंकुचितं खातहीनमुद्वरतरुजसर्ध्वमुत्तरखलं हतं मुसलं ते उभे स्वयमाह
एणोत्तरदेशे तन्मध्याहस्तमाने तृतीये लोके विष्टोरिति मंत्रेण सहैवोपदधातीति सार्थः विष्टोः कर्माणि व्याख्याता ३३ का. उत्तर
खल उत्तरां कृत्वा तत उपशयां पिष्टोत्पुषपुरस्तात् क्रवासीत्पुर्वां एवमर्ध्वं लूखलोपयुर्वां तस्मात् कृत्वा तत उपशयां पिष्टोत्पु
स्ताद्भूमौ प्रक्षिप्योत्तरां मंत्रद्वयेनापदधातीति सार्थः क्रवासी उत्तरादेव त्रिष्टुप् एव उरवे धरुणा जगतो धारयित्री त्वं क्र

महीद्यौः एथिवी च नः इमं स्युजमिमिशताम् ॥ पिष्टान् नो भरीमभिः ३२ विष्टोः कर्माणि पश्यतु यतो ब्रूतानि पश्य शोऽन्त्यस्य
न्यः सर्वा ३३ ध्रुवासि ध्रुवले तो जज्ञे प्रथममेवो योनिः शोः अधिनातवे राः सगाय आत्रिष्टुभोनुष्टुभा च देवे औहो
धेवतु प्रजानन ३४ इषे राये रमस्व सहस्रद्युम्नः कुर्जे अपत्याया सम्प्रांसिस्वरांसि सारस्वतो त्वेभ्यो प्रावताम् ३५

वास्थिरासि अथाग्निजनकत्वेनोवास्तयते योगिरितो स्यात् उखायाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदा जात प्रजानो ग्निरधिजज्ञे तत सभ्यो
योनिभ्यः स्वकारणभ्योऽरण्यभ्योऽधिजज्ञे जायते सोमिः प्रजानन स्वाधिकारं प्रकर्षण जानानः सन गाय आत्रिष्टुभोनुष्टुभा च मेति छंद
इत्येण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्मद्विर्वहतु ३४ इषे राये उत्तरादेव त्रिष्टुप् एव उरवे त्वं रमस्व किमर्थं इषे अन्नार्थं रायो धनार्थं सह
संबलाय धुम्नेद्युम्नाय यशोर्थं धुम्नद्योतते यशो नैवेति यास्कः उर्जे पयसं पयसं चनाय पयोदधि घृतादिका यत्र पत्या य पुत्रपोत्रा
दिका य रमस्वेति सर्वत्र संबंधः किंच अप्यजत इति संग्राहसिस्वेनैव राजस इति स्वरांसि एवं तांत्वां सारस्वतो सरस्वती संबंधिनो उत्सोऽ

सं. टी०
२१७

स्वरेनोक्तो प्रवाहो वात्वां प्रावता प्रावतां प्रकर्षेण पात्यतां तौ तौ सोमनेवाचौ शास्त्रज्ञानाय कृपयुक्तो स्यं रतीति मनः कृप
तत्प्रतिपादनं कुर्वती वागपि कृपः मनो वै सरस्वता वा कृ सरस्वते तौ सारस्वता बुत्वाविति श्रुतेः यद्वा सारस्वतो सोमः सारस्वतो
मवेदोत्वां रक्षतां तथा च त्रितिरि श्रुतिः सक्रामवे सारस्वता बुत्वाविति ॥ ३५ ॥ का. अग्नेयुश्वाहीति प्रसूचं वा वाहुती जुहोतुखायां
अग्नेयेनो रवास धेदे आहुती जुहोति अग्नेयुश्वाग्निदेवसे दोगा यज्यो आग्नाभर द्वाज द्वा द्वितीया विरूपा द्वा द्वा देवदीप्य
मान हे अग्ने साधवो दांता सेतवाश्वा सोहयाः अरं अलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वदंति प्रापयति देवानिति शेषः ॥ ३६ ॥ युश्वाहि

अग्नेयुश्वाहि येतवाश्वा सो देवसाधवः अरं वदंति मुन्यवे ॥ ३६ ॥ युश्वाहि देवहूतमा ॥ अग्नेयुश्वाहि अग्नेयुश्वाहि
देवनिहोता पूजाः सदः ॥ ३७ ॥

हे अग्ने त्वं अश्वान्युश्वाहि शरः प्रसिद्धो कीदृशान् देवहूतमान् देवानां हूयंतीति देव
हूतः अतिशयेन देवहूता देवहूतमास्मान् देवानां मतिशयेना ह्ना हन् घ्नोतस्ति ॥ इति संहितायां युश्वेत्यस्य शीर्षः ॥
इति माहुरथारिवरथीः रथस्वामी यथा आज्यो जयति तद्वत् रथो स्यात्सीति रथीः ईरमत्वे रथे किंचित्त्वं रथीः रथभवः
पुरातनो होता मानुषा होतुः प्रथमो ग्यो भूत्वानि सदः अस्मिन्नायेगे होतुः सदने निषीद छंदसीति लोड रथे लड देव
हूतमानश्वादि त्यत्रा टि नित्या मित्या कारस्यानुनासिकत्वं शीर्षा द्वा दीति न स्पष्टः ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीरामः पुनानु मोस ॥

रामः
२१७

का. मुखे करोति सम्पक स्रवंती सम्पक गति मंत्रेण पंचपशूनां मुखे एकैकं सुवर्णशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः सम्पक स्रवंति
लिङ्गोक्ते देवता स्त्रिहृ शिर एष य पुरुषो देरो नायमंत्रः अग्ने मध्ये चिति मध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितो सितं प्रति
धेना आन्यानि सम्पक स्रवंति हूयमानानि हवीषितं प्रतिगच्छतीत्यर्थः अन्नं वै धोना इति श्रुतेः कीदृशो धनाः मनसा एयमा
नाः पवित्री क्रियमाणः ॥ इति शिर मनसा अत्र हृदयांतर्वर्त्तमानेन हृत्प्रतिष्ठतेन विषयव्यावृक्षेना व्याकुलेनेत्यर्थः अत्र
युक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः अंतर्वै हृदयेन मनसा सतानं एतय अतुरिति श्रुतेः तत्र हृदयंतः सरितो नने कार इत्यर्थः सरि

सम्पक स्रवंति सरितो न धेनाः अन्तर्हृदामनसा एयमानाः घृतस्य धाराः अभिचाक शामि हिरण्ययो वेतु सोम ह्येः

तद्वयथानघः समुद्रं प्रति स्रवंति गच्छंति तद्वत् न केवलं धेनाः स्रवंति घृतधारा अपि स्रवंति ताश्च धेना घृतधा ॥ अग्ने ॥ ३८ ॥
राश्च हिरण्यं यं पुरुषं प्रति स्रवंति इह मभिचाक शामि पश्यामि चाक शीतिः पशूकर्म यद्गुणतः ॥ ३८ ॥ अत्र चेत्वा हिरण्यं पश
कल देवता धीरुहती पादार्ण नियमाभावात् का. का. नासिकयो अत्र चेत्वेति मंत्राभ्यां पशूनां न सोः शकल प्रासनं मि
त्यर्थः हे हिरण्यं शकल अत्र चेत्वेत्वा यत्तु दुक्तं होत्रादि सिद्धयेत्वात्वां वामनसि प्रास्यामि अत्र चेत्वा प्रये शोभा प्राप्तेत्वां द
क्षिणनासि प्रास्यामि शिरासि प्रत्यं चात्मा दोर्वा मुनसिततो दक्षिणे का. अश्वोर्भासेत्वेति भासेत्वेति मंत्राभ्यां नेत्रयोस्तद्धि
एष शकल प्रासनं भासे कायेत्वां वामनेत्रे प्रास्यामि ज्योतिषे तेजसे तत्रा स्येत्वा दक्षनेत्रे प्रास्यामि का. अत्र योरभादिरमि
तिकर्णयोः अत्रादेदं अग्निर्ज्योतिषेति मंत्राभ्यां इदं श्रोत्रं विष्टस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वेष्टानरस्य विष्टस्य स

सं. टी.
२२०

वेद्यो नरे यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञातुः अहं ता सर्व प्राणिशब्दाः ब्रह्मेश्वर हो श्रोत्रेणैव ज्ञायतेति श्रोत्रे हिरण्यं प्राप्यामिति शो
षः वाचमेति जानाति वाजिनी वाच ए त्वा देते रो एणदिको न क्लृप्तं प्रत्ययः छांदसः कुत्वाभावः कुलं जशो न इति जशं अयम
ग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष प्रोभवति यमेतत्कर्णवपि धाय प्र एणतीति क्रत्यानुवादको यमंत्रः यदायमर्थः इदं
श्रोत्रेः स्वमानं हिरण्यं विप्रस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं तैजो जनकमभद्रवत्येतासामीति ॥ ३७ ॥ अग्निः
ज्योतिषा हिरण्यं शकल देवतोऽसिक् शपादाव ह्य एणं तृतीयो द्वादशको व्यहृन् दक्षिण श्रोत्रे शकलं प्राप्यातिथ्य

अवेत्वा रुचेत्वा भासेत्वा ज्योतिषेत्वा अहं दिदं द्विष्टस्य भुवनस्य वाजिनमु ग्रेवैश्वानरस्य च ॥ ३७ ॥ अग्निः ज्योति
षा ज्योतिषमानु क्रेवैश्वानरस्य च ॥ ४० ॥ मग्निः ज्योतिषा श्रोत्रास्येत हिरण्य

तेजसा ज्योतिषां तेजस्वी अस्तुरुक्कोरोचमानो ग्रेवैश्वानरस्य च ॥ ४० ॥ मग्निः ज्योतिषा श्रोत्रास्येत हिरण्य
वैश्वानर इति ज्योतिर्वैश्वानरो मेदः यदा श्रोत्रमेव हिरण्यं ज्योतिषा ग्निरिव ज्योतिषमहं हिरण्यं वैश्वानरस्य च ॥ ४० ॥ मग्निः ज्योतिषा श्रोत्रास्येत हिरण्य
पुरुष इव उभयत्रैवाध्याहारेण लिंगम्यत्येनं यजनेत्यर्थः काः सहस्रं इति पुरुष शिर उ ऊ ह्ये मध्ये पुरुष शिर आरा
यारवाम ध्वं वक्ष्मा लमंत्रेण पदं धातीत्यर्थः सहस्राहं पुरुषत्वं सहस्रं वाः सहस्रं संख्यस्य धनं स्पृहाता सिसहस्राय सह
स्रधनलाभाय त्वात्वा मुहुः क्लामा मिति शेषः आदौ पुरुष शिरसि शकलं प्राशनं ततोऽश्व गोव्यजानां क्रमेण एकपशुपक्षेमु
खदिषु प्रत्येकं सप्त सप्त एकैकमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ ० ॥

रामः
२२०

आदित्यं गर्भमिति प्रतिमंत्रं क्रमेण पुरुषादीनां शिरसि पंचमंत्रं क्रमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः आदित्यं गर्भं प्रतिमंत्रं पंचमग्नि
देवतास्त्रिदुमः आदौ पुरुष शिर उ पदधाति मध्ये पुरुष शिरः त्वं आदित्यं चित्याग्निं पयसा समहिः धसम श्वय अंजे लोदि
मध्यमैकवचनेरु पं पयसि स्थाप्य तस्यैव मुच्यते आदौ पशुनादित्यं ब्रह्मैवा सर्व पशुनादित्यं अग्निः किं दशमदि
त्यं गर्भं गृह्णाति पशुनिति गर्भः पचाद्युच ह हो भ प्रह्लां दसितं सहस्रस्य प्रतिमां बहु धनस्य प्रतिमां भर्तुं बहु धनं प्रदमि
त्यर्थः विप्रस्य पं सर्वस्य पं आदित्यत्वा सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थः सर्वाणि रूपाणि यस्मात् किंच रसा सर्ववीर्या पहरक
मग्ने ज्योतिर्हरस्तेनाग्निस्तेजसा यजमानं परि वृद्धिः परि वर्जय ह जी वर्जने रुधादिः लोदमा अभिमंस्थाः यजमानं माहिंसीः मय

दि १

आदित्यं ब्रह्मं यसा समं सहस्रस्य प्रतिमां विप्रस्य पयः परि वृद्धिः हरसा माभि मं रसाः शुता युष ह्यु हिवी

ते लुङि अभि एवो मयुतिर्हं सार्थः किंच जी यमान उ पधी यमानः सन् यजमानं शतां युषं शतां जिवने ह्यु हिवी यमान ॥ ४१ ॥
कुरु ॥ ४१ ॥ काः अश्व शिर उ शान उ पधाति वातस्य जतिर्हं अग्ने चित्याग्ने ब्रह्ममग्निमं माहिंसीः ज्वालया माहं रुक्मि दशं वात
स्य जतिं जति गतिः प्रीति र्वा वा योगति स्वरूपां वा युव ह्यं प्र गतिमित्यर्थः वार्योः प्रीतिं प्रेमया च वा वरुणस्य नाभिं जले शस्य
नाभिं मि वनाभिं आंतरं यथा नरेण स्वनाभिं वस्त्रादिना पात्यते ह ह ह लेनाति प्रियत्वात्पात्यं सरिरस्य सलिलस्य जलस्य म
ध्ये समुद्रजज्ञानं जा यमानं जन जनने ह्यादिः शान च गम हनेत्युपधा लोपः अस्तु यो निर्वा अश्व इति क्रत्यं तरात अत एव न
दीनां शिष्युः बालं नदी पतिः समुद्रः पितात एव नदीनां मातृत्वात् शिष्यु हरिं हरित वं रण यदा रुद्रं नरं हरतीति हस्तं अहिवुधं अग्निं

सं.टि.
२२१

रिवुध्रं मूलं कारणं यासां तत्र अद्विबुधाः आपः तज्जातमद्विबुधं अपत्यप्रत्ययलोपः यद्वा बुध्रपदेन कारउपजनशृङ्गां रसः अद्विबुधं
ज्ञानपथितत्वरैः शुण्णमज्ञानं पाषाणदीनदृष्टानरैः सातं यद्व्याप्तो गतश्रित उक्तमिदं परमेष्ठोमन एषु लोकेषु निष्ठी
इति मिति शेषः ॥ ४२ ॥ गोशिरः प्राग्नेय्यामुपस्थाति अजस्रं अहमग्निमीडे स्तोमि ईडस्तु तो कीदृशं अजस्रं अनुपक्षीणं ईडु इति परमेष्ठ
ये ईदृशी तादुः एष्वयो येतं यद्वा उदी कृदना उनक्ति क्लेदयेति जनं मनां सती दुः उदेरि आदेरिति कुप्रत्ययादीकारो अरुबरो

वातस्य जतिं वरुणस्य नाभिमश्च अज्ञानं सरिरस्य मद्यं शिशुं नृदीनां हरि मद्रिबुध्रं गुमाहिं सीः परमेष्ठोम
न ॥ ४२ ॥ अजस्रमिन्द्रमरुषसुर एषु मग्निमीडे एवेचिन्निमोभिः सपद्यभिः सेतुशः कल्पमानो गाम्माहिं सीर इति

परहितं यद्वा अरुर्मर्ममर्मस्थानीयं रसं आराध्यमित्यर्थः एवेचिन्निः एवेमरुषिभिः चित्तिवेतये विराजम् ॥ ४३ ॥
नमोभिरन्नेर्भुरणं भकारं सर्वेषां पोषारं देवैः एवेस्तयमानः सत्त्वगोपधीयमानो माहिं सीः माजहिं कृदृशी अदितिं असे
रितां अदीनां वा विराजं विविधं राजमानां दुग्धदानात् गोविराट् तस्येष्टतं तस्येशर इति दृशवीयोमि प्रायं विराट् त्वं की
दृशं त्वं पर्वभिः पश्चिष्टकाभिः रमावास्या पर्वमिवास्तुशः सतौ सतौ कल्पमानः कर्मणि संपादयन् ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

रामः
॥ २२१ ॥

वायवेः विशिर उपस्थाति वरुणस्य नाभिरस्थानायां नाभिवदक्षणीयां वा रजोशिशो वैश्रोत्रं दिशः परं रज इति श्रुतेः यद्वा परस्मात् रज
सः प्रजापतेः रजो गुणज्जायमानो माहिं मरुती साहस्री सरुस्रमृत्पार्हं सरुस्रो पकारक्षमां वा असुरस्य मायां असवः प्राणा विद्येते
यस्य सोमुरः मत्वर्थैः प्राणवतो मायां प्रजां मीयते ज्ञायते न या मायां प्रजा प्राणिनां प्रजा प्रशमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ नेर्ऋत्येऽजमुपस्था
तियो अग्निः योग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात् दृथिव्याश्च शोकात् योऽजः पर्यजायत अग्निसंतापादुत्पन्नः अत्रा
ग्निः प्रजापतिः उत वा अपि च दिवः शोकात् दृथिव्याश्च शोकात् योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः अग्निश्च द्यौर्दिवः शोकात् रजोत्पत्तिः

वरुन् नृन्नुर्वरुणस्य नाभिमवि अज्ञानां रजसः परस्मात् मही च साहस्री मसुरस्य मायां मेमाहिं सीः परमेष्ठोम
न ॥ ४४ ॥ योऽग्निश्च रजो रजो यतु शोकात् दृथिव्याः उत वा दिवस्य रजो न प्रजाविश्वकर्मा जज्ञानं तमेष्टुः परि

श्रुत्योक्ता पदे प्रजापतेः शोकात् जायत न दिवश्च दृथिव्ये च शोकात् जायतेति विश्वकर्मा स एव प्रजापतिर्येनाजे तेष्टु ॥ ४५ ॥
नावाग्रूपेण प्रजाजज्ञान उत्पादितवान् अजस्य वाग्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जज्ञाने
ति हे अग्निदित्यते तव हे अः क्रोधः तमजं परिहृणक्तु परित्यक्तु त्वया जेकोपो न कार्य इत्यर्थः माधवस्तु दृथिव्या उपरिस्थितात् उत वा
यद्वा दिवस्य रजो लोकोपरिस्थिता दशोकात् शुचरी शोचन्तः रक्षियुक्ता दग्नेः प्रजापतेः सकाशाद् योग्निरूपो जाध्य जायत विश्व
कर्मा येन जेन प्रजापश्यन् जज्ञान अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्या कंत तो जस्र परः समभवत्तं स्वाये देवताया आलभ
तततो वै प्रजाः पश्यन् सृजतेति शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

पं. २
२२३

अथावेऽमरुणो युंहे अग्ने परमेष्ठो मनस्योने स्थितमिममविंमाहिंसी क दशं ऊर्णो यु उ र्मेवंतं ऊर्णो धायुस्वरुणस्येनाभिंनभिस्था
नीयं प्रियमभ्यमित्यर्थः द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनां उभयरूपाणां पशूनां त्वचमिव त्वचं त्वग्रथं कं कं वलैः क्वादकत्वात्
मुनुष्याः शीतनिवत्यैकं वलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवा यष्टे कं वलैराह्वयंते तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथ
मैर्जनितं प्रथोत्पन्नं एतच्च त्वष्टुः प्रथमं रूपं वैचक्येति श्रुतेः उष्टु प्रसिद्धं ते दशमिष्य दमन्यत ॥ ५० ॥ अथाजस्य अजो ह्यग्नेः हि पा

इमरुणो युं वरुणस्येनाभिं त्वचं त्वष्टुः नान्द्रिपशु चतुष्पदाम् त्वष्टुः पुजानां प्रथमं अनिद्रमग्नेमाहिंसीः परमेष्ठो
मन उष्टु मार्गस्य मनुते दिशामितेन चिन्वानस्तन्वो निषीद उष्टु नेत्युगं कतु यं द्विषमस्तन्नेत्युगं कतु ॥ ५० ॥ अजो ह्यग्ने
रजनि ह्यशोका रथोऽपश्य जनिता रमग्ने तेन देवा देवता मग्ने मायं स्तेनो ह मायनु पुमध्यासः शरभमारुणस्य मनु
ते दिशामितेन चिन्वानस्तन्वो निषीद शरभनेत्युगं कतु यं द्विषमस्तन्नेत्युगं कतु ॥ ५१ ॥ दृष्टर ए यतो ग्नेः प्रजाप
तेः सकाशादजयत तदग्नेः शोकादजायतेति श्रुतेः आत्मनो वयामुदखिदत्ता मग्ने प्रागृक्ता ततो जस्य परः सममदिति ते
निरीयेपि स उत्पन्नोऽजो ग्नेः प्रथमं उत्पत्य नंतरमेव जनिता रं स्तोत्रादकं प्रजापतिमपश्यत् दृष्टवान् किंच एवं प्रशस्तो
जस्यो देवा इहानीतना अग्रं पूर्वजमनितेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभावमायमप्राप्ताः तस्य भावस्त्वत लोकिं च मे
ध्यासो मे ध्यायन्न योग्या यजमाना रोहरोहणी यं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छंति कुंदसि परेषु शरभोष्टपदो मगविशेषः सिं

ह्यजातिशेषमुक्तं ॥ ५१ ॥

रामः
२२३

का एत्यचत्वं यविष्टेति चित्योपस्थानां बहिर्वदेरागत्याग्रीसमीपेऽर्चयितुमुपतिष्ठते त्वं यविष्ट उशनीहृष्टा अनिरुक्ता येयी गायत्री
हे यविष्ट युवतम यद्वामि अथित तमगिरां स्पृदी यास्तु वाचः श्रुणु धि श्रुणु श्रुणु धि चत्वं यविष्टं दसीति हे धीः अन्येषामपि दशा
ते इति संहितायां दीर्घः गिरः श्रुत्या हायुषो हविर्नक्तो यजमानान् नन्दनमनुष्यान्वाहिरक्षरायुष इति पञ्ची वा यजमानस्य नन्दन
पाहीति राधा साक्षारमीवां श्रुतिनिपातः किंच उतापि चत्मना आत्मना तो कं यजमाना पत्यं रक्ष द्योतस्ति इति संहितायां दी
र्घः मैत्रेवाग्नादेरित्यापस्याः पंच पंचान्नकांतेष्वपांत्वे मन्निति प्रतिमंत्रं तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमात्त एव परेण पूर्वान्नकांतमेत्यच
तुष्वन्नकांतेष्वपांत्वे मन्निति प्रतिमंत्रं पंच पंचापस्या संज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः अपांत्वा विंशतिरिष्टका देवत्यानि प

त्वय्यविष्ट ॥ ह्युष्टु नृः पाहि श्रुणु धी गिरः रक्षो तो कमुत त्काना ॥ ५२ ॥ ॥

अं प्रि पंच दशापस्या देवत्यानि पंच कुंदस्या देवत्यानि दे इष्ट के अपस्ये अपामे मन् एवमग्निवा यौ त्वात्वां सादयामि स्था
पयामि इण गतौ मनिर्प्रत्ययः स प्रप्यालुकत्वा इत्यपस्या पररूपं अत्रापामे मन्नि त्यादीनां श्रुत्यो र्योग्राह्यः वायुवी अ
पांमे मवा यौ त्वां सादयामीति श्रुतेः १ अपामो प्रन उ मनि उषधीषु त्वां सादयामि उंदि के दने मन् लोपश्च गुणः सप्त
म्यालुक उषधयो वा अपामो प्रन एवमग्ने पितृभ्यं २ मस्मन् मस्मति मे सभर्त्सन दीप्योः मन् अग्ने अग्ने वा अपांजस्य
३ अपांज्योतिषि विद्युतिः विद्युदा अपांज्योतिः ४ अपामयने हसौ इयं द्यौ विद्या अपामयनं ५ अर्णे वे स दने स्थाने प्रा
णरूपे सा प्राणो वा अर्णवः ६ समुद्रे स दने सा मनो वै समुद्रः ७ सरिरे स दने वा विसादयामि वाग्वै सरिरे ८ अपांक्षणे

सं. टी.
२२९

नश्चक्षुः श्रोत्रं वाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थं वयं प्रजाभ्यतिवतु र्थी पक्षे प्रजा र्थे प्राणादीनां ग्रहणं पंचाशद्विष्टकास्थापने
प्रजानां यजमानापत्यपुष्पादीनां प्राणादयः पुष्पाभवंत्वित्यर्थः प्रजाभ्यति पंचमी पक्षे प्रजाभ्यो नाना लोकेभ्यः सकाशात् प्रा
णादीन् गृह्णामि मृशगान् करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजामृशगामभवंत्वित्यर्थः का लोकं दृष्ट्वा दक्षिणा

इयमुपरि मुनिस्तस्यैवाद्यात्साहे मन्त्रोवाच्यः पङ्क्तिर्हमनी पङ्क्ति
निधनवन्निधनवतः आग्र्ययणः आग्र्ययणान्त्रिणवन्नयस्त्रि
शोत्रिणवन्नयस्त्रिंशद्वा ॐ शाकुरैवते विष्णुकर्मः अ
भिः प्रजापतिगृहीतया न्वयाच्चाचङ्कः क्षामिप्रजा ज्यो लोकताः
इन्द्रम् ॥ ५८ ॥ इति वाजसनेयसंहितायां शीर्षपादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सारयामिमध्यात् आत्मनो दक्षिणकोणादग्रमध्यादधिस्वयमात् एतपर्यंतं लोकं दृष्ट्वा उपरधातिता सं लोकं दृष्ट्वा त्वमिमं त्रणं ता
अस्येति स दृष्ट्वा संज्ञमंत्रेणाधिवदनं सृष्ट्वा पठनमिति सार्थः कामेधे पुरीषं निवपति एव वतस्वयमात् एतं पुरीषं विष्टेति मंत्रेण
मृदः शेषः तिस्रः अचः प्रतीकोक्ता एवमुक्तत्वात् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमन्महाभरतवेदरी पेमनो हरपुष्कराद्यादिचित्ये तारा रामेन्द्रा
यद्विरत ॥ १३ ॥

॥ रामः ॥
॥ २२९ ॥

इति वेदरी पेमप्रथमचित्युपधानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः त्रयोदशोऽध्याये प्रथमा चित्तिरुक्ता सा भू लोक रूपा अयं वै लोकः प्रथमा चित्ति
रिति श्रुतेः चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयादि चित्तिः एतां द्वितीयां चित्तिमुपपन्नं हर्षं दृष्ट्वा अर्वा चीनमंतरिक्षात्तेषामेव लोक इति श्रुतेः
देवैरश्विनो प्राथितो यद्युवां मिषजो तो द्वितीयां चित्तिमुपपन्नमिति एतामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युप
धाने देवानामध्वयति पंचाश्विन्यष्टकाः द्वितीया चित्ति मंत्रा देवदेवत्याः का अश्विनी भ्रवक्षिति रिति प्रतिमंत्रं पंचकं त्रिकाभिरा
श्विनी संज्ञा इष्टकारेणः सिन्धे लाया मुपरधाति प्रतीकं नित्ये तत्सार्थः भ्रवक्षितिः पंचाश्विनी देवत्याः प्रथमा विराट् चतस्र
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवा सिद्धु वं योनिमासीदसाधुया ॥ इत्यस्य केतुमप्रथमं शुक्राणां श्विनी दुर्गसादयतामिह
स्त्रिंशो यनुरंता अश्विना ध्वर्यु इत्यादि यजुः आदित्यास्त्वाधी त्रिष्टु एकाधिका पादादि नियमान् हे इष्ट के यतस्त्वं
भ्रवास्थिरासि अतो भ्रवं स्थिरं योनिस्थानं रेतः सिन्धे ला लक्षण आसीद अधितिष्ठ कीदृशं योनिः साधुया साधुः अष्टं सुपां सुलु
गित्यमो यादेशः कीदृशी त्वं भ्रवक्षितिः भ्रवास्थिराक्षिति निवासो यस्याः सा भ्रवा अचल योनिः कारणं यस्याः सा तया अचल यस्या
मेः प्रथमा यं केतुं स्थानं प्रथमचित्तिरूपं शुक्राणां सेवमाना अयं वा अग्निरुत्पस्येव प्रकेतुर्यत् प्रथमा चित्तिस्तं शुक्राणां इति श्रुतेः
इतः परं यजुः किंच अश्विनो देवानामध्वर्यु इह रेतः सिन्धे ला या हे इष्ट के स्वात्वा सादयतां उपधानं केचिदितं यजुश्चतु र्थपादं प
रिकल्प्य त्रिष्टु भवदंति ॥ कुलायिनी हे इष्ट के दृष्टि व्याः सादन प्रथमचित्तिरूपे स्थाने स्योने सुखरूपे त्वं सीदतिष्ठ दृष्टि वी
देव प्रथमा चित्तिस्तस्ये शिवे स्योने सीद सदन इति श्रुतेः कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायोनिस्तमस्त्रिंशं कुलायोनी रं गृहं अस्या

सं. टी.
२२८

स्तीतिगृहाकारेः सिवेलायामिष्टकोपचितासागराकाराभवतिहोममाणाज्यसुतावसोर्दोराद्यवहोमंतेपुरंधिः रधातीति
पुरुवरुलं धाधीयतेस्याप्यतेतिवाकिंचरुद्रावसवश्चोपलक्षणं सर्वदेवात्वात्वाभिमिरणंतुस्तुवंतुकिंचसोभगायऐश्वर्या
यश्माश्मानिब्रह्माब्रह्माणिमंत्रानपीपिहिआप्यायस्वमंत्रारप्राप्नुहिअस्मैमंत्रोपहिताः सोभाप्यायभवेतिभावः इमेतिसुफ्रा
कारः ब्रह्मेतिसुपोलोपः पिगतोरुहादिः वहुलं छंदसातिशयः प्रभुः प्रभावितिद्वित्वं ईजादीनां दीर्घाभ्यासस्येभ्यासदीर्घः अ
श्विनेत्यादिपदैवतः २ स्वेर्दक्षैः रुद्रैश्चकेलंरुद्रितीयायांचितोसीदतिष्ठस्वेर्दक्षैर्वीर्यैः सामर्थ्येसरुद्रक्षशदोत्रवीर्यैः

कुलायिनीघृतवतीपुरंधिः स्योनेसादसदनेदृष्टिद्याः अभिन्वा रुद्रावसवो गणान्निमात्रं ह्यपीपिहिसोभगायाश्चि
नाहुर्दक्षैः सादयतामिरुत्वा २ स्वेर्दक्षैर्दक्षपितेस्मीददेवानां सुमेरुहतेरणायपितेवधिसुनवः आसुशोवास्वा
वेशांतत्वा संविशस्वाश्चिनाहुर्दक्षैः सादयतामिरुत्वा ३ स्वेनवीर्येणरुद्रिष्टेतिश्रुतेः कादृशादक्षिपितादक्षंवीर्यपा

ततिवीर्येणपात्यित्रीकिंमर्थस्यावतत्राहरणायरमणीयायावृहतेमहतेसुमेसुग्रायसुखायसप्तमीचतुर्थ्येदेवानंसु
ग्रायमहतेरणयेतिश्रुतेः देवाः सुखिनोभवत्वितिष्टेत्यर्थः किंचआसमंताद्वावेनसुशोवाशोभनंशेवंसुखंयस्यास्तादृशास
र्वेरासुखायित्रीएधिमवधसोरिहावित्याकारः तत्रदृष्टानः पितासूनंश्चयथापिताजनकः सनवेपुत्रायसुशोवः सुखयिताभवति
तद्वत् किंचस्वावेशासुखेनाविशतिस्वावेशः प्रथमानृतीयार्थेस्वावेशायसुखप्रवेशवत्यातन्वाशररेण संविशस्वअवस्थानंकु
रुस्वावेशेनात्मनासंविशस्वेतिश्रुतेः अश्विनेत्युक्तं ३॥

रामः
॥२२८॥

दृष्टिद्याः रुद्रैश्चकेलंरुद्रितीयायांचितोसीदतिष्ठततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिद्रवविण्णइविण्णधनंनमस्मैअस्मभ्यमा
यजस्वसमंतादेहियजतिर्हानार्थः अस्मैइतिसुपांसुलुगितिबिभक्तेः शोआदेशः आख्यातमन्यत इदित्यास्यारुद्रैश्चके
दृष्टिद्याः पुरीषमस्यप्सोनामुतात्वाविश्वेः अभिगृणन्तुदेवाः स्तोमदृष्टाघृतवतीरुसीदपुजावदस्मेइविण्ण
यजस्वाश्चिनाहुर्दक्षैः सादयतामिरुत्वा ४ अदित्यास्तादृष्टेसादयाम्यन्तरिक्षस्यधत्रीविष्टुनादिशामधिप
त्क्रीष्ट्वनानामकुर्मिर्दुप्सोः अपोमसिबिष्टुश्चकर्मातः अक्षिरुश्चिनाहुर्दक्षैः सादयतामिरुत्वा ५

अदित्याः प्रमचितिरूपाः दृष्टिद्याः दृष्टेउपरित्वात्वांसादयामिस्थापयामिकिंरुतात्वांअन्तरिक्षस्यभुवर्लोकस्यधत्रीभार्ये
अदिशापूर्वादीनांविष्टंभनीसंभनकत्रीभुवनानांभूतजातानांअधिपतीस्वामिनीकिंचवंप्रपादशोरसऊर्मिरसिरसरू
पः कक्षोलस्वमसिविश्वकर्माप्रजापतिस्ततवअक्षिर्दृष्टातांत्वागश्विनोसादयतामित्युक्तं ५ काः शुक्रशुचिश्चेत्यतये
पूर्वयोरुपरिप्रथमचित्युपहितयोरुतययोरुपरिअतयेपद्येप्राग्लक्षणेअनृकमभितउहसुखउपदधतिशुक्रश्च
शुचिश्चेतिप्रत्येकमुपधाययैष्माइतिमंत्रशेषोद्देशेअप्यालभ्यपद्यतइतिसत्त्वार्थः शुक्रश्चशुचिश्चउत्कृतिर्दक्षः शुक्रज्ये

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

सं. टी.
२२५

षः शेषं पर्यन्त्यम् ७

承

छमासः शुचिराषादः तौ ग्रीष्मोऽनृत ग्रीष्मसंबन्धिनौऽनृतवयोऽनृत ग्रीष्मात्तं द्वाकाः वैश्वदेवीः सज्जन्तुमिरिति प्रातिमन्त्रं पंच
 मंत्रैः पंच वैश्वदेवी संज्ञा इष्टकाः पूर्वदिष्टपदधातात्यर्थः सज्जः विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवत्यानि पंच यजुषि हृष्टके देवानामर्ध
 यज्ञप्रिनोऽप्रिनो तां तात्वां इह स्थाने द्वितीयचितो साहयतां किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेमित
 तये अग्नयेत्वितित्वा शशो या इति प्रथमार्थं प्रातिपदिकसुपोऽनृतयः तां कां यात्वं अतुभिः सज्जः जोषणं जुहोतिः जुषी प्रातिसे
 वनयोः संपदादित्वा ज्ञावेष्टि ए समानजः प्रातिः यस्याः सा सज्जः कुं दस्यमर्हति समानस्य सादेशः वसंतादिभिर्पोत्वं प्रातिमती

सुक्रश्च शुचिश्च ग्रेष्माहतः अग्नेरन्नः अग्नेरन्नः सिकल्येताद्यावाद्यिवीकल्यन्तामापः उषधयः कल्यन्ताम
यः दध्यश्च मज्जेद्यायसवतामः अग्नयः समनसो नराद्यावाद्यिवीः इमे मेष्माहतः अभिकल्यमानाः इन्द्रमिव देवाः अ
भिसंविशन्तुतया देवतया क्रिस्वक्रुवेसीदतमः ई सज्जविधाभिः सज्जदेवैः सज्जदेवैर्ब्रह्मणा धेर ग्रयेत्वा वैष्णवानराया
शिशुना हुय सादयतामिहत्वा सज्जर्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जवेसुभिः सज्जदेवैर्ब्रह्मणा धेर ग्रयेत्वा वैष्णवानराया शिशु
ना हुय सादयतामिहत्वा सज्जर्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जरुदेः सज्जदेवैर्ब्रह्मणा धेर ग्रयेत्वा वैष्णवानराया शिशुना हुय सा
दयतामिहत्वा सज्जर्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जरादित्यैः सज्जदेवैर्ब्रह्मणा धेर ग्रयेत्वा वैष्णवानराया शिशुना हुय सादयतामि
हत्वा सज्जर्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जविष्णुदेवैः सज्जदेवैर्ब्रह्मणा धेर ग्रयेत्वा वैष्णवानराया शिशुना हुय सादयतामिहत्वा

तथाविधाभिर्यात्वं सत्त्वं सविदधत्ति सन्नजिजगदिति विधात्रापस्नाभिः अणो वै विधात्रद्भिर्हादं सर्वं विहितमिति श्रुतेः अप एव स संजो
हाविति स्मृतेश्च तथा देवैरिंशदभिश्च सत्त्वं तथा वयो वात्यादिनष्टंति वध्नन्ति ते तयो नाधाः प्राणा देवा दीर्घमानास्ते च सत्त्वं प्राणा वै वयो
नाधाः प्राणो हादं सर्वं वयुनष्टमिति श्रुतेः एवमुनरमंत्रेष्वपि व्याख्या यदा ऋतुदेव प्राणान्न जनयित्वा तेः सत्त्वं सम्यक् कृत्वा प्रजायति यथा

त्वामुपयदितामेवमहमप्यग्रयेवामुपधा॥ मीतिशेषः श्रुतेः

रामः
२२५

का प्राणभूतः प्राणं मरुति पंचयुग्मैः प्राणभूतं संज्ञा इह काः पृथग्दिषूपदधाति प्राणं मे पंचवायुदेवत्यानि यज्जुषि प्राणो वै वा
युर्वोयुमेवास्मिन्नेतदधातीति श्रुतेः हे इह के त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पातं यः १॥ एवमपानं मम पाहि २॥ व्यानं वा
युं च मे मम पाहि ३॥ उर्व्या विस्तीर्णया दद्यामैव शुर्विभाहिविशेषेण प्रकाशय दर्शनं समर्थं कुर्वित्यर्थः ४॥ मम श्रोत्रं क
र्णौ दिवं मूलो कयसं ते शक्तं कुरु मूलो कसं घाते वहुशास्त्रं अवलोकनं समर्थं कुर्वित्यर्थः ५॥ का अपः पिबेत्यस्याः पंचमत्रै

प्राणमेवाह्वयानमेवाहिद्यानमेवाहिचक्षुर्माः उद्भाभिहिष्ठोत्रमेष्ट्रो कयत्र पेषिन्वोधधीर्जिन्वद्विपाइवचतुष्पाया

रपस्वा संज्ञा इष्टका उपदधाति अयः पिबन् अत्रैव तानि पंच यज्ञं विहेइष्ट केवं आपो जलानि ॥ हिदि वो वृष्टि मे रया ॥
 पिबन् सिंच पिबति सेचानार्थः उषधीर्जिन्वा ग्रीण यजिन्वतिः प्रतिकामा हि पा न्मनुष्यः शरीर मवरक्ष चतुष्पात्यशु शरीरं पा
 हि पालय ॥ हि वो द्युलोकात् वृष्टिं एरय आसमंता एरय ॥ का वयस्याः पंच पंचान कांते षष्ठ्यर्द्धव र्य इति मंत्रे चतस्रः पुरस्ता
 त् दक्षिणे त्तरपश्चिमे च न कांतेषु पंच पंच षष्ठ्यर्द्धव तु चतस्रो वयस्या संज्ञा इष्टका उपधात्ये को न विंशति मंत्रे रित्यर्थः षष्ठ्यर्द्धवयः एको
 न विंशति र्यज्ञं पिलिंगोक्त देवतानि वयः शब्दोपेत मंत्रे ह यधेया इष्टकाः अत्र ऋतु कं निदानं पुरा स्मृष्ट वतः प्रजापते र्या कुला
 त्स काशा स्मृष्टाः पशवश्चक्रे सोरुपमा स्थापय निरगच्छन्ततः प्रजापतिरपि गायत्र्यादि छंदो रूपांस्त्री कृत्य पशुसंबन्धि न्यात त
 द्योवस्था यातान्यशुना प्रोदिति ऋतेः तत्रादौ चतुर्भिर्मंत्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं कल्प्यते षष्ठ्यर्द्ध प्रधानः प्रजा

सं. टी.
२३२

अनृकेषु पंचदिशा वैश्वदेवी वशस्यसीति प्रतिमंत्रं वैश्वदेवी वहि प्रतिदिशं रेतः सिखेलायामनृकेषु पंचदिशा संज्ञा इष्टका उपरभा
ति पंचमी राक्षिणानुत्तरेण इति मन्त्रार्थः दिक्शब्दोपेतत्वात् मन्त्राणां दिशा इष्टकाः राक्षसि देवत्यानि पंच यजं विहे इष्टके त्वंग
ज्ञीरादि गैसि जमाना सती प्राचीदिक् सर्वदिक् भवसि गायत्रीरूपासि ॥ १ ॥ विराड्विविधं गजं माना इक्षिणदिगसि त्रिष्टुपासि
॥ २ ॥ सम्राट् सम्यक् राजमाना प्रतीचीदिक् जगत्यसि ॥ ३ ॥ स्वराट् परानिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना उत्तरीचीदिक् अनुष्टुपासि ॥ ४ ॥ अधि
कंपातीत्यधिपती प्रौढोर्ध्वदिक् पंक्तिरसि ॥ ५ ॥ दिक् क्लृप्तोरूपात्वात्वांसादयामीति सर्वत्र शेषः क्लृप्तांसि वैदिशो गायत्री वै

नमश्चु।३

रास्यसिप्राचादिशिवराउमिदक्षिणादिक्कुम्भराउमिपुतीचादिक्कुम्भराउस्युदीचादिगधिपत्नूमिबृहतीदिक् १३ वि
श्वकर्मन्वासादयन्तन्तरिक्षस्यष्टद्वेज्योतिषमतीम विश्वसमेप्राणायानायवानायुविश्वज्योतिष्येक
वायुष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वकुवासीद १४ नभस्यश्चवार्षिकाहन्तश्च गेरन्तःश्चेषोऽसिकल्प्येता
न्वावाष्टयिवीकल्प्यन्तामापः उषधयः कल्प्यन्तामनयः पृथङ्मज्ज्येष्टायसब्रताः येऽनयः समनसोन्त
राद्यावाष्टयिवीऽमुम्वार्षिकाहन्तश्चभिकल्प्यमानाः ३३ मिर्वदेवाः अभिसंविशन्तुतयोदेवतयाङ्गिरस्वकु
प्राचादिक्त्रिदुदक्षिणाजगतीप्रतीप्रतीच्यनुष्टुबुसचापंक्तिरूर्ध्वेति श्रुतेः १३ का विश्वकर्मनिविश्व १ वेसीदतम १५
ज्योतिषमुपरिपर्वस्याः प्रथमोपहिताविश्वज्योतिषमुपरिविश्वज्योतिषमिष्टकामुपवधाति विश्वकर्मावायुदेवतं शङ्करीकं दक्ष
यजुः ३३ के ज्योतिषप्रतीवायुरूपोत्वाविश्वकर्मातरिक्षस्यष्टद्वेसादयन्तन्तरिक्षस्यष्टद्वेधयः ज्योतिषान्वायुरिति श्रुतेः किं वसवप्रा
णादिलाभायत्वं सर्वं ज्योतिर्येष्टवायुस्तवाधिपतिस्तयादेवताधवासतीसीदन्त गेरसोचिताविव १४ का अत व्यनभश्चनभतिर्यव

का. १४ अथोर्जश्चेत्यपरे अपरे अतमे पूर्वयो रूपदधाति इषश्चा अतव्यमुत्कृतिर्यजुः इषः आश्विनः उर्जः कार्तिकाः शरदवयवोशि
ष्टमेकं १६ का. पूर्वार्धे प्राणभूतो दशायुर्मदिति प्रतिमंत्रं आत्मनः पूर्वभागे प्राणभूत्संज्ञादशेष्टका उपरधातीति सूत्रार्थः आयुर्मद
शयजं धिलिंगोक्तदेवतानि हे इष्टके मे समायुस्त्वं पाहिरक्ष एवं प्राणमपानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिब सिंच कामैः परय १७ का.
कुंदस्याद्वादशाप्येषु माकुंद इति अप्येषु पक्षपुच्छात्मसंधिषु द्वादश द्वादश कुंदस्यासंज्ञका इष्टका उपरधातीति सूत्रार्थः
माकुंदः षड्विंशद्यजं धिलिंगोक्तदेवतानि मीयते इति मातः द्वादश माकुंदोऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तस्यासि अयं वै लोको मायं लोको मि

॥ ३७ ॥ ४

श्वश्रुज्जेश्वशारदावृत्तः अग्नेरन्तः श्वेषोः सिकत्येताद्यावा दृष्टिबीकल्पनामायः उषधयः कल्पनामः प्रयः दृष्टि
 शुभमन्यथायसब्रतायेः अग्नयः समनसोन्तराद्यावा दृष्टिबीः श्वेशारदावृत्तः अभिकल्पमानाः इन्द्रमिव देवाः अभि सं
 विशन्तुतया देवतयादिः स्वहृवसीदतम् १६ आयुर्मपाहि प्राणमेपाहि पानमेपाहि व्यानमेपाहि चक्षुर्मपाहि श्रोत्र
 मेपाहि वाचमेपाहि मनोमेपाहि जिह्वमेपाहि क्लानमेपाहि ज्योतिर्मपाहि कर्माकन्दः प्रमाकन्दः प्रतिमाकन्दोः असीवयश्चकन्दः पङ्क्तिश्च
 कन्दः उद्दिक्कन्दो बहती कन्दो नुष्टपुनो विरह्णो गायत्री कन्दः सिद्धपुनो जगती कन्दः दृष्टिबी कन्दः १७ अग्नेरन्तः श्वेषोः सिकत्येताद्यावा दृष्टिबीकल्पनामायः उषधयः कल्पनामः प्रयः दृष्टि

स्माह्नोकात्प्रमीयतइतिप्रमांतरिश्लोकरूपासिअंतरिश्लोकोवैप्रमांतरिश्लोकोह्यस्माह्नोकात्प्रमितइवेतिप्रकृतेः॥५॥प्रतिमाद्योः
साध्यंतरिशेषप्रमिताअसौवैलोकः प्रतिमेषांतरिश्लोकेप्रमितइवेतिप्रकृतेः॥६॥अस्मीवयःअस्यतेक्षिप्यतेअस्मीअस्मिपतनशीलंवयो
नयस्मान्तरस्मीवयःरर्धच्छांदसःअस्मीवयोलोकनयरूपेच्छांदनाछंदसद्वपसिषदेषुलोकेष्वनंतदस्मीवयोथोयदेषोलोकेष्वनंतस
वतितदस्मीवयइतिप्रकृतेः॥७॥तःस्पृहायेवेछंदांसिपंक्तादीन्यष्टौअथोनिरुक्तान्येवछंदांस्युपदधातीतिप्रकृतेः॥इच्छकेत्वंपंसुष्टिगृहतीअ

मुहुर्द्विगङ्गायन्निदुज्वगतीकुंशेरुपामय
ब्रह्म॥

सं. टी.
२३३

दृष्टिबीजं दृष्टिवादिदेवतानि यानि कुंदांसितद्रुपासिसमाः संवत्सराः स्युष्टमन्यतया न्येतदेवतानि कुंदांसिता ये वैतदुपरधाती
ति क्रतेः ॥ २४ ॥ अग्निदेवता इष्टके त्वमग्निरदेवता रूपसितामुपरधामि ति शेषः अग्नादीनां देवता त्वं प्रसिद्धं अग्निदेवता वातो देव
ते ये तावदेवता कुंदांसिता ये वैतदुपरधातीति क्रतेः ॥ ३६ ॥ २० ॥ बालखिल्याः सप्रपुरस्तात्प्राणभ्रजो वापराद्वा दशभ्योः परास्तुम्
होसिरादिति प्रतिमंत्रं प्रागुक्तशप्राणभ्रजः पूर्वोपरावासप्रबालखिल्या संज्ञा इष्टकापरधातिम् होसीत्यादिसप्रमंत्रैः बाल
मोत्रेण पिबित्वा अभिन्ना इति बालखिल्याः प्राणास्ते चतुर्दश सप्रपुरो हस्तपादौ शिरो ग्रीवानाभिरुर्ध्वभागश्चेति कुरुजानु

दृष्टिबीजं कुन्तो नरिशकुन्तो द्यौश्चकुन्तः समाश्चकुन्तो नक्षत्राणि कुन्तो वाङ्मनश्चकुन्तः कृषिश्चकुन्तो हिरण्यश्चकुन्तो गो
श्चकुन्तो राजाश्चकुन्तो अग्निदेवता वातो देवता सूर्या देवता चन्द्रमा देवता धर्मवा देवता रुद्रा देवता इत्या
देवता मरुतो देवता विष्टे देवता इष्टे इति देवता धर्मवा देवता रुद्रा देवता इत्या ॥ २० ॥

नीपादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्र
पश्चादधोभागे एते ध्वं गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपरधाति तथा च क्रतिः प्राणो वै बालखिल्याः प्राणने वैतदुपरधा
तिता यद्यदालखिल्यानामयदालमात्रादसंभिन्नास्तस्मादालखिल्याः सप्रवा इमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारिहोर्वाहणा असेभि ब
लिशिरो ग्रीवा यद्द्वेनाभेस्तसप्रममंगे हि प्राणाः सप्रवा इमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्येव ग्रीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्मिस्तसप्र
ममंगे गेहि प्राणा एते वै सप्रपचात्प्राणास्तमोस्मिन्नेतदधातीति क्रतेः मूर्द्धासि अनुष्टुप यंत्री परोक्षिक च गेहे चतुर्दश यजं
षि बालखिल्या देवतानि हि इष्टके त्वं मूर्द्धासि मूर्द्धावदुत्तमाराद्वरजमाना चासि ॥ १ ॥ इष्टके त्वं ध्रुवा सि स्थिरा भरुणा

रामः
॥ २३३ ॥

धारणा हेतुश्चासि हे इष्टके त्वं धत्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिरुपाचासि एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोक रूपत्वं तदुक्तं मूर्द्धासिरादिति
मंलोकमारोहन् ध्रुवा सि धरुणे तं तारक्षलोकं ध्रुवसि धरणी त्वमंलोकमिति ॥ ३ ॥ आयुषे त्वा आयुर्ध्वं यत्त्वामुपरधामि ॥ ४ ॥ वचं
से कायं यत्त्वामुपरधामि ॥ ५ ॥ कृष्ये त्वमस्य निष्पत्यर्थं त्वामुपरधामि ॥ ६ ॥ क्षेमापसं पादित धनरक्षणा यत्त्वामुपरधामि ॥ ७ ॥
इष्टका चतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वचंसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमापत्वेति चत्वारश्चतुष्टया वाः पशव इति क्रतेः ॥ २१ ॥ यंत्री
राट् हे इष्टके त्वं यंत्री नियमोपेता राट् यजमाना चासि ॥ १ ॥ तथा यंत्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमनकारणसि ॥ २ ॥

मूर्द्धासि राट्वासि धरुणा ध्रुवसि धरणी आयुषे त्वा वचंसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमापत्वा ॥ २१ ॥ यंत्री राट्वासि य
मनी कुवासि धरित्री इष्टे त्वो ज्जेत्वार्ये त्वा पोषा यत्त्वामुपरधामि ॥ २२ ॥

वास्थिरासती धरित्री भूमिरुपाचा
सि ॥ ३ ॥ तिस्रणां त्रिलोकं संस्तवः यंत्री राड्वासि त्वमंलोकमारोहन् त्वमसि यमनी त्वं तरिक्षलोकं ध्रुवा सि धरित्री मंलोकमिति क्र
तेः हे इष्टके अन्नायत्त्वामुपरधामि ॥ ४ ॥ ऊर्जे वला यत्त्वामुपरधामि ॥ ५ ॥ रस्ये धना यत्त्वामुपरधामि ॥ ६ ॥ पोषा यधनपुष्टौ त्वामुप
रधामि ॥ ७ ॥ इष्टे त्वो ज्जेत्वार्ये त्वा पोषा यत्वेति चत्वारश्चतुः पादाः पशवः इति क्रतेः चतस्रणां पशुसंस्तवः का उत्तरस्तो
णेरधिलोकदृष्टाः पूर्ववत् उत्तरस्तोणेरारभ्य प्रथमचिन्तिव देवलोकं दृष्ट्वा उपरधाति ततः पुरीषं निवापोपस्थाने ॥ २२ ॥
इति तृतीया चिन्तिः का उत्तरां पूर्वयोगाश्चिदिति पूर्वोक्तं तद्विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोरुत्तरां जंघामात्रा मुदग्रुख उ
परधातीति सूत्रार्थः आयुः अस्यां कंडिका यामश्वा दश यजं षि चतुर्णां मृत्युमादिन्युपधामि विनियोगः प्रत्नत्तिरित्यादी
नां चतुर्दशानां चतुर्दशाहं पद्योपधाने विनियोगः हे इष्टके त्वं त्रितस्तोम रूपसि सान्नामाहर्त्तं विशेषस्तोमाः तेषां विशेषे

सं. टी.
२३४

पणन्यायुरित्याशनंकीदशस्त्रिवृत्तः आशुः अश्वः आश्वो अश्वः आश्वोतिमर्वांस्सोमानित्याशुस्तद्रपांत्वामुपरधामातिमर्वत्र
विशेषः सोमानुपरधातिप्राणवेस्सोमाः प्राणउवैत्रह्रस्त्रे वेतदुपरधातीतिश्रुतेः यहा आशुर्वायुस्त्रिवृत्तः त्रिषुलोकेषुव
र्त्ततइतित्रिवृत्तक्विसर्वभूतव्यापकत्वादशुर्वायुस्तद्रपासि एवंश्रुत्यनुसारेणसर्वत्रव्याख्यायतेतथाचश्रुतिः सपुरस्तादु
पदधात्याशुस्त्रिवृत्तित्येवत्रिवृत्तसोमस्तद्रुपदधातितद्युत्तमाहश्रुतिर्येषहि सोमानामाशिष्टोः योवायुर्वा आशुस्त्रिवृ
त्स एषुलोकेषुवर्त्ततेतद्युत्तमाहश्रुतिर्येषहि सर्वेषांभूतानामाशिष्टोवायुर्भूत्वापुरस्तान्तस्थोतदेवतद्रुपमुपदधातीति
१काः दक्षिणदक्षिणयोर्भातः पंचदशइतिदक्षिणान्कोतविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्योमध्यभातइतिमंत्रेणादक्षिण
पद्याप्रत्यंशुखउपदधातीतिस्त्रार्थः भातोवज्ररूपोयः सोमः यहाभातश्चंद्रः पंचदशाहानि एर्यमाणत्वात्पंचदशाहं
क्षीयमाणत्वात्पंचदशः भाकांतिरेवांतः स्वरूपंयस्यतद्रुपासिय एवंपंचदशाहान्या एवास्तंतदुपदधातितद्युत्तमाहभा
तइतिवज्रोवेभातोवज्रः पंचदशोथोचंद्रमावेभातः पंचदशः पंचदशाहान्या एर्यतेपंचदशापक्षीयतेतद्युत्तमाहभा
तइतिभातिहिचंद्रमाहभूत्वादक्षिणतस्तस्थोतदेवतद्रुपमुपदधातीतिश्रुतेः २काः दक्षिणमुत्तरयोर्योमासप्रदश
तिउत्तरान्कोतविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्योमध्यदक्षिणपद्यायोमेतिप्रत्यंशुखउपदधातीतिस्त्रार्थः विविधमतीतिवो
माप्रजापतिः सप्रदशसोमः संवत्सरोमायोमासप्रदशः द्वादशमासाः पंचवत्सु रूपसप्रदशावयवत्वात्द्रुपासिय एवसप्रद
शसोमस्तंतदुपदधातीतिद्युत्तमाहप्रजापतिर्वयोमाप्रजापतिः सप्रदशोथोसंवत्सरोवावयोमासप्रदशस्य द्वादशमासाः
पंचवत्तेवस्तद्युत्तमाहयोमेतियोमाहिसंवत्सरः संवत्सरोहभूत्वात्तरतस्थोतदेवतद्रुपमुपदधातीतिश्रुतेः ३काः दक्षिणा

रामः
२३४

मपरयोर्धरुण एकविंशतिअपरान्कोतविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्यदक्षिणजंघामात्रीधरुणइतिदक्षिणमुख
उपदधातीतिस्त्रार्थः धरुणोधारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशसोमयहाधरुणआदित्यः एकविंशावयवत्वादेकविंशः
द्वादशमासाः पंचवत्तवस्त्रयो लोका आदित्यइत्यवयवस्तद्रुपासिय एवंकविंशसोमस्ततदुपदधातिनद्युत्तमाहधरुण
इतिप्रतिष्ठावेकविंशोथोअसोवावित्योधरुण एकविंशस्तस्य द्वादशमासाः पंचवत्तवस्त्रयइमे लोका असावेवादित्योधरु
ण एकविंशस्तद्युत्तमाहधरुणइति यहाखे वैषोस्तमेत्यथेदं सर्वं धियतइत्यादित्योहभूत्वापश्चात्तस्थोतदेवतद्रुपमुप
दधातीतिश्रुतेः ४काः चतुर्दशप्रतिमंत्रं प्रतर्त्तिरष्टादशइतिचतस्रउपधायचतुर्दशार्धपद्याउरशुखउपदधाति
चतुर्दशमंत्रैरितिस्त्रार्थः अतः परं संवत्सररूपणुपदधातिप्रकृष्टात्तर्त्तिः प्रतर्त्तिरष्टादशसोमः यहासंवत्सरप्र
तर्त्तिः अष्टादशावयवः द्वादशमासाः पंचवत्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः य एवाष्टादशसोमस्तंतदुपदधात्यथोसं
वत्सरोवावप्रतर्त्तिरष्टादशस्तस्य द्वादशमासाः पंचवत्तवः संवत्सर एवप्रतर्त्तिरष्टादशस्तद्युत्तमाहप्रतर्त्तिरिति संवत्स
रोहिसर्वाणिभूतानिप्रतिरिति तदेवतद्रुपमुपदधातीतिश्रुतेः ५तपोरूपो नवदशसोमः यहासंवत्सरस्तपः शतोन्नवर्ष
स्तपतीमितनवदशः द्वादशमासाः पञ्चतवः संवत्सरइति तद्रुपासिय एवनवदशसोमस्तंतदुपदधात्यथोसंवत्सरोवाव
तपोनवदशस्तस्य द्वादशमासाः षडुत्तवः संवत्सरस्तद्युत्तमाह तपइति संवत्सरोहिसर्वाणिभूतानि तपइति तदेवतद्रुपमु
पधातीतिश्रुतेः ६ अभिवर्त्यते आवर्त्यते इत्यभीवर्त्तः सामाहृतिरूपः सविंशसोमः यहाअभीवर्त्तमत्यादीर्घः द्वादशमा

सं. टी. २३५ सप्तमस्तु संवत्सररूपः विंशतिसंख्याया सहितः य एव विंशस्तोमस्तंतदुपदधात्यथो संवत्सरो वाञ्छनीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादशमासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर एवाभीवर्तः सविंशस्तद्यत्तमाहभीवर्तइति संवत्सरो वाञ्छनीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादशमासि सर्वाणि रूपाण्यभीवर्तते तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः १५ वचो विलविशेषप्रदेशाविशेषस्तोमः यद्वा वचः संवत्सरः वचस्त्वितमः द्वादशमासाः सप्तर्त्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्यापेतद्वा द्वाविंशः तद्रूपसि य एव द्वाविंशस्तोमस्तंतदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वचो द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वचइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वचस्त्वितमस्तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः १६ संविभर्त्ति संभरणः सम्पकपोषकस्त्रयोविंशस्तोमस्त्वमसि यद्वा संभरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा संभरणः संवत्सरः त्रयोदशमासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे एकसंवत्सरइति त्रयोविंशविशावयवः तद्रूपसि य एव त्रयोविंशस्तोमस्तंतदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव संभरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदशमासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव संभरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह संभरणइति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संभृतस्तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः १७ योनिः प्रजात्पादकश्चतुर्विंशस्तोमोसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः १८ गर्भः व्यत्ययेन बहुत्वं सामगर्भः पंचविंशस्तोमोसि यद्वा संवत्सरो भूतोत्पादकत्वात् चतुर्विंशतिपक्षा एकः संवत्सरइति अधिकमासो भूत्वा चतुर्गर्भो भवतीति वागर्भः य एव पंचविंशस्तोमस्तंत

दुपदधात्यथोसंवत्सरोवावगर्भोः पंचविंशस्तच्चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सर एवगर्भोः पंचविंशस्तद्युत्तमाह गर्भोऽतिसंवत्स
रोह्यत्रयोदशमासो गर्भो भूत्वत्तत्रविंशतितदेवतद्रूपमुपदेधातीति श्रुतेः ॥ ११ ॥ उजः मतु एलोपः उजास्वीतेजस्वी वज्रोवा
उजः तद्रूपस्त्रिणवस्तोमोसियद्वा उजः संवत्सरः चतुर्विंशतिपक्षो होरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणानव य
त्रय एव त्रिणवस्तोमस्तंतदुपदेधातितद्युत्तमाहोज इति वज्रोवा उजो वज्रस्त्रिणवो यो संवत्सरो वा उजस्त्रिणवस्त
स्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्स एवो जस्त्रिणवस्तद्युत्तमाहोज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां मोजस्त्वित
मस्तदेवतद्रूपमुपदेधातीति श्रुतेः ॥ १२ ॥ क्रतुर्यज्ञा प्रयोगी एकस्त्रिंशस्तोमोसियद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः प
क्षर्तुसंवत्सरात्मकत्वात् एकत्रिंश य एकवेत्रिंशस्तोमस्तंतदुपदेधात्यथोसंवत्सरो वावक्रतुरेकत्रिंशस्तद्युत्तमाह
क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ प्रतिष्ठास्थिति हेतुस्तत्रयस्त्रिंशस्तोमोसियद्वा संवत्सरः प्र
तिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् पक्षार्धहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रये स्त्रिंशः य एव स्रियस्त्रिंशस्तोमस्तंत
दुपदेधात्यथोसंवत्सरो वाव प्रतिष्ठात्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठात्रयस्त्रिंशस्तद्युत्त
माह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदेधामीति श्रुतेः ॥ १४ ॥ ब्रध्नः सूर्यः असो वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः
बिष्टपंनिवासस्थानं भुवनं बिष्टपं इति कोशात् ब्रध्नस्य बिष्टपं स्वारज्यं स्वतंत्रत्वं तद्रूपं प्रति होयश्चतुर्विंशस्तोमः तद्रूपसियद्वा
संवत्सरो ब्रध्नस्य बिष्टपं रविणेव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्तु अहोरात्रे संवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः य एव चतुस्त्रिं
शः स्तोमस्तंतदुपदेधात्यथोसंवत्सरो वाव ब्रध्नस्य बिष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्स

सं. टी०
२३९
विज्ञेयगणकृत्वा इत्युक्तं यथाधिपत्यमकरोदिति
अतः २५॥

यस्य प्री प्राणनेषु स्वादिः वाग्वेदोऽस्ति अतः १॥ उत्तरामुत्तरयोरिदं स्पष्टं भागद्वयं उत्तरान्कांतविहितयोरेक्षितोत्तरयोपद्ययो मे
धे उत्तरामुदधातिरक्षितोत्तरपक्षितेति सूत्रार्थः हेरुके त्वमिदं स्पष्टं भागोऽस्य यस्यां त्वयि विज्ञेयराधिपत्यं पंचदशेन स्तोमेन शत्रं शत्रजा
तिः स्य तं स्तोमोर्वाचितं इदं यथा भागं कृत्वा विज्ञेयराधिपत्यमकरोत्तिति अतः २॥ उत्तरादक्षितोत्तरयोऽनुचक्षसां भागद्वयं उत्तरादक्षितोत्तरां
विहितयोरेक्षितोत्तरयोऽनुचक्षसां भागद्वयं उत्तरादक्षितोत्तरयोऽनुचक्षसां भागद्वयं उत्तरादक्षितोत्तरयोऽनुचक्षसां भागद्वयं उत्तरादक्षितोत्तरयोऽनुचक्षसां
धिपत्यं त्वया सप्रदशस्तोमेन जनित्रं वै शपजातिः स्य तं देवा वेन चक्षसां देवेषु भागं कृत्वा धान्नराधिपत्यमकरोत्तिति अतः ३॥ उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं भागद्वयं उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं
ति अतः ३॥ उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं भागद्वयं उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं भागद्वयं उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं भागद्वयं उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं भागद्वयं उत्तरामपरयोर्मित्रस्पष्टं

वृक्षनाम्ना गोसिरुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पथा स्य तं चतुर्विंशस्तोमः आदित्यानां गोसिरुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पथा स्य तं चतुर्विंशस्तोमः
ताः पञ्चविंशस्तोमो हि स्ये भागो सिरुद्राणां अधिपत्यमोजस्य तन्निष्ठा वस्तोमो देवस्य सवितुर्गो सिरुद्रस्य तेराधिप
त्यं समीचीर्दिशस्य ताश्चतुर्होमस्तोमो यवानामागः २५॥

त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागो सित्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः संवधिनी वृष्टिर्वातश्च स्य तं स्तो
मादयामि प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणायमागं कृत्वा पानायाधिपत्यमकरोदिति अतः ४॥ २४॥ का षट् प्रतिमंत्रं वस
नां भागद्वयं चतुर्दशभ्योऽपराः षट् षट् पद्या उपधी उपदध्यादिति सूत्रार्थः हेरुके त्वं वसनां भागो सित्वयि वरुणस्य अधिपत्यं त्वया
चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुः पादवाश्चास्य तं पापानोचितं वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति अतः ५॥ आदित्यानां या
त्वं भागो सित्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया आधिपत्यमकरोदिति अतः ६॥ त्वं अदित्ये अदित्याभ्यं सभां गोसिरुद्राणां अधिपत्यं त्वयित्वया त्रिणावेन स्तो

विज्ञेयगणकृत्वा इत्युक्तं यथाधिपत्यमकरोदिति
अतः २५॥

यवाणोऽर्बपक्षाणां त्वं भागो सि अयवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं चतुष्पथा रिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्य तारक्षिताः
पर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा वै अयवास्ते ह्येवं सर्वं वयुते वायुवते च पर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वा परपक्षेभ्य आधिपत्यमकरोदि
ति अतः ७॥ अमृणां देवविशेषाणां त्वं भागो सित्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वयाभ्यं तं प्राणिमा

यावानां गोस्य यवानामाधिपत्यं स्य ताश्चतुष्पथा रिंशेन स्तोमः अमृणां गोस्य ताश्चतुष्पथा रिंशेन स्तोमः अमृणां गोस्य ताश्चतुष्पथा रिंशेन स्तोमः
सिद्धिश्चैवाग्नेवानामाधिपत्यं स्य तं स्य तं यस्त्रिंशेन स्तोमः सहस्र २४॥ सहस्रं सह
स्यश्च हेमन्तिका वृत्तः अग्नेरन्तः अग्नेषोऽसि कल्पेता नद्यावा वृष्टिर्वी कल्पेता मायः उप
धयः कल्पेता मग्नयः पृथग्मुन्येष्टा य स वृत्ताः ये अग्नयः समनसो न्तराद्यावा वृ
ष्टिर्वीः हेमन्तिका वृत्तः अभि कल्पेताः इन्द्रमिव देवाः अभि सवि शन्तु तया देवतया जि

अमनुक्तं स्य तं पापानो मृत्योरक्षितं यथा यजमानोऽपि सर्वं मृतानि मृत्योः स्य तं त्रिभ्यो भागं कृत्वा विज्ञेयराधिपत्यं देवेभ्य
आधिपत्यमकरोदिति अतः १०॥ २६॥ अत वे सहस्रं सहस्रं स्य तं अनुक्रममि तो दे पद्ये उपदधाति सहस्रं चतुर्देव
त्यं यजुः सहस्रं मार्गशीर्षः सहस्रं पोषः एतौ हेमन्तिका हेमन्तो वयवौ शिष्टं पर्वतुत्ये २७॥ श्रीः रामः पुनातु मा म् ॥

सं. टी०
२३८

॥२८॥१॥५५॥५५॥५५॥

कारेतः सिवेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानुवांसुष्टिरेकं यासुवतेति प्रतिमंत्रं सर्वसुदिशुरेतः सिवेलायां सुष्टि
संज्ञाः सप्तदशोष्टका उपरधाति तन्मध्यमः प्रागनकं दक्षिणेन नव अर्था दष्टा उत्तरेणेति सत्रायः एकया सप्तदशोष्टका
देवत्यानि अत्रनिदानं प्रजापतिभूतानि मृत्योरेव मुक्ता प्रजाः सजेयं प्रजायेयेति विचिंत्येति प्राणधातु देवान् दिगाक्ष
चैयुष्माभिः सह परमात्मानसु त्वेमाः प्रजाजनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचेम यायुष्माभिश्चेति तथेत्युक्ता तेषां
एः प्रजापतिना चासुवतेति तथा च श्रुतिः तदे प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मानान् मृत्योर्मुक्ता कामयत प्रजाः सजेयं प्रजा
येयेति सा प्राणान्न ब्रवीद्युष्माभिः सह माः प्रजाः प्रजनयानीति तैवेकेन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथे प्राणे

एकया सुवतः प्रजाः अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्ति सभिरसुवत ब्रह्म सज्यत ब्रह्मणस्पतिरधि
पतिरासीत्यश्वभिरसुवत भूतान्यसज्यन्त भूतानाम्पतिरधिपतिरासीत्सु प्रभिरसुवत स पृथः ऋषयो स
ज्यन्त धाताधिपतिरासीन्नुवभिरसुवत ॥२८॥

अथ प्रजापतिना चासुवतेति प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमसु
वतसुतवानवचनव्यत्ययः वाग्वा एका वाचैव सुवतेति श्रुतेः प्रजाः अधीयन्ते उत्पाद्यन्त प्रजापत्यर्थमसाप्यन्तेति वासुह्वानो प्र
जानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत् एवं षोडशमंत्रा व्याख्याः ॥ १ ॥ तिस्रभिः प्राणो हानव्याने रसौत् ब्रह्म ब्राह्मणजा
तिः सष्टा ब्रह्मणस्पतिः ब्राह्मणजातेः स्वाम्यकभूत् त्रयोरु प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरिति श्रुतेः ॥ २ ॥ पंच प्राणैरसुवता पं
चभूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां साम्यभूते य एवेमे मनः पंचमाः प्राणस्तैरसुवतेति श्रुतेः ॥ ३ ॥ सप्तभिश्चोत्रचक्षुर्नासावा

॥५५॥
प्रः सप्तशर्षणप्राणैरसुवतः सप्तर्षयः सृष्टाः
धाता जन गत्सृष्टा द्यौ देवः स्वाम्यभूत् एवमेव सप्तश
रामः
२३८

नवभिः सप्तशिरः प्राण द्वावध इति नव प्राणैः प्रजापतिरसौत् ततः पितरो निष्वाता दयः सृष्टाः अदितिरखेतिता प्रजापतिः शक्तिः
सृष्टानां पितृणामधिपत्नी स्वामित्वेनाधिकं पालयिष्यासीत् नववैः प्राणः सप्तशर्षेन्नवां चो दौ तैरिति श्रुतेः ॥ ४ ॥ एकादशभिः द
श प्राणा आत्मेकादशस्तैरसुवत ऋतवो वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्त्तवा ऋतुपालका देवशि विशेषाः स्वामिनो भुवन् दश प्राणा आत्मे
कादश इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणा दोषादो एक आत्मे रसौत् ततो मासाश्चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्य यन द्वयात्मकः
संवत्सरस्तेषां अधिपतिरासीत् दश प्राणा दे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ पंचदशभिः दशहस्तां गुलयः कशे वाहूनामे
रुर्ध्वभागश्च तैरसुवत ततः क्षत्रं क्षत्रजातिः सृष्टाः इंद्र एश्वर्यशाली तदभिमानि देवः स्वाम्यभूत् दशहस्ता अंगुलयश्च त्वा

नवभिरसुवतः पितरो सज्यन्तादितिरधिपत्कृषासीदेकादशभिरसुवतः ऋतवो सज्यन्तार्त्तवा अधिपतयः
आर्त्तयोदशभिरसुवत मासाः असज्यन्त संवत्सरोधिपतिरासीत्यश्वदशभिरसुवत तत्रमसज्यन्तेनेधि
पतिरासीत्यसप्तदशभिरसुवत ग्राम्याः पशवो सज्यन्त ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीन्नवदशभिरसुवत ॥२९॥

रिदोर्वाहवाणि यदूर्ध्वनाभो सत्यं च दशमिति श्रुतेः ॥ १ ॥ नवदशभिः दशपादां गुलय ऊरू जानुनी पादो नाभेरधोभागश्चेति र
सौत् तदा ग्राम्याः पशवो गवा दयः सृष्टाः ब्रह्मणस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् दशपादा अंगुलयश्च त्वा र्यर्वची वानि दे प्रतिष्ठे यर
वाङ्माभे सप्तदशमिति श्रुतेः ॥ २ ॥ ॥२९॥

सं२

सं. टी.
२३७

नवदशपांश्च अंगुलयः ऊर्ध्वधःस्थाद्धिरूपानवप्राणस्तैस्तैस्ततः प्रशयोश्चैवैशपावस्येतांसहोत्र्यः स्वामीवैशप
योः अहोरात्रेतयोः स्वामित्वेनास्तां दशहस्या अंगुलयोनवप्राण इति श्रुतेः ॥ १० ॥ एकविंशत्या एकविंशतिः करपादांगुलयः आत्मा
चेति एकविंशत्यास्तैस्ततः एकशफाः पशवोश्चादयः सृष्टाः एकशफं खुरः परिपादयेवाते एकशफाः शफं क्लीवंसुरः पुमानि
समरः वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् दशहस्या अंगुलयोदशपाद्या आत्मैकविंश इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादांगुलयः पादां

नवदशभिरस्तवतश्च द्वाप्यवसज्येतामहोरात्रेऽधिपत्नीः आत्मा मेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः
पशवोऽसज्यन्तवरुणोधिपतिरासीत् त्रयोविंशत्यास्तवतश्च द्वाप्यवसज्यन्तपृष्ठाधिपतिरासीत् सज्य
विंशत्यास्तवतारण्याः पशवोऽसज्यन्तवायुरधिपतिरासीत् सप्तविंशत्यास्तवतद्वावापथिवीचैतां
वसवोरुद्वाऽआदित्याऽअनुश्यायस्तः एवाधिपतयः आसन्नवविंशत्यास्तवतः ॥ ३० ॥

गुलयः पादावात्माचेति तैरस्तुते
शुद्राः पशवोनादयः सृष्टाः तेषां सपास्वाम्यभूत् दशहस्या अंगुलयोदशपाद्या प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंश इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ पंचविंशत्या विंशतिः करपादां
गुलयः करपादावात्माचेति तैरस्तुतातदारण्याः येनोष्ठापशवः कृत्स्नमगादयः सृष्टा स्तेषां वायुः साम्यभूत् दशहस्या अंगुलयोदशपाद्या अर्च्यगन्मात्मापं
चविंश इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ सप्तविंशत्या करपादांगुलयः कौपादौ भुजावुरौ चात्माचेति तैरस्तुतौ द्वावपथिवीधुजो कौमेतां विशेषेण गुह्यं तं उयनेत्यर्थः विष्ट
वीरिणगताविति धातोर्थादि प्रथमेद्विवचनावसवो ह्योरुद्रा एकादशादिसाद्वा दशानुमप्यन अन्वगच्छन् अनुगतस्त एव स्वामिनो भुवनं दशहस्यां

नवदशपांश्च अंगुलयः ऊर्ध्वधःस्थाद्धिरूपानवप्राणस्तैस्तैस्ततः प्रशयोश्चैवैशपावस्येतांसहोत्र्यः स्वामीवैशप

शरति श्रुतेः ॥ १४ ॥ ३० ॥

कृष्णः
२३७

नवविंशत्या करपादांगुलयोनववह्नि रूपाः प्राणस्तैस्तुवतततोवनस्यतयोऽध्वर्यवतद्वाः सृष्टाः तेषां स्वामिसोमोभूत् दशहस्या अं
गुलयोदशपाद्या नवप्राण इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ एकविंशत्या करपादांगुलयः ॥ २० ॥ दशेदियाणि आत्मेति तैरस्तैस्ततः प्रजाः सृष्टाः
यवाः पूर्वपक्षाः अयवापरपक्षास्तासो प्रजानास्वामिनो भुवनं दशहस्या अंगुलयोदशपाद्या दशप्राणा आत्मैकविंश इति
श्रुतेः पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय असन्निति च ॥ २१ ॥ त्रयस्त्रिंशता अंगुलयः ॥ २० ॥ इदियाणि ॥ २५ ॥ कौपादौ आत्मेति तैरस्तौ
तस्तैस्मिन्प्रजापतिर्देवैः सह ततोभूतान्यशाम्यन् सर्वप्राणिनः शांताः सुखिनो भुवनं परमेसत्पलोकेतिष्ठताति परमेष्ठी प्रजा

नवविंशत्यास्तुवतः वनस्पतयोऽसज्यन्तसोमोधिपतिरासीदेकत्रिंशतास्तुवतः प्रजाऽसज्यन्तयवाश्चा
यवाश्चाधिपतयऽआसन्नयसिर्दशतास्तुवतः भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठाधिपतिरासीत् लोकन्ता
ऽइन्द्रः ॥ ३१ ॥ इति वाजसनेयी संहिता यां हीर्घपाठेऽनुर्दशो ध्यायः ॥ १४ ॥

नामधिपतिः स्वाम्यासीत् दशहस्या अंगुलयोदशपाद्या दशप्राणा प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंश इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ अत्र याश्चका
येन येन मंत्रेणोपधेयासासातन्मंत्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातं व्येत्यर्थः का उत्तरासादिधिलोकदणः पूर्वणः पूर्ववत् उत्तरां
सादारभ्य प्रथमं चित्तिवह्नो कं दण उपदधातीति सूत्रार्थः ततः पुरीषनिवापः सप्तर्चपनिधानं च बोध्यं तन्मंत्रप्रतीकानिलोकदण
ता अस्यां ईश्विष्वातास्तिस्रोपि व्याख्याताः ॥ ३१ ॥ इति चतुर्थ्यं चित्तिः पूर्णः ॥ इति श्रीमन्महीधरकृते वेदहीपेमनोहरे वेदचंद्रमिने

ध्यायेवर्णोद्भिचिचतुश्चित्तिः ॥ १४ ॥ ॥ श्री

चतुर्दशे ध्यायेद्वितीयतृतीयचतुर्थी चित्तिमंत्रानुक्ता पंचदशे पंचमचित्तिमंत्रावाच्याः का पंचम्यामंते चाग्निनीवदसपत्ना अग्नेजा
तानत्वं प्रतिपुदप्रकर्षे एनाशय किंच हे जातवेदः जानप्रज्ञान अज्ञातान अनुत्यन्तांश्च शत्रु न प्रतिपुदक्षिनिवर्त्तय उत्पत्तिप्र
बंधं कुर्वित्यर्थः उपसर्गव्यवधानमार्थं किंच नोस्माकं मधि ब्रूहि अधिवद उपदिशयत्त संवंधिनी मितिकर्त्तव्यता मिति शेषः किं
कुर्वन् अहेतुं न अक्रुध्यन् सुमनाः शोभन मनस्कः सन् उपदिशेत्यर्थः हे अग्ने तव त्वत्संवंधिनी त्रिवरूथे वरूथे गृहे न या एण

अग्ने जातान् प्रणुदानः सपत्ना न्प्रत्यजातान् दजातवेदः अधिनो ब्रूहि सुमनाः अहेतुं स्तवस्यामुशर्मोस्त्रिव
रूथः उद्गो ॥ सहसा जातान् प्रणुदानः सपत्ना न्प्रत्यजातान् दजातवेदो नुदस्व अधिनो ब्रूहि सुमनस्यमानो ब्रूयथं

वरूथानां समाहारे यत्त गृह्यये स दोहविर्छनाग्री धरूपे वयं स्याम भवेम सदा स्याम प्रणुदानः सपत्ना न् ॥ २ ॥
यज्ञान् कुर्म इत्यर्थः कादृशे त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखा अये तथा उद्गो द्विपदचतुः पदधन धान्यादिभिरुद्भवति समृद्धत इत्यु
क्तिः तस्मिन् भवतेति प्रत्ययः अनेन मंत्रेण पुरस्तादिष्टका मुपदधाति ॥ अथ पश्चादुपदधातिसहसा जातान् सह बलान् जातान्
नुत्यन्तां नोस्माकं सपत्ना न्प्रणुदानाशय हे जातवेदः अग्ने जाताननुत्यत्स्यमानानपि प्रतिपुदस्व आत्मनेपदमार्थं किंच सुमन
स्यमानोऽस्मा सुशुभचित्तः सन्तोऽस्मानधि ब्रूहि शत्रुभ्यो धिका च द वयामपि त्वत्प्रसादा धिकाः स्याम भवेम नोस्माकं सपत्ना न्प्रणु
दपुन रुक्मिणदस्यर्थः शोभन मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशादिभ्य इति कृतं ततः शानच् अथ दक्षि
एतः ॥

रामः
२४०

षोडशी ऽष्टकादेवत्यं यजुः पंचदशकलस्य भर्तृय आदित्यरूपस्तोमः षोडशसुपेता वायः स्तोमः यजु उजो बलरूपं इविणं धनं हे ऽष्टके त्वंतदु
भयरूपासितां त्वामुपदधामि अथोत्तरतः चतुश्चत्वारिंशः ऽष्टकादेवत्यं यजुः चतुश्चत्वारिंशदहत्यासंपन्नो यः सोमस्त्रिष्टुप् अपो वा यच्च बल
रूपं धनंतदुभयरूपं त्वामुपदधामि अथ मध्ये पंचमी अग्नेः त्रिष्टुप् सा भक्षणे नष्पाति भक्षयति विनाशयतीत्यसोरक्षको नाम यो निस्तः

षोडशी स्तोमः षोडशी स्तोमः उजो इविणं चतुश्चत्वारिंश स्तोमो ब्रूवो इविणम् ॥ अग्नेः पुरीषमस्य प्यसो
नाम तान्वा विष्ट्वेऽभिगणन्तु देवाः स्तोमं षष्टाष्टतवती हसीद अजावदस्मे इविणाय जस्व ॥ ३ ॥

स्यानेयं प्ररूपस्य पंचदशकलस्य पुरीषमसि परपित्री भवसि हे ऽष्टके पात्वंतां त्वो विष्ट्वे देवा अभिगणन्तु स्तुवंतु स्तोमैः षष्टे अयुता
हे ष्ये माणघृतयुता च सती सा त्वं ऽहं चतुर्थी चित्तौ सीदतु पविश अस्मे अस्मा सुपुत्र सुतं इविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥

का विराजोदशदशप्रतिदिशंपुरस्तात्प्रथममेव चंद्र इति प्रतिमंत्रो प्रतिदिशं दशदशविशद संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्च त्वारित्यघ्राणवेति स चार्थः
एव चंद्रः चत्वारशचतुर्विंशतिदिशं का देवत्यानि एति गच्छति सर्वो जंतुसमस्तो स्मिन्नित्येवः एषि वी लोकः स एव चंद्रो रूपेण स्थितत्वात्
दकत्वाच्चंद्रः देष्टके त्वंतद्रूपमि तांत्वासुपदधामि एवमुत्तरमंत्रेष्वापि आर्या सुक्ता ज्ञेया अयं वै लोक एव चंद्र इति श्रुतेः वारिवः
प्रभा मंडले न विद्यते आघ्रियते इति वरि वीं तरि क्षंत देव चंद्रः अंतरिक्षं वै वरिव चंद्र इति श्रुतेः शंभुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शंभुः घुलोकः
घौर्वै शंभु चंद्र इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ परितो आप्य भवति आप्य वर्तत इति रिभुः रिवाचकः शब्दः दिशो वै परिभु चंद्र इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ आच्छत आ
एव चंद्रो वरिव चंद्रः शंभु चंद्रः परिभु चंद्रः आच्छत मनश्चंद्रो व्याच चंद्रः सिंधु चंद्रः समुद्र चंद्रः
सरिर चंद्रः ककुप चंद्रः स्त्रिकुप चंद्रः काव्य चंद्रः अक्षुरप चंद्रः क्षरप चंद्रः पदप चंद्रः विष्टारप
विष्टार चंद्रः शुरो भ्रज चंद्रः आच्छत चंद्रः प्रच्छत चंद्रः ॥ ४ ॥ छादयति स्वरसेनैव सर्वशरीरमित्याच्छद नं अन्नं वा आच्छतं
इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ प्रथमं स्वरं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव चंद्रः तद्रूपमि प्रजापतिर्वै मनश्चंद्र इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ व्यचः व्यचति व्या
प्रिकर्मा व्यचति व्याप्नोति सर्वजगदिति व्यचः आदित्यः असौ वा आदित्यो व्यच चंद्र इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ सिंधुः स्पंदति नाशभिः शरीरं
व्याप्नोति सिंधुः प्राणवायुः प्राणे वै सिंधु चंद्र इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ समुद्रवत्यास्माद्विकल्पसमाह इति समुद्रो मनः यद्वासमुद्रसा
म्याजं भार्येण समुद्रो मनः मनो वै समुद्र इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैव च सरिरवदन गच्छानिर्गच्छति सरिवाक्वा
वै सरिरं चंद्र इति श्रुतेः ॥ १० ॥ ककुपं सुखं शरीरे स्क्भ्नाति धारयतीति ककुपं सुखं कोपयति शपयतीति वाक्ककुप इति

शौचुरादिः क्षिप्र एवैत्रपक्षे सलोप चंद्र इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ त्रिकुपं त्रेधा कं पीतमुतकं स्वस्क्भ्नातीति त्रि
ककुपुशनः उशनो वै ककुप चंद्र इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ काव्यं ववेः परमात्मन इष्टं काव्यं वेदत्रयी रूपः शब्दः त्रयी वै विद्या काव्यं चंद्र इति श्रुतेः
॥ १३ ॥ अंककुटिलगतौ अंकेन कुटिलगत्या व्याप्नोतीत्यंकुपमुदकं आपो वा अंकुप चंद्र इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ क्षरतीत्यक्षरानाशरहितापंक्ति
एव लिख्यस्याः साक्षारपंक्तिघ्नोः असौ वै लोको क्षरपंक्ति चंद्र इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ पदपंक्तिप्रपददानां चरणान्यासानां पंक्तयो यस्मिन्
सपदपंक्तिर्लोकः अयं वै लोको पदपंक्ति चंद्र इति श्रुतेः ॥ १६ ॥ विष्टारपंक्तिः विस्ताराविस्तार्यत इति विस्तारिताः प्रसारिताः
आच्छत प्रच्छत संयच्छत द्वियच्छत वृहच्छत रथनर चंद्रो निकाय चंद्रो द्विवध चंद्रो गिर चंद्रो ब्रज चंद्र
चंद्रो सुष्ठु चंद्रो नुष्ठु चंद्रो एव चंद्रो वरिव चंद्रो द्वय चंद्रो वयस्क् चंद्रो द्विष्य चंद्रो विशाल चंद्रो विष्टार चंद्रो
दूरो ह्यण चंद्रो स्त्रि चंद्रो आक्षु चंद्रः ॥ ५ ॥ वस्तुनां पंक्तयो पत्रेति विष्टारपंक्तिर्दिकदिशो वै विष्टारपंक्ति चंद्र इति
श्रुतेः ॥ १७ ॥ शुरो भ्रजः क्षरविलेखनखननयोः शुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति शुरस्त्रीत्रः भ्रजते शप्यते इति भ्रजः स्ख चंद्र इति
शुरो भ्रज आदित्यः असौ वा आदित्यः शुरो भ्रज इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ ४ ॥ आच्छादयति शरीरमित्याच्छद नं प्रच्छादयतीति अन्नं वा आच्छ
तं चंद्रो नं प्रच्छत इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ २० ॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्नियच्छति नंतं निति रात्रिः रात्रिर्वै संयच्छत इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ वियत् वि
शेषेण यच्छति गच्छति व्यापारयेतस्ततो जना यत्रेति वियदित्यर्थं वियच्छत इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ वृहत् विस्तीर्णं स्वः असौ वै लोको
वृहच्छत इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ रथे स्तिर्यते यत्रेति रथंतरं भ्रमं जलं अयं वै लोको रथंतरं चंद्र इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं

सं. ८०.
२४३

अरोत्यमुष्मेतिग्याख्यातंमंत्रानाह प्रतिपरसिप्रतिपद्यतेजीवनमनेनेति प्रतिपदनंहेइष्टकेत्वं प्रतिपदत्ररूपासि प्रतिपदेनायत्ता
मुपदधामातिशेषः एवंसर्वत्र॥१॥ अनुपत्प्रतिदिनंअनुपपद्यतेनुपदन्नमसिअनुपदेनायत्तामुपदधामि॥२॥ संपत्हेइष्टके
त्वंसंपदन्नमसिसंपदेनायोयत्तामुपदधामि॥३॥ तेजः तेजसः कारणत्वात्तजोन्नतेजसेत्तामुपदधामि॥४॥ च॥ त्रिवृत्कृत्वि
वृष्टिवीजरूपेणत्रिगुणत्वात्त्रिधावर्ततइतित्रिवृदन्नंतद्रूपात्वंत्रिवृत्तेउप०॥२१॥ प्रवृणोतिभूतानीतिप्रवृदन्नंयतस्त्वं प्रवृ

प्रतिपरसि॥५॥

वृ२

प्रतिपदेत्त्वानुपदस्यनुपदेत्वासम्पदसिसम्पदेत्वातेजोसितेजसेत्वात्त्रिवृदसि॥६॥ त्रिवृदसि॥ त्रि
वृत्तेत्वात्प्रवृदसिप्रतेत्वात्त्रिवृदसिद्विवृतेत्वात्त्रिवृदसिद्विवृतेत्वात्सुवृदसिसुवृतेत्वात्क्रमो० स्या
क्रमायत्तासङ्क्रमोसिसङ्क्रमायत्ताक्रमो० स्युक्रमायत्ताक्रान्तिरस्युक्रान्त्येत्वाधिपतिनोज्जिज्जि

दसिअतः प्रवृतेर्थायत्तामुपदधामि॥२२॥ विवृत्विशेषेणवर्ततेभूतेष्वितिद्विवृदन्नंत्वंविवृद
सिविवृतेर्थायत्तामुप०॥२३॥ सुवृत्सर्ववर्ततेसुवृदसिसुवृतेनायत्तामु०॥२४॥ आक्रमः आक्रमतिपराभवति
क्षुधामित्याक्रमोन्नत्वमाक्रमोसिआक्रमायत्तामु०॥२५॥ संक्रमोसिदेहेसंक्रामतीतिसंक्रमोन्नत्वंसंक्रमोसिसंक्रमा
यत्तामुपदधामि॥२६॥ उक्रमः संतानोत्यस्यैजीवरूपेपरिणामप्योक्रामतीत्युक्रमोन्नत्वंतद्रूपासिउक्रमायत्तामु०॥२७॥
उक्रान्तिः उल्लंघनातिर्गमनंयस्येत्युक्रान्तिरन्नः हेइष्टकेत्वमुक्रान्तिरसीत्युक्रायेर्थायत्तामु०॥२८॥ अथतृतीयोव्याख्यामे
दंअधिपतिनाअधिपतीत्यधिपतिः अधिकंपालकेनोऊर्जाअन्नरसेनउज्जमन्नरसंजिन्वतप्येय॥२९॥ एवमंत्रेषामधेया

नसारणमुपतिःकार्योः॥९॥

रामः
२४३

का सरोरुकेषु रववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवशात्पसातिप्रतिमंत्रेपूर्वोक्तकेस्थानाभावात्पूर्वोक्तकवर्जेत्रिदिहवृत्ते
षुतव्यावेलायामनकोपरिराज्ञीत्यादिपंचकंडिमिराश्विनीवन्नाकसदसत्संज्ञेष्टकाउपदधातीतिस्वार्थः पुरस्तादुपदधा
तिरांस्तसिपंचयज्जंघिलिं गोक्तदेवत्यानिहेइष्टकेराज्ञीयजमाना प्राची पूर्वोक्तकत्वमसिवसवो ह्यो देवास्तेतवाधिपतयोधिकं
पालयितारः अग्निर्हेतानामुपद्वकारिणीनां परां युधानां प्रतिहृत्तोरकती किंचात्रिवृत्तत्सोमः त्वात्वांष्ट्रिषांअयंतुस्थापय
तुआज्यंआज्यनामकमुत्थंशस्त्रं प्रवोदेवायाग्नेयेइत्यादिकंअवयेनवयथानवयथातस्यैवलनाभावायत्तांस्तस्मात्तुदृढीकरो

रास्यसिप्राचीदिगवसंवस्त्रेदेवाः अधिपतयोग्निर्हेतानाम्प्रतिधर्तात्रिवृत्तत्सोमःष्ट्रिषांअयंतुस्थापय
ज्यमुत्थंमद्यंथायैस्तस्मात्तुरथन्तरं सामं प्रतिष्ठित्याः अन्तरिक्षंअथयस्त्वाप्रथमजादेवेषुदिवामा
त्रयावृत्तिस्मरणप्रथन्तुद्विधर्ताचायमधिपतिश्चुतेत्वासर्वसंविदानानाकस्यदृष्टेस्वर्गलोकेयजमान

तुरथंतरं सामांतरिक्षेलोकेप्रतिष्ठित्ये प्रतिष्ठानायत्तांस्तस्मात्तु प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः अथयः स्वसादयन्तु॥१०॥

प्राणादेवेषु द्युलोकमध्येदिवआकाशस्यमात्रयावरिमारोहवरिम्णउरुत्वेनत्वां प्रथंतु प्रथयंतु कुंदस्युभयप्रेतिशय।
आर्द्धधातुकत्वासिलोपः प्राणावाः अथयः प्रथमजाइतिश्रुतेः आशस्ययादृशंविशालत्वंतादृग्विशालांत्वांकुर्वन्वित्य
र्थः विधर्ताइष्टकानिप्यादयिताचपुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्चत्वांष्ट्रयतांयद्वानोभिमानीतौचत्वां प्रथयतांवि
धर्ताचायमधिपतिश्चेतिश्रुतौमनश्चतौहादंसर्वविधारयतइतिश्रुतेः किंचतेसर्वयथोक्तावस्वादयः सविदानाः एकम
येनावस्थिताः संतानाकस्यदृष्टेनअकंदुःखंनाकंसुखंतस्यदृष्टेस्वरूपेसुखरूपेस्वर्गलोकेयजमानंइष्टकेचकारत्वा

चसादयंतुस्थापयतुस्तोमाः सामानिचराजस
पप्रकरंरेशमेषमध्यप्रार्चमांरोहेत्यादिकंडिका
सुव्याख्यातानि॥१०॥

सं. टी. ०
२४४

अथ दक्षिणतः ॥ विराडसि चतसृषु कंडिका सुदेवाः हेतीनां प्रतिहृतीराः स्तोमाः उत्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत्
वायुरग्रे गा इति प्रयुगं शस्त्रं ॥ ११ ॥ अथ पश्चात् ॥ संघाडसि सम्प्राजते स संघाट् अन्वारथे यथोतये इति मरुत्वती

द्विराडसि दक्षिणादिषु द्वास्ते देवाः अधिपतयः इन्द्रे हेतीनाम् प्रतिधृती पञ्चदशस्वास्तोमः दधिघ्वा
थं अथ यतु प्रः उ गमुत्क मध्यथा येस्त ब्रातु बहूत्थाम् प्रतिष्ठित्याः अन्तरिक्षः अथ यस्त्वा प्रथम
जादे वेषु दिवोमात्र या वरिष्मणा प्रथनु द्विधृता चायमधिपतिश्च तेत्वा सर्वे संविद्विद्वानानाकस्य दृष्टे स्व
र्गो लोके यजमानश्च साद यन्तु ॥ ११ ॥ सम्प्राडसि प्रताचीदिगादिस्थास्ते देवाः अधिपतयो बहुरूणा हेती
नाम् प्रतिधृती सप्पदशस्वास्तोमः दधिघ्वा थं अथ यतु मरुत्वती यमुत्क मध्यथा येस्त ब्रातु वैरूपदं सा
मु प्रतिष्ठित्याः अन्तरिक्षः अथ यस्त्वा प्रथम जादे वेषु दिवोमात्र या वरिष्मणा प्रथनु द्विधृता चायमधि
पतिश्च तेत्वा सर्वे संविद्विद्वानानाकस्य दृष्टे स्वर्गो लोके यजमानश्च साद यन्तु ॥ १२ ॥ स्वराडस्य दीचीदिगु
रुतस्ते देवाः अधिपतयः सोमो हेतीनाम् प्रतिधृती कविदेः शस्वास्तोमः दधिघ्वा थं अथ यतु निष्कवत्यमुत्क
मध्यथा येस्त ब्रातु वैराजदं साम् प्रतिष्ठित्याः अन्तरिक्षः अथ यस्त्वा प्रथम जादे वेषु दिवोमात्र या वरिष्मणा
प्रथनु द्विधृता चायमधिपतिश्च तेत्वा सर्वे संविद्विद्वानानाकस्य दृष्टे स्वर्गो लोके यजमानश्च साद यन्तु ॥ १३ ॥

यशस्त्रां ॥ १२ ॥ अथोत्तरतः ॥ स्वराडसि स्वेनैव राजते स्वराट् अभित्वा प्ररुनो नुमत्यादिकं निष्कवत्यं शस्त्रं ॥ १३ ॥ अथ मध्ये

रामः
२४४

अधिपत्यसि हे इष्टके अधिकं पालयित्री वृहती प्रोतो ध्वदिगसि त्रिणावत्र यस्त्रिंशो स्तोमोत्वां दधिघ्वा प्रयतां वैश्व देवाग्निमारुतेश
स्ते अलनाय सभ्रातां शाकुरैव ते सामनी चांतरिक्षे स्थित्येत्वा सभ्रातां दिवचने विशेषः तत्सवितुर्वरेण्यमहे इत्यादि वैश्व देवं शस्त्रं वै
श्वानराय दृष्टु पाजसे इत्यादिकमग्निमारुतेशस्त्रं उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥ का० पुरीषमोषोपर्यये पुर इति पंचचक्राः प्रतिमंत्रं प्रतिदेशं
यथा लिङ्गनाक सत्सु तस्मात्वा लम्बं प्रक्षिप्य नाक सदमुपरि सर्वदिक्षु यथा लिङ्गानतिक्रम एयस्त्रिंशो मंत्रसदिति शतमंत्रे

अधिपत्कूपसि ॥ वृहतीदिग्विष्णुते देवाः अधिपतयो वृहस्पतिर्हेतीनाम् प्रतिधृती त्रिणावत्र यस्त्रिंशो
त्वास्तोमो दधिघ्वा थं अथ यतौ वैश्व देवाग्निमारुतेः उत्कः अथ यथा येस्त ब्राता थं शाकुरैव ते सा
मनी प्रतिष्ठित्याः अन्तरिक्षः अथ यस्त्वा प्रथम जादे वेषु दिवोमात्र या वरिष्मणा प्रथनु द्विधृता चाय
मधिपतिश्च तेत्वा सर्वे संविद्विद्वानानाकस्य दृष्टे स्वर्गो लोके यजमानश्च साद यन्तु ॥ १४ ॥

ए पंचचक्रा संज्ञाः पंचेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः अयं पुरः पंचयज्ञं प्रिलिङ्गोक्त देवत्यानि योयं पुरोऽग्निरिष्टकारूप पुर
स्तादुपधा यमानत्वा तुरोऽग्निः अग्निर्वै पुरसद्यत्तमारु पुर इति प्रांचं ह्यग्निमुद्धरति प्रांचमुपचरंतीति श्रुतेः कीदृशः हरयो हरि
तवर्णाः केशाः केशसमाज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरिर्दूर्गे इत्यभिधानात् सूर्यरश्मिस्तस्यैव रश्मयः किरणायस्य सूर्यस्या
वह्न्यग्नेरश्मय इति श्रुतेः तस्याग्नेरथ गत्सोरथो जोश्च सेनानी ग्राम एषोरथ गत्सोमेधावी कुशलो रथ गत्सः गत्सोमेधावी

सं. टी.
२४५

एतेः स्तुतिकर्मणः इति यास्कोक्तेः सेनां नयतीति सेनानीः चैव समुच्चयार्थैरुज्ज्वलैः यस्य सः रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः सं
ग्रामं नयतीति ग्रामाणां एतन्नामकौ सेनानी ग्रामण्योपरिचारकौ तौ च वासंति कावृत्त इत्यर्थः वासंति कौ वृत्त इति श्रुतेः तथा
पुजिकस्थालाचौ क्रतुस्थलाचेत्यपरसौ दिगुपदिगृये यस्य परिचारिके पुजिकस्य पुंजीकृतस्य रूपलावण्यसौ भाग्यादिगुणस
मृदस्थलाधारभूता पुंजिकस्थला क्रतुनां संकल्पानां रूपादिज्ञानां स्थलाचापरसाधितिरिद्विपोपरिणचेति हस्माह माहिधि

अयम्पुः ॥ अयम्पुरोहरिकेशः सूर्यारश्मिस्तस्यैरथगृह्यमश्नुरथो जाश्चमेनानीग्रा
मण्यो पुञ्जिकस्थलाचक्रतुस्थलाचाप्सरसोदङ्गवः पशवोदेतिः पौरुषेयोबुधः प्रदेतिस्ते
ब्रोनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोम उयन्तुतेयन्दिष्मोयश्चनोद्विष्टमेपांजस्रदधमः ॥ १५ ॥

रिति श्रुतेः दक्षणे दश नशीलाः पशवो व्याघ्रादयो हेति रायुधो वज्रः पौरुषेयः पुरुष संबंधी बधो हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्ट
मायुधं यस्मिन् स्त्रियुक्ते रावणसेने वपरस्परं रिपवो घ्नंति स पौरुषेया वधः यदस्यो न्यघ्नंति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति श्रुतेः यस्याग्ने
रिपं सामग्रीं हेन्यग्ने त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः यो यमग्निर्यो च तस्य सेना नीग्राम लोपो ये चास्तरयो ये च हेति प्रहेतीति न्यः सर्वेभ्यः सर्वान मोन
मस्कारोक्तते सर्वे नोऽस्मान् मृडयंतु सुखयंतु ते नोऽस्मान् वंतु रक्षंतु यं न रं वयं द्विषः यस्यानिष्टं चिंतयामः यश्च नरोऽस्मान् द्वेष्टि अस्मास्व प्रीतिकरो
तितं नरं एषां हवीं कानां जंभे दष्टा कण्ठे मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जमिनाशने जंभयति नाशयति जंभा दंष्ट्रा सास्मिन् स्तीति जंभं मुखं १५

शमः
२४५

अथ दक्षिणतः अयं दक्षिणादक्षिणस्यादिशीतिदक्षिणादक्षिणादाजितिसप्तम्यंतादक्षिणाशङ्कात्ययः दक्षिणतो
यं विश्वकर्मा विश्वसर्वकर्म यस्य विश्वकरोतीति वा विश्वकर्मा वायुः अयं वैवायुर्विश्वकर्मा यो यंपवत एष हृदं सर्वकरो
तितद्यत्तमाह दक्षिणते तितस्मादेश दक्षिणे वभ्रिये च धाती प्रकृतैः तस्य वायो रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति पुरशं
हंकरोतीति रथस्वनः रथे स्थितश्चित्रआप्रवर्यकारी रथे चित्राय मणी हलदहादिति सप्तम्या लु अलुकतौ ग्रीष्मा बृहद्ग्री-
ष्मो ज्ञा बृहद् इति प्रकृतैः मानयंत्येनां जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या अप्सर सोहि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसो या तु धानारक्षसा

अथ नक्षत्राणां विष्णु कर्मस्य परास्व नक्षत्रे चित्र नक्षत्रे सेना नाग्रा मण्डये मेनका च स हज न्या चाप्यमर सो
या तु धाना हेती रक्षां सि प्रहेति स्ते ज्ञान मोऽस्मिन् ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिषमो यश्च नो हृष्टि ते मेषा

मवांतरं जातिमेदो बोध्यः हेति प्रतिहेती अप्यायुध विशेषो रूरायातु धानास्तीक्ष्णा हेति रूपाः अतिक्र ॥ अत्रैदं धर्मः ॥ १६ ॥
रागिरक्षां स्पतितीक्ष्ण प्रहेति स्वरूपाणि हे इह केयस्पवा योरिदं सर्वत्वं तद्रूपा सिव्याख्या न मन्यते ॥ १६ ॥ अथ पश्चात्
अथ पश्चात् अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः पश्चात् पश्चिम देशे अयं विश्वव्याप्यः आदित्यः विश्वे
सर्वमुदयेन विचिति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्याप्यः असुन् पश्चिमायां स्पष्ट दृश्यते इति पश्चात् असौ वा आदि
त्यो विश्वव्याप्य पदस्यैवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचोभवति तद्वत्तमाम् पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यंचमेव यंतं पश्यतीति श्रुतेः त
स्यादित्यस्परथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः असमो नैरथैरतुत्योरथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ चर्वा

सं. ८१०
२४६

धिकावृत्तवार्षिकौतावृत्तइतिश्रुतेः प्रम्लोचतिरंप्रत्यात्मानंदर्शयतीतिप्रम्लोचंतीअनुवारंवारंप्रम्लोचंतीत्यनुम्लोचंतीत्यस
रसौव्याघ्रःप्रसिद्धयस्यहेतिःसर्पाःप्रहेतियस्यतद्रूपासिउक्तमयत्॥१७॥अथोत्तरतःअयमुत्तरात्उत्तरस्मिन्इतिउत्त
रात्उत्तराधरदक्षिणादातिरित्याप्रत्ययःअयमुत्तरतःसंयद्धसुःयज्ञःसम्पकयेतिगच्छंतिवसवेधनाययंप्रतिजनाःससं
यद्धसुःयज्ञंगतेभ्योहिदानमावश्यकंयज्ञस्योत्तरतोपचारत्वाद्दत्तरात्तथाचश्रुतिःयज्ञोवाउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादि

अयम्यश्वादिष्टुष्टुअजास्तस्यरथप्योतश्वासमरश्चसेनानीग्रामएषो॥प्रम्लोचंतीचानुम्लोचंतीचायम
रसौव्याघ्राहेतिःसर्पाःप्रहेतिस्त्रेज्यानमोःअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मोयश्चनोदेहितमेषाञ्ज
मेदधः॥१७॥अयमुत्तरात्संयद्धसुस्तस्यताश्चश्चारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामएषो॥द्विष्टाचीचघृताचीचायम
रसावापोहेतिर्वातःप्रहेतिस्त्रेज्यानमोःअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मोयश्चनोदेहितमेषाञ्जमेद

त्युत्तरतउपचारोहियज्ञोययत्संयद्धसुरित्याहयज्ञंहिसंयंतीतीचदस्वितितीश्रेणःतरिशेक्षिपतिपक्षा॥धमः॥
वितिताश्यःअरिष्टानुपहिसितानेमिरायुर्धनुयस्यसोरिष्टनैमिःएतन्नामकौसेनानीग्रामएषोतौशारदावृत्तइतिश्रुतेःवि
ष्टाचीघृताच्यावसरसौतेचदिशोपदिशेविष्टंसर्वप्रत्यंचतीतिविष्टाचीसर्वसाधारणात्वात्घृतमंचतिभुंकेघृताचीघृत
मसरसामन्तंघृतस्यस्तोकंसकृदकृअश्नामीत्युर्वशीवचनात्आपोऽपोसमूहोतिःतस्यभरुइत्यणतोवायुःप्रहेतिःतेभ्यः
इत्याद्युक्तं॥१८॥

यमः
२४६

अथमध्येअयमुपरिउपरिऊर्ध्वदेशोऽयमर्वागवसुःपर्जन्यःउपर्युपरिछादितिनिपातऊर्ध्वप्रदेशोऽयमर्वागधोमुखंपतद्भुधनं
जलरूपंयस्मात्सौर्वागवसुःअधोजलंप्रजाभ्योदरातीत्यर्थःतथाचश्रुतिःपर्जन्योवाउपरिछातद्यत्तमाहोपरीत्युपरीहिपर्जन्योयद
वीग्वरित्याहातोहृदवीग्वसुवृष्टिरन्नेप्रजाभ्यःप्रदायतइतितस्यपर्जन्यस्यसेनाजयतीसेनाजित्शोभनासेनायस्यसुघेराःपूर्व
पदादितिषत्वंततोएतत्सेनानीग्रामएषोतौहैमंतिकावृत्तहैमंतिकौतावृत्तइतिश्रुतेःऊरुःदधुःकामोवशोयस्याःसौर्वशी

अयमुपर्युर्वाग्वसुस्तस्यसेनाजिज्ञसुघेराश्चसेनानीग्रामएषो॥उर्वशीचएवैवितिश्चाप्युपरसाववस्य
ज्जइतिविद्युत्प्रहेतिस्त्रेज्यानमोःअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मोयश्चनोदेहितमेषाञ्जमेदधः॥
॥१७॥अग्निर्मूर्धादिवंकुकुत्पतिःदधिव्याःअयम॥अपांशुरेतांशंसंनिवति॥२०॥

रूपातिशयोत्सर्वमेवपुंसांचित्तमुपैतीतिपूर्ववितिःविद्युच्चपलाप्रहेतिःशिष्टंव्याख्यातं॥१७॥काःछंदस्यास्तिस्रस्तिस्रोन्धकां
तेषुरपुस्ताज्ञयन्तीरग्निर्मूर्धेतिप्रत्यचंवक्ष्यमाणगायत्र्याद्याच्छंदस्याएकैकस्मिन्थानेतिस्त्रउपरधातितासांमध्यप
द्यान्ताममितोदेअर्धपद्येत्तत्रएवदिश्यन्धकांतेतिस्रोगायत्रीरग्निर्मूर्धेतिप्रत्यचुएवंक्ष्यमाणअपीतिस्रनाथोःअग्नि
र्मूर्धेतिस्त्रअचोग्निदेवत्यागायत्र्यःअद्याव्याख्याता॥२०॥

वोधयेति उत्थापयेति तस्य भानव ऊज्जिहानाः नाकं छि
अभिप्रसिस्त्रितै दृष्टान्तः वयोपेक्षणां मध्ये यद्वा महां तं
२६७ रामः

स्य गोपाः गोपायतीति गोपाः क्लियलोपो व्यावलायला ३
पञ्जाग्विजागरणशिलः कर्मणि सावधानः सुदशः ३

सं. टी.
२४७

द्वितीयावहतीकृताः एवंतिस्रोहृत्यः सहितायां पठिताः तत्रावर्तितपाशामयोतराभावाद् अत्रौ व्याख्यायेते एनावः विभक्ते
राकारः हे अत्र लिख्यमानाः बोधुष्माकं संबंधेना एनेन नममानेन हविलक्षणेनाग्निमहमाहवे आह्वयामिवो यष्माकमेनमग्निं
मसाहव इति वाकी दशमग्निं ऊर्जो नपातं अपां पौत्रं प्रियं यजमानानां प्रातिहेतुं चेति च अतिशयेन चेतयितारं तुरिमेयस्त्विति इ
ह निपरेतचो लोपः अरिश्मत्समतिपयो प्रमतिं यद्यरतिरुपरमसद्विहितं स दोद्यमयुतमित्यर्थः स्वध्वरं शोभन अध्वरायज्ञा
यस्य तं विश्वस्य हतं सर्वस्य यजमानस्य जगतो वा हतवत्कारणं सर्वस्य हि गृहे दाहे दाहपाकादिकार्यं करत्वात् अमृतं मर

२४८

द्विष्टस्य तमुमृतं द्विष्टस्य तमुमृतं स योजते अरुषा द्विष्टमोजसा स दुइव च्छाहृतः ॥ ३३ ॥ स दुइव
च्छाहृतः स दुइव च्छाहृतः सुब्रह्मा युजः सुशमी वसुना देवर्षा धोजनानाम् ॥ ३४ ॥ एतद्विहितं असतो ब्रह्म

व्याख्या यते स योजते स योजते यमग्निमाह्वयामिसोऽग्निः अरुषा रोषरहितौ साध्विष्टमोजसा विष्टं भुंजाते तौ विष्टमोजसा
सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयादिवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन एव विधाश्चो रथे योजते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्च प
दं चाध्याहार्यं स एकोऽग्निरथारूढः स न स्वाहृतः शोभन प्रकारेणाहृतः स न दुइव त इव ति गच्छति दुगतौ लिप्तिरुभ्यः कर्त्त
रिचडितिलुङि चङि द्वित्वं अत्र भावगुण आर्षा कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसुना निति वसुशब्दो रुद्रादित्ययो ह पलक्षकः
वसुनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यजमानानां देवर्षीणामानं राधोधनं हविलक्षणे चास्ति तत्राग्निर्गच्छत्यर्थः काह
शोयजः सुब्रह्मेति वसुना पदं सर्वलिगुपलक्षणां शोभनोत्र अत्र लिख्यत्र शुभं लिख्यत्रा सुशमी शमीतिकर्मनाम शोभनानि कर्माणि

यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् अग्निर्गच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३४ ॥
रामः २४७

वाग्निरेतान्न इति अत्र नञ्कारलोपस्ततो ये
कवचने ३७॥

का अत्रागा यत्रीभ्य उल्लिहोने वाजस्येति गायत्रीभ्यो परास्तिस्त्र उल्लिहोनेता इष्टका अग्ने इति अत्र क्रयेणो पदधातौ तिस्रार्थः
अग्ने वाजस्येति स्त्र उल्लिहो अग्ने हे सहसो य हो वलस्य पुत्रमह इति वलनाम य हुरिति पुत्रनाम मथना ज्ञायमानत्वा दलपुत्रत्वं
सहस्यपुत्रमित्युक्तं च जातवेदः उत्पन्नज्ञानं अस्मै अस्मभ्यं महिमत अवोधनं धोहि देहि कीदृशस्त्वं गोमतो धेनुयुक्तस्य वाजस्या
नस्येशान ईश्वरः अत एव धनं गोश्वदेहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स इधानः हे पुत्रेणिकपुरुवहु अनीकं मुखं यस्य तत्संबुद्धिः सर्वादाहकत्वा
त यतो हे व कुतश्चाग्नौ वभ्यादधातितत एव प्रहसतीति अकृतेः हे वहुमुखो अग्ने अस्मभ्यं मम दधैरेव त रयिमत् धनवद्यथा मत्वं

अग्ने वाजस्य गोमतः ईशानः सहसो य हो अस्मै धोहि जातवेदो महि अत्र वः ॥ ३५ ॥ स इधानो वसुं ऋवि रग्निशब्दे
योगिरा रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥ शुपो राजन्नुतस्त्वनो ने वसुतो रुतो घसः सति गमजमूरक्षसोदहृष्ट

दीदिहि दीप्यस्वदिवेः शपः प्रभुः द्वित्वं ईजादीनां दीर्घाभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः लोपोव्योर्वलीति वलोपाः रयिर्विद्यते यत्र कर्म
णिरेवतरयेर्मताविति संप्रसारणे तथात्वया हविर्ग्रासः यथास्माकं धनाधिर्भवतीत्यर्थः स एवैकः कीदृशस्त्वं इधानः दीप्यमा
नः वसुः निवासहेतुः उपस्करभूतो वा कविः कांतदृशी अग्निः अग्ने नयतीत्ययणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः गिरात्रयी लक्षण
यावाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः उरणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥ शुपो राजन् दीप्यमान इति गमजं मातिगमाती क्षणाजं भादं द्वायस्य यज्ञ
तिगमति वज्रनाम हे वज्रदंष्ट्र हे अग्ने वस्तोरहः संबंधिन उता पि उषसे उषः काल संबंधिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् सत्त्वं प्रतिदहा
प्रत्येकं भस्मीकु कलिंगव्यत्ययेन रक्षः शब्दस्य पुंस्त्वं छंदसी परेपीति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वं कीदृशस्त्वं मना उत आना

पिस्वभावतो विपक्षः क्षपयतीति क्षपः क्षपये
चुरादिः पंचाद्यचस्वभावतो रक्षसां पयितामंने

सं. २१०॥ का. म. शेनरतिककुमस्तम्भः वृत्तीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुभः पादवृत्त्या कृताः आदत्तस्य नाथोत्तरं म. शेनो अग्निराहुतो म. शरातिः सुभ
 ॥ २५० ॥ गमशे अधरः म. शउतप्रशस्तयोरितिककुमभ्योपादोदद्वादशक आद्यस्तृतीयावष्टकावितितत्त्वक्षणे म. शमनः कृणुष्वचतुर्थये
 नासमस्तुसासहः अवस्थिरातनुहिरिशर्द्धतां वनेमाते अभिष्टिभिरितिसतो वृत्ती आद्यस्तृतीयाद्वितीयतुर्यावष्टका
 वितितत्त्वक्षणे तत्र ककुम व्याख्यायते यजमानश्चित्तमग्निं संबोधाप्रार्थयते सुभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य एश्वर्यं स्पष्टं सम
 ग्रस्य धर्मस्य यशसश्चियः ज्ञानं वैराग्यं योश्चैव यणो भग इतीरणे तु कुरुते पद्विधे श्रयं युक्त आहुत अस्त्रिभिराहुतो जिनीस्मा

म. शेनोः अग्निराहुतो म. शरातिः सुभग म. शेनः अधरः म. शउतप्रशस्तयो म. शमनः कृ
 णुष्वचतुर्थये येनासमस्तुसासहः ॥ ३५ ॥ येनासमस्तुसासहो वस्थिरातनुहिरिशर्द्धतां वनेमातेः अभिष्टिभिः ॥

कंभशेभंदनयः कल्याणोभवत्विति शेषः किंच रातिस्त्वदीयहानं म. शस्तु कल्याणकार्यस्तु अध्वरो यज्ञो म. शः श्रेयस्कार्यस्तु उता
 पिचप्रशस्तयः कीर्तयो म. शः सुखदायिन्यः संतुः अथ द्वितीयाह अग्नेयेन मनसा समस्तु संग्रामे सारुसः अभिभवसि शत्रुन सह म
 र्घोत्तुंदस्यभिभवेचलङ्घित्वा रभा वौत्वां दसो संहितायां मभ्यासदीर्घः तन्मनो वृत्तं यपापनाशाय म. शं कल्याणं कुरुष्व त्वर्यं
 ति वरुं कर्मावृत्तः पापं पाप्मावै वृत्तं इति श्रुतेः किंच भरिवदुशर्द्धतां वलकुर्वतां संबन्धिनी स्थिरा स्थिराणि धनं चि अवतन्दि अवे
 तारयज्जपारहितानि कुरु शर्द्धति वलनाम शर्द्ध वलं कुर्वत इति शर्द्धति सुरततः शत्रुप्रत्ययः शर्द्धतीति शर्द्धतस्तेषां किंच तेन व अभि
 ष्टि यो गैः वयं वने मसंभजे मा भोग्या निवस्तु निसे वै म ह्वने मा तेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ४० ॥ श्री ब्रह्मणे नमः ॥

रामः ॥
 ॥ २५० ॥

का. अन्तकांते दक्षिणं पंक्तिरग्निमिति दक्षिणे नृकांते तिस्रः पक्तिः संज्ञा इष्टका अग्निं तमिति स्रभिह पद धाताति स्रार्थः अग्निं तं तिस्रः
 पंक्तयः यस्याः द्यौपादो वष्टको द्यौ द्वादशको सा पक्तिः यो वसुस्ताप पापप्र काशेरुपकुर्वन् धनरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयितायस्त
 मग्निं मन्ये जानामि धेनवो गावो यमग्निं मुह्यंतं ज्ञात्वा म्रस्तं गृहं यंति गच्छंति दोरु कासो स्माकं होमार्थं प्राप्नुवति आशवः श प्रगामिनो
 वाजिनो बलवतोश्वाः सैधवाश्चाभिप्रायेण पुनर्वचनं यं दृष्ट्वा स्तं यंति यमुपास्य गवाश्चादिकं लभ्यते इत्यर्थः तादृशह अग्ने
 स्तोतभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इष्टमन्नं मा भर आहरेद हि ॥ ४१ ॥ सो अग्निः यो ग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृहे

अग्निं नमन्त्यो यो वसुरस्तं यं यन्निधेनवः अस्तमर्धनाः आशवो सन्निध्या सो वाजिनः इष्टं स्तोतव्यः आभर ॥ ४१ ॥
 सोऽग्निर्व्यो वसुर्गृहे संयमा यन्निधेनवः समर्धन्तोरघुदुवः सः सुजातासः सूरयः इष्टं स्तोतव्यः आभर ॥ ४२ ॥

स्तोमि गृशहो स्वादिः तद्वितं प्रुत्तमेक वचं घादित्वात् रुस्वः यद्वा सो ग्निर्गृहे स्तयतेः स्माभिः कतप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयं धेनेन वा
 यमग्निं समा यंति समा गच्छंति अर्वतोश्वा यं समा येति कादृशा अर्वतः रघुदुव रत्नयोरेकं लघुक्षिप्रमरुतं लघुशीघ्रं दुण
 ति गच्छंति लघुदुवः दुवधस्वादि स्वादिभ्यश्च क्ति एस्वर यो विद्वांसो योग्या अस्त्रिजो यं समा यंति यदुपासक सर्वं भजंते इत्यर्थः
 कादृशाः सूरयः सुजातसः शोभनं जातं जन्मयेषां ते सुजातसः सुजाताः आज्ञा सेरित्यसुकता दृशह अग्ने स्तोतभ्यः इष्टमन्नं मा भ

॥ ४२ ॥

सं. टी०
२५९

उभे सुश्रुचं दे सुशकारे लेति संहितायां च इ परे सुशस्य शगागमे हे सुश्रुचं इमिति हिरण्यनाम शोभनं चंदं हिरण्यं यस्मात् यदा शोभनं
श्रुचं इव श्रुचं दे हिरण्यपदा ता शोभने चंदे धन प्राप्तिर्भवतीति ज्योतिः शास्त्रे उक्तं यदा शोभनं चंदं दत्ता ह्यति सुचंदः हे सुचंदं आसनि आ
स्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शोः घृत पाना पदवीदव्या करौ हस्तौ श्रीणीषे अत्र यसि सेवसे श्रीपाके ऋदिः अत्राश्रयार्थः उता अ
पिचाह शवसः पते वलस्याधि पते उत्थेषु शस्त्रवत्सुनास्मानुत्पूर्याः उत्कर्षेण पर यधनेरिति शोः स्तोत्रम्य इषमन्नमाहुरा ४३॥
का उत्तरे पद पंक्तिरग्नेतमिति उत्तरान्कांतेति स्तः पदपंक्तिश्चका अग्नेतमिति तिस्रभिरुपदधातीति सार्थः अग्नेतंति स्तः पद

उभे सुश्रुचं सर्पिषो दद्यात् श्रीणीषः आसनि उतो नः उत्पूर्याः उत्थेषु शवसस्यतः इषं स्तोत्रं द्या आभर ४३॥
अग्नेतमद्या श्रुचं नस्तो मेः क्रतुन्नम इहं हि स्पृशाम ऋद्यामातः उहैः ४४॥

दाः एकः षडलीः सापदपंक्तिः यदात्रयः पंचाणीः चतुर्थश्चतुरलीः पंचमः षडली इति पंचकाश्चत्वारः षड्दुश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्टौ
वापदपंक्तिरित्युक्तेः तत्राद्यायां चतुर्थश्चतुष्कः हे अग्ने ते तव तं क्रतुं तावकं प्रसिद्धं यज्ञं अद्यास्मिन् दिने वयं ऋ ध्याम सम ई
याम सम ई करवामेत्यर्थः आशिषिलोद संहितायां दीर्घः कैः स्तोमैः स्तुतिभिः साम सम ईः कीदृशः स्तोमैः उहैः बहुरूपं वहेति
फलं प्रापयंतीत्योहाः तैः वहेति प्रतिपादयंति वल्कर्मरूपनामानीति वा तत्रैकोदृष्टांतः अश्वनस्तोमैः न इवाथेयथा स्तोमैः
स्तुतिभिरश्चमाश्वमेमेधिकं विप्राः समृद्धं यंति द्वितीयादृष्टांतः क्रतु न हृदि स्पृशतीति हृदि स्पृक हृलदं तादित्य लुक अतिप्रि
यं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याण क्रतु संकल्प्य यथा समृद्धं यंति क्रतु र्यज्ञः संकल्प्येत्सर्वं श्रेष्ठं तिदृष्टांतदाष्टांतिके पर

सं. टी०
२५९
सं. टी०
२५९
सं. टी०
२५९

अधाहि अयेत्यर्थे अथेत्यवयवे निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः हि पाद पर ए हे अग्ने असमनंतरमेव क्रतोरस्म द्यज्ञस्परधीः
सारथिरिव वभूय भव वभूय ततं था जग भव वर्थेति निगमे इतीड भावः रथो स्या स्तीति रथीः रथादिरन्ती रचा वित्यस्यर्थे
इरच प्रत्ययः सारथि रथारथानि वीहं करोति तथा यज्ञनि वीहको भवेत्यर्थः कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याण रूपस्य दक्षस्य
स्वफलदान समृद्धं स्येति वासाधोः साध्यते निः पाद्यंते इति साधुस्तस्यातिशय युक्तस्येत्यर्थः अतस्य अमोघफलस्य बृहत्तो
महत्तः प्रौढस्य ४५॥ एभिर्नः हे अग्ने विष्टेभिः विष्टेः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा त्वं नोः स्मान् प्रति अवीडः अभिमुखं च नो भव अवरस

अधाह्यग्ने क्रतो ब्रु इत्यदक्षस्य साधोः रथी अतस्य बृहत्तो वभूय ४५॥ एभिर्नोः अर्कैर्ब्रवानोः अर्वाङ्गुलौ ज्यो
तिः अग्ने विष्टेभिः सुमनाः अनीकैः ४६॥ मापदेशमंचतीत्यर्वाक अनुग्रहाणेत्यर्थः कीदृशः एभिस्म
त्यठितैरर्कैर्चनीयैर्मत्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः तत्र दृष्टांतः स्वनः ज्योतिः
स्वः शब्देन सूर्यः नवाथे स्वरादित्य रूपं ज्योतिरर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणि सुमुखं भवति घृचो तस्ति इति भवेत्य
स्य दीर्घः ४६ का पुरीषवत्याः पूर्वमति कुंदस प्राच्यो पुरीषसहिते भद्राति वृत्रतूर्यैः वस्थिराग्नि होतारमिति अग्नेः
पुरीषमसी पुरीषशब्दवतामंत्रैरौपहिता पंचम्यसपत्ना पुरीषवतीति स्या पूर्वमति कुंदसमिष्ट कामुपदधाति भद्रातिः
वृत्रतूर्यैः अवस्थिरेतिकुमां चतुश्चतुरक्षरासहितयाग्नि होतारमित्यत्रा पुरीषवत्यति कुंद इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयु
क्ते च भवतः अनयोरतः पुरीषावापः कार्य इति सार्थः अग्नि होतारं अति कुंदाः अवसनत्रिकोपेता कुंदां सिगा ययादी

तिनिसप्ततिः कान्तातिः चतुषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः ककुभामक्षरैः सहातिधृतिः योदेवोदानादिगुणयुक्तोदेवान्प्रतिगत
याकृपाकृष्यतइति कृपतयासमर्थयाशोचिषाज्वालाघृतस्यविभ्राष्टिंविभ्रंशपातंनवष्टिंअन्विच्छतिशोचिः शूरस्यस्त्रीत्वा
मार्षाकं।भूतस्यघृतस्यआनुहानस्यसमंताद्व्यमानस्यसर्पिषःसर्पतीति सर्पिः तस्यअग्नौगेषुप्रसराणशीलस्यसएतादशस्तम
ग्निंमहेमन्येजानामिकीदृशोहोत्परंदेवानामाकातारंदासंतंदासदानेदातारंवसुंवासयीतारंसहसोवलस्यसुनुंपुत्रंवल्लेन
मथ्यमानत्वात्जातवेदसंउत्पन्नप्रज्ञानंनइवायौजातवदसंजातसशास्त्रज्ञानंविप्रंवाह्यंमिवस्थितं॥४७॥का०अग्नेत्वमित्य
नृकांतेःपरेद्विपदाःअग्नेत्वांवसुरग्निःतंत्वाइतितिसभिरपरेऽनृकांतेद्विपदेष्टकाउपदधातीत्यर्थःअग्नेत्वंतिस्रोद्विपदाःआग्ने

अग्निर्होतारमन्येदास्वन्तंघसुं॥सुनुं॥सहसोजातवेदसंविप्रंनजातवेदसमं॥यद्वास्वदुरोदेवोदेवाः॥कृपाघृत ३१
तस्यविभ्राष्टिमनुवष्टिशोचिषानुहानस्यसर्पिषः॥४७॥अग्नेत्वंनोऽअन्तमःउतआताशिवोभवावहृत्स्थःवसुर
ग्निर्वसुश्चावाःअच्छानक्षिद्युमत्तमर्हःरयिन्दातन्वाशोचिष्टददिवःसुम्नायन्तमीमहेसखिअः॥४८॥येनःअ
थयस्त्रपसासअमायन्तिन्धानाःअग्निं॥स्वराभरन्तःतस्मिन्नहन्तिर्धेनाकेःअग्निंयमाहुर्मनवस्त्रीर्षवर्हिषम्॥४९॥

पःआरव्याताः॥४८॥का०पुनश्चित्तिमुपदधातियेनेत्यष्टर्चेनप्रत्यक्षमित्यर्थःयेनअथयःआग्नेयोष्टौषदन्निहृमःदेअनुष्टुभौअथ
योमुनयोयेनतपसाचित्तैकाग्रेणसन्नयज्ञंआयन्आगताःयिज्ञंकर्तुमुद्यताइत्यर्थःकादृशाःअग्निं॥न्धानादीपयंतःतथास्वःस्वर्ग
लोकेआभरंतःआहरंतःस्वीकुर्वीणाःमनसश्चेन्द्रियाणांचैकाग्र्यंतपश्युक्तःतस्मिन्तपसिसतिनाकेस्वर्गलोकेनिमित्तंअग्निं
महंनिर्धेस्यापयामिमनवोमननप्रधानाविद्वंसोयमग्निंविस्तीवर्हिषंआहुर्वदन्तिस्तीर्णमाच्छादितवर्हियत्रतंवर्हियज्ञसाधनापलक्ष

तेः४९॥

रामः
२५२

तंपत्नीभिःहोदेवादीप्यमानाःअत्विजःपत्नीभिःकलत्रैःसरूपत्रैरुतपुत्रैरपिसहभ्रातृभिर्वाभ्रातृभिश्चहिरण्यैःसुवर्णैर्दिद्रव्यैश्चसह
तमग्निमनुगच्छेमवयमनुसरेमसेवेमेत्यर्थःकादृशावयंस्तृतीयेभूमिमारभ्यंत्रिसंख्याएरकेदिवष्टेरेविमंउलेनाकंदुःखहीनं
स्थानंअधिगच्छानाःअधिकंसुखस्थानंस्वीकुर्वंतःकीकुर्वंतःदशोदिवःष्टेरेविसुकृतस्यलेकोसुभकर्मणःफलभूतोरोच
नेदीप्यमानेएतद्वृत्तीयंष्टेरोचनंदिवोपत्रेषएतत्तपतीतिश्रुतेः॥५०॥आवाचःअयमग्निर्वोमध्यंचयनस्थानमारु
हत्तचयनोपर्यारुहःएतद्वोचोपत्रेषएतच्चीयतइत्युक्तेःसोयमग्निर्येष्टतन्यवोयुद्धेसवःपाप्मानःपाप्मानस्तानधस्य

तस्यत्कीभिरनुगच्छेमदेवाःपुत्रैर्ब्रूतभिरुतवाहिरण्यैःनाकैः॥आनाःसुकृतस्यलोकेतृतीयेष्टेरेऽअधि
रोचनेदिवः॥५०॥आवाचोमध्यंमरुद्दुरण्युरयमग्निःसत्यतिश्चैकितानःष्टेष्टेष्टिष्यानिर्हितोदविद्युतद

दंरुणतांपादयोरधःकरोतुपादयोरधोऽधस्यदंकस्कादित्वात्सःएतनां॥धस्यदंरुणतांयेष्टेतन्यवः॥५१॥
सेवनांयुद्धेवाइच्छंत्येतिमुएआत्मनःकच्छकव्यध्वरएतनस्यचिलोपइतिएतनायादिलोपःततःक्याकंदसीत्यु
प्रत्ययःअधस्यदंकुरुतांसंवाच्यापनइतिश्रुतेःसत्यतिःसतांपालकःचैकितानःचेतयमानःष्टिष्याःष्टेष्टेभस्युप
रिहितःस्थापितःदिविद्युतत्अत्यंतंघोतमानःदार्धत्वदधत्तीत्यादिनायदुकीशानुप्रत्ययांतेतिनिपातः॥५१॥

सं. २१०
२५३

अयमग्निः अयमग्निर्घोततां राप्तां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उपप्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छंतु पुरुषव्यत्ययः
उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकं मित्येतदिति श्रुतेः कादृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः अरः वयो न ह वि
लक्षणं दधातीति वयोधाः सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण संमितः सहस्रेण संमितो द्युतिप्रत्ययः अप्रयुक्तं कर्मण्यप्र
माघन सरिरस्य मध्ये लोप्य कत्रेयांतर्विभजमानो दीप्यमानः मैवै लोकाः सरिरमिति श्रुतेः ॥५२॥ संप्रव्यवध्वं मंत्रदृग्धी
नाहरेऽप्ययः एनमग्निं यये संप्रयी चवध्वेऽग्निप्रत्यागच्छत उपसंप्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत संप्रव्यवध्वमुपसंप्र
यातेत्यमरे तदृषीमाह समेनं प्रव्यवध्वमुपचैनं संप्रयातेति श्रुतेः एवमग्नीमुक्ताग्निमाहरेऽग्ने देवायानान् पथः कृणु

सम्प्रव्यव
ध्वमुप २

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योतताम प्रयुक्तं विभजमानः सरिरस्य मध्यः उपप्रयाहि दिव्यानि धा
म ॥५२॥ सम्प्रयाता नेपुयो देवयानां कृणु कृणु पुनः कृणवानां पितरा युवानां न्वीतां सीत्त्वयितन्तु मेतम् ॥५३॥

ध्वं कुरु वचनव्यत्ययः देवायंते प्राप्यंते ये स्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् देवलोकं प्राप्तिहेतुमार्गकु
र्वित्यर्थः हे अग्ने यतः ऋषय एतं तंतु यस्तं त्वयि अन्वीतां सीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवतः वचनव्यत्ययः कादृशा
ऋषय पुनर्भूयः पितरा वाश्च न संयुवानां तुरुणो अयातयामावयान् संगतो वा कृणवानाः कुर्वाणाः शदिः कृजः शान
च विभक्तेराकारः संयताभ्यां वाश्च न साभ्यामेव यज्ञसाधनात्ते संयते कुर्वाणाः क्षितेः द्रिया इत्यर्थः पुनः कृणवानां पितरा यु
वानेति वाक्त्रैव मनसश्च पितरा युवानेति श्रुतेः ॥५३॥

रामः
२५३

उद्ध्वस्व हे अग्ने त्वं उद्ध्वस्वा उद्धो धो भवसावधानो भव एवं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरुकं सावधानं कुरुत
एषा एते आतस्मार्ते कर्माणी ससृजे थां यजमानं ससृजे भवे थां त्वत्प्रसादात् अयं यजमान इष्टा एतीभ्यां संसृज्यतां पुरुषव्यत्ययः किंच
हे विष्टे देवाय संकृते इष्टा एतीनिः पापो यजमानश्च सधस्ये देवैः सहस्रियोगे अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके ध्रुलोके सीद
ततिष्ठत अधि अधिक चिरं तिष्ठतेत्यर्थः द्यौ वा उत्तरं सधस्यमिति श्रुतेः विष्टे देवैः सा लोकं यजमानस्य प्रार्थयति भावः ॥५४॥
येन वहसि दे अग्ने येन सामर्घ्येन सहसं सहस्रदक्षिणा कं यज्ञं वहसितेन सामर्घ्येन नोस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गंतं वेदे वा प्रतिगंतुं

उद्ध्वस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टा एती सधस्ये सजेथामयन् ॥ अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके ध्रुलोके सीद
अष्टे देवा यजमानश्च सीदते ॥५४॥ येन वहसि सहसं येन अग्ने सधवेदसमा तेन मं यज्ञं नो यस्व देवेषु
गुगंतव ॥५५॥ अयं ते योनिः सखियो यतो जातोः अरोचथाः तज्ज्ञानं नो अरोहाथानो बद्धयारयेम ॥

स्वः स्वर्गं नय प्रापयतु मर्थे जमेतं मेतं वे प्रत्ययः यज्ञे स्वर्गं ततेस्माकमपितत्र गमनं स्यात् सौम्ये प्रयज्ञो देवलोक
मेवाभिप्रेतित इन्द्रा दक्षिणा पाद ददाति सेति दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः अतो यज्ञस्य स्वर्गलोकं प्रार्थ
ते ॥५५॥ अयं ते योनिः इयं व्याख्याता ॥५६॥ एवं चित्पोपधानमत्का पंचमचितिशेष इत्येकोपधानमंत्रा उच्यंते का
अतयेत पश्चात् पश्चाति अतयेद पद्येष्टको उपरधातित पश्चात्तु देवतां मनुः उत्कृतिः छंदः तपामाद्यः तपस्य

सं. टी०
२५४

फाल्गुनः शोशिरौ सतः शिशिरः ततो वयवौ शिष्टं व्याख्यातं ॥ ५३ ॥ का. विश्वज्योतिषं परमेष्ठीत्वेति यजमानकृतां पद्यां तृतीयां वि।
श्वज्योतिषं तृतीयां पाहिताया विश्वज्योतिषं उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः परमेष्ठीत्वात् सूर्यदेवस्य यजुः शक्नोतीति परमेष्ठीत्वादि
वः पृष्ठे उपरिसादयतु सूर्यस्तेन वादि पतिः पालक इति विशेषः अन्यद्व्याख्यातं ॥ ५४ ॥ का. दक्षिणाप्रत्यगरत्निमात्रादधि

तपश्च ॥ १ ॥ तपस्य श्रुशे शिरावृत्तः अग्नेरन्तः श्रेष्ठोऽसि कल्प्येतां वा वा दधिर्वी कल्प्येतां मापः उपधयः क
ल्प्येतां मग्नयः पृथग् मग्नयः यमवृताः येऽग्नयः समनसो नृणां वा दधिर्वीः इमे शोशिरावृत्तः
अभिकल्पमानाः इन्द्रमिव देवाः अभिसंविशन्तु तया देवतया हि रस्वक्रु वेसीदतम् ॥ ५३ ॥ परमे
ष्ठीत्वात् सादयतु दिवस्य ह्ये ज्योतिषं तृतीयां ॥ द्विष्टस्येष्टे प्राणा यो पाना यो व्याना यो विश्वस्यो
तिर्व्यस्य सूर्यस्तेन धि पतिस्तेन या देवतया हि रस्वक्रु वासीद ॥ ५४ ॥ लोकं पृणच्छिद्रे पृणच्छिद्रे
क्रुवात्वम इन्द्रा गतीं स्वाह्वरुस्यति रस्मिन्मोना वसी पदन ॥ ५५ ॥ ताः अस्य सूर्यदेवा हंसः सोमश्च श्री
एन्ति पृष्टयः नन्मन्देवानां विशासु पृष्टारोचने दिवः ॥ ६० ॥

सादायेयकोणादपरस्यां दिशपरत्तिमात्रादधिपद्यालोक द्वयं परित्यज्य तृतीयलोकाद्वारभ्य प्रथमचितिविज्ञोकं पृणा
उपदधातीति सूत्रार्थः लोकपृणा ॥ ५५ ॥ ता अस्य ॥ ६० ॥ श्रीः रामः पुनातु माम्

रामः
२५४

इन्द्रं विश्वाः तिसृषि दशे व्याख्याताः ॥ ६१ ॥ का. प्रच्छाद्य पुरीषेण विकीर्णी स्वयमासो शक्नोतीति सूर्यदेवस्य यजुः शक्नोतीति परमेष्ठीत्वादि
लीपंचमीचितिपुरषिण पर्ववत्प्रच्छाद्य शक्नोतीति परस्परसंलग्ने सच्छिदे विकीर्णीष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः प्रोथदश्च न
सिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते यदा यं स्मिन्काले महः महतः संवरणं तं संव्रियते स्मिन्नग्निरिति संवरणमग्नि
काष्ठं तस्मात् व्यवस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथति शब्दार्थः इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वि
तिति पदकारलोपः तत्र दृष्टांतः अश्वान न इवार्थे अश्व इव यथावयसे अविष्यन् वयसं घासं भक्षयिष्यन् अश्वः प्रोथति

इन्द्रं विश्वाः अवीह धं न्यसमुद्भवसंज्ञिर रथीतमर् रथीनां वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥
प्रोथदश्चो नयवसे विष्यन्त्यहामहः संवरणा घ्न स्यात् आदस्य वातोऽनुवाति शोचि
रधस्मते ब्रजनं हू स मस्ति ॥ ६२ ॥

आत् अस्यः अनंतरं बक्रिज्वलनशब्दानंतरं वातो वायुरस्या
नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायव्योः सर्वादिभिर्भावः कश्चिदशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः अग्नेः संदीपनः
शोचिरिति ज्वलननामसुपठितं यद्वा स्य शोचिज्वातामनुलक्ष्य वातो वाति अघेति निपातोऽर्थार्थः अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते
एतस्याग्नेर्व्रजनं ब्रजत्यत्रेति ब्रजनं गमनं गमनं स्थानं कृत्स्नमस्ति शपामं भवति कृत्स्नवत्मा हुताशनः स्मेरति निपातः पादपरलोः अ
त्पातेरिति पदे मेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वात् न अस्य अथैतस्य ब्रजनं कृत्स्नं भवतीति श्रुतेः अविष्यन्ति सत्तिकर्मसुपठितं ॥ ६२ ॥

सं. टी० ॥
२५५ ॥

का. आयो ह्येति स्वयमात् एता अयोरिति कंठिका द्वयेन विकर्णादक्षिणां स्वयमात् एतामुपदधातीत्यर्थः. आयो ह्यपरमेष्ठीति द्वेयु
षी स्वयमात् एता देवते आद्यत्रा लुप्लिक द्वितीया कृति चंदः स्वयमात् एता आयोरादित्यस्य सदनस्थाने त्वात्वासादयामिस्थापया
मि एति निरंतरं गच्छतीत्यापुरादित्यः कीदृशस्यायोः अवतः जगत्या लुपितुः शिष्यमानस्य वातथासमुद्रस्य समुन्नतीति समुद्रः त
स्या अदित्याद्युजगदाशकुर्वन् समुद्र उच्यते किं भूते सदनं द्वाद्धायायां आश्रिते हृदये प्रधानभूते कीदृशी त्वारस्मीवती कर
णयुतां भास्वती शोभमानां तां कायत्वं द्यां द्युलोकं आभासि प्रकाशयसि उरुविस्तीर्णमंतरिक्षमाभासिरश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः

आयो ह्यसदनं सादयाम्यवतश्छायायां समुद्रस्य हृदये रश्मीवती भास्वती माया द्याम्रास्या दृष्टिर्वीमोर्ध्वन्तरिक्षम् ॥
६३ परमेष्ठी त्वासादयतु दिवस्पृष्टे द्या च स्वती म्रथ स्वती न्दिवं यच्छु दिवन्दुं रुदिवमार्दिः सीः द्विश्च सप्ते प्राणायापा
नाय द्यानायो दानाय प्रतिष्ठाये वरि आयस्य स्वस्वाभिपातु मर्यादा स्वस्वा कृदिषा शन्तमे न तया देवतया द्गिरस्व कृवेसी
इतम् ॥ ६४ सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रस्योन्मासि सारुस्त्रासि सहस्रायत्वा ॥ ६५ इति वाजसनेयी संहि ॥

६३ परमेष्ठी त्वा व्याख्यातं ॥ ६४ का. तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शतद्वेदे प्रतिकि तायां दीर्घपाठे पंचदशो ध्यायः ॥ १५ ॥
रतिसहस्रस्येति प्रतिमंत्रं इह काचित्सं पक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपर्वदक्षिणपश्चिमे पुशतद्वयं सोदकं तिष्ठ अकिरातीत्यर्थः सहस्रस्य ॥ रामः ॥
पंचाग्ने योने यजुषि हे अग्ने सहस्रे हृकानां प्रमाणं त्वमसि ॥ सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि ॥ सहस्रस्योन्मानं तु त्यासि ॥ सहस्रः सारुस्त्रा ॥ २५५ ॥
हसि सहस्रयानंत फलाद्वेत्वात्वा प्रोक्षामि ॥ ५ ॥ ६५ इति श्रीमन्मही धरकृते मंत्रदीपमनोहरे अस्मिन् पंचदशो ध्यायेकधिया पंचमी
चितिः ॥

आहोरेवापनमः लक्ष्मीनरहरिं नत्वा महागणपतिं गुरुत्वं दामिषोऽशे ध्याये मंत्रदीपं यथा मति ॥ पंचदशो ध्याये च यनमंत्रा न्यमाप्य षोडशे श
तरुद्रियाख्या होममंत्रा उच्यते का. शतरुद्रिय होम उत्तरपक्षस्या परस्योत्तरां परिश्रित्व कर्कषेणार्ककाष्ठेन शतयनसततं जर्तिलमि
आनगवेधुकसक्तु नजाशीरमेकेति च नुदङ्गमस्तइत्य ध्यायेन अनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पंचांते च नभिमात्रे प्राक् प्रत्यवरो ह
यो मुखमात्रे प्रतिलामं प्रत्यवरो हाननुहोति प्रमाणेषु नमोस्त्विति प्रतिमंत्रं अस्मार्थः हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षणा नंतरं शतरुद्रि
यसं होमः तस्या हवनीये प्राश्नावपवाद्माह उत्तरपक्षपश्चिमकोणोयाः परिश्रितौ जंधामा आदयः पूर्वनिखाता स्वासुरोमः

नमस्तु रुद्रमुच्यते उतोतुः शपेनमः वाहु ब्रामुतते नमः ॥ १ ॥ श्रीरामः पुनातु माम् ॥ श्री कृष्ण

तत्रविधिः जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिथ्यानावेधुकसक्तु नकशकुसक्तु नर्कपत्रेणानुहोति किं कुर्वन् अर्ककाष्ठेन सततं शार
यनपरिश्रित्युपातयन् अर्कपत्रदक्षक्रेणादाया कं काष्ठं वामेनादाय तेन पातनीये सक्तुस्थानेनादुग्धमिति केचित् उद
धुखानमस्तइत्य ध्यायेन तत्रानुवाकत्रयांते भर्कभ्यश्च वोनमोनमस्तइत्यत्र जानुमात्रपरिश्रितिस्वाहाकारो विधेयः पंचानुवाकां
ते वसुधन्वने चेत्यंतु नभिमात्रे परिश्रितिस्वाहाकारः नमोस्तु रुद्रेभ्य इति प्रत्यवरो ह मंत्राः तेभ्यः प्रांश्चुखमात्रपरिश्रितिस्वाहाका
रः नमोस्त्विति कंडिकात्रयेण प्रतिलोम होमः यदि वीतिमुखमात्रे यंतरिक्षमिति नभिमात्रे ये दृष्टियामिति जानुमात्रे इति स्त्रार्थः
षोडशानुवाक एक रुद्रदेवतः आद्या गा यत्रीति स्त्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्पौ अध्यायस्य परमेष्ठी देवप्र
जापतय अग्निः मान इति द्वयोः कुसोपि ऋषिः नमस्तु रुद्रदुखं शव यति रुद्रः यद्वा जगत्पौ गत्यर्थो स्तेजानार्थः रवणं रुद्रसा

249

रामः
२५७

११

सं. २१०
२५८

परिते हेरु इत वधन्वो हेति धनुः संबन्धि आयुधा विष्णुतः सर्वतोऽस्मान् परिहणुत्तु त्वजनु मा हंति त्वयेः वृजिवर्जने रुधादि त्वान् अमृ
थो अपि च यस्तव धुधिसं अस्मत्सकाशात आरे इरे निधेहि अस्मत्ता हरे स्थापय ॥ १२ ॥ अवतत्पुधनु हं स
स्य हे स हस्त्रा क्षशते पुधे त्वेनोऽस्मान् प्रतिशिवः शांतः शोभनचित्तश्च भव अनुग्रहाणे त्वये किं कृत्वा धनु रवत त्व अपज्या पे कृत्वा श
त्यानां मुखामुखानि वाण फला ग्राणि निशी र्यशी र्णानि कृत्वा हृदि हिंसायां समासेन अर्पेत्को त्य एरुत इतोः ॥ १३ ॥ नमस्ते हेरु
इते तवा युयन मोस्तु वाणा यनतिरस्तु कीदृशाय अनातता यधनुष्यारोपिता यधुषु वेधेण शीला यधुषु प्रत्ययः रिपुं हे

परिते धन्वो हेति रस्मान् एतु विष्णुतः अथो यः पुधुधिसु वारेः अस्मन्निधे हितम् ॥ १२ ॥ अवतत्पुधनु हं स
हस्त्रा क्षशते पुधे निशी र्यशी र्णानां मुखानि शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥ नमस्तुः आयुधा यानां तता यधुषु वेधे उभा आयु
तते नमो वाहु आयुधान्त वधन्वने ॥ १४ ॥ मानो मरुत मुतमानोः अत्र कं मानः उक्षन्त मुतमानः उक्षित ममानो वधीः पि

नु प्रगल्भा य उतापि चेत तवो भाभ्या वाहुभ्यां नमः तव धन्वने धनुषे पि न ॥ १० ॥ तस्मो तमा तस्मान् प्रियास्तु न्वोरु इरीरिषः ॥ १५ ॥
मास्तु तस्यापि विशेष एण अनातता प अवतारित मोर्विकाय ॥ १४ ॥ मानः हेरु इतोऽस्माकं महान्तं हृ हं गुरु पितृ व्यादिकं मा वधीः
महिंसाः उतापि नोऽस्माकं उक्षितं सिकं गर्भस्थ च मा वधीः न पितरं जन के मा वधीः उतापि नातरं जननी च मा वधीः महान्तमित्यनेन
सिद्धयोर्माता पित्रोः पुनरादान मादरा र्थेनोऽस्माकं प्रिया वद्वभासन्वः सन्तः शरीराणि त्वं मारि रिषः माहिंसाः रिपति हिंसा कर्मा
॥ १५ ॥

रामः
२५८

नराणां पतये स्वाभिने नमः ॥ १७ ॥

मानः हेरु इतोऽस्माकं तोके तनये पौत्रे मारि रिषः विभक्ति अत्ययो वातो कं तनय मायु गोश्वान माहिंसाः भाम क्रोधे भामिनः क्रोध युतान् अ
पिनोऽस्माकं वीरान् त्यान मा वधीः क उपकार इति चेत् हविष्मतो हविर्युक्ताः सदं इत्त सदैव त्वात्मां रुवात्मा रुया गा या कृ यामः त्वेदे क शर
णा वयमिति भावः ॥ १६ ॥ नमो हिरण्यवाहवे इत उत्तरं रा पतिरुक् पयं तं सर्वाणि यजं पितृ नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां धनु
कृद्यश्च वोन मो इत्येतां च त्वारि शदधिक दिशत संख्या कानां यजुषां तावन्तोरु शदेवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादि चतुर्णां मग्निवा
युसु र्या देवता रुद्राणां प्रधान भूताः छंदां सितु चतुरक्षरं देवां हृती पंचाक्षरं देवी पंक्तिः षडक्षरं यजु गोयत्री सप्ताक्षरं यजुरु
मानस्तोके तनये मानः आयुषि मानो गोषु मानोः अश्वेषु रारिषः मानो वीरान् नुद्भामिनो व धीर्हविष्मन्तः सदमिच्छा हवा
महे ॥ १६ ॥ शतं ॥ १०० ॥ नमो हिरण्यवाहवे सेना न्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षे नमो हरिकेशे नमो पशूनां च पतये नमो नमो श
ष्विजरायुष्विषीमते पथीनां च पतये नमो नमो हरिकेशा यो पवति ने पुष्टानां च पतये नमो नमो वक्षु शाय ॥ १७ ॥

लिक अष्टाक्षरं यजु रनु हृ एनवाक्षरं यजु हृती दशाक्षरं यजुः पंक्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टु प द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्ष
रं सामौलिकमेव किरिकेभ्य इति एतां न्ये वात्र छंदां सि एतद् इ मध्ये केचनो भयतो नमस्काराः पद द्वाया सर्वमेव पदोच्चारणात् पञ्चाश्वनमः
पदं येषां ते उभयतो नमस्काराः शांततमाः अन्यतरतो नमस्काराद्योरतराः तेषां मंत्राणामर्थः उच्यते एकैकस्यां कंडिका याम धाव श्योरुद्राः हि
रण्यमाभरण रूपं वा ह्ये र्यस्य सः हिरण्यवाहुः संच सेनां नयतीति सेनानी तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां च पतये पालका यरु शयनमः नमो वृक्षे
भ्यः रुद्रयो हरित वर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते रुद्र केशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपेभ्यो ॥ ३ ॥ पशूनां जीवानां पतये पालका यरु शयनमः ॥ ४ ॥ शष्वि
जरायो शष्वे वा लत एतं द्वयं जरा यपीतरक वर्णा मातिलो पच्छांदसः त्विषि द्वा प्रिरस्यास्तीति त्विषि मान संहिता यां त्विषि शब्दस्य दीर्घः

इदं शा यरु शयनमः ॥ ५ ॥ पथीनां मार्गाणां पालका यन
मं पथि शब्दे मार्गाणां च वीरुत्तर इति एतत्तृतीया मार्गाः

सं. २१०
२५९

नमो बभ्रुशाय बभ्रुशः कपिलवर्णः यदा विमर्तिरु श्मिति वभ्रुर्धनमः तस्मिन् शोते सवभ्रुशः विध्यति शश्नरिति व्याधीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ १ ॥
नानापालकाय नमः ॥ २ ॥ भवस्य संसारस्य हेतुः आयुधाय संसारनिवार्तकाय रुद्राय नमः ॥ ३ ॥ अततेन वि
सृतेन बभ्रुवास रुद्रेति गच्छति तातता य उद्यता युधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ ४ ॥ सेनाणां देहानां पालकाय नमः ॥ ५ ॥ नमो रोहिताय रोहितो लोहि
तवर्णः स्थपतिर्गृहदिकर्ता विश्वकर्मरूपिणो तस्मै नमः ॥ ६ ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ ७ ॥ भुवन्तोतीति भुवन्ति भूमंस्तु बिस्तारकः वरिषो

नमो बभ्रुशाय व्याधिने नाना नम्यते येन मो नमो भवस्य हेतुः जगताम्यते येन मो नमो रुद्राय ताततायिने शेनाणां नम्यते ये
नमो नमो सताया हन्ये नाना नम्यते येन मो नमो रोहिताय ॥ १ ॥ नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां नम्यते येन मो न
मो भुवन्तये वारिवस्तुता यो धीनाम्यते येन मो नमो मन्त्रिणां युक्ताय नम्यते येन मो नमः ॥ २ ॥ उच्चैर्घोषाया
क्रन्दयते पत्नीनाम्यते येन मो नमः कृत्स्नाय तया ॥ १ ॥

नमो गणक राय नमः ॥ ३ ॥ उच्चैर्घोषायां ग्राह्याणां पालकाय नमः ॥ ४ ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगे ववाणिजः व्या
पाराकर्त्ता तद्रूपाय नमः ॥ ५ ॥ वनगता गुल्मवीरुहादयः कंदाः तेषां पालकाय नमः ॥ ६ ॥ उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदय
ति रोदयतीत्याक्रन्दयन् मुह्ये मरुशब्दापरिपुरेदकाय नमः ॥ ७ ॥ पत्नीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय न
मः एकरथो गजश्चास्त्रास्त्रयः पंचपदातयः एष सेनाविशेषो यं पत्तिरित्यभिधीयते इति व्यासोक्ते ॥ ८ ॥ १९ ॥

ले ३

रामः
२५९

नमः कृत्स्नाय तया कृत्स्नं संश्राममापतं विस्तृतमर्थी हनुयेस्य सकृत् कृत्स्नाय तस्मै नमः ॥ १ ॥ कृत्स्नाय तया धावते सर्वलाभप्राप्तकत्वेन
धावते पन्नगच्छति तत्र सर्वे लभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सत्वनशब्दप्राणिवाची सत्वनः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पाल
नमः ॥ ३ ॥ सृतेः रीनभिभवतीति सहमानः वितरां विध्यति हतिशश्नरिति निव्याधी तस्मै नमः ॥ ४ ॥ असमंताद्विध्यंतीत्याव्याधि
न्यः श्रेसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ ५ ॥ निषंगः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषंगी ककुभो महान्तस्मै रुद्राय नमः ॥ ६ ॥ ककुभ इति मरु

नमः कृत्स्नाय तया धावते सत्वनाम्यते येन मो नमः सहमानाय निव्याधिनेऽव्याधिनीनाम्यते ये
नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानाम्यते येन मो नमो निचेरवे परिचरायारणानाम्यते येन मो नमः ॥

नाम सुपठितं ॥ ५ ॥ सेनागुप्तचौरास्तेषां पालकाय नमः ॥ ६ ॥ निचेरवे अपहारवुध्या निरंतरंचरतीति निचेरुः परितः आ
पवाटिकादौ हरणे छयाचरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ ७ ॥ आरण्यानां वनानां पतये नमः ॥ ८ ॥ रुद्रो लीलायां चौरादिरु
पंधते यदा रुद्रो जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव धेयाः यदा सेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो विधाति छति तत्र जी
वरूपं सेनादिशब्दाच्च तद्दीश्वररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चंद्रलक्षकं किं वहुना लक्ष्यार्थविवक्षयामं त्रेषु लोकि
काः शशाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

सं. २१०
२६०

नमो वंचते वंति प्रतारयति वंचनपरि सर्वतो वंचति परिवंचन तस्मै नमः स्वामिनः आशोभत्वा व्यवहारे कुत्रचित् शयं धनमपक्रु
ते तद्वंचनं सर्वव्यवहारे धनापक्रवः परिवंचनं १ गुप्तचौरादिविधाः रात्रौ गृहे रम्यतादिना इव्यरुत्तारः स्वीया एवाहर्निशमज्ञा
ताहर्त्तारश्च पूर्वस्तेना उत्तरे स्तापवः तेषां पतयेनमः २ निषेगः खड्गो वा एणो वा सोऽस्यास्तीति निषेगोऽप्युधिर्वा एणो धारोऽस्ती
तिऽप्युधिमान् तदुभयरूपाय नमः ३ तस्कराः प्रकटचौराः तेषां पतयेनमः ४ सकायिभ्यः सकः वज्रः सकेण सह

नमो वृश्चतो परिवश्चते स्नायुना म्पतयेनमो नमो निषुज्जिणः इषुधिमते तस्कराणां म्पतये
नमो नमः सकायेभ्यो जिघां सद्रोमुख ता म्पतयेनमो नमो सिमद्भानकृश्चरद्भो विकृताना
म्पतयेनमः २१

येत गच्छंतीत्येवंशीलाः सकायिनः अतएव शस्त्रं न हंतुं गच्छंति जिघांसति जिघांसंतीति
जिघांसंतीति जिघांसतः हंतैः सनंताच्छात्प्रत्ययः तेषां रुद्रेभ्यो नमः ५ श्रेत्रादिषु धान्यापहर्त्तारो मुखं तस्तेषां पालका
यनमः ६ असयः खड्गा सति येषां तेऽसिमेतः नक्तं रात्रौ चरंतीते नक्तं चरंतः खड्गं धत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातका
स्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ७ विकृतंति छिंदंति ते विकृता कृत्वा परहरं तेषां पतयेनमः ८ २१ श्रीरामः पुनानुमाम्

रामः
२६०

नमः उच्छीषिणे गिरिचराय कुलुंचानां पतयेनमो नमः इषुकुद्रो धन्यायिभ्यश्च वी नमो नमः आतन्वानेभ्यः प्रति

नमः उच्छीषिणे उच्छीषे शिरोवेष्टनमस्यास्तीति उच्छीषी उच्छीषेण शिरः प्रावृत्त्यग्रामे परस्मै प्रवृत्तः गिरेचरंती गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्रा
द्या परस्मै पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय नमः १ कुभ्रमिंशे अग्रहादिरूपां कुलुंचंति हरंति कुलुंचाः कुलुंचंति कुलुंचंति वा तेषां
पालकाय नमः २ इषुधो विद्युते येषां तेऽप्युमेतः जाननभीषयितुं वा एणो स्तोभ्यो नमः ३ धन्वना धनुषा सह यंति गच्छंति धन्वायिनः
हेरुडाः धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः चकारो मंत्रमेदज्ञापनायः एवमग्रेपि ४ आतन्वत्यारोपयंति ज्ञां धनुषीत्यातन्वनास्तद्रूपेभ्यो
नमः ५ प्रतिदधते संदधते वा एणं धनुषीति संदधाना स्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ६ अस्पंति शिपंति वा एणनीत्यस्य तस्तेभ्यो वी नमः असु

नमो विसृजद्भो विद्यद्भ्यो वी नमो नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यो वी नमो नमः शयानेभ्यः आसीनेभ्यश्च वी नमो नमो स्निह
द्भ्यो धावद्भ्यो वी नमो नमः सभाभ्यः २३

जंतः तेभ्यो नमः १ विध्यंति ताडयंति शस्त्रनिविध्यं तस्तेभ्यो वी नमः मुक्तस्य वा एणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः २ स्वपंति ते स्वपंतः स्वप्नो वस्था
मनुभवंतस्तेभ्यो नमः ३ जाग्रतीति जाग्रतः जाग्रदवस्थावंतस्तेभ्यो वी नमः ४ शिरतेशयानाः सुषुप्तावस्थावंतस्तेभ्यो नमः ५ आ
सुते ते आसीनाः उपविशंतस्तेभ्यश्च वी नमः ६ तिष्ठंतीति तिष्ठंतो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ७ धावंतिति धावंतो वेगवज्रतय
स्तेभ्यो वी नमः ८ २३ अयज्ञातसंसारुद्रलोके वसंतिति कथ्यंते रुद्रा इत प्रतिपारनाय अथो एवं हेतानिरुद्राणां जाता
नीति श्रुतेः नमः स्वभाभ्यः सभाभ्यो रुद्रेभ्यो नमः भादिषुरुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यं १ सभायाः पतिभ्यो वी नमः २ अश्व
सुरगास्तेभ्यो केनमः ३ अश्वानां पतिभ्यो वी नमः ४ आसमंताद्विध्यंतीत्याद्याधियो देव्यः सेनावाताभ्यो वी नमः ५ विशेषेण विध्यंति विवि

॥ २६ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २६ ॥

सं. टी०

239

ध्वंस्तुभ्योवोनमः॥१॥ उक्ताष्टागणभृत्यासमस्तुयासंताः उगणाः उपसर्गस्त्यलोपः दृषोद्गदित्वात्त्राप्र्याघामातरसाभ्योनमः॥२॥ तंहंति
प्रतिचंहत्याः तहंसायांहंतुसमर्थदुर्गादयस्तेभ्योवोनमः॥३॥ नमोगणेभ्यः देवानुचराभृतविशेषागणस्तेभ्योनमः॥४॥ गणानांपाल
कास्तेभ्योवोनमः॥५॥ ब्रातानानाज्ञातीयानां संधास्तेभ्योनमः॥६॥ ब्रातपालकाब्रातपतयस्तेभ्योवोनमः॥७॥ गृध्रंतिवांछंतिगृत्साविषय
लंपटाः गृत्सामेधाविनोवातेभ्योनमः॥८॥ गृत्सपतयस्तत्यालकास्तेभ्योवोनमः॥९॥ विहंतैरूपंयेषांतेविरूपानग्रमुंजजटिलादयस्ते
भ्योनमः॥१०॥ विप्रध्वंसर्वेनानाविधरूपंयेषांतेतुरंगवदनारूपग्रीवादयस्तेभ्योवोनमः॥११॥ नमःसेनाभ्यः सेनारूपेभ्योनमः॥१२॥ सिनां

二二四二

[illegible]

नयंति ते सेनायः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वोनमः ॥ ३ ॥ अथ श्रुत्वा नमः ॥ ३ ॥ अथा
नास्ति रथो येषां ते अरथाः तेभ्यो वोनमः ॥ ४ ॥ शतभ्यः क्षिनिवासगत्योः तु दक्षिः क्षयंति निवसंति रथे धितिश्चत्वारः यद्वा क्षिप्रं रणे क्षि
पंति प्रेरयंति सारथीनि निश्चत्वारो रथाधिष्ठातारः न हने हत्वश्चतस्रोत्पोतमात्तजामात्तदुहित इत्यौणादिकसूत्रेण च प्रत्ययांतीनि
पातः तेभ्यो नमः ॥ ५ ॥ संगृह्णन्त्यश्चानिति संगृहीतारसारथय एव अर्धाविति त्रयतिभ्यो नमः ॥ ६ ॥ महांतो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो

नमः ७ अर्भकाः प्रामाणादिभिरत्यस्रेभ्यो नमः

रमः
२६१

नमस्तक्ष्मः क्षत्तराः शिल्पिजातयस्तेभ्योनमः ॥ १ ॥ रथं कुर्वतीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वोनमः ॥ २ ॥ कुलालाः कुम्भकाराः तेभ्योनमः ॥ ३ ॥ रथं कर्मणो लोहकाराः तेभ्यो वोनमः ॥ ४ ॥ निषादागिरिचरामांसाशिनो भिक्षास्तेभ्योनमः ॥ ५ ॥ पुंजिष्ठाः पुंजघातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वोनमः ॥ ६ ॥ मुनो नयन्तीति श्वयः श्वकंठवद्धरजुधारकाः श्वगुणिनः नयते द्रुस्वः आर्षः तेभ्योनमः ॥ ७ ॥ मृगानकामयते मृगयवः इदं पुरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः सुएआत्मन क्वजिति क्वचक्वचित्तेति प्राप्तयेत्वस्य न च्छंदस्य पुत्रस्येति निषेधः मृगवोलुब्धकास्तेभ्यो वोनमः ॥ ८ ॥ नमः श्वभ्यः श्वानकुक्कुरास्तद्रूपेभ्योनमः ॥ ९ ॥ पशूनां पतयः श्वपतयः तेभ्यो वोनमः ॥

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं रथकारे नमो नमः कुलले नमः कर्मरे नमो नमो निषादे नमः पुत्रि
हे नमो नमो नमः नमो नमो नमः नमो नमो नमः नमो नमो नमः २९

रुद्रस्यानुचराः ॥ १ ॥ नमश्चुमज्जोधन्वायिभ्य इत्यारभ्येवः शहास्तेष्टजावाचकावानयुष्महादेशाः इत्युभयतो नमस्का
रमंत्राः समाप्ताः अथ नस्कारोपक्रमानाममंत्रा उच्यन्ते नमो भवाय भवंत्युत्पद्यन्ते जतवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ ३ ॥
रुद्राय तदुःखं श्रवयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ ४ ॥ अणतिरि नस्ति पापमिति शर्वः तस्मै नमः ॥ ५ ॥ पश्य न जान्यातीति
पश्यति तस्मै नमः ॥ ६ ॥ विषमक्षणे नीलवर्णाग्निवाशितिकठस्तस्मै नमः ॥ ७ ॥ शितिधवलमेचकौ ॥ २८ ॥

सं. २१०
२६४

३॥ नमोः पतं त्यापो यत्रेति नीयोगिर्यधोभागः चक्ररत्नरित्यप्रत्ययः द्योतरूपसर्गेपरिदित्य ए शब्दस्येकारः तत्रभवो नीप्यस्तस्मै
४॥ कुल्या कृतिमासरित तत्रभवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वांत योमिरूपेण भवः कुल्यः तस्मै कुलदेहे न्वये गणे ॥ सरसि भवः कु
ल्यः कुलेषु देहेषु वांत सरस्यः तस्मै ॥ नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदी जलरूपाय नमः ॥ वेशं तोत्यः तत्रभावो वेशं तस्मै ॥
३॥ नमः कृष्णाय कृष्णे भवा कृष्णः तस्मै ॥ अवदो गते स्तत्रभवोऽवदः तस्मै ॥ २॥ धी दीप्तौ विशेषेण इंध्रवी धं निर्मलं शर
दधंत तत्रवो वी धाः यद्वा विगत इधो दीप्तियेस्मात्सवी धो घना गमस्तद्वाय नमः ॥ ३॥ आतप भव आतप्यः तस्मै ॥ ४॥ मेध
नमः सुत्याय ॥ चपल्याय च नमः ॥ काट्याय च नमः ॥ यच नमः ॥ कुल्याय च सरस्याय च नमः ॥ नादेयाय च वैश
नाय च नमः ॥ कृष्णाय ॥ ३॥ नमः ॥ कृष्णाय चो वद्याय च नमः ॥ वी ध्याय चो तप्याय च नमः ॥ मेघ्याय च विद्युत्या
॥ यच नमः ॥ वष्याय च वष्याय च नमः ॥ वात्याय च ॥ ३॥ नमः ॥ वात्याय च रेण्याय च नमः ॥ वास्तुव्याय च ॥ वास्तुपा
य च नमः ॥ सोमाय च रुद्राय च नमः ॥ स्त्राय च ॥ चारुणाय च नमः ॥ शङ्खवे ॥ ३॥ ॥ भवो मेधास्तस्मै ॥ ५॥ विद्युति भवो वि
द्युत्तस्मै ॥ दिव्ये ह्यं भवो वर्षे तस्मै ॥ अवर्षे ह्ये प्रतिबंधे भवो वर्षः तस्मै ॥ ३॥ च नमो चां त्याय वाते भवो वात्पस्त
स्मै ॥ १॥ प्रलये पि विद्यमाना येत्यर्थः ॥ वास्तुनि गरुभुवि भवो वास्तव्यस्तस्मै ॥ वेशं भवो वेशस्तस्मै ॥ वास्तु गरुभुवं पातीति
वास्तुपस्तस्मै ॥ ४॥ उमया सहितः सोमस्तस्मै ॥ ५॥ रुद्रः खे शवयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै ॥ ६॥ तामोरक्तवर्णः उदयप्रविरूपे
ण तस्मै ॥ ७॥ अरुण ईष इके उदयोत्तरकालीनार्क रूपेण तस्मै ॥ ८॥ ॥ ३॥ ॥

रामः
२६४

नमः शं गवेशं सुखं गमयति प्रापयति शं गः शं सुखरूपा गवो यो वाचो वेदरूपा यस्येति वा ॥ १॥ यश्च नां प्राणिनां पतिपालकस्तस्मै ॥ २॥ उ
ग्रः उग्रर्ण युध्वा च तस्मै ॥ ३॥ भीमाः शत्रुभयोत्पादकः तस्मै ॥ ४॥ अग्रे पुरोवर्त्तमानो हंतीत्यग्रे बधस्तस्मै ॥ ५॥ इरेवर्त्तमानो हंतीति
हरेवधस्तस्मै ॥ ६॥ हंतीति हंता तस्मै लोके यो हंतीति हंता तस्मै ॥ ७॥ अतिशयेन हंता हनीयान्तस्मै ॥ तुरिष्टे मे पस्विति
तचो लोपः प्रलये सर्वहंतेत्यर्थः ॥ ८॥ हरयो हरिताः केशाः पञ्चरूपा येषां तेभ्यो वक्षेभ्यः कल्पतरु रूपेभ्यो नमः ॥ ९॥ तराय संसारमि
नमः शङ्खवे च पशुपते च नमः ॥ उग्राय च भीमाय च नमः ॥ ग्रेव्ध्राय च दुरेव्ध्राय च नमः ॥ हन्त्रे च हनीयसे च नमः ॥ वृक्षे
ज्यो हरि केशे ज्यो नमस्ताराय ॥ ४॥ नमः शम्भवाय च मयो भवाय च नमः ॥ शङ्कराय च मयस्कुराय च नमः ॥ शिवाय च शि
तितरस्तस्मै ॥ १०॥ ॥ ४॥ नमः शं भवाय शं सुखं भवत्यस्मादिति शं भुः यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसार
रूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै नमः ॥ १॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयो भवः संसारं सुखं प्रदस्तस्मै ॥ २॥ शं लौकिकसुखं करो
ती शं करस्तस्मै ॥ ३॥ मयो मोक्षसुखं करोतीति मयस्कुरस्तस्मै ॥ स्रक्कंदनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वं शास्त्राचार्या
दिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षकारित्वमित्यर्थः ॥ एताभ्यां पदभ्यां साक्षात्सुकारित्वं पदभ्यां तद्वाराकारपितृमिति वि
वेकः ॥ ४॥ शिवः कात्याण रूपो निपायः तस्मै ॥ ५॥ शिवतरोत्पतं शिवो भक्तानामपि निःपापान् करोतीति तस्मै ॥ ६॥ अस्यां कंदिका
यां पट्टयजं पि पर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१॥

सं. टी०
२६५

नमः पार्थिवपारे संसाराद्यैः पारे वीरे जीवनमुरु रूपेण भवेः पार्थस्तस्मै ॥ १ ॥ अवारैः वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्थस्त
स्मै ॥ २ ॥ पारावारे परावाची तीरे पात्रं परं तरमिति कोशः प्रकर्षेण मंत्रजपादिना पापतरणो हतुः प्रतरणस्तस्मै ॥ ३ ॥ उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञा
नेन हेतुरुत्तरणस्तस्मै ॥ ४ ॥ तीर्थं प्रयागादौ भवस्तीर्थः तस्मै ॥ ५ ॥ कलेतदेभवः कल्पस्तस्मै ॥ शिष्यं बालतणगे गात्री रोत्पन्नं कुशां
कुरादितत्र भवः शिष्यस्तस्मै ॥ केनेति गीमे भवः केन्यस्तस्मै ॥ ८ ॥ नमः सिकत्याया सिकतास्तु भवः सिकत्यस्तस्मै ॥ ९ ॥ प्रवाहे स्त्रात

नमः पार्थिवानमः पार्थिवचावाय्या ॥ यचनमः प्युतरणा यचोत्तरणा यचनमः स्त्रीत्या यचकृष्ट्या
यचनमः शिष्या यचफेन्या यचनमः सिकत्या ॥ य ॥ ४२ ॥ नमः सिकत्या ॥ यचप्रवाह्या ॥ यचनमः किं ॥ शिला
यचक्षय्या यचनमः कपुर्दिने चपुलस्त्ये चनमः इरिण्या ॥ यचप्रपुष्ट्या ॥ यचनमो ब्रज्या य ॥ ४३ ॥

सिभवः प्रवाहः स्तस्मै ॥ कुत्सिताः शुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे सकिं शिलास्तद्रूपा यनमः ॥ ३ ॥ शिष्येति निर्वसं त्या
पो यत्र सक्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै ॥ ४ ॥ कपुर्दिनं वा जूटो स्यात्ते कपदी तस्मै ॥ ५ ॥ पुरोयेति छति पुलस्तिः धस्य तत्त्वं छांदसं
रस्य लत्वं च पद्मं ॥ पुंशरीरेषु अस्ति सत्ता यस्य स पुनस्तिः सर्वो तर्था मीतस्मै ॥ ६ ॥ इरणमुखरं वित्तादेशस्तभवः इरणः त
स्मै ॥ ७ ॥ प्रकृष्टः पंथाः प्रथमाथ्य बहु सेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै ॥ ८ ॥ ४३ ॥

रामः
२६५

नमो ब्रज्याय ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै ॥ गोष्ठाध्वनिवहा ब्रजा ॥ १ ॥ गावस्तिष्ठति यत्र तद्रोष्ठस्तत्र भवो गोष्ठास्तस्मै ॥ २ ॥ तत्पंशाया तत्र
भवः तत्पुः तस्मै ॥ ३ ॥ गेहे गृहे भवो गेहस्तस्मै ॥ ४ ॥ हृदये भवो हृदयो जीवरूपस्तस्मै ॥ ५ ॥ निवेष्ट्य आवर्त्तो नीलारजलं वा तत्र भवो निवेष्ट्य
स्तस्मै ॥ ६ ॥ कुत्सितमदंति गच्छंति जना यत्र सकाटो दुर्गारणपदेशः काटो कपो वा तत्र भवः काट्यः तस्मै ॥ ७ ॥ गच्छरे विषमे गिरिगुहा
दौ गोभीरे जले वा तिष्ठतीति गच्छरे च तस्मै ॥ ८ ॥ गच्छरं विलदं भयो ॥ ९ ॥ नमः शुक्लाय शुक्ले काष्ठादौ भवः शुक्लास्तस्मै ॥ १० ॥ हरिते

नमो ब्रज्याय यचगोष्ट्या यचनमः स्त्रीत्या यचगेष्ट्या यचनमो हृदया ॥ यचनिवेष्ट्या यचनमः काट्या यच
गच्छरेष्ट्या यचनमः शुक्लाय ॥ ४४ ॥ नमः शुक्लाय च हरित्या ॥ यचनमः पाथं सुष्ट्या ॥ यचरजस्या ॥ यचनमो
लोप्या यचोलुप्या यचनमः ऊर्ध्वा यचसर्वा यचनमः पुर्णाय ॥ ४५ ॥

पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यस्तस्मै ॥ ३ ॥ गुणः ॥ ४ ॥ रजसि गुणे परागे वा भवः रजस्यः तस्मै ॥ ५ ॥ रजोरणु परागयोः स्त्रीपुंष्ये
गुणभेदे च ॥ ६ ॥ लुप्यते नश्यति गमनादियत्रेति लोपोऽगम्य प्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै ॥ ७ ॥ उलपस्तु गुल्मिनी तणभे
दयोः ॥ ८ ॥ उर्वी भूमौ भवतु उर्वस्तस्मै ॥ दीर्घं आर्षः ऊर्वो वडवानलो वा ॥ ९ ॥ शोभन ऊर्वा सर्वः कल्पानलः तत्र भवः सर्व
स्तस्मै ॥ १० ॥ ४५ ॥

x x x

सं. टी०
२६७

आते अनुष्टुप् याते वेदशीतनः शरीरं तया तन्वानोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मज्ज सुखयकी दृशी वा शांता अघोरा विश्वाह विश्वानि च तान्पहानि
व विश्वाहा कालाधनो रत्यंत संयोगेति द्वितीया तस्याकारः सर्वे कुरुसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणो मेषजीर्णधरूपा संसारव्याधिनिवर्त
कास्तस्य शरीरव्याधि शिवा समीचीना मेषजीनिवर्तकौषधीः ४७ परिनः त्रिष्टुप् रूद्रस्य शिवस्य हेति रमुधनेऽस्मान् परिहृणक्तु परिहो
वर्ज्यतु अस्मन्माहं त्वित्यर्थः त्वेषस्य क्रुद्धस्य अधापोः शोधः दुर्मतिदुष्टमतिः शोधुद्विष्टास्मान् परिहृणक्तु त्वेषति क्रोधेन बलति त्वे
षस्य पचाद्यन् अद्योपायं परस्येच्छति अद्योयुः सुप् आत्मनः क्वजित्यत्र परे ह्यायामपि वाच्यमिति क्वचक्व जित्वेति त्वे प्राप्ते अश्वाद्यस्या

याते रुद्र शिवा तनः शिवा द्विष्टाह मेषजी शिवा रुतस्य मेषजी तयानो मज्ज जीवसे ४७ परिनः परिहो रुद्रस्य हेति चैण
क्तु परिहृषस्य दुर्मतिरद्यायो अवस्थिरामु घवद्गुस्तनुष्पुमीद्वस्तोकायुतनयाय मज्ज ५०

द्वितीयाकारः क्वाचुंदसीति उप्रत्ययः मेहति सिंचतीति मीदु न हेमीदुः कामाभिवर्षकस्थिरास्थिराणि दृढानि धनं षि अवतनुष्वा अवतार
यज्यारहितानि कुरुकि मर्थं मद्यवज्यः मद्यमिति धननामो मद्ये रुविलक्षणे धनं विद्यते येषां ते मुद्युवंतो यजमानास्तदर्थं यजमाना
नां भयति वृत्तयेत्यर्थः किंच तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मज्ज पुत्रपौत्रं च सुखाय कर्मणि चतुर्थो ५० श्रीमचं ज्ञान

रामः
२६७

मीदुष्टमज्जमेकोनायव मध्यात्रिष्टुप् एतन्तीम एकादशर्षः चत्वारो मेषाः पंचपासा अतिशयेन मीदु न मीदुष्टतमः अत्यंतं शिवः शिवत
म हेमीदुष्टतम अतिशयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यंतं कल्याणकर्तृः नोऽस्मा अतिशिवः शांतः रुष्टचित्तश्च भव किंच परमेहरे स्थे
उन्नते वा दृक्षेव दौहो आयुधं त्रिष्टुलं हि कं निधाय संस्थाप्य कृति चर्मवसानः परिदधानः सन आचर आगच्छत पश्चरेति वा आग
नपि पिनाकं धनुर्विमत धारयन् सन आगहि आगच्छ ज्वाशर हानं धनुर्मात्रं शोभनीयं धारयन्ता गच्छेत्यर्थः ५१ विकिरिद्रुद्रुष्टु
मौविविधं किरं प्रतापाद्युपद्रवं नापयति विकिरिद्रुः यद्रविकिरति विशिष्यति शरानिति विकिरिः विकिरिः सन वा एणानमुचन शव

मीदुष्टम शिवतम शिवो न सुमना भवा परमेष्ठुधः आयुधनिधाय कृतिं वसानः आचर पिनाकं विज्जुदा गहि ५१ विकिरिद्रु
विलोहितं नमस्तेः अस्तु भगवः यास्ते सहस्रं हेतयोऽयमस्मन्निवपन्तुताः ५२ सहस्राणि सहस्रशो वाक्केऽस्तु वहेत यता
सुमीशानो भगवः पराचीना मुखी कृधि ५३

५० यतिशः अनिति विकिरिद्रुः हे विकिरिद्रु हे विलोहितविगतं लोहितं कल्मषं य
स्मात्स विलोहितं हे शुद्धस्वरूप हे भगवः भगवन् तैतुभ्यं नमोस्तु हे रुद्र तैतवयाः सहस्रं हेतयः असंख्यान्यायुधानिता हेतयोः
सहस्रं यः अस्मद्घतिरिक्तं निवपंतु धंतु ५२ सहस्राणि हे भगवः भगवन् षड्रुणैश्चर्यसंपन्नं तैव वाकोः हस्तयोया सहस्राणि सहस्र
शो हेतयः संतिता सांहेतीनां मुखी मुखानि शल्यानि पराचीनानि अस्मत्तः पराश्रुवानि कृत्वधिकुरु करोतेशापिलुष्टुष्टुष्टुष्टुष्टु
वृष्यष्टुष्टु दसीति हेर्हिः कीदृशस्त्वं ईशानः इष्टे इतीशानः जगन्नाथः सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं चर्मत्यादिजातिभेदे
न संख्यात्वं सहस्रशः सहस्रं सहस्रमिति सहस्रः संख्यैकवचनाच्च वीष्यायामिति शब्देत्ययं धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ५३

सं. टी०
२ ई८

असंख्याता बहुरुद्देवत्यादशाः नुष्टुभोवतान संज्ञाः भूमिस्थारुद्रा उच्यन्ते असंख्याता असंख्यातानि अपरीमितानि सहस्राणि
 णि अमिता ये रुद्रा भूमां ये अधिभूमेरुपरिस्थिताः तेषां रुद्राणां धन्वा निधनं वि सुरुस्र योजने सहस्रं योजनानि यस्मिन् तोदशे
 पथि सुरुस्र योजन व्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वा अस्मत्तोदशं क्षिपाम इत्यर्थः ५४ अ
 स्मिन्मरुति अंतरिक्षस्थारुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नंतरिक्षे अधि अधिप्रियये भवारुद्राः स्थिताः तेषां धन्वा नि अवतन्मसीति पूर्व

रवा १ असं तास हस्त्राणि ये रुद्राः अधिभूम्पामतेषां स हस्त्र योजने बुधन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥ अ
स्मिन्महर्षेण वेत्तारक्षेभवाः अधितेषां स हस्त्र योजने बुधन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥ नालग्रावाः
शितिकण्ठाः नालग्रावाः शितिकण्ठादिवर्ग रुद्राः उपश्रिताः तेषां स हस्त्र योजने बुधन्वानि त

वत् कीदृशेतरिक्षे मरुतिविशालोऽर्णवेऽर्णोसिजलानिविद्युंते यत्र तद एवमेधाधा
रकत्वात् अर्णोसो लोपश्चेति व प्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥ नील ग्रीवाः द्युलोकस्थारुद्र उच्यंते ये रुद्रा दिव्यं द्युलोकमु
परिश्रिताः स्वर्गस्थाः तेषामिति पूर्ववत् कीदृशाः नील ग्रीवाः नीलाश्वामा ग्रीवायेषां तैशितिः श्वेतः कंठा येषां तैवि
षयासात्किपानकंठभागः कृष्णः कीयानश्चेतः इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

रामः
२६८

नीलग्रीवाः पातालस्थारुद्राश्चतुर्धोभागे येश्वरीरुद्राः क्षमाचराः क्षमाया भुवो धोभागे चरन्ति गच्छति ते क्षमाचराः पातालवर्त्त
मानास्तेषामित्युक्तं नीलग्रीवाः शितिकंठा इति पूर्ववत् विशेषणं ५० ये दृक्षेयुः दृक्षेयुः अश्वस्यादिषु स्थिताः कीदृशाः शष्पिंजराः
शष्पल्लव एव स्तवणीः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनां उपलक्षणं विगतं लोहितादिधातवः ते लोमय
शरीरा इत्यर्थः तेषामित्युक्तं ५१ ये भूतानां पेदंशारुद्रास्तेषां धन्वा इति पूर्ववत् कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणां अधिप
तयः अंतर्हितशरीराः संतो मनुष्यो पद्मकराः भूतास्तेषां पालकाः तत्र केचिद्विशिखासः विगता विश्वा येषां ते विश्वा शब्दः

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्द्धाः अधः क्षमाचराः तेषां स हस्त्रयोजने वधन्वानित न्मसि ५७ ये बृक्षेषु शय्यन्ति जरा
नीलग्रीवा द्विलोहिताः तेषां स हस्त्रयोजने वधन्वानित न्मसि ५८ ये भूतानां मधिपतयो द्विशिखाः कपर्दिनः
तेषां स हस्त्रयोजने वधन्वानित न्मसि ५९ ये पथाम्यथिरक्षयः ऐलवृक्षाः आयुर्धुतेषां स हस्त्रयोजने वधन्वा
नित न्मसि ६०

केशोपलक्षकः मुंडितमुंज इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥ पिपथां ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्यु
क्तं कीदृशाः पंधालौकिकमार्गाणां अधिपतय इति पूर्वञ्चोनुषंगः तथा पथिरक्षयं पथोमागीस्तानेवान्यानां पिरक्षंतिपालयं
तिपथिरक्षकः एलदृष्टाः इलामन्नानां समूहरोलं अन्नसमूहः यद्वा इलापथिवातस्पाइदं एलमन्नं तद्विभ्रतितैलेलभृतः त एव
पारोक्षदृष्टा एलदृष्टा उच्यंते अन्नैर्जतूनापोषका इत्यर्थः आयुर्मुधः आयुषा जीवनेन युध्यंते ते पावज्जीवमुद्धकराः यद्वा आ
युर्जीवनः पणीकृत्य युध्यंते ते युर्मुधः ॥ ६० ॥

सं. २१०
२६५

येतीथानियेरुशस्तीथानिप्रयागकाशपादीनिषंगिणः निषंगाः खड्गाः विद्युते येषां ते सकाहस्तत्वेपि निषंगित्वोक्तेः खड्गप्राधान्या
यः ६१ येनेयेरुशस्तीनेषु भुज्यमानेषु स्थिताः संतो जनान् विविधंति विशेषेण तादृशंति धातुवैषम्येकत्वारोगानुत्पादयं
तीत्यर्थः तथा पात्रेषु पात्रस्थ क्षीरोदकादिषु स्थिताः संतः पिवंतः क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविधंति अन्नोदकमो

येतीथानि प्रचरन्ति सकाहस्तानि षड्गिणः तेषां स्रुस्रयो
जनेव धन्वानितन्मसि ६१ येनेषु विविधंति पात्रेषु पिवंतो जनान् ते
षां स्रुस्रयोजनेव धन्वानितन्मसि ६२ यः एतावन्तः यः एतावन्तश्च
यां स्रुदिशोरुद्रावितस्थिरं तेषां स्रुस्रयोजनेव धन्वानितन्मसि

क्षारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः तेषामिति पूर्ववत् ६२ यः एतावन्तः येरुशस्ती एतावन्तः एतत्प्रमाणं
येषां ते एतावन्तः अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्योति बहवश्च येरुशस्तीदिशो दशवितस्थिरा अप्रिताः दशदिशो व्याप्य स्थि
ताः तेषां धनं षि अवतन्मः इति पूर्ववत् ६३

रामः
२६५

नमोस्तु कंडिकात्रयात्मकानि त्रीणि यजुंषि प्रत्यवरोरु संज्ञानि धृति छंदस्तानि बहुरुद्रदेवत्यानि त्रिलोकस्थारुद्रा उच्यंते दिविदुलोके येरुश
वर्तते तेषां च रुद्राणां वर्षे दृष्टिरेव दृष्टवो वाणाः आयुधस्थानीया दृष्टिः अतिदृष्टा इति भाः प्राणिनो घृतितेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः नमस्कारोस्तु
तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशदश संख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखाः अंजलीः कुर्वन्ति शेषः प्रांशुरांजली करणो प्राञ्चो दशांगुलयो भवन्ति दक्षिणा दक्षि
णाभिमुखाः दशांगुलीः कुर्वन्ति प्राचीः प्रत्यंशुखाः दशांगुलीः कुर्वन्ति उदीचीः उदंशुखाः दशांगुलीः कुर्वन्ति उर्ध्वी उपरि दशांगुलीः कु
र्वन्ति अंगलिं वधा सर्वे दिक्षु नमस्कारो मीत्यर्थः तेषां रुद्रेभ्यो नमो रुद्रा अंजलिं पूर्वं नतिरस्तुरुद्रा नोस्मानं वंतु रक्षंतु ते रुद्रा नोस्मानं वंतु

नमोस्तु रुद्रेभ्यो यदि विषे पां वर्षमिषवः तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्राचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वीः तेभ्यो नमो अस्तु ते नो वन्तु ते
नो मरयन्तु ते यन्दिष्मो यश्च नो देष्टु तमेषां अग्नेर्दधमः ६४ नमोस्तु रुद्रेभ्यो यन्तरिक्षे येषां वातः रधवः तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षि
णा दशप्राचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वीः तेभ्यो नमो अस्तु ते नो वन्तु ते नो मरयन्तु ते यन्दिष्मो यश्च नो देष्टु तमेषां अग्नेर्दधमः ६५
नमोस्तु रुद्रेभ्यो यद्यिष्ट्यां येषां मन्नमिषवः तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्राचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वीः तेभ्यो नमो अस्तु ते
नो वन्तु ते नो मरयन्तु ते यन्दिष्मो यश्च नो देष्टु तमेषां अग्नेर्दधमः ६६ इति वाजसनेयी संहिता यां दीर्घपाठोऽत्रोऽशोऽध्यायः

सुखयंतु किंच ते रुद्रा यं पुरुषं दिपंतीति शेषः वयं च यं दिष्मः यस्य देवं कुर्मः पुनर्योनरोस्मान् देष्टुं पुरुषं एषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां न मे रं द्रा
करालमुखे रधमः स्थापयामः अस्मादिष्ममस्मदेष्टुं च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयंतित्यर्थः अस्माश्चावंतु च ६४ नमोस्तु ये अंतरिक्षे रुद्रा व
र्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु शिष्टं व्याख्यातं ६५ नमोस्तु ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषां मन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधं अयथान्नमक्षणेक
दन्नमक्षणे चौर्यं प्रहस्यरोमुत्पाद्य जनान् घृति तन्मः इति वीसोभ्यो न्यायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु ते स्मानं वंति तादि पूर्ववत् एतेत्यरोहामेनाः अ

प्रत्यवरोहामनुहतीति गवराय संज्ञाकरणं
श्रीमन्महाभारतकृतवेददीपनोपनिषद्
वाजसनेयीसंहितायां दशोऽध्यायः ६६

सं. टी०
२७०

षोडशो ध्यायेत रुद्रि य होम उक्तः स प्रर शोचित्य परिषेकादिमंत्रा उच्यंते चित्यं परिषिच्य ग्रीदक्षिणे निक्षेः इंकत्वा स्मन्त्रजेमित्ये र
रधिपक्षस्या परसंधिसमीप आत्मभागेः शमानं निधायोदकुं भाभमादाया देरारभ्य संपक्षपुंक्षमग्निं प्रदक्षिणे जलधारया समं तादग्नी
नसिंचतीत्यर्थः अशमन्जी यजुर्मरुदेवस्य आषीन्निष्ठुपहेमरुतः तां प्रसिद्धां षमन्त्र उज्जिरसंचनोऽस्माभ्यं धत्तदत्त य ये किं ता य ये
संरराणाः सम्पकरातिदत्ता संरराणाः सम्पग्दातारः रादाने बहुलं छंदं सीति जुहोत्यादिभ्यः श्लुद्वित्वं शानचि परे कीदृशीमि पं
उज्जि अशमन् अशमनिपाषाणे पर्वते विधं हि मवदादौ शिप्रिया एणं अयतीति शिप्रिया एणतां अयतेः शानचि जुहोत्यादिद्वित्वं य
था उज्जि सारभूतं वहेलंतुं यद्वा पर्वणि विद्यंते सर्पवतः पर्वमरुद्रांत अत्ययः अयातीत्यशमा अन्येभ्यो दृश्यते इति आतेर्मनिन
अशमनवति पर्वति मेद्ये उज्जि जलं शिप्रिया एणं आश्रितां वृष्टिं संपाद्यामित्यर्थः तथा अज्जो जलेभ्यः उषधिभ्यो यवादिभ्योश्च
त्यादिभ्यः सकाशात् अधिसंभृतं अधिकं संपादितं गोक्षरेण य येदुधं च शिप्रिया एणं गोरपः पीत्वौषधिवनस्पती नभक्षयि
त्वापयो देगिधतां द्विरूपां मेघोत्था जलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां च पशून् जेदेहीत्यर्थः मरुतो हि वर्षस्येशत इति श्रुतेः का अशमं
स्ते शुदित्ये कुं मेघत्वा मपिते ऊर्मित्यादये च द्विरपरं सेकांतेः शमनिकुंभं अशमं स्ते शुदिति निधाय मयित इति पुनराशय पुनर्द्विवारमभिषिंचे
दित्यर्थः अशमा देवता देवी हृती अयातीत्यशमा हे अशमन् सर्वभक्षक अनेते तव शुतशुधा असु बहु विषाभो ज्यत्वात् कुंभमादेते
मयिते आशा देवता देवा हृती हे अशमन् ते तव ऊर्कसारभागे मयि अस्त्विति शेषः का कुंभे इंकत्वा दक्षिणस्यां वेदि श्रोणो प्राङ्तिष्ठ
न दक्षिणस्यां दिशि सा शमानं घटं निरस्पतीत्यर्थः यं द्विषः यजुर्देहती शुक्रदेवतो हे अनेते तव शुक्रशोकस्तं नरं अतुं छे गच्छतु तं कं
वयं यं नरं द्विषः अशमं द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु १ का अनपेक्षमेत्योदङ् प्रांतिष्ठन्नात्मन उ परिप्रापणं ते जयती माम इति कुंभ

रामः
२७०

निरसनानंतरं मयशपन्नेत्यदक्षिणे वेदि श्रोणि समीपे दशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उ परिहस्तो प्रसार्यमावत्पुंक्षु शक्नोति तावत् द्वादशमा मरु
तिकेडिकाद्यं स्वर एजपतीत्यर्थः इमो मे विष्कतिरग्निदेवत्याहे अग्ने य इष्टकाः पंचसु चितिषु पहिताः इमा इष्टका मे मध्ये मर्धये धेनवोऽभिमत फ
लहेऽध्याः संतुल्य सा द्वादस्मिन् लोके इति शेषः तासां संख्या माह एकैत्यदि अत्रैकादिपराई पयंतैः शब्दे रूतरोत्तरं दशगुणिता संख्या च
ते एका एकव संख्या विशिष्टा सा दशगुणिता दश संख्या मापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्या सहितोत्तरसंख्या ग्रहणं अधिका
य शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितं अयुतं भवति अयुतं दशगुणितं त्रिमुतं भवति त्रिमुतं दशगुणितं प्रमुतं भव

अशमन्त्रजे मयवति शिप्रिया एणमुद्गु उषधी श्रो घनस्पति श्रो अधिसंभृतमपय तान् रषमन्त्रे धत्तमरुतः संरराणाः अ
शमं स्ते शुन्मयितः ऊर्गं द्विषमस्ते शुगच्छतु इमामे अग्न इष्टका धेनवः सन्वेका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सु
हस्रं च अयुतं च अयुतं च त्रिमुतं च त्रिमुतं च प्रमुतं च अर्बुदं च अर्बुदं च समुद्रं च मञ्जु च आनाश्च पराई चैतामे अग्नः
इष्टका धेनवः सन्वे मुआमुष्मि ह्योके २

ति प्रमुतं लक्षदशकं प्रमुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकं प्रमुतं दशगुणितं कोटिः कोटि दशगु
णि अर्बुदं अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदं न्यर्बुदं दशहेनाज्ज संख्या ज्ञेया एते प्राग्रहणं अचसमुद्रांतर्वर्तिनां सर्वमिखर्वमहा प प्रशंकु संज्ञानामुप
लक्षकांतेनाज्ज दशगुणं निखर्वखर्वं दशगुणं महाप प्रमहाप प्रं दशगुणं शंकुः शकु दशगुणं समुद्रः समुद्रो दशगुणं मध्यमं मध्यं दशगु
णो मंतः अंतो दशगुणः पराईः चकारात इतरेत समुद्रयात्री एवमेका द्वादश संख्या संमिता इष्टका हे अग्ने मे धेनवः संत्विति पूर्वोक्त
निगमं एतं अनुभवनं कुत्रार्थं ते तत्राह अमुत्र अन्यजन्मनि तत्रामुष्मि लोके स्वर्गं सर्वत्र इष्टकाः संत्वित्यर्थः यद्यपि निमतं संख्या यष्टका

अथ येनेतथापि मंत्रसामर्थ्ये हर्दमाना एकादिपराई
तसंख्या भवतीति भावः २

सं. २१० तस्मैवेद वनसवेरितियोचनस्पतिघग्निस्तमेतत्प्राणा तातिश्रुतेः ॥४॥ स्वर्विदेस्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः
 २७३ सीदत्यर्थः यद्वास्वरदित्यं विंदते लभते स्वर्वित् तस्मैव पश्यतु ॥१२॥ का समासिका कुशोः प्राशतिसपरिश्रिकं वाधेन च ये
 देवा इति पात्रोसिक्तादधिमधु घृता कुशोः सपरिश्रितसहितं सपक्षपुच्छमग्निमध्ये वहिश्च प्रोक्षयति स्रग्धयेन यथैः ये देवाः
 जगत्प्राणा देवत्येते प्राणरूपा देवा अस्मिन् यज्ञे च यनलक्षणे मधुनो घृतस्यार्थी दध्नाश्च हविषो मधु घृतदधिरूपे

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञिया नाथ संवत्सरीणामुपभाग
 मासते अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् यज्ञे यम्यवन्तु मधुनो घृतं च

सहविषो मागं स्वयं पिबंतु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्तित्यर्थः कीदृशास्ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निह
 तामाहुतिमंदंति प्राणास्तु साक्षादन्नमदंति अत एवाहुतादः ते के ये संवत्सरीणामुपभागा मुपासते संवत्सरेण निर्दते संवत्सरीणाः
 संपरिपूर्वात् स्वचेति स एवातवत्सरान् निर्दतार्थं खप्रत्ययः संवत्सरं हि मत्वाग्निश्च यते इत्यभिप्रायः कीदृशाः यज्ञिया नां यज्ञा
 हाणां देवानां मध्ये यज्ञिया यज्ञयोग्याः प्राणादयश्च दीव्यंतीति व्युत्पत्त्या यज्ञियाः उभयेष्वेते यज्ञियाः तत्रैशानयो यज्ञे पश्य
 त्वात् यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञे पश्यत्वात् यज्ञियाः ॥१३॥

रामः
 २७३

ये देवाः ये देवाः प्राणादेवेधिं शदिषु अधि अधिष्ठातृत्वेन देवत्वं प्राप्नुयन् देवभावं प्राप्नुयन् इति नामपि प्राणादेवाः ये अस्पृश्यत्वात् जीव
 स्पृष्टा एतारः पुरो यंतीति पुर एतारः इत्युक्तं अविद्यमानावुत्पत्तिवित्तच प्रत्ययः प्राणादि प्राणा नां पुरः सराः अयमग्निर्गन्त
 स्पृष्टे पुर एतार इति श्रुतेः प्राणैर्विनाचीपमानो ग्निर्विवोदुं न शक्यते किंच येभ्यस्ते यान प्राणा न विना किंच न धाम किमपि शरी
 रं न पवते पवत् गतो न चेष्टते इत्युक्तं ता ये प्राणा देवास्ते पुनः कस्य ते तत्राह न त इति ते प्राणा देवा न दिवः पृथो सप्तम्यर्थे दिवि स्व
 र्गे न संति दृष्टि व्याः दृष्टि व्यां भूमावपि न नैव ते दिवि न दृष्टि व्यां यदेव प्राण भूतं तस्मिन् सति श्रुते यद्वा दिव प्रदेशेषु न दृष्टि व्याः

देवे १

ये देवा अधि देवत्वमायन्ते ब्रह्मणः पुर एतारो अस्य वेद्यो नः श्रुते पवते धाम किं अननते दिवो न दृष्टि व्याः अधिस्तु
 पु १४॥ प्राणदाः अपानदा व्यानदा ब्रह्मदा वरिवोदाः अन्त्यास्तः अस्मात् पशु हेतयः पावके अस्मात् अग्निवोभव ॥१५॥

प्रदेशेषु न किंतर्हि स्तुषु अधिस्तु प्रक्षरणे स्तुवंति क्षरं गिस्तु निस्तोतां सिचक्षुरा इति प्राणा यानानि तेषु अधिष्ठित्य वर्तन्ते ते पलभ्यं
 तेषां सविशिष्ट प्रदेशः ॥१४॥ का प्राणदा इत्यवरोहति प्रोक्षणा नंतरं अग्नेतेतव ज्वाला अस्मदन्त्यास्त पशुः त्वं चास्मभ्यं पावकं शि
 वश्च भव कीदृशस्त्वप्राणदाः प्राणानयजमाना यददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरं चारी वायुं तं
 ददातीति व्यानदाः ब्रह्मं विलं ददातीति ब्रह्मदाः वरिवोदाः वरिवोधनं ददातीति वरिवोदाः ॥१५॥

का. पंचगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेत्पचाशालायामात्य पंचगृहीतमाज्यं शालाद्यैर्नो जुहोति अग्निस्तिग्मेन आग्नेयी गायत्री भरद्वाज इह अग्निर्वि
श्वं सर्वं अत्रिणो राक्षसं नियासत नितरां क्षीणं करोतु यस्य उपक्षये लेट इति श्रुत्वा पः परस्मै पदे धितिति पश्कारलोपः अत्र मदनं भक्षणं मस्यास्ती
त्यत्र भक्षके स्तंकेन तिग्मेन रोचिष्ठातीक्ष्णेन तेजसा तिग्मेन तेजतेरुत्साहकर्मणति यास्कः किंच अग्निर्नैस्मभ्यं रयिंधनं वनते दरा तु वनतिर्नार्थः
॥ १६ ॥ का. षोडशगृहीताईमनुवाकशेषेण पंचगृहीतहोमानंतरं षोडशगृहीतमाज्यं जुहोति कृत्वा तस्याईमनुवाकशेषेण शालाद्यैरेव
जुहोति अनुवाकशेषश्च यस्माद्विश्वे त्पारभ्य विह्व्यो यथा सदित्यंतोऽर्चयत्यर्थः यस्माभुवनपुत्रविश्वकर्मा दृष्टा विश्वकर्मा देवत्याषो

अग्निस्तिग्मेन शोचिष्ठाया सुद्विष्टुः न्युत्रिणाम् अग्निर्नो वनते रयिम ॥ १६ ॥ यः शुभा विश्वं भुवनं निजुहोति पिहीता न्यसीद
स्युता नः सः आशिषा इविणमिच्छमानः प्रथमुक्त्वद्वरा ॥ १७ ॥ आ विवेश ॥ १७ ॥

नृषिः कथयति यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वा भुवनानि भूतजाः सानि नु कृतं सरं हरं स न न्यसीदति निषणः स्वयं स्थित
वान् कीदृशः नृषिः अतः द्रियदृष्टा सर्वज्ञः होता संहररूपस्य होमस्य कर्तानोस्माकं प्रणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान् सं
त्ययः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः तथा चोपनिषदः आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्य किंच न मिषत् स देवसौम्येदमय आसीत्
एक एवा द्वितीयमित्याद्याः सतादृशः परमेश्वर आशिषाभिलाषे बहुस्यां प्रजायेयमित्येवं रूपेण पुनः सिसृक्षारूपेण इविणमिच्छ
मानो जगद्गर्भं धनमपेक्षमाणः अवगन्तुं भिक्त्वा पाधिना विवेश जीवरूपेण प्रविष्टः कीदृशः प्रथमुक्त्व प्रथम एकमद्वितीयं स्वरूपं
छादयतीति प्रथमुक्त्व छादयते किं पि ह्रस्व उक्त्व ह्रस्व पमादृशान् स न प्रविष्टः इह मान इतीषेरात्मने पदमार्थः सो कामयेत बहु स्यां प्रजा

यस्य सतो यतः सतः पस्तस्वा इह सर्वमसजतगदि
देकिंचतत्सद्वातदेव प्राविशदिति क्रते ॥
गमः
२७४

अथेश्वरो यथा जगत्सजति तत्प्रश्नोत्तरं भ्यामाह किं स्थितलोके हि घरादिचिकर्षुः कुलालो गृहादिवंस्थानमधिष्ठाय मृदूपेण रंभक इवेण चक्राद्युपकर
णे घरादिनिष्पादयति ईश्वरस्य तदा शिष्यते सिद्धिदिति वितर्के द्यावाभूमौ सजतो विश्वकर्मा णोधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवा
सस्थानं अद्यतनानि रधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति स्थितिदिवितर्के आरंभणकतमत किमासीत् आरभ्यतेऽनेत्यारंभणोऽप्यादानकारणं मृदिवद्य
नां कथा क्रिया च किं प्रकारा आसीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः तथा हेतौ च कुं दसीति किमः यथाः प्रत्ययः इति चक्रसलिलस्रजादि
भिर्घटादयो निपाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् यतोऽस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां च स्वर्गं च जनयन् स न महिना महिना स्वसामर्थ्येन विउर्णे
तस्य द्यावापृथिवी आच्छादितवान् ऊर्ण आच्छादने लु ३ उपसर्गव्यवधानमार्थं व्यवहृताश्चेति वचनात् कीदृशाः विश्वचक्षाः विश्वचक्षेस वि

किंचं स्विदासीदधिष्ठानमारुह्य तमस्थिं कृत्वा सीत् यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामोर्लो न्महिना विश्वचक्षा ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुः कृतं विश्वतो मुखं विश्वतो वाहुरुत विश्वतः स्यात् सन्वाहुर्याधमति सम्पत्तौ द्यावाभूमौ जनयन् देव

चक्षुः उपसर्गव्यवधानमार्थं व्यवहृताश्चेति वचनात् कीदृशान् न्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्तमाह विश्वतश्चक्षुः एकोऽसहायो ॥ १९ ॥
देवो विश्वकर्मा द्यावाभूमिं जनयन् वाहुर्याधमो धर्माधर्माभ्यां संधमति धमतिर्गत्यर्थः संगच्छतो संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः प
तनशालेरनित्यैः पंचभूतैश्च संगच्छते धर्माधर्मरूपनिमित्तैः पंचभूतरूपादानैश्च साधनानंतरं विनैव सर्वसजतौत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां
भूतैश्च संधमतिसंगमयति जीवान् एतत्तत्त्वं ज्ञेयं कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुः प्रियस्पसः विश्वतो मुखः विश्वतो मुखं
नियस्य विश्वतो वाहुः विश्वतो वाहुरेभुजा यस्य उत पि च विश्वतः पात विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य तोपोऽहस्तादिभ्य इति पाद
स्यांत्यलोपः परमेश्वरस्य सर्वा प्राणपात्मकत्वात् यस्य यस्य प्राणिनो ये च क्षुरादपस्ततदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैव तिसर्वत्र च
क्षुरादयः संपद्यन्त्यर्थः ॥ १९ ॥

सं. ८१०
२७५

पुनरपि प्रश्नः किं सिद्धं न सिद्धि विवर्तकं तद्वनं किं आसवत्सवतापि च सवक्षः कः आसयतो वना द्वाश्च विप्रश्न कर्माद्यावा द्यिवी तद्वत शुनि
स्ततश्च निस्तप्य कृतवानवचनव्यत्ययः नहि तादृशं वनं दृशे वा संभवति लोके हि एह हि निमी रणमिच्छ न कस्मिंश्चिदने किंचिद्वक्षं छिन्वास्त
क्षणादिना स्तंभं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः किंच हे मनीषिणो विद्वांसो मनसा पर्यालोच्यत इत उत इयि यं यं छत भुवनानि भूतजातानि धा
रयन् सन् विप्रश्न कर्माय अयति छत मस्थानमधि तिष्ठवानतदपि छत कुंभकारादि गृहादिकमधिष्ठस्य घटादिकरोति तदधिष्ठानमपि छत
त ऊर्त्तनाभि वदयमात्मारंभण इति भावः २० याते हे विप्रश्न कर्मन हे स्वधावः स्वधाम्नमस्यास्तीति स्वधावानत संवुद्धौ हे स्वधावः मनुवसोः

किं सिद्धं न ३३ सवक्षः आसयतो द्यावा द्यिवी तद्वत शुनि मनीषिणो मनसा छत ते द्युत द्युदद्यति द्युद्वनानि धारयन् २१ या
ते धामानि परमाणि यावमायामधुमा विप्रश्न कर्मनुते मां शिक्षा सखि ज्योतिर्विषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्व ९ वृधान २१

संवुद्धौ छंदसातिरुः हे हविर्लक्षणं नवनते तव यायानि परमाणुत्कृष्टानि धामानि स्थानानि यायानि अवमा अवमानिकनीयां सिधा
मानि उतापि च यायानि मध्यमा मध्यमानि धामानि रमा रमानि पूर्वैस्तानि त्रिविधानि धामानि सखि भो यजमानेभ्यः शिक्षां देहि द्युचो
तस्मिं इति संहितायां शिक्षापदस्य ही घ्नः क उपका इति चेत् हविषि यजमान संवधि एषु पस्थिते सति तन्वंशरी रं वृधानो व
र्द्धयन् सन् स्वयं यजस्व वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यं मनुष्यः कस्त्वा पृष्टं समर्थो त एव व्रवीमि स्वयं यजस्व वदते शानचि
व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः तन्वमित्यं वक्तुं देसीति पूर्व रूपाभावे यणा देशः २१

रामः
२७५

विप्रश्न कर्मन हे विप्रश्न कर्मन हविषामदत्तेन वा वृधानो वर्द्धमानो जात हर्षः सनममयते द्यिवी द्यिव्याः श्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलो
का श्रितानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय किंचित्त्वत्प्रसादादनेमिमतः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुह्यंतु मोहं प्राप्नुवंतु किंच इह यजेम घवां
शः स्माकं सरिः पंडितः ज्ञातृज्ञानोपदेशकोस्तु २२ वाचस्पति २३ विप्रश्न कर्म हविषा हे रुचौ व्याख्याते २४ का चक्षुषः पितेत्यपरम
नुवाकेन अष्टर्चनघोऽश गृहीतस्यापरमर्द्धं जुहोतीत्यर्थः चक्षुषः पितो य इत्येव पूर्ववत् सिद्धादयो मुनयः अंता विभक्तिव्यत्ययः अं
तान द्यावा भस्म्यरंतरं प्रदेशान् अददहंत दृढीकृतवतः दहंतैरूपं आत इत् आत अनंतरं वाची इत् एवार्थः अनंतरं मेव द्यावा भूमिहाव्यौ

विप्रश्न कर्मन हविषा वृधानः स्वयं यजस्व द्यिवी मुत द्याम् मुह्यंतु न्येः अमितः सपत्नाः इहा स्माकं मघवा
सरिरस्तु २२ वाचस्पति २३ विप्रश्न कर्म रणम् तये मनोजुवं वृजैः अद्या हवेम सने विप्रश्नानि हवनानि जोष विप्रश्न
शमूरवससाधु कर्मा २३ विप्रश्न कर्म हविषा विप्रश्न कर्मन हविषा वर्द्धनेन आतारमिन्द्र मक्कलोरवृद्धम्
तस्मै विशः समनमन्त पृथ्वीरे यमुगो विरुद्धो यथा सत् २४ चक्षुषः पितामनसा हि धीरो घृतमेनेः अजनन्न
मममनि २५ देहताः अददहन्त पृथुः आदि द्यावा द्यिवी अप्रयेताम् २५

नंतरमेव द्यावा द्यिवी द्यावा द्यिव्यौ अप्रयेतां द्युद्व्यभूतां तदा द्यावा द्यिवी द्युद्वनानंतरं चक्षुषः पितो चक्षुषा दं द्रियाणां
पालको विप्रश्न कर्मा मनसा धीरः सनहि निश्चित एते एते द्यावा द्यिव्यौ प्रति घृतमुदकं अजनत् अजन यत् छंदस्पुमयथेति आर्द्ध
धातुकत्वात् शपिणि चो लोपः रोद सो दाह्यं दृष्टिं कुरुते इत्यर्थः किं कुर्वन् न ममाने द्यावा द्यिव्यौ स्तंभयान्ति शेषः ज
गदनुग्रहापरोदसी स्तंभयान्ति त्यर्थः नमतेः शानचिनुगा गमच्छादसः २५

सं. २१०
२७६

विश्वकर्मायत्रयस्मिन्लोके सप्तऋषीन्सप्तचतेऋषयश्च सप्तद्वार्षयः सत्यक इति संध्याभावः तानपरः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मे
णासह एकैः आहुः एकीभूतानवधावदंति यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मेणासहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसोऽष्टानि अभि
लक्षितानि वस्तुनिऽप्राग्नेन आहुतिरसहतेन सह संमदंति संमोदंते सम्यक्मोदयुक्ता निपुष्टानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्
मलोकेऽष्टभोगानप्राप्नुवंतीत्यर्थः तेषां केषां विश्वकर्मा येषां संहकसम्यक्पेशतीति संहकसम्यग्दष्टा विश्वकर्मा दष्टाः सु
खिनो भवन्तीत्यर्थः कीदृशो विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमेनाः सर्वकर्म इत्यर्थः आत् अपि च विहायानमो
वद्यापकः यद्वा विशेषेण जगति जति विहायः सहस्रतो धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता विधाता उत्पादकः उत्तमपि परमः स

विश्वकर्मा विमनाः आदि ह्या धाता विधाता परमो तस्य कृतेषां मिष्टानि समिष्टा संदन्ति यत्रा सप्ताः ऋषीन्सु
रः एकैः साहुः ॥ २६ ॥ योनः पितृजनितयो विधाता धामानि चैव भुवनानि विश्वकर्मा यो देवानामनामधाः एकः एव तदसं
र्वभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः एवं विधो विश्वकर्मा येषां दष्टा ते उत्तमं ते भक्तानेव पश्यति त ॥ २७ ॥ सुवनां व्यन्त्युन्या ॥ २७ ॥
स्मादृक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ योनः यो विश्वकर्मानो स्माकं पिता पालकः जनिता जनक उत्पादकः जनिता मंत्रे इति निपातः यो विधा
ता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि यश्च एकोऽद्वितीय एव स न देवानो
बहुनां नामधाः नामानि दधातीति नामधाः नाम च पितैव करोति तस्मात् अयमन्यानि भुवनानि भूतजातानि स एष स सम्यक् प्रश्नो मस्यां
क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यति गच्छंति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवंति यद्वा संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नं स्वाधिकार प्रश्नं कर्तुं भुवना
नियंयंति स एव स्वाधिकारे नियुक्ते इति भावः ॥ २७ ॥

रामः
२७६

तत्रायजंतते सर्वे ऋषयो विश्वकर्मे सहावसिष्टाद्याः अस्मै भूतग्रामाय इविणं धनं जल लक्षणं समा यजंत सम्यक् अभिमुख्येन सः
इविणं भोगजातं वा यजति दीनार्थः कथं ददुः न भूतानां भूतानां वाहुत्येन मलोपशृङ्खलं सः किंतु युक्ता कामवर्धित्वेनेत्यर्थः कीदृशाः
जरितारः स्तोतारः ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समक एव न अकुर्वन् स्वादेः करोते लः ये वसिष्ठादयो भूतानि सजंति त एवोदकदा
नेन जीवयंतीत्यर्थः कीदृशाः अस्तेर्त्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरारिताः अस्तेर्त्ताः असु पूर्वस्य रगता वित्यस्पृच्छं दस्य
उभावो निष्ठायां इकारस्य पूर्वसवर्णो दीर्घः ॥ जस एकारः तथारजसि अंतरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषत्ताः ॥ सिताजस एकालोकारजोऽसु
च्यंत इति यास्कः कीदृशे रजसि स्तेर्त्ते सुष्ठु इति ते प्ररिते विस्तीर्त्तसु पूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् न सकृन्निषत्तानुत्तर्त्ते गृह्णन्ति किं

तः आयजन्ता इविणं समस्मत्ताः ऋषयः पूर्वजरितारो न भूता अस्तेर्त्ते स्तेर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समक एवन्ति
मानि ॥ २८ ॥ पुरोदिवा पुरः एना दृष्टि व्या पुरो देवेभिरसुरै र्यदस्ति कथं स्विद्धं प्रथमं दृष्टुः आयो यत्र देवाः सम
दसाति निपातः ॥ २८ ॥ पुरोदिवा प्रश्नोत्तररूपामेनाः अत्र विषयः प्रश्नः विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मंत्रे यत् अस्ति ह शिरोषः ॥ पश्यं त एव ॥
पदोऽध्वरतत्वं ह्युत्तर्य के अस्ति तत्तदिवा परः ध्रुलोकादपि हरेति इति दिवा दुर्विज्ञेयत्वात् परस्य शब्दः सांतो हरेवाची एता दृष्टि व्याः अस्याः दृष्टि
व्यापरः दृष्टि व्या अपि हरे देवेभिर्देवैः असुरैः देवभ्योः सुरेभ्यश्च परः हरे हरेत्वं विलक्षणत्वं सर्वजगद्विलक्षणत्वात् गुरु शास्त्रविमुखेन स्वीयत
इत्यर्थः किं च स्विदिति वितर्के आप्रथमकं गर्भं दधे दधिरे अधार यन्धा जो लिङ्गित रि प्रथमवदुजस्य लिङ्गस्तनयो रे शिरे रे जितोरचिरुते
तस्य हरे यो इति रे आदेशे तस्य स्थानि वत्त्वादातो लोप इति चेत्पापे दधे इति रूपं पूर्वदेवा प्रथमोत्पन्ना देवा वसिष्ठादयो यत्र गर्भं अपश्यत ददृशुज
गदिति शेषः यदा स्थलोपयंजगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदा त्यंत सश्मत्वेन ज्ञायत इति किमुक्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥ राम

सं. टी०
२७७

तमिद्धर्मप्रवृत्तमाह आपः प्रथमं तं इतमेव गर्भस्य कोवाधारस्तत्राह अजस्पजन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभौ अधिनाभिस्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एक
मविभक्तमनन्यभूतं किंचिद्वज्जगर्भरूपं अर्पितं स्थापितं यस्मिन् वीजविश्रान्तिसर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्य स्थितानि तद्बीजमर्पितं तथा च
स्मृतिः अप एव ससृज्जीहोता सुवीर्यमथाक्षिपत् तदंजमभवद्देमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति स एव सर्वाश्रयाननुत्तस्याप्यन्यत्राप्यशतिभावः ३०२ इ
नीमुपदिशन्निनतं विद्वद्योविश्वकर्माश्माश्मानि भूतजातानि जज्ञान उत्पादितवानतं विश्वकर्माणो हे जीवान विद्वद्यनजानीथ विद्वद्यन विद्वद्य
न विद्वद्यगमः ननु देवदत्तो हं यज्ञदत्तो हं मिति वयमात्मानं जानीमश्निति चेन्न न ह्यहं प्रत्ययगम्यं नैवं रूपं परमेश्वरतत्वं किंतु युष्माकमहं प्रत्ययग
म्यानां जीवानां अंतरं वास्तवरूपमन्यत् अहं प्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावशातं वेद्यमीश्वरतत्वं ब्रह्म भवति विद्यते जीवरूपवत्तदपि कुतो न विनश्यति

तमिदुर्गप्रथममन्दिरापोयन्त्रदेवाःसुमगच्छन्तद्विष्टेऽनुजस्यनाभावोक्तमर्थितंयस्मिन्निश्चयानिभुवनानितस्थः॥
३० नतद्विवाद्यमयमाजुजानान्यद्युष्माकमन्तरम्बभवनोहुरेणप्रावृताजलपाचसुतपः३१

चेत् न भवन्त इदृशाः संतश्चरन्ति प्रवर्तन्ते न जानीथ क इदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनानाज्ञानेनावृतत्वात् न जानीथ यथानीहरोनात्यंत
मसं नृदृष्टेरावरकत्वात् इदृशानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वजीवाः प्रवृत्ताः न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्प्यस्तथा देवो हं नरो
हं मे दं गं हं क्षेम इत्याद्यन्तर्जल्येन व्याप्ताश्च किंच असुतपः असुषु असृज्जातप्यन्ति असुतपः केनापि प्रकारेण प्राणानुभवात्तावतैव तप्यं
ति न तु परमेश्वर तत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते न केवलं मेहिकभोगेन तृप्तिः किंतु उत्थशासः परलोकभोगानुसंधायितुं यज्ञेषु उत्थानशंसं
ति उत्थाशासः शस्त्रस्तोतारः शंसैः किं पणिदितामिति मलोपः संहितायां दीर्घः एहिकमुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपरोधी
नानाभवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रामः
२७७

विश्वकर्माब्रह्मांडमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते ब्रह्मांडमध्ये प्रथमं विश्वकर्मादेवतैर्यगादिजगद्देवकर्त्तासत्यलोकवासी चतुर्मुखो देव अजनिष्ट आदित्यं
तरपुरुष एजातः आत्प्रतः अनंतरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गंधर्वो अभवत् उत्पन्नः गांवा च षष्ठिवीं वा धरति गंधर्वो गिः गानाद्वा गंधर्वः अथो एवाहु
रग्निरेवास्येष्टश्चिमेष्टश्च सर्वः कृत्स्नो मन्यमानो गायदिति प्रकृतेः पिता पालयिता उषधीनां जनिता त्यादकः पर्जन्यः पर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयो
भवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्न अपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा कः दृशं गर्भं पुरुत्रा पुरुतवहून्त्रायते रक्षति पुरु
त्रावहून्त्रारक्षकं विभक्तेराकारः बहु प्रकारं वा ३२ वैश्वकर्माणोमः समाप्तः काः आरुवनीये प्रणीयमाने ब्रह्माः प्रतिरथसक्तस्य द्वादशनुवन्त्रोच
यने इधमादीप्यारुवनीये चित्यां प्रतिनीयमाने ब्रह्माः प्रतिरथसक्तस्य द्वादशनुवन्त्रोच जपनदक्षिणातोऽनुगच्छतीति सार्थः आशुः शिशानः अप

द्विष्टकर्मस्य जनिहृदेवः आदिद्वयोः अभवद्वितीयः तृतीयः पिता जनिर्तौ षोडशीनामपाङ्गः त्रिंशदधात्पुरुषाः ॥ ३२ ॥ आशुः
शिशा नोच्चपुमो नभोमो घना घनः क्षोभराष्ट्रुर्षणी नाम सुदुःखेनो निमिषः एकवीरः शतसैन्यः अजयत्पुमाकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

निरयहृष्टांश्च देवत्याद्वा दशत्रिंशुः शतं सेनाः शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहेव एकप्रयत्नेनैवाजयन्जयतिकेहृष्टांश्च आश्रुः आश्रु
तेवाप्नोति आश्रुः शीघ्रगामी उल्लाप्य यः शिशानः शोतनकर एव कुलं कुंदसीति जुहोत्यादित्वा द्धानचिद्विंशतिवज्रं तीक्ष्णं करोति शिशानः दृष
भोनदृषभ इव भीमो भयंकरः घनाघनः शस्त्राणामतिशयेन घातकः हनहनेति वक्ता वा दृष्टिकर्त्तृमेघरूपो वा वर्षकाद्दोघनाघन इत्यभिधानात् च वर्षणीनां म
नुष्याणां शोभणः शोभयतीति शोभणः हे शोभहेतुः चालकः संक्रंदनः सम्पक्कंदने परमयहेतु ध्वनिर्यस्या मद्यसमाहता शस्त्राणां अनिमेषः
नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यंतसावधान इत्यर्थः एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च एकवीरः अन्यनिरपेक्षं
शस्त्रेनैक एव जेतुं समर्थ इत्यर्थः ॥३३॥

सं. टी. ०
२७७

अभिगोत्राणि इंद्रेयुस्तु युद्धेषु आस्माकं सेना अवतु प्रभावतु प्रकर्षेण शतं दसिपरे पीत्युपसर्गस्य क्रियापरात्पर प्रयोगः कादृश इंद्रेः
गोत्राणि असुरकुलानि मेघद्वंद्वानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् अदयोदयारहितः वीरो विक्रान्तः शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः
क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा दुश्श्रावनः अप्रचायः दंतनां संग्रामं स हते भिभवतीति दंतनाषाट् अयुध्यत यो दुर्मशक्यः नास्ति युध्यः
प्रतियोद्धा यस्येति वा ३५ इंद्रे आसां इंद्रे वृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्राणोता भवत्विति शेषः यज्ञो यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा
दक्षिणा त एतु गच्छतु दक्षिणा दत्त प्रत्ययः सोमः पुरेग्रे एतु मरुतो गण देवताः अग्रं सेनाग्रभागं यंतु गच्छंतु कीदृशानां देवसेनानां

अभिगोत्राणि सहसा गाहमानो दयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः दुश्श्रावनः दंतनाषाट् युद्धोऽस्माकं सेनाः अवतु प्रयु
ज्यतु ३५ इन्द्रः आसानेता वृहस्पतिर्दक्षिणा युज्ञः पुरः एतु सोमा देवसेनानां भिभवतीति शेषः यज्ञो यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा
अभिभजतीनां भजो आमर्दनो शत्रून् मर्दयंतीनां तथा जयंतीनां विजयमानानां ४० इन्द्रस्य ॥ न्वगम् ॥ ४० ॥
दृष्टः कृष्टः कामवर्षितुरिन्द्रस्य रासो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानां उग्रं उक्तं शर्द्धः वलंगजतु
रगरथपत्न्यात्मकं सेनंघोषोजितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उल्लितः जितं जितमिव दहिं द्रस्य सैन्यमुल्लितमित्यर्थः
कीदृशां देवानां महामनसां महानो येषां ते महामनसः तेषां युद्धे स्थिरचित्तानां भुवनचक्रानां भुवनं लोकं व्यावयंतीति
भुवनचक्रास्तेषां भुवनचक्रावनसमर्थानां जयतां विजयमानानां ४१ श्रीः रामचंद्राय नमः ॥ श्रीः ॥

रामः
२७७

उद्धर्षयहे मघवन हे धन्वन इन्द्र आयुधानि उद्धर्षय उद्धृतु रूपाणि कुरु मामकानां महीयानां सत्त्वानां प्राणिनां मनां सिच उद्धर्षय हर्षयुक्ता
निकुरु हे वृत्रहन् वैरिघातिन वाजिनामध्वानां वाजिनानि निशीघ्रगमनानि उद्धर्षय उद्धृतु रूपाणि कुरु किंच जयतां विजयमानां घोषाः श
ब्दा उद्यंतु उद्धृतु रूपाः शब्दाः प्रसरंतु ४२ अस्माकमिन्द्रः ध्वजेषु समतेषु अगतां संगतेषु शत्रुध्वजैः स युक्तेषु सत्सु इंद्रे आसां रक्षिता
भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयेः प्रयुक्तास्तजयंतु परं सैन्याभिघ्नंतु अस्माकं वीराः परास्ते उत्तरे परकीर्णं भवे
म्य उद्धृतु रूपा भवंतु उद्धर्षय हे देवा हवेषु युद्धेषु अस्मान् ययं अवतरक्षत अनेषामपि दृश्यत इति दीर्घः ४३ अमीषां आद्या देव
तायस्मादेव तया विद्धे पवीयते तस्मादद्या अपरवर्द्धीतोत्तरं तत्त एषां द्रव्येषु पिह दृश्यते इति उ प्रत्ययः अपेशां कत्याकरलो
इन्द्रस्य वृद्धो वरुणस्य रासः अदित्यानां मरुतां शर्द्धः उग्रममहामनसा द्रवन् द्रव्यानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ४१ उद्धर्ष
यमघवन् आयुधान्युत्सवनामामकानामनोऽं सि उद्धर्षय वाजिनां वाजिनां युद्धाणां जयतां यन्तु घोषाः ४२ अस्माकमिन्द्रः
अस्माकमिन्द्रः समतेषु ध्वजेषु अस्माकं या इषवोऽस्मदीयेः प्रयुक्तास्तजयंतु अस्माकं वीराः उत्तरे भवन्तु अस्माकं ४३ अ
मीषां जितम् अमीषां जितम् प्रतिलोभयन्ती गृहाणाज्ज न्यप्ये परे सि अभिप्रेहि निर्देह हृत्सु शौकैरुधेनामि त्रास्मसं सचन्ताम् ४४
पश्चादसं ततश्चाप्यपवाति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यथारेंद्रोऽभिरुपाद्वाद शभवतीति श्रुतेः इयमपीदं सेना संबंधिनहि अवे अमी
षां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयंती मोहयंती सती अंगानि शत्रुगान् प्राणिगृहाणा ततः परे हि अंगान् प्राणाय परागच्छ पुनरन्यान् रिष्ट
न ग्रहीतुं अभिशत्रुसंमुखं प्रेहि प्रगच्छतेषां हृत्सु हृदयानि शौकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्देह विभक्तिमत्पयं किंच अभिवाः शत्र
बंधेन तमसा गाढांधकारेण सचन्तां संगच्छतां घचसं वंधे लोद्वाद शौकैः समाप्ताः ४४

सं. ८०
२८०

अवसृष्टाश्च तत्र तत्र यस्या विनियोगः कात्यायनेनोक्तः इयं देवतानुष्टुप् सिकाशरमयीति शरव्यात्रहणामंत्रेण संशितातीक्ष्णीकृता
ब्रह्मसंशितातादृशी हेशरवोत्तं अवसृष्टास्माभिर्मुक्तासती परापतसहस्रापरसैन्ये पतिता भवपतिवाचामित्रानशरुगच्छप्राप्नुहि प्राप्प
चशत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश चामीषां शरणां केचन पुरुषमाउच्छिषः अवशिष्टं माकुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः शिष्टं विशेषेण पुषादिनाच्चे
त् ४५ प्रेतयोद्धदेवतानुष्टुप् एयोद्ध नस्तौति हेनरोऽस्मदीयायोद्धरोय यंप्रेत परसैन्यं प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत ध्वजोत
स्ति इति प्रेतोत्पन्नदीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति जयते त्यन्नदीर्घः इंद्रोवो युष्मभ्यं शर्मजयोत्थसुखं यच्छतु ददातु दानेन व्याघ्रेत्यादि

अवसृष्टा परापतशरवो ब्रह्मसंशिते गच्छामित्रान् अपद्यस्व मामीषां च नोच्छिषः ४५ प्रेतजयं तानरः इन्द्रो वः शर्मजच्छ
तु उग्रप्राव सन्तु ब्राह्मणेना ४६ यथा सद्य ४६ असौ वासेनामरुतः परेषामग्रौति नः उजसा स्यादमाना ताः हततमसापत्र ४

नायच्छादशः किंच यथाययं अनाधृष्टा असथ कनाप्यतिरक्कार्यो भवद्यत थावो युष्माकं वाहवो ॥ तेन मयामीः अन्योऽन्यनजान् ॥
जांगुग्राउडू ल्मयुधाः संतु असर्धे त्यत्र लेटो जाटवित्यजागमः ४६ असौ यामरुदेवत्यान्निष्टुपहेमरुतोयाप्रसिद्ध असौ परेषां श
रणां सेनानां अस्मान् अभिआ एति अभ्यागच्छति क्रीदृशी उजसा वलेन स्य ईमाना स्य ईकुर्वीणां तं सेनां तमसा अंधकारेण यस्य
गुरुत संवृता कुरुतथा गुरुत यथा अमी सैनिका अन्यो अन्यं न जानन परस्परं न जानीयुः तथा गुरुत क्रीदृशेन तमसा अपत्रतेन अपगतं
वृत्तं कर्म यस्मात्तेन येन व्याघ्रानां कर्म न श्यति तादृशेन तमसा गुरुतेत्यर्थः ४७ रामः ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

रामः
२८०

यत्र वाणाः इंदुहृत्स्यति हि देवतापंक्तिरष्टा शरपंचपादायत्र यस्मिन् युद्धे वाणाः शत्रुसंप्रयुक्ताः संपतांति इतश्चेतश्च सभयपताति तत्र
दृष्टांतः कुमारविशिखावविगताशिखायेषां ते विशिखाशिखारहितामुं उत मुं जाविकी लो कवचावा अतिवालाश्च पलाः संतो यथापत
स्तो गच्छंति तद्वत्तात् तत्र मुद्धे इंदो नोस्मभ्यं शर्मविजयोत्थसुखं यच्छतु ददातु क्रीदृश इंदुहृत्स्यतिः ब्रह्मतामंत्राणां पतिः पालकाः विज
योचितमंत्रज्ञः अदितिः नास्ति इतिः खंडनं यस्य अखंडितशक्तिः विश्वाहा विश्वान् सर्वान् आसमेतादृतीति विश्वाहा सशर्मयच्छति
पुनरुक्तिरदरार्थं यदा तत्र इंदो वृहस्पतिरिंद्रगुरुदिति रिंद्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्मयच्छतु विश्वानि च तान्यहानि
विश्वाहा विभक्तेराकारः अत्यंतसंयोगे द्वितीया ४८ का. मर्मोणित इति कवचं प्रयच्छति महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधा

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारविशिखाः इव तन्नः इन्द्रो वृहस्पतिरिति शर्मयच्छतु विश्वाहा शर्मयच्छतु ४८ म
र्मोणिते वृमिणा छादयामि सोमस्वाराजामते नानुवस्ताम उरोर्ध्वरी यो ध्वरुणस्ते कृणोतु जयन्तु त्वानुद्वामदन्तु ४९

नायप्रयच्छतीत्यर्थः मर्मोणिते सोमवरुदेवत्यान्निष्टुपहे यजमाने ते तव मर्थाणि जीवस्थानावर्मणा कवचेनाहं छादयामि आहृणो
मिराजा विप्रादीनामधिपः सोमतेन नास्ति मृतमरणं येन मरणनिवारकेण नेन वर्मणा त्वात्वा अनुवस्तं अन्वाच्छादयतु वस्तु
छादने अदिः लोट् तथा वरुणस्ते तव कर्म उरोः दृष्टोरपि वरीय उतरं प्रथीयः कृणोतु करोतु अत्यंतवरीयः इयं सुनिप्रस्थस्ये
त्यादिना उरोर्वरादेशः किंच देवाजयुतं विजयं प्राप्नुवंतं त्वात्वा अनुमदंतु अनुकूला भूत्वा हृष्यंतु उत्साहयंतु वा ४९

सं. २१०
२८१

का. आसौदुं बरी घतो पितास्ति स उदेनमित्यादधाति प्रत्यचं अशुष्का उदुंबरत रुत्थारा त्रौघते स्थिताः प्रादेशमात्रास्ति सः समिधः कर्कत्र
येण शाला द्वौ येन होतिततो ग्निपणयनमित्यर्थः उदेनं तिस्रोनुष्टुभः प्रथमाग्निदेवाद्याद्वितीयं देवत्या तृतीयं लिङ्गोक्तदेवता घतेना
हुतः अज्येन सर्वतो हूयमानो ह्यग्ने एनं यजमानं उत्तरानय अतिशयेन उत उत्तरांतरवता हा प्रत्ययः उक्तं च खेरे श्वर्यं प्राप य एश्व
र्यमेवाहाराय स्योषेण धेनसमृद्धा संसृज संयोजय प्रजाया संतत्या पुन्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि मया संकुरु बहु कुं दुं वकुर्वित्यर्थः
इदं मे हे इन्द्र परमेश्वर युक्त इ मे यजमानं प्रतरानय अतिप्रकर्षः प्रतरो प्रकृष्टमैश्वर्यं प्राप य अयं यजमानः सजातानां समानजातीया

उदेनमुत्तरान्नयाग्ने घतेना हुत ॥ रायस्योषेण स संसृज प्रजया च बहु कृधि ॥ ५० ॥ शतं ॥ १०० ॥ इन्द्रे मम प्रत
रान्नय सजातानां मसदृशी समेन वृक्षसा सज देवाता मागहा असत् ५१ यस्य कुर्मो गृहे हविस्त्रा म
ग्ने बर्धया स्वाम ॥ तस्मै देवाः अधिब्रुवन्त यश्च ब्रुह्मणस्पतिः ५२

नावशी असत् वशयतीति वशी नियमनसमर्थो भवतु किं च एनं यजमानं वर्धसा सजते जस्विनं कुरु अयं यजमानो देवानां मागहा असत्
मागं दरातीति मागहाः यज्ञेषु देवानां मागप्रदाता भवतु ५१ यस्य कुर्मो वसं अस्विनो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडाशप्र
धानं कर्म कुर्मः हे अग्ने तं यजमानं त्ववर्ध मदेवास्तस्मै तं यजमानं अधिब्रुवन् अधिकं ब्रुवन्त यद्वा देवा अमेत्रा ह्यणः पतिरग्निः
अइमं अधिब्रुवन् तस्मै इति द्वितीया चतुर्थी ५२

रामः
२८१

का. अरुक्तायामुद्यमोदुत्वेति होत्राप्रथमामृचिन्निपठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदुत्वेति मंत्रेण प्रदीपमिधं शालाद्वयोर्ध्वमुत्पादयतीत्यर्थः उदु
त्वा व्याख्याता ५३ का. चित्यं प्रतिगच्छति पंचदिश इति ततो ब्रह्म होत्रध्वं प्रतिप्रस्थात यजमानाः पंचदिश इत्यादि अर्कचकेन चित्यं प्रतिग
च्छ प्रतिगच्छति सर्वेषां मंत्रपाठ इति कर्कः अर्धैर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः पंचदिशः यज्ञाग्निसाधनवाहित्यः पंच अचः आद्ये देविष्टुमौ प्रथ
मादि देवत्या पंचदिशः प्राची दक्षिणा प्रतीच्युद्दीची मध्यारूपा देवीः देवो यज्ञमस्मदीयं अवंतुरक्षंतु कीदृशो दिशः देवीः देव्यः देवाना
मिंद्रयमवरुणसोमा ब्रह्मणा संवधित्यं देव्यः अमति अस्मदीयं प्रज्ञामां द्युर्मति दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिं बाधमानाः विनाशयन्त्यः तयारा
यस्योषेधनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानं अभजंती आभजं यः भागिनं कुर्वत्यः किं च यज्ञोऽस्मदीयो धनस्य पोषे पुष्टौ अधिअस्थात् अधिकंति

उदुत्वा वि अदेवाः अग्ने भरतु चित्तिभिः सने भवसि वस्वः सुप्रतीको विभावसुः ५३ पञ्चदिशो देवी यज्ञमवन्तु देवीरपामतिन्दुर्म
तिस्वाधमाना ॥ रायस्योषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्योषेः अधियज्ञोः अस्थात् ५४ समिधेः अग्नावधिमा महानः उर्युर्मन्त्र
इन्द्रो गृभीतः तप्यद्गुप्सु स्पर्शगृह्या यजन्तो जीयद्गुप्तमयजन्त देवाः ५५

चतुसमृद्धोस्तु ५४ समिधे अग्नौ अग्नेयादिव्यतिव्यवहरेति ब्रह्मत्वहोत्राध्वर्यवादिकर्मभिः प्रचरंतीति देवाः अस्विनो यत् यदात्तं तं प्र
मं बलितं प्रवर्णं परिगृह्य परिशासाभ्यामादाय अयजत यजंते यदा च उर्जी हविलशरो नानेमा यजंत यजंत यजंते यदो गृह्णात कृद्वा ध्या
हारः तदा अग्नेः समिधे सति दीपमाने सति उत्थपत्रो यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः गृभीत इति धारित इति श्रुतेः उत्थानिशस्त्राणि पत्रं वाहनां
यस्य उत्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो गृह्यते तदा उत्थपत्र इन्द्रः इन्द्रितुं योग्यः सत्यः अधिमा महानः महति पूजयति देवानिति मा महानः महनेर्विक
रणव्यत्ययनजु होत्यादिभ्यः ऋतुः ऋतुविति द्वित्वं उजादः इन्द्रिभ्यामस्यत्यत्यासदर्घ्यः यद्वा अर्कः को मा महानो यजमानो यत्र यज्ञे यजमानो वै मा
महान इति श्रुतेः ५५

सं. टी०
२८३

सर्वतः परितः चान्द्रा परलोका सुप्रत्ययः सतथास्तु यमान आदित्यरूपो शमाविष्वाची वैचः धताचीः सुचश्चाभिचष्टे पशुपति यज्ञकर्तु ननु गरी
तु कर्म पशुपतीत्यर्थः विष्वाहविरचितं स्थापितं यस्यामिति घताची सुकृतया चक्रतिः सविष्वाची रभिचष्टे घताची रितिसुचश्चेतदे दिव्या
हेतितथा पूर्वमिमं लोकं अपरं अमुं लोकं चांतरमधोस्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वानाभि प्रायज्ञ इत्यर्थः यद्वा विष्वाची विष्वा
वापिनीर्दिशोभिचष्टे प्रकाशयति तथा घताची घत प्राप्तिहेतुः ता धेनुश्च अभिचष्टे तथांतरा अंतरमधो पूर्वमपरं च केतुं उदयास्तमयमध्यव
र्तिनो धेनुश्च अभिचष्टे ॥ ५॥ उक्षासमुद्रः अपरितरयदृष्टा आत्यदेवत्यान्निष्ठ एव आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितृलोकस्य योनिस्था
नं आविवेश आविशति द्यौः पितृलुके पितृशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोका ज्ञायमानः उपलभ्यत इत्यर्थः इति द्युलोक पूर्वभागः स

उक्षासमुद्रः अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितृशब्देन विवेश मध्ये दिवो निहितं च शिरः शमा विचक्रमे रजसं स्यात्पत्नौ ६०

ये स्य पितृभूत उच्यते किं भूतो य उक्षादृष्टिद्वारा सेक्ता समुद्रः समुनत्ति कैदयति समुद्रः उदयकाले वशा य पतनेन कैदनकर्त्ता अरुणः
उदयकाले रुणवर्णः सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्या सुपर्णः यश्च दिवो मध्ये निहितो वस्ति तः दृष्टिर्विचित्रवर्णः नानारश्मि संकुलः
अश्मा अश्रुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः एवं विधः सन् विचक्रमे विक्रमते नभः यश्च विक्रममा लोरजसोरं जनस्य लोकत्रयस्य अतो
वचनव्यत्ययः अंतात् पर्यंतान् पाति रक्षति यो हंतान् पाति समध्यापात्येवेत्यर्थः अथाश्मपक्षे व्याख्यातं अयं दृष्टिर्विचित्रवर्णः शमापा
षाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्बर्तिन आहूनी यस्य योनिः कारणभूतमाग्नीध्रमाविश प्रतिष्ठवान् यदा हवनीयमुद्रपेदाग्नीधा
हुदरे दिव्या हवनीय योनिं त्वमाग्नीध्रस्यान्तात् मन्त्रं अयमश्मादिर्वोर्मध्ये आग्नीध्रस्यांतरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सनुरजसोरज
नीयस्य जगतः औत्पत्तिप्रलयकोटि द्वये विक्रमे विक्रमते पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण कादृशो शमा उक्षा सेक्ता यागद्वारेण फला

प्रिवर्क इत्यर्थः समुद्रः बहुफलप्रदत्वात् समुद्रसदृश

रामः
२८३

का निधायेन मति कां मती इविष्वा इति एनं दृष्ट्वा शमानं क्वचिदुद्देशे स्थापयित्वा सर्वे च यनं प्रतिगच्छन्ति इविष्वा इत्यादि ऋक्नुष्टयेनेत्य
र्थः इविष्वा व्याख्याता इदेव हव्यं विधति दृष्ट्वा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् देवानां कृयतीति देवहूदेवानां कृतापज्ञो देवान् आवत आवहनु
चकारः समुच्चयेयश्च यजतु च वक्षत वक्षते यजेत च्छंदसि बहुलं लेटीति सिप्रत्ययो लेटीटादित्यनागम इतश्च लोप इति तिप
इकारलोपः इवानस्य मा इदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उज्जामेण ग्रहाभश्छंदसि उज्जामेण
उज्जामेण हव्यं विगृह्य शयते इति उज्जामेण दानं तेन मामां उज्जामेण उदग्रश्च उज्जामेण अनुष्टुप् स्लातु अधश्च अन्याभेण अन्याह
एनी चैर्गृह्णो ननी चैर्हस्तं कृत्वा मिक्षादि प्राच्यते पाचिषु तया अन्नाभाभवेन वा इदमेव मसपत्ना शरन्न अधरान् अधमानतिरक्तं

इविष्वा अवावृधं ससमुद्रं च सक्तिः रथीतमं रथीनां ज्ञानां सत्पत्तिरिति म इदेव हव्यं आचवक्षश्च ससुक्त
हव्यं स आचवक्षश्च यक्षदग्निर्देवो देवा इति आचवक्षश्च इदं वाजस्यान्नस्य प्रसवः उज्जामेणोदग्रभीत अधासपत्नानि इमि
निग्राभेणाधरा इति अकः इउज्जामेण निग्राभश्च अहमे देवाः अवावृधन अधासपत्नानि इति अग्रमि विष्वाचीना अग्रस्य

तान् अकं करोतु मां हातारं करोतु शरन्नमि शरन्न करोति त्यर्थः करोते लक्ष्मि बहुलं छंदसीति शपिलुष्टो गुणेति पिलुष्टो अ
क इति रूपं इउज्जामेण इदं वाग्नीदेवत्यानुष्टुप् देवा उज्जामेण उज्जामेण अस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं शत्रुविषयमपकर्षं अशत्रुयं ल
क्षणं यज्ञविषये अवावृधनवर्द्धयतु अधश्च अथानंतरमेव मसपत्नान् शरन्नविषचीनान् विष्वागेवनानानागतीन् कृत्वा इति
मीद्वौ व्यस्यतां विनाशयेतां पुनरागमनाय क्षिपेतामित्यर्थः ६४ ॥

सं. टी० का. कमध्वमग्निनेतिचित्यमारोहन्ति तेऽस्त्रिजः कमध्वमिति पंचः अग्निस्तार्थेन चित्यग्निमारोहन्तीत्यर्थः कमध्वमग्निना आग्नेयानुष्टु
 २८४ एहेऽस्त्रिजपजमानाय सं अग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं कमध्वं आकमतस्वर्गवैलोको नाक इति श्रुतः किं भूताय यं उखा
 यां संसृजतं उखं अग्निं हस्तेषु विभ्रतः धारयंतः यद्वा उखामग्निं हस्तेषु विभ्रतः संतोऽग्निना सह कमध्वं चित्युपरि पादान् कुरुत आ
 रोहध्वमित्यर्थः ततो दिवोतरिक्षं स्पष्टं स्वः स्वर्गं गत्वा देवैर्भेदैर्वा मिश्राः संयुताः संतः आरध्वं तिष्ठत आस उपवेशनं लाज्म
 धमं वहुवचनं शपातोपः ६५ प्राचीमनु आग्नेयी त्रिष्टु एहे अग्ने इहानी मानीत उखा वक्त्रे प्राचीं दिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टं दिशं अनु

क्रमं ह्यमग्निना नाकमुक्यं हस्तेषु विभ्रतः दिवस्य ह्यं स्वर्गोत्थामि श्रादेवैर्भेदैर्वा ह्यम ६५ प्राचीमनु
 दानगेरग्ने पुरोऽग्निं ब्रह्म द्विष्टु आशादीद्यानो विभाष्यर्जुनो धेहि हि पदे चतुष्पदे ६६

उक्षीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ क्रीडशस्त्रं विधान स्वाधिकारं जानानः गत्वा च हे वक्त्रे इह स्मिन् प्रवेशे अग्नेः इष्टं कानिष्पादितस्य
 चितिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निं अर्भव पुरः अग्नेः अंगतिं गच्छतीति पुरोऽग्निः पुरो गंतो मुखो भव प्रकृत्यातः पादं मध्यपरः इति सं
 ध्यभावः किंच विश्वाः सर्वा आशादिदिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् संतं विभावि विशेषेण दीप्यस्व ततो नाः स्मोकं हि
 परे पुत्रादिका यचतुष्पदे गवादिका यऊर्जमनं धेहि संपादय ६६

रामः
 २८४

एथिद्या अहं आग्नेयी प्रिषा लिकमध्वमाहृती आद्यात्ततीयोत्रयोदशार्णोहिता योष्टकः सापिपीलिम ध्यात्रयो दक्षिणे मध्येष्टकः पिपीलिकम
 ध्येति वचनात् आद्यास्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयः अतुर्दशकः इति षड्विंशदक्षरत्वाद् अहृती त्रिपाद निष्ठमध्वपिपीलिका पिपीलिकम
 ध्येति वचनात् पिपीलिकमध्या च यजमान आह अहं एथिद्यां उत उक्तः सन अंतरिक्षं आरुहं अरुहोऽस्मितस्मादंतरिक्षा उक्ते दिवमारु
 हं युलोकमारुहोऽस्मिद्युलोकस्य योनाकोटुः खरहित प्रदेशस्तस्य दृष्टादु परिभागात् स्वज्योतिः स्वर्गलोकस्यं ज्योतिरादित्यमंजलं अहं अ
 गांगतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गालु उति गादेशः ६७ स्वर्गं तः आग्नेयी अनुष्टु ए सुष्टु विंदंति जानंतिते सुविद्वांसः ज्ञानकर्म समुच्चयका
 रिरा ये सुविद्वांसो यज्ञं विते निरे वितन्वति अनुतिष्ठंति कीदृशं यज्ञं विश्वतो धारं विश्वतो धारा यस्य तं आहति दक्षिणा न्नानियज्ञस्य धा

एथिद्याः अहं मुदन्तरिक्षमारुहन्तरिक्षा दिवमारुहं दिवो नाकं स्पष्टं द्या त्वस्य ज्योतिरगाम ह्यम ६७ स्वर्गं नो नापेक्षन्तुः
 आद्यां रोहन्ति रोदसी यज्ञं यो द्विष्टुतो धारं सुविद्वां सो विते निरे ६८

स्वः स्वर्गं यतो गच्छं तानपेक्षंते पुनः पश्चाद्यपेक्षान् कुर्वन्ते कृतकृत्यत्वात् द्यां स्वर्गं चारोहंति कीदृशं द्यां रोदशीं रुणद्धि जरा मृत्युशोका
 दीनसौ रोदसी तां धस्पहादेशं प्रकृष्टं दसः पूर्वसवर्णं द्यां दिवो विशेषणं न तु द्यावा एथिद्यौरभिधानं दिव इत्युपादानात् यद्वा ये यजमा
 नाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्म प्रकारं जानंतो विश्वतो धारं जगद्धारणं हेतुं यज्ञं वितन्वति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामंतरिक्षमारो
 हन्ति तयारोदशी द्यावा भूमी आरोहंति ततः स्वर्गं तः स्वर्गस्थमादित्यमंजलं प्राप्नुवंतोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षंते ६८

सं. २१०

२८५

अग्नेः प्रजापतेः यज्ञिष्ठुः एहे अग्ने त्वं देवयज्ञां देवानि कुंतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षणं गच्छ देवानि कुंतिरेव यंतिरेव तानि वयंतः
तेषां देवयज्ञां सुप आत्मनः कज्जीति कज्जंतां हनु प्रत्ययः कचिचेति त्वं प्राक्षेनं छंदस्य पुत्रस्येति तदभावः कथमया यतो गंतव्यं तत्राहं यंत
स्वं देवानां उतापि च मर्त्यानां मानुष्याणां च क्षुस्थानीयः लोकेपि गच्छंतः पुरुषस्पृष्टिः पुरतो याति किंच यद्दुर्मिच्छंति इयक्षमाणाः अ
भासे यलोपश्छांदसः इयक्षमाणा यद्दुर्मिच्छंतो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं येतु प्राप्नुवंतु कश्चिद्दशाः भृगुभिः
भृगुगोत्रविप्रैः सलोपः समानजोषः प्रीतिर्येषां ते भृगुग्रहणमन्त्रान्वाहणलक्षणं उत्तमविप्रैः प्रीतिमंतः ॥ का. स्वय

अग्नेः प्रेहि प्रथमो देवयज्ञां च क्षुर्देवानां मुत मास्तीनाम् ॥ इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वस्ति नु यज
मानाः स्वस्ति ॥ नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीचीना वाक्षामा रुक्ताः अ
नर्द्धिभाति देवाः अग्निन्धारयन् द्विणो ह्यः ७० ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः रामपुनातु माय

मातरामग्निधारयन् कृत्वत्सापयसाभिजुहोति कृत्वा यादो हनेन स्वयमात एवमवसि च नक्तोषासेति अध्वर्युः स्वय
मातलोष्टकोपरिसमीपे प्रतिप्रस्थात्वा तमग्निन्धारयन् कृत्वा वरुणायाः गोदुग्धेन शेरुनेन मन्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानी
येन स्वयमात एव सिंचन्निधमस्थेनो जुहोति नक्तोषासेत्यग्नेयेनेत्यर्थः नक्तोषासा व्याख्याता द्वादशे ध्याये ७०

रामः

२८५

अग्नेः सहस्राक्ष आग्नेयी विराट् पक्तिः द्वादशशतं चतुःपादा हे अग्ने सहस्राक्ष सहस्रमक्षालि यस्पत संवुद्धिः हिरण्यं शकलान्येव नेत्राणि
तथा च अग्निः हिरण्यं शकलैर्वा एष सहस्राक्ष इति हे शतं सहस्रं नो यस्य यददः शतशो धारुद्राः सज्यतेति अग्नेः यस्प
तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रं शब्दावपरिमितवाचनौ यश्च त्वं सहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायो धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवसि
सहस्राहं प्रत्ययः तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेवाजमन्ने र्विरूपे दं प्रः वाजिमिति विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्शनकर्मस्वा
हा एतद्विः सुहुतमस्तु ७१ का. तस्यामग्निनिर्धाति सुपर्णो सीति अग्ने मे नवषट्कारेण वाग्निं स्थापयतीत्यर्थः सुपर्णो सि अग्निदेव
त्यापंक्तिः हे अग्ने त्वं सुपर्णो सि सुपर्णयक्ष्याकारो गरुडसमानो गरुत्मान गरुत्गर एगलर्तमक्षरामस्थास्तीति गरुत्मान अशनाया

अग्नेः सहस्राक्ष शतं सहस्रं च तन्ने प्राणाः सहस्रं व्यानाः त्वं साहस्रस्य रायः ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजा मस्वाहा ७१ सुपर्
णो सि गरुत्मान् नृष्टेष्टेष्टिष्यामीदमासा न्तरिक्षमाहं एव्योतिषा दिवमुत्तमान ते जसादिशः ७२ ॥

वाज इत्यर्थः अतः दृष्टिष्याः दृष्टे सीद उपविश मासा स्वप्राकाशेन अंतरिक्षं आह्वय सर्वतः पर्यय्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकं
उत्तमान ऊर्ध्वं स्तंभितं कुरु स्तंभेः हलः अः शानज्वाविति आप्रत्ययस्य शानजदेशः तत्रातेजसास्वेन दिशं उदहं उत्कर्षेण दृढीकु
रुदीपयव ७२ आजुह्वानः आग्नेयी त्रिष्टु एहे अग्ने त्वं आजुह्वानः आह्वयमानः सन सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्प सुमु
खः सन पुरस्तात् सर्वस्यादिशि साधुयासाधुं समीचीनं विभक्त्यैर्वा देशः स्वयोनिस्थानं आसाद अधितिष्ठ हे विश्वे देवाः य य
यजमानश्चास्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्ये अग्निना सहस्थातुं योग्ये स्थाने सीदत यज्ञाख्ये स्वर्गशतद्वी उत्तरं सधस्यमिति

५ ५ ५

अग्नेः ७३

सं. २१०
२८६

का समिधाशनं शासित्वैकं कथ्येदं वर्यस्तर्ह सवितुरिति प्रत्येवं अग्निनिधानं नंतरं अध्वर्युस्तत्राग्नौ समिधमादधाति तर्ह सवितुरिति शमीपी १
विधेति वैकं कती प्रेक्ष्यत्येदं वर्यमित्यर्थः तर्ह सवितुः क एव दद्यात्सावित्रिद्विष्ट एवरेण पस्पवरणी यस्पसवितुः संवेधिनीता सुमतिं शोभनम
ति अहं आहरो आभिमुख्येन आहरो मिस्वीकरोमि कीदृशो सुमतिं चित्रां चायनी यं स्वापेक्षितवहु विधफलदान समर्थो विश्वजन्यां सर्व
जनेभ्यो हितां यद्वा विश्वजन्यमुत्पाद्यं पस्याः सावित्र्यजन्या तां जगदुत्पादन समर्थो तां कां क एवो मुनिरस्य सवितु र्यो सुमतिमेव गंधेनुं
अदुहत् अनुग्रहकारिणी बुद्धिं दुग्धवानकीदृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा परितां सहस्रधारां सहस्रधारा यस्यास्तां सहस्रक्षी
रधारा युक्तां यद्वा वहुनः कुव्वस्पधारयित्री पयसा दुग्धेन मही मही वहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्री रवेयीमतिः क एवेन दुग्धा

आजुह्वानं सुप्रतीकं पुरस्तादग्नेस्वयोनिसासाधुया अस्मिन्त्यभस्यो अजुह्वानं स्मिन्निष्ठे देवाय जमानश्च सीदत
३ तां सवितुर्वरेण पस्पस्वित्रामाहं च तेषु मतिं विश्वजन्यां यामस्य क एवो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारा पयसा महीका
म ७४ विधेमेते परमेजन्मन्मन्मन्ने विधेमस्तोमेरवरे सधस्ये यस्माद्योने रुवाहारि या यजेत म्रत्वे रुवां चिजुहुरे समिधे

तामहं वरेण इति सर्वार्थः ७४ विधेमेते गत्समददृष्टानि स्थानाग्निदेवत्यानि द्रु एहे अग्ने परमेजन्मन् परमजन्मनिदिवि आदित्यात्मना
स्थिता यते तुभ्यं वयं विधेम रुविर्द प्रः द्यौर्वा अस्पपरमं जन्मेति श्रुतेः अवे सधस्ये दिवोः वा चीने सहस्रानंतरिक्षे स्थिता य विदु रूपाय
तेस्तोमेः स्तोत्रे वयं विधेम परितरे म अंतरिक्षं वा अवरं सधस्यमिति श्रुतेः हे अग्ने यस्माद्योनेः इष्टकचित्तिरूपा तस्थाना तत्वं रुदरि थउ ज
तोसि अगातौ लिट् संहितायां दीर्घः तयोनिं अहं यजे हज्यामियतः समिधे सम्पक प्रचलिते लेखयिह वां विप्रजुहुरे प्रजुहुरे प्रजुहुरे
ति अत्विजः इर्योर इति इरे प्रत्ययस्यरे आदेशः एषवा अस्पस्वो योनिरिति श्रुतेः एषचित्यो गतिः ७५

रामः
२८६

प्रेक्ष्य अग्नेव सिष्टदृष्टाग्निदेवत्या विराजानुष्टु एदशकास्त्रयो विराजितुक्ते हे यविष्ठ अति युवाय विष्ठ अति शायने तमविष्ठ नौ स्थल हर सुवेत्यादिना
बलोपे एव गुणः हे युवतमहे अग्ने त्वं नोऽस्माकं पुरोगे दृष्टिर्दिष्टा प्यस्वदी व्यंते विकरणाय येन जुहोत्यादि बाह्यपः प्रोद्धित्वं तु जादीनामिति पूर्व
दीर्घः किं भूतस्त्वं अजस्रयानुपक्षीणया सस्मी समित्वा च न प्रेक्षः प्रकर्षेण दीप्तः स मी शब्दः काष्ठवाचीकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थण्डिली
अजस्रया सस्मी स मी समान शब्दालया दीदिहि स मी शब्दो ज्वालोपलक्षकः हे अग्ने यतः शश्वंतरे निरंतरं भाविनो वाजा अन्नानि हवींषि
त्वां उपयति प्राप्नुवंति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ७६ चित्तिं जुहोमि विश्वकर्म देवत्यानि जगती मनसा घृतेन च सचित्तिं रुकाः सुवाहुती जुहोति अ
ग्रहोः अग्ने दीदिहि पुरो नो जस्रया सस्मी यविष्टा त्वां शश्वन्त उपयन्ति वाजा ७६ अग्ने तमद्या अश्वन्मस्तोमेः
क्रतुन्न भद्रुः हृदि स्पशम रुच्या मातः उहं ७७ चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन मथा देवाः इहा गमन्वाति हो आः अ
तादृधः यत्पे विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्म तो विश्वाला हा अहं रुविः ७८ अग्ने तमद्येति प्रत्येवं समिध आधायाग्ने त मि

हृद्येन सुवेणाद्वेद्यता हुतत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः अग्ने तमद्य व्याख्याता ७७ उल्ला १८ त्विग्यजमानानां चित्तिं जुहोमि अग्निसंवेधं
करोमि अग्नि तत्परे ज्ञानार्थं चित्तं न संतानं करोमीत्यर्थः संकल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तं तथा जुहोमि यथा इह य
ज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः पुषादित्यादिना गमेर्लुङि चेरु कादृशा देवाः वाति होत्राः कामित यज्ञाः रुता दधः क्रतुं सत्यं यत्नं
वावर्हयंति ते रुता दधः संहितायां दीर्घः विश्वानि चातान्यहानि च विश्वाला सर्वेष्वहः सुअदाम्यं अनुपहतं स्वादुह विविश्वकर्मणो
प्रजापतये जुहोमि कीदृशा य विश्वकर्मणो भूमनः भूमः महीतो विश्वस्वजगतः पत्ये स्वाभिने भूमन इत्यात्रोपधा लोपाभावः
आर्षः ७८

सं. २१०
२८७

सर्गहृतिचसप्ततिसुवाएर्णहृतिचतुहेति घृतएर्णयास्तुचाआहुतिःएर्णहृतिरित्यर्थः सप्तते सप्तर्षिदृष्टाग्नेयीद्यधिकत्रिहृहे
अनेनेतवसप्तसमिधःसमिधानाः एणःशीर्षेणःसंति प्राणवेसमिधः एणोप्रोक्षेनेसमिधश्चतिश्रुतेः किंचतवसप्राजिह्वाः सतिज्वालारूपोः
सप्तजिह्वाः हिरण्यगगनाधाश्चागमोक्ताः यद्वाअथर्वणिकोक्ताः कात्मीकरलीचमनोजवाचविलोहिताचापिसधूम
वर्णस्फुलिंगिनी ६ विश्वरुच ७ शैवीलोलायमानाऽसप्तजिह्वाः शतितयासप्तप्रयोमीरीचादेयस्तवदृष्टारः संतितयास
प्तप्रियाणि धामधामानि छंदोसिगायत्र्यादीनि तव संति छंदोसिवाअस्य सप्तधामप्रियाणीतिश्रुतेः यद्वा धामानि स्थानानि

सप्ततेः अग्नेसमिधः सप्तजिह्वाः सप्तः अथयः सप्तधामप्रियाणि सप्तहोत्राः सप्तधात्वायज
निसप्तयोनीराष्ट्रणस्वद्यतेन स्वाहा ७५

आहवनीय १ गार्हपत्य २ दक्षिणग्निसम्प्रा ४ वसथ्य ५ प्राजहिता ६ ग्रीधीयाणि ७ सोमयागेवक्रिधारकाणि संतिकिंच
हेअग्नेसप्तहोत्राहोत्रादयश्चत्विजः सप्तधासप्तप्रकारैरग्निहोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वात्वांयजंतिहोता १ प्राशास्ता २ ब्राह्म
णा छंसि ३ पोता ४ नेष्टा ५ ग्रीधी ६ छावाक ७ अतिसप्तहोत्राः अग्निहोमो १ त्वग्निहोम २ उत्थ्यः ३ षोडश ४ तिरात्रो ५ होत्रो
मो ६ वाजपेयश्चेतिसप्तसंस्थाः प्रकाराः हेअग्नेसत्वंसप्तयोनीराहवनीयादिस्थानानि घृतेन आष्टणसर्वतः एरययदासप्तो
योनीः चिताः घृतेन आष्टणसप्तयोनिरिति चित्तिरेतदाहसप्तचित्ति कोग्निरिति श्रुतेः स्वाहासुहुतमस्तु यस्तो वैश्वानरेण प्र
चये सर्वहुतेन हस्तेन मारुताननु होत्युपविश्व वैश्वानरे वा वैश्वानरं दृष्टुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमं प्राविमुखेनारण्ये नृच्यं वै

रामः
२८८

का वैश्वानरेण प्रचये सर्वहुतेन हस्तेन मारुताननु होत्युपविश्व वैश्वानरे वा वैश्वानरं दृष्टुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमं प्राविमुखेनारण्ये नृच्यं वै
श्वानरपुरोडाशेन यागकृत्वोपविश्व आहवनीये हस्तेन मारुताननु पुरोडाशानुसर्वहुताननु होति शुक्रज्योतिरित्येकैकमंत्रेणैकैकं यद्वा वैश्वानर
पुरोडाशस्योपर्येव मारुताननु होति किंकृत्वा प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा अरण्ये नृच्यं सप्तपुरोडाशं विमुखेनोग्रभीम
श्चेति वक्ष्यमाणमंत्रेणानुहोतीत्यर्थः शुक्रज्योतिः षट्मरुदेवता आद्या उल्लिख्य एकैकस्यास्तृचिसप्तसप्तमरुतः शुक्रज्योतिरित्याद्याः
एकोनपंचाशन्मरुतो ययं अस्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन् एतन् आगच्छत इति पंचमं च विअनयः त एतन् यनाश्चेतितस्पतनादेशः तन्नामा

शुक्रज्योतिश्च विअज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च शुक्रश्च अतपाश्चात्य ६ हा ८० ईड्डुः न्याड्डुः सड्डुः प्रतिसड्डुः मि
तश्च संमितश्च सभराः ८१ अतश्च सत्यश्च कवश्च धरुणश्च धर्ता विविधर्ता च विधारयः ८२ अतश्च सत्यजिच्च सेनजि
च सुषेणश्च अन्तिमिश्च हरेः अमित्रश्च गणः ८३ ॥ निवारय्यायेते शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः १ चित्रं दर्श
नीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः २ सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः ३ ज्योतिस्तेजो यस्य स तज्योतिष्मान ४ शोचते दीप्यते इति शुक्रः ५ स
ते सत्यं यज्ञं वापातीति अतपाः ६ अहं पापमतीत्यवर्तत इत्यं हः चकार समुच्चयाधोः ८० ईड्डुः देवा यज्योऽमं पुराजशं पश्यतीति ईड्डुः १ अन्य
मपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यदृष्ट २ समानं पश्यतीति सड्डुः ३ तंतं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसड्डुः ४ मितो मानं प्राप्नोति यद्वा उत्तमा धममध्य
मैस्तु ल्योमितः ५ सम्पक् एकीभावेन मितो मानं प्राप्नोति संमितः ६ स हविर्भतीति सभराः ८१ अतश्च अतः सत्यः रूपः १ सति वस्तुनि भवः सत्यः २ ध्रु
वः स्थिरः ३ धरुणो धारकः ४ धारयतीति धर्ता ५ विशेशेण धारयतीति विधर्ता ६ विविधं धारयतीति विधयः ७ ८२ अतश्च अतः उल्लिख्य अतः
यज्ञं यतीति अतश्च अतः सत्ययायाः तथ्यं यतीति सत्यजित् सेनाशत्रुसैन्यं यतीति सेनजित् रुस्व आर्षः सुष्टुशा भना सेना यस्य सु
षेणः ४ अतिसमीपे मित्राणि यस्य स अतिमित्रः हरेः अमित्राः शत्रवो यस्य स हरेः अमित्रः प्रकृतेः पादमिति सध्या भावः हलं तात्स सप्त्या

शतिविभक्त्येकोपः ६ गणयतिसर्वमिति गणः ८३

सं. टी०
२८८

इदं शासः जगती हेमरुतो ययमेतकी दशाः इदं शासः इदं दर्शनाः १ एतादृशासः एतदृशनाः २ उमुनः एतदृशनाः यंपादृशे ये सदृशासः समानदर्शनाः ३ प्रति
सदृशासः प्रत्येकं समानदर्शनाः ४ मितासः मिताः प्रमाणतः ५ समितासः संगतमिताः ६ समराः समानमलंकारादिकं विभक्तसंभरासः भरासा आदरे
ण सह वर्तमाना इति वा ७ बहुवचनमादराय ८ स्वतन्त्रानगा यत्री उह्मिवापडुं शय शरत्वाधिकल्पः आद्याः पंचचातुर्मास्यदेवताः स्वस्वकीयं त वाव
लं यस्य स्वतन्त्रवान् स्वाधीनवलयुक्तः १ प्रकर्षेण प्रसति अति प्रयासी पुरोरा शमशलाशीलः २ संतपनः सूर्यस्तत्संबंधी संतपनः ३ गृहमेधो य
स्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् ४ कीरतीत्येवंशीलः कीरासदा कीरनशीलः ५ शक्नोतीति शाकीशक्तः ६ उज्जयतीति उज्जयी उत्कृष्टजयन
शीलः ७ एतेमरुतो ययमेतयजे एतनेति पूर्व एतान्वयः ८ ५ विमुखमानोऽपि प्रसंगाच्चारव्यायते उपश्रुतं ९ विभेत्स्यदसौ भीमः भी
इदं शासः एतादृशासः उमुनः सदृशासः प्रति सदृशासः एतान् मितासंश्च समितासो नोऽद्यासभरसो मरुतो यजेः अस्मिन् ८ ४ स्वतर्वांश्च प्र
यासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च कीरती च शाकी च उज्जयी च ८ ५ इदं देवीर्विशो मरुतो नुवर्त्तमानो भवन्त्येवं देवीर्विशो मरुतो नुवर्त्तमानो भव
न् एवमिदं व्यजमानं देवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्तमानो भवन् ८ ६ ॥ मादयोपादान इति निपातः २ धांतयति शस्त्रं धीकरोतीति धांतः धांतशब्दात्
त्करोतीति लिजंतात्पचाद्यच् ३ धनयतिकं पयति शस्त्रं निति धुनिः ४ स हतेभिभवति शस्त्रं निति साहानसहेः कसुः अपासेरीर्धः ५ अभियुनक्ति अभियुक्त्वा अन्येपि दृश्यं
इति अभिपूर्वयजेः क एभक्तानां सुखयोका इति शिषति प्रेरयति शस्त्रं निति विक्षिपः शनुक्षेप्रा चकार स्पमुच्चयार्थः स्वाहा एतेभ्यो मरुशः सुहुता पुरोराशः सं
मु १ इदं देवीरिति जपति कर्मापवांति यजुर्जपतीत्यर्थः इदं देवीः मरुदेवसंयजुः शकुरीषट्पंचाशदक्षरत्वात् देवी देव्यः देवानामिमा देवसंबन्धि न्यो विशः
प्रजाः मरुतो मरुद्गणाः इदं अनुवर्त्तमानः अभवत् अनुपश्चाद्वर्त्तमानं यास्ताताः इदं अनुगमिन्योऽभवत् इति स्वरूपाख्यानं देवीर्विशो मरुतो यया इदं अ
नुवर्त्तमानः इदं मनुस्यवर्त्तमाना अभवन् उपमानमेतत् देवीर्मानुषीश्च देवसंबन्धि न्यो मनुष्यसंबन्धि न्यश्च विश एवमं वत इमं यजमानं अनुवर्त्तमानः अ

सत्यवर्त्तमाना भवति प्राथना ८ ६
रामः
२८८

का इमेस्तनमिति वाचयति वा इमेस्तनमिति मंत्र गणं अध्याय समाप्ति पर्यंतं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वाचयति ५ इमेस्तनं त्रयोदशर्च आग्नेयस्त्रि
दुष्टं हस्को नुवाको यजस्तुतिर्वसो ह्यराभिवादिना घृतस्तुतिर्वाहे अग्ने सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वं इमे सुलक्षणं सुचः पतती घृतधा
रां वा त्वं धयपिवधे द्याने लो इमे वै लोकाः सरिरमिति श्रुतेः सरिरश्चैनलोका उच्यते वसो ह्यरास्तुचाहाप्यते सोऽसुगत्ररूपं कल्प
न यास्तन उच्यते कीदृशं स्तनं उज्जस्वं तं ऊर्जो रसोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वान् विशिष्टरसवंतं तथा अपो प्रपीनं अपशब्देन लक्षणया घ
तमुच्यते अद्रिर्घेतैः प्रपीनं एतत्स्य र्थानां करणे षष्ठी चत्तीया अपीमिति षष्ठी प्रप्याप्यते पर्यते प्रपीनं उपायी ह्युपायः पी
किंच हे अर्वन् इयतीति अर्वा सर्वतो गंतः उत्सं उत्स्येदं सुलक्षणं कपं जुषस्व सेषस्व कीदृशमुसंमधुमंतं मधुस्वादेन घृतेन यु
इमं स्तनं ऊर्जस्वं तन्धया पाश्र्वाभ्यां नमगे सरिरस्य मध्ये उत्स्यं जुषस्व मधुमन्तं मधुस्वमुद्रियं सदनमा विशस्वा ८ ७ घृतमस्य जो
निघृतेऽग्निं तो घृतमस्य धाम अनुष्वधमा वहमादयस्व स्वाहा कृतं च प्रभवक्षिरुद्यम ८ ८ ॥ कं किंच समुद्रियं समुद्रसंबन्धिव
यनया गसंबन्धिसदनं गृह आ विशस्वत्तप्तः सनय गृहसेवस्व त्रयोह वै समुद्रा अग्नि यजुपमहाव्रतं सास्त्रा मरुदुत्थमृचामित्यभिप्रायस
मुद्रशब्दसमुद्राभादु प्रत्ययः तस्येयादेशः ८ ७ घृतं मिमिक्षे गृहसदृष्टं अहं घृतं मिमिक्षे सेकुमिच्छामि अग्निमुखे मेदमिति मिमिक्षति मिमि
क्षेमिसेचने सनं तादृशं उत्तमेकवचनं यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिः उत्पत्तिस्थानं अग्निर्मस्येयोनेरस्य तत्तस्ये घृतमुत्त्वमासीदिति श्रुतेः गर्भा
धारोदकः मुत्त्वं योनिर्घृतेऽग्निः घृतमाग्निः अस्याग्नेर्घृतमेव धामस्थानं तेजः करं वा उ अवधारणे अतो हे अध्वर्यो अनुष्वध अनुष्वधं
स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्त्रमुपकल्प्य पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैनं द्रुहि हे द्रुषभ कामना भि व
षेकस्वाहा कृतस्वाहाकारेण हतं हव्यं त्वं वक्षिष्वह देवान् आपय वरुतः शषितुं श्रेष्ठकत्वादौ कृते वक्षीति रूपं यद्वा ये प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं
योनिर्घृतं तो यस्य च घृतं धाम सत्वं अनुष्वधं देवानां वहमादयस्व च वक्षिष्वग्निं प्रत्योक्तिः यतो वरुतं कर्म ह्यं देवानां माह्वनं हविर्वचनं

८ ६
८ ७
८ ८

सं. टी०
२८५

समुद्राहर्मिः वामदेवदृष्टा अत्रान्ताध्यासेन घृतं स्तुत्यसे प्राणध्यासेन चाग्निः समुद्रात् घृतमया तमधुमानरसवान् ऊर्मिः कक्षोल उद्धारत उद्गच्छ
तत्तु गतौ त्वेव अदशो दिगुणः अक्षाण त्वात् घृतस्य समुद्रेणोपमानं अन्तरे वतामि प्रायवासा ह्यक्षीणे वउ कृत्य च स ऊर्मिः अश्रुना प्राणेन जगत्प्रा
णभूते नाग्निना संगत्यैकीभूय अमृतत्वं अमरण धर्मित्वं उपानह उपव्याप्नोतु न शत्रुदर्शने लुजि धस करण शब्द ह्य ह्यु गमिजति स्योले रि
ति चेर्लु क ह्य ह्य भूति निलोप वि आं उ उपसर्गिभ्यां व्याप्यर्थः प्राणश्चान्नं चैकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः तस्य घृतस्य नाम गुह्यमविज्ञातं ना
माविद्धि रज्ञेयं अतिमंत्रपटीतं यदस्ति तत्का अयते इति शेषः किं तदा ह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषा देवानां जिह्वा न निमित्तं अग्नेर्जिह्वा
सीत्युक्ते यदा वा एतदन्ते जु कृत्य ध्याग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठंतीति श्रुतेः यच्च सर्वप्रकाशना मतदप्युच्यते अमृतस्य नामिः अमरण धर्मस्य हनं वं
धनं यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति यदा अगर्धनमंत्रः स्तुत्यते अर्धेन घृतं समुद्रादग्निना कृतं यजुः समुद्रात् अस्माद्यज्ञान य ऊर्मिः शब्दं

समुद्राहर्मिर्मधुमा ३॥ उद्गच्छ दुपां अश्रुमा सममृतत्वं मानद घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानां ममृतस्य नामिः ८॥ वृयन्नाम
प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन् न्यसे धारयामा नमोभिः उपब्रह्मा अणवकस्यमानं चतुः शृङ्गो वमादौ र एतत् ॥ १०॥ संघातो न्यामारव्यातो
पसर्गे निपातरूप उपमोत्प्रोक्षापकाद्यलंकाररूपमधुमानसवानवाकार्यगुणे युक्त उद्धारत मुखादुद्गात स एक उपांशुना सवनेन क्रियमाणः
सन्नमृतत्वमाप्नोत तदेतद्यजु रूपान्तरिह कर्मितीति श्रुतेः अतोऽग्निविद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशना पः घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वा
न निमित्तं किपुनर्होमः अथास्य घृतकर्त्ता विवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वालेति श्रुतः अमृतस्य नामिर्हननं यजमानानां ममृतत्वं प्रापकं घृतं य
जनेनेत्यर्थः अतोऽग्निविद्भिर्ह्यते स्तुत्यंते च घृतमिति भावः ८॥ वयं न्या प्रब्रवाम यदा घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियं अतो घृतस्य नाम त्रप्र
वाम अस्मिन् न्यसे घृतस्य नाम स्तुमः नमो भिरन्यैः धारयाम यज्ञमिति शेषः किंच ब्रह्मा अत्येक शस्यमानं स्तुयमानं एतत् घृतनाम उपपश्य एव
त उपपश्येत्तु लेटोराव वित्यजागमः यथा गोरोगोरवर्णः शुद्धे यज्ञः एतत् घृतं यज्ञफलरूपं अवमीत उद्गिरति यज्ञपरिणामा मि प्रायं कर्तु

सं. टी०
२८५
गमः
२८५
संघातो न्यामारव्यातो

८॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥

चत्वारिंशं गायत्रिपुरुषदेवत्या अष्टमो मंत्रः चतुः शृङ्गो वमादित्युक्तं चतुः शृङ्गं यज्ञं दृष्यमरूपेण प्रतिपादयितुमाह योऽष्टमः कामानां वर्धिता एरवा
तुरुश्वे यजुः लुगं अत्यर्थं शर्वं करोति सोयं महो देवः महति यज्ञयति मध्ये ते वाजनेरिति महो मरुत देवो ब्रह्मादिस्तव पर्यं तां प्राणिनामुपजी
व्यो ज्ञान कर्म समुच्चयकारिणो विदुषां शरीरभूतो मत्यान्नुष्यन् आविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्यति छति अस्पृष्टमस्य यज्ञस्य चत्वा
रिंशं गाः शृङ्गाणि ब्रह्मो ज्ञात हो हो त्रध्वर्युत क्षणानि त्रयः पादाः अग्यजुः सामाथर्वरूपाः दशोर्षे शिरसि हविर्ह्यन प्रवर्ग्यो रव्येशिर एवमस्य
हविर्ह्यन ग्रीवा चै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः अस्पृष्टमस्य सप्तहस्ताः सप्तहोतरो हस्ता हस्ता इव व्याप्रियं ते सप्तहंदां सिवा
हस्ताः पञ्चत्रिधात्रिः प्रकारैर्वेद्यः प्रातः सवनमाध्यंदिन सवन तृतीय सवनैर्वेद्यः यदा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि दश

चत्वारिंशं गायत्रिपुरुषदेवत्या अष्टमो मंत्रः चतुः शृङ्गो वमादित्युक्तं चतुः शृङ्गं यज्ञं दृष्यमरूपेण प्रतिपादयितुमाह योऽष्टमः कामानां वर्धिता एरवा
तुरुश्वे यजुः लुगं अत्यर्थं शर्वं करोति सोयं महो देवः महति यज्ञयति मध्ये ते वाजनेरिति महो मरुत देवो ब्रह्मादिस्तव पर्यं तां प्राणिनामुपजी
व्यो ज्ञान कर्म समुच्चयकारिणो विदुषां शरीरभूतो मत्यान्नुष्यन् आविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्यति छति अस्पृष्टमस्य यज्ञस्य चत्वा
रिंशं गाः शृङ्गाणि ब्रह्मो ज्ञात हो हो त्रध्वर्युत क्षणानि त्रयः पादाः अग्यजुः सामाथर्वरूपाः दशोर्षे शिरसि हविर्ह्यन प्रवर्ग्यो रव्येशिर एवमस्य
हविर्ह्यन ग्रीवा चै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः अस्पृष्टमस्य सप्तहस्ताः सप्तहोतरो हस्ता हस्ता इव व्याप्रियं ते सप्तहंदां सिवा
हस्ताः पञ्चत्रिधात्रिः प्रकारैर्वेद्यः प्रातः सवनमाध्यंदिन सवन तृतीय सवनैर्वेद्यः यदा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि दश
चत्वारिंशं गायत्रिपुरुषदेवत्या अष्टमो मंत्रः चतुः शृङ्गो वमादित्युक्तं चतुः शृङ्गं यज्ञं दृष्यमरूपेण प्रतिपादयितुमाह योऽष्टमः कामानां वर्धिता एरवा
तुरुश्वे यजुः लुगं अत्यर्थं शर्वं करोति सोयं महो देवः महति यज्ञयति मध्ये ते वाजनेरिति महो मरुत देवो ब्रह्मादिस्तव पर्यं तां प्राणिनामुपजी
व्यो ज्ञान कर्म समुच्चयकारिणो विदुषां शरीरभूतो मत्यान्नुष्यन् आविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्यति छति अस्पृष्टमस्य यज्ञस्य चत्वा
रिंशं गाः शृङ्गाणि ब्रह्मो ज्ञात हो हो त्रध्वर्युत क्षणानि त्रयः पादाः अग्यजुः सामाथर्वरूपाः दशोर्षे शिरसि हविर्ह्यन प्रवर्ग्यो रव्येशिर एवमस्य
हविर्ह्यन ग्रीवा चै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः अस्पृष्टमस्य सप्तहस्ताः सप्तहोतरो हस्ता हस्ता इव व्याप्रियं ते सप्तहंदां सिवा
हस्ताः पञ्चत्रिधात्रिः प्रकारैर्वेद्यः प्रातः सवनमाध्यंदिन सवन तृतीय सवनैर्वेद्यः यदा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि दश

सं. टी०
२८५
गमः
२८५
संघातो न्यामारव्यातो

सं. टी. ०
२ ॥ ५०

एताः अर्पति एतावाचः अर्पति उक्तं छेति कस्मात् ह द्यात् समुद्रात् अद्भुतं कस्मात् पुतात् देवतायास्तत्तन्तु नरूपात् समुद्रात् निगमनिरुक्तं तिष्ठेत् व्याकर
णं हं होमिः पावनैः एतात् कीदृशो वाचः शतं ब्रजाः शतं ब्रजागतं योयासां ताः बहुगतयः वक्ष्ये इत्यर्थः याश्चार्पित्वोरिपुणाकुतर्किरुदं दशा
एतान् चक्षे अर्पयन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवादितुं खंजयितुं शक्यते घृतस्य धारा इवाभिचाकं शमिलुप्तोपमानं अहंपश्यामि आ
सावाचामध्ये यो हिरण्यो हिरण्यमयो दृश्यमानो वेतसो ग्निः तं चाभिचाकं शमि अग्निर्हि वाचा मधिष्ठानी देवता यद्वा घृतधारा एवोच्यं
ते या एता ह द्यात् समुद्रात् घृतधारा अर्पति गच्छंती हृदयेन संकल्पयजमाना हृदयाद्वा कतिरुच्यते शतं ब्रजानां नागतयः याश्च रिपुणानां व
चक्षे यज्ञपरिपथिना इदं न शब्दं तेता घृतधाराः पश्यामि याश्च हिरण्यो वेतसो ग्निराहवनी यश्चासां धराणां मध्ये स्थितस्तं पश्यामि इत्यं दे
एताः अर्पन्ति ह द्यात् समुद्रात् घृतं ब्रजारिपुणानां वचक्षे घृतस्य धाराः अभिचाकं शमिलुप्तोपमानं अहंपश्यामि आसां ॥ ५३ ॥ सम्प
कृत्स्नं वन्ति सरितो न धेनाः अन्तर्हृदामनसा ययमानाः एतेः अर्पयन्त्येव घृतस्य मृगाः इव क्षिपुणो रीषमाराः ॥ ५४ ॥

वतां च याथात्मेनाहंपश्यामीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ सम्पकृत्स्नं वन्ति या धेनावाचः सरितो न सरित इव नद्य इवावच्छिन्नप्रवाहाः स्रवंति सम्पकृत्स्नं स्रवंति धेना
इति वाङ्मनामसु पठितं कीदृशो धेनाः अन्तर्हृदामनसा ययमानाः शरीरांतर्गवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च ययमानाः शब्दा
दोषधिभ्यो विवक्ष्यमानाः शरीरांतर्गता अग्निमेव स्मृतातिशेषः ये च एते घृतस्य कर्मयः कक्षोत्ताः अर्पति सुकृपारभृष्टा गच्छन्ति अगतौ तेऽप्यग्निं
तर्पयन्तीति शेषः तत्र दृष्टान्तः क्षिपुणो क्षिपति हि नस्ति क्षिपणुः व्याधः क्षिपणः पलायमानाः मृगा इव व्याधा इति ता मृगा इव ये घृतोर्मयोगच्छे
दिते ग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः अति ईदं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ ५४ ॥

रामः
२ ॥ ५०

सिंधोरिव घृतस्य धाराः पतयति सुसुखात्पतन्ति पतन्त्येव गतोच्चुरादिरहंतः कीदृशो धाराः यद्वा महत्यः यद्वा इति महन्नामसु पठितं तत्र दृष्टान्त इत्यं
प्राध्वने सिंधोः वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनो प्राध्वनः विषम प्रदेशः वातेन प्रमायन्ते न श्येति वातप्रमियः तरेगाः मी इति सायां हि वादिः अस्मात् किं एव
या सिंधोर्नद्यावातप्रसियस्तरंगाः प्राध्वने विषम प्रदेशे पतन्ति तद्वत् कीदृशा वातप्रमियः अध्वनाः अइति क्षिप्रनाम हंते गत्यर्थस्य घनमिति रूपेण
क्षिप्रं घनं गमनं मेपांतेष्वध्वनाः शीघ्रगमनाः अजस्रसुकृत् अयो दृष्टान्तः वजिनो न इवा र्ये वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति कीदृशो वाजी अरुषरु
षको धेरो षतिकुध्वतिरुषः इगुपधेति कः प्रत्ययः नरुषः अरुषः रोषणः जात्यादिभिर्लुक् इत्यर्थः तथा काष्ठाः आज्यं तान् संग्राम प्रदेशान् भिद
न् ऊर्मिभिः काष्ठभेदनोत्थस्वेदोदकैः पिबमानः सिचनपिबिसेचने शान् च इति तान् मुखवाजी यथा पतित्वान्ना न्यश्नाति एवं पतन्ती घृतधारा
सिंधोरिव प्रध्वने अध्वना सो वातप्रमियः पतयन्ति यद्वा घृतस्य धाराः अरुषो नद्याजी काष्ठाभिर्दन्तुर्मिभिः पिबमानः ॥ ५५ ॥ अभिप्र
वन्तु समने वयोषाः कक्ष्याण्यः स्मयमाना सोऽग्निमघृतस्य धाराः समिधो न समुत्ता जुषाणे ह्यतिजातवेदाः ॥ ५६ ॥

अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अभिप्रवन्तु घृतस्य धारा अभिप्रवन्तु अग्निं प्रति गच्छन्तु अद्भुतं भावार्थः तत्र दृष्टान्तः योषा इवा यथा योषाः स्त्रियः पतिं
प्रति प्रवन्तो कीदृशो योषाः समनाः समानं मनोयासां ताः समनसा विभक्तेर्दो देशकत्याण्यः रूपयौवनसंपन्ताः स्मयमानाः स्मयमानाः इष्यं सं
त्य स्मिर् इष्यं सेनेता धारा अग्निं न संतर्हन्ति न सहृणो लुक् अद्भुतं भावार्थः न सति रात्रौ तिकर्म वा अग्निं व्याभुवंति कीदृशो धाराः समिधः समिधे
ते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः किंच जातवेदा जातप्रज्ञानो ग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्ता घृतधारारूपेति प्राप्नोति ह्यं कुमेगतौ ह्यति प्राप्ता कर्मा
वाता घृतधाराः प्रेक्षतिकामयतेनास्य अहं शक्तिपरिहाणमस्तीति भावः ॥ ५६ ॥

सं. टी०
२७९

कन्याऽवधतधाराः तत्तत्र अभिपवंते अभिगच्छन्ति पवगन्तौ तत्र कुत्रयः स्थाने सोमो लता विशेषः स्रयते अभिपयते यत्र च यज्ञः सोऽत्र मण्यारम्भः
क्रियते तत्र गच्छन्ती घृतरा धारा अभिचाकशामि पश्यामि तत्र गमने दृष्टांतः कान्या वरुमुमिव वरुति परिणयति वरुमुमती यथा वरुतुं पतिं ए
तवै प्राप्नुं कान्या अभिपवंते इरा गन्तौ तु मर्त्ये तवै प्रत्ययः कीदृशः कन्याः अंजिभगं अजलायत्कं यो गेकुर्वीणः अज्यते व्यक्ती क्रियते स्त्री
पुं व्यक्ति र्मेन तत् अंजि प्रजननं नदं जना कन्या यथा पतिं गच्छति तथा घृत धारा गच्छति तामसहिता घृत घृताः पश्यामीत्यर्थः ॥७७॥
अपर्वत ह देवा यं सुष्टुति शोभनां सुतिं अंजि यज्ञं अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अज्यते प्राप्यते स्वर्गे येन स अंजि र्यज्ञः कीदृशं अंजि गमं गमं

कन्याऽवधतधाराः तत्तत्र अभिपवंते अभिगच्छन्ति पवगन्तौ तत्र कुत्रयः स्थाने सोमो लता विशेषः स्रयते अभिपयते यत्र च यज्ञः सोऽत्र मण्यारम्भः
धाराः अभितस्य वने ॥७७॥ अज्यते सुष्टुतिः अंजि यज्ञं अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अज्यते प्राप्यते स्वर्गे येन स अंजि र्यज्ञः कीदृशं अंजि गमं गमं

घृतं विद्यते यस्मिन् स गम्य सं घृत युतं अर्श आदिचाद च प्रत्ययः आगत्य चास्या सुभद्रा
भद्राणि कल्याणानि इवि एण निधनानि धत्तस्था पयत दत्तवाध धाज धारण पोषण यो दाने चेति वचनात् किंच नो स्माकं य
ज्ञं सोऽत्र मण्यारम्भे देवता देवता सुदेव लोकेन यते प्रापयत देवता शेषा सुपा सुलु गिति विभक्तिलोपः किंच यश्चेता घृत स्पधा
रामधुमतर सवत् यथा तथा पवंते प्रसरन्ति वा अपि देवता सुनयतं यज्ञे यज्ञ इ व्यस्वर्गे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥७८॥

रामः
२७९

धामन्ते ब्रह्मादि संव पर्यंतं निखिलं जगद्वाहुति परिणाम भूतं मन्यमानो मुनिरारुहे अग्ने विश्वं भुवनं सर्वं भूत जातं ते तव धामन् धाम्नि विभक्त्या
अधिष्ठितं स्थितं त्वन्महि मोऽयमित्यर्थः यच्चातः समुद्रं समुद्र मध्ये तथा हि ह्य अध्ये तथांतरा युधि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवन पर्यंतं यद्भूत
जातं ते दपिते धाम्निष्ठितं धाम्निष्ठितं विभक्तिलोपः अतो ह्यर्थमे मधु मंतरं सवंतं स्वादु मंतं ऊर्मि घृत कक्षो लंते त्वदी यं वयं अश्रपण
भक्ष्या सोऽयामु यामो वातं कं अपा मनी के मुरेव वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे परिणमिः सह युद्धे आभूत आददत् आनीत त्रिधा हितं
परिणमि गुह्यमानमित्युक्तत्वात् अश्यामेति अश्नातर श्रुते वा विकरण व्यत्ययेन श्रपणित्य प्रये लोहिरूपं हविः परिणामिनो रसे स्प
वयं भोक्तारो भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नु यामेति वक्रोक्त्या प्रार्थयते यद्वा स्यात्तच्चोर्थं तत्र मुच्यते हे अग्ने देवि विश्वं भुवनं तव धाम्नि अ

धामन्ते विश्वं भुवनं मधिष्ठितं मुन्तः समुद्रं ह्यन्तरा युधि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवन पर्यंतं यद्भूत
धुमन्तन्त ऊर्मि म ॥७७॥ इति वाजसनेयै संहिता यां दी ग्ध पाठे सप्त दशो ध्या यः ॥ १७ ॥

धिष्ठितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अंतः समुद्रं तद्विश्व मध्ये सर्यरूपेण समुद्र इत्यंतं तद्विश्व नाम ह्यंतः सर्व प्राणिनां हृदये
जठरान्तरूपेण आयुषि अग्ने सर्व प्राणो हारत्वेन अपा मनी के उदकानां संघाते घृताग्निरूपेण समिधे सं ग्रामेशो र्यो ग्निरू
पेण एवं सर्वं स्थानेषु आभूतः स्थापितो यस्तव धाम रूप ऊर्मि घृत रूप उदक रूपो वातवर सं मधु मंतं माधुर्यो पेतं वयमश्ना
म सर्व रस भोक्तारः स्यामेति भावः ॥७७॥ श्रीमन्महा धरकृते वेददीपे मनोहरे सेकादिज पर्यंतोऽध्याया सप्त दशोऽम

सं. टी०
२५२

सप्तदशोऽध्याये चित्पारोहणमंत्रा उक्ताः इहानीमहादशाध्याये वसो ह्यरां जुहोत्यौ हुं वर्यापं
च गृहीतं सततं यजमानोऽरणेऽन्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च मइत्यहनुवाकेन अस्यार्थः ततो यजमानं आज्यं स्तंस्कृत्यार्थपरिमाण
यामहृत्यौ हुं वर्या सुचामहता सुवेण पंचवारं गृह्यतमाज्यं अरण्ये नृच्ये पुरोडाशे धिकरणे तदुपरि सततं मवक्षिन्नधारयथा
तथा वसो ह्यरां संज्ञा माहुतिं जुहोति घृते ग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादि होममंत्रारंभः कार्यः घृभिर्नुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवे
दस्वाहांतैरेकोनत्रिंशत्कडिकात्पदैः वाजश्च चकाराः समुच्चयार्थः यज्ञेनानेन मया कृते न वाजादयः पदार्थाः कल्पं
तां कृष्टाः संपन्नाः भवन्तु यज्ञो वाजादीनां दाता सभ्यं भवत्वित्यर्थः अतो इदं च मे दहीदं च मइति श्रुतेः यद्वा वाजादयः
पदार्थाः समयज्ञे कल्पं तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञे ग्निं तर्पयंतु अभिषिंचंतु वा अनेन च त्वो प्रीणाभ्यनेन च त्वामिषिंचामीत्या
दिश्रुतिः द्यौर्द्वौ कामावनुपक्षया यसं युज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव तथा च श्रुतिः द्यौर्द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्तुः व
क्षेयथा व्योमसं युज्यादिति अथ पदार्थाव्याख्या यं ते वाजश्चेत्यादियजुषां देवाः अथ यः अग्निर्देवता कं दं सिपिं
लोक्तान्यक्षरसंख्यामाज्ञेयानि एतैर्यजर्षिर्यजमानो ग्नेः कामान्याचते वाजो मे स्त्रियादितत्रैकाधिकानि चतुः शतं द्यु
जंषिकामस्तु पंचदशोत्तरशतं तद्यथा वाजश्चेत्याद्या सुज्येष्टं च मे वसुच मे इति कंडिका द्वयवर्जिता खेकोनविंशति
कंडिकास्तु त्रयोदश यजंषि संति ज्येष्टं च मे इत्यस्यां पंचदश वसुचं मे इत्यस्यां न व अग्निश्च मे धर्मश्च मइत्यस्यां द्वादश का
मास्तु त्रयोदश अंगुलयः शक्ररयोदिशश्च मइत्येकं यजुः कामास्त्वत्रयः व्रतं च मइत्यस्यां षट् कामास्तु त्रयोदश
अहोरात्रे ऊर्वष्टावेवृहदर्थं च मेत्येकं यजुः षट् कामाः एकाच मे इत्यस्यां त्रयस्त्रिंशत् चतस्रश्च मे अत्र त्रयोविंशतिः

रामः
२५२

अविश्वत्रैकादश पञ्चवाडेत्यत्र नववाजा यस्वाहेत्यत्र चतुर्दश आयुर्देनेत्यत्रैकविंशतिः कात्यांतामंतानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८
स्वर्देवाः १८ प्रजापतेः २० वेदस्वाहा एवमेकाधिका चतुः शता अथ यजुषामर्थाः वाजो न च शराः समुच्चयार्थः प्रसवो न दानाभ्यनु
ज्ञादीयतां भुज्यतामिति २ प्रयतिः शुद्धिः ३ प्रसितिर्वैधममन्विषये सुकं ४ धीर्ध्यानं ध्ये चिंतायां ह्यदसंसे प्रसारणं पक्रतुः संकल्पोप
ज्ञावा ६ स्वरः साधुशब्दः ७ श्लोकः पदप्रबंधः स्तुतिर्वा ८ श्रवो वेदमंत्राः श्रवणसामर्थ्ये वा ९ श्रुतित्राहणं श्रवणसामर्थ्ये वा
१० ज्योतिः प्रकाशः ११ स्वः स्वर्गः १२ ऐतममयज्ञकल्पं तां १३ कल्पंतामिति कंडिकां तस्य समुदायापेक्षया बहुलं मे पदानामावृत्तिः
प्रत्येकं प्राप्स्यथी एवं सर्वत्र १ प्राणश्चाप्राण ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः अपानाः धोदृतिवायुः व्यानः सर्वशरीरचरः असुप्त
वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे
श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १ प्राणश्च मे पानश्च मे व्यानश्च मे सुश्च मे चित्त
श्च मे आधीतश्च मे द्वाध्वं मे मे नश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दंश्च मे वलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् २

इति मान्वायुः चित्तं मानसं संकल्पः आधितं ब्राह्मविषयज्ञानं वाग्वागिंदियं मनः प्रसिद्धं चक्षुरिंदियां श्रोत्रं श्रवणं दियं दक्षो ज्ञानं
दियं कौशलं बलं कर्म दियं कौशलं एतानि यज्ञेन मे कल्पंतां २ उजश्च उजो बलहेतुरष्टभोधातुः स हः शरीरबलं स पत्ताभि
भवितुं च वा आत्मा परमात्मा तन्मयं वयुः शर्म सुखं वर्म कवचं अंगानि हस्ता द्यूवयवाः अस्थीनि शरीरगतानि परू
षि अगुत्यादि पवाणि शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः आमुज्जीवनं जरा चार्द्धकं तमायुः एते यज्ञेन संपद्यंतां

सं. टी०
२७४

रपिश्चरपिःसुर्वर्णयोगमुक्तादिमणयःपुष्टं धनपोषःपुष्टिःशरीरपोषःविभुर्गोत्रिसामर्थ्यप्रभुत्वेच्चर्येष्टर्णधनपुत्रादिबाहुल्यञ्जत्यंतर्गतं
 पूर्णतरंगजतरंगादिबाहुल्यंकुयवंकुस्मितधान्यमपिअक्षितंक्षयहीनंधान्यादिशुद्धज्ञानपरिपाकंएतेकल्प्यंतां१०वित्तचविद्भूला
 मेष्ट्वैलब्धवित्तंवेद्यंलब्धव्यभूतंएवसिद्धंक्षेत्रादिभविष्यत्संपत्त्यमानंक्षेत्रादिसुखेनगम्यतेतत्सुगंसुहृदोरधिकरत्नेइतिमःसुग
 म्योदेशःसुपथ्यंशोभनंरहितंऋद्धंसमृद्धयत्नफलंऋद्धिर्यत्तादिसमृद्धिःलृप्त्तंकार्यमक्षंइत्यादिःलृप्तिःस्वकार्यसामर्थ्यमतिःप

रयिश्च मेरायश्च मेपुष्टश्च मेपुष्टिश्च मेद्विभुच मेप्रभुच मेएलश्च मेएलतरश्च मेऊयवश्च मेक्षितश्च मेनेच मेक्षु
च मेयज्ञेन कल्पन्ताम् १० द्वितश्च मेद्वेद्यश्च मेभृतश्च मेभविष्यश्च मेसुगश्च मेसुपत्यश्च मेसुहश्च मेसुहृदि
श्च मेसुप्रश्च मेसुप्रिश्च मेसुमतिश्च मेसुमतिश्च मेयज्ञेन कल्पन्ताम् ११ ब्राह्मयश्च मेयवाश्च मेमाषाश्च मेमति
लाश्च मेमुद्राश्च मेखट्टाश्च मेप्रियङ्गवश्च मेरावश्च मेश्यामाकाश्च मेनीवाराश्च मेगोधरमाश्च मेमसराश्च
मेयज्ञेन कल्पन्ताम् १२

हार्थमात्रनिश्चयः सुमतिः दुर्धट राजकार्यनिश्चयः एते यज्ञेन कल्प्यन्तां ११ ब्रीहयश्च
ब्रीहियवमाषतिलामुद्गगोधूमसस्तराः प्रसिद्धाः खल्वाश्च एकाः खल्वाश्च प्रियं मवः अणवश्चीनकाः श्यामाकास्त एधान्या
निग्रोम्याणि कोद्द्वत्वेन प्रसिद्धानि नीवारास्त एधान्या न्यार एषानि एते धान्य विशेषा मे यज्ञेन कल्प्यन्तां १२

रामः
२५४

अश्वाच्च अश्मापाषाणः मृत्तिकाः प्रशस्तामृतमृदसिकनगिरयः शुष्पपर्वताः गोवर्धनार्धदरेवतकादयः पर्वतामहांतोमंदरहिमाचनदयः
सिकताः शर्कराः वनस्पतयः पुष्पविनाफलवंतः पनसोदुंवरादयः हिरण्यसुवर्णद्विणकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् अयोत्तोहंशपामंतामं
लोहंकास्पंरजतंकनकंवांलोहंका लायसेसर्वतेजसेजोगकेपिचेत्यभिधानात् सां प्रसिद्धं पुर्वंगं एते कार्यविशेषेषु मेकत्यंतां
१३ अग्निश्च अग्निः दृष्टिर्वीर्यो वेद्भिः आपोंतरिक्षस्थानि जलानि वीरुधोगुल्माः उषधयो फलपाकांताः कृष्टपच्याः कृष्टपच्यंते इ
ति कृष्टपच्यः राजसूयेत्यादिना कथ्यंतो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मनिष्पाद्य उषधयः तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयं

अश्माचमेमृत्तिकाचमेगिरयश्चमेपर्वताश्चमेसिकताश्चमेवनस्पतयश्चमेहिरण्यचमेयश्चमेश्यामश्चमेलोहचमे
 खासचमेअपुचमेयज्ञेनकल्पन्ताम् १३ अग्निश्चमःआपश्चमेद्वीरुधश्चामःउषधयश्चमेकृष्टपद्याश्चमेकृष्टपद्याश्च
 मेग्राम्मणाश्चमेपशवःआरुण्यश्चमेद्वितचमेद्वितश्चमेभूतश्चमेभूतिश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् १४ वसुचमेवसुतिश्च
 मेकर्म्मचमेशक्तिश्चमेर्षश्चमःएमश्चमःइत्याचमेगतिश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् १५ ॥१॥मेनोययापानाजीवाग्नेध

दयः ग्राम्याः ग्रामेभवाः पशवो गोश्वमहिषाजविगर्दभोष्टादयः आरण्याः अरएभवाः पशवो हस्तिमिरुशरभमृगगवयर्मर्कटादयः वित्तं पर्वलच्चित्तिर्भाविताभः भूतं जातं पुत्रादिकं भूतिरैश्वर्यं स्वाज्जितं एतानि यज्ञेन मेममकल्यंतां १४ वसुच वसुधनं गवादिकं वसतिर्वासस्थानां गृहं कर्मणि होत्रादिशक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यं अर्थोऽभिलषितपदार्थाः एमः ईयते इत्येमः एतेर्मनप्रत्ययः प्राप्ताव्यो र्यः इत्यभावे क्त्वा अयनं इष्टप्राप्त्युपायः गतिरिष्टप्राप्तिः एते कल्यंतां १५ रामम॥

रामम॥

सं. टी०
२७५

अग्निश्च अथोर्दंशलिजुहोति अर्द्धस्ये इदेवत्यत्वाद र्द्धस्य नानादेवत्यात्वात् अग्निसोमसवितसरस्वती एष ह्यस्य तयः प्रसिद्धः तैः स
मानभागत्वात् इदं एकं यासरूपं ते यास्को का इदं शब्दस्य नाना र्थाः कार्यः एवमप्येपिकं डि का द्वये एते कल्पतां १६ मित्रश्च मित्र
वरुणधातवश्च मसद्विश्चे देवाः प्रसिद्धाः प्रत्येकमिदं एते कल्पतां १७ द्यिवी द्यिव्यंतरिक्षदिवस्त्रै लोका समावेर्षा धिष्ठात्रो
देवताः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि दिशः प्रागाद्याः एते कल्पतां १८ अथ ग्रहान् जुहोति अशुश्च कंडिका नये ग्रहो मं मंत्राः अ

अग्निश्च मः इन्द्रश्च मे सोमश्च मः इन्द्रश्च मे सविता च मः इन्द्रश्च मे सरस्वती च मः इन्द्रश्च मे एषा च मः इन्द्रश्च मे ह्यस्या
तिश्च मः इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १६ मित्रश्च मः इन्द्रश्च मे वरुणश्च मः इन्द्रश्च मे धाता च मः इन्द्रश्च मे त्वष्टा
च मः इन्द्रश्च मे मरुतश्च मः इन्द्रश्च मे विष्णवे च मे देवाः इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १७ द्यिवी च मः इन्द्रश्च मे
नरिक्षश्च मः इन्द्रश्च मे द्यौश्च मः इन्द्रश्च मे समाश्च मः इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मः इन्द्रश्च मे दिशश्च मः इन्द्रश्च मे य
ज्ञेन कल्पन्ताम् १८ अर्द्धशुश्च मे रश्मिश्च मे द्वाज्यश्च मे धिपतिश्च मः उपा २० शुश्च मे न र्यामश्च मः ऐश्वर्याय च
मे मे आवरुणश्च मः आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्त्यानश्च मे युक्ते मे मंथी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १९

आदयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः अहाम्यस्यैव गृहमाणत्वं दशायां द्यक्कृत्य ग्रहणोरशिशब्देन निर्देशः र
श्मीनां तज्जुहोति साधनत्वात् अक्रोरूपे सूर्यस्य राशिमिति मंत्रलिङ्गात् अधिपति शब्देन दधिग्रहो विवक्षितः द्विदेवत्ये स
ह्यादात् अन्ये प्रसिद्धाः १९

रामः
२७५

आययणश्च आद्यो वैश्वदेवः प्रातः सवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः ध्रुवाख्यस्यै मरुवग्रहस्य अवणदशायां वैश्वानरस्त
क्तपाठात् तदशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते मरुत्वती या इति वृत्तचक्रं त्रित्वात् मरुत्वाती ये मरुमरुत्वती यश्चेति अभिषेचनीये
सारस्वती नाम पां ग्रहणमेव सारस्वतग्रहासारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तन्नाम्नात् २० सुचश्च सुचो जुहोति यः च मसाग्रहपात्राणि वा
यव्यानि पात्रविशेषाः धिषवलोकाश्च फलके एतद् महाधवनी यो सोमपात्रविशेषो स्वगाकारः शंयुवाकः तेन यथास्वदेवतानां
हविरंगीकारात् प्रसिद्धमन्यत् एते मम यज्ञेन मिमितेन कल्पतां २१ अग्निश्च कंडिका द्वयेन यज्ञं क्रतुहोमः अथैतान्यज्ञं क्रतुहोमः

आययणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मः ऐश्वर्याय च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वती याश्च मे निष्के
वह्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्की वतश्च मे हरि योजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् २० सुचश्च मे च मसा
श्च मे वायव्यानि च मे द्वाणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मे धिषवलोच मे एतद् महाध्रुवः आधवनी यश्च मे वैदिश्च मे व
हिश्च मे वभश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् २१ अग्निश्च मे धर्मश्च मे कुश्च मे सूर्यश्च मे प्रा
णश्च मे धर्मश्च मे द्यिवी च मे दितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे जुलयः शक्ररयादिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् २२

जुहोति अग्निश्च मशति क्रुतेः अग्निश्च यजमानो गिरग्नि होमो वा धर्मः प्रवर्गः इंशयार्कवते पुरो जशमिति विहितो यागोर्कः सौर्यं चरुमि
ति विहितः सौर्यः प्राणो गवामयनं अश्वमेधः प्रसिद्धः द्यिव्यदिति दिति दिवो देवता विशेषाः अंगुलयो विराट् पुरुषा वयवाः शक्र
रयः शक्रयः दिशः प्राच्याद्याः एते यज्ञेन कल्पतां २२

सं. टी. ०
२ ७७

पष्टवाडु पष्टं वर्षं चतुर्ष्वं वहेतीति पष्टवाडु चतुर्वर्षो ह्येषः तादृशी गौः पष्टौ ही उक्षा सेचनश्चो ह्येषः वशाबंधागोः अत्रियुवाडु पष्टपमः वेहज्ज
मोपघातिनी गौः अनः शकटं वहीत्यनशानशकटवहनश्चो ह्येषः वहेः क्षिपिसं प्रसारणं अनसोडकारः चतुरनशुहोरा मुहान्त इत्याग
मः धेनुर्नवप्रसूता गौः एते मम यज्ञे निमित्तेन कल्प्यन्तां स्वस्वव्यापारसमर्थं भवन्तु यद्वा एते मम यज्ञेन कल्प्यन्तां मयस्वमुपभोगक्षमा
भवंत्वित्यर्थः अथ नामया हं जुहोति वाजा यस्वाहेत्येतद्देवासावीन्कामानाह्वायेन मेव प्रत्यक्षमप्रीणं स्तथैवैतद्वजमानः सर्वाका
मानाह्वायेत मेव प्रत्यक्षं प्रीणातति वाजो न्तं तस्मै स्वाहेति होममंत्रः वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्य
र्थः अन्न प्राचुर्याः चैत्रेन्न रूपः १ प्रसवायानुज्ञारूपा यजले क्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वै शारवः २ पिजाय अमुजा यंते इत्यपिजः

पष्टवाडु मे पष्टौ ही चमः उक्षा चमे वशा चमः अष्टपमश्च मे वेहज्ज मे नशुंश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्प्यन्ताम् २७

सप्तम्या अलुकजलक्रीडारतत्वादपिजो ज्येष्ठः ३ कृतवे यागरूपा यचतुर्मास्यादि याग प्राचुर्या अतुराषाढः ४ वसवो वासयतीति व
सुः चातुर्मास्ये यात्रा निषेधात् वसुः आवणः ५ अहर्ष्यत ये दिनस्वामिने स्वरूपं यतापकारत्वाद्वा इदं स्याहर्ष्यतित्वं ह्यमुग्धा या
क्रतुषारादिना मोह रूपा यदिवसायतुषारवाहुत्यान्मुग्धमह आश्विनः ७ अमुग्धाय वै नं शिनाया विनशपतीति विनशीमस्जिन
शोर्त्लति वाहुलकादत्रत्यपि नशोरमागमः विनशपेव वै नं शिनः स्वार्थेण अत्यघटिकावत्वेन विनाशशीला यकार्तिकस्त्वा
ननियमादिना पापनाशकत्वाद्मुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय ८ अविनं शिने अत्यायनाय नविनशपतीत्यविनशीत

रामः
२ ७७

स्मे विनाशरहिताय अंते सर्वेषां नाशो भवं अत्यंतदयनं चेत्यं त्यायनं तत्र भवः अत्यायनस्तस्मै सर्वनाशोऽप्यवशिष्टायत एवाविनं शिने विष्णु
रूपाय मासानां मार्गशीर्षे स्मृतिस्मृतेः ९ अंत्याय भो वनाय भुवनानां मयं भो वनः अतस्वरूपे भव आत्पस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकर
त्वात्तत्र भवत्वं जठराग्नेदीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य १० भुवनस्य भूतजातस्य पतयः पालका यमाग्रस्त्रानादिना पुण्यजनक
त्वेन पालकत्वं माघस्य ११ अधिपये अधिपालका यफाल्गुना यवर्षति त्वात् १२ प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठाने प्रजापतिनाम
काय देवाय स्वाहेति होमार्थः सर्वत्र हे अग्ने इयं ते तवराट् इदं राज्यं यत्र यत्र यागः क्रियंते तत्र तवैव राज्यं किंच हे अग्ने त्वं मित्रस्य

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा कृतवे स्वाहा वसवे स्वाहा हर्ष्यते स्वाहा क्रतुमुग्धाय स्वाहा मुग्धाय चैनं शि
नाय स्वाहा विनं शिनः अत्यायनाय स्वाहा न्याय भो वनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहा अधिपतये स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा इयं ते रात्रिमायं यन्तासि यमनः ऊर्जे त्वा ह्ये त्वा प्रजानां त्वाधिपत्या य २८

सख्युर्पजमानस्य नियंतो नियामको सिष्यार्थे चतुर्थी मित्रायेति कीदृशत्वं यमनः यमयतीति यमनः अग्निहोमादिकर्मसु समीची
नियमयन् अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसायत्वात्त्वामभिषिञ्चामीति शेषः तथा ह्यौ वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि अग्नौ प्रास्ता हुतिः स
म्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते हृष्टिहृष्टेरन्तं ततः प्रजा इति स्मृतेः तथा प्रजानां अधिपत्या यप्रजा स्वामित्वा स्यै त्वामभि
षिञ्चामि वसो धीरया त था च अतिः प्रजानां त्वाधिपत्या न्वा ऊर्गन्ते हृष्टिरन्ते नैवै नमे त श्रीणाति यद्देवा हे यंते रात्रिमायं यंता
सि यमन ऊर्जे त्वा ह्ये त्वा प्रजानां त्वाधिपत्या येतीदं ते राज्यं मभिषिक्तो सीत्येतन्मित्रसित्वं यंतासीति २८

सं. टी०
२७८

आयुर्मेनेन कल्प्योमः कल्पंतामिति लिङ्गात् अथ कल्पान् जुहोतीति श्रुतेः यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवनकालः कल्पंतां साध्यतां प्राप्यतां प्रा
णश्चक्षुः श्रोत्रवाङ्मनसि मम यज्ञेन ह्यहं भवतु आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृतेः अत्रावेहो यज्ञे
न कल्पंतां ज्योतिः स्वयं प्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यतां पुण्यकर्मोनुष्ठानं परमात्मज्ञाकारणं प्राप्तरणविविदिशति यज्ञेन रा
नेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः कर्मणो वहिसं सिद्धिमास्थिता जनकादयः इति स्मृतेः स्वः स्वर्गः दृष्टेस्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा क
ल्पंतां यज्ञश्च मम यज्ञेनैव ह्यहं भवतु नाहं यज्ञह्यहं सौमर्थः यज्ञेन यज्ञमयं जत देवा इति श्रुतेः किंच स्तोमयजुर्ऋक्साम
ह्यहं यंत्राणि च यज्ञेन ह्यहं भवतु त्वत्पुत्रं गः स्तोमस्त्रिदश्यादियजुरनियतपादो मंत्रः ऋषियतपादा सामा गीति

आयुर्मेनेन कल्प्यताम्यालो यज्ञेन कल्प्यतां चक्षुर्मेनेन कल्प्यतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्प्यतां वागपुनेन क
ल्प्यतामनो यज्ञेन कल्प्यतामात्मा यज्ञेन कल्प्यतामहमा यज्ञेन कल्प्यतां ज्योतिर्मनेनेन कल्प्यतां स्व
र्गं यज्ञेन कल्प्यताम्यहं यज्ञेन कल्प्यतां यज्ञो यज्ञेन कल्प्यतामस्तोमश्च यजुश्च ऋक्साम च ह्यहं च य
न्त्राश्च स्वर्गदेवाः आगन्मासताः अहं मम पुजापतेः पुजाः अहं मम देवा २७८

प्रधानं ह्यहं यंत्रं तद्विशेषो वसाह्यैव मग्निमभिषिञ्च्य आत्मानं यजमानः प्रशंसति एव यजमाना देवाः भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्मगंतं वं
तः गमेर्लङि शब्दोपे मस्य न वेरु पंगत्वा चामता अमरणा धर्मिणोः भूभूतः भवते लुङि रूपं ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अ
हमेति फलवचनं अनेन वसाह्यैव सर्वकामप्राप्तिरुत्पद्यते वेदस्वाहेति वसो धराहो माथी मंत्रः वेदिति वषट्कारः वषट्का
रौहं परोक्षं पदे चतरो वषट्कारेण वा वै स्वाहा करिण वा देवेभ्यो नमः प्रदीयत इति श्रुतेः इति वसो धरा मंत्रः समाप्ताः २७८

रामः
२७८

का. व प्रावत्संभृत्य च मसवसु वेण वाजपेयानि वाजस्येममि साग्निकानि वाजस्यन्विति क्षेत्रपवनं सौवर्षधोमौ हं वरेच मे संभृत्य तस्मात्सर्वेणि
धाञ्च मसवसु वेणो वरेण चतुः कोणपुष्करेण सुवेण वाजस्येमं प्रसवयति स प्रमंत्रैः सप्त वाजपेयसंबंधानि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य
नु प्रसवइत्यादिसप्तमंत्रैः प्रतिमंत्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव सर्वौषधीन्नेव सवसु वेण जुहोतीति सूत्रार्थः वाज
स्यनु व्याख्याता ३० विश्वे अद्य लुशोधाना कदृष्टा वैश्वेरी वात्रिष्टु ए अद्यास्मिन् दिने सर्वमरुतः सप्त गणाः आगमंतु आगच्छंतु कृत्वा
भावेरूपे विश्वे अन्ये च सर्वे गण देवता वसवो रुद्रा आदित्या उती ऊत्या पूर्वसवर्णः अवेनेन तर्पणेन निमित्तेनागमंतु तस्मात्तु कृतेत्य
र्थः विश्वे देवाश्च गण देवता मोस्माकं अवसा अनेन हविष निमित्तेन हविर्गृह्णायागमंतु तदागमनेन च विश्वे सर्वे प्रयोगार्हपत्या

वाजस्यनु प्रसवेमातरमूही यदि तिन्ताम ब्रचसाकरामहे यस्यामिदं विश्वं भूवन्मा विवेश तस्यान्नो देवः सविता धर्मसा वि
षत् ३० विश्वे अद्या मरुतो विश्वे ऊती विश्वे भवन्वग्नयेः समिधः विश्वे नो देवाः अवसागमन्तु विश्वं मरुतु इविणं वा
जोः अस्मे ३१ वाजोनः सप्तप्रदिशश्च तस्मात्परावतः वाजो नो विश्वे देवैर्धनसाता विहावतु ३२

प्राभवंतु तदर्थं होमेनेत्यर्थः तेषां देवानां तु द्वाविश्वं सर्वं इविणं धनं गोभृति लहिरणादि वाजो मन्त्रास्ते स्माकं अस्तु विभक्तेः शो आदे
शः ३१ वाजोनः तिस्रो न देवत्या तत्राद्यानुष्टुप् छन्दो नोः स्माकं वाजो न सप्तप्रदिशो भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादि चतुष्कं परावतो ह
रस्थाश्च तस्य च मरुज्जनतपः सत्पारव्याश्च परयति शेषः वाशश्चार्थः यज्ञास्माकं वाजो न सप्तप्रदिशश्च तस्मात्परावतो ह्यश्वा
वतु प्रीणातु प्रशदेन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावक्तु इत्यर्थः मरुतादयो हिलोकत्रयमतीत्यवर्तन्ते अस्मदन्तान्न सप्तलो
कादि चतुष्कं च तत्पत्तिर्यः किंच धनसातोषनसभक्तैः क्रतो निपातः धनस्य सातो सभोजनकाले प्राप्ते वाजो नोः स्मान् विश्वे

देवैः सहावतु पालयतु हस्मिन् लोकियज्ञे वायदास्मा
कं धने वाजायेत तदास्माकं देवतर्पणं क्षमं वृद्धमस्ति
निवाक्यार्थः ३२

सं. टी०
२७७

वाजोऽऽद्यास्मिन्निवेवाजोन्नमन्नाधिष्ठात्रीदेवतानोऽनान्प्रसुवातिप्रैरयतुऽनुजानातुऽनार्थमिति शेषः अन्नाहनेच्छास्माकंभवत्विति शेषः
वाजऽऽनुमिः कालैः सह देवान्कल्पयति यथास्थानं कल्पयतु देवो जातौ यस्मिन्काले यो देवा यद्यप्यसंतत्रजयत्वित्यर्थः हिचकारार्थे वा
जश्चमासां सर्ववीरं सर्ववीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं ज्ञानजनयतु ह्यंदसितुर्लड् लिट् इति लिट् पुत्रादियुतं मां करोति
त्वित्यर्थः ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विष्वा आशा सर्वादिशो जयेयं अन्नदानेन सर्वादिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ३३ वाजः पुरस्तात्
वाजोन्नतोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उता पिचनोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोस्तु नोऽस्माकं वाजारुषिषा कृत्वा देवान्बुद्धयतिवर्द्धय
तु हि चार्थे वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं विष्वा आशाः सर्वादिशो भवेयं दिशः पता व्याप
वाजो नोऽऽद्या प्रसुवाति दानं वाजो देवाः ॥ अतुमिः कल्पयति वाजो हि मां सर्ववीरं अनुजान विष्वा आशा वाजपतिर्ज
येयम् ३३ वाजः पुरस्तात् वाजः पुरस्तादु तमं वातो नो वाजो देवान्कृविषा बर्द्धयति वाजो हि मां सर्ववीरं अकार सर्वा आ
शा वाजपतिर्जयेयम् ३४ सम्मास्तजामि पयसा दधिघ्राः सम्मास्तजामि पयसा दधिघ्राः सो हं वाजं सनेयमग्ने ३५

कता प्राथ्यते यद्वा विष्वा आशा भवेयं प्राप्नुयां वशीकुर्यामित्यर्थः ३४ सम्मा अग्निदेवत्ये देविराजौ दशकास्त्रयो विराजैकादशवेत्यु
क्तेकादशाक्षरक्षरत्रिपादा विराट् तृतीयो व्यहृन् दशकस्तेनैकोना सोहमिति तत्तद्वा प्रवणा द्योः धाहारः हे अग्ने यो हं दधिघ्राः पयसा
दधिघ्राः संवंधिरसेन मामो मात्मानं संस्तजामि स योजयामि अद्रिरोषधीभिश्च मांस्तजामि सो हं संस्तु पयो वीषधिशरीरैः सन्वाजमन्नस
नेयं भजेयं यद्वा वात्ययेनास्मच्छृष्ययुष्मद्देवः हे अग्ने यो हं दधिघ्राः पयसा दधिघ्राः संस्तजामि होमेन सो हं वाजं सनेयं ३५

रामः
२७७

का सोमापहृतं पयः दधिघ्राः हे अग्ने यो हं दधिघ्राः पयोरसंधाः धेहिस्थापय दधाते लुडि मध्यमेकवचने रूपं बहुलं ह्यंदस्य मां जोगेपीत्युभावआ
र्षः उषधीषु च पयो धाः दिवि स्वर्गे च पयो धाः अंतरिक्षे च पयो धाः किंच मध्यं मर्त्ये प्रदिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्योरसयुताः संतु आहुति प
रिणामेन धिघ्रादयो मामभीष्टदा भवंत्वित्यर्थः ३६ का सुवं प्रास्यरि श्रित्य कृत्वा जिनमास्ती र्यपुच्छादुत्तरशेषः पः कृत्वा भिषेक सामर्थ्या क्षी
रोदकावावाज पयिकानीति श्रुते स्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मर्वचसकामश्चित्पचारश्चो देवस्पत्वेति अस्मार्थः कर्मोपवर्गे ओदुं वरी चतुःको
णं सुवमाह्वनीये प्रक्षिप्याग्निपुच्छादुत्तरदिशि परिश्रितं लग्नं प्राग्रीवमुत्तरलोमकृत्वा जिनमास्ती र्यतत्र स्थितो ब्रह्मर्वचसकामो य
जमानश्च यनकृतान्चारं भोऽध्वर्युणा सर्वोषधशोणाभिच्यते किं कृत्वा सर्वोषधशेषः पोजलानि कृत्वा अभिषेकस्य इव इव साध्यत्वा

पयः दधिघ्राः पयः उषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मर्त्यम् ३६ देवस्यैवा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वा
हु आम्पुहो हस्ता आमसरस्वत्यै वाचो यन्तु यन्त्रेणा गेः साम्ना ज्येनाभिषिच्यामि ३७ ॥ व अ यं पूर्वपक्षः सिद्धं तमाह शीरोद
केवेति च पूर्वपक्षनिशे शेषे जलसेको न यतस्तत्र शीरोदके विद्यते वाजपेयिकानीति श्रुतेः अत्र वाजपेयसं वंधीनि वाजप्रसवे
यानि श्रुतेः तत्रोदकक्षरिस्तव एव उदुं वरे पात्रेऽपसिंच्य पयश्चेत्युक्तेः अतस्तन्नि श्रेणैवाभिषेको न जलासेक इत्यर्थः देवस्य
त्वा व्याख्यातं सरस्वत्यै भिं गोक्तदेवतं यजुः सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वती संवंधिन्या वाचा वाण्या यंतु निर्यंतुः प्रजापतये यन्त्रेण नि
यमनेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यजमानत्वा मभिषिच्यामि मत्कृताभिषेके ण वाक्सिद्धिरैव यसां साम्राज्यं चतवसं पद्यता

मित्यर्थः ३७

सं० २१०
३००

का द्वादशग्रहीतं विद्याहं जुहोत्युता षडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभूतो वाट्कारांतः पूर्वः पूर्वमंत्रः आद्या द्वादशग्रही स्वाविभज्य द्वादशांशं कृत्वा अतेत्यादि द्वादशमंत्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभूतं ज्ञात्वा हुती जुहोति वयति षष्ठे षु द्वादशमंत्रेषु पूर्वमंत्रः स्वाहावादित्यंतः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यंतः ततो मंत्रे यनिपुष्टिगानिसनइदं ब्रह्मेत्यादीनि व्यवहितपठितान्यप्यपहृष्य पठित्वा पूर्वमंत्रः संपादनीयः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्योषधयोः सरोदेव नितत्रायं विभागः अताषाडुत धामाग्निर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इति चाउंतः पूर्वः पूर्वमंत्रः तस्योषधयोः सरसो मु होनामताभ्यः स्वाहेति स्वाहांत उत्तरो मंत्रः पूर्वगंधर्वदेवतयः एवं पंचचकंडिकास्वप्यग्रमंत्रविभागो ज्ञेयः तथा च अतिः पुंसे पूर्वस्मै जुहो त्यथ स्त्रीभ्यः पुमांसंत द्यौर्येण दधात्येकस्मा इव पुंसं जुहोति वक्षीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुंसो वक्षो जाया भवंत्युभाभ्यां वषट्

अताषाडुत धामा अताषाडुत धामाग्निर्गंधर्वस्तस्योषधयोः पसरसो मुहोनाम सनः इदमब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् कारेण च स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति स्वाहाकारेण च स्त्रीभ्यः पुमांसमेत पुमांसमेत द्यौर्येण दधाती ॥ द्वातत्र्यः स्वाहा ३८
नितथा चैवं अताषाडु संहितः २ सुषुम्णाः ३ इषिरो ४ मुन्यः ५ प्रजापतिरिति षष्ठं पूर्वमंत्राणां अताषाडित्यादिनाम कागंधर्वदेवता अथ मंत्रार्थः योग्निर्गंधर्वः सनोः स्माकं इदं ब्रह्मक्षत्रं एजातिं इदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातुरक्षतुः कीदृशो गंधर्वः अताषाडु अतंसयं सहते इति अताषाडु सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साजः सइति षत्वं पूर्वपदस्य द्वादसो दीर्घः तथा अत धामा अतंसत्यं अनश्वरं धा मस्थानं यस्य स अत धामाय ईदृशो ग्निस्तस्मै अग्नये गंधर्वीय स्वाहा वाट् वषट् कारेण स्वाहा सुहुतमसु इत्येको मंत्रः तस्याग्नेर्गंधर्व तस्योषधयोः ब्रीह्या घानामनाम्ना असरसः स्त्रीस्त्वेन भोग्याः कीदृशपुंषे धयः मुदः मोदं ते जेनाया भिस्ता मुदः उषधयो वै मुदः उष

श्रुतिहं सर्वमोदं तेति श्रुतेः उषधयोः योगेण
तथा च अतिः अग्निर्गंधर्वदेवता अथ
रामः ३००

संहितः यः सूर्यो गंधर्वः सनोः स्माकं इदं ब्रह्मक्षत्रं च पातु कीदृशः संहितः संदधात्यहोरात्रे इति संहितः असौ वा आदित्यः संहितः एष ह्यहोरात्रे संदधाती ति श्रुतेः विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य सः विश्वसामा सर्वसामरूपो वा विश्वसामेत्येव स सर्वसामेति श्रुतेः यदे तदर्विदीप्यते तन्न ह्यत्र तं तानि सामानीति च तस्मै सूर्यो य स्वाहा वाट् तस्येति तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामा सरसः तेजस्त्रसरेण चः सूर्यो गंधर्वो मरीचिरसरो मे मिथुनेन सहोच्चक्रामेति श्रुतेः कीदृशो मरीचयः आयुवः संमंता द्युवंति मिथुना भवंत्यायुवः आयुवो नाम चरी पत्नवं इति श्रुतेः ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ३९ सुषुम्णाः यश्चंद्रमा गंधर्वः सनोः स्माकं इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु कीदृशः सुषुम्णाः शोभनं सुभं सुखं यस्मो तसु यति

सुहृदो विष्णुसामा सूर्यो गंधर्वस्तस्य मरीचयो प्यरसः आयुवो नाम सनः इदमब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् द्वात्र्यः स्वाहा ३९ सुषुम्णाः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्रा प्यरसो भेकुरयो नाम सनः इदमब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै यः यज्ञदारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चंद्रलोकादो रुक्तस्वात् तथा सूर्यस्येव हिरण्यमय इति श्रुतेः स्वाहा वाट् द्वात्र्यः स्वाहा ४०
तस्ये चंद्रमसे स्वाहा वाट् तस्येति तस्य चंद्रस्य नक्षत्राणि असरसः कीदृशः भेकुरयः भाकांति कुर्वतीति भेकुरयः दृषोदरादित्वात्साधुः चंद्रमा गंधर्वो नक्षत्रैरसरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति श्रुतेः ताभ्यो नक्षत्रा सरोभ्यः स्वाहा ४०

सं. ८१०
३०९

रश्मिरोवातो वायुर्गंधर्वः सनरं ब्रह्मक्षत्रपातु तस्मै स्वाहा वादु सुहृतमस्तु कीदृशो वातः रश्मिः एष गतो दिवादिः रश्मिगच्छतीति रश्मिः उरगादिरश्मिः प्रत्य
यः शीघ्रगमनाः विश्वचाः विश्वस्मिन् यच्चो गमनो यस्य स विश्वयच्चः सर्वगतो गमने रश्मि रश्मिरिति शिप्रत्येतद्विश्वयच्च इत्येव हीदं सर्वयच्चः करो
तीति श्रुतेः तस्यापो नामा सरसः वातो गंधर्वः द्वापरसो भिमिथुनेन सहोच्चक्रामेति श्रुतेः त्रिजीवयेति धान्यो त्यादने नेत्यर्जः आपो वा ऊर्जी श्रोत्र
र्जा यते इति श्रुतेः ताम्यो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानि भुनक्ति भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति इति श्रुतेः सुपर्णाः शोभनं पर्णा पतनं से
र्गो गमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति तस्य यज्ञस्य दक्षिणा अस्मरसः यज्ञो ह गंधर्वो दक्षिणाभिरस्मरसो भिमिथुनेन सहोच्चक्रामेति

रश्मिरो वि श्वयच्च वातो गंधर्वस्तस्यापोः अप्सरसः ऊर्जी नाम सनः इह मन्त्रेण क्षत्रपातु तस्मै स्वाहा वादु सुहृतमस्तु कीदृशो वातः रश्मिः एष गतो दिवादिः रश्मिगच्छतीति रश्मिः उरगादिरश्मिः प्रत्य
यो यज्ञो गंधर्वस्तस्य दक्षिणाः अप्सरसस्त्या वा नाम सनः इह मन्त्रेण क्षत्रपातु तस्मै स्वाहा वादु सुहृतमस्तु कीदृशो वातः रश्मिः एष गतो दिवादिः रश्मिगच्छतीति रश्मिः उरगादिरश्मिः प्रत्य
श्वकर्मामनो गंधर्वस्तस्य दक्षिणाः अप्सरसस्त्या वा नाम सनः इह मन्त्रेण क्षत्रपातु तस्मै स्वाहा वादु सुहृतमस्तु कीदृशो वातः रश्मिः एष गतो दिवादिः रश्मिगच्छतीति रश्मिः उरगादिरश्मिः प्रत्य

श्रुतेः कीदृश्यः स्तावाः स्रयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्ह यज्ञः स्रयते यो वै कश्चन दक्षिणा ददाति स्रयते स एव स इति
श्रुतेः ताम्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ४२ प्रजापतिः यो मनोरूपो गंधर्वः स इह ब्रह्मक्षत्रपातु तस्मै मनसे गंधर्वो यस्वाहा वादु सुहृतमस्तु कीदृशो वातः रश्मिः एष गतो दिवादिः रश्मिगच्छतीति रश्मिः उरगादिरश्मिः प्रत्य
र्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्येते इति करोतेर्मनिन सहोच्चक्रामेति श्रुतेः तस्य मनो
गंधर्वस्य क्रक्ता मान्य सरसः नाम प्रसिद्धं कीदृश्यः उष्यते काक्ष्यते भास्व याभिस्ता एष यः मनो ह गंधर्वः क्रक्ता मेरुपरो भिमिथुनेन सहोच्च
क्रामेत्येष यो नामेष्ट क्रक्ता मानिवा एष यजत्र क्रक्ता मेरुशासत इति नोऽस्त्विति श्रुतेः ताम्यो परोभ्यः स्वाहा सुहृतमस्तु ४३

रामः
३०९

का. पंचगृहीतं चरथ शिरस्य ध्यात्वा हवनीयं धियमाणे पंचकृत्वः सनो भुवनस्येति रादु भूतो मानंतरं पर्वसंस्कृता देवा ज्पात्यं च गृहीत्वा हवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणो
रथं शिरसितराज्यपंचविधा विभज्य पंचकृत्वो जुहोति पंचवारं मेतः इति सूत्रार्थः सनः प्रजापतिदेवता प्रस्तारपंक्तिः आद्यो द्वादशकावंत्यावष्टौ कोसा प्रस्तारपंक्तिः
तृतीयो नवकः हे भुवनस्य पते भूतजातस्य पालक हे प्रजापते यस्य ते तवोपरि स्वर्गगृहाः संति वायवायस्य ते इह भूल्लोके गृहाः संति सत्वेनोऽस्माकं अस्मै
ब्रह्मणे प्रातः काले यस्मै क्षत्राय क्षत्रिया यचमहि महिमेत शर्मसुखं यच्छेद हि स्वाहा सुहृतमस्तु ४४ का. वातरोमान जुहोति पंचजलिहृत्य बहिर्वेदे रघो दक्षि
णस्यांधुर्युत्तरतः उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणं प्रष्टेः समुद्रो सीति प्रतिमंत्रं रथरोमानंतरं रथभगे रुत्तरतो बोहो प्राप्नुमवस्थाप्य तस्य स्थानं त्रये त्रीन्वा
सनो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तः उपरि गृहा यस्य वेह अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्षत्राय अस्मै क्षत्रिया यचमहि महिमेत शर्मसुखं यच्छेद हि स्वाहा सुहृतमस्तु ४४ समुद्रोऽसिन भस्वाना ईरानु
शस्त्रस्य यो भरभिमो द्वाहि स्वाहा मारुतोऽसि मरुता ईरः शस्त्रस्य यो भरभिमो द्वाहि स्वाहा वस्परसि दुवस्वा अस्मै यो भरभिमो द्वाहि
युहो मान जुहोति मंत्रत्रयेण रथयुगदक्षिणधुरोधः उत्तरं पुरोधे द्वातीयं युगमध्याधस्तृतीयं किं कृत्वा बहिर्वेदे रजलिनाधः तमा स्वाहा ४५
नीयेति सूत्रार्थः समुद्रोऽसि वायवानि त्रीणि यजूर्ध्वजिलोकस्थो वायुस्तस्येति द्वायो यः त्वं ईदृशो सि सत्वं मामां अभिवाहि मरुभिमुखमागच्छ स्वाहा
सुहृतं ते सुवागति गंधनयोः लोहमध्यमेकवचनं कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्नतिजलेः किं नो भवतीति समुद्रः उदीक्रे दनेरकप्रत्ययः न भस्वान्न भो
सिनक्षत्राणि विद्यंते यत्र सः आर्द्रा दानुः मयोभः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति महोभः स्वर्लोक रूपोऽसि असौ वै लोकः समुद्र इति श्रुतेः समामभिवा
हि १ मारुतोऽसि मरुतां वातानां अयं मारुतः मरुतां शुक्रज्योतिः प्रभृतीनां गणस्तस्मिन् निवासत्वात् अंतरिक्षलोको वै मारुत इति श्रुतेः शंभुर्मयोभस्त्वेमा
ममामिवा हि पूर्ववत् २ अवस्परसि अवं अनं रक्षणं सी अतीत्य वस्युः धिवृतं तु संताने द्विष्टे प्रष्टेऽप्यनुनासिके चैरुदिकृते यणदेशः अयं वै लोको व
स्पर इति श्रुतेः भूलोक रूपोऽसि दुवस्वानुद्वोन्नं हविलक्षणं विद्यते यस्य सः शंभुरित्यादि पूर्ववत् ४५

॥ सं. टी० ॥
॥ ३०५ ॥

एतं सधस्थितिस्त्रिष्टुभः सहितिष्टेति देवा यज्ञसधस्थः स्वर्गसंघार्थं यते एतं यज्ञमानं ते तव परिददामि जातवेदा अग्निर्यशेवधिं आहुतिपरिणा
मभूतं आवहत् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलं भूतं च सुखनिधित्वपरिददामि उभयं रक्षणं यंतु भ्यंदहामीत्यर्थः एवं यज्ञमानं यज्ञं च स्वर्गं
समर्प्य तत्स्थानं देवानेर्षयते अन्विति देवा यज्ञपति यज्ञमानो वोयुष्मान्वागता कर्म समाप्तो भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् अत्रास्मिन् पर
मेवोमन् उक्तं येमि आकाशे स्वर्गो ह्येवागतं तं यज्ञमानं यज्ञं जानीतस्मैति पादपूरणः स्वर्गो गतः समवद्विः सभावेनी यस्त्यर्थः
आवहत् वहते लुट् इति श्रुत्य लोपः परस्मैपदेष्विति पडलोपः लोटो जाटविस्पाजगमः शेषवर्ति सुरवनाम शेषवर्धो यते स्मन्निति शेष
धिः ५॥ एतं जानाया सहितिष्टेति सधस्थाः परमेवोमन् उक्तं स्वर्गं भूते वोमि सहस्थिताः देवाः एतं यज्ञमानं जानाया जानीतलेटो

एतं सधस्थपतिरित्यामि यमावहा छेवधिं जातवेदाः अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वाः अत्र तं यज्ञमानं जानीत परमेवोमन् ५॥
एतज्जानाया परमेवोमदेवाः सधस्था द्विदरूपमस्य यदा गच्छात्यपि मिदं वयानैरिष्टा पृत्तं कृणवाथा विरस्मे ६०
उद्धुधस्वाग्ने प्रतिजा गृह्णते मिष्टा पृत्तं सः सज्जथामयश्च अस्मिन् तस्य सधस्थेः अद्युतरस्मिन् च यज्ञे देवा यज्ञमानश्च सीदते ६१

मध्यमवहवचने अत्रागोमेरुपे किंच अत्र यज्ञमानस्य रूपं यवित्तजाना तप्रत्यभिज्ञाना येन विवरणवात्ययेराः वचनव्यत्ययश्च विदितिरूपो ययत् ॥ रामः ॥
यदा देवयोनैः पश्चिभिः स्वर्गमार्गे रागच्छत आगच्छति लोपाजगमोतदा इ पृत्तं श्रौतस्मात्तकर्मफले अस्मै यज्ञमानाय विः कृणवाथ प्रकटीकुरुत
तेत्यर्थः देवा योनितियेषु देवयानाः करणाधिकरणयोश्चेति लुट् उपसर्गस्थानमेदात् बहुलं एजा र्थे वा इष्टं च पृत्तं च इष्टा पृत्तं देवसंबंधिकर्मत्वेदि
शेन एव पदस्थानं आ पृत्तं चेति वा कृणवाथ कृणुतौ स्वादिः अत्रागमश्च ६० उद्धुधस्वाग्ने ६१

येन वहसि अनुष्टुप् एते देवा रव्याते ६२ प्रस्तरणति स्त्रोनुष्टुभः देवतेनोस्माकमिमं यज्ञं च स्वर्गं नय किं कर्तुं देवेषु गंतवे देवा अतिगंतुं तु मर्थे त
वप्रत्ययनिवादाद्युदात्तः कादृशं प्रस्तरेण सुगाधारभूतेन दध्मुहिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमानैर्काष्ठैः सुचाजुकादिकयावेद्यामि
तयावेदिभ्यस्पाचवर्हि प्रादध्मुपलकेन अचा रुगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ६३ यदत्तं वैश्वकर्मणो विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्व
कर्मैव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्माग्निर्नोस्माकं तदामं स्वः स्वर्गलोके देवेषु मध्ये दधात् दधातुस्थापयतु फलमो गायेत्यर्थः
तत्किं यदत्तं भार्या पुत्रजामातृभगिनी तत्पत्यादिभ्यो दत्तं यज्ञपरादानः परोपकाराय दययादीनां धर्कपरोभ्यो दत्तं यज्ञं पृत्तं सति विहित

येन वहसि सहसं येनो ग्ने सर्ववेदसमं तेनेमं यज्ञं नोनयस्व देवेषु गन्तवे ६२ प्रस्तरेण परिधिना स्त्रुचावेद्या चवर्हिषा अवे
मं यज्ञं नोनयस्व देवेषु गन्तवे ६३ यदत्तं यत्परादानं यत् पृत्तं यत्पृष्टदक्षिणाः तदग्निर्बैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नोदधत् ६४ य
अभाराः अनपतामधो घृतस्पृच्यः तदग्निर्बैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नोदधत् ६५ अग्निरस्मिन्नन्नाजातवेदाद्यतमे चक्षुरमृतममः
आसन् अर्कस्त्रिधातुरजसो द्विमानो जस्रो घृमो हविरस्मिनाम ६६

सो गत्वा यज्ञमानः स्वर्गतव ६४ यत्र भारा वैश्वदेवकर्मणो विश्वकर्ताग्निस्तत्र स्वः स्वर्गं देवेषु मध्येनोः स्मानदधत् दधातुस्थापयतु तत्र कु
त्र यत्र देशे मध्ये मध्येनो घृतस्पृच्योऽन्याः पयोदधादीनां धाराः प्रवाहा अनपता अनपता उपधुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तते ६५ अग्निरस्मिन्नग्ने
हेतवादिना त्रिष्टुप् देवश्च देववातदृष्टाय जेविनियुक्ताः अग्निप्रकरत्वाद्यज्ञमाना ज्ञानमग्निर्लेन ध्यापति जन्मना उत्पत्येवाहमग्नेरस्मिन्नग्निरूपो
स्मिन्नामा विभक्ति लोपः नाम्ना हविः पुरोउशादिकमप्यहमस्मिन्कीदृशो जातवेदाः जातं जानं विदत इति जातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वाभीत्यर्थः अर्कः
अर्चनीयो यज्ञो हमप्यवात्र धातुः त्रयोधातवशपुः सामलक्षणाय स्पृजो सी विमानः रज उदकं तस्य निमात विममीते इति विमानः नदादित्वात्कत्त

॥ सं. टी. ० ॥
॥ ३० ई ॥

रित्युद्भूतस्य न सति क्षीयते इत्युक्तं अनुपक्षेण प्रमुपक्षयेन भिक्वात्मनि नारकप्रत्ययः धर्मः दृशरणादयोः जिह्वार्तिधर्मः उरगादिको मप्रत्ययदी
प्रः अदित्यरूपः क्षरणमेधरूपो बाह्यादशो गिरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुः नेत्रं पृथक् मित्रं पश्यामिति भावः अग्रतः हविर्मम आसनं ग्रास्ये मुखे गन्धं दद्या
दिना आस्यशब्दस्यासन्नदेशः सप्रस्थालुकमन्मुखे हविर्बुद्धं तमस्तं करोमीति भावः एवमात्मना न्येते संपाद्य ई अन्नो नाम आत्मदेवत्वं यजुः
सप्रदशाक्षरं यज्ञः स्य विनियोगो नास्ति यजमानेनात्मनि वेदत्रयात्मकं संपादयति नामना भ्राह्मणे चोस्मि सामवेदेनास्मास्मिका चित्रो सी
ति चित्पनामकत्वापत्तिश्चेते यन्नय इति चित्पस्यानेच्छन्नेसीति नामविधायतमुपतिष्ठते कर्मशेषे समाप्येदमुपस्थानं कार्यं उपस्थाना
नंतरं समारोपविधानात् इति सूत्रार्थः ये अगतयः अग्निदेवत्यानुष्ठु ए अस्यां दधि व्या अघि अस्याः दधिव्या उपरि यो अग्नयो वर्तते कीदृ
अन्नो नामास्मि यजुः धं विनामास्मि सामा निनामास्मि ये अग्नयः पा अन्नया अस्यां दधि व्यामधि तेषामसि च सुतमः अ
नो जीवाते वे सुव ६० वा अहत्या यशवसे दतना पा र्वा य च इन्द्रावर्तयामसि ई ॥ १ ॥ शाः पांचजन्याः पांचजनामनुष्ठास्तेषो हिताः पां

चजन्याः यद्वा पांचजनाः समस्तचित्तिरूपा ये पांते पांचजनस्त एव पांचजन्यः स्वार्थे तद्धितः हचित्वाग्नेः तेषां दधि वी स्थाना मग्नीनां त्वं उक्तमेसि
श्रेष्ठे सि अतोऽस्मान् जीवाते वचिर्जीवनापप्रसुवप्रेरयचिर्जीवयेत्यर्थः जीवितुरित्यनुप्रत्ययः व्यवहृताश्चेति प्रत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानं ६०
का निति पुराषवतामुपतिष्ठते वा अहत्या येति सप्रभिरष्टभिरेकैश्च शभिर्वी सत्क्षरणानंतरमेतं चित्तिमुपतिष्ठते सप्रभिरष्टाभिरेकैश्च शभिर्वी
तिसूत्रार्थः वा अहत्या य आग्नेय्यः सप्तत्रयः इन्द्राद्याद्येदेव अहं देवयोगायत्री निष्ठुमो विष्णुमित्रेणापि दृष्टे दे इन्द्रवयं त्वात्वा आवर्तया
मसि आवर्तयामः इदं तोमसि उपतिष्ठामहे किमर्थं शवसे वला मत्वं लह इत्यर्थः कीदृशाय शवसे वा अहत्या य इन्द्रस्य देवस्य हत्यायां हनेन
कुशलं वा अहत्या य इन्द्रात् समर्थ इत्यर्थः च पुनः दतना पा र्वा य दतना शत्रुसेना सद्यतेः भिह्मतेनेन दतना पा र्वा य इतस्मै दत शत्रुसेना पराभवसमर्थये

॥ रामः ॥
॥ ३० ई ॥

सहदानुं हे पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्हुतो भिहूतः पुरुहूतः हेवहुभिर्गुहते इदं त्वं सहदानुं शत्रुं अहं सं हस्तहीनं कृत्वा संपिणक्तं संपिदिच्छर्ण्य सह इति वलना
मसहो वत्सं ददातीति सहदानुः दधो ददाति वा तसहः शब्दात्पलोपः नुप्रत्ययो ददाते यद्वा संहर्तुं की मययोः हुं मंत्रं ददातीति सहदानुः शत्रुः की
दृशं क्षीयतं क्षयति निवसति क्षीयनतं क्षिनिवासगत्योः उदादिः शत्रुप्रत्ययः निकटे वसंतं कुणारं कृण्विदुवेचावदुत्तिकुणारः तं कृणो शब्दे उणा
दिक आरुप्रत्ययः धातोः संप्रसारणं चपि संचर्णेनेलं जामध्यमैकवचनं रुधादिवा अमसं पूर्वः अदभावस्त्वार्थः षस्य कुलमार्थं किंच हे इन्द्रं
दैत्य आपादं पादहीनं कृत्वा तव सावलेन त्वं अभिजघंथ जहिसम्यग्घातपक्षं दसिलुङ्गः इति लोऽर्थे लिट् कादृशं वृत्तं वर्धमानं जगं भा मुचं
तं पियाहं सुराणां हंतारं पियतिर्हं साकर्मि ६१ विन इन्द्रः शासदृष्टा बुधु ए व्याख्याता ७० मृगो न जयदृष्टा त्रिष्टु ए हे इन्द्र परस्याः परावतो हरदे

सहदानुं पुरुहूत क्षीयन्तं सहस्त्रमिन्द्रसम्यग्घातपक्षं दसिलुङ्गः अभिजघंथ वर्धमानं पियाहं मपादं मिन्द्रतव सा जघ्म्य ६१ विन इन्द्रस्यो
जहिनीचा यच्छ दतन्यतः योः अस्मा शंः अभिहास्य धरं मया तम ७० मृगो न भीमं कुचरो गिरिष्ठाः परावतः आजगन्ध्या यरस्याः
सुकर्षः सुर्षा यप विमिन्द्रति गमं वि शं ज्ञा दिवि मधो नुदस्व ७१ ॥ १ ॥ शा राजगंथ आगच्छ परावच्छ द्यो हर वचनः परस्याः हरदिशोपि

परावतो हरदेशादित्यर्थः हो उर्थे लिट् आगत्य च शत्रु न वितादि विशेषेण ताडय मधः संग्रामाच्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरया हरी कुंठ किं क
त्वापविषजं सशयती क्षणीकृत्य शोत न करणे त्यपकी दृशं पविं स कं शत्रु शरे गच्छतीति सकृत् तं गमं उसाह वंतं गमं तेज ते रुसाह कर्मणा
तियास्कः कश्च मृगो न मृग इव यथा मृगः हरादेत्यश्रानि हंति कीदृशः भीमो भयंकरः कुचरः कुस्मितं चरति गच्छति कुचरः गिरिष्ठाः गिरीतिष्ठेतीति
गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः ताडयतिर्हं साकर्मि तस्याहो परे कंदस्य भययेत्याहं धातु कत्वेण चोत्तोपः इन्द्रस्यो हे धिः कुलं ताडि ७१

॥ सं० टी० ॥ वैश्वानरः वैश्वानरदेवत्यागायत्रीविश्वानरोनिर्गोस्माकंसुहृतीः शोभनाः सुतीः उपाउपश्रोतुं परावतो ह्यदेशादाप्रयातु आगच्छतु किमर्थेनोस्माक
 ॥ ३०७ ॥ मृतयेरक्षाणां यत्र स्मान् रक्षितुमित्यर्थः ७२ दृष्टो दिविवैश्वानरदेवत्यागायत्रीकृत्स्नदृष्टो वैश्वानरः सर्वे नरेभ्यो हितो गतिः दिवा दिवसेनास्मान् पातु
 रक्षतु सवनं कंशत्रौ नः पातु सद्धं ब्रह्मास्मान् रक्षत्वित्यर्थः सकः यो गतिर्दिविद्युत्सके दृष्टः को यमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः दृष्टः यमेत
 मादित्ये पुरुषवेदयंते सरः प्रजापतिः स द्रुतिश्रुतेः यश्चाग्निः दृष्टिव्याभतरिक्षलोके दृष्टः को यं विद्युदात्मना स्थित इति जलाधिभिः
 दृष्टः अंतरिक्षनाम सुदृष्टिवीपटितं यश्च विष्वाः उषधीः सर्वा ब्रह्माघोषधीः आविशेषे सन् दृष्टः को यं प्रजानां जीवनहेतुस्तपया
 वैश्वानरो नः कृतयः आप्रयातु परावतः अग्निर्नः सुहृती रूप ७२ दृष्टोः अग्निः दृष्टिव्याभतरिक्षलोके दृष्टः को यं विद्युदात्मना स्थित इति जलाधिभिः
 राविवेश वैश्वानरः सहसा दृष्टः अग्निः स नो दिवा सारिषस्य तु नक्तं ७३ अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो
 मरयिषः रयिवः सुवीरम् अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो मरयिषः रयिवः सुवीरम् अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो मरयिषः रयिवः सुवीरम्
 रुसावलेनाध्वमुपाध्यामानः सन् दृष्टो जनेनैको यं मथ्यत इति सोममग्निर्दिवानक्तं रेषो वधात् पातुरिषरति हिंसा कर्मास्मान्नाशय
 त्वित्यर्थः ७३ अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो मरयिषः रयिवः सुवीरम् अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो मरयिषः रयिवः सुवीरम्
 मरयिषः रयिवः सुवीरम् अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो मरयिषः रयिवः सुवीरम् अश्वामुतङ्काममग्नेतवोती अश्वो मरयिषः रयिवः सुवीरम्
 पुत्रायन्नतरयिषु न सहितं धनं वयं प्राप्नुयामवाजयति रेवेति कर्मावाजयंतः वक्रिर्मर्चयंतः संतो वयं वाजमग्ने अभिचश्वामसमं तावामुयामहे अजरना
 सिजरा यस्य सोऽजरः हेजरारहित अजरं अक्षीरं तेतवद्वुमं यशो वयमश्वामसर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः ७४

॥ रामः ॥
 ॥ ३०७ ॥

वयंते उक्ती लृष्टा अग्नेयी त्रिष्टु एहे अग्ने हि यस्मात्कारणात् वयंते तुभ्यं अद्यास्मिन् दिने कामं हविः ररिमदप्रः काम्यतः इष्यत इति कामं हविः रादने लिट्
 अन्येषामपि दृष्टपतररिमेत्यस्य संहितायां दर्घः किं कृत्वा मनसा उपसद्यः नमस्कारेणोपसंगम्य नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दप्रत्यर्थः तथा मनसा
 उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः कीदृशेन मनसा यजिष्ये नतुरीमे यस्त्विति तचो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः तथा असेधतास्रगगतौ सेधति अन्यत्र ग
 छति सेधतान सेधता असेधतेन अनन्यगतेनेत्यर्थः मन्मना मन्यते देवमहिमानं जानाति मन्मतेन मन्यते मत्प्रत्ययः देवताया आत्मज्ञानेनेत्यर्थः यतए
 तादृशेन मनसा वयं हविः ररिम अतो हे अग्ने विप्रो मेधावी त्वं देवान यक्षियजमदत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यजते बहुलं कंदसातिशयिलु
 अद्वरिमाहिकाममुत्तानरुस्नानमसोपसद्य यजिष्ये नमनसा यक्षि देवान सेधता मन्मना विप्रोः अग्ने ७५ धाम छदमि रित्वा ब्रह्मादे
 वो बहुस्पतिः सचेतसो विष्णु देवा यज्ञमप्रावन्तु नः शुभे ७६ त्वं विष्वाद्यापुषा नृपा हिष्मणु धीगिर रक्षातोकमुतत्त्वना ॥ ७७ ॥ इति
 वाजसनेयी संहितायां दर्घ पाठे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 कृतिभावः ७५ धाम छदमि रित्वा ब्रह्मादे वो बहुस्पतिः सचेतसो विष्णु देवा यज्ञमप्रावन्तु नः शुभे ७६ त्वं विष्वाद्यापुषा नृपा हिष्मणु धीगिर रक्षातोकमुतत्त्वना ॥ ७७ ॥ इति
 एोरक्षणं शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयंति शेषः यद्यशुभस्थाने यज्ञं प्राप्नुवंतु एते के अग्निदेव इति सर्वत्र संबंधनी यं इन्द्रः ब्रह्मा चतुर्मुखः
 ब्रह्मस्पतिः जीवः विष्णु देवा अध्यामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धाम छदमि रित्वा ब्रह्मादे वो बहुस्पतिः सचेतसो विष्णु देवा यज्ञमप्रावन्तु नः शुभे
 दनेन नानां एरणं अतिरिक्तानां समीकरणं इदं सर्वेषां विशेषणं तथा सचेतसः सचेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः समानचेतो येषामिति वा समा
 नज्ञाना अग्न्यादयो मद्यज्ञं रक्षंस्त्वित्यर्थः ७६ त्वं विष्वाद्यापुषा नृपा हिष्मणु धीगिर रक्षातोकमुतत्त्वना ॥ ७७ ॥ इति
 धारादिकोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सं० ८० ॥
॥ ३०८ ॥

इति वेदोपदेशोऽध्यायः अथ सोममणिमंत्रास्त्रिभिर्ध्यायेः ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखेतरि हिंसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनपस्यप
श्रुकामस्य च सोममणी यागः अतः यात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीवाद्वा क्लीवा १ सोमेन शर्षपं कृत्वा कृष्णमिस्तोमा
नररक्तसंज्ञेण लाजान् ३ केनचिद्व्येणान्नं ४ विरुहात्रीहयः शर्षपं १ विरुहावास्तोक्ताः २ अष्टात्रीहयो लाजाः ३ सज्जत्वा कृत्वा फलपुण्ड्री पुनर्नवा
चातुर्जातकपिप्यली गजेपिप्यली वंशाचका वृहच्छत्राचित्रके इवारणपद्मगंधाधान्यक यवानी जीरकं दंयं हरिद्रा द्वाय विरुह यवत्रीह्य एकीकृतान
ग्रहः ४ शर्षपतो काला अननमूहं दक्षिणद्वारेणामि गृह्णीत्वा संचरन् पदरी पूर्णमास धर्मव्रीही शपमकयोश्च रुवहु जालो पक्काश्रता संभनानंतरं
तयोश्चर्वीनिःस्त्रावमुर्ध्वं दृष्ट्वा कृत्वा योरादाय शर्षपादि चतुर्णां चरणैः संसज्य स्थापयेत् दंयं च र्णाचामरूपे मासराखंका उदने च र्णा मासरेः संसज्य स्वा

स्वादीत्वा स्वादुनाती ब्रान्ती त्रेणामृतो मम तेन मधुमती मधुमता मजमि सः सोमेन सोमोऽप्यश्विभ्यामप्यश्वसंस्वत्यै यश्वसंस्वत्यै सुत्रा
म्लेपश्च १ परीतोपि श्रुता सुतर्द सोमो यः उत्तमर्दं हविः दधन्वा नान्यथाः अप्यनरा सु पाव सोममदिभिः २ द्वायोः पूतः पवित्रेण प्यस्य
इतोमोः अतिदुतः इन्द्रस्य बुज्याः सर्वा द्वायोः पूतः पवित्रेण प्रादुयोमोः अतिदुतः इन्द्रस्य बुज्याः सर्वा ३ पुनर्निते परिस्फुटं सोमः सः स्यस्य
हुहिताद्वारेण शर्षपतातना ४ ब्रह्मक्षत्रम्यवतेतेजः इन्द्रियं सुरया सोमं सुतः आसुतो मदाय श्रुक्ते र्ण देवदेवताः पिष्टगिधर सेनानेभ्यजमादि

होत्वा शुना इति त्रिरात्रं निदधाति एवमाद्यामयोश्च र्णा संसर्गेणामसरनिःपादनानंतरं उदने च्रीहिणामाकचरुश्चतुभिश्च र्णैः संसज्य स्वादीत्वेति मंत्रेणादे
शुनेति वंशाध्यायसप्रविशया ऋचांचैकस्मिन्याने च र्णा संसृष्टावोदने मासराभ्यां संसज्य त्रिरात्रं शालाने अतकोणे गतं कृत्वा स्थापयेत् अपमर्थः च
रुद्धास्य हयोः दृष्ट्वा चामग्रहणं ततः शर्षपतो काला जाच र्णा नां च चक्रिधा कृता तां तती यां शं देधा विभज्या चामयोः ततेन ग्रहणं देधा कृत्वेकं म
र्दं देधा विभज्या चामयोः शिपेत् एवं च र्णां संसृष्टा चामयो मास संज्ञाततः शर्षपतो काला जाच र्णा नां देती यं तती यां शं देधा कृत्वेकं कं भागे मेदनयाः शि

मन्त्रतः स्वादीत्वा अष्टादश्यानेति मंत्राभ्यां च र्णां पितृभ्योऽर्पणं
गमः ॥
३०८ ॥

स्वादीत्वा सुरा सोमदेवत्यानुष्ठु रसुरारूपः सोमदेवता सौत्रामणिमंत्राणां प्रजापत्यश्चि सरस्वत्यः ऋषयः अथ मंत्रार्थः हे सुरे च त्वं सोमेन संसजामि
संयोजयामि हंसि परे पीतिसमुपसर्गस्य क्रियापदान्तरः प्रयो योगः कीदृशीत्वा स्वादी मिष्टां मिष्टरसांती ब्रान्ती वंशं कदुवचनः कदवीशी
ग्रमदजनकमित्यर्थः अमृतां अमृतं तु त्यां मधुमता मधुरस्वादेन सोमो सिचत्वारि यर्जं चि सुरादेवत्यानि हर्व एव नियोगः सोमो सिदै मुष्टिक
अश्विभ्यां यजुर्गा यत्रीरसरस्वत्यै यजुरुष्टिकं दंयं यजुर्देहती ४ हे सुरे त्वं सोमसंर्गात् सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय प
चस्ववि परिणामपाको विपरिणामः सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पचस्व दंयं यजुर्देहती ४ हे सुरे त्वं सोमसंर्गात् सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय प
तस्मै त्रायते रातो मनि नित्यादिनाम निमनि १ का एकस्याः पयसा पाकृते नाश्विनेन परिषिंचतेति शर्षप च र्णा निचावपति
सारस्वतेन हयोः प्रातस्तोक्ता च र्णा निचैरेणोत्तमेति स र्णा लाज च र्णा निचसाय होमांतेः श्विभ्याम पाकरोति तिकरेण गं स्य
द्या एकां दुग्धातय यसाः ध्वर्युः सुरा सिंचति परीत इति मंत्रेण रक्षितं शर्षप च र्णा तती यां शं सुराभां जे शिपेत् द्वितीये कि निशि स
रस्वत्या अपाकरोमीति गावो स्पृष्ट्वा होहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मंत्रेण सुरां सिंचति तोक्न च र्णा तती यां शं शे पश्च तती ये कि रा
त्रौ इन्द्रा मसु शमोः पाकरोमीति तिस्रो गां स्पृष्ट्वा ता दुग्धे का कृत्य तय यसा सुरां सिंचति तेनैव मंत्रेण तत्र च र्णा तती यां शं शे
पश्चेति सूत्रार्थः परीतः भरद्वाज दृष्टा सोमदेवत्या वृहती हे अत्विज इतो गोः सकाशा कृते न दुग्धे नेति शेषः सुतः अभिषु
तं सोमं परिस्फुटं परिषिंचतः यं परिषिंचते पति पदेषु स सु उं करमितः सिंचतो सो पध इति सूत्रेण विसर्गस्पतकार
स्थाकार स्प उं कारः अन्येषामपि दृश्यतेति सिंचत पदस्य संहिता यो दीर्घः तं कं य उत मं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठं यश्चे
नरेभ्यो हितः स नृदधन्वान् यजमानं धारितवान धनशदेक्षु प्रत्ययः असुन लेखंत मध्ये वत्ते मानं यं सोमं अदिभिः याव

॥ ३०८ ॥
॥ ३०८ ॥

॥ सं. ८१० ॥
॥ ३०५ ॥

भिः अध्वर्युः सुपाव अभिषुतवान् तं सोमं सुरारूपमापन्नं सिंचते तिसंबंधः २ का. सति पुनाति गोश्रवालेन पुनातितेति परिस्रतमिति वा
योः दत्त इति सोमाति दत्तस्य प्राडिति तद्वामिनः वा योः दत्त इति कंडिकायां दे-अथै पुनाति तदिति तृतीया ता सोम्युक्रमेण विनियोगमा
ह दत्तां सुरा माहाय गोः श्रवकेशनिर्मितेन बालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति तदिति मंत्रेण सते वारणमिति केचित्
मुखेतरि छिद्रं सोमवामिनो यजमानस्य सोमं मण्डपां वा योः दत्तः पवित्रेण प्रत्यङ्गिति मंत्रेण सते सुरं पुनाति मुखेन सोमवामिन
सुवा योः दत्तः पवित्रेण प्राडिति मंत्रेण सते सुरं पुनातीत्यर्थः वा योः दत्तः अल्लयमाभूति दृष्टां सोमदेवस्य गायत्रं प्रत्यर्वि
चैति अधोगच्छति प्रत्यङ्ग अभो मुखेति दु ते गुदद्वारा गतः सोमः वा योः दत्तः पवित्रेण द उदरं तवर्तिना दत्तः शुद्धः कीदृशः
इंद्रस्य युज्यः सखा यो गार्हो गृह्यः सहायः पुनाति प्राच-रुद्धं गच्छति प्राशुरवतोः ति दु तो निर्गतः सोमवामोः पवित्रेण हृदयांत
वर्तिना दत्तः इंद्रस्य युज्यो योग्यः सखा ३ पुनातिते अध्वर्युः यजमानप्रत्यक्षे हे यजमानस्सर्मस्य दुहिता पुत्री ते तव परिस्रुतं सो
ममिव पुनाति शोधयति श्रद्धा वै स्य स्य दुहितेति श्रुतिः यद्वा लुप्तोपमानं पवित्रं श्रद्धा पुनाति केन वारेण बालेन रल यो रे
कं गोश्रवालेन कादृशेन बालेन शश्वतो शश्वतिकेन अनादिना तथा तना तनेति धननामतनेन धनेन धनरूपे
ण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ४ का. उत्तरस्यापयावेतसे जावितो मपवित्रेण ब्रह्मक्षत्रमिति अजमे पलोमकृत पवि ॥ रामः ॥
त्रेण वेतसपात्रे उत्तरवेदोपयः पुनतियं स्र अक्षत्रमिति मंत्रेणेत्यर्थः ब्रह्मक्षत्रं सुरा सोमदेवत्यानिष्टुप आद्यो द्वादशकः द्विती ॥ ३०५ ॥
यस्त्रयोदशाणीः अन्यावेकादशाणी तेन अधिका देवसोमश्रुक्तेण शुद्धेन वीर्येण त्वे देवता अग्न्यादया द्याः पिष्टग्निप्रीणा
हि पुनः सेनन घृतादिना सहितमंजं यजमानाय धेहि देहि यजः सोमो भवान् सुतो अभिषुतः स न ब्रह्म ब्राह्मणक्षत्रं क्षिप्रियं तेजः

कांतिं इंद्रियं इंद्रियसामर्थ्यं च पवते जनयति पवति जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते आसुतः सुरयाती ब्रीकृतः सन् भवा
न्महायव भवति इंद्रशसामर्थ्यं युक्तस्त्वं देवान् यजमानं वा भीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ५ का. पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदं गेति दृश्य गुपया
मयोनी एवं सुरा पसोपावनं कृत्वा कुविदं गेति मंत्रेणैव व्रीन पयोग्रहान् गृह्णाति मंत्रपाठे उपयाम गृहीतो सि एष ते यो निरिति
यज्जषी सकृत्पठिते त्रिषु गृहेषु दृश्यं भवतः ततश्चैवं मंत्राः कुविदं गेत्स्वं पठित्वा उपयाम गृहीतो स्पृष्ट्वा भ्यां त्वा अकृत्वा

ब्रह्मक्षत्रं मयवते तेजः इंद्रियं सुरया सोमः सुतः आसुतो महाय श्रुक्तेण देवदेवताः पिष्टग्निधिर सेनान्जं
जमानाय धेहि ५ कुविदं ॥ यवमन्नो यवश्चिद्यथा दान्यनु एवं विद्यय इहैषा दुर्लभा हि भोजनानि यवैर्हि
षोनमः उक्लिं यजन्ति उपयाम गृहीतो स्पृष्ट्वा भ्यां सरस्वत्यै त्वं अयस्वो सुआमसः एष ते यो निस्तेजो

ख्याता हे पयो गृह्णं उपयामेन पात्रेण गृहीतो सि अग्निभ्यामर्थत्वां ॥ सेखाद्वीर्यं यस्वावलो मत्वा ॥ ६ ॥
गृह्णामि सादयामि एष ते यो निस्तेजसेत्वा एष ते यो निस्तेजो निरिति यो निशब्द उभयलिंगः तेजसे तेजोर्थत्वां
गृह्णामि द्वितीयपयोगहे कुविदिनि पठित्वा उपयाम गृहीतो सि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थत्वां गृह्णामि सादयति एष ते यो
निवीर्यो यत्वा वीर्योत्वा सादयामिरत्ततीयपयोगहे कुविदेत्यं ते उपयाम गृहीतो सी दायत्वा सुत्रोमो सुष्टुत्राय ते रक्षती
ति सुत्रामातसौरक्षकाये दायत्वा गृह्णामि सादयति एष ते यो निर्वला यत्वा वला यवला र्थत्वां सादयामि ३ एते पांक्रम
दाश्वत्थो दुंवरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहण ६

॥ सं. टी. ० ॥

॥ ३.१० ॥

का. स्थालीभिः सुराग्रानाहिवामिति व्यत्यासं नानाहीति मंत्रेण मृगमयस्थालीभिः सुराग्रहान् गृह्णाति व्यत्यासमित्ययमर्थः आह
वाग्धिनं यो ग्रहं गृहीत्वा साग्धिनं सुराग्रहं स्पृशेत् साधने ततः सारस्वतौ पयो ग्रहं सुराग्रहौ ततः ऐं प्रोपयः सुराग्रहौ क्रमेण
वागं कुंति प्राउपयामयोनी अत्रापि यत्र क प्रथमे नानाहीति पठित्वोपयामगृहीतो स्याद्वाग्धिनं तेज इति ग्रहणं एषते योनिर्मोहापत्वे
तिसादनं द्वितीयेनानाहीत्यंते उपयामगृहीतो सिसारस्वतवीर्यमिति ग्रहणं एषते यो निरानंदा यत्वेति सादनं २ तृतीयेनानेत्यंते
उपयामगृहीतो स्येदं वलमिति ग्रहणं एषते यो निर्महसेत्वेति सादनं मिति सार्थः नानाहिसुरासोमदेवत्याजगती हिसुरासोमो
हियस्मात्कारणात् युवांवयोः नानाद्यथक् सदः स्थानैकं तं सुरापयोर्देवदो भवतः कादृशो सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यं य

॥ ५ ॥

ना ताहिवादेवहितं सदः स्मृतम्मासर्दः स शश्याम्परमेद्यो मनः सुरास्वमसि शुष्मिणी सौः एषमासाहिंसीः स्वां योनि
माविशन्ती उपयामगृहीतो स्याद्वाग्धिनं तेजः सारस्वतवीर्यमेदं वलमिति ग्रहणं एषते यो निर्मोहापत्वेत्यंते
द्वा देवैः हितं स्थापितं अतः कारणात् परमउक्तं यो मनः यो मन्त्रो यो मधुद्विशाले रुवनस्थाने युवांसा महसेत्वा च
संस्तुतां संसर्गं माकुरुत आरुवनीये पयो हूयते दक्षिणा नौ सुरा हूयते अर्चनं संसर्गः सजविसर्गं लुङ् एवं बुद्धौ प्रत्युक्ता सुरा
माहुरे सुरे त्वं सुरा असि कादृशी शुष्मिणी शुभं वलमस्यास्तीति वलवती ततस्त्वां पात्वा मत्तो भवति एष सोमः शांतः अतः स्वयो
निं स्थानमाविशन्तीति प्रविशन्ती सती सोमं माहिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः उपयामगृहीतो सिसारस्वतवीर्यमिति ग्रहणं एषते यो निरानंदा यत्वेति सादनं २ तृतीयेनानेत्यंते
मेव सारस्वतं सारस्वतं संबन्धि वीर्यमसामर्थ्यं च त्वं ऐं इन्द्रं संबन्धि वलं च त्वमिति शेषः सादयति एषते यो निस्थानं मोहाय प्रमोदाय
त्वांसादयामि आनंदाय हूय यो सादः महसे मरुत्वाय च सादयामि प्रत्येकं मंत्राः च

॥ रामः ॥

॥ ३.१० ॥

का. गोधमकुवलयो निचावपति तेजासाति आग्निं ग्रहणं ततः साधनत्वात् आकृष्टे र्भूते प्रागप्येतापरि कृत्वा गोधमकुवलयो
श्रुणीनि सहेवपयसि शिपि कुवलयं स्थलवदरा फलं इत्यर्थः तेजोसि त्रीणि त्रीणि यजं विषयो देवत्यानि आद्यं यजुं हवती हवयः
त्वं तेजोसि अतोमपि तेजो धेहि स्थापय यो मदात्मकः सततं नियुज्यते इति न्यायात् का. उपवाकवदरं चरणं निचवीर्यमसीति उपवाक
इन्द्रयवाः वदरं सारस्वतवदरा फलं तयोश्च श्रुणीनि सारस्वते पयो ग्रहे निचवेदित्यर्थः वीर्यमसि यजुः पंक्तिः हे ग्रहत्वं वलमसि अतोमपि
विषये वलं धेहि का. सुराग्रहं त्राणात् यो जोसीति वृहत्या प्रसिंहलोमभिः प्रतिमंत्रं मिश्रेरेके यथा संखं वृकादीनां मिश्रेः केशोरा

तेजोसि तेजोमयि धेहि वीर्यं मसि वीर्यं मयि धेहि वलं मसि वलं मयि धेहि त्वो जोस्यो जोमयि धेहि
मन्युरसि मन्युमयि धेहि स होसि स होमयि धेहि ॥ ए ॥

जोसीति मंत्रं सुराग्रहं मिश्रयेत् उजोसीत्याग्निं मन्युरसीति सारस्वतं सहोसीत्येदं एकै वृकादिके शो यथा संखं ग्रहं अयति
वृककेशोराग्निं व्याघ्रैः सारस्वतं सै हरे इमिति स्मृतिस्तुतार्थः उजोसि त्रीणि त्रीणि यजं विषयो देवत्यानि हे सुरे त्वं उजः असि अ
तोमहिविषये उजः कांतिं धेहि स्थापय १ मन्युः संप्रज्वालनं कोपोऽसि मयि मन्युधेहि २ सहोसीमयि सहो वलं धेहि ए
का. दीक्षावत्यावयतोऽत्यपात्येन पत्राभ्यां याव्या घमिति अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारो सहैवातः पात्येव स्थितं प्राप्नुवेयं जमा
नं शेषेन मिच्छाभ्यां पावयतः दीक्षावदित्येकेन नभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सह रुद्रनाड्यदोभाभ्यां नभेरूर्ध्वं मधश्चदिरितिस

॥ सं. टी० ॥

॥ ३११ ॥

आर्थः यावद्वाग्रं मवर्चिद्विचिकारदेवत्यानुष्टुपे व्याधिघात्रादेवतासिसाप्रार्थते विषसर्वत्र अंचति गच्छति विषचसेववि
स्रचिकारो गविशेषः शिपि अचरत्यालोपेर्द्विपदशब्दः ततः स्वार्थकः केण इति जीपोरुत्सः याविषचिकारवाग्रं चक्रे एता उभोपरिरक्ष
तिपातितथा श्येनं पतन्निर्गमिहं चोभोरक्षति न हितेषामन्नपरिणामजनितो शेषः साविषचिकारसंयजमानं अहसः व्याधि
हेतुपरिभ्रतात्पापात्पातुरक्षतु १० वाः अग्निप्रेक्षयति पदायिपेवेति अग्निप्रेक्षस्वेति प्रेवेण ध्वर्युयेजमानमग्निं प्रदर्शय
तिसप्रेषितउत्तरवेदिका मग्निमीक्षत इत्यर्थः यदापि पेष अग्निदेवत्यावृहती पुत्रेण प्रमुदितः प्रहृष्टो धन्यस्तनपानं कुर्वन्स

यावद्वाग्रं विचिकारोभोवृकं अक्षति श्येनम्यतन्निर्गमिहं सिद्धं हंसं समया खड्गं हंसः १० यदापि येनामातरं मृगः
प्रमुदितो ध्वयन् एतन्नदग्नेः अन्नलोभवा म्यहंतौ पितरो मया सम्यचस्य सम्मोभइ एण्डुः विष्टचस्य विमापाप्मानोष्ट

न यन्मातरं जननी अपि पेषं पिष्टवान् पश्यापीडितवान् पिबेल्ले उत मै कवचनं हे अग्ने तदेव तत्त्वत्समं अहमन्नलोभवा
मिक्षणत्रयरहितोस्मि अतएव न वीमिमया पितरो मातापितारो वरुतावरुतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एवपि
त्रोहंतेति भावः का पयोग्रहसंमर्शनं संष्टमवच्छेदियजमानः सहैव पयोग्रहोणां स्पर्शकरोतीत्यर्थः सद्यश्च व्यवस्थपयोग्रहेदे
वत्यं यजुस्त्रिष्टुपे पयोग्रहसंमर्शनं संष्टमवच्छेदियजमानः सहैव पयोग्रहोणां स्पर्शकरोतीत्यर्थः सद्यश्च व्यवस्थपयोग्रहेदे
संष्टकसंमर्शनं कल्याणमुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः संष्टवृक्षः क्लिष्टचरो धादिकाद्योऽसंष्टकः का विष्टचस्थेति सौराणां य
जमानः सौरग्रहसंष्टशतीत्यर्थः विष्टचस्थे सुरायहोयं विष्टचः स्थविष्टचंतीति विष्टचोवियोजका भवत अतो ममापाप्मा

नाकल्यपेण विष्टकः निःपापं कुरुतेत्यर्थः ११

रामः ॥
॥ ३११ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकं रिक्कविंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनियोगाभावः देवा यज्ञं ब्राह्मणानुवाके विंशतिरनुष्टुभः सोत्रामण्याः सोमसाम्यप्रति
पादकाः अत्रेति लसः अनुपहृतसोमपानाद्भृष्टस्येदस्य वीर्येन मुचैरसुरोपिवत्तत्रैवैरिदं स्य भेषजं कृतं तत्राश्विनो सरस्वती च भिषजः
सोत्रामणी सौषधं तथा च अत्रिः त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणी यमवेदं सोममाहरत्तस्यो यज्ञवेशसंस्तुत्वा प्रासहा सोममपिवत्सविषं
उ व्याचस्पसुखा प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यध्वान्युदक्रामंस्तानि पशुन्प्राशंस्तस्मात्पशो यशो ह भवति य एवं विद्या सोत्रामण्यां भि
षिंचते ततोऽस्मा एतमश्विनो च सरस्वती च यज्ञं समभरं सोत्रामणी भेषज्या यतयेन मभ्यषिंचंस्ततो वै स देवानां श्रेष्ठो भवच्छ्रेष्ठः स्वा
ना भवति येन याभिषज्यत इति देवा यज्ञं सोत्रामण्याख्यं भिष्टजं इदं स्यौषधरूपं अतन्वत विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भि

देवा यज्ञं तन्वत भेषजमश्विना अश्विनौ वाचा सरस्वती भिषगिः यो देवियाणि दधतः १३ दीक्षा यैरुपदं शष्यो लिप्राय
णी यस्य तोक्त्रानि क्रयस्य रूपं सोमस्य लोः सोमांशं शवो मधु १३

चात्रयी लक्षणया भिषगासीत्कीदृशः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय रं द्रियाणि वीयोणि दधत इन्द्राय सामर्ष्यं ददत इत्यर्थः ११ दीक्षा यै
रुपदं शानं सोत्रामण्याः सोमसंपत्तिं निरूपयति शयाणि न व प्ररुद्धा हि रूपाणि एवैकानि दीक्षा यैषद्यर्थं चतुर्थी दीक्षाया दीक्ष
णी यष्टेरूपं शयाणि दीक्षणीया ल्वेन धेयानि एव मग्नेपि तोक्त्रानि न व प्ररुद्धवयाः प्रायणी यस्य प्रायणी यष्टेरूपं धेयं सोमस्य क्र
यस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोस्ति सोमैः अत्र लाजाः तस्य रूपं लाजाः सोमक्रयस्य रूपेण धेया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तद
भावः सोमक्रयपदयोर्व्ययोरुपपदेन व्यवधानं चाच्छादसं मधुसोमांशवः सोमखंजस्तद्वेले धेयं मधुमधुमधुरस्वादी लाजा एव सो

मांशवो धेया १३

॥ सं. टी ॥
॥ ३१३ ॥

पशुभिः पशुभिः कृत्वा पशुनां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः
सामिधेनां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः
पूर्ववत् २० धानाः करं भः धानादयः सोमस्य रूपं धेयं धानाभ्यं धानाभ्यं करं भः उदमं यः सक्तवः प्रसिद्धा परीवापो हविष्यंक्तिः परी
वापो जलस्थाले पर्यप्रिपरिवापो रितिकोशः पयो दधिनिप्रसिद्धे एतानि सोमस्य रूपं आमिक्षापयस्यामधुमधुरे वाजिनं च हवि
षोरूपं उल्लेखे दुधे रक्षिप्रिधनभाग आमिक्षा शिष्टे वाजिनं २१ न च धस्तनमंत्रे धानादीनां सोमस्य रूपं त्वमुक्तं तच्च कुत्र स

पशुभिः पशुनां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः पुरो गशानां प्रोतिपुरो गशैः
वः परीवापः पयो दधिसोमस्य रूपं हविषः आमिक्षा वाजिनं मधु २१ धानानां रूपं वलं परीवापस्य गोध
माः सक्तवः नाथं रूपं वदरमुपवाकाः करं मय २२ पशुर्कः धनिसोमस्य रूपं वाजिनं सोमस्य रूपं आमिक्षा २३

तीति धानादी सोमहविषां सोमस्य च संपत्तिः सोमामणी इवैव धानानां रूपं वलं केमलवदरी फलां धानानां पूर्वोक्तानां रूपं
पंधेयं वलं वदरी फले मुक्ता फलोत्पलयो ज्येति कोशः गोधमाः परीवापस्य रूपं वदर सर्ववदरी फलं सक्तवः रूपं उपवाकाय
वाः करं भस्य रूपं धेयं २२ पयसो रूपं यत्तये यवासे पयसो रूपं कर्कधनिस्थलवदर एलिदधोरूपं वाजिनं सोमस्य रूपं
आमिक्षापयस्या सोमस्य चरुरूपं २३ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

१ पयसो रूपं यद्यवा दधोरूपं मूलं

॥ रामः ॥
॥ ३१३ ॥

शस्त्रसंपत्तिमाह आश्रावयते आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रिया रूपं जेयं स्तोत्रे प्रथमं सचोनुवाकः स्तोत्रिया प्रत्याश्रावः अस्तु श्रोषदति शब्दः अनुक्त
पंउत्तरस्त्वः तद्रूपमजेति शब्दो धाप्याय रूपं निक्केव न्ये स्तोत्रियानु रूपं योरनतरं धाप्या शस्यते सा यजिति शब्दो जेयः ये यजामहा ये य
जामह इति शब्दः प्रगाथाः प्रागाथा रूपत्वेन धेयः २४ अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः अर्द्धचैः
कारस्य संधभावः अर्द्धचैः रुत्यानां शस्त्रविशेषाणां रूपं आप्यते प्राप्यते पदे निविहो मूरवान् आश्रोति प्रणवैरो कारैः शस्त्राणां
रूपं प्राप्यते पयसा दुधेन सोम आप्यते अर्द्धचैः उल्लेखे दध्या धेयः २५ देवताभिः सवनं संपत्तिमाह अश्विभ्यां अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रा

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोः अनुरूपः यजेति धाप्या रूपं प्रगाथा ये यजामहाः २४ अर्द्धचैः अर्द्धचैः रुत्यानां रूपं
रूपं मयैराप्योति निविदेः प्राणवैः शस्त्राणां रूपं मयैसा सोम आप्यते २५ अश्विभ्यां अश्विभ्यां सवनं मिन्दे लेन्
नुम्मा धादिनमः द्वैश्च देवैः सरस्वत्या तृतीयमाप्यते सवनम् २६ वायुवैः वायुवैः न्यपोतिसतेन द्वाणकलश
मकुत्री आमृणो सुते स्थालीमिस्थालीरामाति २७

॥ तः सवनं आप्रं प्राप्रं देवदेवेन ऐ इन्द्र देवतं माधं दिने सवनं
प्राप्रं सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवतं तृतीयं सवनं प्राप्रं २६ वायुवैः वायुवैः न्यपोतिसतेन द्वाणकलशना प्रोतिकुंभी सुराधानां तद्वयमसि कुंभीभ्यां शतात एताभ्यां सुराधानांभ्यां
अंभ्रणो पृतमहाधवनीयो सुतेऽभिषुते पयोस्तसावा प्रोतिस्थालीभिः कृत्वा स्थालीः आश्रोति उभयत्र स्थाली सप्रावात् २७

× × ×

॥ सं. ८१० ॥ यजुभिः यजुभिर्जं वि आप्यते यहा ग्रहेः राप्यते सोमैः सोमा आप्यते विदुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विदुता विदुतये आप्यते कंदोभिः उ
 ॥ ३१४ ॥ त्यानिरांस्त्राणि उत्त्यानिशस्त्राणि चाप्यते साम्ना सामावभयेनावभये आप्यते २८ इजामिः इजामिरिजामा मोतिभक्षैर्भक्षाना
 मोतिसक्तवाकेन सक्तवाकामा मोति आशीर्भिराशिषः आपोति शंयुना होमविशेषेण शंयुमा मोति पत्नी संयाजैः पत्नी संया
 जाना मोतिसमिष्ट यजुषा समिष्ट यजुरा मोतिसंस्थया संस्थामा मोति इजाना मुभयत्र सद्रावात् २९ ब्रतेन हुतो छिद्यमभ
 यजुर्गिराप्यते ग्रहग्रहे सोमा श्रुविदुतीः कन्दोभिरुत्क्राशस्त्राणिसाम्ना वभुयः आप्यते २८ इजामिः
 क्षाना मोतिसक्तवाकेनाशिषः शंयुना पत्नी संयाजा त्समिष्ट यजुषा संधंस्थाम् २९ ब्रतेन दक्षामाप्ता
 तिदक्षयाप्ता तिदक्षिणाम् दक्षिणा श्रुदामाप्ता तिश्च द्या सत्यमाप्यते ३० एतावद्दुप्यस्य स्पयदेवैव
 ह्मणा कृतम् तदेतत्सर्वमाप्ता ति यसे सोत्रामणी सुते ३१ ॥

अत्र रात्रमग्निहोत्रं जुहोतीति ब्रतेन दक्षामाप्ता ति अदिति सत्यनाम अतस्य धीयते यस्यां सा अह आस्तिका बुद्धिः पुणव
 वतां मनोविषः अद्या सत्यं ज्ञानमनं तत्र स्नाप्यते प्राप्यते अहं विज्ञानाभावात् ३० एतावद्दुप्यस्य सोमस्य एतावत्परि
 माणं रूपं देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यत् रूपं कृतं दृष्टा दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्रप्रवृत्त्या यो दर्शनं बुद्धिर्द्वयं करणं सो
 त्रामणी सप्रमेकवचनस्य दर्शनीयः सोत्रामणी सोत्रामाणा यसे सुते सुरा सोमैः भिषुते सति तत् एतत् सोमया गरूपं सर्वं प्रा
 मोति ३१

॥ रामः ॥
 ॥ ३१४ ॥

का सुरो वंतमिति जुहोति अध्वर्युस्त्रानपि च यो ग्रहः सहैव जुहोतीत्यर्थः एतत्सोत्रामणाः सोमसं पत्तिमा पद्य कृतमनुसरति च
 सस्त्रिष्टमोश्चि सरस्वती इदेवताः महिषा महंतः अत्विजो यज्ञं सोत्रामणी ससंहिन्वन्ति वदं यति प्रापयंति वाकिं हते यज्ञं वरिष
 दं वरिषा सीदंति तित्तिष्टंति देवा यत्र सर्वं हितं तं तथा सुरा वंतं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तं सुरावाच्चा एष वरिष द्यज्ञो यत्सो
 त्रामणी ति श्रुतेः सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनत्विजं कीदृशामहिषाः नमोभिरनैर्नमस्कारैर्वो सह दिवि स्वर्गे वर्तमाना सुरे
 वता सुसोमं दधानाः धारयंतः यत्र यज्ञे ईदं यजमाना यजंतः संतो वयं मदे महष्ये मत्किं हता वयं स्वर्काः शोभनाः कोऽर्चनं
 सुरावन्तं वरिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति महिषानमोभिः दधानाः सोमं दिवि देवता सुमदे मेन्द्रं यजमानाः
 स्वर्काः ३२ यज्ञो रसः समृतः उषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य तनजिन्व यजमानं मदे न सरस्वती मश्चि
 त्वावायेषां ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्येको वै देवानामन्नमन्ने यज्ञो नाविशामग्निम् ३३ ॥
 यज्ञे नैवैनमन्नाद्येन समर्द्धयतीति श्रुतेः अर्को देवो भवति यदेन मर्चंति अर्को मंत्रो भवति यदेनार्चति अर्कमन्नं भवत्यर्च
 ति हतान्यर्को दृश्यो भवति स एतः कदु ति श्रेति यास्कः महिषशब्दो यद्यपि महन्नाम सुपठितस्तथाप्यत्र अस्वाचकः महिषानमोभि
 रिष्टत्विजो वै महिषा इति ३२ पलाशैः सोरान्नमन्मयमाहुतिमानश्रुति श्रुते यस्तति प्रति प्रस्तास्था ता पलाशो लूखलेः सुरा
 हानुदक्षिणा मो जुहोति मन्मयपात्रमाहुती नया मोती युक्तेरित्यर्थः यज्ञे सुरे उषधीषु वर्तमाने यज्ञे तवरसः संभूत एकीकृतः अर्पो च वा उषधीनां
 चरसो य सुरेति श्रुतेः सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्दलं मदयंतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यज

मानं सरस्वती अग्निं च जिह्वया एहि

॥ सं. टी० ॥
॥ ३१५ ॥

का अर्धयुप्रतिप्रस्थात्ययाद्यमश्विनेत्याश्विनं भक्षयंति द्विर्दिवसो होतव्यमैत्रावणाः सारस्वतमाश्विनं वंदे इं यजमानः त्रय
आवृत्त्याश्विनः पयो ग्रहं कमेणाद्विर्दिवसो होतव्यमैत्रावणाः सारस्वतं पयो ग्रहं अदंति यजमान ए इं पयो ग्रहं मतीति स्त्राथः य
मश्विनानमुचिने इत्यवोये पातं नस्मिन् कते रुधिरमिश्रः सोमो जातस्तदं वाः पयुः तदभिवादिन्येषा ऋक् असुरस्यापत्ययासुरस्तस्माद
सुरपुत्रान्मुचेरधिसकाशाद्यं सोममाहृतमिति शेषः अश्विनौ द्येतन्नमुचेरध्याहृतमिति श्रुतेः सरस्वती च यं सोममश्विभ्यानी
तं असुनोत अभ्यषुणोत किं मयं इंद्राय इंद्रस्य वीर्यं यमेष ज्ञायवा अश्व्याहृतं सरस्वती सुतमिमं सोमं राजानमिह यज्ञेः हं भक्षयामि
अमश्विनानमुचेरसुरादधिरसरे स्वस्य सुनो दिदियाय इमन्तं शुक्रं स्पुमन्तु मेन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि
३४ अदंति रिप्पं रसिने सुतस्य यदि नो अपि वक्त्राभिः अहन्तं दस्यमनसा शिवेन शोमं राजानमिह भक्षयामि
कादृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासं स हं अत एव मधुमंतरं सेवंतं इंदु इरिपरमैश्वर्यं परमैश्वर्यं प्रदं ३५ यदत्रेति सोमान भक्ष
यंति यथा भक्षि प्राचीनाविति नो दक्षिणातः अध्वपादयः आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ए इं सुराग्रं यदत्रेति मंत्रेण विहर
दक्षिणे स्थितः प्राचीनाविति नो भक्षयंति आग्राणामन्येन मृत्युनेन भक्षणमित्यर्थः यत्र सोमस्यास्मिन्निति रसीतस्य रासिनोरव
त सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत सामान्येन पुंसकत्वं यो भागः अत्र सुरायां पारिप्रेति सं सोमं संवेधिय सुरायां तं यत्र सुरायां तं सोमा
शशचाभिः कर्मभिः कृत्वा इंद्रः अपि वत् सोमं राजानमिति द्वितीयेषु अर्थे अस्येति विशेषणत्वात् अस्या सोमस्य राज्ञः ततं सुराणि र्ग
तं सोमां सं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेः हं भक्षयामि तथा च श्रुतिः अहन्तं दस्यमनसा शिवेनैव शिववा एष भक्षो यत् सुरा ब्राह्मणस्य
शिवमेवेन मेतत्कृत्वा तं धत्त इति ३६

रामः
३१५

का आंगारेषु वावहिः परिधिदक्षिणातो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे लारस्वतमैंद्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमंत्रं सुराग्रं हणं भक्षणं प्राणम
न्येन मृत्युनेन पानमिति पक्षत्रयमुक्तं चतुर्थमाह अपसव्येन कर्मपितृभ्यः सप्त यज्ञं पिपित देवत्यानि पितृभ्यः स्वधा संज्ञकं नमोऽन्वम
स्तु स्वधा वे पितृणां मनति ति श्रुतेः यद्वा पितृभ्यः स्वधान्तमस्तु तेभ्यो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधा पितृभ्यः स्वधाऽन्नं यंति गच्छं
तीत्येवं शालाः स्वधायिनः तेभ्यः इणगताविति धातोः सुप्यजातोणिनिप्रत्ययः पितृभ्यः इति बहुवचनं पितृव्याद्येषां पूजा र्थं वा एव
पितामहेभ्यः प्रतितामहेभ्य इति मंत्रो ग्राख्ये यो का अक्षन् पितर इति प्रक्षालनेनोपसिंचति सौरग्रहो मपात्रक्षालनजलेन
पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः अक्ष
न्पितरोमीमदन्तपितरोतीतपन्तपितरः पितरः शुंधध्वमः ३६ पुनन्तुमा पितरः सोम्यासः पुनन्तुमा पितामहाः पुनन्तु
प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा पुनन्तुमा पितामहाः पुनन्तुमा प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा विष्णुमायुष्ये
यद्यस्वमं गगानसिंचति प्रतिमंत्रं अक्षन् भक्षितवंतः इह अहने लिङ्गिरूपं १ पितरोमीमदन्तमदन्तौ २ अक्षवे ३७
तप्ताः तप्ताः अतीतपंततर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वा अस्मान् अतीतपंततर्पयंतितप्ताः संतोभीष्टवानेन ३ का पितरः शुंधध्वं
मिति न पतिहे पितरः शुंधध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धाय यं भवत ३८ का कुंभीमासज्य भवच्छतवितेणं वापवित्रहिरण्यं
न्यंतर्धीयनवर्चवाचयति पुनन्तुमेति दक्षिणा हवनीयपाश्वयोः स्कंधयोपरि दक्षिणा ग्रवं शनिधाय तत्र स्थे शिकुशतद्धि

॥ सं. ८१ ॥
॥ ३१६ ॥

शंकुंभीनिधायकुंभीतलेवालादीनिनिधायतत्रसुराशेषंसेक्तामेरुपरिस्रवंत्यां सुरायांनवर्चयजमानंवाचयेत्वालीगोश्वपालकृतंसुरा
गलनंपवित्रंअजालोमकृतंपयोगलनंहिरण्यशतमानमितंप्रत्यवेवाचनमितिस्रजार्थः पुनंतुमाधेपितदेवत्येअनुष्टुभौपितरामा
मोपुनंतुशोधयंतुकनपवित्रेण गोश्वपालकृतेनकीदृशेनपवित्रेणशतायुषाशतंशतवर्षमितेआयुर्यस्मात्तत्शतायुस्ते
नयेनपुनःशतायुर्भवति। तर्थाः पितामहाश्वमांपुनंतुकीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमसंपादयंतितेसोम्याः आ
दराथेपुनर्वचनेपितामहाः प्रपितामहाश्वमांपुनंतुशतायुषापवित्रेणएवंपित्रादिभिः पुनोहंविश्वंसर्वमार्यव्यश्ववैश्वामयां

अग्नेःआयुः२७षिपवसुःआसुवोर्जमिषश्चनः॥ आरेवाधस्वदुहुनाम् ३८

अश्वद्व्याघ्रौलोह ३७ अग्नेआयुःषिप्रजापतिदृष्टानिदेवत्यागायत्रीहेअग्नेत्वंआयुःषिपवसेस्वतएवायुःप्रा
पकालिकर्माणिपोवयसेचेष्टयसेअंतर्भूतएतथःअतएवनोःस्मदर्थेऽर्षंघ्राद्यादिधान्यंऊर्जंरथ्यादिचआसुवासा
पयदेहीत्यर्थःजीवनहेतुत्वात्किंचआरेहरेपिस्थितानांदुहुनांदुष्टाश्वतेऽपानश्वदुष्टानःकर्मणिषष्टौदुष्टा
नश्चुनःसारमेयप्रायान्दुर्जनान्वाधस्वनाशयेतिदुर्जनेजीवननाशकेः ३८

रामः
३१६

पुनंतुमाअनुष्टुभौदेवयजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवत्यादेवानांजनदेवानुगामिनोजनानां पुनंतुहेजोमनसासरुधियोवृद्धयःक
र्मणिवासांपुनंतुविश्वविश्वानिसर्वाणिभूतजातानिमांपुनंतुहेजातवेदअग्नेत्वमपिमांपुनीहि ३७ पवित्रेणअग्निदेवत्यागाय
त्रीहेअग्नेहेदेवशुक्लेणशुक्लेनपवित्रेणमांपुनीहिकिंभूतस्वदीद्यत्अतिदीव्यतीतिदीद्यत्दीप्यमानदिवयैर्गतरूपैर्विचरे
अग्नेकृतनअनुअस्माकंमजानुलक्ष्यकृत्वाकृतुनाकर्मणात्वंपुनीहियज्ञेषुमांपुनीहियद्यायज्ञानपुनीहिसम्यक्कारयेदि

पुनंतुमादेवजनाःपुनंतुमनसाधियःपुनंतुविश्वभूतानिजातवेदःपुनीहिमा ३७ पवित्रेणपुनीहिमाशु
क्लेणदेवदीद्यत्अग्नेकृत्वाकृतं१२नु ४० यत्तेपवित्रमुर्जिष्यग्नेद्विततमेन्तरां ब्रह्मतेन पुनंतुमा
४१ पवमानः सोमःअद्वनःपवित्रेणद्विचर्षणिः यःपोतासपुनंतुमा ४२॥

र्थः ४० यत्तेअग्नेयीगायत्रीतृतीयःपादोब्रह्मदेवत्यहेअग्नेतवअर्चिषिवालायाअतरामध्येयतत्रसत्रयीरूपंपरब्रह्म
पंचापवित्रविततंविस्तृतंसारितंतेनपवित्रेणमांभवान्पुनंतु ४१ पवमानः सोमदेवत्यागायत्रीतृतीयःपादोवायुदेव
त्यःसपवमानःपवतेसौपवमानःशोधकःसोमःअद्यास्मिन्दिनेपवित्रेणानोःस्मान्पुनंतुकीदृशसोमःविचर्षणिःविचि
धंचष्टेविचर्षणि कृताकृतज्ञाः यद्याविशिष्टाःचर्षणयोमनुष्याःअस्मिन्दिनेयस्यसःकिंचयःपोतापुनानिपवतेवापोतावायुः
समांपुनंतु ४२

॥ सं. टी० ॥ उभाभ्यां सवितः देवत्या गयत्री हे देव सवितः उभाभ्यां वसुभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्यां पवित्रेण अजलो मनिर्मितेन सवेना
 ॥ ३९७ ॥ भानुतया च त्वदा जया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ वैश्वदेवी विश्वदेवत्या त्रिष्टुप् इयं प्रवल्कि का अज्ञाता भिधेया ततः कदाचिदेव तामुरि
 श्वप्यारव्यामः दक्षिणाग्रेरुपरिशततलां कुंभीरक्षतितां सौत्रामणी वावाच वा उखां वा देवी द्योतमाना सुराकुंभी आगत काह
 शा वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती यस्यां कुंभ्यां इमाः प्रत्यक्ष
 तो दृश्यमाना वक्ष्यावहु संख्याकाः तन्वः शरीर प्राया भारा वर्तते कीदृशस्तन्वः वीत दृष्टाः वीतं दृष्टं दृष्टं स्वरूपं यासां ताः कामे
 उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च मां पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥ वैश्वदेवी पुनती ॥ देव्या गायत्या मिमाव द्यां स्त
 न्नो वीत दृष्टाः तयामदन्त सधमा देषु वयं स्याम पतयोरयो एणम् ॥ ४४ ॥ ये समानाः समनसः पितरो यमरा
 ज्येतेषां ह्येकं स्वधानमो ब्रूतो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥ तशरीराः सुराधार सुरैः काम्यं ते तया कुंभ्या सधमामा दे
 पु यज्ञस्थानेषु मदं तो मोदमानाः संताव यं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सरुमा द्युति देवा येषु ते ते सधमादाः दक्षिणाग्रे
 प्राचीना वीतिरक्षिण मुखो यजमानो जुहूजुहोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ये समानाः देवानुष्टुभौ आद्या पितृ देवत्या यमराज्ये यमस्य राज्ञं प्रस्मिन् तत्र य ॥ रामः ॥
 मलोके ये पितरो वर्तते धर्मराजः पितृपतिरित्यभिप्रनात् कीदृशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभिः तुल्याः समनसः समानं मनो येषां ते ॥ ३९७ ॥
 तुल्यमनस्काः समानस्पृहं दस्यसीत्यादिना समानस्पृहा देशः तेषां पितृणां लोकः भविष्यति यः लोके स्वधानमः स्वधाशरी
 पलक्षितं नमोः नमस्तु यद्धानं नमस्कारश्चास्तु यज्ञस्तु देवलोकेषु कल्पंतां देवा हार्ययितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

का उत्तरेयतो पवा तुत्तरया उत्तरे उत्तरवेद्या हवना ये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्निमया अचाज्यं जुहोतीत्यर्थः ये समानाः यजमानाः श्री
 देवत्या जीवंतीति जीवास्तेषु जीवेषु मध्ये ये समानाः समनसो मामका मदीया जीवाः प्राणिनां सर्पिजाः ममेमेमकाः तव कममकावेकवच
 ने इत्यस्मदीममका देशः अस्मिन् लोके ह्यलोके शतं समाः शतवर्षपर्यंतं तेषां मामकानां श्रीः प्रयिकल्पतां तां स्वत्कर्मयि लुप्ता भवतु
 ममाश्रयतुमित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजशत्रवोः त एव प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥ का अन्वारवेषु पयोजुहोति देवती इति अस्मिन्पजमा
 ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः तेषां श्रीः प्रयिकल्पताम् अस्मिन् ह्यलोके शतं समाः ॥ ४६ ॥ देवती ॥
 अश्व एवमिह एणमहं देवानां मुतमत्पानाम ता आमिदं विश्वमेजुल्यमेति वदन्त ए पितरं मातरं ॥ ४७ ॥
 नेषु कृतान्वारं मेधधर्युः पयोजुहोतीत्यर्थः देवती देवयानपितया एणमार्गं देवत्या त्रिष्टुप् मत्पानां मरणधर्मिणां प्राणिनां दे
 सती मार्गो अहं अश्व एवमश्वतवानस्मि अकृतितः स एष देवयानो वा पितयानो वा पंथा इति अकृतेः के देवती अत आह देवया
 नां मार्गः एकः उतापि च पितृणां देवमार्गः पितृमार्गश्चेति पितरं मातरं द्यौः पिता दृष्टिबीमाता असौ वैपिते यमनेति अकृतेः अत
 राह लोकोर्मध्ये यत् एतत् कंपमानं क्रियावत् विश्वं सर्वं इदं ताभ्यां सतीभ्यां पितया एणभ्यां समेति संगच्छते तभ्यां सतीभ्यां सु
 हुतमस्तु ॥ ४७ ॥

॥ सं. ८१ ॥
॥ ३१८ ॥

का. शेषं यजमानो भक्षयतीह विरिति उषा स्थितं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः इहं हविः यजमाना शो देवत्या न्यवसाना अष्टिः एको व्य-
हः इहं हविः मे मम स्वस्ते अविनाशाय सुकीदृशं हविः प्रजाननं प्रजनयतीति प्रजनने प्रजोत्पादकं दशवीरं दशवीराः प्राणायनत-
यत्र पीते दशानां प्राणा रयान् रयानो उदान ४ समान पनाग कूर्म ७ कृकर ८ देवदत्त ९ धनंजयः १० संज्ञानां प्राणानां स्थाप्य
भवतीत्यर्थः प्राणो वै दशवीराः प्राणानेवात्मं त इति श्रुतेः तथा सर्व गणं सर्वे गणाः अंगानि यस्मिंस्तत् यत्र पीते गानि स्व
स्थानि स्युरित्यर्थः अंगानि वै सर्वे गणा अंगान्येवात्मं धत्त इति श्रुतेः आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति संभजते वा षण्णु

इहं हविः प्रजननमेः अस्तु दशवीरं सर्व गणं स्वस्ते अन्तरा सनि प्रजा सनि पशु सनि लोक सन्य
भयसनि अग्निः प्रजास्व हुतामे करु च न्नम्य योरेतोः अस्मा सु धत्त ॥ ४८ ॥

दानो मन्वादिदिः षन् संभक्तौ म्वादिः एवमग्रे पि प्रजासनि प्रजां सनोति पशुसनि पशु-सनोति आत्मानमेव सनोति इत्यादि
श्रुतेः लोकसनि लोकं ऐहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः लोकयवे यजते तमेव जयतीति श्रुतेः अयसनि अभयं
स्वर्गं सनोति स्वर्गं वै लोकः भयं स्वर्गं एव लोकं ततः प्रतितिष्ठतीति श्रुतेः एवं हविः प्राथ्याग्निं प्राथ्ययते अग्निर्मे मम प्रजां वहु ॥ रामः ॥
लां प्रहृष्टं करोतु एवमग्निमुक्ता अलिज आहूहे अलिजः अस्मा सु अन्नं ब्रह्मादिपयो दुग्धं वीर्यवतो ययं धत्ता स्थापयत द्यौ ॥ ३१८ ॥
वैनमेतो याजयंति तानेतदा हेतमयि सर्वं धत्त इति श्रुतेः ४८

का. सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च उदीरतामित्यादि त्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरतां अग्निरसोनः येनः पर्वे इति अत्र यस्यामि
ष्वात्तानित्यं त्यायाश्च विनियोगः कल्प्यते तोक्तः त्वं सोमे मे तित चं सोमवतां बर्हिषद इति त च नर्हिषदं आ यंतु न इति त चं अग्निष्वा
त्तानां पुनंतु मे तिनवर्च पावनानंतरं त्वं सोमे त्यादितं न्वं कल्प्यमा मीत्यंतं नवर्च प्रश्न च मध्वर्यु ये जमानं वा च यतीत्यर्थः उदीरतां
त्रयोदश शंख दृष्टा पितृ देवत्या एकादशी अग्निष्वात्ताः पितर इयं जगती अन्या द्वादश स्त्रिष्टुभः अवरेः स्मिन् लोकेः व
स्थिताः पितार उदीरतां उध्वं क्रमेतं उध्वं लोकं गच्छंतु ईरकं पने अहादिः लोह परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पित
र उदीरतां तस्मा पि स्थानात्परं स्थानं गच्छंतु उन्मध्यमा मध्ये भवाम ध्यमा मध्यमाः पितर उदीरतां कीदृशः पितरः सोम्यासः सोम

उदीरतामवरः उत्परो सः उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः असुं यः ईयु र्वृकाः अतस्तास्ते नो वन्तु पितरो हवेषु ४९ अ
ग्निरसोनः पितरो नवगवाः अथ वृणो भगवाः सोम्यासः तेषां वयं सुमतौ यज्ञियांनाम पि भूदे सोमनु से स्याम ५०

संपादयंति ते सोम्याः ये च अं प्राणं ईयुः वातात्मनो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आहूने पुनोः स्नान वंतुरक्षंतु कीदृशः अ
वृकाः नास्ति दृकः शत्रुयेष्माते उदासीनाः अतस्ताः सत्यज्ञो यज्ञज्ञावा स्वाधो यनिष्ठा यज्ञनिष्ठा वा ४९ अग्निरसोनः येनोः स्मा
कं पितरस्तेषां समतौ शोभनवृद्धौ वयं स्याम भवेम अस्ते लिङ्गं ते स्यासु सुमतिं कुर्वित्यर्थः तेषां भद्रं कल्याणकारिणि सोमनसे शोभन
स्तेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सोमनसं ते स्यासु कल्याणं मनः कुर्वित्यर्थः कदृशानां तेषां यज्ञियांनां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसं पा
दिनः कीदृशः पितरः अग्निरसः अग्निरसो बह्व्यपत्यानि अग्निरसः बहुत्वे तद्धितलोपः नवगवाः नवान्तनागवा गतिर्येषामिति वा अ

यवीणः अथ वृणो मुनिर्वह्न्यपत्यानि भगवः भगवः
पत्यानि सोम्यासः सोमसं हति यरि यः सोमसं पा
दिनः ५०

// सं. टी. ० //
 // ३१७ //

येनः नोस्माकं एवैवे पितरः सोमपीथं सोमपानं अन्तः हिरेः अनुवहति स्म देवान् प्रापितवन्तः बहते लिङ्कादशः सोम्यासः सोमसंपादि
 नः वशिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्या नियमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणोः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामैर्हवयः अनुभक्षयतु राक्षाने शानच प्र
 त्ययः कीदृशो यमः उशनवष्टिः कामयते इत्युशन कामयमानः कीदृशैः तैः उशङ्गिः उशंति उशंस्तेः कामयमानैः वशकांतौ शतप्र
 त्ययः ५१ त्वं सोम त्वं मनीषा मनीषायास्व प्रज्ञं गारजिष्ठं अजुतमं देवयानं पंथा पंथानं अनुनेषि अनुनेषि प्रापयसि मनीषा
 तृतीयैकवचने एवं सर्वे लोदीर्घः अत्यंतं अजुः रजिष्ठः अतिशयेत मविष्ठनो विभाषज्जनो श्वंदसीति ऋकारस्य रश्चादिषु

येनः एवैवे पितरः सोम्यासो न हिरे सोमपीथं वसिष्ठः तेभिः यमः संरराणो हवीं च प्युशनु शङ्गिः प्रतिकाम
 मन्तु ५१ त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनुनेषि पन्थाम् तव प्रणीति पितरानः इन्द्रो देवेषु रत्नम

पंथा अयस्य यादृनि छंदसीति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां न लोपः प्रातिपदि मज्जन्तु धीराः ५२
 कांतस्येति न लोपे सर्वलोदीर्घं पंथामिति रूपं अनुनेषि न यतेः शपिलुप्ते गुणो लट् रूपं कीदृशस्त्वं प्रचिकितः कित्तज्ञाने प्रक
 र्णविकितः चेतनावान् विशिष्टतन्मयुतः किंच हे इन्द्रो सोमनोस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन
 देवेषु विषये रत्नमेणीयं यज्ञफलमभजंतसि वेविरे सोमयागनेन स्वर्गाप्ते कीदृशाः पितरः धीराः धीमंतः यज्ञज्ञानवन्तः ५३ त्वं सोम

// रामः //
 // ३१७ //

५२

त्वया हि हे पवमान शोधक नोस्माकं धीरा धीमंतः एवैवे पितरः हियस्माकारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि चक्रुः अतः प्रार्थयेत्वं परिधी
 न् उपस्वकारिणः अपोर्णु अपगमयतु एतं अन्तः कादने लोद परिधाति सर्वत उपस्वायति छंतीते परिधयज्ञो पश्काः कीदृश
 स्त्वं वन्वनुत इति वाक्यं अस्मत्कर्मणि संभजमानः तथो अवातः नास्ति वातो यस्य वा उपलक्षणां वाताद्युपस्वरहितः किं
 च वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन् नोः स्मान् मद्यवा द्यनवान् यवमद्यं धनमस्यास्तीति मद्यवा यो यस्य दाता सतदीयो धेनवा
 निति लोके प्रसिद्धिः भवेत्पस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्य त्रधा धीदृति समान पाद इति नकारस्य रुः ५३ त्वं सोम

त्वया हि नः पितरः सोम एवैवे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः वृन्वन्ववातः परिधी ५३ अपोर्णु द्वारे भिरश्च
 मद्यवा भवानः ५३ त्वं सोम पितृभिः संविदानो नु द्यावा दृष्टिबीः आतत न्यतस्मेतः इन्द्रो हविषा विधेम

५४ त्वं सोम पतयोर्यो लाम् ५४

त्वं द्यावा दृष्टिबी अन्वतंतं यविस्तारितवान् ननु विस्तारे लिङ्बभूव
 तंतं यजग्भमववर्थेति निवामेति निपातः किं भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः समोगमीत्यादिनात्मनेपदित्वा
 छानच हे इन्द्रो तस्मै तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्देम विभक्तिव्यत्ययः विधाति दीनार्थः हविर्दानेन च वयं रयीणं धनानां
 पतयः स्याम भवे मे ५४

सं. टी०
३२०

सोमवतांपितृपुत्रः समाप्तः अतोर्वह्निर्वापितृणां रुचः बर्हिषदः दृष्टोदगदित्वाद्यलोपः हवर्हिषदः पितरः पूयं कृत्या अवनेन निमित्तेन
आवर्हिषदः अस्मदभिमुखं आगतं किमर्थं मितिचेतवो युष्माकं इमां मानिह व्यानिवयंचक्रे मे करोते तं लिङ् कृतवतः तानि पूयं जुषध्वं
थानेन रंशं तमेन सुखमितमेन वसानेन तर्पिताः संतो नोऽस्माकं शंसुरं रोगशमनं योऽभयं यच्छरणे अपरपः पापभावं च रधाता
धत्ता स्यापयत तं प्रनाविति यातवा देशात् आभ्यस्त मोरुत इत्यालोपाभावः शंयोः शंयोः शमने च रोगाणां पावनं च भयानामिति या
स्तः रिपोरिप्रमिति पापनामनीभवतः ५५ आहं पिहन् आ अवित्सि आभिमुखेन वेप्रिविदितवान् विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमेक

वर्हिषदः पितरः ऊचुर्वागिमा बोह आचक्रमाजुषध्वं तः आगता वसाशने मेनाथानः शंयो ररपो रधात ५५
आहम् आहमि हँसु विरत्रा २॥ अविस्मि न पातं च द्वि क्रमणं च द्विष्टोः वर्हिषदो ये सुधया सुतस्य भ
वचने रूपं पि कीदृशान् पितॄन् सुविदत्रान् सुष्टु विशेषेण ददत्ति सुविदत्राः ता जनन्तपितृत्वेन ५६
न कल्याणदानान् किंच वेवेष्टि विस्तस्य विस्तो व्यापनशालस्य यज्ञो वै विस्तुरिति श्रुतेः तस्य न पातं विक्रमणं च वेप्रिना
स्ति पातो पत्रसना पातो देवयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगांते पतनं यज्ञं संवेधिनो देवयानपितृयानो पथानो वेधीत्यर्थः तज्ज
मिनः पितृश्च अतो हं ववामि ये वर्हिषदः पितरः सुधया सुवनी यलक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पितृः पानं भजं
तमजं ते सर्वे ते लङ् अइ भाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्टाः आगच्छंतु लोडये लुङ् पुरुषवचन व्यत्ययः ५५

रामः
३२०

उपहृताः ते पितर इह यज्ञे आगमंतु आगच्छंतु अत्ययेन शपो लुकते श्रवंतु अस्मद्वचः श्रवंतु श्रुत्वा च अधिब्रुवंतु पितृभिः पुत्राणां य
द्वक्तव्यं तद्वदंतु ते अस्मान् वंतु पालयंतु कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु हविषु उपहृताः आहृताः सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः
कीदृशेषु प्रियेषु वर्हिषेषु वर्हिषिभ्यो बानि वर्हिषानि तेषु वर्हिषिमादितेषु तथा निधिषु निधिभ्यो तेषु निधिवस्थापितेषु ५७ आयंतु
नः चतस्रश्चो ग्निष्वात्तानां पितॄणां नोऽस्माकं पितरो देवयानैः सोम्यासः सोमपानार्हाः अग्निष्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्या न इह

उपहृताः पितरः सोम्यासो वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु तः आगमन्तु इह श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु ते वन्तु समा
न आयन्तु नः पितरः सोम्यासो ग्निष्वात्ताः पृथिविर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे सुधया मदेतो धिब्रुवन्तु ते व
न स्वादयति श्रोतस्मार्त्तकर्मनुष्ठायिनः येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मनुष्ठीयते तद्वक्तं पुत्रेण लोका
न जयति पौत्रेणानंत्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रधस्याप्नोति विष्टपमिति किंच पितर आगत्वा स्मिन् दिने यज्ञे स्व
धयान्नेन मदंत सुष्टाः संतो नोऽस्मान् अधिब्रुवंतु अधिकान् वदंतु तद्वा क्पातयेव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः ते पितरो
स्मान् अवंतु पालयंतु ५८

सं. टी०
३२१

अग्निष्वात्ताः हे अग्निष्वात्ताः पितरः इह यज्ञे यज्ञं आगच्छत आगत्य च सदः सदः प्रति गच्छं सदत उपविशत नित्यवा स योरिति द्वित्वं
कीदृशा यज्ञं सुप्रणीतयः शोभनाः प्रणीतिः प्रणयने ये वांतेततः सदस्युपविष्टाः संतः हवींषि अन्नमक्षयत अनेर्केट् संहितायां
दीर्घः कीदृशानि हवींषि वर्हिर्बिर्दमे प्रयतानि नियमपूर्वस्था पितानि प्रकर्षेण यम्यते नियम्यंते तानि प्रयतानि अथानंतरंत
प्राः संतः सर्ववीरं रयि धनं दधातनस्थापयत सर्ववीराः अग्निष्वात्ता अग्निना दग्धा विधिवदौर्ध्वदेहिके प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ताः
न अग्निस्वादितो अदग्धाः श्मशान कर्मन प्राप्ताः संतः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मापाज्जितेन मादयंते तप्यंति सु

अग्निष्वात्ताः पितरः एह गच्छत सदः सदः सदत सुप्रणीतयः अन्ताहवींषि प्रयतानि वर्हिष्यथारयिः सर्ववी
रदधातन पा येः अग्निष्वात्ता येः अन्नग्निष्वात्ता मद्देहिवः स्वधयामादयन्ते ते ज्ञाः स्वराः सुनीतिमेतां यथाव
शन्तु न्वः इत्युपयाति ६० अग्निष्वात्ता न तुमतो हवामहना राशः से सोम पीथं यः आशुः तनो विप्रासः सुहवा
भवन्तु वयं स्यामपतयोरयीणाम् ६१ एवं सेवंति स्वरादस्मै वराजते स्वरादयमः तेभ्यः पितृभ्यो र्येयथा वशं वशो
मित्राभ्यः यथा कामं एतां मनुष्यसंबन्धिनीं तन्वंशशरं कल्पयति कल्पयतु लेट् लेटो जटो तेभ्यो नरशरं यमो ददाति त्व
र्थः ते यथा पुनः साधनं कुर्वन्ति ६० अग्निष्वात्ता न अग्निष्वात्ता न पितृभ्यो वयं हवामहे आहूयामः कीदृशान् अतुमतः अ
तवे विद्येते ये पुते अतुमंताः तान् अतुयुक्ता नाहूयामः ये पितरो नराशं सेचमसे सोम पीथं सोमपानं आशुः अश्वविस्म
अशमोजने लिट् अथ यदि नराशं सेषु शन्न इत्युपक्रम्य पितृभ्यो नराशं सेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् इति श्रुत्या नराशं सेचमसे पितृणां

अग्निष्वात्ताः पितरः इह यज्ञे यज्ञं आगच्छत आगत्य च सदः सदः प्रति गच्छं सदत उपविशत नित्यवा स योरिति द्वित्वं
मक्षः प्रतिपादितः पितरो नोऽस्माकं सुहवा स्वाहा
नामवतु असदहताः शीघ्रमायां त्वित्यर्थः एवं विद्म

राम
३२१

काः आद्याजान्विते कविनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवाक इयस्य आदेशस्तु द्विजे पुजपे विनियोगः आद्याजानुदशर्चोऽनुवाकः आद्या
नवपितृदेवताः द्वे निहोहे पितरः विश्वे सर्वसोमवंतो वर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च यज्ञं संयज्ञं सोममणी अभिगृणीता अभिदुतदक्षिणा
मन्नकालं तर्हविर्यजमानो लक्ष्यः साध्वयं यज्ञ इति सुतिं कुरुतेत्यर्थः किं कृत्वा जानु आचम्य वामजानुपातयित्वा तथा दक्षिणतो नि
षद्य दक्षिणाभिमुख उपविश्य सहितेषां स्वभावः अथैनं पितरः प्राचीना वीतिनः सव्यं जान्वा न्योपासीदन्निति श्रुतेः किंच हे
पितरः केनचित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् माहि सिद्धिं सां मा कुरुत हि न से लेऽयत् यस्मात् पुरुषाता पुरुषस्य भावः
आद्याजानु दक्षिणतो निषद्य मं यजमभिगृणीत द्विश्च माहि सिद्धिं पितरः केन चिन्नो यद् आगो पुरुषता
कराम ६२ आसीना सोऽअरुणीनामुपस्थे रयि धनं ददाशुषे मर्त्या य पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत
पुरुषाता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन चलचित्तेन बोधुष्माकं आगो अपराधं वयं ॥ इहो जेदधातया ६३
कराम कुर्मः करोतेः शपिलि रूपां अभावः यद्यप्यपराधितो वयं तथापि मास्मान् चिच्छेत्त्यर्थः ६२ आसीना सोऽपितरो
दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्या यमनुष्या य यजमाना य यज्ञं रयि धनं दत्तदत्ता कीदृशा यज्ञं अरुणीनां अरुणावर्णानां उपस्थे
उपरिभागे आसीना उपविष्टाः यामि कुत पाः क्रियंते ता ऊर्णाणां भवन्ति कुत पंन सने दद्यादिति श्रुतेः कुत पप्रियाः पितरः य
द् अरुणीनां अरुणावर्णानां रश्मीनां उपस्थे उत्संगे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः किंच हे पितरः पुत्रेभ्यो यजमा
नेस्तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणी षष्ठी यदभीष्टं धनं दत्त पितृणां पुत्राणां एव यजमानाः ते यज्ञं ददास्म

दीयेयज्ञं ऊर्जं संरं धातस्थापयत ६३

अथायथा हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अध अथानंतरं देहपातोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण अग्निमुलोपः इत एवार्थे अग्निनिर्मलं शधि
तिरविमंडलं एव अयन् प्राप्ताः अयगतौ लउ अउभावोर्धः कीदृशा पितरः परासः पराः उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः अतं यज्ञं आशु
प्राणाः आशुवानाया भुवंतः एवं भूता पितरौ यथा देवा यानं पंथानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणी अरुणवर्णाः सूर्यद्वितीः अपत्र
न अपत्रणमः सूर्यरश्मीनद्युतय देवयानसार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः वरुणो विवरणव्यत्ययेन शपिलु मैलु उरूपं अउभावः पुरुषव्यत्यय
श्लां दसः कीदृशा वयं उत्थाशासः यज्ञे उत्थानि शास्त्राणि शंसन्ति चरन्ति ते उत्थाशासः संहितायां दीर्घः तथा क्षमा क्षामां भूमिं भिंदंत वे

अथायथानः पितरः परासः प्रत्नासोः अग्नेः अतमाशु प्राणाः शुचीर्युग्मः धितिमुत्कृष्टासुः क्षामाभिन्दन्तोः अरुणी
रपत्र ६० उशन्तस्त्वा निधीमस्य शन्तः समिधीमहि उशन्तु शतः आवहपि ह रुविषेः अतं वे ७० अपाम्के
नेन नमुचेः शिरः इन्द्रो देवर्तयः विष्णुश्चायदजय स्पृधः ७१ ॥ हिचात्वालस्य पावलोपररवादिस्वनने विहारयतः

सर्वोपकरणैर्यसंकुर्वत इत्यर्थः ६० उशन्तस्त्वा अनुष्टुप् हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं त्वात्वां निधीमहि स्थापयमः उशन्तः का
मयमाना एव वयं त्वा समिधीमहि संदीपमां यो त्वं च उशन्त कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पिहन् आवह आनय कि
कर्तुः रुविषे अतं वे रुविः अतं भक्षयितुं तुमर्थे तच्च प्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ७० अपाम्के नेन ऐशिलियत्री अग्निमानुवाके नि
हाने भूमा हे इन्द्रयत् यत्वा त्वं विष्णुः स्पृधः सर्वान् संग्रामान् अजयजितवानसि उत्सर्वा इति छेदार्थः ७१

रामः
३२३

सोमो राजा तेऽनुवाकेन परानुपतिष्ठते युगपत् अथ तेऽनुवाकेन समानकालमेव प्रयोग्यतां सुराग्रहश्चाध्वर्युः पतिष्ठते यद्वाचतुर्भिः प
यो अहो अतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणं नंतरमेवोपस्थानमंत्रपाठकमादजले ॥ १ ॥ सोमो राजा अग्निसरस्वतो इह अहो अचाः आ
द्यासि स्त्रोमहा इत्यः अस्याश्चत्वारः पादाः अष्टकाः पंचमो द्वादशकः सामावाहता सोमो राजा सुतोः भिषुतः सन् अमृतं अमृतरूपो
रस रूपे भवति स्थूलस्य सूक्ष्मता पादनं अमृतीभावः यत् अजीषेण अजीषे निरसं सोमलता चूर्णत इषेण मृत्युं स्थूलभावं जहात्
जहाति अतेन सत्येन एतत्सत्यं जातं यत् अधसो न स्य सोमस्य विपानं लोहितो द्विविधपानं शुक्रं शुक्लं शुद्धं अत एव शंखीर्ययं प्रदं

सोमो राजा मृतं सुतः अजीषेण जहात् अमृतं अमृतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमधसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदमयो मृ
तस्मिधु ७२ अग्निः क्षीरं अपि वक्रुड्वाडिरसो धिया अतं तेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमधसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदमयो

भूयात् पयश्चेदस्येदं शोभतु कीदृशं शंखीर्ययं वत् अमृतं अजरामृतं प्रदं मधुमधुरं च अपाम्केने ॥ मृतस्मिधु ७३
तस्य मंत्रस्य मंत्रस्याश्चोनुवाकस्य च श्रुत्या संबंध उक्तः तस्य शास्त्रिभिः च लोहितमिन्द्रः सोमेतिष्ठत स्यादविभसंतत ए
तदंधसो विपानं मपश्यं सोमो राजा मृतं सुत इति तेनेन भूतानि संस्पृष्टानि पुनर्विचिंत्यते एवकारणानि वस्तुनि विवी
च्यमाना निदृश्यंते यथा च दृष्टं भूतानि स ७२ अग्निः क्षीरं आगिरसः प्राणो यथा क्रुडः सोमत्वाधिया प्रज्ञया अग्निः सका
शात् क्षीरं दुग्धं अपि वत् पिवति संस्पृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिवतीति जानिस्वभावः अनेन सत्येन दंसत्यं यदंधसो
विपानं शुक्रमधसः अथेदं स्य यो वीर्यममृतं भवतु ७३

सं. टी.
३२४

सोममद्यः संसृजित्यः अजः सकाशात्तदंसावेदनवेदरूपैः किरणैर्यथासोमं व्यपिवत् वियुज्यपिवति सोमो देवाभ्यां संसृज्यमानं
रविसोमो ममेव पिवति कृतेन युक्तं कीदृशो रविः शुचिपत् शुचिनिर्मले गगने सीदति शुचिपत् ७४ अन्नात्परिसृतः पंचाशद
क्षरा प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिसृतोऽन्नात् सरारूपात् अन्नात् संसृज्यमाणं त्रयीलक्षणेन व्यतिवत् विविच्य पीतवान्
शत्रं च व्यतिवत् वशचिकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणं पयः सोमं च व्यपिवत् अनेन सत्येनेहं सत्यं ७५ रेतो मूत्रं च

सोममद्यो व्यपिवत् कन्दसारुहं सः शुचिपत् कृतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रिय
मिदम्यो मृतमधु ७६ शतम ११०० अन्नात्परिसृतो रसमन्त्रमाणं व्यपिवत् शुक्रमन्धसः सोमस्य प्रजाप
तिः कृतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्यो मृतमधु ७७ रेतो मूत्रं विजहा
ति योनिम्य विशदित्व म गजैर्जिरायुणा दत्तः उष्ट्रैश्च जहाति जन्मना कृतेन सत्यमिन्द्रियं वि
पानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्यो मृतमधु ७८

तिशकार्यो द्वेषश्च क्षरातिशक्ती इन्द्रियं प्रजननं शिवास्त्री प्रजननं प्रविशत् सतरे तोवीर्यं विजहात्पुनरित्योनिं प्रवि
शाद न्यत्र मूत्रं जहाति समानद्वारयोरपि रेतो मूत्रयोर्मन्त्रस्थानादप्यनरेतोऽवतिष्ठते जरायुणा वेदना दतो गर्भः
जन्माना कृत्वा उत्वंजरायुजहाति निजस्थानानामेकद्वाराणां मादुमुदाहरणं एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयं कृतेन
निवार्यमाणं ७९

रामः
३२४

कादृष्टारूपे प्रजापतिः रूपेण पवती मूर्तिमती सत्यान्ते दृष्ट्वा व्याकरोत् व्याकरणं दृष्ट्वा कंकतवान् इहं सत्यमिदमनन्तमिति दृष्ट्वा गवा
स्थापयत् तदेवाह अन्ते दृष्ट्वा मदधादस्थापयत् अन्तस्या दृष्ट्वा निमित्तत्वात् सत्ये दृष्ट्वा मदधात् अनेन सत्येनेत्युक्तं स
त्यस्य दृष्ट्वा निमित्तत्वात् दृष्ट्वा स्तिक्व बुद्धिः ७९ वेदेन रूपेण मलदृष्ट्वा प्रजापतिः सुता सुतो सुता सुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन
त्रया विदुषा व्याप्य पिवत् विविच्य पीतवान् सुतः सोमः अभिषुतः पयः परिसृतः कृतेन सत्यं ८० दृष्ट्वा परिसृतः अ
तिजगती प्रजापतिः परिसृतः सुरयारसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मंत्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्रं शुक्रं कृत्वा व्यपिवत् वियु

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यान्ते प्रजापतिः अष्टाष्टमन्त्रे दधात् ८१ सत्ये प्रजापतिः कृतेन सत्यमिन्द्रि
यं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्यो मृतमधु ८२ वेदेन रूपेण व्यपिवत् सुता सुतो प्रजापतिः कृ
तेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्यो मृतमधु ८३ दृष्ट्वा परिसृतो रसं शुक्रे
ण शुक्रं व्यपिवत् सत्यं सोमस्य प्रजापतिः कृतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्यो मृत

ज्यपीतवान् कृतेनः ८४ काः खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिंशत् जुहोति सीसेनेति प्रत्यक्षं पंचपलो ग्रह इति परिशिष्टं मधु ८५
दोक्तं च भवतु राणां मरुद्धार्षभैः खुरैः पशूनां वसाग्रहो ह्यारसीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत् सूर्यान् वसाग्रहान् जुहोति ए
केन मंत्रेण द्यौर्दयोर्दोर्मरुतयोः सीसेन तन्त्रं अश्वि सरस्वती इन्द्रवत्याः षोडश जगत्पुनः जगती मिर्जुहोतीति श्रुतिवला ह

सं. २१०
३२५

कृशरम्यनानामपिकासां विजगती त्वमेव दसादिभिर्यथा इन्द्रस्य भेषजं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते अश्विना अश्विनौ दस्रोस
विता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रा मणी वयंति निष्पादयंति केन सीसेन कर्णसूत्रेण च सीसेन शष्पं क्रयाहूणी
याजोक्त्रकृयणाताम्यो यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः तत्र दृष्टं तः सीसेना कर्णसूत्रेण च तंत्रमिषयथा कश्चित् सीसेन धातुविशे
षेण तंत्रं अगदविशेषं वयंती कर्णसूत्रेण च तंत्रं पटं वयंति तद्वत् तंत्रं शब्दे च सिद्धं ते परं कं हा प्रधानयोः अगदे कुट्वं
अत्येतं तुवाने परिच्छेद इति कोशात् कीदृशा अश्व्यादयः मनीषिणः मेधाविनः कवयः कांतदर्शनाः इन्द्रस्य रू
स सीसेन तन्मनसा मनीषिणः कर्णसूत्रेण कवयो वयंति अश्विना यज्ञं स विता सरस्वती नृस्य
रूपं ब्रह्मणो भिषज्यन् तदस्य रूपमुत्तुं शची भिस्त्रिस्तो देवताः स रराणाः लोमानि शष्पे बहु
धानतोक्त्रमिस्वर्गस्य मां समभवन् लाजाः ८९ ॥ पंभिषज्यन् भिषज्यतः भिषकरुजये कं द्वादित्वा
द्युक्ततः शत्रुप्रत्ययः वचनव्यत्ययः इन्द्रमेषज्या यज्ञवयंतीत्यर्थः ८० तदस्य तिस्रो देवताः अश्वि सरस्वत्यः सर
राणाः सम्पकरममाणाः सत्यः अस्व्यं द्रस्य तत् अमृतं अमरणा धर्मिरूपं शचीभिः कर्मभिः संदधुः कर्मांगैः संधानं च
कुः तदेवाह लोमानि इन्द्रो माणि शष्पेः विरुढो ब्रीहिभिः संदधुः अस्व्यं द्रस्य त्वकलचंचतोक्त्रमि विरुदयवैर्वहुधा सं
दधुः लाजाने लाजाश्चास्य मासमभवत् अध्याय समाप्तिपर्यंतं नकाराः सर्वे चकाराः ८१

रामः
३२५

तदश्विना रुद्रवर्त्तनि मागो ययोस्तोरुद्रवर्त्तनी रुग्णवर्त्तनी वा भिषजा भिषजो वैद्यो अश्विना अश्विनौ सरस्वती चतन
अंतरं शरीरं तवर्त्ति पेशः इन्द्रस्य रूपं वयंति संवर्त्तनि वचनव्यत्ययः तदेवाह मासरेः शष्पदिच्छर्णचरुनिस्त्रावैः अस्थिसंवर्धनं
कारोतरेण गलनवाससामज्जानवयति कीदृशा स्तेगवांस्वचि चर्मलिदेधतः सुरास्था पयंतः ८२ सरस्वती मनसानासत्या
भ्यामश्विभ्यां सहिता सरस्वती वसुधनं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सज्जति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वपुः पेशलं पेशति
तदश्विना भिषजोरुद्रवर्त्तनी सरस्वती वयति पेशोः अन्तरम् अस्थिमुज्जानमासरेः कारोतरेण दध
तो गवान्वचि ८२ सरस्वती मनसा पेशलं वसुनासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः रसम्परिसुतानरोहित
हिरण्यरूपयोर्नामः पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्वा मनसा वि ॥ नृग्नं हुंहीरुस्तं सरुनं च मे ८३
चोयेति शेषः परिसुता परिसुतः सुरयाः रोहितं लोहितं रसं च वयति इन्द्रवपुषोरंजनाय अतएव वेदे
पुरोहित इन्द्रः पशुते अथ तदानीं गृह्णतुः कएवः सुराकंदः पूर्वोक्तः तस्य च वपुः मनसा धनं वे मनवे माच भवति तस्य
रवे मानो कुर्वितानो प्रसिद्धौ कीदृशान गृह्णतुः धीरः धिये ईरयति प्रेरयतीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः का
रकाणि भवन्तीति वचनात् अग्रहोः कतलं विवक्षितं ८३

सं. २१.
३२९

इन्द्रस्य रूपं ऋषभो वलाय सामर्थ्या य इन्द्रस्य रूपं च के ग्रहाभ्यां ऐंशभ्यां अमृतं भूतमविष्यद्वर्तमानं शह्याही श्रोत्रं श्रोत्रं द्रियं कर्णो
भ्यां इन्द्रस्य कर्णयोश्च के कर्णशकुल्योः श्रोत्रं यं स्थापितमित्यर्थः यवावर्हिश्च भुवि भुवोः के सराणि मास्य भवनं कर्कधुर्वदरं मुखा
तसारधं मधुतनुत्यं लालाश्लेष्मादिजले सारधं मधुमक्षितसंवाधिसारधं यथा मधुना नातरुभ्यः अनियते एवं लाहिसर्वा गे
भ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यं ॥१॥ आत्मनुपस्य आत्मन आत्मनि शरीरे उपस्थे गुधे च यानि लोमानि तानि वृकस्य
लोमानि लोमेति ज्ञातावेकवचनं मुखे यानि श्मश्रुणि तानि च व्याघ्रलोमशरीरं नशीर्लि शिरसि च यशे से यशो ध्येयके

इन्द्रस्य रूपं ऋषभो वलाय कर्णोऽप्यं श्रोत्रं ममृतं हं ग्रामं यवानवर्हिश्च विके सराणि कर्कधुजसे मधुसार
धममखात् ॥१॥ आत्मनुपस्येन वृकस्य लोममुखे श्मश्रुणि नद्या घ्रलोम केशानशीर्षे न्यशो सश्चि येशिवा
सि इन्द्रस्य लोमन्निषिरिन्द्रियाणि ॥२॥ शाः याचश्चि येशो मायै शिरवायां त्विषिः कतिः यानि चेंद्रियाणि तत्सर्वं
सिंहस्य लोमानि ॥२॥ अंगान्यात्मन निषजा निषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन आत्मनि अवयवान् समधातां
समयोजयतां सरस्वती तत्तं आत्मानं अंगैः समधातुं संदधे कीदृशा अश्व्यादयः इन्द्रस्य रूपं आयुश्चेंद्रियाणां
दकेन ज्योतिषा सह मृतमनश्चरं दधानाः संपादयंतः कीदृशं रूपं शतमानं शतनामने केषां प्राणिनां मान
एजायस्मिन् तत् जगत्स्यमित्यर्थः ॥३॥

समः
३२९

सरस्वती योन्यां अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यां अंतः योनिमध्ये गर्भं इन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनकृतं
विभर्ति अयुराजा अपा मीश्वरो वरुणः अपारसेन साम्ना उदकरसमृतेन साम्ना इन्द्रं श्रिये जनयन सन् विभर्ति इत्यनुषंगः
नश्चाद्याः ॥४॥ तेजः पश्यतां निषजा निषभ्यां अभ्यां सरस्वत्या च यावत् इन्द्रियवत् पश्यतां संवाधिरुविरादा यपरिसु
तापयसाचः सह सारधं मधुचादा यद्राये ते जो दुग्धं स्रावितां सुता सुताभ्यां परिसुत्य योभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृ

आङ्गान्यात्मनि निषजा तदश्विना च्छानमजैः समधुः सारस्वती इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुश्चेंद्रिया
न्योतिरमृतदधानाः ॥३॥ सरस्वती योन्याङ्गं यमन्तरुश्चि यै जेन यन्ने पुराजा ॥४॥ तेजः पश्य
नां हविरिन्द्रियावत्परिसुतापयसा सारधमधु अश्विभ्यां दुग्धमिषजा सरस्वत्या सुता सुताभ्यां
ममृतः सोमः इन्द्रः ॥५॥ इति वाजसनेयी संहिता यादी गंधपाठे एकोनविंशोऽध्यायः ११॥

तरूपः इन्द्रैश्च यं प्रदः सोमश्च दुग्धः सरस्वत्या अश्विभिरिन्द्राय नानाद्वयेभ्यो नानारसानादभ्योप
कारः कृतस्तेभ्यः सोऽनामणी दृष्टेभ्यो नमः ॥५॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरं सुरादीन्द्र
मिषत्कातोऽध्यायोनवदशोऽंगमत ११॥

सं. टी.
३२८

का. सोमासंदीवदासंदीजानुमात्रपादोवेद्योर्निर्दधाति शत्रस्य योनिरिति जानुः प्रमाणपादोऽसंदीवेद्योर्मध्ये निर्दधातिसो
मासंदीवदिति मुंजरज्जुमुतां असंघां द्वौ पादौ दक्षिणवेहौ बावुत्तरवेहौ यथातथेति सूत्रार्थः शत्रस्य योनिः असंदीदेवता
का द्विपदा गायत्री हि असंदीत्वं शत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि असंघामभिसिक्तो गुणधर्मानर्हति राजेति भावः शत्रस्य
नाभिर्निरुतं वंधनं चोसिका कृष्णाजिनमस्यामास्त एतिमात्वेति अस्यामासंघा कृष्णाजिनं छादे पेदित्यर्थः मात्वा य
जुः कृष्णाजिनदैवत्यं प्राजापत्या गायत्री यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्यते हे कृष्णाजिन असंदीत्वात्वां माहिंसीत् त्वं

क्षुत्रस्य योनिरसि क्षुत्रस्यानाभिरसि मात्वा हि ऽस्य न्नामा हि ऽसाः १ निषसा ह धृतव्रतो ब्रह्मणा पुस्त्या

स्वा साम्राज्याय सुकृतुः मुन्योः पाहि द्विद्योत्पाहि

स्वा सोमस्राज्या यमुकृतः मृत्योः पाहिविद्योत्पाह २१० चमामाहिंसाः मानहियजो वै हस्त्राजिनं यज्ञस्य वै
वात्मनश्चाहिंसायै इति श्रुतेः १ का. तस्मिन्नासे यजमानो निषसाहेति यजमानः हस्त्राजिने उपविशेत् व्याख्याता वि
ष्टयजमानस्य पादयोरधो हस्तो मंडलाकारो भूषणविशेषो न्यस्यति राजतं स व्येष्ट्योरिति मंत्रेण सौवर्णं दक्षिणे वि
द्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः मृत्योः रुक्मदेवत्ये यजुषीदेव्यो हस्त्यो रुक्ममृत्योरकालमरण
त्वेमां पाहिरक्षहे सौवर्णं रुक्मविद्योत् विद्युतः मां पाहिविद्योत् तत्तत् विद्योत् विचप्रत्यये गुणः विद्युत्पातोऽक्षेत्यर्थः

रामः
३२८

का. सर्वसुरभ्युत्पत्तिं शेषैरभिषिंचत्यामुखादवसावत्यतिदिशं सर्वत्र सावित्रमश्विनौ सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमंत्रं वेतसपा
त्रस्थापितैर्वसाग्रुशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरामुखादवसावयन्नासं दशस्थं यजमानमभिषिंचति मंत्रत्रयेण कौटुशं
सर्वैः सुरभिश्च दनकर्षरकेसरकस्तूर्यादिभिरुद्धर्तितं सावित्रं मनु देवस्य त्वेति सर्वत्र निष्पिमंत्रे च न्वेति चतुष्पभिषेक उत्तरस्थि
तस्त्रिभिर्मंत्रैर्महाग्राहतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमंत्रेण कुर्यादिति सप्तार्थः देवस्य त्वाव्याता अश्विनोऽत्राणि लिङ्गोक्तदेवतानि आ

देवस्यैवा सवितुः प्रसवेऽश्विनो द्वात्रिंशत्सु ह्योहस्ताब्ज्याम् अश्विनोर्द्वे षज्ज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसा याभिषिञ्चा
मिसरस्वत्यै मे षज्ज्येन द्वात्रिंशत्सु ह्योहस्ताब्ज्या याभिषिञ्चा मीनस्येन्द्रियेण वलायश्चिरे यशसे निषिञ्चामि ३

द्युप्राणपत्याहृती द्वे गायत्र्यो हे यजमान अश्विनो भेषज्येन वै द्यु कर्मणा त्वामभिषिंचामि मिषजः कर्म भेषज्यं किमर्थं
 तेजसे कांत्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वत्रा स्वलित वेद वेदांगजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसं सरस्वत्यै भेषज्येन षष्ट्यर्थं चतुर्थी सरस्वत्या।
 मिषकर्मणा च भयं तदेव अभिषिंचामि किमर्थं वीर्यं च अन्नाद्याय वीर्यं सामर्थ्यं अन्नाद्यं अन्नमक्षणा सामर्थ्यं तस्मै ईं इत्य
 इन्द्रियेण इन्द्रियपाठवेन सामर्थ्यं न च त्वामभिषिंचामि किमर्थं वलाय सामर्थ्याय प्रियैः सर्वसमृद्धौ यशसे कीर्त्यै ३

से २१०
३२५

का यजमानमालभते कोसाति अर्धयुजमानं स्पृशति कोसि प्राजापत्या गमत्री उल्लिगर्भाः षट्सप्तमे कादशोऽल्लिगर्भेति वचनात् हे यजमा
न त्वेकः प्रजापतिः अस्मि अयं तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिः प्रजापतयो वरुणस्योत्तमोऽस्ति तस्मै प्रजापतिपदं प्राप्नुयेत्वा महमभिषिक्तवा
निति शेषः कामप्रजापतिभावाय नाभिषक्तवान् का सुश्लोकैत्यालक्ष्यो ह्यति अर्धयुजा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञानराना
कृत्यति हे सुश्लोक एहति शेषः शोभनः श्लोकः कर्त्तव्यस्य शोभनं मंगलं उदयो यस्य सुमंगलत्वं एहि हे सत्यराजन् एहि सत्योऽवि

कोसि कतमोऽसि कस्मै स्वाकायत्वा सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन् ४ शिरो मे मृश्रीर्य शोमु
रुन्निषिः केशाश्च शमश्च एणि राजा मे प्राणोः अमृतं सम्प्रादुर्ध्विरे द्वे त्रिम ५

नाशी राजा प्रभुर्यस्यसः ४ का अंगानि चालभते यथा लिङ्गं शिरो मरुति प्रतिमंत्रं यजमानो यथा लिङ्गं अंगान्यालभते शिरो मे
इशरीरदेवताकंपंचवर्चः तत्र तती या गायत्री अंत्यां अवसाना महापंक्तिः तिस्रो नुष्टभः अभिषिक्तो यजमान इन्द्रपसर्वी त्वकं प
श्यन्नाह मे मम शिरः शोभास्तु वर्तते वामे मुखं पशोस्तु केशाः शमश्च एणि मुखं लोमानि च त्विषिदीप्तिरस्तु राजा दीप्यमानो मे मम
प्राणो मुखं वायुरमृतमस्तु चक्षुरिन्द्रियं संम्राजस्तु सम्यक् राजते सखाट् श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ५ ॥

रामः
३२५

जिह्वामे मे जिह्वारसनेन्द्रियं कल्याणरूपमस्तु वाक्नामिन्द्रियं विराट् महः स घृते पश्यते महः पश्यमानास्तु महते रित्युन् प्रत्ययः मनः म
न्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु भामक्रोधः स्वराट् स्वने वराजमानोऽनुनतु कृतश्चित्प्रतिरूप्यतमित्यर्थः तदुक्तं शक्तिरहितो कुप्य
ति मानं चोद्धृतिसवकजुनोपि अर्थरहितोपि कामी जानाति विधिर्विदं वयितु मिति अंगुलीः अंगुल्यो मोदा आनंदं रूपाः संतु मोदं
तेता मोदाः पचाद्यन् अंगानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः संतु मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुना शकमस्तु

जिह्वामे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराट् मम मोदाः प्रमोदाः अङ्गुली रज्जानि मित्रमे सहः ६ बाहू मे वलमिन्द्रियं
हस्तौ मे कर्म्मवीर्यं म आत्मा शत्रुमे मम ७ दृष्टी मे मम दृष्टी दृष्ट प्रदेशो राष्ट्रदेशो देशवत्सर्वाधारकमस्तु मे मम उदरं अंसौ स्कंधौ ग्रीवाः कंठदेशो
॥ नुनी विशो मे जानि सुवतः ८

६ बाहू मे मे वाहू बलं अस्तु बलवतोऽस्मामित्यर्थः इन्द्रियं च वक्षंस्वकार्यक्षममस्तु मे हस्तौ
कर्मकार्यं चास्तु यत्कर्म कुशलोऽसामर्थ्यवंतौ चास्मामित्यर्थः मम आत्मा अंतरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षत्ता तन्ना एण कर
मस्तु ७ दृष्टी मे मे मम दृष्टी दृष्ट प्रदेशो राष्ट्रदेशो देशवत्सर्वाधारकमस्तु मे मम उदरं अंसौ स्कंधौ ग्रीवाः कंठदेशो
एणी कटिदेशो ऊरुसविश्रनीति अग्निहस्तदेशो जानुनीचसर्वतोऽन्यंगानि च विशः प्रजा संतु प्रजावत्योऽथाः संतु ८

का प्रत्यक्षमंथं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षं उपरुव एव कंभश्च यति लोमानि प्रयतिः लोमत्वगादि
देवता अनुष्टुप् मलोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तयोऽमी यथा लोमस्त्वपि प्रयत्नः मेममत्वक आनतिः आगच्छति
तिश्च नमति भूतानि यस्यासा अनातिः आगच्छति भूतानि यो प्रति सा आगतिः त्वदीयां त्वं दृष्ट्वा भूता आगच्छति नमंति चेत् यथैमेम
ममांसं उपनतिः उपनमंति भूतानि यत्र ममास्मिन् वसुधनं धनं रूपमेव मेमजा आनतिः आनमंति भूतानि यत्र उपलक्षणमेव तत्
ममसप्तधातवो जगद्ग्रीकराणामर्थो इत्यर्थः १३ इत उत्तरमवभृथा का मासरकुंभं प्रावपति ये देवा इति अवभृथेष्टिकत्वा
यदेवा इत्यादिना वरुणो नो मुंचेत् यं तेन सार्द्धं कंडिकां न तु क्वात्मकेन मंत्रेण मासरकुंभं जले नारयति यदेवाः अग्निवायुसूर्य

लोमानि प्रयतिर्ममत्वङ्गुः आनतिरागतिः मां सं समुः उपनतिर्वस्वस्थिमुज्जामः आनतिः १३ यदेवा देवहेजने दे
वासश्च कुमाव यम् अग्निस्मात् समादेन सो विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १४ यदि दिवा यदि नक्तं मे नो थं सिचकुमाव यम्
मवायुस्मात् समादेन सो विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १५ यदि नाग्रहादिस्वप्न एनां थं सिचकुमाव यम् सूर्यो मात
स्मादेन सो विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १६ ॥ देवत्यास्ति सोनुष्टुभा कृष्णादी संज्ञाः दीव्यं ति देवा दीप्यमानाः देवा सो देवाः
वयं यत् देवहेजने देवानां हेजने मपरा धं चक्रमः कृतवतः करोते त्ति इ संहिता मोदी घं अग्निसत्त्वात्पात मां मुंचंतु दृष्टकरोतु विश्वा
त विष्ट्वा स्मात् समादेन सो विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १४ यदि दिवा यदि नक्तं मे नो थं सिचकुमाव यम् एनां
सिचकुमाव यम् सूर्यो मात स्मादेन सो विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १५ यदि नाग्रहादिस्वप्न एनां थं सिचकुमाव यम् सूर्यो मात
स्मादेन सो विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १६ ॥ नेरूपं एवैत्र अयासि वमिति १८ समुद्रे ते अहे
देवत्यादिपदा विराट् एवैत्र सौमी व्याख्याता का सौमी व्याख्याता का सुमित्रियान इत्येव जलिना दायदुर्मित्रिया इति दृष्टं प्रतिनिधिं च
ति द्वौ विक्रमा उदगात्वा यजमानः बभूव प्रदेशौ विक्रमौ उदगात्वा सुमित्रिया इति जलांजलिमाहा ययस्यादि शिरपुस्तं प्रति
सिंचतीति सूत्रार्थः सुमित्रियानः व्याख्यातं १७ का अवभृथवत्स्नात्वा वासोः पासनं दुपदा दिव अहेवत्या अनुष्टुप् आपोजला

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यज्जामेलिं गोकुदेवतं यजुः ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादियत् एनः इंदियं इंदिय विषये परा पवाद परनारी दर्शनादियत् देव
विषये वा अहे अये वैशेषो स्यादर्थः स्वामी वैशेषोरिति कोशः पत्यापं वयं चक्रम आवयोः पत्नी यजमानयोरेकस्य अधिधर्मलिक
र्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणं तस्येन सः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशको सीत्यर्थः कुभं प्रतिवचनं अच
रुर्वा यजिनाशनार्थः १७ यदा यः व्याख्यातं का एवैव नञ्जनं एवैव इति अवभृथेत्यादि उषधी रुता परत्यं तेन मंत्रेण सु
राकुंभस्य जले मज्जनं अवभृथ व्याख्यातं इयान् विशेषः अपक्षि अवापक्षि नाशितवानस्मि यजेतु रित्ति उत्तमे कवच

यज्जामेयदरलेयस्य सभायां यदि हि ये बह्वे देवदेव्ये यदेन श्च कुमाव यं यदे कस्याधिधर्मो एतस्यावयजनमसि १७
यदा पोः अग्राः इति बह्वेति शयामहेततो बह्वेणो मुञ्चत् अवभृथ निचुस्युरानिचुस्युराः अवेदेवैर्देवकृत
मेनो यश्च यमस्यै मस्यै कृतस्युरा एतो देवविषयस्य हि १८ समुद्रे ते हृदयमुपसृतः सन्त्वा विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः १५ इपदा दिव मुमुचान् स्वि
त्रियानुः आयुः उषधयः सन्तु इमं त्रियास्तस्मै यन्तु यो स्मान्देहि यन्त्रयन्दिष्मः १५ इपदा दिव मुमुचान् स्वि
न्तः स्नातो मलादिव एतस्य विष्ट्वा न्मुञ्चत् हंसः २० ॥ नेरूपं एवैत्र अयासि वमिति १८ समुद्रे ते अहे

देवत्यादिपदा विराट् एवैत्र सौमी व्याख्याता का सौमी व्याख्याता का सुमित्रियान इत्येव जलिना दायदुर्मित्रिया इति दृष्टं प्रतिनिधिं च
ति द्वौ विक्रमा उदगात्वा यजमानः बभूव प्रदेशौ विक्रमौ उदगात्वा सुमित्रिया इति जलांजलिमाहा ययस्यादि शिरपुस्तं प्रति
सिंचतीति सूत्रार्थः सुमित्रियानः व्याख्यातं १७ का अवभृथवत्स्नात्वा वासोः पासनं दुपदा दिव अहेवत्या अनुष्टुप् आपोजला

सं. टी.
३३२

निएनसः पापातमासां शुद्धं तु पुनंतु दृष्टुं कुर्वंतु तत्र दृष्टं तत्र यमाह दुपदादिवेति पलाश इह मागमा इत्यभिधानोक्तेर्दुस्तुः
तत्र यमपदं दुपदं पादुका तस्मान्मुच्यते दृष्टुं भवन् यथा पादुका दोषैरसंबद्धा भवति मुच्ये विकरणं त्ययेन शानचिनुहोत्या
दित्वात् मुमुच्यते इति रूपं यथा च स्वन्नः स्वेदमुक्तः स्नातः सन्मलात् दृष्टुं भवति तत्रापो मां शुद्धं तु २ का सोमवदक्रम
एमागमेनेच सोमवदिति उद्भयमिति संज्ञेण जलानिः क्रम एण अपामसोमममता अभमेति जपता सर्वेषां निपश्युदेशमा
गमनमिति स्त्राथः उद्भयं सूर्यदेवत्यानुष्टुप प्रस्क एव दृष्टावयंतमसः परितमसः सकाशात्तमो वहुलादस्माहोका
दुदगन्म उज्जता निर्गता गमेर्लुङि शपिलु प्रमस्यनः कीदृशावयंत उत्तरं उत्कृष्टं तरं स्वः गं पश्यता ईक्षमाणः किं च देव

उद्भयं तमसस्य परितः पश्यन्त उत्तरं सूर्यदेवदेव आहवनीयं मंगलं ज्योतिरुत्तमम् २१ अपोऽअद्यान्ववा
रिषे रसेन समसश्महि पयस्वानग्नः आगमनमा संह सज्ज्वलसा प्रजया च धनेनेच २२

आदेवलोके सूर्यदेव पश्यंतः संत उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्म रूपं उदगन्म प्राप्ताः २१ का आहवनीयमुपातिष्ठतेऽपोऽअधे
तियजमान आहवनीयमुपातिष्ठते अपोऽअधे ग्निदेवत्यापंक्तिः हे अग्ने तमावर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया
धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय तं कं यो हं अद्य अपः अन्वचारिषं अवभृथ कर्म एण जलं अनुचरितवानस्मि
प्राप्तोऽसि चरते लुङ्यश्वाहं रसेन जलेन समसश्महि संसृष्टोऽस्मि सज्जते लुङ्बचनव्यत्ययः यश्वाहं पयस्वान् उदकवान्
आगमे आगतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादि धोरु तैमावर्च आदिभिर्योजय २२

एमः
३३२

का एधोसीतिसमिधमाहायाहवनीयेभ्यारधाति एधोसिसमिदेवत्येयनुषीहसमित्वं एधः एधयति शपयति एधः शपिकासिवयं
त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनारिभिर्दृष्टं प्राप्नुया एधते राशर्तिर्दु हे समित्वं समित्वं असिसमिधं यतिदीपयतीति समित्वं ते
नश्वासित संयोगेनाग्नेज्वलनात् अतोमयिविषयेतेजो धेहि धारय का जुहोति समाववर्त्तीति यजमानः स ह्यहोतिमा
न्येकं दिकाविशेषेण जुहोति समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानरमिति आग्नेयं दृष्टिवा समाववर्त्तिसम्पगावर्त्तते
विकरणव्यत्ययेन हतेः शपः श्नुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोपि समाववर्त्तिसूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थविश्वं सर्वमि

एधोस्येधिषीमहि समिदसितेजोसितेजोमयि धेहि समाववर्त्ति दृष्टिवा समुषा समुसूर्यः समुद्विष्य
मिद अगतं वैश्वानरज्योतिर्ज्ञाया संविभृत्कामान् व्यश्नो वैभृः स्वाहा २३

दंजगतसामाववर्त्ति अतोह वैश्वानरज्योतिः भूया संविश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिः ब्रह्मेव
भूया संविभृत्कामान् मनोरथान् व्यश्नो वै प्राप्नुयां भूः स्वाहा भवन् भू सक्तमानं ब्रह्म तस्मै स्वा सुहुत
मस्तुभृदित्ययं २३ का अभ्यादधामीति प्रहृचमाहवनीये यजमानः सिस्रः समिधः प्रहृचमाहवनीये अभ्याद
धामि अग्निदेवत्यास्तिस्रोनुष्टुमः अश्वतराश्चिदृष्टाहे अग्ने ब्रत पते ब्रतस्य कर्म रीः पालका अहं समिधं त्वयि आ
दधामि जुहोमि तेन समिधा होनेन दीक्षितः सन्न हं ब्रतं कर्म अहं विश्वा सं चोपैमि उपगच्छामि त्वात्वा इंधे दीपवामि

२४

सं. टी.
३३३

यत्र ब्रह्म अहं पुण्यं पवित्रं तं लोकं प्रज्ञेयं जानीयां लोकमप्राप्तानां लोकज्ञानं न भवतीति सर्वलोकगमनं प्राप्ते तं लोकं
कंप्रज्ञेयं जानीयां यत्र लोकं ब्रह्म ब्राह्मणं जानाति शत्रं शत्रं जानाति शत्रं स ह विद्योगेन चरतस्मिष्ठत इत्यर्थः कीदृशं ब्रह्म शत्रं स
म्यं चो लिंगव्यत्ययः समीचीनसम्पत्तयश्च यत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति सहा चारा विप्राः क्षत्रियाश्च संगच्छन्ति ते दे
वल्लोका प्राप्नुयाम इत्यर्थः २५ यत्र देवः यत्र लोकं देवो वा युष्मत्संम्यं चो संगतौ सचैरेतः यत्र सेदिः सदनं सैदिः आह गमेति

अद्वा दधामि सुमिधमग्ने ब्रतपते च यि ब्रतश्च यश्च द्वा औपैमी न्धेत्वा दीक्षितोऽहम् २४ यत्र ब्रह्म
चक्षत्रसम्पत्तौ चरतः सुहृत् स्त्रोकम्पुण्यम्प्रेषं यत्र देवाः सह गिष्मना २५ यत्र देवः यत्र वा युष्मत्संम्यं
चो चरतः सुहृत् स्त्रोकम्पुण्यम्प्रेषं यत्र सेदिर्न विद्यते २६ अश्नुः दद्याताम्यरुषा परुः गन्धस्ते सोमम
चात किं प्रत्ययः लिङ्गत्वादेवाभ्यासलोपे अन्नाग्निनिर्तुः खं सेदिः स पत्रन विद्यते ॥ वतु मदा यर सोऽश्नुतः २७
तं लोकं जानीयां जानातेः सिद्धं हुलं लेटीति सिपटि च रूपं २८ अश्नुना सुरा देवस्यानुष्टुपसुरा संसर्जने विनियुक्ता त
स्त्रं सौत्रामण्यारं मे लिखितं हे सुरे ते तव अश्नुः भागः सोमस्याश्नुना भागेन सह दद्यातां संयुज्यतां तव परुः पव सोम
स्य परुषा पर्वणी सह दद्यातां ते तव गन्धः अश्नुतः अनश्नुरोरसश्च सोमं अवतु आलिंगतु किमर्थं मदा यमत्तापे
सुरा युक्तः सोमः मदजनको भवति अतः उभयो र्योगोस्तु २९

राम
३३३

सिचन्ति सुरा देवत्ये देवता त्यावा अनुष्टुप एत सुरा हने विनियोग उक्तः वभवेव भुवणा ये सुरा ये पद्यर्थे चतुर्थी सुराय मदे
स्थितः सुरायामनं इति किं किं वदति किं कस्य त्वमित्याद्यन्ति रस्कार करं वंचो वदति यां सुरा सिचति पात्रे अल्विजः
परिषेचति पय आदीमि उल्लिखति ग्रहेः गोवाल पवित्रे र्हरणादिभिः पुनर्निच २९ धाना वंतं इन्द्र देवत्या गायत्री विश्वामित्र
दृष्टा स्मार्त्तेश्रवणा कर्मणि धाना होमे विनियुक्ता प्रातः सवने पुरोडाश पुरोनुवाक्यपि हे इन्द्र त्वं प्रातः काले नोऽस्माकं पुरो
डाशं जुषस्व कीदृशं धाना वंतं धाना विद्यते यत्र तं करं तिरो करं भो स्यास्ति अए पवंतं अए पाः संति यत्र तं उत्थिनं उत्थं

सिचन्ति परिषिचन्त्युत्थि सचन्ति पुनर्निच सुरा ये वभवेव मदे किं चो वदति किं त्वः २९ धाना वन्तः
रश्मिणाम ए पवन्त मुत्थि नम इन्द्र प्रातः जुषस्व नः २५ वृहदि शय गायत मरुतो वृहन्ताः मम ये नृणा
शस्त्रं यत्र स्तुति युक्तं २५ का ऐं आं ह्रस्वा गायति अध्वर्युः प्रेषितो ब्रह्म ॥ तिरजन यन्न ता वृद्धो देव देवा यजा गवि ३०
ह्रा इन्द्र देव त्या अचिसामा गायति वृहदि शय इन्द्र देव त्या वृहती न मे ध पुरु मे ध दृष्टा हे मरुत अल्विजः इन्द्राय इन्द्र
र्थे स्यं हे ह्रस्वाम गायत सामा गानं कुरुत कीदृशं वृहत् वृत्र हंत मं वृत्रं पापं प्रतिहन्ति अति शयेन हन्ति गच्छन्ति वृ
त्रमसुरं नाशयति वाना ह्रस्वति य अते यज्ञं वर्धयति अतो वृद्धो देवा अल्विजो वा येन साम गानेन देवा यज्याति से
जः अजन यन् उदपाद यन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानं जा गतीति जा गवि जा गरण शीलं अनश्नुरमित्यर्थः साम
गानेन इन्द्रे जस्वी जात इत्यर्थः ३०

सं. टी.
३३४

का. ब्रह्मानुमंत्रणमध्वर्योऽग्निमिरिति ब्रह्मापयोनुमंत्रयते अध्वर्यो रेंद्र गायत्री हे अध्वर्यो त्वं सोमपवित्रे कंवलमये आन
यसिंच कीदृशं अग्निमिः यावमिः सुतं अभिषुते ततः पुनाहि पुनाहि गालं यईत्वा भावे आर्षः किमर्थं इंद्राय पात वेद्रस्य पा
नार्थं उमर्थे तव प्रत्ययः ३१ अयस्त्रिंशं वसाग्रं गृह्णाति यो भूतानामिति प्रागभिषेकात्सी सेनतंत्रमिति षोडशमिष्टोत्रं
शहसाग्रं हा हुताः तेषां संस्वरैर्यजमानोभिषेकः कृतः ततो ध्वर्यो भूतानामिति साई कंडिकात्मकेन मंत्रेण अयस्त्रिंशं
वसाग्रं मोषं भवुरेण गृह्णाति यो भूतानां आत्मं वादिनी ग्रहदेवत्या कौडि न्यदृष्टा पंक्तिः यः परमात्मा नराद्यादि चतु
अहु व्योः अग्निमिः सुतं सोमस्य वित्रः आनय पुनाहि इन्द्राय पात वे ३१ यो भूतानां अधिपति र्यस्मि ह्यो
काः अधिष्ठाताः यः इन्द्रो महतो महास्तेन गृह्णाति त्वो महमयि गृह्णाति त्वो महम ३२ उपयाम गृहीतो
स्यश्चिद्वा न्वासरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वो सुत्रामलः एषते मानिरश्चिद्वा न्वासरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वो सुत्रामलः ३३
विधानां अधिपतिः पालकः यस्मिन्नात्मनि लोका भूरादयो अधिष्ठाताः अधिष्ठाताः लोका यद्वा धारा इत्यर्थः महा सर्वोक्ति
द्योयः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशोऽष्टे नियंता वर्तते लोपस्त आत्मनेचितितलोपलटितदि प्रथमे कवच
ने ईशेति रूपं अधिगर्थे द्ये शाकर्मणीति कर्मणी ही हे ग्रहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वां गृह्णाति ३२ उपयाम गृहीतो
सि यजुः सामनि दुष्टा रक्षा तं एषते यजुः प्राजापत्या वृहती साहने विनियोगः ग्रहदेवते द्ये यजुषी ३३

रामः
३३४

का. शेषमृत्विजः प्राणमक्षं भक्षयति प्राणपादति सशस्त्र ग्रहोमानंतरं शेषमृत्विजः सर्वे वज्रिघ्नंति कंडिका इमेन प्राणपा
ः ग्रहदेवत्ये हे अनुष्टुप् उपरिष्टा दृष्ट्यो हे ग्रहत्वं मे प्राणपा असि प्राणान्पातिरक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्पर्शकोसिवधु
षी पातीति चक्षुष्याः मिममश्रोत्रपाश्चात्तिश्रोत्रेन्द्रियं पाति मे वाचो वाग्निं द्रियस्य विश्वमेपजः विश्वं सर्वमेजं उपधाय स्मासुः वा
च उषधं उन्मागेति वृत्तिर्जपादो प्रवृत्तिश्च तत्कर्तुमनसो विलायकश्चासि विलायं विषयेभ्यो निर्वत्या त्मस्थापयंति विलायकः
प्राणपामेऽपानपाश्चक्षुष्याः श्रोत्रपाश्चमे वाचोमेन्द्रियमेपजो मनसोसि विलायकः ३४ अश्विनं कृत
तस्य ते सरस्वति कृतस्येनेण सुत्रामला क्षतस्य उपहृतः उपहृतस्य भक्षयामि ३५

अत्मज्ञानप्रदोसीत्यर्थः यद्वा ली श्लेषणे विलापयति चक्षुरादिभिः सह स्नेहयति तिलायकः सर्वेद्रियोः सह मनः संयोजयती
त्यर्थः ३४ अश्विनं कृतस्य हे ग्रह उपहृत आसप्तो हंते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी कीदृशस्य ते अश्विनं कृतस्य करोते ई
शेनार्थः अश्विनो वैवाश्विनो स्वांर्येण दृष्टो भाव आर्षः अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्य सरस्वत्या कृतः सरस्वत्या दृष्टस्य ज्ञापो संज्ञा
कंदरसोर्वहलमिति सरस्वती शरस्य कृत्स्नः सुष्टुत्राय ते रक्षति सुत्रामाणि कलौ त्रमुच्यते का उपहृतस्य अतिभिः कृतोपहृतस्य
३५

सं. टी०
३३५

आध्वर्यवसामाग्रं इतः सौत्रामणिकहोत्रमुच्यते का. समिद्धं इत्यादिप्रियः प्रथमस्य समिद्धं इत्याद्या एकादशऋचः प्रथम
स्ये इत्युपशोराप्रियः प्रयज्याज्याः समिद्धं इतः आगिरसदृष्टाः एकादशप्रियस्त्रिष्टुभः तांस्तोत्रं मादेवताः इधमः १ तनूनपान्नरा
शंसोवा २ इतः ३ वरिः ४ हरः ५ उषसा नक्तो इदेवो होतारो ७ तिस्रो देवः ८ त्वष्टा वनस्पतिः ९ स्वाहा कृतयः १० एता देव
ताः यथा योगमिदं विशेष एत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकानां इत्युच्यते इति च न मे घेदे त्यं वाजधान हतवान् दुर्धराणि च विव

समिद्धः इन्द्रा उषसा मनीके पुरोरुचा एवैक द्वाष्टधानः त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता च न्नः धानं च त्रिंशदुरो वार ३६

वारमेघस्य द्वा राणि स्तोतां सि विवृतान्य करोत देत्य पक्षेतु तस्युर द्वा राणि च त्य करोत द्वा रशब्दस्य संप्रसारणं दुर इति रूप
कादृश इन्द्रः समिद्धः सदीर्घाः प्राः उषसा मनीके मुखे प्रातः काले पुरोरुचा अग्रे संप्रत्यादी घ्या एवैक त एवौ दि शं करोतीति
आदित्यात्मना एवेत्याः नास वेनाम वृत्तिमात्रे पु व द्वा वः त्रिभिर्देवैः स्त्रिंशता च न्न यस्त्रिंशदेवैः सह द्वाष्टधानः द्वधेर्विकर
णव्ययेन शब्दः श्लुः तुजादीनां दीर्घाभ्यामस्येत्पभ्यामदीर्घः साहेतायां वज्रवाहुः वज्रं वाहो यस्य वज्र पाणिः ३६

रामः
३३५

नरादृश इन्द्रः एकस्यामृचिनराशंसंतनूनपातो प्रचेताः प्रकृष्टं चोतोत्तानं यस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिं प्रति यजति तं
कं ईदृशः नराशंसः नरेऋत्विग्भिः आसमंतात् शंस्यते शस्त्रैस्तु यते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंतीति यास्को
क्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वा यज्ञस्य धामस्थानं प्रतिमिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि ज्ञानेनित्यर्थः एकः प्रति
मिमान इत्यनेन संवध्यते परो जयतीत्यनेनातथाश्रयः शौर्यवान् तनूनपातितनोति विस्तारयति संहितन् प्रजापति

नराशंसः प्रतिशरोमिमानंस्तनूनपात्प्रतियज्ञस्य धाम गोभिर्वैपावान्म
धुना समुद्धन्ति रणे शुद्धी यजति प्रचेताः ३७ श्रीः ॥

मरीचिस्तस्य तनूनपात्योत्रः कश्च पात्मान इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं नपातयति रक्षति जठराग्निरूपेणेति तनू
नपात् अग्निः तद्रूपः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गोः तस्यां नपात् घृतं गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतं
स्तद्वा गोभिर्वैवान् पशूबंधनं भिर्वैपावान् वपायुक्तः मधुना मधुस्वादोपेतं न घृतेन समं जनं वीषिभक्षयन्
हिरण्यैः पशुवदानं हतैः चंदी चंद्र सुवर्णमस्यास्तीति चंदी ३७

x y y

सं. टी.
३३६

रहितः एवंविधं रंद्र आयातु आगच्छतु कीदृशः देवैः रंद्रितः रंजितः स्तुतः हरिवानहरी रंद्राश्चो अस्पस्तं रंद्रितं हरिवान् अभिष्टिः आ
संतात रंद्रिय गोयस्य रंद्रोप रंद्रां रंद्रसः यद्वा अभिस्तु यते इत्यभिष्टिः सौतेरो एणदिको रिप्रत्ययः आजुक्ता नः आहूयमानः अभि
हविषानि मित्रेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमानः शर्द्धमानः शर्द्ध इति वलनाम अतिवलापमानः पुरं रिपुनगरं दारयति पुरं दारगो
त्रेभिरगांभूमिं दृष्ट्वा त्रायते गोत्रमेधाः तान् दृष्ट्वा र्थमिनति गोत्रमित् गोत्रान् गिरिन्वाभिनति वज्रवाहः वज्रधरः नोः स्माकं
यत्तं उपजुषाण उपसेवमानः ६८ जुषाणः रंद्रो नोः स्माकं प्राचीनं प्रभावप्रदेशं सीदन् सीदतु आस्तां रंद्राश्चोप रंद्रितो
रंद्रितो देवैर्हरिवारं ॥ अभिष्टि राजुक्ता नो हविषा शर्द्धमानः पुरं दारो गोत्रमिष्टुं वज्रवाहुरायातु यत्तमुपनो जुषाणः ३८
जुषाणो बर्हिर्हरिवान् ३८ प्राचीनं सीदन् सीदतु आस्तां रंद्राश्चोप रंद्रितो
पः कीदृश रंद्रः हरिवानहरी अश्वात्तयुक्तः दृष्टिभ्याः प्रदेशाद्वितीया र्थे षष्ठी दृष्टिबीदेव यजनभूमिं प्रदिशन ॥ जोषा ३९
प्रदिति प्रदिशन सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्ज देश उरुप्रथाः प्रनं प्रथः ख्यातिः उरुविस्तीर्णं प्रथो यस्य सः उरुप्रथाः स
जोषाः जोषां जोषः असु अत्ययः जोषसा प्रीत्या स्रुतः सजोषाः संतुष्टः बर्हिर्जुषाणः सेवमानः शानविशपो लुककीदृशं
वर्हिः प्रथमानां प्रथते तत्प्रथमानं विस्तीर्णं स्थानं सुखरूपं अदित्येर्वसुभिः मरुभिश्च अर्कं प्रक्षितं बर्हिरंजनमंत्रे अदि
त्यादीनामुक्तत्वात् तैरर्कं संवर्हिरं कां हविषा घृतेन समोदित्येर्वसुभिः संमरुद्भिरित्युक्ते ३९

रामः
३३६

नरा रंद्रं दुरः दुरो यज्ञगृहद्वारं रंद्रं यंतु प्राप्नुवंतु कीदृशमिं रंद्राणां वर्षति दृष्टातं वर्षितारं रंद्रः दृष्टिर्वै वर्षीयातुकेः वीरं शूरं
कीदृशो दुरः कवष्यः कुशह्वै कुं यते कुर्वति शूरं यतिवाजनायासुताः सुसुषिराः सक्चिरे एव प्रसरात् कोतेरो एणदिकां ष
दृ प्रत्ययः तथा धावमानाः धावते धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः तत्रोपमानां जनयः सुपत्नीः शोभमाना साध्याः प
त्न्या यज्ञे सहाधिकारिणो जायास्त्रियरबलुशोपमानं तायथा धावमानाः पतिं यांति तथा दारः रंद्रं यांतु किं रंद्रं प्राप्य
द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयतो विवृता भवन्तु कीदृशो द्वारः सुवीराः शोभनाः वीराः अस्त्रिजोयासुताः सुवीराः
रुद्रः कवष्यो धावमाना दृष्टाणो यन्तु जनयः सुपत्नीः द्वारो देवी रमितो विश्वायन्तां सुवीरां वीरस्य यमाना
महामिः ४० उषासान् कादृहती दृहन्त्ययस्वती सुदुष्टे शूरमिन्द्रं तन्तुं तत्प्येशसा संघं यन्तु दिवानां देवं यज
अतिक्रयुक्ताः महामिस्तेजोभिरुसवैर्वा प्रथमानाः विस्तताभवत्यः ४० उषासान् का उषासा ॥ तः सुरुक्ते ४१
नकरं रंद्रं यजतः संगतं कुरुत रंद्रं एणसह संगमं कुरुत यजिरत्र संगतिकरणी र्थः उषा आदित्यप्रभान् कतारान्तिः उषा
श्चनका च उषासान् का समासे उषः शूरस्योषादेशः किं भूतमिं रंद्रं हंतं महातं शूरं विक्तांतं देवानां देवं देव एष्यं कीदृ
शो उषासान् का दृहती दृहत्योपयस्वती उदकवत्यो सुदुष्टे शोभनं रंद्रं धसेदुः कं पृथक् पृथक् देशश्च पेशसा वि
चित्ररूपेण संवयंति संग्रथयंत्यो रंद्रं रूपेण योजयंत्यो मन्त्रदृष्टांतः तत्तुमिव यथापत्तार्थं तत्तं विस्तीर्णं तत्तु सत्तु रूपेण क
श्चि संवयंति तथा सुरुक्ते शोभनं रुक्मरोचकांति ययो सुरुक्ते ४१

सं. टी. ०
३३७

हे व्यामिमाना अयं चाग्निरसो वायुर्मध्यमसौ देवाभिर्मौ देवौ होतारौ वायव्यनी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानोतिराहवनी याव्यमधु
नामधुरेण हविषा कृत्वा वर्धमानः वर्धयतः दधेर्ले तोरावविस्थाट् काहो होतारौ पुरुत्रावह धामिमाना मिमानो यज्ञे निर्मिमाणो मनु
षः मनुषाद्वातुः प्रथमो आद्वौ मनुष इति प्रथमापंचम्यर्थे सुवाच सुवाचो शोभनावाक ययोसौ यज्ञस्य मूर्धन्यमूर्धन्यं प्रधानं गे
इंद्रधनो इंद्रस्यापयंतौ सर्वत्र प्रथमा हि वचनस्याकरः ४२ तिस्रो देवीः सरस्वती इंद्रा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृ
त्वा तंतुं यज्ञं अक्षिन्नं देव विभेन रस्ति कुर्वन्ति शेषः वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः पत्नी यत्न्यः साध्यः जामयोनजाया इव इं
नुषाणाः सेवमानाः देवी दीप्यमाना विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरेतर्णा गच्छति विश्वतर्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशेषणेति संज्ञा ४३

हे व्यामिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारो विरम्य मा सुवाचा मूर्धन्यस्य मधुना दधाना प्राचीनो योतिरे विषादधातः ४२ ति
स्रो देवी हविषा वर्धमानाः इंद्रं जुषाणा जनयोनयत्कीः अक्षिन्नं ननु मयसा सरस्वती इंद्रा देवी भारती विश्वतर्तिः ४३
त्वष्टा दधेर्ले तोरावविस्थाट् काहो होतारौ पुरुत्रावह धामिमाना मिमानो यज्ञे निर्मिमाणो मनु ४४

त्वष्टा दधेर्ले तोरावविस्थाट् काहो होतारौ पुरुत्रावह धामिमाना मिमानो यज्ञे निर्मिमाणो मनु ४४
शस्वष्टा यशसे यशस्विनेष्टसे क्रैश यपुरु णिवचनव्यत्ययः पुरुवह शुभं वलं दधेर्ले तोरावविस्थाट् काहो होतारौ पुरुत्रावह धामिमाना मिमानो यज्ञे निर्मिमाणो मनु ४४
स्यनामन विद्यते पाकः प्रशस्योः स्मासोपाकः नभोस्यथोनां वहुत्रा हिवा गोतर लोपश्चेति समासः अविष्टुः अचन शीलः सर्वत्रगतः
वृषावर्षिता वृषाणं इंद्रं यजनं यजयन् भरिरेताः भरिवहुरेतोवीर्यं यस्य सः सर्वजनकरत्यर्थः ४४

रामः
३३७

वनस्पतिः वनस्पतिर्यो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदति स्वदतु लेट् आस्वाद यतु समनकुवाकीदृशो वनस्पतिः अवस
होन आस्ता प्रवप शैकृत्वा आत्मन्या आत्मनिसमं जान अर्थोत्पश्यु योजयन् आत्मनः शब्दस्य नती यायायादेशः मंत्रेषां प्रादे
श आत्मन इत्यालोपः तत्र दष्टांतः शमितान शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मानि संयोजयति तथा हव्यैः इंद्रस्य नदरमुदरं
एतान् पूरयन् दृणीते सोष्ट एतान् ४५ स्तोकां नामिदं इंद्रं स्वीह देवाः नामैकदेशेनामग्रहणं स्वाहा कृत यो देवाश्च मादयं
तां तप्यंतु मदत प्रोचुरादि किमुदिशप स्तोकां नामिदं प्रति स्तोकावपासं वंधिनो घृतविंदवः तत्संवंधीयः इंद्रः सोमः तं प्रति

वनस्पतिरवस ह्येन पाशैस्मन्या समुञ्ज अक्षमितान देवः इंद्रस्य हव्यैर्ज्जेठरम्य एतान् स्वदति यज्ञं मधुना घृ
तेन ४५ स्तोकां नामिदं प्रति स्मरः इंद्रो हव्याय माणा वृषभस्तुरो पादौ घृतं पुष्पामनसामोदमानाः स्वाहा देवाः
अमता मादयन्ता म् ४६

मुदिशपवपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यति वपास्तोकरूपं सोममुशेष्टः स्वाहा कृतश्च त
प्यंतां मित्यर्थः कादृशा इंद्रः शौर्यवान् वृषाय माणा वृषव दवाच सति वृषायते सो वृषाय माणेः शत्रु प्रतिगर्ज्जन् नित्यर्थः वृ
षभो वर्षिता तुरा पादौ तुरां सरुते शत्रुन् अभिभवती तितुरा पादौ कादृशाः स्वाहा कृत यः घृतं पुष्पा घृतं विंदुनापि मनसामो
दमानाः सो दते मोदमानाः संतुष्टाः अमताः अमणधर्माणः नस्ति मत्तमरणं येषां ते ४६

सं. टी०
३३५

तस्य वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनव दोस्यामभवेमभदेकल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावेशोभनमनस्कृतेष्विष्टामदंशोः स्मासु सु
मतिमनश्चभद्रं कलित्यर्थः कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञायहितो यज्ञियः तस्य यज्ञसंपादिनः सुत्राभारक्षकः स्ववानधनवान्सु
दः अस्मे अस्मत्तः आरात्रि नृरादपि वने माने दोषो दोषोपसुनुतः अंतर्हितं कृत्वा युयोतुष्टयकरोतु विकरणव्यत्ययः सुनुत इति
निणीतां तद्वितनाम ५२ आमंदैः विश्वामित्रदृष्टावृहती तृतीयोद्वादशां लो न्येनयोदशां लोः आमंदैः एव दनयो विनियोगा
भावः हे इन्द्र त्वं हरिभिरश्वैः आयाहि कीदृशैः गभीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्य वरोमाणि ये पाते मयूररोमा एते मयूर

तस्य वयं सुमतौ वसियस्यापि भदे सौमनसे स्याम मसु आमा स्वावा ३॥ इन्द्रोः
अस्मेः आरात्रिदृष्टः सुनुत युयोतु ५२ आमंदैः हरिभिरश्वैः मयूरयोरोमभिः
मास्वा केचिन्नियमं निबन्धनाशिनोति धन्वेवता २॥ इति ५३

रसमवरोः किंच केचिदुद्वा आगच्छंतं त्वत्त्वामनियमनमानियच्छतुमानिवधंतु तत्र हृष्टांतः पाशिनः पाशाहस्ताः व्या
धाविपक्षिणमिव यथा पाशिनः पक्षिणं वधंतितथा त्वामावधंतु अथ ये परिपथिनो भवेयुः तान् अतीहि अतिक्रम्य
गच्छ किमिव धन्वन इव धन्वानिरुहकदेशः यथा पांथो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छतितथा गच्छ ५२

रामः
३३५

एवेत् वसिष्ठ इन्द्रदेवत्यात्रिष्टु एव सिद्धासः वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्केर्मन्त्रै एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चति एज्यंति
कीदृशमिन्द्रं वषणवर्षितारं वज्रबाहुः वज्रवहो यस्य तास इन्द्रः सुतः सन् वीरवत् वीराविद्युते यस्य तत् पुत्रमुक्तं गोमत् गावो
विद्युते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनं नोस्मभ्यं दधातु दधातु विकरणव्यत्ययः एवं वदन्त्रमेतं इन्द्रस्तु त्वा अत्विज आहीहे अत्वि
जः यं यं स्वस्तिभिरविनाशैः सदा सर्वदानोः स्मान् पातुरक्षतः ५४ काः आप्रियश्च समिद्धोऽग्निरश्विनेति समिद्ध इत्याद्या
द्वादशानुष्टुभः चकारात्रिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः समिद्धोऽग्निः विदभिर्दृष्टा अश्विसंरखती इन्द्रदेवत्या आ प्री संज्ञा

एवेत् इन्द्रं वषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासोः अर्च्यं च न्युक्तेः सन् सुतो वीरवत् दधातु गोमदं यस्यात् स्वस्तिभिः सदानः ५४
समिद्धोऽग्निः समिद्धोऽग्निर्दध्नात प्रोद्यमो विराड्भुतः दुर्धनुः सरस्वती सोमं शुक्रमिहं क्रियम ५५

द्वादशानुष्टुभः अश्विनावध्वर्यदेवानामिति तौ प्रतिहता प्राहुरे अश्विना अश्विनोऽग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति विदं हनक्ष
मास्ति घर्मः प्रवर्षेः तौ स्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः किंच धिनोति प्राणति धेनुः उणादिको नुः प्रत्ययो धिवः
बलोपे गुणश्च प्राणपित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुर्धनुः प्रहृष्टं प्रहृष्टं लटितं प्रथमैव चनेटे रत्ने लोपस्त आत्मनेप
देष्टितितलोपेदुर्धनुः इति रूपं कीदृशं सोमं शुक्रं शुक्रं शुक्रं इन्द्रियेन्द्राय हितं बलकरं एतावता यज्ञसंपन्निरस्ति युवामाग
च्छतमिति भावः ५५

सं. ८१०
३४०

तन्नापा उभा अश्विनोऽभौ अश्विनोऽभौ सरस्वती च मध्वामधुनारसेन राजासिलोकान्दुहन्ति पर्यन्ति एवं चोदुहेत्यस्य वचनमप्येते
हनुषंगः लोकारजास्युच्यन्ते इति यास्कः रजः शब्दोऽत्र लोकावाची कीदृशावश्विनोऽतन्नापातनुः शरीरातिपातस्तोतनयो शरीराणां
रक्षितारौ मिषजा मिषजौ वै घोष्ठसति सुते सोमेऽभिषुते सति पर्यन्तीत्यर्थः किंच अश्विनसरस्वत्यंशयश्चिद्विषयं येषां यमिः यत्तमा
मैव हानवहन्ति इति श्रुतौ पः परस्मैपदेष्विकारलोपे च हानिति रूपं ५६ इन्द्रायेंदुं सरस्वती नराशंसेन यजेन सह इन्द्रायेंदुं
सोमं नय हं सुराकंदं च एवोक्तं अधातधती किंचाभिषजा अश्विनाभिषजो अश्विनोऽसुते सोमेभिषुते सति मधुमधुरं भेषजं उपधं
धातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रियावचनमप्येतेन एवोक्तं योज्या ५७ आनुकाना आहूयते आनुकाना अथोदि इन्द्राकयती

तन्नापा मिषजा सुते अश्विनोऽभा सरस्वती मध्वारजा ७ सीन्द्रियमिन्द्रायपयिभिर्वहान ५६ इन्द्रायेंदुं सरस्वती नराशंसे
ननग्नं हं अधातामश्विनामधुते यजन्मिषजा सुते ५७ आनुकाना सरस्वती अथोदि यो गिर्वीर्यमरुजामिरश्विना
विषुं समूर्जं स रयिर्धुः ५८ अश्विनानममुचः सुतं सोमं युक्मपरिसुता सरस्वती तमा भरद्वाहं वेदाय पातसे
सरस्वती अश्विनो चेंद्रायश्चिद्विषयं चक्षुरादीनि संदधुः वीर्यसामर्थ्यं च दधुः इन्द्राभिः पशुभिः सह स्वमन्नं संदधुः पशु ५९ वे ५९
वोवा इति श्रुतः ऊर्जं दधादिरयि धनं च संदधुरित्यर्थः ५८ अश्विना अश्विनो परिसुता सुरया सह सुतमभिषुते सोमं युक्मं सुदं
अमलिनं सोमं नमुचेरसुरासकाशात् आहूयता सरस्वती च तमेव सोमं वर्हिषास्तारणार्थेन सह आभरन् आभरन् किंमर्थं इन्द्रायपा
वे इन्द्रायपा नाथं तुमर्थं तवे प्रत्ययः ५९ केवप्येन अस्यामचित्रयोनकारश्चकारार्थः अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे
गिरसी द्यावा

रामः
३४०

कवप्येन अस्यामचित्रयोनकारश्चकारार्थः अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे गिरसी द्यावा अश्विभ्यां सकाशात् कामान्दो
गिदुरो हारोदि शश्वकामान्दो गि अकथितं चेति हारां दिशो रोद सो अकर्मत्वं कीदृशो हारः कवप्यः कुनिष्कर्वकृषिताः सच्छिद्रा तथा
व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचः अवकाशात् इत्याः ६० उपासानं हे अश्विनो उपासारविप्राभानं कं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सापका
ले च इन्द्रा इन्द्रियैः वीर्यैः सह समं जाते संयोजयते कीदृशो जाते संजानाने संजानीतः संजानाने एकमती सुपेशसाशो भनं पेशोरूपं ययो
स्ते युक्ता उपाकृष्टा रात्रिः ६१ पतनः हे अश्विना अश्विनो दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां पातं रक्षत हे सरस्वती न कं रात्रौ त्वन्नः पाहिरक्ष
दैव्यो तारो देवसंवधि नो होतारो हे मिषजा मिषजौ सुते सोमे अभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवां इन्द्रा पातरक्षतं सर्वत्र विभक्तैरा
व्यचस्वती रश्मिभ्यां नदुरो दिशः इन्द्रो नरोदसीः उभेदुहे कामां सरस्वती ६० उपासानं त्वं मश्विना दिवेन्द्रं सायमि
न्द्रियैः संजानाने सुपेशसा समं जाते सरस्वती त्या ६१ पातनोः अश्विना दिवा पाहिनं कं सरस्वति देव्या होतारा
मिषजा पातमिन्द्रं सचा सुते ६२ तिस्रोऽध्यासरस्वत्या अश्विना भारती गता त्रयपरिसुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ६३
कारः ६२ तिस्रोऽध्या तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनो च परिसुता सुरया सह सोमं इन्द्राय सुषुवुः अभिषुतवन्तः काः तिस्रः सर
स्वती भारती इन्द्रा च कीदृशः त्रैधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इन्द्रा द्युस्थाना कीदृशः
सोमं तीव्रं कदुलकरं मदं मदजनकं ६३

सं. २१०
३४१

अश्विनाभेषजं अश्विनो नोस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाज देवता च सुते सोमे अभिषुते मतिं दे एतानि वस्तुनि अधः स्थापया
मासुः दधाते लुङ् कानीत्यत आह भिषजं उषधं मधुमधुरं पंभेषजं यशः कान्तिश्च यं लक्ष्मी रूपं रूपं नानो विधिरूपं च नित्य
वी सयोरिति रूपं शब्दस्य द्विचं ६४ अतु येन वनस्यतिः प्रयज देवः शशमानः सुवन्सन् अतु या अतोर काले परिसुतासु
रया सह कालालं मनोरसमिंद्रः इन्द्राय इन्द्रायेंदु गेमुपां सुलगित्यादिना चतुर्थ्यं कवचनस्य सुआदे शो इन्द्रु तिलाप
स्त आत्मने पदे धितितलो पेदु हे इति रूपं किंच सरस्वतीभ्यां सहिता धेनुभृत्वा इन्द्राय मधुदुहदुग्धे ६५ गोभिर्न हे

अश्विनाभेषजं मधुमेषजं सरस्वती इन्द्रे खट्वा यशः शिष्यं यदं रूपं यमधुः सुते ६४
अतु येन वनस्यतिः शशमानः परिसुता कालालं मश्विना मधुदुहदुग्धे सरस्वती ६५
गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिसुता समधातुं सरस्वत्या स्वाहे सुतमधु ६६

अश्विना अश्विनो मासरेण परिसुता सह गोभिर्न गोप्रभृति पशुभिश्च सहन श्वार्थे सुतं अभिषुतं सोमं मधुचइ देयुवांस
मधातो आरोपयंत सरस्वती दधाते लुङ् मध्यमद्विवचना ये स्वाहा कृतयः अयाज देवाः ययं सरस्वत्या सह इन्द्रं सुतं मधु
समधातिवचनव्यत्ययः ६६

रामः
३४१

का अश्विना हविरिति सोव पानां याज्यानुवाक्याः प्रथममन्त्राद्वितीया याज्याद्वितीयमन्त्रश्च तृतीया याज्या तृतीयमन्त्रश्च प्र
थमा याज्या अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिस्रं तां वषा क्रमाद्या ज्योपुरोनुवाक्यः तत्प्रकारमाह अश्विनवपायागे अश्विनेत्यनुवाक्याः
यमश्विनेतियाज्या सारस्वतवयागे यमश्वित्यनुवाक्यान् मिंद्रमिति याज्या ऐंद्रवपायागे तमिंद्रमित्यनुवाक्या अश्विनेतिया
ज्या इति सत्रार्थः अश्विना हविः अश्वि सरस्वती इन्द्रे वत्यास्तिस्रोनुवाकाः अश्विना अश्विनो सरस्वती धियावु ध्याह्वान
मुचेर्न मुचिसंज्ञा कादासुराते इन्द्रायेंदु एतानि वस्तुनि आजन्निरे अजिह्विरे आनयिरे कानीत्यत आह हविः शुक्रम
अश्विना हविरिन्द्रियन्तमुचेर्दया सरस्वती आशु क्रमासुरादु सुमधमिन्द्रायजन्निरे ६७ यमश्विना सरस्व
ती हविषेन्द्रमध्वेयं सविभेदं बलमध्वन्मुवावासुरे सचा ६८ तमिन्द्रं पशवः सचा अश्विनो मासरेण
धानाः अश्वि ९ नृषत हविषा यज्ञः इन्द्रियैः ६९ मलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मध्वं वसुधनं च ६९ यमश्विना अश्वि
नो सरस्वती च हविषा कृयमिंद्रं वध्वं यन स इन्द्रं नमुचौ आसुरे च नमुचिना असुरेण सह मध्वं मनी यं वले मेधं विभेदा विशारि
तवान् सचेत्यव्यसहार्थं तद्योगेन मुचौ आसुरे इति तपार्थं सप्तमी वृणोते वल इति यास्कः नमुचिर्विद्वान् यदृष्टिं कारितवा
न इत्यर्थः ६८ तमिंद्रं पशवः कर्मागभृता मषाजा उभा अश्विना उभौ अश्विनो सरस्वती च सचा सहृताः संतः यज्ञे हवि
षा इन्द्रिये वीर्यं श्रद्धा धानाः पुंसंतः सतः तं इन्द्रं अभ्यनृषत अवध्वं यन असु वन्वान् सवने ६९

सं. टी०
३४२

का. यइंइसवितावरुणइत्येइस्यानुवाक्यायाज्ये१सवितावरुणवरुणःक्षत्रमितिमावित्रस्यतेवरुणःक्षत्रंयइंइतिवारुणस्येतिसूत्रा
र्थःयइंइत्येकंइंइसवितदेवत्यास्तिस्रोनुष्टुभःसवितावरुणोभंगइतित्रयोदेवाइंइइंद्रियंवीर्यंरुधुःरुविष्यतिःरुविषांस्वामीसुत्रा
माशोभनवाणकरःइंदोयजमानायकर्मणिचतुर्थीयजमानंसम्प्रतसेवंतांइष्टादानेनयजमानंसेवयत्वित्यर्थःपञ्चसेवने
लोउर्थे लङ् अजमावेन्नाथः०० सवितासुत्रामांशेनमुचेसुशसकाशात्तयत्बलुधनंवलंइंद्रियंचआदत्तजग्राहसविताव
रुणोभंगश्चपशुपुरोडाशंमंत्रदेवस्तरनमुचेरानातवस्वादिकंयजमानायदधत्तदधानुदधात्वित्यर्थःकीदृशायजमानाय

रुधुःइंद्रियंरुधुःसवितावरुणोभंगःससुत्रामाहविष्यतिर्यजमानायसम्प्रत०० सवितावरुणोदधु
यजमानायसुपेआदत्तनमुचेसुसुत्रामावलमिन्द्रियम्०१ वरुणःक्षत्रमिन्द्रियंमृगंनसविताश्च
यम् सुत्रामायशसावलंरुधानांयुत्तमाशत०२

राशुषेरासतिददातिदाश्चारतस्यैरुवीपिदत्तवतैराश्चानसाहानमीदाश्चेतिक्वसंतोनिपातः०१ वरुणःक्षत्रं
वरुणःसवितासुत्रामांइंइयजमानसौत्रामणिआशतमक्षितवतःआशौवतोवअशमाजनेअश्रजआशौउभ
योर्विकरणव्यत्ययःकीदृशास्तेक्षत्रंक्षत्राणसामर्थ्येइंद्रियांवीर्यंभगैर्नभाग्येनसहप्रियंलक्ष्मीयशसांसेवलंचद
धानाःयजमानेस्थापयंतःतत्रवरुणोक्षत्रंइंद्रियंचदधातिसविताभंगंश्रियंसुत्रामायशोवलंचेतिविभागः०२

रामः
३४२

का. अश्विनागोभिरितिहविषांअश्विनोगोभिरितिहविषांतिस्रोयाज्यानुवाक्याःचारस्यैकत्रअश्विनागोभिःतानासत्येत्याश्विनपशुयागेपु
रोनुवाक्यायाज्येतानासत्याताभिषजेतिसारस्वतेताभिषजाअश्विनागोभिरित्येइंइतिसूत्रार्थःअश्विनागोभिःअश्विसरस्वतीइंदेवता
स्तिस्रोःनुष्टुभःअश्विनोसरस्वतीचणैःपदार्थःइंइयजमानंचअवर्द्धयन्कस्तत्राहगोभिःप्रभृतिभिःइंद्रियंविभक्तिव्यत्ययःइंइण
इंद्रियपाठवेनअश्वेभिरश्वेःदक्षिणंरूपैःवीर्यवलंवीर्यमनःसामर्थ्येनवलेनशरीरदार्ढ्येनहविषापशुपुरोडाशेनचइंइस्यान

अश्विनागोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्द्वीर्यमवलंरुविषेन्दुःसरस्वतीयजमानमवर्द्धयन्०३ तानासत्यसुपेशसाहि
रणवर्तनीनरासरस्वतीहविष्मतीरुक्कर्मसुनुवते०४

ईनंतपिःयजमानस्यवर्द्धनंपुष्टि०३ तानासत्यातातोनासत्यानासत्योअश्विनोसरस्वतीचकर्मसुसौत्रामण्यादियागे
पुनोस्मानअवतअवतुरक्षंतुपुरुषव्यत्ययःइंइलमतिनोस्मानकर्मसुअववचव्यत्ययःकीदृशानासत्योहिरण्यव
र्तनीहिरण्येनोपलक्षितंवर्तनीमार्गीययोस्तौयत्रपथिगच्छतस्तत्रसुवर्णमेवसंपद्यतइत्यर्थःसुपेशसाशोभनंपेशो
रूपंययौस्तौसुदगेनरानरोनरगुणयुक्तोनराकाशेवाकीदृशीसरस्वतीहविष्मतीरुविर्विद्यतेयस्याःसा०४

सं. टी.
३४३

तामिषजाभिषजौ वैद्यौ अश्विनौ साप्रसिद्धा सरस्वती च प्रसिद्धौ ह्यत्र ह्यं इन्द्रः कल्यांतरभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं धुः य
द्वा इन्द्राय वहा रात पात्ररूपेण वरुधाभवति देवानामचिंत्यशक्तिस्वातकीदृशोभिषजौ सुकर्मणा सुकर्म लोको भनं कर्म यया सौ
कीदृशी सरस्वती सुदुष्टा सुदुष्टुर्धो सा सुदुष्टा सा पुदोहना कीदृशो ह्यत्र हाशतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य सः बहु कर्म कर्त्ता
७५ का ग्रहाणां युवं सुरा मं पुत्रमिवेति त्रयाणां पयो ग्रहाणां च युवमिति पुरोनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्यातिष्ठार्थः सु

तामिषजा सुकर्मणा सा सुदुष्टा सरस्वती सह आराशतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ७५ युवर्
सुरा मं मश्चिन्नान्मुचावा सुरे सचा विपिपानाः सरस्वती सुदुष्टुर्धो स्वावत ७६ पुत्रमिव पितराव
श्चिन्नो मेन्द्रावधुः काव्ये दे ६ सनाभिः मरुत्सुरा मं व्यापिव शचीभिः सरस्वती तामघवन्नमिह्यक

वं सुरा मं पुत्रमिवेति सुरा मं हे अश्वि सरस्वती इ देवत्यो अनुष्टुप त्रिष्टुभौ हे अश्विनौ हे सरस्वती यं वचन व्यत्ययः न
मुचो आसुरे देत्येवर्त्तमानं सुरा मं सुरा मयं सचा सह विपिपानाः विविधं पिवंतः संतः कर्म इन्द्र आवत समं ता इक्षतपि
पिपाना इत्यत्र विकरण व्यत्ययः ७६ पुत्रमिव इयं व्याख्याता दशमे ध्याये ७७

रामः
३४३

का पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वा सोऽहव्यग्न इति पशोः सवंधिनिस्विष्टकृद्वागे यस्मिन्नश्वा स इति पुरोनुवाक्या अहव्यग्न इति याज्या
यस्मिन्नश्वा स हे अग्निदेव ते जगती त्रिष्टुभौ हे अध्वर्यो तस्मै अग्नये ह वा स रुमतिं बुद्धिं चारु समीचीनां जनय अग्नये मनो बु
द्धी शुद्धे कुरु अंतःकरण शुद्धिं विना देवता प्रसादा भावान्त बुद्धिं कुर्वेत्यर्थः कीदृशायां गये की लाल पे की लाल मन्नं संपि
वंतीति की लाल पास्तस्मै सोम दृष्टा या सोम दृष्टे यस्य तस्मै यस्य दृष्टे सोमा हुतपो हूयंते इत्यर्थः वेधसे विदधाति शुभं करो
ति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसष्टासः अवसष्टाः अवदायावदाय चतुरवर्त्तन
निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः के पशवः अश्वीसः अश्वीः अषभासः अषभाः उक्षणाः उक्षाणाः सचन

यस्मिन्नश्वा सः अषभासः उक्षणाः दशमे ध्याये ७८ अवसष्टासः आहुताः की लाल पे सोम दृष्टा यवेधसे ह वा
मतिः जनय चारु मग्नये ७८ अहव्यग्न हे अग्ने ते तवा स्पे ते सुवी व घृतं च मवी वसामः वाजसनिर्दरायि मस्मै सुवीर
मशस्त्रं धि यशसं वृहन्त म ७९ शतम् १२००

मेधा अजाः यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनः शुद्धिं कुर्वेति होतुर्वीर्यं ७८ अहव्यग्न हे अग्ने ते तवा स्पे मुखे मया हविः अहवि हुते
सर्वतः जुहोते कर्मणि लुङ् संततहोमे दृष्टांतः सुविघृतमिव यथा सुविघृतं सर्वदा स्थितं च म्वे अधिषवरा चर्मणि सोम इति तत्र
यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तदन्वितं मया तवा स्पे हविर्हन्ते हे अग्ने सत्वं अस्मा सु एतानि वस्तुनि धेहि स्थापय कानि वाजसनिं वा
जस्य सति भोगं रथि धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वाराः यत्र तं सुपुत्र युक्तं धनमित्यर्थः प्रशस्तं सर्वलोक सुतं दृहन्तं महांतं यशसं

प्रशस्तं सर्वलोक सुतं दृहन्तं महांतं यशसं
७८ अहव्यग्न हे अग्ने ते तवा स्पे मुखे मया हविः अहवि हुते
७९ यशसं सर्वलोक सुतं दृहन्तं महांतं यशसं

का प्रतिगरिष्यपविष्टोत्पुध्वर्योशोसावेत्याह याश्चिनातेजसेत्यनुवाकंशंसतित्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानंतरंअध्वर्योहितुःपुरस्तात्प्र
तिगरार्थ उपवेशनार्थमुक्तंतदाहप्रतिगरित्यध्वर्योशोसावेत्याह याश्चिनातेजसाचक्षुरित्येकादशचमनुवाकंशस्त्रयसतिप्रथमा
त्येकचौत्रिंशनीयेमध्यस्थानांत्रयाणांतजानामादिष्वारवःकार्येतिस्त्रयात्रयश्चिनातेजसात्रयसि सरस्वतीइदेवत्यानुदु एत्रा
द्याःपादोद्गताःद्वितीयोत्तवातोःतृतीयःपञ्चमःचतुर्थोद्गताःअश्चिनातेजसासहचक्षुःइंद्रियेइंद्रायदधुःदधतुःसरस्वतीप्रातोन्न
सहवीर्येइंद्रायदधौदहौइंद्रःकल्पांतराणःवाचावलेनचसंरुइंद्रायेतत्कल्पोत्थायइंद्रियेसामर्ष्येदहोएवमश्विसरस्व
तीइंद्राइंद्रायतेजआदिहभुःइत्यर्थःसर्वापेक्षमाहभुरितिबहुवचनं गोमइष्टुणागृत्समदृष्टाअश्विदेवत्यास्त्रिंशो

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यं मवाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् गोमहृषुणां सुत्याश्वा
वधातमश्विना वती रुद्रानुपायम् ८१ ॥ गायत्र्यः आद्यपादनिष्ठं यज्ञं त्रीन्त्रयः सप्तकाः पादनिष्ठं हिति वचनात्

वेद्यातमश्चिन्ना वृत्तीरुद्गुणपाथ्यम् ८१ ॥ गायत्र्यः त्राद्वपादतिष्ठज्ञमन्त्रीत्रयः समुक्ताः पादनिवृत्तिवचनात्
सुनिपातोपादपररणोऽसृजति सुनिपातेऽसृजस्य संहितायां दीर्घः सृजति सृजेण सृजत्यस्य षत्वं पूर्वपदादिति नासत्यशब्दं
नकार एतन्हेनासत्यानासत्योऽश्विनो हेरुशरुशौशरुणां रोदधितारो वृत्तिविभक्तिव्यत्ययः वत्सीमार्गेण युवानं पाथ्यं य
संप्रति गच्छतं नेभिः पीयते सोममिति यस्मिन् स न पाथ्यं क्रनौ कुडपाथ्यं संचिप्य वित्यत्र कुडशशब्द उपलक्षकं न पशहे पित
तीयांते उपपदे पिबते धातोर्धिकरणे यत्यत्यो युगागमश्च निपात्यते किं कृत्वा गोवो विद्यंते यस्मिन् तत्त गोमत् अश्वा
वत् अश्वा विद्यंते यस्य तत् अश्वावत् मंत्रे सोमश्चंद्रिय विश्वदेवस्य मता नित्यश्च शब्दस्य दीर्घः गायुक्तं मश्च युक्तं धनमा
दाय यज्ञं गच्छं तमित्यर्थः ८१ ॥ श्रीः ॥

नयत्तद्दृष्टव्यं सुप्रसादित्वैव बसुधनं यो सो यद्वाहन्वाह्यावासयतो लोकं स्थापयत्तत्तौ वृषावसहे अश्विनौ दुःशंसः दुष्टं
पवादं शंसति कथयति दुःशंसः अपवादितारिषुः शत्रुः मर्त्यो मनुष्यः परः असंवदः स्वकीयो विद्वद्विशो मर्त्यो यत्तु इदं न आधत्त
न आधत्तु यात् न पराभ्यात् स्वजनोः स्वजनोऽपि रिपुः पिश्रुनोऽपि यं इदं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः त्रिष्टुपा प्राग्वी अस्मान्
तो यद्दुर्लुगांता कृतप्रत्ययः ८२ तान् हृदि ह्याधिस्यो हिस्याग्निरूपौ धातौ वा हे अश्विनौ युवां नो स्माकंधनं आवोदं आ
वरुतं आनयतमित्यर्थः वरुते लुङि परस्मैपदि मध्यमद्विवचनं कीदृशं रयिं पिशंगसदृशं पिशंगं पीतं सम्पकदृश्यते
तत्पिशंगसदृशं पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः तथा वरिवो विदं वरिवोधनं विंदति प्राप्नोति वरिवो विदं विदते मेदुगुपधेति

नयस्यरोनान्नरः आदधर्षेष्टषण्वसदुःशठसोमस्योरिपुः ८२ तानः आबोदमश्मिन्नारयिमिशङ्गः सन्दृशसधि
दृष्ट्यावरिवोविदम् ८३ पावकानः सरस्वतीव्रजिभिर्व्रजिनीवती यज्ञं ब्रह्मधियावसुः ८४

कं यद्दुर्नंधनांतरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ८३ पावकानः मधुच्छंदोदृष्टा सरस्वतीदेवत्यास्ति स्त्रो गायत्र्यः सरस्वतीनेस्मा
कं यत्तंबुधुकामयतो वशकांतो यो यदि गच्छति स तस्मिन् गच्छति अस्मद्भुसंप्रत्या गच्छति इत्यर्थः कीदृशी सरस्वती पाव
कापावयित्री पवनं पावः शोधनं धः न पावकायंति पावका आते नुपसर्गेकः वाजिभिः वाजैः अन्नैः वाजिनीवती यस्तन्क्रिया
धिष्ठात्री धिया वसुधिया कर्मणा वसुधनं यस्याः सा धिया वसुः छांदसस्तृतीया या अलुक ८४ ॥

सं. टी०
३४५

चोदयित्री सरस्वती यज्ञं दधे धारयति कीदृशी सृजता नो प्रिये सत्यं च सृजते प्रिये सत्यवचनां वेदयित्री शदानो चोदयित्री प्रेरयि
त्री चोदयित्री लोपितं तात्तत्ततोऽपि सुमतीनां शोभनानां बुद्धिनां चेतनी प्रकटयंती सुमतिश्च त्रयः छंदस्युभयथेति शपो
प्याई धातुकत्वाणि चोलापः ८५ महोऽर्णः सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वामहः महत्तर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापय
ति सर्वस्यां ह मोहं हंकारयतीत्यर्थः किंच विश्वासुर्वाधियः सर्वप्राणिस्थां बुद्धिः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजं
तु बुद्धिः प्रकाशयति तां सुमः ८६ इन्द्राया हि मिधु छंदो दृष्टा इन्द्रदेवत्यासि सो गायत्र्यः चित्रानानाविधाभानवो दीप्त

चोदयित्री सृजता नो चेतनी सुमतीनाम् यज्ञं दधे सरस्वती ८५ महोऽर्णः सरस्वती प्रचेतय
ति केतुना धियो विश्वा विराजति ८६ इन्द्राया हि चित्रभाना सुताः इमे चो यवः अर्णवी भिक्षुना पुतासः ८७

यो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो हे इन्द्र त्वं आयाहि आगच्छ किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः कीदृशा इमे त्वायः व
त्वां काम ते त्वावयः सुरे आत्मनः क्वच क्वा छंदसी तु प्रत्ययं तथा अर्णवीभिः अर्णवीत्यगुलीनाम् अंगुलीभिः तनार
शापवित्रेण च एतासः एताः सोधिताः तन शब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसर्वणः शोधिताः सुताः
सोमाः इन्द्रो नोऽस्मान् पिवेत्विति कामयंतेऽतो नो याहीत्यर्थः ८७

रामः
३४६

सं. टी०
३४६

इन्द्राया हि हे इन्द्राया बुद्ध्या र्षितः प्रेरितः सन्नायाहि अनन्ये प्रेरित आगच्छ तेत्यर्थः कीदृशस्त्वं विप्रजतं जुगतौ विप्रैर्मधा विभिरनुगतः से
वितः किमित्यागत्य किमिति चेत् सुतावतः छांदसो दीधे सुतवतः सोम अभिषुतो यजमास्य ब्रह्मणि हवीषि उपहविषा समीपे वा द्युत अस्ति
जो वर्तते रतिशेषः वा द्युत अस्ति गन्तव्यं सुपठितं अस्ति जो विराहाय स्थिता वर्तते रत्यायाहीत्यर्थः ८८ इन्द्राया हि हरी अश्वो विद्येते य
स्या सो हरिवान् मरुव सो संबुद्धे छंदसीति हर्षहर्षविः अश्ववन् हे इन्द्र तु जानः त्वरमाणः सन्त्वं ब्रह्मणि हवीषि उपहविषं प्रति
आयहि त्वं तु जान रतिशिप्रनाम् आगत्य सुते मे अभिषुते सति नोऽस्माकं च न अन्तं सोम रूपहविः दधिष्क उदरे धारय धिधारणे च

इन्द्राया हि धियोषितो द्विप्रजतः सुतावतः उपहृत्स्माणि द्याद्यतः ८८ इन्द्राया हि त्वं जानः उपहृत्स्माणि हरिवः सु
ते दधिष्क वनः ८९ अश्विनो पिवताम् मधु सरस्वत्या सुजोषसा इन्द्रः सुत्रा माह्वः आह्वानुपतथ सोमस्यामधु
९० इति वाजसनेयी संहिता यां दीर्घपाठे किं शोध्यायः २०

त्वं छांदसं च न इत्यन्तनाम् ८९ अश्विनो पिवताम् अश्विनो सरस्वतीं इन्द्रेवत्यामुष्टु अश्विनो अश्विनो मधुमधुरस्वाहं सोमं पि
बतां भक्षयंतां कीदृशो अश्विनो सजोषसा जोषणं जोषा प्रीतिः असुन समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तो सरस्वत्या सह प्रीतिमना
वित्यर्थः किंच मधुना यते रक्षितं सुत्रा माह्वं न हतवन् हतवन् हतवन् इन्द्रः अश्विनो सरस्वती च मधुमधुरं सोमं सोममयं हविर्बुधं
तां सेवतां मये चेति सोम शब्दात् मयर्था य प्रत्ययः सोममयं सोमं ९० श्रीमन्महीधरकृते वेददीपमनोहरे सेकासंघे दिहो
त्रांतो विंशो ध्यायो निरूपितः १२० श्रीराम पुनातु माम् ॥ ५५५५५५५५

रामः
३४६

